

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Милан М. Крстић

**СТРАТЕГИЈЕ ДЕСТИГМАТИЗАЦИЈЕ У
СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ДРЖАВА: СТУДИЈА
СЛУЧАЈА СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ
СРБИЈЕ ОД 2001. ДО 2018. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Milan M. Krstić

**STRATEGIES OF DESTIGMATIZATION IN
STATE FOREIGN POLICY: CASE STUDY OF
THE REPUBLIC OF SERBIA FOREIGN
POLICY FROM 2001 TO 2018**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

Ментор:

др Драган Ђукановић, ванредни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Чланови комисије:

Датум одбране: _____

Стратегије дестигматизације у спољној политици држава: Студија случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године

Сажетак

Стигматизација држава је један од најмоћнијих и најтрајнијих облика стратификације у међународном друштву. Свесне да их стигма онемогућава да у међународним односима уживају једнак положај и третман као остале државе, стигматизоване државе настоје да се тог терета што брже ослободе. Важна позорница за дестигматизацију јесте спољна политика према некадашњим непријатељима. Главно истраживачко питање ове дисертације је зашто државе паралелно примењују различите, чак и контрадикторне стратегије дестигматизације у односима према бившим непријатељима.

У раду се тврди да држава примењује паралелно различите стратегије дестигматизације уколико се нађе у ситуацији „дестигматизацијске дилеме“. Дестигматизацијска дилема је ситуација у којој држава осећа бојазан да компромисне стратегије које воде бржој дестигматизацији уједно умањују њену безбедност у односима са бившим непријатељима. Она проистиче из паралелности тежње ка што бржој дестигматизацији, која државу усмерава ка употреби компромисних стратегија, и тежње ка очувању безбедности, која државу усмерава ка употреби негацијских стратегија. Теоријски модел понуђен у дисертацији представља пионирско објашњење одабира стратегија дестигматизације у спољној политици.

Емпиријска провера модела врши се кроз студију случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године. Србија је један од парадигматских примера државе која тежи дестигматизацији, а која у односу према бившим непријатељима примењује паралелно различите, па и контрадикторне стратегије. У раду се врши интерепретативистичко праћење процеса спољнополитичког деловања Србије према бившим непријатељима у овом периоду, уз употребу анализе дискурса. Емпиријски допринос дисертације се огледа у оригиналној класификацији и темељној дескрипцији спољне политике Србије у 21. веку.

Кључне речи: стигма, дестигматизација, дестигматизацијска дилема, непријатељ, спољна политика, безбедност, Србија

Научна област: политичке науке

Ужа научна област: међународне студије

Strategies of Destigmatization in State Foreign Policy: Case Study of the Republic of Serbia Foreign Policy from 2001 to 2018

Abstract

Stigmatization of states is one of the most powerful and permanent forms of stratification in the international society. Aware that stigma disables them to enjoy equal position and treatment in the international relations as other states, stigmatized states tend to do away with this burden as quickly as possible. An important stage for destigmatization is the foreign policy towards former enemies. The main research question of this dissertation is why the states in parallel apply different and even contradictory strategies of destigmatization in their relations with former enemies.

The dissertation claims that the state applies different destigmatization strategies in parallel in case it finds itself in a situation of “destigmatization dilemma”. Destigmatization dilemma is the situation in which the state fears that compromising strategies leading towards fast destigmatization at the same time reduce its security in relations with former enemies. It stems from the parallel pursuit of the fastest possible destigmatization – directing the state to use compromising strategies, and the pursuit of preserving security – directing the state to use negation strategies. The theoretical model offered in the dissertation presents a pioneer explanation of the choice of destigmatization strategies in foreign policy.

Empirical verification of the model is conducted through a case study of the foreign policy of the Republic of Serbia in the period 2001 – 2018. Serbia is one of the paradigmatic cases of a state which strives towards destigmatization, applying in parallel even contradictory strategies in its relations with former enemies.

The dissertation applies an interpretivist process tracing of Serbia’s foreign policy towards former enemies in the given period, with the use of discourse analysis. The empirical contribution of the dissertation is reflected in the original classification and thorough description of the foreign policy of Serbia in the 21st century.

Key words: stigma, destigmatization, destigmatization dilemma, enemy, foreign policy, security, Serbia

Scientific field: Political Science

Scientific subfield: International Studies

Садржај

1. Увод.....	1
2. Теоријско-методолошки оквир истраживања	14
2.1. Појам стигме у међународним односима	16
2.1.1. Дефиниција стигме	16
2.1.2. Елементи стигматизације	20
2.1.3. Актери у процесу стигматизације.....	24
2.1.4. Врсте стигме у међународним односима	27
2.1.5. Функције стигматизације у међународним односима	29
2.1.6. Стигма, моћ и статус – односи између појмова.....	32
2.2. Појам дестигматизације у међународним односима и спољној политици.....	34
2.2.1. Концепти управљања стигмом и дестигматизације.....	35
2.2.2. Стратегије управљања стигмом	36
2.2.3. Стратегије дестигматизације.....	43
2.2.4. Фактори који покрећу дестигматизацију и усмеравају избор стратегије	45
2.2.5. Успешност процеса управљања стигмом и дестигматизације	50
2.3. Теоријско-методолошки модел истраживања	51
2.3.1. Основне теоријске поставке	52
2.3.2. Модел „дестигматизацијске дилеме“	58
2.3.3. Хипотетички оквир	68
2.3.4. Методологија.....	70
3. Стигматизација Србије 1991 – 2000. године	73
3.1. Елементи процеса стигматизације.....	74
3.1.1. Покретачи стигматизације	74
3.1.2. Опоненти стигматизације.....	82
3.1.3. Форуми за стигматизацију	85
3.1.4. Функционални актери стигматизације.....	89
3.2. Процеси стигматизације Србије	90
3.2.1. Етикетирање Србије.....	91
3.2.2. Стереотипизација Србије	112
3.2.3. Издвајање Србије	116
3.2.4. Одузимање статуса и дискриминација Србије	125
3.3. Ниво стигме	136
4. Студија случаја: спољна политика Србије и дестигматизација	140
4.1. Дестигматизација као циљ	140
4.1.1. Управљање стигмом током деведесетих година двадесетог века	140
4.1.2. Пораз као прекретница	144
4.1.3. Дестигматизација као прокламовани циљ Србије након 2001. године	148
4.2. Однос са бившим непријатељима као позорница за дестигматизацију: „дестигматизацијска дилема“ Србије	161
4.2.1. Стратегије дестигматизације у политици Србије према Хрватској од 2001. до 2018. године	162
4.2.2. Стратегије дестигматизације у политици Србије према Босни и Херцеговини од 2001. до 2018. године.....	199

4.2.3. Стратегије дестигматизације у политици Републике Србије према косовским Албанцима 2001-2018.	230
4.3. Спољна политика Србије и друге позорнице за дестигматизацију	261
4.3.1. Односи са кључним покретачима стигматизације	261
4.3.2. Односи са кључним опонентима стигматизације	292
4.3.3. Односи са осталим релевантним актерима	299
4.3.4. Однос према међународним организацијама	306
4.3.5. Однос према међународном праву	315
4.4. Успех и домети политике дестигматизације	324
5. Закључак.....	327
Библиографија.....	332
Прилог 1 - Списак интервјуа	392

1. Увод

Током последње деценије 20. века, Србија је, као део Савезне Републике Југославије (СРЈ)¹, прошла кроз тежак период обележен међународном изолацијом од 1992. до 1995. године, као и различитим облицима економских, културних и других санкција у каснијим фазама. Све је кулминирало ваздушним нападима на СРЈ 1999. године. У тренутку промене власти октобра 2000. године, СРЈ је била искључена из највећег броја међународних организација, са спорним статусом у оквиру Уједињених нација (УН) и без признатог континуитета у односу на Социјалистичку Федеративну Републику Југославију (СФРЈ), без дипломатских односа са већином најмоћнијих држава Запада и поједним суседима, са оскудним привредним, политичким и културним везама са суседством, Европом, већим делом света, али и са делом своје територије (Косово и Метохија) под међународном управом. Ово економско, дипломатско, политичко и војно санкционисање и изоловање Србије, пратио је и низ стереотипа и негативних епитета везаних за српско понашање у међународним, а нарочито регионалним односима, као и за карактеристике политичког и економског система Србије. Резолуцијом 757 Савета безбедности Уједињених нација (СБ УН), тадашња СРЈ је означена као актер који је кршио *ius ad bellum* због мешања у сукоб у Босни и Херцеговини. Различите Резолуције СБ УН, попут оних које су позивале на прекид прекомерне употребе силе на Косову и Метохији, етикетирале су српску страну у сукобу и као прекршиоца *ius in bello*, а ову етикету су касније додатно оснажиле и пресуде за ратне злочине војним командантима и политичким функционерима из реда српског народа. Поред тога, Србији су западни државници и аналитичари додељивали и епитете државе која је опресивна према мањинама, ауторитарна, нестабилна и назадна (па и комунистичка) – једном речју, типична „балканска“ држава. Имајући у виду додељивање негативних етикета, затим изградњу и надоградњу стереотипа, те последично изопштавање и кажњавање СРЈ и Србије, можемо рећи да у овом случају постоје сви потребни теоријски елементи из дефиниције Линка и Фелана који су потребни да бисмо одређени процес квалификовали као стигматизацију, а СРЈ и Србију као стигматизованог актера.

Концепт стигме постао је половином 20. века веома важан у социологији, захваљујући теоретичарима који припадају правцу симболичког интеракционизма, а пре свега Ервингу Гофману (Erving Goffman), аутору чувеног дела „Стигма: забелешке о опхођењу са нарушеним идентитетом“ (Goffman 2009). Стигма би се најједноставније могла одредити као процес којим друштво („публика нормалних“²) одређени атрибут или понашање појединца или групе означава као „девијантно“ и због тога га дискриминише (Goffman 2009, 5–9). Једна од најпрецизнијих дефиниција стигме дело је социолога Линка и Фелана (Bruce G. Link and Jo C. Phelan), који тврде да је стигматизација процес који се састоји од садејства поменутих различитих потпроцеса, кроз које је деведесетих прошла и Србија – етикетирања,

¹ Имајући у виду да је Република Србија директни наследник СРЈ и СЦГ, чији је саставни део била од 1992. до 2006. године, у овом раду ће термини Србија и СРЈ често бити коришћени синонимно за период до 1998. године, имајући у виду није било никакве разлике у односу према СРЈ и према Србији, те да су се и у дискурсу кључних међународних актера ови појмови употребљавали унакрсно. За касније периоде постојаће јаснија дистинкција, имајући у виду да долази до промене приступа међународног друштва према Црној Гори. Такође, када се употребљава синтагма „званици Београд“, мисли се на званичнике и Републике Србије, као и СРЈ и касније СЦГ, чије је седиште такође било у Београду.

² Употреба термина „нормални“ и „девијантни“ нема никакву нормативну вредност и због тога се стављају под знаке навода, како би се означило да се мисли на носиоце тих етикета, а не на неког ко је суштински девијантан или суштински нормалан. Упркос проблематизацији оваквог приступа од стране марксистичких теоретичара и припадника критичке школе (Tyler 2018), ово је устаљена пракса у истраживањима стигме.

стереотипизације, издвајања, губитка статуса и дискриминације (Link and Phelan 2001, 367–75). Исти аутори констатују да стигма настаје услед различитих односа моћи унутар друштва – да би стигматизација била успешна, неопходно је да субјекти који је врше („нормални“) буду моћнији од објекта стигматизације („девијанта“). Дакле, као што се већ види из овог кратког прегледа, стигма је друштвени конструкт који настаје у процесу стигматизације којим руководе друштвени актери, а који је дубински повезан са концептима моћи и статуса. Постојањем стигме производи се, или се продубљује, стратификација између јединица кроз поделу на „нормалне“ и „девијантне“, те је стигма важан вид стратификације у сваком друштву (Zarakol 2011; Lucas, Ho, and Kerns 2017).

Примена овог концепта у науци о међународним односима новијег је датума. Упркос широкој употреби у различитим дисциплинама друштвених наука, улога стигме у међународним односима дуго је била недовољно истражена. Тек у последњих десет година долази до промена и бројни аутори почињу са истраживањем процеса стигматизације и улоге стигме у међународним односима и спољној политици, превасходно у оквиру такозване треће генерације социјалног конструктивизма (Rivera 2008; Tannenwald 2008; Zarakol 2010, 2011, 2014; Cox 2012; Merget 2013; Adler-Nissen 2014a, 2014b, 2017; Chwieroth 2015; Friman 2015; Biersteker 2015; Haufler 2015; Early and Yandoon 2016; Lugano 2017; Ker-Lindsay 2018; Rousseau 2018; Smetana 2018). Полазна основа свих ових радова темељи се на претпоставци постојања међународног друштва, у чему поменути аутори у одређеној мери наликују полазним основама Енглеске школе међународних односа (Simić 2009).³ Нарочито је приметна сличност са приступом Берија Бузана, који међународно друштво одређује као шири појам уговорног (контрактуалног) карактера, за чије постојање је довољан базичан консензус о правилима међу актерима (Buzan 1993). Налази поменутих студија су показали да се стигматизација и на међународном нивоу може схватити у „диркемовском“ смислу – као процес који је инхерентан међународном друштву, као и било ком другом друштву, а којим се одређују његове границе и помаже његовој кохезији (Adler-Nissen 2014a, 148-150). Поред тога, истраживања су показала и да је стигма важан вид стратификације и да доприноси успостављању хијерархијских односа у међународном друштву (Adler-Nissen 2017, Zarakol 2017).

Ипак, постоји много простора за унапређење теоријских објашњења стигме и стигматизације у међународним односима и спољној политици. Ово се нарочито односи на теоријско-методолошку операционализацију поменутих потпроцеса стигматизације, која није довољно развијена у литератури о међународним односима. Због тога се често полазило у истраживањима од постојања стигме као датости која је интуитивно препознатљива, без уласка у финесе њеног настанка и дубљу анализу њеног карактера. Због тога не чуди ни што до сада стигматизација Србије и последице стигме нису детаљније изучаване, већ су махом узимане као датост. Тиме је остављена празнина у литератури о томе какав је, заправо, био карактер стигме наметнуте Србији током деведесетих година 20. века. Но, још већа празнина остављена је у домену тога како је стигма утицала на спољнополитичко понашање Србије, нарочито од оног тренутка када је Србија и дефинитивно решила да уложи много напора како би је уклонила, односно како би се дестигматизовала.

Дестигматизација као циљ

³ За детаљнији преглед концептуалних разграничења појмова међународни систем, међународни поредак и међународно друштво код теоретичара Енглеске школе попут Хедлија Була и Мартина Вајта, али и уопштено у науци у међународним односима погледати монографије Драгана Р. Симића (Simić 2009, 2012).

Стигма је дуготрајан феномен који је тешко уклонити и који свакако није нестао преко ноћи са променом режима у Београду октобра 2000. године. Све власти од 5. октобра 2000. године до данас постављале су побољшање међународног статуса Србије високо на листу својих приоритета. Такође, поред тежњи ка потпуној реинтеграцији и укидању свих облика изолације и дискриминације Србије, власти су тежиле и генералној промени перцепције Србије на међународном плану, како би се решили негативних етикета пришивених Србији током 1990-их. Једном речју, све власти су тежиле дестигматизацији Републике Србије. На трагу различитих социолошких и социо-психолошких истраживања (Gofman 2009; Anspach 1979; Jones et. al 1984; Snow and Anderson 1987; Link and Phelan 2001; Toyoki and Brown 2014) научници у области међународних односа покушали су да објасне и поменути процес дестигматизације и „управљања стигмом“. Полазна тачка ових истраживања јесте претпоставка да државе неће бити пуки објекти стигматизације, него да ће настојати да стигму избегну, контролишу или да је се реше, како би ублажили бројне негативне ефекте које стигма са собом носи. Нарочито су важни налази студије Ајше Заракол (Ayse Zarakol), која је на примерима управљања стигмом код Јапана, Турске и Русије показала како су државе које поставе дестигматизацију као свој циљ у почетку спремне да зарад ње праве одређене компромисе чак и у домену физичке и материјалне безбедности, чије очување реализам и либерализам као два доминантна теоријска правца у међународним односима сматрају најважнијим интересом и кључном детерминантом понашања сваке државе (Zarakol 2011).

Понашање Србије након 5. октобра 2000. године уклапа се у почетну теоријску премису да се државе понашају у одређеним ситуацијама супротно материјалистичко-рационалистичкој логици, односно да су ради дестигматизације спремне да поднесу суштинске економске, политичке, па и трошкове у домену војне и политичке безбедности, суверенитета и територијалног интегритета. Државни званичници Србије били су спремни да направе бројне компромисе којима би доказали да је Србија једнака као и све друге „нормалне“ државе, да се понаша у складу са свим нормама и да не треба више да буде дискриминисана ни по једном основу. Основна нит оваквог деловања заснива се на два аспекта. Први су биле унутрашње реформе саме Србије и СРЈ и показивање како је она модерна, демократска и тржишно оријентисана држава у којој се поштују људска права и слободе. Други аспект је био спољнополитички и требало је да покаже да је Србија сада стабилан, поуздан и узоран члан међународног друштва који је спреман да буде партнер водећим силама. Коначно, за једно од главних исходишта дестигматизације постављено је чланство у Европској унији (ЕУ), које би симболизовало и унутрашњу и спољнополитичку дестигматизацију, нормализацију, „европеизацију“ и повратак у „језгро“, односно регионалну, континенталну и глобалну прихваћеност Србије.

У спољнополитичкој димензији, Србија је демонстрирала у више прилика да јој је дестигматизација веома важан циљ и да је спремна да због ње прави озбиљне компромисе у погледу других приоритета. У погледу односа са међународним организацијама, најбољи пример оваквог компромиса био је брзи пристанак на тумачење да је СРЈ нова држава, а не наследник СФРЈ, како би се што пре решио проблем чланства у УН. Овај компромис је коштао и материјално јер је значио и пристанак на сукцесију имовине у иностранству са осталим републикама СФРЈ, али и политички, пошто је минимизовао шансе да Међународни суд правде (МСП) прихвати тужбу СРЈ против 12 земаља чланица НАТО-а за агресију из 1999. године, јер је сама СРЈ признала да није била чланица УН пре 2000. године. Такође, веома брзо је Србија почела да сарађује и са Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију (МКТЈ) у Хагу, пре свега како би демонстрирала посвећеност поштовању међународних норми. Компромис који је у овом случају направљен, поред политичког трошка имајући у виду непопуларност ове мере, јесте што је иницијално сарадња започета

јуна 2001. године без доношења законског оквира унутар СРЈ за исту, чиме је процесна легалност поступка првог изручења са аспекта југословенских и српских закона била доведена у питање, иако је несумњиво постојала међународно-правна обавеза да се са МКТЈ сарађује и да се оптужени испоруче.

Компромиси су прављени и у другим аспектима, па и у одређеним унутрашњим питањима који су били под лупом спољне јавности. Примера ради, супротно конвенционалним претпоставкама да су очување суверенитета и територијалног интегритета кључне вредности, Србија је у оквиру СРЈ била спремна на одређене уступке и у овом погледу. Пре свега, у контексту односа са Црном Гором, Србија је пристала на редефинисање федерације и прелазак на државну заједницу као облик заједничке државе, чиме је дефинитивно постало јасно да су Србија и Црна Гора два засебна суверена ентитета, а заједничка држава је недвосмислено лишена суверености. Поред тога, и у контексту односа са Црном Гором и – што је много важније – у контексту коначног решења за Косово, Србија се експлицитно одрицала било какве могућности употребе силе. Наравно, имајући у виду присуство НАТО-а на Косову, употреба војних средстава не би била ни реална, али јесте неочекивано да се државе јавно одричу могућности употребе овог средства у сврху очувања суверенитета и територијалног интегритета, макар као средства претње. Ипак, Србији је очигледно приоритет био да демонстрира приврженост стабилности, праву, дипломатији и ненасилности у деловању, те покаже да је Србија све супротно од слике која о њој постоји на основу деведесетих година прошлог века.

Значајан аспект унутрашње политике под лупом спољне јавности, у ком су елите у Србији биле спремне да направе одређене политички потенцијално скупе потезе био је и унутрашњи процес транзиционе правде. Иако је овај процес био далеко од интензивног и успешног, нарочито у ресторативном домену, формирање озбиљних механизма за ретрибутивну транзициону правду у Србији са циљем кажњавања ратних злочинаца (превасходно оних из реда српског народа) догодило се у другој половини 2000их. То је политички било прилично непопуларно, а неретко се доживљавало и као претња по сам идентитет Србије, имајући у виду да сличних процеса кажњавања ратних злочинаца у другим државама у региону углавном није било. Због тога су опоненти транзиционе правде често користили аргумент како судским процесима против наших грађана само доприносимо перцепцији да смо ми једини одговорни за злочине у региону. Ипак, елитама је било потребно да кроз установљавање оваквог механизма покажу спољној јавности зрелост и посвећеност кажњавању злочинаца унутар свог народа, иако оваки захтеви нису били у форми експлицитних услова за даљи напредак ка ЕУ, као што је то био случај у домену сарадње са МКТЈ. Имајући у виду званичан дискурс о ОВК као терористичкој формацији (који је притом био реafirмисан у контексту сукоба на југу Србије), један од најбољих примера политички ризичне концесије усмерене према промени имиџа у спољном јавном мњењу јесте амнестија једног броја Албанаца претходно осуђених због деловања у оквиру ОВК, која се догодила убрзо после промене власти.

Коначно, под притиском политике условљавања ЕУ, Србија је направила бројне компромисе и реформе. Иако је највећи број њих могуће објаснити моделом рационалног актера и жељом да се компромиси по мање важним питањима праве како би се остварио кључни циљ чланства у ЕУ, у одређеним ситуацијама су одлуке биле веома „скупе“, било у политичком, било у економском погледу, и стога упитно рационалне. Пристанак на то да се преговори у вези са статусом Косова преместе у оквир ЕУ, упркос томе што је деловало да септембра 2010. на Ист Риверу постоји већина за српску резолуцију и наставак преговора у оквиру УН, као и читав низ каснијих компромиса у дијалогу Београда и Приштине међу којима предњачи Бриселски споразум из 2013. године којим су повучени српски органи са севера Косова, примери су како је држава била спремна да прави компромисе у домену

суверенитета и територијалог интегритета ради напретка ка ЕУ. Но, чак и када би могло да се објасни да је то чињено због вере да је чланство у ЕУ дугорочно добитак који ће компензовати све остале губитке, постојале су и одлуке које су искључиво коштале Србију, а нису могле да се подведу никако под рационалну жртву зарад вишег циља. Најбољи пример је свакако српска једнострана примена Прелазног трговинског уговора у оквиру Споразума о стабилизацији и придруживању са ЕУ током 2009. године, који је доносио штету српској економији, а није доносио економске ни политичке добитке.⁴

Стратегије дестигматизације

Све до сада наведено нам показује и да теорије засниване искључиво на рационалистичкој „логици последица“ у домену безбедности, као што су доминантне гране реализма и либерализма, не могу у потпуности да објасне све аспекте поменутог понашања Србије. Очигледно је, дакле, да је за објашњење многих аспеката понашања Србије, али и уопштено других држава које теже дестигматизацији, потребно кренути од примене концепта стигме и дестигматизације у анализи спољнополитичког понашања ових држава у оквиру социјалног конструктивизма. Међутим, проблем је што ни на основу постојећег теоријског знања у истраживањима стигме у међународним односима није могуће објаснити одређене аспекте спољнополитичког понашања Србије према бившим непријатељима током процеса дестигматизације после 2000. године. То се нарочито односи на објашњење стратегија дестигматизације и управљања стигмом.

Различити истраживачи стигме у међународним односима извршили су класификацију начина, односно стратегија којима се државе одупиру стигми, пре свега кроз своје спољнополитичко деловање (Rivera 2008; Zarakol 2011; Merget 2013; Adler-Nissen 2014a, 2014b; Chwioroth 2015; Rousseau 2018). Поменуте студије дале су допринос научном дескрипцијом различитих могућих стратегија управљања стигмом или дестигматизације (као подврсте процеса управљања стигмом у којој је циљ уклањања стигме јасно дефинисан). Најутицајније класификације понудила је Ребека Адлер-Нисен (Rebeca Adler-Nissen) у своја два рада о управљању стигмом у међународним односима (2014a, 2014b), издвајајући четири различите стратегије: 1) признање стигме (признање грешке и промена понашања и идентитета, најчешће праћена и апологетским приступом); 2) камуфлажа и компензација (промена понашања и идентитета без отвореног признања стигме, али уз улагање великих напора и ресурса да се на другим пољима демонстрира „нормалност“); 3) одбацивање стигме (непризнавање и активан рад на убеђивању других да држава никада није починила одређену „девијантност“); 4) контрастигматизација (прихватање стигме као симбола поноса и приказивање оних који је не поседују као девијантних) (Chwioroth 2015, 47).

Поједини аутори покушали су да понуде и типологије фактора који утичу на избор конкретне стратегије. Пионирски подухват извела је Лорен Ривера (Lauren Rivera) издвајањем четири фактора која превасходно утичу на одабир конкретне стратегије дестигматизације у спољној политици: извесност стигме, оштрина стигме, тајминг стигме и постојање контроле над конкуришућим наративима у друштву (Rivera 2008). Но, најконкретнију типологију понудила је Заракол, издвајајући опште факторе који утичу на избор стратегије дестигматизације у спољној политици, као што су национални хабитус, идентитет

⁴ Чак би се могло проблематизовати и да ли су одређене радикалније економске реформе под притиском међународних финансијских организација биле вид економског трошка кроз који је Србија показивала да је „добар ђак“ и „нормалан“ и кооперативан актер, али би за то била неопходна и темељна анализа економских последица транзиције и алтернатива које су постојале, што није тема овог рада.

(имагинација) државе, материјалне могућности државе и шири (глобални) нормативни контекст (Zarakol 2011). Такође, Заракол и Адлер-Нисен истичу и како се често у пракси јавља паралелна примена више стратегија, при чему се издваја једна која је доминантна. Но, како ове типологије нису детаљно провераване и више се дескриптивно наводе као оквирни фактори који усмеравају државе у једном или у другом правцу, постоји велика потреба у теоријској литератури за даљим истраживањима у овом домену.

Однос према бившим непријатељима као елемент дестигматизације: загонетна нелинеарност Србије

Спољнополитичко понашање према некадашњим непријатељима је важан аспект укупног настојања једне државе да се дестигматизује, уколико је она и била стигматизована управо због понашања према непријатељима, што и јесте био случај на примеру Србије. Највећи број некадашњих непријатеља Србије налази се у непосредном окружењу, односно у региону. Наравно, изузетак јесу НАТО и земље чланице овог савеза које су учествовале у агресији на СРЈ, пре свега САД, јер се НАТО тумачи као америчка „продужена рука“ за глобално деловање. Но, Србија није била иницијално стигматизована због свог поступања према САД (уз изузетак одређених случајева који и даље представљају проблем, попут убиства америчких држављана браће Битићи на Косову, али који нису покренули стигматизацију), већ су се САД укључиле у сукоб да би, макар формално, заштитиле косовске Албанце од Милошевићевог режима.⁵ Због тога су превасходно односи са некадашњим непријатељима у оквиру региона суштински важна „позорница“ на којој Србија треба да демонстрира своју промену у понашању и идентитету и докаже да припада „друштву нормалних“.

Константа у политици Србије према региону од 2001. године до данас јесте напредак у мултилатералној сарадњи и (барем декларативно) настојање да унапреди економске, културне и друге облике сарадње са суседима. Са друге стране, на плану билатералних политичких односа са некадашњим непријатељима из региона (Хрватима, Бошњацима, Албанцима) уочљив је велики степен варијације, иако свакако постоји напредак од краја деведесетих година. Иако емпиријска литература о овој теми није обимна, најважнији и најутицајнији аутори критички указују да су овакве варијације у односима са новим суседима последица генералног одсуства јасне стратегије спољне политике Србије (Pavićević i Živojinović 2011, 57; Dragojlović et al. 2010, 7; Đukanović i Lađevac 2009, 347-348;). Одсуство усклађености и линеарности приметно је и у аспектима спољне политике Србије према некадашњим непријатељима који су имали за циљ да допринесу глобалној дестигматизацији Србије. Србија је, заправо, у односу према Босни и Херцеговини (превасходно Бошњацима) и Републици Хрватској користила три различите стратегије дестигматизације које наводи Адлер-Нисен – признање стигме, камуфлажу и компензацију и одбацивање стигме. Оваква ситуација је донекле неочекивана и парадоксална. Наиме, стратегија камуфлаже и компензације и стратегија признања стигме заснивају се на логици компромиса, односно на концесијама, „индулгенцијама“ и апологијама које треба да глобалној „публици нормалних“ прикажу да се једна држава променила (па чак и покајала), те да је одступила од

⁵ То не значи да су односи са САД неважни за дестигматизацију – напротив! Односи са САД јесу један од важних елемената дестигматизације, али не зато што је реч о бившем непријатељу, него зато што су САД кључни актер који је стигматизовао Србију и који је може дестигматизовати. Међутим, за доказивање Америци и другим актерима да је до промене понашања Србије заиста дошло од есенцијалне је важности било одиграти нову улогу у односу са бившим непријатељима на регионалној „позорници“, а не само уложити напор за ближе билатералне односе са САД.

„девијантности“, док се, са друге стране, стратегија одбацивања стигме заснива на супротном приступу – на улагању напора да се „публици нормалних“ објасни да „девијантности“ од стране стигматизоване државе заправо није ни било, те да стигма треба да буде уклоњена.

Међутим, поред три поменуте стратегије дестигматизације које је користила паралелно (признање стигме, компензација и одбацивање стигме), проучавањем понашања Србије према бившим непријатељима од 2001. до 2018. године уочава се још једна веома важна активност. Наиме, у више наврата од 2001. до 2018. године Србија је према бившим непријатељима вршила одређене активности које би могле да се подведу под зачетак стигматизације бивших непријатеља, превасходно под етикетирање и покушај стереотипизације, али уз тежњу и да се међународно друштво подстакне да према овим актерима спроведе и оштрије потпроцесе (издвајање, одузимање статуса и дискриминација). Примена процеса стигматизације бившег непријатеља у склопу тежње ка сопственој дестигматизацији није извођена и класификована у постојећим теоријским радовима о стратегијама дестигматизације. Ова стратегија је другачија од већ поменуте стратегије контрастигматизације, која се заснива на прихватању стигме као симбола поноса и покушаја да се перцепција изврне тако што ће „друштво нормалних“ које не поседује стигму бити приказано као заправо „девијантно“. У овом случају се сопствена стигма не прихвата као понос и не етикетирају се сви који је не поседују, већ се упире прстом само у бившег непријатеља који се етикетира за различите „девијантности“, са жељом да се и сопствена стигма релаксира.⁶ Реч је, дакле, о стратегији која се заснива на комбинацији приступа „напад је најбоља одбрана“ и „муко моја – пређи на другога“, односно на жељи да се поделом одговорности са другим актерима смањи и сопствена стигма. Стога се ова стратегија такође заснива на негацијској логици, као и стратегија негирања стигме. Због тога се може рећи да примена ове још радикалније негацијске стратегије паралелно са стратегијама које се заснивају на логици компромиса (стратегија прихватања стигме и стратегија камуфлаже и компензације) уноси додатни елемент контрадикторности у дестигматизацијски усмерено деловање Србије према бившим непријатељима.

Полазећи од недостатака у теоријској и емпиријској литератури и потребе за попуњавањем истих, овај рад се бави у ширем смислу проблемом спољне политике држава усмерених ка дестигматизацији. На основу кратког прегледа дестигматизацијски оријентисане спољне политике Србије према бившим непријатељима од 2001. до 2018. године извођила су се одређена питања од емпиријске, али и теоријске релевантности: због чега није постојало извињење једино према косовским Албанцима, док јесте према Хрватима и Бошњацима? Због чега Србија настоји да стигматизује косовске Албанце и Хрватску, али не и Босну и Херцеговину? Због чега стигматизацијски напори усмерени према косовским Албанцима постоје у континуитету у читавом периоду од 2001. године, док се према Хрватској јављају само у одређеним периодима? Због чега се стигматизацијски напори према Хрватској и косовским Албанцима разликују у интензитету у одређеним периодима? Коначно, због чега је у политици према Хрватској могуће приметити све четири различите стратегије?

Зашто државе паралелно примењују различите стратегије дестигматизације?

Како бисмо добили одговор на сва ова питања, у раду ће бити понуђен одговор на једно централно истраживачко питање од суштинске теоријске важности: зашто државе паралелно

⁶ Алтернативно би се ова стратегија могла назвати и стратегијом балансирања стигме или стратегијом прерасподеле стигме. Међутим, стратегија стигматизације бившег непријатеља је, ипак, назив који ће бити употребљен у овом раду, пошто најпрецизније одговара томе што државе суштински чине у овом случају.

примењују различите, чак и контрадикторне стратегије дестигматизације у односу према бившим непријатељима? Кроз разматрање овог проблема, рад ће понудити допуну за постојеће знање о дестигматизацији у оквиру теоријске парадигме социјалног конструктивизма у спољној политици и међународним односима кроз оригинални научни модел, чија примена би требало да понуди одговор и на сва претходно наведена партикуларна питања у вези са случајем Србије, али који би уједно требало да буде и подобан за објашњење других случајева.

Предмет ове дисертације је у ширем смислу избор стратегија у спољној политици држава које теже дестигматизацији. У ужем смислу, предмет дисертације јесте спољна политика Републике Србије према Републици Хрватској, Босни и Херцеговини (бошњачком корпусу), као и политика према косовским Албанцима, као кључним актерима са којима је Србија имала непријатељске односе због којих је стигматизована током деведесетих година прошлог века.⁷ Под спољном политиком Републике Србије подразумева се како самостално спољнополитичко деловање Републике Србије као независне државе после 2006. године, тако и спољнополитичко деловање Савезне Републике Југославије (2001-2003) и Државе заједнице Србија и Црна Гора (2003-2006). Конкретно, на основу резултата истраживања која се тичу ужег предмета истраживања, овај рад тежи да пружи допринос одговору и на предмет у најширем могућем смислу.

Просторно одређење предмета истраживања односи се на Западни Балкан, то јест на односе Србије са Хрватском, Босном и Херцеговином и привременим органима самоуправе у аутономној покрајини Косово и Метохија (који су 2008. године једнострано прогласили независност тзв. Републике Косово, а коју Србија не признаје).

Временски је за предмет истраживања одређен период од 2001. до 2018. године. Овај период је одабран пошто је јануара 2001. године, после кратког прелазног периода, формирана нова влада и тиме и формално прекинута владавина Социјалистичке партије Србије на челу са Слободаном Милошевићем. Ова влада је, исто као и нова савезна влада формирана крајем 2000. године, поставила дестигматизацију за свој циљ. Како је предмет нашег истраживања везан за државе које теже дестигматизацији, сматрамо да је 2001. година прва у којој се недвосмислено може рећи да је Србија (и тадашња СРЈ) тежила дестигматизацији. Као завршну годину узимамо 2018. годину, последњу завршену годину у тренутку писања ове дисертације.

Дисциплинарно предмет истраживања можемо сврстати у домен спољне политике, у оквиру шире науке о међународним односима. Ипак, треба напоменути да се у раду не полази од уских дисциплинарних одређења, већ се негује интердисциплинаран приступ у домену друштвених наука, те се због тога користе и теоријски налази из других дисциплина науке о међународним односима, попут међународне безбедности и међународне политике, али и из других друштвених наука, попут социологије. Теоријски ова дисертација припада у најширем смислу парадигми социјалног конструктивизма у међународним односима. Основна поставка ове парадигме је, као што је то Николас Онуф (Nicholas Onuf) дефинисао, да је „свет оно што ми правимо од њега“ (Onuf, 1989). Не негирајући постојање и релевантност и материјалних чињеница, у овом правцу се нагласак ставља на друштвене чињенице, као и начин на који актери додељују смисао материјалном и друштвеном свету

⁷ Односи са Албанијом се изостављају из овог контекста, пошто је примарни субјекат који је био у сукобу са Србијом албанска популација на Косову и Метохији, а не држава Албанија, са којом формално није постојао отворени међународни сукоб.

око њих.⁸ Поред оваквог онтолошког приступа, Флокхарт (Trine Flockhart) сматра да су кључне карактеристике овог теоријског правца стављање нагласка на структуре и на друштвене норме, затим на улогу идентитета у обликовању одлука односно понашања, и коначно на праксу и деловање, уз преузимање Гиденсове поставке теорије структурације према којој се актери и структура међусобно конституишу (Flockhart, 2012, 81-82). У најширем оквиру полазних позиција ове теорије, ова дисертација поставља оригинални теоријски модел „дестигматизацијске дилеме“, који синтетички социјал-конструктивистички приступ међународним односима, спољној политици и безбедности и компатибилне налазе теорије симболичког интеракционизма из социологије, са нагласком на примену концепта стигме и на теорију драматургије.

Научни циљ коме овај рад тежи је научно објашњење фактора који утичу на одабир конкретне стратегије дестигматизације у спољној политици држава, које није адекватно адресирано у теорији, а за потребе овог одговора биће развијен оригинални научни модел. Овај модел биће концептуализован тако да објашњава не само конкретан случај Србије, већ и као апстрактни модел који, уз одређена ограничења, може служити за објашњења и спољних политика других држава које теже дестигматизацији, а посебно оних које су стигматизоване због одређених „грехова“ према својим суседима. Такође, допуном и операционализацијом бројних концепата (попут нове и проширене класификације спољнополитичких стратегија дестигматизације) за које се на основу темељног критичког приказа литературе закључи да до сада нису били довољно операционализовани, те повезивањем истих са теоријама и литературом из сродних области, овај рад пружиће допринос и истраживањима стигме у међународним односима у ширем смислу и на тај начин остварити циљ научне класификације и типологизације. Коначно, циљ овог рада јесте и темељна научна дескрипција спољне политике Републике Србије у контексту дестигматизације од 2001. до 2018. године. Овај циљ додатно је важан имајући у виду да овакве студије до сада нису рађене, а и да иначе постоји прилично оскудна емпиријска литература о спољној политици Србије у овом периоду.

Друштвени циљ овог истраживања јесте упознавање стручне, али и шире друштвене јавности у Србији и у региону, са детаљима регионалног положаја и спољне политике Србије према бившим непријатељима и уопштено дестигматизацијски оријентисане спољне политике. Балкански политички односи и даље су крхки и напети, а налази ове студије могу послужити научној и стручној, али и широј јавности да разуме узроке успона и падова у међусобним односима. Овакви налази могу бити од користи спољнополитичким одлучиоцима и аналитичарима у Србији и региону.

„Дестигматизацијска дилема“ као разлог паралелне примене различитих стратегија

Основна тврдња овог рада је да ће држава која са својим непријатељима није у стању отвореног сукоба, али ни у безбедносној заједници, паралелно примењивати и компромисне и негацијске стратегије дестигматизације како би решила своју „дестигматизацијску дилему“. Дестигматизацијска дилема представља бојазан државе да компромисне стратегије које воде њеној бржој дестигматизацији уједно и умањују њену безбедност у односима са бившим непријатељима, а последица је паралелног деловања две спољнополитичке детерминанте:

⁸ Само постојање стигме као друштвене чињенице и њене релевантности за исходе у међународним односима на коју смо указали у појашњењу предмета и проблема истраживања једна је од потврда вредности коју ова теорија носи за разумевање међународних односа.

1. тежње ка што бржој дестигматизацији, која државу усмерава ка употреби компромисних стратегија;
2. тежње ка очувању безбедности, која државу усмерава ка употреби негацијских стратегија, будући да наводи државу да се у ситуацијама када односе опажа као партнерске или ривалске забрине да би превеликим уступцима и компромисима могла да сву колективну кривицу свали на себе, а ривалу омогући да побољша свој положај у односу на њу.

Што је перцепција претње у односу са бившим непријатељем ближа полу безбедносне заједнице, то ће „дестигматизацијска дилема“ бити мања и стога ће компромисне стратегије бити употребљаване више него негацијске. Са друге стране, што је перцепција ближа отвореном непријатељству и могућем рату, страх од могућих негативних последица компромисних стратегија ће расти и стога ће употреба компромисних стратегија опадати, а употреба негацијских стратегија се паралелно повећавати.

Модел „дестигматизације дилеме“ се базира на основним постулатима социјалног конструктивизма као „велике теорије“ у међународним односима и спољној политици, а пре свега на ставовима тзв. „треће генерације“ социјалних конструктивиста, који примењују бројне социолошке и психолошке теорије на ниво међународног друштва. У овом моделу, детаљно разрађеном у теоријском поглављу, примењују се и налази социолошке теорије симболичког интеракционизма (стигма и теорија драматургије) за анализу међународног друштва, у комбинацији са теоријом секуритизације. Полазна претпоставка модела јесте епистемолошки интерпретативизам.

Претпоставка о суштинском утицају циља дестигматизације на спољну политику држава које теже дестигматизацији заснива се на налазима истраживања Ајше Заракол (Zarakol 2011), која је показала како је овај циљ у одређеним фазама суштински обликовао деловање Турске, Русије и Јапана. Полазећи од теорије драматургије (која припада социолошком правцу симболичког интеракционизма у оквиру кога је настао и концепт стигме, а оба концепта је развио Ервинг Гофман), полазна претпоставка оваквог приступа јесте да су актери мотивисани да оставе што бољи утисак на околину односно на „публику“ и да ће се због тога у друштву своје понашање прилагођавати „улози“ коју желе да одиграју (Goffman 1956, 8), што важи и за понашање држава које теже дестигматизацији у међународном друштву. Дестигматизација се одиграва паралелно на више позорница, а за оне државе које су стигматизоване због одређених „девијација“ у односу према непријатељима, управо ће односи са овим (бившим) непријатељима бити просценијум, односно предња позорница или предњи регион (*front stage/front region*) на којој ће морати да демонстрирају глобалној публици како су кадри да играју улогу „нормалног“ актера (Goffman, 1956, 66-68). Имајући то у виду, жеља за дестигматизацијом начелно ће подстицати државу да чини компромисе и демонстрира „нормалност“ у спољној политици према (бившим) непријатељима на различите начине.

Други кључни фактор јесте опажање безбедности, односно перцепција нивоа претње која постоји од одређеног актера. У складу са нашом теоријском позицијом, безбедност се не доживљава као објективна ствар, него као интересубјективна, по угледу на Копенхашку школу студија безбедности и друге теоријске правце базране на схватању безбедности као социјалног конструкта. Ипак, безбедност није обичан социјални конструкт – ствари које су кроз процес секуритизације означене као претња по безбедност и опстанак уздижу се на највиши ниво у хијерахији, издвајају се изнад редовне политичке процедуре и легитимизује се употреба специјалних мера у њима, што је последица лингвистичко-психолошког утицаја употребе овог и пратећих појмова (Buzan, Weiver, de Wilde 1998). То значи да ће, због безбедносних циљева, бити легитимно занемарити друге (спољно)политичке циљеве. Због

тога ће интерпретација одређеног актера (у овом случају бившег непријатеља) као претње по безбедност државе бити други кључни фактор који утиче на избор стратегије дестигматизације у спољној политици према суседима. Овај фактор је начелно позициониран на друго место због тога што ће у одређеним случајевима жеља за дестигматизацијом наводити државу у правцу десекуритизације одређене појаве и прављења компромиса у одређеним питањима која су оригинално спадала чак и у домен физичке безбедности, те због тога што ће тежња ка дестигматизацији код ових држава бити константно на високом нивоу, док утицај безбедности варира. Релативни однос утицаја ова два фактора произвешће различите исходе у погледу конкретне стратегије дестигматизације у спољној политици према бившим непријатељима.

Научна релевантност овог истраживања заснива се на већ поменутој чињеници да главно истраживачко питање није до сада адресирано у емпиријским студијама спољне политике Србије, али, још важније, да ни теоријска истраживања стигме у међународним односима нису нудила адекватне моделе за одговор на ово питање. Због тога је основни научни допринос који пружа овај рад изградња оригиналног теоријског модела „дестигматизацијске дилеме“⁹ који пружа одговор на питање због чега одређене државе спроводе истовремено различите стратегије дестигматизације и који фактори доводе до тога да конкретна стратегија буде више или мање доминантна. Ово је и први модел који нуди теоријско разматрање односа са бившим непријатељима, са једне стране, и дестигматизације као генералног циља спољне политике, са друге стране. Чињеница да је овај модел настао спајањем различитих компатибилних теоријских праваца (социјални конструктивизам, копненхашка школа студија безбедности и симболички интеракционизам) такође је од важности при анализи резултата овог рада. Наиме, разматрањем и теоретизацијом повезаности процеса секуритизације и стигматизације, кандидат даје допринос повезивању литературе о ова два процеса, која су изостала у досадашњим истраживањима, а која могу бити од велике користи и за даља истраживања стигматизације у међународним односима, као и секурутизације у домену међународне безбедности. Такође, матрица за анализу процеса дестигматизације на различитим позорницама, развијена употребом теорије драматургије, представља још један новум у истраживањима стигме у спољној политици који може бити од користи будућим истраживачима ове теме.

Додатни елементи научне релевантности овог рада леже у чињеници да се у њему први пут теоријски издваја и објашњава једна стратегија дестигматизације која до сада није објашњавана, а то је стигматизација бивших непријатеља у склопу сопствене дестигматизације. Поред тога, врши се и нова класификација стратегија спољне политике са аспекта логике деловања стратегија на компромисне и негацијске, што је такође новитет у односу на постојећу литературу. Додатно, у раду се операционализују и потпроцеси у оквиру стигматизације (етикетирање, стереотипизација, издвајање, губитак статуса и дискриминација) и разрађује теоријско-методолошки инструментариј за истраживање ових процеса у међународним односима и спољној политици. Очекивани резултат овог

⁹ Назив модела потиче из аналогије са чувеним концептом „безбедносне дилеме“ (Hertz et al. 1950). Овакав назив не прејудицира да је „дестигматизацијска дилема“ само подврста безбедносне дилеме. Ова два концепта се разликују у одређеним важним аспектима, почевши од саме полазне претпоставке да државе могу поставити циљ дестигматизације високо на листи својих приоритета, па чак бити спремне да због тог циља понекад праве и компромисе са својом физичком безбедношћу. Међутим, сличности које подразумевају бригу и за (физичку и сваку другу) безбедност код држава као фактор који ову дилему покреће, те суочавање са ситуацијом да мере које би требало да помогну остваривању одређеног циља дају контрапродуктивне резултате у погледу безбедности (слично као у трци у наоружању) наводе нас да употребимо ову zgodnu аналогију за конструкцију назива нашег модела.

истраживања јесте потврда да модел „дестигматизацијске дилеме“ функционише и да се стога може користити као полазни апстрактни модел и у другим студијама случаја. Ипак, потребно је нагласити да се не тежи прављењу универзалног модела који нужно објашњава све варијације које постоје у овом односу, већ објашњењу једног апстрактног друштвеног механизма чија активација може и изостати под утицајем низа додатних процесних фактора.

У раду ће бити примењене све основне методе научног мишљења и истраживања у политикологији. Прва од ових метода која ће бити примењена у раду јесте анализа и то кроз критичку анализу постојеће теоријске литературе. Применом ове методе утврдићемо недостатке у литератури која се бави теоретизацијом улоге стигме у међународним односима. После тога, биће извршена и синтеза различитих теоријских налаза у домену социјалног конструктивизма, а у сврху изградње оригиналног теоријског модела који ће одговорити на наше питање. Потом ће бити спроведена и генерализација и апстракција како би се конструисао апстрактни теоријски модел. Овај модел припадаће у ширем смислу парадигми социјалног конструктивизма у међународним односима и спољној политици. Модел ће касније бити дедуктивно тестиран у емпирији на три конкретна случаја у оквиру студији случаја спољне политике Републике Србије, али ће потом студија и индуктивно допуњавати сам модел. У поменутој емпиријској анализи овај рад ће се ослањати преваходно на квалитативне интерпретативистичке методе. Ово је и очекивани поступак, имајући у виду социјал-конструктивистичку теоријску позицију, мада не и нужан, јер ова теорија не подразумева увек и нужно интерпретативистичку епистемологију (Vent, 2014). Циљ овог рада није да се установе строги детерминистички и каузални „ако-онда“ односи између појмова, него да се утврде односи такозване „како“ каузалности (Doty, 1994; Malksoo, 2018; Guzzini, 2012) којима се установљава како одређени фактори омогућавају да уопште дође до конкретног исхода и како усмеравају процесе у том правцу. Тежи се, дакле, откривању друштвених механизма који функционишу са одређеним нивоом правилности и апстрактности и који се могу активирати у одређеним друштвеним околностима, а да ли ће до њихове активације и доћи зависиће од низа процесних фактора (Guzzini, 2012). Кључни метод који ће бити коришћен у раду јесте комбинација студије случаја и интерпретативистичког праћења процеса (Guzzini, 2012) на примеру спољне политике Србије од 2001. до 2018. године. Случај Србије указује нам да у њој постоји парадокс (паралелна примена различитих стратегија дестигматизације у односу према бившим непријатељима) који постојећа теоријска знања не могу да објасне. Због тога се управо овај пример користи за изградњу и тестирање модела који треба да пружи допуну постојећим теоријским знањима.

Структура дисертације

У првом поглављу овог рада биће извршен преглед литературе о стигми у међународним односима, односно дестигматизацији у спољној политици. Различити приступи у литератури биће евалуирани, са указивањем на њихове предности и мане, а биће лоциране и празнине које постоје у теоретизацији стигме у међународним односима и дестигматизације у спољној политици. Потом ће бити детаљно представљен теоријско-методолошки оквир рада. Најпре ће бити представљене основне теоријске поставке социјалног конструктивизма, као „велике теорије“ на чијим полазним онтолошким и епистемолошким претпоставкама се заснива овај рад. Потом ће бити представљене основне поставке теорије секуритизације у оквиру копенхашке школе студија безбедности, као и основи теорије драматургије. Након тога, биће представљене и основне претпоставке самог модела. Коначно, биће детаљно образложени научни методи који ће бити примењени у овом раду.

У другом поглављу ће бити извршена студија случаја стигматизације Србије током деведесетих година 20. века. Како би се говорило о тежњи Србије да се стигматизује, неопходно је најпре утврдити како је била стигматизована, колико је њена стигма „тешка“, од којих елемената се састоји и каква је била њена генеза. Како до сада није било сличних анализа, неопходно је најпре темељно утврдити како је Србија била стигматизована током деведесетих година. Стога ће у овом делу рада бити извршена детаљна анализа свих стигматизацијских процеса и њиховог тока, са фокусом на кључне актере који су учествовали у овом процесу. За ту потребу развијена је посебна аналитичка матрица, која прилагођава матрицу теорије секуритизације за анализу овог процеса. Такође, биће извршено и одређивање нивоа стигме који је Србија имала у различитим фазама.

У трећем поглављу ће најпре бити појашњено како је дестигматизација постала циљ спољне политике Србије, а потом и показано да је овај циљ био активан током читавог периода од 2001. до 2018. године. Потом ће бити извршено интерпретативистичко праћење процеса на примеру спољне политике Србије према бившим непријатељима од 2001. до 2018. године. Три случаја која ће бити праћена јесте политика Србије према Републици Хрватској, Босни и Херцеговини (са фокусом на бошњачки корпус) и косовским Албанцима. Овај део рада је кључан будући да директно тестира да ли модел „дестигматизацијске дилеме“ функционише, односно да ли може да објасни због чега је Србија примењивала све четири стратегије у свом односу са бившим непријатељима. Такође, биће укратко представљени и ефекти примене конкретних стратегија у поменутих случајевима. Након тога ће бити спроведена и анализа настојања Србије да се дестигматизује на другим позорницама, то јест, у односима са другим актерима. До сада нису постојале сличне широке и кохерентне студије дестигматизацијских напора Србије од 2001. године, па је зато циљ овог дела рада да пружи допринос и кроз темељну дескрипцију деловања Србије на осталим позорницама. Биће указана пажња на моменте у којима долази до преливања динамике међу позорницама, али и на моменте у којима је динамика дестигматизацијског деловања на овим позорницама потпуно независна. Сврха овог поглавља је да кроз темељну дескрипцију пружи „одскочну даску“ за даља теоријска и емпиријска истраживања дестигматизације на другим позорницама.

2. Теоријско-методолошки оквир истраживања

У овом делу рада биће представљен теоријски и методолошки оквир овог истраживања. Најпре ће бити извршен детаљан преглед литературе о истраживањима стигме и стигматизације у науци о међународним односима, као и о истраживањима дестигматизације у оквиру спољне политике као уже дисциплине науке о међународним односима. Имајући у виду да је ова теорија преузета из социологије, те да и научници у области међународних односа који се баве проучавањем стигме као своју полазну основу најчешће преузимају налазе социолога и психолога, за дефинисање кључних појмова биће коришћена и литература о стигми из области социологије и психологије. Након тога, биће представљен теоријски модел „дестигматизацијске дилеме“ који се развија у овом раду, а потом хипотетички оквир истраживања и методологија која ће се користити за проверу хипотеза.

Теорија стигме настала је у оквиру социологије, али је након тога пронашла своју примену и у другим научним дисциплинама, а нарочито у социјалној и клиничкој психологији. Примена ове теорије у науци о међународним односима релативно је млада. Концепт стигме није био озбиљније употребљаван у међународним односима до почетка 21. века. Након утемељивања међународних односа као научне дисциплине по окончању Првог светског рата, истраживања су доминантно била усмерена на моћ, и то махом војну, као и на међународне институције. Класични реалисти, део теоретичара који припадају либералној школи, а касније и социјални конструктивисти узимали су у обзир и релевантност статуса за међународне односе. Иако су моћ и статус концепти који су битни и за појам стигме, она представља засебан феномен, те се ови радови не могу узети у потпуности као парадигматске претече изучавања стигме у међународним односима. Као најближа парадигматска претеча свакако би се могли узети представници Енглеске школе у међународним односима, а нарочито теоретичари попут Хедлија Була (Bull 1995) или Мартина Вајта (Wight 1978) који су радили на развијању концепта *међународног друштва* (Simić 2009). Припадници ове школе посветили су пажњу улози коју су историјски имали процеси искључивања и срамоћења (који су на одређени начин повезани са стигматизацијом) у генези и развоју међународног друштва, али нису експлицитно користили концепт стигме у својим радовима (Adler-Nissen 2014b).

По окончању Хладног рата и интензивирању дебате између рационалиста и рефлексивиста (Keohane 1988), све више истраживања почиње да приступа међународном друштву

диркемовски, те да наглашава важност казне за постављање граница једног друштва (Durkheim 1997). Оваква истраживања у домену међународних односа, али и дисциплине међународног права, добијају на замаху у периоду „униполарног тренутка“ моћи Сједињених Америчких Држава у међународним односима, када се веровало да ће у контексту „краја историје“ (Fukuyama 1992) бити створено чвршће међународно друштво са високим степеном дељених заједничких вредности. Најважније претече данашњих изучавања стигме у овом периоду јесу радови који врше инкорпорацију симболичког интеракционизма, социолошког правца у оквиру којег је и настала теорија стигме, у науку у међународним односима, као што је то случај у социјал-конструктивистичком приступу Мајкла Барнета (Barnett 1999, 1998; Adler and Barnett 1998) и у друштвеној теорији међународних односа Александра Вента (Wendt 1999).

Још једна својеврсна претеча истраживања стигме јесу истраживање процеса „именовања и срамоћења“ (*naming and shaming*) у међународним односима. Иако су замеци теоретизације овог процеса приметни још у идеализму Мајкла Зимерна, реализму Ханса Моргентхауа и нарочито у приступу Хедлија Була (Friman 2015c, 5), до најзначајнијег развоја долази у оквиру социјал-конструктивистичких (Risse, Ropp, and Sikkink 1999) и либерално-институционалистичких (Moravcsik 1995) истраживања развоја норми људских права током последње деценије 20. века. Истраживања овог процеса, који објашњава како именовање одређеног актера у међународним односима као „лошег“ може довести до мобилизације притиска јавног мњења у међународном друштву и евентуално изазвати осећај срамоте код тог актера, често су и у социологији повезана са истраживањима стигме. Ипак, иако слични, ови процеси нису у потпуности исти, о чему ће бити више речи касније.

Од почетка 21. века започињу прва темељна и систематска изучавања стигме у међународним односима. Она произлазе из такозваног социолошког или практичног заокрета у оквиру парадигме социјалног конструктивизма у међународним односима, у коме теоретичари почињу све више да се ослањају на налазе различитих социолога, а нарочито Пјера Бурдијеа и Ентонија Гиденса.¹⁰ Пионирски радови научника који употребљавају теорију стигме могу се пронаћи код припадника такозване „треће генерације“ социјалних конструктивиста (Adler-Nissen 2016), а међу којима се нарочито истичу радови Ајше Заракол (Zarakol 2010, 2011, 2017a) и Ребеке Адлер-Нисен (Adler-Nissen 2014a, 2014b, 2017), иако не треба занемарити ни велике доприносе других аутора. Такође, у овом периоду појављују се и прва истраживања у оквиру спољне политике, као потдисциплине међународних односа, која усмеравају пажњу на то како државе које се суочавају са стигмом покушавају да њом управљају, односно да јој се одупру или да је се ослободе кроз своје спољнополитичко деловање.

Како би преглед литературе био што јаснији и прецизнији, у наредним редовима представимо и класификовати одговоре које у литератури пружају различити аутори о кључним питањима у вези са стигмом у међународним односима. У обзир су узети сви радови из области међународних односа на енглеском језику (на српском их, нажалост, до сада није било) који експлицитно помињу концепт стигме, а које је било могуће пронаћи путем најважнијих глобалних електронских претраживачких алата.¹¹ Област међународних односа тумачимо у најширем могућем смислу, па тако узимао у обзир и радове из потдисциплина, попут спољне политике или међународне безбедности, али и оне радове који су на граници међународних односа и других сродних дисциплина, попут међународне

¹⁰ Аутори који су предњачили у овом *заокрету* били су Емануел Адлер и Винсент Пулио, који су концептуализовали *теорију праксе* у истраживањима међународних односа, као и Ивер Нојман.

¹¹ Закључно са 1. мартом 2019. године.

економије или међународног кривичног права. Са друге стране, у овом прегледу литературе начелно не узимамо у обзир радове из области међународне историје који користе концепт стигме успутно и без теоријске релеватности. Ови радови биће коришћени као помоћни у одређеним деловима дисертације и за изградњу теоријског оквира овог рада, али не и у прегледу литературе, јер не припадају примарно дисциплини међународних односа.

2.1. Појам стигме у међународним односима

У овом делу рада извршићемо упоредни преглед дефиниција стигме у радовима из области међународних односа, а потом ћемо се критички осврнути и на различите погледе на елементе, функције и актере процеса стигматизације у међународним односима, као и однос концепта стигме са концептима моћи и статуса.

2.1.1. Дефиниција стигме

Досадашња истраживања у међународним односима можемо поделити у три групе у погледу дефинисања стигме. Прву групу чине они аутори који у својим радовима стигму ни не дефинишу, већ је узимају као нешто саморазумљиво. Другу групу чине радови у којима аутори дају самосталну дефиницију стигме. Трећу и најбројнију групу чине радови истраживача који дефиницију стигме преузимају од других – пре свега од Ервинга Гофмана (Gofman 2009), а поједини и од Бруса Линка и Џоа Фелана (Link and Phelan 2001).

Међу радовима који чине прву групу по свом значају истиче се књига Нине Таненвалд (Tanenwald 2007) која је била један од иницијалних радова који су проблематизовали утицаја табуа и стигматизације на креирање међународних норми.¹² Међутим, процес стигматизације и сама стигма у овом раду нигде није прецизно дефинисана, па је због тога остала прилично нејасна граница између стигме, табуа и других сличних појмова који се употребљавају фактички као синоними. Овој групи припада и изузетно темељна студија Ерлија и Џадунове (Early and Jadoon 2016) са циљем тестирања хипотезе о утицају употребе економских санкција као средства спољне политике на стигматизацију одређене државе. У овом раду се стигма такође не дефинише прецизно, већ се имплицитно изједначава са избегавањем интеракција, те се у економском смислу она „мери“ кроз опадање инвестиција, економске размене, економске помоћи или других параметара. Такође, скорашње истраживање Џефрија Лугана (Lugano 2017) које објашњава стратешку употребу неоколонијалистичког наратива као покушај отпора сарадњи са Међународним кривичним судом, пропушта да одреди прецизно стигму, упркос томе што се овај концепт често употребљаван у самом раду. Кроз контекст се може закључити да се стигма у овом раду тумачи као притисак, исход покушаја наметања кривице и срамоте због недоличног понашања. Овој групи припада и до сада једини рад који је обрађивао стигму Србије из угла спољне политике, меке моћи и јавне дипломатије, а који је дело Витни Кокс (Cox 2012). Тек на основу ширег контекста рада можемо закључити да је стигма за ову ауторку нешто што је готово синонимно са негативним имиџом, односно нешто што произлази из појмова који садрже негативне асоцијације (као пример наводи и појам „Балкан“). Веома сличан приступ има и Стив Вуд (Wood 2018), који у својој студији дестигматизације Немачке пропушта да експлицитно

¹² Ово истраживање одудара од осталих и по томе што се у раду истражује стигматизација нуклеарног оружја, а не одређене државе, за разлику од осталих случајева. У раду Федерика Мергета такође није примарни фокус на стигми према државама, већ према појединцима (коју креира Међународни кривични суд), али се у раду ипак проблематизује и стигматизација држава/нација.

дефинише стигму, али је фактички представља као фактор који угрожава имиџ и репутацију државе.

Потребно је напоменути да постоје и радови који стигму помињу тек успутно, најчешће на једном месту, и који не представљају било какав допринос истраживању стигме у међународним односима. Пример таквог рада је чувена студија динамике међународних норми Марте Фајненмор и Кетрин Сикинк (Finnenmore and Sikkink 1998), у коме ауторке стигму помињу као (фактички аутоматски) производ понашања којим се крши одређена норма. Како радови попут овог не пружају допринос самој теоретизацији стигме, без обзира што је овај конкретан рад пружио изузетан допринос схватању настајања и постојања норми на међународном нивоу, они неће бити разматрани у наставку прегледа литературе. Остали представљени радови из прве групе можда могу бити корисни за неке друге аспекте концептуализације стигме, што ће бити приказано у наредним деловима рада, али је њихов допринос у домену дефинисања стигме, као што се видело, веома мали. Иако већина поменутих радова садржи одређене добре налазе, ниједан од њих се не може узети као полазна основа и добар пример за одређивање стигме, јер су у погледу дефиниција ови радови недоречени, што оставља могућност за толико широку примену концепта стигме да он може постати безобалан и аналитички недовољно користан.

За разлику од прве групе, у другој, далеко мањој групи аутори самостално и експлицитно дефинишу стигму. Дефинисању стигме у оба рада која чине ову групу претходи позивање на социолошки приступ Емила Диркема (Badie 2017; Merget 2013). У раду Федерика Мергета (Merget 2013, 287) који се бави праксама стигматизације и улогом међународних кривичних трибунала у овим праксама, као *genus proximum* стигматизације се одређује друштвени опробријум (друштвена осуда), а као *differentia specifica* то да је сама себи циљ. Ово је разликује од, примера ради, казне у кривичном праву. Потребно је напоменути, пак, да је ова дефиниција, иако је аутор користи и за анализу стигматизације држава у међународној арени, првенствено сачињена како би била примењена за истраживање утицаја рада и пресуда међународних судова на стигматизацију појединаца који су починили ратне злочине и на стигматизацију самих ратних злочина, те је због тога дефинисана превасходно у односу на друге појмове из социологије права. Француски политиколог Бетранд Бади (Badie 2017), слично као и Мергет, за *genus proximum* стигматизације одређује понижење. Бади се такође у свом дефинисању стигматизације ограничава само на једну врсту, и то ону која је примарни предмет нашег интересовања - стигматизацију у међународним односима кроз политичке акте. Заправо, Бади сматра да је стигматизација један од четири облика „понижавања“ у међународним односима – уз снижавање статуса, негирање једнакости и протеривање. Стигматизација је, при томе, најтежи облик понижавања у међународним односима и њена *differentia specifica* је отворена денунцијација других због њихових различитости или атрибута, који се представљају и брендирају као отпаднички (Badie 2017, 59). Ипак, имајући у виду да овакву денунцијацију користи и за објашњавање *негирања једнакости*, објашњене на примеру британског управитеља Индијом који народ којим влада денунцира тиме што каже како немају склоност ка истини (Badie 2017, 53–55), те да се многе ствари у опису преклапају и са друга два вида, оваква дефиниција стигматизације остаје прилично конфузна у односу на друге појмове у Бадијевој скали понижавања.

Коначно, трећу групу, која је уједно и најутицајнија и најважнија, чине радови који у дефинисању стигме полазе од дела Ервинга Гофмана „Стигма: Забелешке о опхођењу са нарушеним идентитетом“ (Goffman 2009). Ова књига се сматра кључним делом за концептуализацију стигме као концепта уопштено. Већина ових радова допуњује Гофманову дефиницију схватањем Линка и Фелана (Link and Phelan 2001). Потребно је зато најпре представити како сам Гофман одређује стигму, а потом и како његову дефиницију допуњују Линк и Фелан, од чијег приступа полази добар део аутора који припадају трећој групи.

Стигма¹³ се, према Гофману, најчешће одређује као „карактеристика која је дубоко дискредитујућа“ (Goffman 2009, 15). Међутим, то не значи да је одређена карактеристика „сама по себи похвална или срамотна“ (Goffman 2009, 15) већ је она конструисана као дискредитујућа у датој констелацији друштвених односа и у датим нормама конкретног друштва. Свако друштво поседује одређена очекивања шта би требало да подразумева „нормално“ понашање и члановима друштва на основу ових очекивања додељује „виртуални друштвени идентитет“. Уколико одређени члан покаже да се његов „стварни друштвени идентитет“ разликује од овог „виртуалног“, чиме излази из оквира нормалности, настаје стигма. Ова карактеристика доводи до тога да људи напуштају неку особу и заборављају њене друге карактеристике, што код дискредитоване особе изазива осећај нелагоде и утиче на њено друштвено понашање (Goffman 2009, 14–24). За Гофманову концептуализацију стигме важне су и следеће тврдње, коју у својој критичкој анализи његовог дела истичу Имоген Тајлер и Том Слејтер (Tyler and Slater 2018), а које сматрамо да се могу сумирати у по једној речи: контекстуалност – стигма зависи од конкретног друштвеног контекста; реактивност – потенцијално разарајући ефекти стигме су нешто што људи временом уче да контролишу кроз различите стратегије; историчност – форме у којима се појављује стигматизација су историјски условљене; инструменталност – стигма је „средство формалне друштвене контроле“ (Tyler and Slater 2018, 732).

У једном од најважнијих радова за концептуализацију стигме, Линк и Фелан напомињу како је у пост-гофмановској фази дефиниција стигме у истраживањима битно варирала, што је и логично имајући у виду широко поље научних дисциплина у којима се примењује (Link and Phelan 2001, 363–65). То, међутим, не значи да су ове дефиниције битно одступиле од Гофманових основних ставова о онтологији стигме, већ напротив – оне су тежиле да његову дефиницију спецификују и да је додатно „избрусе“. Једна од најзначајнијих дефиниција дело је Фарине Џонс и њених сарадника (Jones et. al 1984) који на Гофмановом трагу одређују стигму као „знак (атрибут) који повезује појединца са нежељеном карактеристиком (стереотипом)“ (Link and Phelan, 2001, 365). Поменути аутори сматрали су и ову дефиницију недовољно прецизном и недовољно дистинктивном у односу на одређене сличне појмове. Због тога су је најпре допунили компонентом дискриминације, као неопходним елементом стигме (Link and Phelan 1999), а потом и понудили заокружену концептуализацију стигме као садејства четири паралелна процеса који наступају у различитим односима моћи:

1. етикетирање (*labeling*);
2. стереотипизација (*stereotyping*);
3. издвајање (*separation*)
4. губитак статуса и дискриминација (*status loss and discrimination*)

(Link and Phelan 2001, 367–75)

Емили Русо на добар начин сажима ову дефиницију у једну реченицу: „Стигма је заправо зависна од асиметричног односа у коме моћни доминантни актери (који предстаљају себе као да немају стигматизујуће атрибуте) дискриминишу друштвено, економски и политички субординиране актере (које представљају као да имају ове атрибуте)“ (Rousseau 2018, 325) Оваква концептуализација стигме делује веома сврсисходно са аспекта јасног разграничавања стигме у односу на сличне појмове. Као што истиче Адлер-Нисен (Adler-Nissen 2014b, 146), када би се стигматизација свела на било коју ситуацију у којој постоји

¹³ Етимолошки је реч стигма старогрчког порекла и значи белег или ожиљак који је намерно нанет како би се неко визуално означио као девијантан (Goffman 2009, 15).

етикетирање одређеног појединца или групе унутар друштва, па чак и последична изградња стереотипа о његовом понашању, овај појам би постао далеко шири и изгубио би своју дистинктивност у односу на сличне процесе, као што је процес изградње другог (*othering*). Издвајање, губитак статуса и дискриминација су, стога, веома битни елементи без којих се не може говорити о успешној стигматизацији. Оваква подела на процесе адекватна је и за операционализацију у истраживањима. Полазећи од Гофмановог схватања да је за објашњавање стигме потребан „језик односа, а не језик карактеристика“ (Goffman 2009, 15), јасно је да је стигматизација друштвени процес, а ова четвороелементна подела на засебне процесе који га чине олакшава његову примену у анализи друштвених процеса.

Потребно је истаћи барем још две додатне карактеристике стигме које је издвојио још Гофман, али су их Линк и Фелан додатно нагласили и модификовали. Прва јесте релативност и мерљивост стигме. Још је Гофман истицао поделу на „дискредитоване“ (оне чији је „девијантан“ атрибут свима познат и трпе последице) и „дискредитујуће“ (оне који још увек успешно крију овај атрибут пред друштвом, али на то троше много енергије и могу ускоро постати дискредитовани), чиме је направио прво, бинарно степеновање стигме (Goffman 2009, 16). Линк и Фелан (2001) излазе и изван оквира ове бинарне поделе на два типа особа које су суочене са стигмом и констатују како је стигма ствар степена, како она није апсолутна ствар која постоји или не, већ је њена расподела мерљива, иако не нуде категорије и скалу према којој бисмо ову стигму могли мерити. Друга карактеристика је дуготрајност – стигма је упорна и дуготрајна, она дугорочно шкоди ономе ко је стигматизован и тешко је ослободити је се. Међутим, лествица за тежину препреке код Линка и Фелана је нешто нижа. За разлику од Гофмана, који сматра да ће бројни покушаји реакције на стигму остати углавном неуспешни у погледу уклањања, иако појединци могу научити да је контролишу, Линк и Фелан сматрају да појединци имају могућности да пруже и успешан отпор стигми, али до оних граница до којих им дозвољава разлика у моћи у односу на стигматизере јер стигма и настаје у односима разлике у моћи. То ће, дакле, најчешће бити тежак задатак јер ће стигма бити дуготрајна и упорна, али не увек једнако тежак и потпуно неостварљив.

Трећој групи, која се базира на претходно приказаним налазима Ервинга Гофмана, припада највећи број до сада објављених радова који се баве истраживањима стигме у међународним односима. Пре свега, ту су радови до сада најутицајније теоретичарке у области међународних односа која се бави стигматизацијом, Ајше Заракол (Zarakol 2010, 2011, 2014), те радови Ричарда Фримана (Friman, 2015) и Томаса Бирштекера (Biersteker, 2015). Дистинкција поменутих аутора у односу на остале у овој групи јесте и непостојање референце на налазе Линка и Фелана, што ће произвести одређене разлике у погледу перцепције елемената стигматизације, о чему ће бити више речи у наредној секцији рада. Остатак ове групе чини већи број радова, међу којима је и пионирски рад у изучавању „управљања стигмом“ у спољној политици, дело Лорен Ривере (Rivera, 2008), али и (у тренутку писања овог рада) један од најмлађих радова у изучавању овог феномена, који је дело Михала Сметане (Smetana 2018). Овој групи припадају и веома утицајни радови Ребеке Адлер-Нисен (2014а; 2014б; 2017). Заједничка карактеристика ових радова јесте да они експлицитно референцирају на Гофмана као творца теорије стигме, али да у операционализацији концепта употребљавају надограђену дефиницију Линка и Фелана. У ову групу можемо сврстати и још два рада (Chwieroth 2015, Ker-Lindsay 2017) која у својим студијама стигме преузимају приступ Адлер-Нисен, па самим тим посредно и концептуализацију Гофмана и Линка и Фелана, само без експлицитног референцирања на њих. Коначно, овој групи припада и „најмлађи“ приступ Емили Русо (Rousseau, 2018), који се донекле разликује од својих претходника и који је спона између друге и треће групе. Наиме, ова ауторка усваја и Гофманову и дефиницију Линка и Фелана, али њима додаје и приступ Џона Брајтвејта (Braithwaite, 1989) и на његовом трагу стигму у међународним

односима дефинише као појам чији је *genus proximum* „међународна денунцијација“, а *differentia specifica*, која га разликује од „реинтегративног срамоћења“ као другог облика међународне денунцијације, то што тежи трајном искључивању једног субјекта из друштва, те што као девијантно не представља само његово понашање, већ и атрибуте.

Узевши све наведено у обзир, може се констатовати да је квантитативно најдоминантнији, а уједно и, квалитативно најтемељнији приступ дефинисању стигме и стигматизације у међународним односима онај који се базира на преузимању дефиниција из социологије и констатовање да је оно што важи за појединце у људским друштвима у овом домену валидно и за државе у међународном друштву. Приступи у којима се превиђа дефиниција стигме нису добри, јер она ипак није нешто што је свима разумљиво, а приступи у којима су аутори понудили своје дефиниције су или преуски или превише слични сродним појмовима. Према доминантном приступу, стигма се у међународним односима схвата, најкраће речено, као нежељена карактеристика због које је неки субјекат означен и дискриминисан, а која је последица историјски и контекстуално условљеног процеса стигматизације, тј. друштвене конструкције стигме.

2.1.2. Елементи стигматизације

Према критеријуму поделе стигматизације као сложеног процеса на мање конститутивне елементе, радове у области међународних односа можемо поделити у четири групе. Прву групу чине поменути радови који посредно или непосредно референцирају на Линка и Фелана и у складу са тим прецизно одређују четири елемента процеса стигматизације (етикетирање, стереотипизацију, издвајање, губитак статуса и дискриминацију). Другу групу чине радови који под стигматизацијом подразумевају само исход. Трећу групу можемо назвати „интернализацијским приступом“, јер је кључна карактеристика ове групе додавање критеријума интернализације стигме као битног елемента процеса стигматизације. Коначно, четврту групу чине они радови у којима не постоји јасна подела, али је могуће уочити одређене елементе који су имплицитно поменути.

Радови у оквиру прве групе при одређивању конститутивних елемената стигматизације преузимају приступ Линка и Фелана и појашњавају да је он примењив и на међународне односе. Први елемент, такозвано „етикетирање“ код Линка и Фелана везује се за способност људи да уочавају разлике и да друге сврставају у одређене категорије, тј. додељују им одређене етикете. У контексту стигматизације, подразумева се да је та етикета негативна и да мора бити прихваћена у друштву како би успела. Аутори наводе како овај посао у међународним односима врше државе (Adler-Nissen 2014b), међународне организације (Rivera 2008, 616), међународне финансијске институције, међународне невладине организације (Chwieroth 2015), па чак медији (Adler-Nissen 2017, 206–7). Следећа фаза „стереотипизације“ представља повезивање одређене етикете са претпоставкама о будућем негативном понашању базираном на предрасудама, за шта би добар пример у међународним односима могло бити усвајање става „сви Немци су отпадници“ који су имали савезници током Другог светског рата и на почетку послератне окупације (Adler-Nissen 2014b, 156). Под „издвајањем“ Линк и Фелан начелно подразумевају идентитетску поделу на „нас“ и „њих“, при чему су „они“ заправо етикетиран и стереотипизовани. На овом трагу Адлер-Нисен наводи пример медијског извештавања у западној Европи о Аустрији као о „другоме“ током 2000. године и првог уласка националистичке Слободарске партије Аустрије у власт (Adler-Nissen 2014b, 162). Међутим, аутори овде наводе и примере не само дискурзивног, већ и просторног или институционалног издвајања „нас“ у односу на „њих“, при чему Адлер-Нисен наводи пример када су на свечану прославу поводом уласка Словеније у евро-зону биле позване само земље чланице евро-зоне, а не и све земље ЕУ (Adler-Nissen 2014a).

Коначно, за последњи процес – „губитак статуса и дискриминацију“ – лако је наћи бројне примере, од блокаде чланства државе унутар неке групе или организације, до економске блокаде или војне окупације као крајњих облика.¹⁴ Дистинкцију између различитих врста губитка статуса и дискриминације, прави само Русо, истичући да процес стигматизације одликује трајни губитак статуса, док је у случајевима опадања или привременог замрзавања статуса са реинтегративним намерама не може говорити о стигматизацији већ о „реинтегративном срамоћењу“ (Rousseau 2018, 325).

Припадници ове групе сматрају да процес стигматизације започиње чим постоје системски напори одређених актера да се она реализује. Од тог тренутка, субјекат према коме је усмерена стигматизација већ улази у категорију „дискредитујућег“ (или „трансгресивног“), што значи да аутоматски почиње и његова активност усмерена у правцу управљања стигмом, односно опирања стигматизацији. Са друге стране, да би се процес стигматизације успешно окончао и да би настала стигма неопходно је да дође до успешног садејства четири процеса (етикетирања, стереотипизације, одвајања, губитка статуса и дискриминације), и тек када ова четири процеса делују паралелно може се рећи да је држава дискредитована. Ипак, ови аутори сматрају да је веома важно изучавати и спољну политику држава које се опирају стигми, односно оних према који су у категорији дискредитујућих, а не само оних које су дефинитивно дискредитоване, што и раде у студијама случаја својих радова - Ривера на примеру Хрватске (Rivera 2008), Адлер Нисен на примеру Аустрије (Adler-Nissen 2014b), Квирот на примеру Бразила и Кореје (Chwieroth 2015).

Важно је истаћи и рад Михала Сметане (Smetana 2018), који се донекле издваја од осталих у овој групи. Разлог због ког смо га класификовали заједно са претходно поменутих радовима јесте што и овај аутор преузима Линкову и Феланову матрицу елемената стигматизације. Међутим, он истиче да се током стигматизације одвија и процес у коме аутори преговарају око значења одређених етикета. Сметана користи Шуров (Schur) концепт „стигма надметање“ (*stigma contests*) како би описао овај процес у коме постоји сучељавање различитих концепција и погледа на значење одређених етикета (Smetana 2018, 4). Ово надметање, дакле, није елемент самог процеса стигматизације, али се дешава паралелно са њим и објашњава зашто су и како одређене етикете употребљене. На овај начин се скида „тамна завеса“ са стигматизације, нарочито са етикетирања и стереотипизације, те се они више не тумаче као кохерентни и униформни процеси одлучних актера, већ као последица преговора и „надметања“ међу различитим актерима. Иако не употребљава овај концепт, у својим новијим радовима се на овај аспект стигматизације осврће и Ребека Адлер-Нисен (Adler-Nissen 2017).

Другу групу чине, пре свега, радови Ричарда Фримана (Friman 2015a) и Томаса Бирштекера (Biersteker 2015), који такође полазе од Гофманових почетних поставки у разумевању стигме. Но, основна дистинкција ове групе у односу на прву јесте уже схватање стигматизације у. Поменути аутори истраживањима стигме приступају из угла ширег домена истраживања процеса „именовања и срамоћења“ (*naming and shaming*) у међународним односима, а који се, као што је речено у уводу овог поглавља, развио претежно у социјал-конструктивистичким истраживањима деловања норми људских права (Keck and Sikkink 1998; Risse, Ropp, and Sikkink 1999, 2013). Имајући у виду честу терминолошку збрку изазвану недовољном дистинктивношћу појмова сличних стигматизацији, предлоге за

¹⁴ Занимљиво је да Линк и Фелан деле дискриминацију на три вида - индивидуалну, структуралну и губитак статуса као вид дискриминације, а да модификација и примене овакве поделе нема у радовима који преузимају њихове налазе (Link and Phelan 2001, 372–73).

разликовање међу појмовима које нуде Фриман и Бирштекер можемо сажети у следећи образац:

1. именоване – одређује се као политички процес идентификације одређеног актера као „девијантног“ у међународним односима због кршења норме, чиме представља узрок и неопходни почетак процеса;
2. стигматизација – могућа реакција међународне јавности на процес именовања у смислу јавне осуде и смањења интеракције са именованим актером;
3. срамоћење¹⁵ – такође могућа реакција, али самог актера, било у старту на сам почетни процес именовања, било нешто касније на процес стигматизације, у смислу схватања од стране актера да се није понашао у складу са очекивањима.

Поред дистинкције у односу на ове појмове, аутори одвајају и материјалну санкцију у односу на стигматизацију. Материјална санкција, према њиховом одређењу, може пратити стигматизацију, али и не мора, а у одређеним околностима њено покретање може чак садржати и елементе именовања који могу довести до стигматизације (Friman 2015a, 205–17). Овај став деле и Ерли и Џадун (Early and Jadoon 2016), који су истраживали да ли економске санкције стигматизују. Ако упоредимо са Линковим и Фелановим моделом, аутори фактички сматрају да етикетирање и стереотипизација нису елементи стигматизације (него именовања), већ да су то само одвајање, губитак статуса и дискриминација – и то она која није материјална. Стигматизација је, дакле, последица процеса именовања – али не и само именовање, често праћена и материјалном санкцијом – али не и сама санкција. Ипак, овакав приступ не прави суштинску разлику у погледу логике у односу на прву групу, већ само у погледу ширине концепата и тога да ли је корисније употребљавати један или више њих.

Трећу групу чине радови Ајше Заракол (Zarakol 2010, 2011, 2014), која, такође позивајући се на Гофманову концептуализацију, истиче два кључна елемента стигме. Први елемент јесте неуспех одређеног актера да достигне стандарде које друштво конструише као очекиване за нормалне актере. Резултат овог неуспеха је реакција друштва у виду етикете која га дискредитује. Ауторка наводи да је последица ове етикете дискриминација коју овај актер осећа (Zarakol 2014, 314). У првом елементу који наводи Ајша Заракол постоји добар степен преклапања између њеног и приступа прве групе, као и значајна разлика у односу на другу групу, која стигматизацију тумачи уже, као последицу односно реакцију на именовање односно етикетирање. Референцирањем на етикете (атрибуте), стереотипе, издвајање етикетиране категорије и последичну дискриминацију коју ова категорија трпи, ауторка заправо показује како и њен приступ садржи све елементе као и приступ прве групе, само их не издваја таксативно. Но, чињеница је и да ова ауторка дискриминацију посматра више као логичну и очекивану последицу, а не као конститутивни елемент стигматизације. Ова нијанса не прави превише важну разлику у суштини погледа на стигматизацију, али може правити разлику у истраживачком фокусу. Код Ајше Заракол ће фокус бити на праксама етикетирања, стереотипизације и раздвајања, а дискриминација ће бити само констатована као последица (када постоји).

Постоје још две разлике које издвајају радове ове ауторке у односу на прву групу. Прва, мања разлика је у схватању од ког тренутка је процес стигматизације релевантан за међународне исходе. За разлику од приступа прве групе, Ајша Заракол у својим радовима не изучава неуспеле процесе стигматизације, већ стигму тумачи као релевантну тек уколико

¹⁵ Важно је напоменути и да поменути аутори не сматрају да је срамоћење једина могућа реакција која би довела до промене понашања, те да се помињу и љутња, фрустрираност и друге сличне реакције, додуше – без детаљног улажења у финесе разликовања ових емотивних реакција.

дође до њеног настанка односно до успешне стигматизације, са фокусом на то како она утиче на државе и на међународне нормe (Zarakol 2014). У овом погледу она дели фокус са присталицама друге групе, који стигматизацију тумаче као само једну од могућих последица. Друга и кључна разлика између „интернализацијског приступа“ Ајше Заракол и претходне две групе лежи у постојању додатног елемента за процес стигматизације, који ауторка издваја. Заракол сматра да постојање етикета и дискриминације није довољно да би се нешто квалификовало као стигматизација, већ да је потребно и да актер који је стигматизован себе „почиње да гледа кроз очи других, као некога ко није испунио „нормална“ очекивања“ (Zarakol 2014, 314). Суштински, претходна интернализација нормe коју актер ипак не успева да испуни, односно разумевање од стране актера зашто је кажњен (барем до одређеног нивоа) јесте други услов без кога, према схватању ове ауторке, не може да се говори о стигматизацији, већ само о дискриминацији (Zarakol 2014, 313–17). За стигматизацију је неопходно постојање заједничких основних друштвених вредности између стигматизованог и „нормалних“. Код прве групе овај критеријум се не наводи као неопходан, док се код друге, као што смо видели, он експлицитно аналитички раздваја од концепта стигматизације.

Потребно је напоменути и да Ребека Адлер-Нисен на једном месту у својој књизи наводи како „део процеса стигматизације подразумева интернализацију или прихватање стигме од стране стигматизованог“ (Adler-Nissen 2014a). Према овом критеријуму, ауторка би могла бити сврстана и у другу групу, односно у „интернализацијски приступ“, заједно са Ајшом Заракол. Међутим, како се интернализација као неопходан елемент процеса стигматизације не помиње у даљим радовима ове ауторке, а како ни у поменутој књизи ова тврдња није разрађена, остаје упитно да ли је ауторка мислила да је то нужна карактеристика да би се нешто дефинисало као процес стигматизације, или је само у питању важна последица, како то наводи у свом чланку. Имајући у виду да се у њеном чланку из 2014. године интернализација помениће само у случају признавања стигме као стратегије, односно исхода, вероватније је да је ауторка сматрала интернализацију за један од могућих делова процеса, или, прецизније, исхода стигматизације, који „публика нормалних“ и жели да оствари (Adler-Nissen 2014b, 153–56). Ипак, то није довољно да је квалификујемо у групу са Ајшом Заракол која тумачи интернализацију као неопходан предуслов да би се нешто звало процесом стигматизације. Напротив, Адлер-Нисен експлицитно наводи како постоје случајеви у којима се актери не покоравају стигми, а које је итекако вредно изучавати кроз призму теорије стигматизације (Adler-Nissen 2014b, 149).

Коначно, четврту групу чине радови у којима се елементи стигматизације не наводе експлицитно. У овој групи се донекле издваја студија Нине Таненвалд (Tanenwald 2007), где се експлицитно наводе елементи, али само за један специфичан случај – стигматизацију нуклеарног оружја у међународним односима. Ауторка не претендује да ове налазе представи као универзалне елементе стигматизације. Упркос томе, ови елементи имају и одређену форму општости, па је релевантно представити их. Конкретно, наводе се два основна елемента: а) редефинисање некога (или нечега) као припадајућег засебној категорији; и б) постојање и деловање институционалног међународног форума у оквиру којег би се одиграла даља стигматизација (Tanenwald 2007, 98–105). Као додатни елемент, али не у процесном смилу, већ у домену мотивације, она наводи и моралне ставове доносилаца одлука (Tanenwald 2007, 111). Суштински, јасно је да ова ауторка процес стигматизације доживљава као дискурзивни и идентитетски процес, што наликује етикетању, стереотипизацији и раздвајању из протекле категорије, али да последично следи и дискриминација. У случају који она изучава, у питању је дискриминација права на употребу нуклеарног оружја у односу на остала оружја. Иако овакав приступ наликује на ставове Ајше Заракол, ваља напоменути да је он недовољно експлицитан и да се односи само на један конкретан случај.

Код других аутора који припадају овој групи такође је могуће имплицитно закључити који су то елементи стигматизације на које они скрећу пажњу. Ерли и Џадун имплицитно наводе како су неопходни елементи најпре поступак којим се неко означава негативном карактеристиком (у примерима које они истражују означавање је истовремено и казна, јер је реч о економским санкцијама у спољној политици), а затим и последично избегавање овог актера од стране других, што би се могло подвести под издвајање или дискриминацију (Early and Jadoon 2016). Бади се ограничава на дискурзивно обележававање некога изузетно девијантном и негативном карактеристиком и на покушаје његове изолације, а дискриминацију сматра логичном последицом (Badie 2017, 59–62). У том погледу је сличан Ајши Заракол, али, за разлику од ње, не поставља интернализацију као услов, чак ни имплицитно. Федерик Мергет иде и корак даље и отворено негира интернализацију норме и последични осећај стида код актера као услов да би се нешто дефинисало као стигма (Merget 2013, 287), а веома је сличан Бадију и у погледу тога што дискриминацију не сврстава међу неопходне услове, већ се фокусира на праксе којима се гради имиџ отпадника кроз деловање других актера. Готово исти приступ има и Џефри Лугано (Lugano 2017).

Узевши све у обзир, основне поделе међу ауторима могу се свести на опсег стигматизације, али не и на саму логику. Док прва група стигматизацију тумачи интегрално и у ширем смислу, друга група прихвата уже тумачење у коме се стигматизација своди на осуду и изопштавање од стране међународног друштва, а почетно етикетирање односно именовање и последично могуће срамоћење или пратећу материјалну санкцију аналитички одваја. Ајша Заракол као једина представница треће групе, али имплицитно и највећи број аутора из четврте групе сматрају, налик ауторима из прве групе, да је и етикетирање саставни део процеса стигматизације, али да је дискриминација тј. друштвена (или материјална) санкција заправо последица, а не саставни део стигматизације, у чему се разликује и од прве и од друге групе аутора. Међутим, ова разлика није суштински толико важна, јер показује да је логика свих ових група иста, односно да су исти елементи присутни код свих, само је питање да ли се они одређују као део стигматизације или других процеса који су им узроци или пратеће последице. Друга подела гледе тога да ли је интернализација неопходан елемент стигматизације је далеко важнија са аспекта суштине, али и у њој постоји далеко мање равноправна расподела – фактички ову позицију брани само Ајша Заракол, док је други или ни имплицитно не помињу као елемент, или је чак и експлицитно негирају, као што чине аутори у оквиру друге групе. Једина ауторка која се може узети као одређени „међуслучај“ у овој подели јесте Ребека Адлер-Нисен. Став да интернализација стигме није неопходан елемент процеса стигматизације је, дакле, далеко доминантнији у литератури.

2.1.3. Актери у процесу стигматизације

Поред операционализације и поделе концепта стигме на конститутивне елементе, дефинисање актера који учествују у процесу стигматизације је од велике важности како би овај концепт имао аналитичку корисност у међународним односима.¹⁶ Полазећи од саме дефиниције стигме, јасно је да она настаје као последица друштвене конструкције. Различити актери врше ову друштвену конструкцију. Ребека Адлер-Нисен ову скупину која врши стигматизацију назива „публиком нормалних“. Ауторка подвлачи и како за квалификацију у „публику нормалних“ није битно да ли одређена група држава успешно врши стигматизацију, већ је довољно да то покушава (Adler-Nissen 2014b, 152). Ова група, дакле,

¹⁶ Федерик Мергет износи занимљив став како су најважије аналитичке јединице за улогу стигме у међународним односима *време (тајминг)* њеног успостављања, затим *актери* који је успостављају и *методи* успостављања. (Merget 2013, 296–302)

није перманентна, већ се креира и потврђује у конкретном случају – минимални критеријум за њено одређење јесте да државе које јој припадају не иду насупрот одређених друштвени очекивања. Унутар ове групе, како наводи Адлер-Нисен, често не постоји консензус, већ интензивна дебата око тога да ли одређеног актера треба стигматизовати или не (Adler-Nissen 2014b, 152–53). Ауторка, ипак, не нуди засебне категорије за актере унутар самог друштва нормалних који се разликују у степену заговарања стигматизације.

Поред држава постоје и други актери који учествују у процесу стигматизације. Међународне институције, као кључни форум за стигматизацију, истакнуте су код Нине Таненвалд (Tanenwald 2007, 101). Поред тога, међународни кривични трибунали нарочито су апострофирани код Лугана (Lugano 2017), као и код Мергета, који додатно наглашава и важност цивилног друштва (Merget 2013, 296–99). Фриман наглашава улогу невладиних организација, које започињу кампање мобилисања међународне подршке за стигматизацију прекршилаца људских права (Friman 2015c, 3). Коначно, сама Адлер-Нисен, у свом најмлађем тексту о стигматизацији, истиче како медији могу бити актер који креира етикете и на тај начин учествује у процесу стигматизације (Adler-Nissen 2017, 199–200). Ауторка, ипак, пропушта да дефинише каква је улога медија, али и других актера који посредно (функционално) учествују на креирање дискурса, у односу на оне који имају ауторитет да износе званичне ставове као овлашћени представници држава или међународних организација. Овај пропуст ствара одређену конфузију у аналитичком оквиру који нуди. Важност недржавних субјеката као актера који стигматизују посебно истиче Квирот у својој студији са фокусом на Међународни монетарни фонд, констатујући како је литература о стигми у међународним односима прилично државоцентрична (Chwieroth 2015, 50–51).

Треба имати на уму да су, у крајњем случају, ултимативни актери стигматизације појединци, односно људи који врше одређене делатности у име државе или организације. Појединци су ти који као носиоци функција, делујући самостално или у групи, доносе одлуку о покретању елемената стигматизације, због чега Нина Таненвалд наглашава како је битно узети у обзир и мотивацију појединаца и њихова морална начела као фактор (Tanenwald 2007, 111). Такође, људи су ти који, нарочито кроз дипломатију као средство, спроводе један значајан део спољне политике, па самим тим и стигматизују друге кроз одређене праксе свог деловања, на шта добро указује Ребека Адлер-Нисен у својој студији стигматизације данских и британских дипломата од стране својих колега дипломатских представника других држава чланица ЕУ (Adler-Nissen 2014a). Због тога ова ауторка у својој анализи узима у обзир и карактеристике појединаца који врше ове улоге, попут њихове вештости и угледа.

Овакво одређење „публике нормалних“ прилично је широко. Хетерогеност ове групе нарочито истиче Михал Сметана, који говори како су актери који чине ову групу различити, са различитим погледима и интересима, те да ће међу њима постојати „надметање“ око етикета које је потребно употребити, значења која оне носе, стереотипа за које се последично везују и томе слично (Smetana 2018, 4). Стигматизација ће, фактички, бити резултат процеса „преговора“ унутар ове групе. Оваква својеврсна интерпретативна верзија „игре на два нивоа“ (Putnam 1988) важна је за демистификацију процеса стигматизације. У својој студији (де)стигматизације Индије због производње нуклеарног оружја, Сметана је тако издвојио САД као посебно важног (и моћног) чиниоца унутар ове групе који има кључни утицај на овај процес, чиме је показао важност разликовања актера унутар „публике нормалних“ (Smetana 2018). Међутим, како ово нису прави „преговори“, већ надметање дискурса, не треба занемарити да одређену улогу у овом надметању могу имати и они који нису чланови „публике нормалних“, односно они који су предмет стигматизације, о чему је писала и Ребека Адлер-Нисен (Adler-Nissen 2014b).

Поред оних који стигматизују, односно „публике нормалних“, нужни елемент за анализу јесте и поменути предмет стигматизације. Критеријум за дефинисање овог „трансгресивног“ субјекта је, према ставу Адлер-Нисен, једноставнији него за „друштво нормалних“ – трансгресивни субјект је онај кога „публика нормалних“ покушава да стигматизује (Adler-Nissen 2014b, 149). По правилу, предмет стигматизације је држава, односно одређени аспект њеног понашања. Но, одређени аутори су показали како у међународним односима могу бити стигматизовани и други актери – од нарко кланова (Friman 2015a), преко терористичких организација, важних друштвених група и утицајних појединаца (Biersteker 2015), па све до пословних корпорација (Haufler 2015). Ширење актера који спадају под објекат стигматизације у међународним односима је логично, имајући у виду да се и појам субјеката међународних односа и спољне политике проширирује од државноцентричног ка ширем поимању. Међутим, држава и даље остаје кључни субјекат, али и кључни објекат и спољне политике уопште, па и стигматизације као ужег процеса. Није згорег подсетити да би Ајша Заракол ове критеријуме поставила мало другачије и да би под појмом „нормални“ дефинисала оне који (успешно) стигматизују, а не који само започињу тај процес, а за квалификацију у предмет стигматизације такође би било неопходно да је тај актер већ стигматизован, а не само да је процес стигматизације према њему започет. Треба напоменути и да више стигматизованих субјеката може чинити својеврсну „публику стигматизованих“. На динамику односа унутар ове посебне групе указивао је Ервинг Гофман, а на његовом трагу је у међународним односима стратегије опхођења према овој групи од стране стигматизованих актера у одређеној мери проблематизовала и Заракол (Zarakol 2011).

Коначно, свој покушај класификације предмета стигматизације износи и Федерик Мергет. Овај аутор, позивајући се на Диркема, наводи како су по правилу предмет стигматизације заправо конкретни поступци (прекршаји, злочини), а не појединци који их чине (Merget 2013, 288–95). Ипак, на примеру стигме као последице деловања међународних кривичних судова Мергет издваја три типа – стигму појединца који је починио акт, стигму злочина (односно самог акта) и стигму „других ентитета“, а пре свега државе у чије име су злочини почињени (Merget 2013, 303–9). Иако је овај покушај ограничен на последице деловања међународних правосудних институција, он нам добро указује на то који су потенцијални нивои анализе за изучавање стигме у међународним односима. Први је свакако појединац, који се може осећати стигматизовано од стране спољних актера због своје прошлости, те то може утицати на његово поступање у спољној политици. Други је стигматизација одређеног понашања, што је као оквир за своју студију „нуклеарног табуа“ користила Нина Таненвалд (Tanenwald 2007). Коначно, трећа и најважнија је стигматизација „других ентитета“ односно субјеката међународних односа, при чему су најважније државе.

Треба, ипак, напоменути да појединци, односно људска бића свакако играју одређену улогу као актери и када је држава предмет стигматизације. Наиме, слично као што људи као агенти државе у процесу креирања и реализације представљају актер у „публици нормалних“, тако су актери и код предмета стигматизације. Примера ради, Адлер-Нисен показује како су дипломатски представници Данске и Уједињеног Краљевства били стигматизовани од стране својих колега представника другим држава чланица ЕУ у КОРЕПЕР-у и другим форумима у оквиру ЕУ (Adler-Nissen 2014b), или како је аустријски премијер био избегаван на Европском савету 2000. године, па је чак избегнута и такозвана „породична фотографија“ јер остали шефови држава и влада ЕУ нису желели да се сликају са њим (Adler-Nissen 2014b, 162). Ово су примери у којима су појединци осетили на својој кожи етикетирање, изолацију и издвајање, не због њих лично, него зато што представљају одређену државу или владу која нарушава прописана правила или неиспуњава очекивања друштва. Поред тога, најрадикалнији пример када појединац осећа стигматизацију на својој кожи јесу различити облици дискриминације према држављанима оних држава које се тумаче као девијантне – од

ригорозних прописа за улазак у земљу и визних режима, преко економских санкција које погађају ово становништво, до директне војне интервенције, која је ултимативна врста казне против стигматизованог. Међутим, овде људи страдају због државе, зато што су њени агенти или држављани, а не због сопствених карактеристика, те је и овде реч о држави као примарном предмету стигме.

Други аутори нису експлицитно наводили актере у овом процесу, али се и у њиховим текстовима уочава да су два неспорна актера, као и у свим претходним одређењима, „они који стигматизују“, односно друштво или „публика нормалних“, те онај који је стигматизован, односно девијант или „трансгресивни“ актер. Очигледно је, на основу свега наведеног, да науци о међународним односима недостаје прецизнија класификација различитих актера који учествују у овом процесу и њихових релативних улога. Изузетак од тога може бити приступ „надметања“ који у анализи стигме у међународним односима уводи Сметана, а који може бити добра полазна основа за попуњавање ових празнина.

2.1.4. Врсте стигме у међународним односима

Класификација стигме у међународним односима у различите врсте није детаљно разрађена, упркос томе што се већ на основу одређења стигме представљеног у првом делу овог поглавља називу могући критеријуми за овај поступак. Први критеријум који би се могао употребити јесте одређење конкретног предмета и повода етикетирања, односно формалног разлога због ког је одређени актер стигматизован. Гофман наводи како постоје три типа стигме, у зависности од тога који је атрибут „дискредитован“. Прва је „телесна стигма“, односно ситуација у којој се нека телесна различитост посматра као „фалинка“. Друга је стигма „слабости карактера“, која представља ситуацију у којој је актер дискредитован због понашања за које се сматра да битно одступа од нормалности. Коначно, трећи тип је „племенска стигма“, односно ситуација у којој је неко дискредитован због саме чињенице да припада одређеној групи (Goffman 2009, 16).

Ребека Адлер-Нисен у одређеној мери прилагођава ову поделу како би стигма могла бити примењена и на међународне односе и констатује како „било који идентитет, атрибут или понашање може да буде стигматизовано“ (Adler-Nissen 2014b, 146). Ауторка успут констатује и како је проблематично Гофманово издвајање стигматизације која је везана за атрибут (попут племенске стигме) као тежег облика у односу на остале. Томас Фриман такође наводи ову Гофманову поделу и констатује како је стигма „слабости карактера“ нарочито важна за међународне односе (Friman 2015a, 147). Ипак, аутори не нуде своје детаљну класификацију типова стигме, нити операционализацију Гофманове поделе у реалности међународних односа. Са изузетком поменутих и примера, и додатно Федерика Мергета и његове класификације која је поменута у делу о актерима на стигму појединца, стигму злочина и стигму других ентитета, других сличних покушаја није било (Merget 2013, 303–9).

Други критеријум би свакако представљао степеновање тј. скалирање стигме, имајући у виду да Линк и Фелан у својој дефиницији стигме наводе степеновање као једну од њених основних карактеристика. Евринг Гофман нас упознаје са већ поменутом разликом између дискредитованог и дискредитујућег, при чему у прву категорију спадају они чија је девијантност већ препозната од стране околине (и који су стигматизовани), а у другу они који још увек колико-толико успевају ту девијантност да прикрију (Goffman 2009, 53–55). Прелаз из једне категорије у другу је двосмеран - неко ко је дискредитујућ ће, чим околина почне да „примећује“ његове „девијантне“ карактеристике, постати дискредитован, а неко ко је дискредитован ће, оног тренутка када успе да убеди своју околину да више није

„девијантан“, постати не директно и потпуно „нормалан“, већ дискредитујућ. То значи и да ће онима који једном буду стигматизовани бити јако тешко да се лише тог баласта (иако не и немогуће) и због тога ће најчешће и остати у категорији дискредитујућег. Линк и Фелан такође истичу да је стигму могуће мерити и то према релативном степену у сваком од елемената стигматизације (Link and Phelan 2001, 377). Етикетање може бити мање или више снажно, да етикета може повезивати са једним или више стереотипа, те да чврстина ове везе може бити мања или већа, а такође и да степени раздвајања на „нас“ и „њих“, губитка статуса и дискриминације могу бити мањи или већи, односно оштрији или блажи

Занимљиво је да не постоји прецизнија операционализација ове поделе у међународним односима. Иако аутори узимају у обзир да стигма може бити мања или већа, они не праве типологију категорија у које бисмо могли сврстати државе према релативном степену стигме. Наравно, ово није нимало једноставан задатак јер мерење стигме не би био лак подухват. Најдаље што се отишло у овом погледу јесте преузимање поделе на дискредитоване и дискредитујуће и њихова примена у изучавању стигматизованости држава (Zarakol 2011; Rivera 2008). Бертранд Бади, додуше, користи степеновање за сопствену типологију, али је то типологија понижавања у међународним односима, где је стигматизација само један (највиши) степен овог процеса (Badie 2017). Овакав приступ стигматизацији је веома узак и битно другачији од доминатних приступа у међународним односима, али и социологији.

Корисно је осврнути се на концептуализацију коју износи Емили Русо. Ова ауторка сматра да је потребно направити дистинкцију и изучавати два различита процеса у међународним односима, који спадају под шири појам међународне денунцијације, а то су: реинтегративно срамоћење и стигматизација. Као кључне разлике истичу се: а) циљ – реинтегративно срамоћење има за циљ привремени губитак статуса некога ко крши норму са циљем његове реинтеграције по промени понашања, а стигматизација има за циљ трајно искључивање; б) етикетање – код реинтегративног срамоћења етикетира се само понашање одређеног субјекта као девијантно, а код стигматизације и понашање и опште карактеристике тог субјекта (Rousseau 2018, 324–26). Ова ауторка, дакле, не степенује процес стигматизације, већ процес међународне денунцијације, у оквиру ког је стигма један од елемената. Чињеница да употребљава поделу на елементе Линк и Фелана како би објаснила оба елемента процеса који назива међународном денунцијацијом, говори нам да је заправо њено одређење ширег процеса денунцијације компатибилно са схватањем стигматизације које постоји код већине аутора у међународним односима. Због тога бисмо и ову поделу могли узети условно као поделу на две врсте стигме.

Међутим, чак и ако прихватимо да је могуће ову поделу условно овако третирати, то не значи да би она у потпуности била прихватљива већини теоретичара, пре свега из терминолошких разлога. Први је везан за уже дефинисање стигматизације, која чини само „оштрији пол“ према два критеријума – циљу и карактеру етикете. У савременим међународним односима данас је тешко рећи да се било која држава изопштава са циљем да буде изопштена трајно, већ је, по правилу, циљ натерати је да промени своје понашање. Није спорно да је стигматизација „процес другог трајања“, што наводе готово сви аутори, али то само мења интензитет и трајност једног процеса, а не и крајњи циљ. Што се тиче другог критеријума, односно мете етикете – денунцирање се данас званично никад не упућује према народима као таквим, јер би се то могло подвести под забрањене дискурсе суперматизма, расизма и сличних појмова о расној или националној надмоћи једне групе. Чињеница је да у неким случајевима негативни атрибут почиње да бива везан за саму државу, а најбољи пример за то су „отпадничке државе“, или „осовина зла“, као синтагме којима су САД означавале читаву групу држава које сматрају да крше најважније норме актуелног

међународног поретка. Но, и у том случају су била честа појашњења како се ипак мисли на режиме, а не на народе, тако да ни овај аспект није у потпуности прецизан.

Други проблем везан је за употребу појма „реинтегративно срамоћење“ за врсту процеса која се налази на „блажем“ полу етикетирања и губитка статуса. Проблематика употребе придева „реинтегративно“ фактички је већ изложена у претходном пасусу, мада би он донекле и могао бити оправдан јер је у оваквим случајевима реинтеграција дефинитивно бржа и лакша. Међутим, упитно је и коришћење појма „срамоћење“. Чак и ако прихватимо да државе и народи могу имати емотивне реакције (што би добар део теоретичара одбацио), та емотивна реакција која произлази из деловања којим се понашање одређене стране етикетира као негативно (уз пратеће поступке међу којима је и привремено опадање статуса) не мора нужно бити срам, као што наглашава Фриман (Friman 2015c). Циљеви ових поступака, као и реакција објекта, могу бити изазивања других сличних осећања – попут кривице, стида или озлојеђености. Тенденцију да овакве типове реакција изједначавамо примећује и критикује управо Ајша Заракол у свом коауторском раду са Јеленом Суботић, који се бави емотивним реакцијама на међународно критиковање и који покушава да направи дистинкцију између осећаја кривице, стида и срама (Subotic and Zarakol 2013). У овом раду ауторке проблематизују утицај различитих емотивних реакција на спољну политику држава. Како би даље залажење у ову тему изашло из домена прегледа литературе о стигми, довољно је констатовати како и на овом плану постоје инконзистентности предлога који износи Русо са схватањима стигме код других аутора.

Поред ова два наведена критеријума, постојало би много других који би могли бити корисни и за међународне односе. У кратком прегледу, односно речнику стигме, Михалополу наводи читав низ врста стигме које постоје у социологији (Michalopolou et al. 2017). Примера ради, стигма би се могла поделити на интернализовану и ону која то није, у зависности од перцепције њене оправданости код самог дискредитованог актера.¹⁷ Овакве класификације још увек нису примењене у међународним односима. Постојеће класификације могу нам само угрубо пружити оквир за дистинкцију нивоа анализе у изучавању стигме у међународним односима, или за базичну класификацију према степену стигме, али је, као што смо видели, потребно их је темељно дорадити, прилагодити и проширити.

2.1.5. Функције стигматизације у међународним односима

Једно од кључних питања у истраживањима стигме и стигматизације у међународним односима јесте због чега до ње уопште долази, односно која је њена функција у међународним односима. У овом погледу постоји одређени степен сагласности код аутора. Изузев оних радова који се фокусирају махом на ефекте стигме и не улазе у разматрање функције овог феномена у међународним односима (Cox 2012; Early and Jadoon 2016; Lugano 2017), сви познати радови третирају стигматизацију као процес карактеристичан за међународно друштво једнако као и за свако друго друштво. Како наводи сам Гофман, а на њега се позива и Адлер-Нисен, функција стигматизације јесте да „обезбеди подршку за друштво од оних које друштво не подржава“, односно да заштити друштво од оних који се у њега не уклапају. Вирцинија Хауфлер на овом трагу констатује да стигматизација обавља заправо дуплу функцију. Прва функција је свакако означавање и изолација прекршиоца, а друга алармирање јавности поводом прекршаја норме и позивање других актера да реагују против прекршиоца (Haufler 2015, 189). Циљ обе функције је, дакле, промена понашања

¹⁷ Овде би изузетак чинио приступ Ајше Заракол, који сматра да је интернализација заправо услов да би се нешто означило као стигма, што значи да било каква „неинтернализована“ стигма не би ни била стигма.

стигматизованог актера. Томас Бирштекер сматра да, када стигматизација не може да доведе до промене понашања актера, њен алтернативни циљ постаје кажњавање тог актера, односно максимална могућа изолација одређеног актера чиме се спречава његов негативни утицај и наноси му се штета (Biersteker 2015, 167–68).

Међутим, поред ове прве и највидљивије функције, која се односи директно на „девијантног актера“, друга важна функција коју истиче Хауфлер је функција сигнализирања остатку друштва да се одређена норма поштује у друштву. Одређени аутори (Zarakol 2011, 2014; Adler-Nissen 2014b; Merget 2013; Badie 2017) који такође прихватају ову тврдњу као основ за њу узимају социолошки приступ Емила Диркема, чија је теза да одређена количина девијантности и реакција друштва на њега помаже стварању већег степена кохезије унутар друштва и постављању граница за дозвољено понашање, односно изградњи нових норми унутар друштва. Поред Диркема, као теоријски основ за ову тврдњу Сметана наводи и радове других водећих симболичких интеракциониста, теоријског правца коме припадају истраживања стигме у социологији (Smetana 2018, 3–5), док се Ребека Адлер-Нисен позива на социологију Пјера Бурдијеа (Adler-Nissen 2014a). Коначно, неки аутори и без референцирања на социологе истичу важност стигматизације за креирање норми (Chwieroth 2015; Ker-Lindsay 2018).

Најдаље је у овом објашњењу отишла Ајша Заракол, која заступа тезу како је управо стигматизација, а не социјализација држава на периферији (како се то најчешће тумачи у социјалном конструктивизму) играла једну од кључних улога у изградњи и ширењу модерног друштва од 18. до 20. века. Ауторка представља модел стигматизације као дистинктиван у односу на два доминантна модела ширења норми у науци о међународним односима (Zarakol 2014). Према „моделу рационалног избора“ држава се понаша у складу са „логицом последица“ односно у складу са рационалном проценом добитака и трошкова, а према конструктивистичком „моделу социјализације“ држава интернализује одређене норме, схвата да су исправне и понаша се у складу са њима пратећи „логику прикладности“ (Finnenmore and Sikkink 1998). Заракол критикује ову поставку и истиче како је потребно увести и „модел стигматизације“ – случај у ком постоји интернализација норми, али не постоји промена у понашању, по чему је дистинктиван у односу на оба претходна модела (Zarakol 2014). Заракол сматра да је овакав облик интернализације норми услед стигматизације више дорпинео ширењу (модерног) међународног друштва, него што је социјализација кроз учење о правилном понашању (логика прикладности) или усвајање норми из побуда рационалног интереса (логика последица). Полазећи од приступа једне групе социјал-конструктивиста на челу са Ивером Нојманом (Iver Neumann), која посвећује велику пажњу историјским искуствима уласка у међународно друштво и утицају овог искуства на актуелно понашање државе, Заракол сматра да историјско искуство стигматизације и данас доминантно обликује понашање држава „придошлица“ у модерно међународно друштво (Zarakol 2011).

На трагу Ајше Заракол су и Емили Русо и Ребека Адлер-Нисен. Русо критикујући постојеће моделе ширења норми људских права, такође заговара увођење модела стигматизације, али и модела реинтегративног срамоћења. Ауторка сматра да обе варијанте припадају међународној денунцијацији, као ширем појму, која је један од кључних механизма који утиче на ширење и (не)усклађивање са нормама у међународном друштву (Rousseau 2018). Оба модела довела су до интернализације норми код нових актера и последично до ширења и учвршћивања међународног нормативног поретка. Разлика између ова два модела већ је појашњена у прегледу литературе о врстама стигме у међународним односима. Са друге стране, Адлер-Нисен се надовезује на став Заракол о томе како је стигматизација најважнији процес за изградњу међународног друштва, истичући да је изградња „конститутивног другог“ односно „девијантног“ антипода кључан процес који ствара међународно друштво.

Ауторка истиче и како подстрек за стигматизацију у међународним односима не долази од веровања у заједничке норме, већ напротив – из несигурности у стабилност међународног друштва, односно из разлога осећаја угрожености онтолошке безбедности. Како би стално потврђивало свој идентитет и избегло претњу по стабилност сопственог идентитета (тј. онтолошку безбедност), међународно друштво има потребу да стигматизацијом ојачава њене основе и обнавља свест о његовим темељима и границама, тврди ова ауторка (Adler-Nissen 2014b).

Поред улоге у ширењу норми и изградњи (модерног) друштва, Ајша Заракол и Ребека Адлер-Нисен истичу и још једну додатну функцију стигматизације у међународним односима – функцију успостављања хијерахијских односа. Полазна основа за ове тврдње јесте схватање да је концепт анархичних међународних односа нетачан и да представља некритичко усвајање полазних позиција Кенета Волца (Waltz 1979) и његове Теорије међународне политике (Zarakol 2017a, 2). У уводу зборника „Хијерархије у међународним односима“ Ајша Заракол истиче како у међународним односима постоје две групе теоретичара који се баве истраживањима хијерархија у међународним односима - први усвајају приступ „чврсте хијерархије“ и постављају више критеријуме да би одређени образац односа био назван хијерархијом, док други предствљају групу која изучава такозвану „танку хијерархију“ (Zarakol 2017a, 4–10). Приступ „танке хијерархије“ усвајају и Ребека Адлер Нисен и Ајша Заракол, које сматрају да је стигматизација један од образаца изградње хијерархије у међународном друштву, односно да је стигма један од облика стратификације. Заракол је хијерархију у међународним односима која настаје услед стигматизације у својој књизи из 2011. године објаснила применом механизма стратификације социолога Норберта Елијаса (Elias and Scotson 1994), којим се друштво дели на естаблишмент (established) и аутсајдере (Zarakol 2011, 58–62). Адлер-Нисен сматра чак да та хијерархија постоји и пре потпуног настанка стигме (односно паралелног деловања свих поменутих потпроцеса од етикетања до дискриминације), те да се већ кроз почетне процесе у стигматизацији, односно етикетање и стереотипизацију, гради хијерархија (Adler-Nissen 2017, 200–203). У погледу одређивања стигме као једног од видова стратификације у друштву, ове ауторке се у потпуности уклапају у глобални социолошки тренд који стигму посматра све више као пандан моћи и статусу као облицима стратификације (Lucas, Ho, and Kerns 2017).

Ипак, у погледу на функцију стигме код ових теоретичарки постоји и једна важна разлика. Наиме, Ајша Заракол процес стигматизације везује за природу модерног друштва држава, односно за карактеристике „модерне“ као епохе (Zarakol 2011, 49–56). Са друге стране, Ребека Адлер-Нисен сматра да је стигматизација „општи и континуирани феномен у међународним односима“ (Adler-Nissen 2014b, 149). Федерик Мергет, који уз Диркемову социологију полази и од теорије праске као оквира за своје ставове о стигматизацији, такође сматра да је пракса стигматизације континуитано карактеристична за међународне односе (Merget 2013, 291–92). Са друге стране, Бертад Бади је још ригорознији у временском погледу од Ајше Заракол и сматра да је стигматизација (у његовом уском схватању) учестала у међународним односима тек од 1989. године (Badie 2017, 60).

Можда најбоље сажимање свих функција које су наведене би могло да се преузме од социолога Фелана, Линка и Довида (Phelan, Link, and Dovidio 2008), који констатују да је функција стигме да актере држи „унутра“, „напољу“ и „доле“ (*in, out and down*), парафразирајући притом, свесно или не, чувену симплификовану дефиницију хладноратовске функције НАТО-а (да у Европи држи „Американце унутра, Русе напољу и Немце доле“). Држање „напољу“ означило би првонаведену функцију одстрањивања и изолације оних који ту норму крше док се не промене и не поправе; држање „унутра“ важну функцију изградње кохезије и очувања норми унутар друштва; држање „доле“ – изградњу стратификације кроз стигму. Око прве две функције постоји консензус аутора који се баве

истраживањима стигме у међународним односима. Трећу функцију, као што смо рекли, експлицитно помињу само две теоретичарке – али две до сада најутицајније. Други аутори то не истичу експлицитно, али се из контекста не може закључити ни да је неко по свом приступу искључив у погледу овог закључка. Коначно, постоји дебата да ли је стигма континуирана карактеристика међународних односа, или се везује само за одређени историјски период. Оно што је заједничко свим ауторима, без обзира на поделе у овом погледу, јесте да сматрају да је стигматизација данас свакако присутна у међународним односима, невезано од тога када сматрају да је овај процес „рођен“, што је и најважније за истраживање савремених међународних односа.

2.1.6. Стигма, моћ и статус – односи између појмова

Прегледом различитих дефиниција стигме у међународним односима могуће је уочити како постоје одређени појмови који су веома блиски концепту стигме и због тога је неопходно прецизније одредити њихове међусобне односе. Пре свега, из дефиниције Линка и Фелана, издвајају се два појма чији је однос са стигмом потребно ближе одредити, а који су уједно и међу кључним појмовима међународних односа уопште: моћ и статус.

Концепт моћи највећи број аутора доживљава као кључан за постојање стигме и стигматизације у међународним односима. Према ставовима доминантних социолога, процес стигматизације одиграва се само у условима разлике у моћи. Овакав став о разликама у моћи као предуслову стигматизације преузима и велики број теоретичара међународних односа који се баве изучавањем стигме, при чему истичу и како ће, што је диспаратет моћи мањи, успостављање стигме бити теже (Chwieroth 2015; Rivera 2008; Merget 2013; Adler-Nissen 2014b; Smetana 2018; Rousseau 2018). Како је моћ појам који садржи различите дефиниције и варијансе у политичким и друштвеним наукама, па и у међународним односима, поставља се питање на какаву моћ се у овим радовима мисли?

Полазећи од чињенице да су истраживања стигме настала у оквиру социолошког правца који се назива симболички интеракционизам¹⁸ (чији је Гофман типичан представник), као и од онтологије стигме као друштвеног конструкта, први аспект моћи за који можемо рећи да је важан за настанак стигме јесте *симболичка моћ*, коју Пјер Бурдије одређује као могућност да се другима наметне своја визија света као легитимна (Bourdieu 1987). У Линковом и Фелановом одређењу из 2001. године моћ која је потребна да би се извршила стигматизација постављена је мало шире од „симболичке“, јер је наглашено да је потребно извршити и одвајање и дискриминацију, за шта су потребни и други ресурси поред симболичких, па се као видови моћи потребни за стигматизацију наводе друштвена, економска и културна (Link and Phelan 2001, 375–76). Ови типови моћи потребни су да би се извршила сва четири процеса која према овим ауторима чине стигматизацију. Како би ове различите димензије моћи објединили, исти аутори су 2014. године сковали концепт „моћ стигме“, који означава постојање симболичких, али и материјалних и других потребних капацитета једног актера да изврши стигматизацију (Link and Phelan 2014).

Треба имати на уму да ови аутори говоре примарно о моћи у људским друштвима, те да због тога не постоји војна моћ као елемент, али да је она применом ове логике засигурно битна у међународним односима, јер представља ресурс који омогућава спровођење дискриминације у битним случајевима. Свакако, треба напоменути да нико од истраживача стигме у међународним односима не сматра утемељеном тврдњу офанзивних реалиста како су норме

¹⁸ Моћ код симболичких интеракциониста се разуме као „моћ да“ (се нешто учини), а не „моћ над“ (неким) у друштву (Smetana 2018)

пука последица материјалних (нарочито војних) односа моћи (Miršajmer 2017), иако, као што смо већ рекли, не негирају и да материјални аспект моћи игра одређену улогу (Tannenwald 2017). Са друге стране, одређени аутори који су критиковали фокус на материјалну димензију моћи у изучавању стигматизације у међународним односима, као што су Ерли и Џадун (Early and Jadoon 2016), истицали су како сматрају да је за одређивање предуслова за успешну стигматизацију у међународним односима боље користити појам ауторитета, који подразумева легитимитет и позитивну перцепцију актера који жели да стигматизује, него појам моћи, који асоцира на материјалну (економску и војну) димензију.

Међутим, моћ није разматрана само као предуслов за стигматизацију, већ је одређени аутори разматрају и као њену последицу и то на два различита начина. Прву групу представљају аутори који истичу како стигма заправо доводи до смањивања оног аспекта који Џозеф Нај (Nye 2004) дефинише као меку моћ (Cox 2012; Lugano 2017), као и они који то тврде посредно, али без експлицитне употребе овог појма, истичући да је последица стигме опадања угледа и привлачности једне државе (Early and Jadoon 2016; Rivera 2008). Други правац представља став да стигма производи нову стратификацију и ствара хијерархију моћи. Кључне поставке у овом погледу даје Ајша Заракол, која сматра како стигматизација производи расподелу моћи на линији коју Норберт Елијас дефинише као дихотомију естаблишмент – аутсајдери (Elias and Scotson 1994). Релативна расподела стигме међу члановима међународног друштва постаје један од прикривених, а самим тим и најнефикаснијих елемената за стратификацију (Link and Phelan 2014). Стигма је, према овом схватању, једна од форми којом се одржава хијерархија моћи. Схватање стигме као хијерархије износи и Ребека Адлер-Нисен, која стигму такође тумачи у бурдијеовском смислу као ознаку којом се врши класификација у хијерархијски најниже рангиране групе, а која је последица „негативног капитала“ који има одређени актер (Adler-Nissen 2014a).

У овом домену постоје донекле различита мишљења у оквиру дисциплине међународних односа. Упитно је да ли та стратификација која настаје стигмом може да се подведе под концепт моћи, или је у питању засебна врста стратификације. Поред тога различити теоретичари сучељавају мишљења око тога да ли се стигма и слични процеси стратификације уопште могу назвати хијерархијом у међународним односима, те износи озбиљне критике на рачун употребе овог појма (Zarakol 2017). Ова дебата постоји и у социолошким истраживањима, али најновији трендови иду у правцу одвајања ова два појма. У Оксфордском речнику стигме из 2018. године, аутори постављају тезу како је стигма засебан вид друштвене стратификације који настаје у контексту диспаратитета моћи и који може нестати са овим диспаратитетом, али који има засебне карактеристике и који се не може подвести под шири појам моћи (Lucas, Ho, and Kerns 2017)

Теоретичари међународних односа који се баве изучавањем стигме без изузетка повезују њене ефекте са умањивањем статуса. Губитак статуса је, према Линку и Фелану, а последично и према свима који преузимају њихову дефиницију стигме у међународним односима, уз дискриминацију кључна дистинкција да нешто можемо назвати стигмом (Link and Phelan 2001). Већ саме стигматизацијске етикете и стереотипи утичу у одређеној мери на статус одређеног актера, чак и ако не уследе конкретне мере формалног одузимања статуса (Adler-Nissen 2017). Са друге стране, аутори који не полазе од ове дефиниције не посвећују много пажње дефинисању односа статуса и стигме. Чак и Ајша Заракол појам статуса користи тек спорадично, и то да значи положај у поменутој дихотомији моћи за коју сматра да је последица стигме (нпр. статус аутсајдера), или статус „нормалног“ или „девијантног“, што говори у прилог томе да се овај појам користи недовољно дистинктивно (Adler-Nissen 2017; Zarakol 2011).

Занимљиво је да чак и теоретичари који полазе од губитка статуса као важног елемента стигме пропуштају да дефинишу како посматрају статус. Овде је изузетак Русо, која дефиницију статуса преузима од чувене теоретичарке спољне политике Деборе Велч-Ларсон, а која статус у међународним односима дефинише као „колективна веровања о позицији одређене државе у погледу вредних атрибута“, додајући да се „манифестује на два различита, али повезана начина: као чланство у одређеном клубу актера, те као релативни положај у оквиру тог клуба“ (Rousseau 2018, 325). Оно што, ипак, разликује Русо у односу на друге теоретичаре јесте што она сматра како је за квалификацију одређеног процеса као стигматизације нужно везан тежи исход у погледу губитка статуса – дакле, не губитак релативног положаја у клубу, већ губитак самог припадништва клубу, односно чланства (Rousseau 2018, 325). Остали теоретичари сличног усмерења сматрају, на трагу Линка и Фелана, да и релативно опадање статуса (односно „позиције у оквиру клуба“) може да буде довољно да би се неки исход означио као губитак статуса и самим тим постао елемент процеса стигматизације.

Међутим, уколико пођемо од поменутог социјалконструктивистичког схватање статуса, што и јесте у складу са схватањем стигме, битно је нагласити поменути синтагму „колективна веровања“. То значи, дакле, да се статус не своди само на објективно формално-правно припадање одређеним клубовима, тј. организацијама, већ и на перцепцију припадања одређеним неформалним клубовима. Имајући то у виду, потребно је рећи да бројни теоретичари доводе стигму у везу са „имицом“, угледом и репутацијом државе у међународним круговима, који ће последично обликовати и њен статус. У ову групу би се могли сврстати и већ поменути аутори који проблематизују утицај стигме на меку моћ. У овом погледу не постоји било каквих дилема – сви су апсолутно једногласни да је утицај стигме на имиц или репутацију државе апсолутно негативан (Wood 2018; Cox 2012; Rivera 2008).

На основу свега наведеног може се закључити да не постоји општи консензус у вези са дефинисањем међусобних односа концепата стигме, моћи и статуса. Аспекти око којих несумњиво постоји сагласност јесте да су ови појмови повезани и у корелацији. Међутим, око карактера њихових односа постоје одређене разлике у тумачењима. Ипак, може се рећи да је доминантно тумачење оно које узима разлике у моћи као неопходан предуслов за стигматизацију, а потом као последицу стигматизације посматра губитак статуса. Ово тумачење у складу је и са социолошким трендовима проучавања ових односа. Оно што је најважније – стигма је несумњиво битан фактор за државе, јер је у директној релацији и са концептом моћи и са статусом – двема вредностима које је немогуће занемарити у анализи понашања држава у међународним односима, без обзира којој од њих придајемо већи значај и без обзира на теоријску оптику коју користимо.

2.2. Појам дестигматизације у међународним односима и спољној политици

Након што смо у претходном делу извршили критички преглед различитих приступа стигми и стигматизацији у међународним односима, у овом делу ћемо се фокусирати на концепт дестигматизације уопштено у међународним односима, а пре свега у оквиру теорије спољне политике. Најпре ћемо представити различите дефиниције управљања стигмом и дестигматизације, а након тога ће бити извршен критички преглед литературе о начинима и стратегијама управљања стигмом у спољној политици, факторима који утичу на одабира неке од ових стратегија и покретање дестигматизације, те њиховој учинковитости.

2.2.1. Концепти управљања стигмом и дестигматизације

На самом почетку овог дела дисертације, у прегледу дефиниција стигме, наведено је да је још Гофман истицао како стигматизовани временом науче како да управљају својом стигмом у друштвеним односима. Чињеница да је стигма штетна по онога ко је носи, као и да је упорна и дуготрајна, наводи актере на то да према њој не буду равнодушни. Равнодушност је могућа, каже Гофман, само у случајевима када постоје потпуно одвојени системи вредности и системи функционисања, због којих стигма не погађаја њеног носиоца (Goffman 2009). Стога је истицао да ће актери који су већ дискредитовани по правилу настојати да поправе сопствени положај, односно да ће оне карактеристике које су дискредитујуће покушати да прикрију. Гофман је управљање стигмом на овај начин подвео под врсту управљања утисцима, за коју је у својој теорији драматургије тврдио да је једна од основни друштвених делатности свих актера. Међутим, наредна генерација социолога проширила је свој фокус у овом погледу. Они стављају нагласак на тврдњу која је фактички била присутна и код Гофмана, али којој није био посвећен истраживачки фокус – да стигматизовани актери ни у току самог процеса стигматизације нису само пасивни посматрачи и објекти, већ да су од старта (ре)активни актери (Toyoki and Brown 2014).

У литератури о међународним односима можемо констатовати да постоје два дистинктивна приступа изучавању механизма који се покреће у одређеним околностима, а путем којег актери настоје да се опиру стигми и њеним ефектима. Први приступ јесте ближи оригиналној Гофмановој концепцији и фокусира се на деловање након што се стигматизација догоди, односно стратегије којима појединци покушавају да је се реше или да смање њен утицај. Овом приступу најближа је Ајша Заракол, која се у својој изврсној монографији „Након пораза: Како је исток научио да живи са западом“ осврће на покушаје већ стигматизованих земаља да се ослободе стигме. Ауторка ове поступке држава назива „стратегјама суочавања са стигмом“ (*stigma-coping strategies*), што је само један од термина који се користи за описивање овог процеса у међународним односима (Zarakol 2011, 23).

Са друге стране, већина аутора свој истраживачки фокус на стратегију отпора стигми започиње већ од самог почетка процеса стигматизације, а не тек по успешном извршењу стигматизације. Све варијације и опције оваквог понашања означавају се збирно термином „управљање стигмом“, односно „стигма менаџмент“ (*stigma management*) у радовима Лорен Ривере (Rivera 2008) и Ребеке Адлер-Нисен (Adler-Nissen 2014a, 2014b, 2017), као и у студијама који узимају налазе Адлер-Нисен као темељ њихове теоријске поставке, а чији су аутори Џефри Квирот (Chwieroth 2015) и Елис Русо (Rousseau 2018). У својим студијама стигме у међународном кривичном праву Лугано (Lugano 2017) користи термин „превазилажење стигме“, а Мергет (Merget 2013) говори о „прихватању“ или „одбијању“ као варијацијама у односу према стигми. Коначно, Сметана (Smetana 2018) говори о стратегијама „нормализације“ (у којима актер добија етикете нормалног, наспрам етикета „девијантног“), односно о стратегијама „дестигматизације“, што је термин који се употребљава често и у изучавању стигме у другим дисциплинама, попут економије (Mirabito et. al 2015).

У литератури се, дакле, сви поменути термини користе наизменично и без дефинисања разлике између њих. Део терминолошке дилеме око употребе појмова било би могуће решити дистинкцијом на шири и ужи појам, полазећи од чисто етимолошке анализе ових концепата. Под ширим појмом подразумевао би се механизам који обухвата све облике реакције на стигму од првог тренутка када започне покушај етикетирања од стране публике нормалних, односно све покушаје да се одговори на изазове које стигма са собом носи, за шта би најпригодније било користити „управљање стигмом“. Са друге стране, за ужи процес, односно механизам којим се означава само деловање након успостављања стигме, најпрецизније би било користити израз дестигматизација, имајући у виду да је тада стигма

већ настала тј. да је стигматизација обављена. Такође, још једна *differentia specifica* појма дестигматизација у односу на појам управљања стигмом као *genus proximum* је то што је у дестигматизацији јасно артикулисан циљ нестанка стигме. Код управљања стигмом постоје и варијације понашања које томе неће јасно тежити, већ ће стигму игнорисати или је чак доживљавати као нешто корисно и као „благослов“. Не занемарујући релевантност изучавања управљања стигмом уопштено, треба напоменути да је фокус овог рада дестигматизација, као ужи облик управљања стигмом.

Оно што је важно поменути код одређења процеса дестигматизације и управљања стигмом јесте да теоретичари у међународним односима не врше прецизне поделе елемената овог процеса, за разлику од поделе на елементе процеса стигматизације. Поједини аутори стављају нагласак на процесе изградње повољног имица и поправљања репутације (Сох 2012; Wood 2018) као процесе којима се настоји „поправити“ штета коју чини стигма. Међутим, ова одређења су прилично уска и не узимају у обзир друге релевантне последице које стигма са собом носи, а којима је потребно да стигматизована држава управља, попут губитка статуса или дискриминације, већ се фокусирају само на последице по имиц и репутацију. Једно од могућих решења за овакву ситуацију било би, у складу са препорукама за тржишну дестигматизацију коју износе Мирабито и њени сарадници (Mirabito et al. 2016), да се као елементи дестигматизације поставе обрнути процеси у односу на елементе стигматизације које наводе Линк и Фелан.

Поред тога, у радовима није извршена ни класификација врста спољнополитичких средстава путем којих се ови процеси спроводе, као ни концептуализација „позорница“ на којима се ове политике спроводе односно путем којих се шаље порука глобалној публици да је актер „нормалан“ итсл. Овај податак само потврђује чињеницу да овоме процесу није посвећено довољно теоријске пажње.¹⁹ Овакви недостаци доводе до превиђања комплексности процеса управљања стигмом и дестигматизације, која се реализује паралелно на више нивоа. Ово је нарочито случај када је држава стигматизована због више различитих „девијација“, од којих су неке унутарполитичке, а неке спољнополитичке. Конкретно, што је и најважније за тему овог рада – регионална политика је, као један од важних елемената дестигматизације у одређеним случајевима, недовољно обрађивана, већ се фокус углавном бавио општим карактеристикама спољне политике једне државе, са главним фокусом на односе са кључним актерима у међународном поретку. Једина озбиљнија класификација која постоји јесте разлиставање конкретних стратегија управљања стигмом, чији ћемо преглед извршити у наставку. О решењима за поменуте недостатке у литератури биће више речи у наредном поглављу, где ће бити презентован наш теоријски оквир.

2.2.2. Стратегије управљања стигмом

Стратегије којима државе покушавају да управљају својом стигмом постале су предмет интересовања једне групе истраживача спољне политике у последњих десетак година. Пре него што се изврши преглед различитих класификација, потребно је напоменути да се реч „стратегија“ код највећег броја аутора не употребљава у класичном реалистичком смислу, имајући у виду да се овај концепт најчешће везује за вокабулар ове теорије. Наиме, овде је реч о социјалконструктивистичком схватању стратегије, у коме не представља потпуно хладно и рационално деловање појединаца, већ деловање обликовано перцепцијама и

¹⁹ Ово није јединствени пример, већ постоји много случајева налик овоме у међународним односима. Примера ради, процесу секуритизације у међународним односима посвећена је далеко већа пажња него процесу десекуритизације.

вредностима које актери гаје, односно друштвеним контекстом (Adler-Nissen 2014b, 153). Такође, треба напоменути и да се овде ради о начинима управљања стигмом, од којих нису сви заправо начини дестигматизације. Питање које од поменутих стратегија можемо квалификовати и као стратегије дестигматизације адресираћемо у следећем делу рада, након што представимо различита виђења стратегија управљања стигмом која постоје у литератури међународних односа. Као полазни основ за концептуализацију ових стратегија узима се, готово без изузетка, одређење ових стратегија код појединаца које у својој књизи нуди Ервинг Гофман. Гофман (Goffman 2009) потанко објашњава различите опције суочавања са стигмом, истичући три начелна могућа одговора:

1. приватање стигме и корекција „девијантности“;
2. компензација за „девијантност“ (пролажење и прикривање);
3. раскид са реалношћу.

Прва стратегија већ је по свом називу јасна и представља одговор који „публика нормалних“ вероватно највише и пружељкује када врши стигматизацију. Друга стратегија базира се на настојању да се стигма стави у други план изванредним резултатима у неком другом атрибуту. Гофман наводи како ова стратегија може имати две варијанте: пролажење и прикривање. „Пролажење“ или „провлачење“ (*passing*) је опција коју Гофман везује најпре за дискредитујуће, а чија је суштина покушај да се прикрије „девијантност“ и да се „прође“ као нормалан (Goffman 2009, 84–102). Гофман наводи одређене конкретне технике за ову стратегију, као што су умањивање или сакривање знакова стигме, приказивање стигме као показатеља неке друге, можда не баш најпожељније, ипак дозвољене карактеристике и томе слично (Goffman 2009, 102–112). Са друге стране, прикривање јесте карактеристичније за већ *дискредитоване*, а неке конкретне технике биле би настојање да се избегну ситуације у којима се показује непожељни атрибут, или детаљно учење о друштвеним ситуацијама у којима се налазе, како би им се лакше прилагодили (Goffman 2009, 112–115). Трећа стратегија подразумева прекид контакта са реалношћу у којој је актер дискредитован, те проналазак алтернативне вредносне интерпретације у којој ће проблематична карактеристика бити заправо „благослов“ и ствар поноса, а не стида. Прилагођавање ових Гофманових стратегија деловању држава у међународним односима имало је различите облике, а прва је троелементну класификацију понудила Лорен Ривера (Rivera 2008, 616):

1. јавно признање (девијантности) кроз комеморацију или извињење;
2. стратешко приказивање сопственог идентитета;
3. изолација из међународних кругова.

Као што се види већ на први поглед, по једна конкретна спољнополитичка стратегија кореспондира једној Гофмановој стратегији суочавања са стигмом (према редоследу редних бројева). Док су прва и трећа стратегија релативно јасне (иако и за њих постоји одређени опсег различитих конкретних начина како могу да се реализују), друга стратегија је прилично широка, али се у пракси ослања углавном на активну дискурзивну активност, пре свега (јавно)дипломатску, у којој се „девијантно“ покушава сакрити, а „нормално“ истаћи у први план. У конкретном случају, Ривера појашњава на који начин је Хрватска, као дискредитујућа држава, покушавала да стратешки управља својим идентитетом кроз туристичке брошуре намењене страним посетиоцима (Rivera 2008).²⁰

²⁰ Треба имати на уму да то свакако није једини начин управљања идентитетом и да постоје бројни други, вероватно и ефикаснији, али се Ривера у свом истраживању ослања само на овај аспект.

Међутим, већ хронолошки следећа студија, чија је ауторка Ајша Заракол, је на нешто другачији начин прилагодила Гофманове стратегије међународним односима. Њена класификација се не састоји од три стратегије које кореспондирају Гофмановој класификацији коју смо навели на почетку. Њена интерпретација Гофмана и прилагођавање потребама анализе у међународним односима садржи два начелна облика стратегије. Сваки од ових облика садржи две варијанте. Поред тога, постоји и нешто што Заракол означава као могући међуоблик јер садржи елементе оба облика стратегије. Стратегије суочавања са стигмом код држава према Ајши Заракол су (Zarakol 2011, 96–99):

1. стратегија остваривања нормалности, чије су варијанте
 - а) поправљање сопствене девијантне карактеристике;
 - б) пролажење (кроз изузетност у другим карактеристикама и томе слично);
2. стратегија „пригрљивања“ стигме, чије су варијанте
 - а) прекид са реалношћу и покушај стварања неконвенционалне интерпретације сопственог идентитета (*ressentiment*);
 - б) посматрање стигме и осуде као благослова.

Оваква класификација садржи све елементе као и Гофманова, само их групише на други начин у односу на конвенционални приступ. Овде је доминантан критеријум за груписање да ли државе прихватају „девијантности“ као ендогени проблем и покушавају да пређу у категорију „нормалних“ кроз одређени „рад на себи“, или одбацују „девијантност“ коју им намеће међународни нормативни поредак и доживљавају је као егзогени изазов. Може се рећи, стога, да је прва стратегија – стратегија дестигматизације, за разлику од друге у којој се стигма не адресира као проблем. Другим речима, у првом случају државе ће покушати да поправе своју позицију и постану део „естаблишмента“, а у другој ће прихватити останак међу „аутсајдерима“, у складу са дихотомијом Норберта Елијаса за коју Заракол тврди да постоји и на међународном нивоу као последица стигматизације (Zarakol 2011, 104).

Полазећи од тога да имају исти циљ – дестигматизацију – у исту групу се сврставају и стратегије експлицитног прихватања, као и стратегија проласка, у којој нема експлицитног прихватања, али се кроз „компензацију“ истицањем других врлина покуша остварити нормалност. Заракол наводи и како је прва стратегија „експлицитног прихватања“ нешто што често не успева у потпуности да доведе до дестигматизације, иако јој се тежи. Другим речима, како то и сам Гофман истиче, она доводи најчешће само до замене „етикете“ из „девијанта“ у „некога ко је био девијантан“, али не успева да га у потпуности сврста у категорију „нормалног“ (Zarakol 2011, 97–98). Са друге стране, као пример за пролажење се наводе оне државе које, као што је то радила Грчка, истичу један део своје историје који их чврсто спаја са „нормалнима“ као прави и поносан, а све м еђупериоде који би им могли бити отежавајући не помиње и тумачи их као „страно тело“ односно неприродну придошлицу у њихову историју.

У другој групи такође се раздвајају две варијанте. Заракол наводи као пример за прву, у којој се проналази неконвенционална интерпретација, политику Сојветског Савеза, који је на покушаје изолације реаговао поносним истицањем свог комунизма и „оријентализма“, а слично ради и Иран од Исламске револуције 1979. године (Zarakol 2011, 98). Овде се, дакле, ради о томе да ове државе покушавају да нешто што је представљено као њихова негативна карактеристика и девијантност представе заправо као праву вредност, насупрот доминантним вредностима у „публици нормалних“. На овај начин, државе могу да стекну и лидерску позицију у групи држава која се налази ван „језгра“, односно међу аутсајдерима, али не теже томе да се својим понашањем у неком догледном року реинтегришу у постојећи

естаблишмент. Као пример за другу варијанту Заракол наводи ситуације у којима државе наслеђе одређене стигме доживљавају као сопствену предност, као што је то случај са Јапаном или Турском, које сматрају да су због таквог наслеђа привилеговане као неко „између истока и запада“ (Zarakol 2011, 98).

Коначно, док су све претходне стратегије присутне и код Гофмана, Заракол уводи и једну нову, коју не издваја као трећу врсту, већ као својеврсни „међуоблик“ (middle ground) између две групе. У питању је стратегија „дошљачког свештеништва“ (*arriviest priesthood*).²¹ Ова стратегија се, према ауторки, карактерише тиме што аутор не тежи потпуно да постане део језгра, али се ни не опире успостављеном нормативном поретку, већ покушава да се прикаже као његов заштитник, као „стражар“ на вратима овог поретка, односно неко ко ће сличне „девијантне“ актере као што је он исправљати и показивати им прави пут (Zarakol 2011, 107). Чињеница је да ова стратегија остаје мало непрецизно појашњена код ауторке. Делује да је дистинктивност ових стратегија, а нарочито две варијације у оквиру „пригрљивања“ стигме и стратегије „дошљачког свештеништва“, могла бити изоштренија, а тај утисак се појачава и након читања емпиријских примера које ауторка обрађује у својој књизи. Међутим, треба имати на уму једну важну ствар коју и сама ауторка напомиње – овакве стратегије се најчешће јављају у мешаним облицима и паралелно, зато их је често тешко у конкретним случајевима одвојити. Занимљиво је, пак, да је Заракол у неким каснијим радовима као примере деловања актера према стигми наводила троелементну Гофманову класификацију на начин на који је она приказана и на почетку овог прегледа, а не своју двоелементну класификацију са једном међустратегijом (Zarakol 2014, 316–17).

Хронолошки, наредни рад који је применио Гофманову класификацију дело је Ребеке Адлер-Нисен. Ауторка то чини у својој књизи и у чланку из 2014. године (Adler-Nissen 2014a, 2014b). Оно по чему се чланак ове ауторке из 2014. године истиче јесте да је у њему понуђена класификација од три елемента, шира у односу на књигу у којој постоје само два, као и да је класификација из овог чланка послужила као референтна тачка за неколико других концептуализација стратегија управљања стигмом. Поред тога, ауторка је истакла и како она, заправо, не само да примењује Гофманову анализу у свом раду, већ је и допуњује једном врстом, како би она била употребљива за анализу понашања држава у међународним односима. Адлер Нисен (Adler-Nissen 2014b, 153–56) наводи како државе у међународним односима имају на располагању три могуће стратегије управљања стигмом:

1. признавање стигме;
2. контрастигматизација;
3. одбацивање стигме.

Ауторка наводи како су прве две стратегије заправо оне које нуди Гофман, односно како се прва ослања на „поравнање ван групе“ (*out-group alignment*), што ће рећи поравнање са захтевима друштва, односно других ван заједнице, а друга на „поравнање унутар групе“ (*in-group alignment*), односно на кохезију свих чланова заједнице и отпор захтевима који долазе ван групе (Adler-Nissen 2014b, 153). У првом случају, дакле, прихватају се категорије

²¹ Занимљива етимологија ове (међу)стратегije потиче од дела Фридриха Ничеа у којима се разматрају карактеристике морала робова, свештеника и других друштвених група у одређеном контексту, као и од Шелеровог описа карактеристика „дошљака“, на које се Ајша Заракол позива у свом делу. Ауторка сматра како је за то идеалтипско понашање свештеника по губитку привилегија карактеристична примена друге групе стратегија („пригрљавање стигме“), док понашању „дошљака“ који верују у могућност друштвене мобилности одговара први тип стратегије („остваривање нормалности“). Због тога је назив за ову међугрупу управо „дошљачко свештеништво“, као мешавина ова два типа понашања.

девијантности и делује како би се актер искупио за то што је био сврстан у ту категорију, а у другом се категорије девијантности које намеће околина не прихватају као легитимне и стигма се прихвата као симбол поноса, јер се сматра како су заправо они који је намећу девијантни. Из свега наведеног се може закључити да и Адлер-Нисен заправо примењује начелно исти критеријум за класификацију Гофманових стратегија као и Заракол, само што их другачије назива и што их не разврстава према варијантама у оквиру ова два приступа. Као пример за признавање стигме у међународним односима ауторка наводи и појашњава понашање СР Немачке након Другог светског рата (Adler-Nissen 2014b, 156–60), док као пример за контрастигматизацију наводи Кубу након Кастрове револуције (Adler-Nissen 2014b, 165–69).

Међутим, Адлер-Нисен у свом чланку истиче да подела само на две начелне стратегије не би била довољна за објашњења понашања држава у међународним односима, те због тога концептуализује и трећу стратегију, за коју каже да је најближа ономе што Гофман дефинише као пролажење. Одбацавање стигме Адлер-Нисен одређује као ону ситуацију у којој постоји прихватање категорија девијантности, али се не прихвата да држава њој припада, односно – не негира се да је нека врста понашања девијантна, али се негира да држава њој припада (Adler-Nissen 2014b, 154). Као случај за ову стратегију, ауторка наводи понашање Аустрије након формирања владе у којој је учествовала ултра-десна Слободарска партија Аустрије 2000. године и последичне (на крају неуспеле) покушаје стигматизације Аустрије од стране држава Европске уније (Adler-Nissen 2014b, 160–65). Ова стратегија може послужити, као што је случај у наведеном примеру, као облик опирања стигми при самом успостављању, али се може користити и као стратегија дестигматизације кад је стигма већ настала, уколико држава има довољно друштвених и материјалних ресурса којима може да убеди међународно друштво да је неоправдано стигматизована. Ауторка је, дакле, донекле редефинисала Гофманову поделу, издвојивши пролажење, односно нешто налик њему, у засебну стратегију, уместо у једну ширу групу заједно са стратегијом прихватања, као што је случај код Заракол. Са друге стране, обе варијанте „пригрљивања“ стигме које истиче Заракол су овде сажете у јединствену стратегију контрастигматизације. Кључне карактеристике ове три стратегије приказане су у табели која следи, а која је преузета из њеног чланка.

Табела 1 – стратегије дестигматизације (према: Adler Nissen 2014b, 155)

Стратегија	Признавање стигме	Одбацавање стигме	Контрастигматизација
Управљање стигмом	„Одрастање“ кроз добра прилагођавања и самодисциплину	Довођење стигме у питање, откривање дељене инфериорности	Претварање стигме у амблем поноса
Последице за стигматизовану државу	Трансформисање стигме	Преокретање стигме	Засебни систем части
Последице за међународно друштво	Морална кохезија међународног друштва је ојачана	Морална кохезија међународног друштва је доведена у питање	Подела на конкуришуће визије међународног друштва

Но, потребно је на овом месту осврнути се и на разлику која, у односу на концептуализацију стратегије у њеном чувеном чланку, постоји у књизи Ребеке Адлер-Нисен у којој се бави

британским и данским клаузулама о изузецима у Уговорима о Европској унији, те процесима стигматизације и управљања стигмом с тим у вези. Прва разлика је већ поменута, а то је да се у теоријском делу књиге издвајају две основне, а не три основне стратегије. Наиме, ауторка говори о стратегијама признавања и одбацавања стигме, као два идеалтипска модела (Adler-Nissen 2014a). Међутим, ауторка термин стратегија одбацавања стигме користи за објашњење оне стратегије коју у исто време у чланку назива стратегијом контрастигматизације. Доказ за то је чињеница да се у књизи, у табели са истоветним категоријама као у претходнонаведеној (табела 1), стратегији одбацавања стигме приписују све последице и карактеристике које се у чланку приписују стратегији контрастигматизације. Наиме, ауторка у књизи експлицитно наводи како је стратегија одбацавања стигме заправо Гофманова стратегија „поравнања унутар групе“ (*in-group alignment*), што у чланку наводи за контрастигматизацију (Adler-Nissen 2014a). Очигледно је, дакле, да је ауторка употребом термина стратегија одбацавања стигме у два различита значења створила одређену конфузију. Друга разлика лежи у чињеници да ауторка у емпиријској анализи у књизи даје додатну, детаљнију класификацију стратегија управљања стигмом које су користили дипломатски представници Данске и Уједињеног Краљевства при Европској унији. Ауторка (Adler-Nissen 2014a) истиче како постоје четири различита типа ових стратегија у конкретном случају управљања стигмом на нивоу дипломатских представника:

1. стратегије оспоравања и искључивања;
2. стратегије камуфлаже и компензације;
3. мисионарске стратегије;
4. стратегије самоограничавања.

Први тип стратегије представљају напори да се покаже како сепарација носиоца одређене етикете од остатка „нормалних“ нема основа и како за њом нема потребе. Ова стратегија је донекле слична ономе што у свом чланку иста ауторка дефинише као стратегија одбацавања стигме. Други тип јесте заправо покушај да се постигне „нормалност“ кроз изузетне успехе у другом пољу и кроз прикривање разлика, дакле – оно што Гофман назива пролажењем. Ауторка експлицитно наводи и да је ова стратегија један облик стратегије признавања стигме. Трећа стратегија је облик у коме се од етикете и разлике не бежи, већ се она прихвата и покушава приказати као знак прогресивности и нешто за понос – дакле, оно што у чланку Адлер-Нисен назива контрастигматизација. Коначно, четврта стратегија је прилично дистинктивна и не можемо јој наћи парњака у претходно наведеној класификацији из чланка. Оно што је карактеристика ове четврте стратегије јесте да се, за разлику од прве три које се базирају на активном деловању, она базира на пасивизацији и настојању да се избегну непотребни сукоби и упадање у очи. Од поменуте четири стратегије, прве две се јасно могу сврстати у стратегије дестигматизације, за разлику од треће и четврте у којима није приметно изазивање и уклањање стигме као јасан циљ. На основу овог поређења, поставља се логично питање да ли би заправо троелементну класификацију Адлер-Нисен требало допунити и четвртим елементом (стратегијом самоограничења), као и да ли камуфлажа и компензација имају довољно једнакости са експлицитним признањима девијантности (као што пример СР Немачке након Другог светског рата) да би се подводили под јединствену стратегију признавања стигме.

Одговор на други део овог питања у свом раду покушава да пружи Џефри Квирот (Chwieroth 2015). Овом аутору су као основ за студију послужиле концептуализације стратегија управљања стигмом Ребеке Адлер-Нисен, како у поменутом чланку, тако и у књизи. Квирот као почетни елемент узима три стратегије експлицитно наведене у чланку Адлер-Нисен, али затим врши и синтезу са њеним налазима из књиге и допуњује ову класификацију четвртном

стратегијом – камуфлажом и комензацијом (Chwieroht 2015, 47–50). Аутор на тај начин изражава став да ову стратегију није довољно подвести под стратегију признања и да је Адлер-Нисен, иако није сама експлицитно издвојила ову стратегију, заправо имплицитно дала основа за њено издвајање. Такође, имајући у виду да преузима и називе стратегија из чланака, Квирот нуди свој одговор на дилему шта код Адлер-Нисен значи заправо стратегија одбацивања стигме, односно да ли треба поћи од њеног схватања исказаног у књизи, или у чланку. Аутор се, логично, опредељује за концептуализацију из чланка, која је потпунија и прецизнија. Дакле, Квирот (Chwieroht 2015, 47–50) издваја четири типа стратегија:

1. признавање стигме;
2. камуфлажа или компензација;
3. одбацивање стигме;
4. контрастигматизација.

Иако Квирот наглашава да преузима таксономију Адлер-Нисен као основ за своју студију, он се ипак не слаже у потпуности са њом у погледу ефеката које трећа и четврта стратегија (одбацивање стигме и контрастигматизација) имају на међународно друштво. Аутор наглашава да, за разлику од претпоставки које износи Адлер-Нисен (табела 1), стратегија одбацивања стигме може не само довести у питање моралну кохезију међународног друштва, већ довести и до трансформације одређене норме у оквиру тог „друштва нормалних“ (Chwieroht 2015, 48). Са друге стране, контрастигматизација неће само произвести два одвојена табора, већ може допринети и зближавању између „друштва нормалних“ и друштва оних који су означени као девијантни, тиме што ће имати трансформативни утицај на норме и учинити их флексибилнијим (Chwieroht 2015, 48–49). Аутор наводи два примера за овакаве исходе. Први је понашање Јужне Кореје, која је суочена са покушајем стигматизације од стране међународних финансијских институција због наводног кршења прописа који регулишу прилив капитала одговорила одбацивањем стигме, односно негирањем да је прекршила ово правило (Chwieroht 2015, 58–62). Други пример је понашање Бразила, који је на покушаје стигматизације од стране ММФ-а због кршења истог прописа реаговао контрастигматизацијом, односно довођењем у питање смисла ових правила, не негирајући да су она прекршена (Chwieroht 2015, 54–58). Оба понашања су на крају резултирала трансформацијама међународних норми које регулишу прилив капитала, што је у складу са Квиротовом тврдњом о могућим трансформативним последицама ових негирајућих стратегија. Оваква синтеза делује прилично корисно за разјашњавање одређених дилема у вези са ставовима Адлер-Нисен, али је упадљиво да у њу није интегрисана стратегија самоограничавања, што је упитно због чега, пошто је стратегија камуфлаже и комензације интегрисана и издвојена.

Троелементна класификација Адлер-Нисен послужила је као основ и за концептуализацију стратегија коју развија Елиз Русо (Rousseau 2018). Треба имати на уму да Русо говори о „одговорима на међународну денунцијацију“, а не о стратегијама управљања стигмом, имајући у виду њену дистинкцију реинтегративног срамоћења и стигматизације, као два вида међународне денунцијације, о чему је већ било речи. Класификација коју нуди ова ауторка (Rousseau 2018) такође садржи четири елемента:

1. срамота;
2. одбацивање срамоте или стигме;
3. прилагођавање стигме;
4. контрастигматизација.

Под појмом срамоте, ауторка подразумева одговор на активности реинтегративног срамоћења, у коме они који одлучују унутар једне државе почињу са продукцијом дискурса срамоте, како би показали да им је жао што су одступили од очекивања које је друштво имало од њих. Овакав „морални самопрекор“ заправо представља прихватање онога што „публика“ која упућује срамоћење и жели да оствари и представља симболичан прекид понашања које је било разлог за срамоћење, са циљем реинтеграције државе у друштво (Rousseau 2018, 326–27). Одбацивање стигме или срамоте представља реакцију на стигматизацију или на реинтегративно срамоћење која је заправо једнака стратегији одбацивања стигме код Адлер-Нисен. Поред тога што одбија да се подведе у категорију девијантних, држава развија контра дискурс у коме покушава да себе представи као „нормалног“ актера и да рационализује своје претходно понашање (Rousseau 2018, 327). Коначно, прилагођавање стигме и контрастигматизација јављају се као одговори искључиво на процес стигматизације, а не и на процес реинтегративног срамоћења. Прилагођавање стигме одговара стратегији признавања стигме код Адлер-Нисен, али се експлицитно наглашава и да ово прилагођавање може имати две варијанте – експлицитно признање, са једне стране и оно што Квирот одређује као камуфлажа или компензација, са друге стране (Rousseau 2018, 327–28). Контрастигматизација је идентично дефинисана као и код Адлер-Нисен (Rousseau 2018, 328).

Имајући све наведено у виду, очигледно је да у класификацији стратегија управљања стигмом и даље доминирају варијансе Гофманових модела. Сви модели се базирају на варијансама његова три суштинска правца. Одређени изузетак јесте модел Елис Русо, која стигматизацију дефинише нешто уже од осталих. У међународне односе нису инкорпориране неке друге стратегије које су развијене у психологији, социологији и економији – попут стратегије прикривања (Jones et al. 1984), стратегије фабрикације (Woods 1994), стратегије мобилизације (Mirabito et al. 2016), итсл. Међутим, оправдање за то донекле и постоји, зато што највећи аспект карактеристика ових стратегија могу да буду овухваћене неком од постојећих, док, са друге стране, њихове посебности које оправдавају њихову засебну квалификацију у изчавању деловања појединаца, група или компанија често нису присутне у деловању држава. Ипак, очигледно је да у међународним односима недостаје једна исцрпнија класификација која би интегрисала све постојеће добре обрасце поменутих класификација у једну кохерентну целину и евентуалн додала недостајуће.

2.2.3. Стратегије дестигматизације

Након прегледа свих класификација стратегија управљања стигмом, поставља се питање за које бисмо од њих могли рећи да су заправо начини дестигматизације, полазећи од разлике између управљања стигмом и тежње ка дестигматизацији коју смо претходно навели. Имајући у виду да у литератури ни разлика између ова два појма није била довољно адресирана, не чуди ни да не постоји прецизирање разлике између стратегија управљања стигмом, као ширег појма, те стратегија дестигматизације, као ужег. Ипак, у овом делу прегледа литературе покушаћемо да, применом понуђене дистинкције између ова два појма, дођемо до закључка за које бисмо од понуђених стратегија могли рећи да представљају и стратегије дестигматизације.

На први поглед, лако је издвојити оне који засигурно то јесу. Дестигматизација је ужи процес за који смо већ рекли да има две кључне карактеристике: дешава се када стигма већ постоји и спроводи се са јасним циљем уклањања стигме. Стога, све стратегије које активно покушавају да се реше стигме, попут оних које су усмерене на отворено признавање и покушаје корекције стигме или оних које покушавају без отвореног признавања, али кроз компензације и „пролажење“ да убеду друштво у своју нормалност – могу се без дилеме квалификовати у стратегије дестигматизације. Међутим, не треба аутоматски одбацивати ни

друге стратегије које на први поглед не спадају у ову групу. Треба узети у обзир још две веома важне тврдње, које указују да је прављење разлике између стратегија дестигматизације и стратегија управљања стигмом у пракси прилично тешко изводљиво.

Прва је да су стратегије идеалтипови, који се у пракси деловања јављају најчешће у мешаној форми, односно да државе користе најчешће више њих заједно. Тако се, са једне стране, стратегија одбацивања стигме (*stigma rejection*) коју наводи Адлер-Нисен може користити пре самог настанка стигме као вид отпора, што је био случај са Аустријом на коју се ауторка позива, те у овом случају не бисмо могли говорити о дестигматизацији, пошто стигма још увек није настала. Међутим, ову стратегију може користити и одређена већ стигматизована држава у току свог процеса дестигматизације. Примера ради – ова држава може признавати један аспект своје стигме, али паралелно одбијати да призна и прихвати други и јавно га одбацивати, надајући се да ће признање на првом плану, уз можда и одређене додатне „компензацијске“ напоре, бити довољно за дестигматизацију. Дobar пример за оваквог деловање је кемалистичка Турска од Ататурка па надаље током двадесетог века, која је направила радикалне модернизацијске потезе да би се отарасила османске стигме засоталости и „оријентализма“, али у исто време по сваку цену одбијала да призна и да се суочи са стигмом геноцида над Јерменима током Првог светског рата. Због тога и овакве стратегије могу бити део дестигматизацијског процеса.

Друга важна тврдња јесте став социолога Линка и Фелана да постоје два начелна начина дестигматизације – први је промена утиска о себи код оних који имају моћ да стигматизују и дестигматизују, а други је промена самих односа моћи (Link and Phelan 2014, 31). Наиме, рекли смо да свака стигма настаје у неједнаким односима моћи, па исто тако у промењеним односима може и нестати. Имајући то у виду, стигма може нестати и драстичним смањењем моћи кључног актереа који је стигматизовао у односу на стигматизовану државу (што није толико чест случај, јер је најчешће реч о знатној разлици), али и изазивањем моћи коју носи сама норма, односно поверења у њу у међународном друштву. Ово је важно напоменути и због тога што, полазећи од ове претпоставке, чак и контрастигматизација може у одређеним случајевима бити такође тумачена као вид дестигматизације. Наиме, државе могу кроз покушаје контрастигматизације да изазову саму норму и да покушају да подрију њену глобалну прихваћеност у међународном друштву, као што је то успешно радио Бразил у примеру који је навео Квирот, и на тај начин успео да се реши стигме ММФ-а и чак и да утиче на промену нормативног оквира (Chwieroth 2015, 54–58). Ово је далеко теже у случајевима као што су изазивање норми међународног хуманитарног права или права људских права, али није ни немогуће. Чак је у одређеним случајевима могуће да узимање кршења одређене норме као амблема поноса помогне датој држави у изградњи коалиције која би дугорочно контрирала поменутој норми, као што је донекле случај са коалицијом „азијских вредности“ или коалицијом противника докторине „одговорност за заштиту“. Дакле, чак и ове стратегије, које на први поглед делују као да нису дестигматизацијски усмерене, заправо могу имати за циљ дестигматизацију на дужи рок.

Имајући све наведено у виду, очигледно је да је разлику између стратегија управљања стигмом и стратегија дестигматизације тешко утврдити и да готово све стратегије управљања стигмом могу у одређеном контексту служити сврсти дестигматизације. Једине стратегије за које би било јако тешко замислити да се користе у сврси дестигматизације јесу оне које се базирају на изолацији, односно које немају активни елемент. Стога делује да је као критеријум за дистинкцију између оних стратегија управљања стигмом које могу бити квалификоване и као стратегије дестигматизације и оних које то не могу најбоље узети поделу Мејдора и О'Брајена (Major and O' Brien 2005), на коју референцирају Пјаца и Перети (Piazza and Perretti 2015, 3), а која све стратегије дели на две врсте:

1. стратегије ангажмана;
2. стратегије деангажовања.

Очигледно је да сваки вид ангажовања у управљању стигмом од тренутка кад је она настала може бити део стратегије дестигматизације. Наравно, то не значи аутоматски да свако деловање нужно и јесте део стратегије дестигматизације – оно може имати сасвим друге мотиве и циљеве, те је зато неопходно ценити од случаја до случаја да ли одређене стратегије попут контрастигматизације или одбацивања стигме у конкретном случају представљају део дестигматизацијских напора државе. Са друге стране, тешко је рећи да би понашање које подразумева повлачење и непостојање значајнијег ангажман око уклањања стигме (већ прихватање живота са стигмом у самоизолацији или уопштено одбацивање да се стигма на било који начин адресира) могло да се квалификуј у било којој опцији као стратегија дестигматизације. Због тога, констатујемо како је могуће користити класификације стратегија управљања стигмом и као класификације стратегија дестигматизације, уз изостављање или јасну назнаку да одређени аспекти понашања (они који не подразумевају активан ангажман) не представљају дестигматизацијско деловање.

2.2.4. Фактори који покрећу дестигматизацију и усмеравају избор стратегије

Ако бисмо пошли од тога да је сваки одговор на стигму вид управљања стигмом, онда бисмо могли рећи да се овакав процес јавља по правилу код оних држава које су објекат стигматизације. Иако су у историји постојали и одређени случајеви да државе уопште не реагују на стигму, у свету глобалне међузависности је изостанак било какве реакције јако редак случај - макар путем одбацивањем исте или узимањем исте као основа за понос. Но, са друге стране, дестигматизација, као ужи и конкретнији механизам реакције на стигму којом се иста покушава избрисати из сопствене биографије, далеко је од нужне и аутоматске реакције свих држава које постају стигматизоване. У овом раду се тежи истраживању друштвених механизма који функционишу на одређеном нивоу апстрактности, али који свакако нису општеважећи закони по угледу на оне који постоје у природним наукама. Дестигматизација у спољној политици држава је, дакле, нешто што можемо подвести под друштвени механизам²², који је суштински узрокован стигмом, односно жељом за уклањањем стигме коју држава носи, али се не покреће аутоматски по настанку стигме, већ само у одређеним случајевима. Поставља се питање који су то фактори који утичу на покретање механизма дестигматизације у међународним односима и који усмеравају у правцу одабира конкретне стратегије дестигматизације?

Прво и кључно питање у овом погледу јесте шта уопште мотивише државе да се дестигматизују. Полазна теоријска дилема лежи на линији материјално – идеационо и поставља питање да ли су државе рационални актери који су свесни да им стигма ствара одређене трошкове и зато желе да је се реше или су актери чији основни мотив није мотивисан материјалним добитима, већ жељом да стекну и очувају признање за сопствени идентитет, те ће се осећају осрамоћено, криво или постиђено ако их друштво стигматизује због одређеног понашања. Први приступ дакле, нагласак ставља на калкулације, а други на идентитет, норме, осећања и потребу за признањем. Заједничка карактеристика свих радова који се баве истраживањима стигме у међународним односима јесте да ниједна не своди реакције на стигму на чисто материјални аспект, односно на чист први приступ. Поједини аутори чак и раздвајају чисто материјалну санкцију од стигматизације као „моралне“ осуде

²² За више о друштвеним механизмима консултовати књигу Стефана Гуцинија о успону геополитике у Европи (Guzzini 2012).

која доводи до моралног изопштавања, као и смањивања интеракције (Biersteker 2015; Friman 2015a, 2015b). На овај начин, они покушавају да одвоје понашање проузроковано страхом од материјалне казне или самом казном од онога које је проузроковано осећајем изолованости или срамотом због стигме. Дакле, полазна основа свих аутора који се баве истраживањима стигме јесте да државе и нације, слично као и појединци, могу осећати срамоту, бес, фрустрацију и томе слично (Friman 2015a, 146).

Међутим, негативна осећања државе као последица стигматизације, која би је навела да промени своје понашање, не настају аутоматски. Као што истичу сви аутори још од Гофмана, стигму је могуће интерпретирати и носити и као симбол поноса. Истраживања процеса „именовања и срамоћења“ у оквиру социјалног конструктивизма у међународним односима показала су да срамоћење често не представља последицу именовања. Стигматизација, процес сличан „именовању“ тј. „етикетирању“, али надограђен укључивањем додатних елемената (стереотипизација, одвајање, губитак статуса и дискриминација) такође не мора довести до срамоћења одређене државе. Примери стигматизације Демократске Народне Републике Кореје или Исламске Републике Иран добар су показатељ да стигма коју међународно друштво покушава да наметне не производи увек жељене последице. Једноставно, вредносни системи ове две државе омогућавају интерпретацију стигме као „знака поноса“. Но, чак и у државама које имају много сличнији систем вредности покушаји стигматизације могу наићи на одбијање да се прихвати основ за било какву промену понашања, као што је то учинила Аустрија 2000. године на покушаје стигматизације од стране ЕУ (Adler-Nissen 2014b, 160–65).

Питање је, дакле, који су то фактори који, на крају крајева, доводе до тога да се код државе произведе стање нелагоде због стигме које ће резултирати покушајима да се актер лиши стигме, односно постављањем дестигматизације као циља? Позивајући се на утицајне радове из домена анализе функционисања норме људских права, аутори указују како су тежња ка остваривању одређеног нормативног статуса и престижа, став елита о томе да ли су прекршили норму, као и генерална рањивост држава неки од фактора који утичу на то да ли ће се држава осећати негативно у овој ситуацији (Biersteker 2015; Friman 2015c). Овде је, међутим, потребно вратити се на материјалну димензију. Наиме, иако је нагласак у свим досадашњим радовима био на идентитетској димензији као најважнијој за покретање овог процеса – готово нико од аутора не изоставља у потпуности материјални аспект, рачунајући и ауторке блиске онтолошкој безбедности Заракол и Адлер-Нисен. Коначно, чак и Бирштекер, који аналитички раздваја материјалну санкцију од стигматизације, показује на емпиријској анализи на великом броју узорака такозваних „циљаних санкција“ да и стигматизација носи економске трошкове (Biersteker 2015), што је нешто од чега се полази и у истраживањима стигматизације корпорација (Haufler 2015) и уопштено стигматизација на тржишту (Mirabito et al. 2016).

Узевши све наведено у обзир, можемо рећи да постоји сагласност да су идеациони фактори кључни за покретање дестигматизације, али да нису једини важни и да је потребно узети у обзир и материјалне факторе, односно њихову интерпретацију кроз одређену идентитетску и политичку призму која се одвија у политичкој арени одређеног друштва. Стога се став Ребеке Адлер Нисен о томе које групе фактора усмеравају државу ка дестигматизацији или ка одбијању суочавања са стигмом може узети на неки начин као сводни, односно као синтетички за читаву дискусију. Наиме, ова ауторка (Adler-Nissen 2014b, 154) издваја три групе фактора:

1. степен дељених вредности – што државе које су стигматизоване више верују у то да је норма коју су наводно прекршили исправна, то су веће шансе да ће се осећати лоше због овог акта и да ће поставити дестигматизацију за свој циљ;

2. материјални и друштвени ресурси – што су државе материјално сиромашније и мање друштвено утицајне, то ће имати мање могућности за одабир оних стратегија које нису усмерене на дестигматизацију и покушаје исправљања сопственог идентитета;
3. домаће политичке дебате – коначне одлуке о конкретној спољној политици према стигми производ су у коначници домаћег политичког процеса, па ће тако дебате које у овом процесу постоје утицати на (ре)интерпретацију свих фактора које утичу на државу и последично најбоље стратегије по њу.

Још само две ауторке дају властите класификације фактора који утичу на одабир стратегије управљања стигмом, односно који доводе до покретања или непокретања дестигматизације као механизма и који одређују одабир конкретне стратегије дестигматизације. Лорен Ривера и Ајша Заракол, у складу са претходно објашњеним полазним позицијама, нагласак стављају на идентитетске факторе, иако ниједна не искључује потпуно и материјални аспект. Хронолошки старија матрица коју износи Лорен Ривера нешто је сложенија. Она, наиме, наводи четири конкретна критеријума, у оквиру које постоји дихотомна подела у зависности од тога како је према степену овог критеријума могуће окарактерисати државу. Од позиционирања у овој дихотомији према четири зависи која ће конкретно стратегија бити одабрана у оквиру њене класификације стратегија, коју смо већ представили у претходном делу рада. Четири поменута критеријума које наводи Ривера (Rivera 2008, 616–17) су:

1. извесност стигме;
2. оштрина стигме (да ли је брана одређеним добицима);
3. тајминг стигме;
4. контрола конкуришућих наратива.

У погледу извесности стигме, Ривера дихотомну поделу дефинише на линији „дискредитована – дискредитујућа“, према већ поменутој Гофмановој подели (Rivera 2008, 616). Ауторка тако сматра да ће оне државе које су већ дискредитоване најчешће бирати стратегије комеморације или изолације, а оне које су дискредитујуће стратегију прикривања (Rivera 2008, 617). Једноставно, логика је да већ дискредитоване државе имају сужен маневарски простор за опцију прикривања и покушај „пролажења“, која је на располагању дискредитујућим државама. Са њиховим „девијантностима“ је већ упознат шири аудиторијум и неће тек тако прећи преко истих, иако оне свакако могу да покушају да минимизирају важност тих девијантности и да их ставе у други план у односу на „нормалност“, али шансе за успех такве стратегије према ауторки нису велике.

Када је у питању критеријум оштрине стигме, ауторка одређује дихотомију на релацији „високо – ниско“ и сматра да ће, уколико је стигма у високој мери брана за жељене друштвене награде, државе тежити прикривању исте, док ће у случајевима када је оштрина стигме ниска оне бирати стратегије комеморације или изолације (Rivera 2008, 616–17). Логика је да би признање стигме могло да значи признање „девијантности“ и пристанак на лишавање од награда које су предвиђене за „нормалне“, барем на одређено време. Са друге стране, ако казна за прихватање „девијантности“ није тешка, државе ће бити спремније да прихвате рефлексивне стратегије. Ауторка, ипак, напомиње да ово неће бити случај када међународно друштво нуди награде и подстицаје за ауто-рефлексију и за комеморативно понашање, те је ова веза условна.

Што се тиче тајминга стигме, ауторка прави дихотомију на релацији „давна – скорашња“, при чему сматра да ће државе у суочавању са стигмом која је последица давнашњег понашања користити стратегије изолације или комеморације, а да ће код стигме због скорашњих дела користити прикривање или, такође, изолацију. Образложење овакве везе

заснива се на претпоставци да су државе које су давно стигматизоване и које дуго обитавају на периферији међународног друштва бити социјализоване у своју улогу стигматизованог који се налази ван нормативног поретка, те да ће им стога бити лакше да признају ову разлику и одлуче се било за стратегију изолације, било за комеморативну стратегију којом би превазишли ову разлику. Са друге стране, када је стигма скорашња, а држава је навикла да себе перципира као нормалног, очекивана реакција биће или прикривање, које подразумева бежање од суочавања са различитошћу, или изолација, кроз коју ће држава негирати своје грешке и „девијантност“ коју не може да прихвати. Ово је и једини случај у матрици да различити степени могу произвести исти исход у одређеним околностима.

Конечно, контролу државних елита над наротивима у друштву ауторка такође дели према степену на „ниску“ или „високу“, при чему истиче да ће у ситуацијама високог степена контроле државе чешће тежити прикривању или изолацији, док ће им то теже полазити за руком у ситуацијама када имају низак степен контроле над наротивом, због чега ће постојати веће шансе за стратегију комеморације (Rivera 2008, 617). Појашњење за ову тезу долази из логике приступа драматургије, односно од уверења да је за успешно управљање утисцима на одређеној позорници битно да не постоје дисонантни тонови који долазе од стране једног актера. Уколико оваквих тонова нема, веће су шансе да ће се држава одлучити за стратегије прикривања, јер се верује да она може бити успешна, док би у случају хетерогеног и неусклађеног наступа на позорници свих актера који говоре у име једне државе спровођење ове стратегије било јако тешко. Исто важи и за изолацију, која не би била потпуно могућа, уколико је не би прихватили сви релевантни актери у друштву.

Друга ауторка која нуди нешто детаљнију класификацију јесте Ајша Заракол. Она најпре истиче факторе који усмеравају државе у правцу одређене стратегије суочавања стигмом, али поред тога нуди одговор и на то који је то покретачки догађај који ће довести до одабира дестигматизације као циља, а не неког другог облика управљања стигмом. Четири фактора која Заракол (Zarakol 2011, 104–7) наводи су:

1. национални хабитус;
2. имагинација актера;
3. тренутне могућности актера;
4. шири нормативни оквир.

Први фактор, односно национални хабитус, заправо представља референцу на Бурдијеву артикулацију овог концепта. Конкретно, национални хабитус биће превасходно обликован кључним догађајима из историје једне нације, те поукама, перцепцијама, аналогијама, митовима и другим диспозицијама који из њих следе. Заракол сматра да ће оне државе које су имале „славну прошлост“, односно које су имале призант висок међународни статус бити више фрустриране својом стигмом од оних које су биле историјски на маргини, те ће стога имати јачу изражену тенденцију да се што пре дестигматизују. Поред тога, примера ради, одређено историјско „златно доба“ у коме је ова држава пружила нешто што се перципира као велики допринос међународном друштву или имала изузетно блиске односе са кључним актерима који је данас стигматизују може послужити као добар основ за позивање на светлу традицију као праву, односно за заобилажење проблематичног дела традиције као непотребног „кукоља у житу“ (Zarakol 2011, 104–5).

Други фактор, односно имагинација актера, представља заправо аутоперцепцију стигматизоване државе о сопственој улози. Уколико постоји алтернативни дискурс или алтернативни систем вредности који ће омогућити да се стигма не интерпретира не као клетва, већ као благослов, повећавају се шансе да ће нека стратегија која није усмерена ка

брзој дестигматизацији бити усвојена (Zarakol 2011, 106–7). Трећи фактор, односно тренутне могућности актера, заправо представљају материјални и друштвени капитал који он има на располагању и, једнако као и код Адлер-Нисен, претпоставка је да што мање имају капитала, то ће мање имати шансе за стратегије које не подразумевају дестигматизацију (Zarakol 2011, 107). Један од битних разлога за овакву везу јесте и чињеница да добри материјални учинци одређеног режима представљају основ за његову легитимизацију, којим може да „покрије“ на домаћем плану проблеме за легитимитет који су последица међународне стигме. Коначно, четврти фактор указује на важност ширег међународног нормативног контекста – што је социјална мобилност у међународном друштву већа, то су веће шансе да ће се актер одлучити за дестигматизацију и обрнуто (Zarakol 2011, 106).

Док поменути фактори усмеравају деловање државе у одређеном правцу, Ајша Заракол истиче и још један спољни фактор, односно догађај који ће у највећем броју случајева (иако не потпуно нужно) доводи до покретања овог механизма – пораз. Ауторка сматра да након пораза стигма почиње да боли државе које је носе и усмерава их у правцу започињања дестигматизације (Zarakol 2011, 103–4). То, свакако, не значи да само ове државе теже дестигматизацији, већ да ће ове државе, у ситуацији када су стигматизоване, углавном тежити дестигматизацији. Ово објашњава применом теорије онтолошке безбедности²³ – пораз представља „критичну ситуацију“ (Ejdus 2018) за безбедност идентитета одређене државе и она ће покушати да свој статус „нормалног“ поврати и очува како би задржала свест о континуитету сопственог идентитета (Zarakol 2011, 105). Премиса теорије онтолошке безбедности је да ће ова тежња бити примарни мотив државе, те да ће она ради повратка међународног статуса који би потврдио стабилност и континуитет њеног идентитета бити спремна да поднесе чак и трошкове по своју материјалну или физичку безбедност. Као примере за овакве потезе Заракол наводи одлуке Ататуркове Турске да распусти калифат 1924. године (Zarakol 2011, 133–34) или одлуку Јапана да одбије понуду САД за ремилитаризацијом на почетку Корејског рата (Zarakol 2011, 180–81), које су из угла конвенционалног реалистичког погледа на међународне односе детерминисане материјалном основом и тежњом за физичком безбедношћу заиста неочекиване.

Ипак, иако је нагласак на идентитетско-психолошком елементу као узроку, односно на потреби очувања онтолошке безбедности као примарном мотиву спољнополитичког деловања, Заракол не негира у потпуности важност материјалног елемента. Сама дефиниција пораза у њеном делу инволвира и одређене материјалне факторе. Наравно, она је превасходно интерпретативистичка и ставља нагласак на престанак важења и деловања идеје, односно идеологије која је легитимизовала одређену политику као суштину пораза, али исто тако узима у обзир и објективни фактор – распад државне структуре, попут распада Совјетског Савеза или Османлијског царства (Zarakol 2011, 33–34). Као што је већ напоменуто, ауторка у навођењу фактора који ће утицати на опредељивање конкретне стратегије дестигматизације укључује и материјалне факторе („тренутне могућности актера“), али такође и наглашава важност домаћих интерпретација ових фактора кроз национални хабитус и имагинацију, слично као и Адлер-Нисен (Zarakol 2011, 104–7).

Очигледно је да у погледу основне логике који типови фактора утичу на одабир стратегије суочавања са стигмом и усмеравају у правцу дестигматизације постоји начелна сагласност у литератури. Ипак, постоји доста простора за даље разраде њиховог односа и истраживање конкретних догађаја или фактора који доводе до активирања механизма дестигматизације, по угледу на изузетно вредан покушај Ајше Заракол. Оно што се да приметити јесте да су сви

²³ За више о концепту онтолошке безбедности консултовати неке од радова кључних аутора из ове области (Kinnvall and Mitzen 2017; Steele 2008; Zarakol 2017b).

фактори који се узимају у обзир или са глобалног или са државног нивоа анализе. Код Ривере превладавају глобални, а код Заракол унутрашњи фактори, иако обе класификације укључују и један и други ниво анализе. Поред појединца као нивоа анализе, који Заракол донекле адресира у својим студијама, евидентно је одсуство узимања у обзир регионалног нивоа анализе. Наиме, ниједан аутор није укључио у обзир то како одређени регионални фактор утиче на започињање или ток дестигматизације, односно на избор саме стратегије, или како на то утиче однос са бившим непријатељима у окружењу. Недостатак елемената дестигматизације, који би указао на важност односа према бившим непријатељима као „позорнице“ за политику дестигматизације, доводи до тога да ова важна компонента дестигматизације (за државе стигматизоване због „грехова“ према поменутиим бившим непријатељима) остаје ван истраживачког фокуса.

2.2.5. Успешност процеса управљања стигмом и дестигматизације

На самом крају, осврћемо се и на то на који начин литература у области међународних односа проблематизује могућности за успех управљања стигмом и дестигматизације. У прегледу литературе о концепту стигме, већ смо констатовали да је њена дуготрајност издвојена као једна од основних карактеристика код готово свих аутора, те је самим тим и дестигматизација у старту одређена као процес који не може бити брз и једноставан, већ дуготрајан и сложен. Међутим, постављају се још два додатна питања у вези са шансама за дестигматизацијом – да ли шансе за потпуном дестигматизацијом уопште постоје, те која стратегија може најпре допринети овом циљу?

Код одговора на прво питање ауторе можемо поделити у две групе. Прву групу чинили би отворени песмисти у овом погледу. Предводник ове групе је свакако Ајша Заракол, која на Гофмановом трагу отворено истиче како је потпуно превазилажење стигме за одређену групу држава готово немогуће, те да је могућност превазилажења стигме одређена позицијом на линији „језгро – аутсајдер“. Ауторка образлаже ову тврдњу на примерима Турске, Русије и Јапана, држава стигматизованих још у 18. и 19. веку и последично смештених међу аутсајдере у међународном друштву. Ове државе су успеле да смање ниво стигме, па и у неким тренуцима да стекну завидан ниво признања од стране језгра, али никада и да потпуно постану језгро. Разлог за овакав исход јесте што је старо наслеђе стигме и искуство борбе са истом, према њеном мишљењу, у великој мери утицао на њихову социјализацију у међународном друштву и предоредио их за „субоптималне“ исходе у односу на оно што захтевају норме међународног друштва, а њихова стигма може лако оживети и у савременом контексту јер није никада нестала у потпуности (Zarakol 2011, 29–56). Ауторка сматра да је превазилажење стигме могуће само за оне који се налазе у језгру међународног друштва, односно на вишем степену стратификације, као што је то био случај са Немачком, те ће језгро бити спремније да трајно пређе преко њихових „девијантности“ (Zarakol 2011, 199).

У ову групу песимиста бисмо могли сврстати и Елиз Русо. Ова ауторка, као што је већ више пута напоменуто, такође раздваја две групе држава у својој класификацији, од којих је за прву могућа брза реинтеграција у међународно друштво, док је другима намењена трајна изолација. Међутим, за разлику од Заракол која разлику у шансама одређује на основу позиције у хијерархији која припада, код Русо је основна разлика у томе шта је била намера стигматизера – да ли да привремено осрамоти одређену државу и брзо је реинтегрише, или да је трајно изопшти. Став ове ауторке је да само у другом случају може да се говори о стигматизацији (Rousseau 2018, 325–26). Не улазећи поново у критике оваквог ужег схватања стигматизације које смо већ навели, довољно је да констатујемо да је за ову ауторку стигматизација тешко решив проблем, имајући у виду полазну претпоставку да они који

имају више моћи и који су успоставили стигму ни не желе да омогуће другима да се исте ослободе.

Другој групи припадају сви остали аутори, који свакако нису оптимисти, али остављају могућност успешног отпора стигми. Ребека-Адлер Нисен (Adler-Nissen 2014b) и Квирот (Chwieroht 2015) тако наводе различите примере у којима је стигма успешно одбијена, али и пре њеног настанка. Ипак, остављају могућност и за успешну дестигматизацију у случајевима након настанка стигме. Линк и Фелан који су послужили као битан узор многим ауторима у области међународних односа такође су заступници оваквог приступа, при чему они истичу да је за успех дестигматизације неопходно да приступ буде вишедимензионалан и да се адресира директно сам узрок стигме, било кроз промену „девијантног“ идентитета, било кроз промену односа моћи у којима је стигма настала. Промене односа моћи и ови аутори истичу као најефикасније средство за потпуно уклањање стигме (Link and Phelan 2014, 21). Овај став дели и Михаел Сметана (Smetana 2018, 14–18), који истиче како је промена односа моћи, или зближавање са моћнима, дугорочно једина стратегија која може искоренити стигму.

Одговор на друго питање у вези са релативном успешношћу конкретних стратегија није претерано адресиран у литератури међународних односа. Изузетак су одређени општи предуслови за успех, попут оних које Квирот наводи за примену стратегије одбацивања стигме – да мора бити извршена тако да не повреди постојеће норме и вредности, или да контрастигматизација мора бити артикулисана кроз атрактиван дискурс који би могао помоћи у изградњи коалиције у борби против одређене норме и претње евентуалног стварања алтернативне „публике нормалних“ која би натерала стигматизере да промисле о томе да ли је стигма (и сама норма) уопште основана (Chwieroht 2015, 66–69). Најконкретнији допринос у овом пољу дао је Михаил Сметана, који је указао на важност карактера односа са најмоћнијом државом која може извршити стигматизацију или дестигматизацију за одређени исход, а конкретно на примеру односа Индије и Пакистана као прекршилаца норме о непролиферацији нуклеарног оружја, са САД (Smetana 2018, 7–18). Закључак је логичан – што сте ближи партнерству и што сте важнији најмоћнијој држави, то су мање шансе да ћете бити стигматизовани или веће да ћете се дестигматизовати. Коначно, сама Ајша Заракол истиче, позивајући се на Гофмана, да је једини иоле успешан приступ управљања стигмом управо онај који не тежи дестигматизацији, а то је – игнорисање (Zarakol 2011, 59–60). Но, овај приступ је, као што и ауторка наводи, готово немогућ у модерном друштву држава.

Имајући све наведено у виду, можемо констатовати да у литератури постоји сагласност око тога да је дестигматизација тежак задатак, али не и око тога да ли је уопште могућа. Свакако, чак и они који су најскептичнији верују да је могуће барем смањити степен стигме који држава поседује, а и они најоптимистичнији су свесни да је потпуна дестигматизација изузетно дуагачак процес.

2.3. Теоријско-методолошки модел истраживања

У овом делу рада развија се теоријски модел „дестигматизацијске дилеме“, који пружа одговор на централно питање овог рада због чега одређене државе спроводе истовремено различите стратегије дестигматизације и који фактори доводе до тога да конкретна стратегија буде више или мање доминантна. Ово је и први модел који нуди теоријско разматрање односа са бившим непријатељима, са једне стране, и дестигматизације као генералног циља спољне политике, са друге стране. У моделу који се развија у овој дисертацији комбинују се основни постулати социјал-конструктивизма у међународним

односима и спољној политици са приступом копенхашке школе студија безбедности (теорија секуритизације) и социолошким приступом симболичког интеракционизма (теорија драматургије и стигматизација).

Најпре ће бити укратко представљене основне поставке теорија чији ће се налази користити, те се појашњава њихова међусобна компатибилност и адекватност за употребу у теоријском моделу овог рада. Прво ћемо укратко представити основне постулате „велике теорије“ социјал-конструктивизма у међународним односима којој овај рад припада, потом ћемо представити и основе теорије драматургије чији ће одређени аспекти бити коришћени у овом моделу, а напоследку детаљније представити основе теорије секуритизације. Коначно, биће представљени кључни елементи модела, уз референцирање на позицију коју модел заузима у кључним отвореним дебатама у истраживањима стигме у међународним односима, као и на логику комбиновања елемената додатних теоријских приступа коришћених за попуњавање празнина које постоје у актуелним обавештењима.

2.3.1. Основне теоријске поставке

Социјални конструктивизам у међународним односима и спољној политици

У најширем смислу, као што је већ речено, овај рад припада парадигми социјалног конструктивизма у међународним односима и спољној политици. Основна поставка ове теорије је, као што је то Онуф (Onuf 1989) дефинисао, да је „свет оно што ми правимо од њега“. Не негирајући постојање материјалних чињеница, у овом правцу се нагласак ставља на друштвене чињенице, као и начин на који актери додјељују смисао материјалном свету. Поред оваквог онтолошког погледа на свет, Флокхарт (Flockhart 2016, 81–82) издваја још три карактеристике овог теоријског правца: фокус на идеационе и материјалне структуре (нарочито на прве) и на друштвене норме; фокус на улогу идентитета у обликовању одлука односно понашања; фокус на праксу и деловање уз преузимање Гиденсове поставке теорије структурације према којој се актери и структура међусобно конституишу.

Но, треба имати на уму да ове начелне карактеристике окупљају веома велики број прилично разноврсних теоретичара, који производе и различите модел за анализу спољне политике (Kubalkova 1998). Примера ради, као што указује Вучетић (Vucetic 2018) у свом прегледу, само у погледу начина на који је идентитет повезан са спољном политиком у досадашњим истраживањима постоје велике варијације код различитих аутора. Теоретичари социјалног конструктивизма често се деле на три генерације, према истраживачком фокусу који је доминирао у периоду у коме су стварали (Michel 2016). Имајући у виду наш фокус на истраживање стигме, овај рад је, са једне стране, најближи трећој генерацији социјалних конструктивиста, који су посветили велику пажњу истраживању срамоте, стида и сличних психолошких стања на понашање држава у међународним односима, као и истраживању различитих облика стратификација и хијерархија, о чему је већ било речи у прегледу литературе (Adler-Nissen 2016, 33).

Са друге стране, у раду се у методолошком и епистемолошком смислу полази од налаза конвенционалних теоретичара социјалног конструктивизма као што су Стефано Гуцини и Јута Велдес (Weldes 1999). Наиме, у раду се полази од тога да је за друштвене и политичке исходе није релевантна спољна објективна стварност, већ интерпретација те стварности од стране кључних (спољнополитичких) актера, који догађаје посматрају и тумаче и кроз оптику сопственог идентитета, националног сећања и свега онога што Велдес (Weldes 1999)

подводи под национални безбедносни имагинариј (national security imaginery).²⁴ У истраживању се фокусирамо на друштвене механизме по сличном обрасцу како то чини Гуцини (Guzzini 2012) у својој анализи оживљавања геополитике у Европи након Хладног рата, дакле – са фокусом не на саме чињенице, већ на њихову интерпретацију од стране актера. То значи да у истраживању полазимо од ширих дискурзивно-идентитетских структура, како бисмо одговорили на то како је одређени догађај интерпретиран и зашто. У случају Србије, то подразумева да ћемо узети у обзир и начелни идентитет Србије као државе (самоперцепцију и национални безбедносни имагинариј), али и да ћемо посебну пажњу посветити негативном наслеђу које су идентитету Србије „пришили“ спољни актери током деведесетих година. Због тога ће процес стигматизације Србије бити детаљно и темељно објашњен у једном засебном поглављу, како би се до танчина ушло у све аспекте овог негативног идентитетског наслеђа којег је Србија желела да се отараси, јер је без такве анализе немогуће ни објаснити перцепције кључних спољнополитичких актера у Србији, а последично ни спољну политику Србије у овом периоду.

Повезаност социјалног конструктивизма са теоријом стигме је есенцијално уочљива, о чему је већ било речи у самом прегледу литературе при образлагању схватања стигме. Евидентно је да се стигма уклапа у све четири кључне заједничке карактеристике социјалног конструктивизма: као социјални конструкт, односно „друштвена чињеница“; као процес односно пракса деловања актера која уједно креира нове норме и настаје под утицајем истих; као идеациона структура која потом врши стратификацију на међународном плану; те као појава која битно утиче на идентитет државе и последично њено спољнополитичко деловање. Оно што је потребно још једном напоменути је и да социјални конструктивизам, иако наглашава друштвену конструкцију, не негира у потпуности релевантност материјалних и физичких чињеница, које могу играти важну улогу и у процесу стигматизације, већ само наглашава да оне добијају смисао тек кад се сагледавају кроз одређене норме, дељена значења, перцепције и идентитет. Због тога је ово истраживање лоцирано баш у домен ове „велике теорије“.

Основа за укључивање стигме у социјални конструктивизам у међународним односима чини претпоставка да постоји нешто што се може назвати међународно друштво и да су стога односи између држава у својој есенцији друштвеног карактера. Концепт међународног друштва није оригинално настао у склопу социјалног конструктивизма, већ су га у анализу први увели теоретичари Енглеске школе међународних односа, због чега се овај правац повремено назива и „школом међународног друштва“. Као кључни аутори за концептуализацију међународног друштва у оквиру ове школе истакли су се Манинг, Вајт, Бул, а у 21. веку је ову традицију покушао да оживи и реконцептуализује и теоретичар кога ћемо помињати и у оквиру Копнехашке школе студија безбедности – Бери Бузан (Kaczmarska 2017, 3). Најутицајнији аутор ове школе Хедли Бул дефинисао је да међународно друштво постоји када „група држава, свесних одређених заједничких интереса и вредности, формира друштво у смислу да прихвата да буде ограничена сетом правила у међусобним односима и учешћем у заједничким институцијама“ (Adler-Nissen 2014b, 148). Међутим, како то истиче професор Драган Р. Симић, Хедли Бул такође наглашава да је тренутно у међународним односима немогуће говорити о потпуној паралели са људским друштвима, те због тога говори о „анархичном друштву“ као облику који постоји на међународном нивоу (Simić 1999, 37).

²⁴ Национални безбедносни имагинариј представља доминантне „приче“ и поруке из прошлости које утичу на интерпретацију данашњице, односно чије постојање у идентитетском дискурсу ограничава и усмерава спољнополитичко деловање држава, тј. појединаца који и њима одлучују.

Одређени аутори у оквиру социјалног конструктивизма инкорпорирали су овај концепт, иницијално развијен у Енглеској школи, прилагођавајући га делимично онтолошкој природи и логици своје велике теорије. Они као полазну основу за своје одређење међународног друштва најчешће узимају приступ међународном друштву који је у свом чувеном чланку о дистинкцији овог концепта у односу на шири појам међународног система развио Бери Бузан (Buzan 1993). Основа Бузанове концепције јесте да међународно друштво има два облика генезе – једно органско, које потиче из заједничких цивилизацијских и културних основа и друго контрактуално и конструисано, које потиче из базичног консензуса о правилима и једнакости актера у оквиру истих, што заправо представља познату социолошку дистинкцију на линији заједница – друштво, односно *gemainschaft* – *gesellschaft* (Buzan 1993, 333). С тим у вези, као критеријум за настанак (контрактуалног и ширег) међународног друштва може се узети заправо међусобно признање суверености. Социјални конструктивисти усмерени на истраживање међународног друштва полазе управо од овог ширег схватања овог појма као социјалног конструкта који, како наводи Адлер-Нисен позивајући се на Бузанове налазе, обухвата различити опсег, од минималног који обухвата базичне норме попут забране убијања гласника, до максималног са разгранатим институцијама (Adler-Nissen 2014b, 148).

Међународно друштво се, дакле, схвата као глобална карактеристика данашњице (Adler-Nissen 2014b, 149), па је стога у њему присутна и стигма, као суштински друштвени феномен. Као што смо већ приказали у прегледу литературе, постоје одређене нијансе разлика у погледу тога шта су основне функције стигме у међународном друштву, те да ли је она карактеристика конкретног периода ширења међународног друштва, или универзална карактеристика његовог постојања. Но, ове разлике нису претерано велике и не утичу на суштински поглед свих припадника „треће генерације“ социјалног конструктивизма, а то је да стигма врши у међународном друштву есенцијално исту функцију као и у људским друштвима, те да производи сличне последице по спољнополитичко понашање државе кроз управљање стигмом, као што производи на друштвено понашање појединца. Да би се објаснило овакво понашање и одабир стратегија, неопходно је у обзир узети и логику последица и логику прикладности, по чему се социјални конструктивизам издваја у односу на правце попут реализма, који су базирани на чистом материјалном рацију трошкова и добити као основи за одлучивање. Из свих поменутих разлога, социјални конструктивизам се сматра одговарајућом полазном теоријском основном за тему овог рада.

Копенхашка школа студија безбедности и теорија секуритизације

Копенхашка школа студија безбедности представља полазну основу за приступ безбедносним питањима у овом раду. Основна премиса ове школе јесте поглед на безбедност као категорију која није ни објективна ни потпуно субјективна, већ интерсубјективна (Buzan, Waever, and De Wilde 1998, 30–31). Кључни аутори ове школе свакако су Бери Бузан (Barry Buzan) и Оле Вејвер (Ole Waever), а међу важним ауторима су и Лене Хансен (Lene Hansen) и Јап де Вилде (Jaap De Wilde). У оквиру ове школе настало је више теорија средњег домета, као што је теорија регионалног безбедносног комплекса. Ипак, кључни концепт у свим теоријским варијацијама припадника ове школе јесте несумњиво секуритизација.

Секуритизација је процес у ком се употребом језичког акта (секуритизујућим актом) од стране одређеног актера (најчешће политичког субјекта) одређена тема означава као претња по безбедност. Конструкцијом одређеног питања као безбедносног, оно се издваја из уобичајене политичке арене, те се легитимизује употреба специјалних мера у сврху борбе против ове претње, које не би биле легитимне у регуларном политичком процесу (Ejdus 2012, 107). Кључни елементи овог процеса су, стога (Buzan et. al 1998, 36, Ejdus 2017, 107):

1. секуритизујући актер (који врши секуритизацију);
2. функционални актер (који утиче на динамику секуритизације);
3. референтни објекат (чија се безбедност приказује као угрожена);
4. секуритизујући акт (језички чин којим се врши секуритизација);
5. публика (којој се упућује секуритизацијска порука);
6. специјалне мере (које не би биле легитимне у нормалној политичкој игри).

Као фактори који одређују успех секуритизације Бузан, Вејвер и Де Вилде (Buzan, Waever, and De Wilde 1998, 31–32) наводе, пре свега, коришћење граматике безбедности, затим поседовање социјалног капитала од стране секуритизујућег актера, те претходно постојање одређеног степена убеђења код публике да нешто заиста јесте претња. Оваква аналитичка матрица, већ на прву лопту, привалачи пажњу за попуњавање празнина које постоје у концептуализацији процеса стигматизације и дестигматизације. Сама теорија је онтолошки и епистемолошки у директној вези са основним претпоставкама социјалног конструктивизма, мада би се у одређеним својствима могла сврстати и у постструктуралистичку теорију међународних односа (нарочито у радикалним постструктуралистичким радовима Олеа Вејвера).

Овакве почетне поставке биле су критиковане по више основа од стране сродних теоретичара. Балзак (Balzacq 2006), као и читава Париска школа студија безбедности, прихваћује концепт секуритизације, али указује да невербалне праксе могу често бити једнако важне, па и важније од говорног акта. Теоретичари који остају у домену Копенхашке школе критиковали су и допуњавали различите аспекте овог модела. Између осталог, Стрицел (Stritzel 2007, 367) је истицао како је, поред већ наведених услова за успешну секуритизацију веома важан социо-политички и социо-лингвистички контекст у коме се секуритизација одиграва, те да контекст може учинити секуритизацију успешном чак и када, примера ради, није експлицитно употребљена граматика безбедности (Hrnjaz and Krstić 2015, 140–43). Такође, Вуори (Vuori 2008) је, покушавајући да секуритизацију учини једнако аналитички корисном и за анализу недемократских режима, критиковао став да је употреба специјалних мера неопходна како би се констатовало да је процес секуритизације успешан и понудио низ других могућих мотива за покретање секуритизације поред употребе специјалних мера. Овакве критике помагале су даљем развоју појма секуритизације. Ипак, како фокус овог рада није на детаљном изучавању секуритизације, а како све поменуте критике задржавају исте основне онтолошке и епистемолошке претпоставке о секуритизацији, за потребе овог рада узимају се основне претпоставке Копенхашке школе студија безбедности о секуритизацији, од којих, уосталом, полазе и поменути критичари, уз уважавање њихових критика као корисне допуне.

Очигледно је да постоји логичка и теоријска повезаност стигматизације и секуритизације. Наиме, стигматизација, једанко као и секуритизација, започиње употребом језичких аката којим се придаје одређено негативно значење једном актеру (етикетирање и стереотипизација), те се он представља као други и као претња (одвајање) како би се публика придобила за завршни чин – примену специјалних мера (дискриминација и губитак статуса). Дакле, основна логика је готово потпуно иста, а веома су слични и услови за успех оба процеса. Процес стигматизације често захтева и употребу граматике безбедности, како би се етикетирали актер и дискриминисао. Но, постоје одређене разлике између ова два процеса – прва је у томе што стигматизација најчешће не подразумева само граматичку безбедности, већ и граматичку девијантности, односно отпадничтва, која у секуритизацији није нужна. Друга је што стигма траје дуже и остаје дуготрајно као ожиљак у биографији стигматизованог, те је

дестигматизација далеко захтевнија него десекуритизација. Међутим, друга наведена различитост стигматизације у односу на секуритизацију повезује овај процес на још једном нивоу. Наиме, као што смо рекли, перцепција публике да је одређена претња реална, као и шири социо-политички и социо-лингвистички контекст, играју велику улогу у детерминисању успеха секуритизације. Чињеница да је један актер стигматизован олакшаваће стога успех сваке будуће секуритизације, док год се он у потпуности не реши стигме. Због тога је стигма битан фактор у процесу секуритизације и фактички је немогуће стигму посматрати одвојено од безбедносне димензије, имајући на уму ову карактеристику.

Треба напоменути да је за модел „дестигматизацијске дилеме“ индиректно важна и теорија регионалног безбедносног комплекса, такође развијена у оквиру Копенхашке школе студија безбедности. Ова теорија комбинује социјал-конструктивистички приступ са одређеним карактеристикама (нео)реализма и покушава да попуни празнину која постоји у регионалном нивоу анализе у дисциплини међународне безбедности. Наиме, претпоставка ове теорије јесте да претње брже прелазе краће дистанце, односно да је близина или удаљеност важан фактор у анализи безбедности. Регионални безбедносни комплекс је у чувеној књизи „Региони и моћ“ дефинисан као „скуп јединица чији су главни процеси секуритизације и десекуритизације повезани у толикој мери да се њихови безбедносни проблеми не могу анализирати или решити једни без других“ (Buzan and Waever 2003, 44).²⁵ Један важан (нео)реалистички аспект теорије регионалног безбедносног комплекса јесте преузимање приступа анализи расподеле моћи коју је развио Кенет Волц (Waltz 1979) и његово „спуштање“ са глобалне анархије тј. нивоа међународног система на регионалну анархију, односно регионални ниво анализе.²⁶ Но, упркос поменутиим елементима, ова теорија и даље задржава есенцијално социјал-конструктивистичку онтологију. Наиме, поред структуре моћи у регионалној анархији, други важан сегмент анализе јесте култура саме анархије. У овом случају аутори су преузели приступ који наликује Вентовој (Vent 2014) анализи три различите културе анрхије и „спустили“ га на регионални ниво. Другим речима, доминантна култура (кантовска, локовска или хобсовска) ће одредити интерпретацију материјалних елемената, што је у складу са основним начелима социјалног констуктивизма у међународним односима као полазном основом овог рада.

Рекли смо како стигма игра значајну стратификацијску улогу на глобалном плану, па тако можемо претпоставити да ће играти и важну улогу на регионалном плану. Стога би било корисно да се, поред материјалне моћи, као један од елемената у анализи региона укључи и релативна расподела стигме и стратификација коју она производи. Ипак, како фокус овог рада није на регионалној димензији, већ на односу Србије према бившим непријатељима, овакав елемент анализе неће бити саставни део модела „дестигматизацијске дилеме“, већ се разрада ове компоненте оставља за будућа истраживања. Но, важна премиса од које се полази и у овом истраживању јесте да је важно узети у обзир и регионалну компоненту при

²⁵ Приметно је, дакле, да у концептуализацији преовладава интерсубјективни и конструктивистички елемент, односно секуритизација, у односу на чисто физичку удаљеност. Но, то није био случај у зачетку ове теорије. Када је Бери Бузан давне 1983. године креирао концепт регионалног безбедносног комплекса за потребе регионалне анализе, он га је одредио као „групу држава чији су примарна безбедносна разматрања повезана у толикој мери, да се њихове националне безбедности не могу реалистично разматрати једне без других“ (Buzan 1983, 191), што је указује на иницијалну блискост теоријском приступу реализма.

²⁶ За анализу структуре моћи користе се, дакле, појмови и инструменти који се користе и у неореализму, те се на основу њих дефинише да ли је структура моћи у региону униполарна, биполарна, мултиполарна итсл. као и каква је релативна расподела моћи међу државама у региону. Такође, концептуализује се и више различитих могућих формација самог региона, у зависности од тежишних тачака у расподели моћи, а развија се и адекватна терминологија која би указала на уплив спољних актера („пенетратора“) у регионалну безбедносну динамику, или на ситуације у којима спољна динамика у потпуности „прекрива“ регионалну безбедносну динамику.

изучавању дестигматизације Србије, јер у појединим регионима постоји „дељена“ стигма између актера. То је случај са Блиским Истоком, Јужном Азијом, па и Балканом. Ови региони су и у целини некада били носиоци стигме, а и због сукоба унутар њих постоји тенденција међусобног пребацивања одговорности и покушаја да се један актер стигме реши тако што ће је пребацивати на другог актера, или да је барем умањи тако што ће је „социјализовати“, односно представити као заједничку регионалну „девијантност“, а не само сопствену карактеристику. Ова премиса биће од великог значаја за истраживања процеса (де)стигматизације Србије кроз однос према својим бившим непријатељима, који се налазе у истом региону као и Србија.

Теорија драматургије

Теорија драматургије представља још један велики допринос социологији који је пружио Ервинг Гофман, поред стигме. Драматургију можемо сместити у шири социолошки правац симболичког интеракционизма, интересубјективне и микро-социолошке теорије са индуктивним методолошким приступом. Теорија драматургије се развила у оквиру такозване Чикашке школе социологије, а аутор који је, на трагу идеја утемељивача интеракционизма као правца Џорџа Херберта Мида (George Herbert Mead), поставио темеље драматургије у социологији био је Кенет Берк (Kenneth Burke) (Manning 2015, 1226–27). Допринос развоју ове теорије пружили су, поред симболичких интеракциониста, и теоретичари из других правца који се могу подвести под интеракционизам, као што је Харолд Гарфинкел кроз његову етнометодологију, па и критички теоретичари попут Јиргена Хабермаса (Giddens 2009, 85).

У кључном делу за развој ове теорије под називом „Представљање себе у свакодневном животу“ из 1956. године, Гофман износи тезу како је за изучавање друштвених интеракција веома корисно направити аналогију са позориштем (Goffman 1956). Полазна претпоставка оваквог приступа јесте да су појединци мотивисани да оставаре што бољи утисак на људе око себе односно на „публику“ и да ће се због тога у друштву своје понашање прилагођавати „улози“ коју желе да одиграју (Goffman 1956, 8). Овакво деловање појединаца Гофман назива „представом“ (Goffman 1956, 10). Поред појединца који игра одређену улогу те публике која га гледа, Гофман истиче да је битан аналитички чинилац за понашање актера у представи и тим који учествује у истој (Goffman 1956, 47). Кључна последица оваквог микросоциолошког погледа на понашање појединца у друштву и његову интеракцију са другима јесте плурано схватање идентитета које појединац има, али и схватање да се кроз интеракцију различитих актера на овим позорницама формира заједничко интересубјективно схватање реалности.

Једна од најважнијих дистинкција за анализу понашања појединца јесте подела на „позорницу“ (*front stage*), односно „предњи регион“ (*front region*) и „бекстејџ“ (*back stage*), односно задњи регион (*back region*). Под појмом региона Гофман дефинише било који простор који је ограничен физичким баријерама за видљивост (Goffman 1956, 66–68). Другим речима, у регион спадају сви актери који могу да виде наше понашање на одређеној сцени. Док је друштвено понашање на позорници тј. у предњем региону подређено жељеном идентитету односно улози и тежњи да она буде одиграна што уверљивије пред публиком, у бекстејџу, односно у задњем региону нема публике. Актери се труде не само да оставе добар утисак о себи и својој улози, при чему је први утисак најважнији (Goffman 1956, 5), али свакако не и довољан, јер представа траје и утисак је променљива категорија. Због тога актери развијају праксе и вештине „управљања утисцима“ (Goffman 1956, 132–51).

Теорија драматургије је есенцијално повезана са стигмом у оквиру симболичког интеракционизма као социолошког правца. Наиме, и сам Гофман је наводио управљање

стигмом као један од облика управљања утисцима. Међутим, у истраживањима стигме у међународним односима, кључни елементи драматуршке анализе, као што су концепти предњих и задњих региона, до сада нису коришћени. Гофманове налазе користио је Вент у својој концептуализацији друштвене теорије међународне политике, али, како тврди Ребека Адлер-Нисен, непотпуно и са далеко више фокуса на Гиденсову теорију структурације него на логику симболичког интеракционизма (Adler-Nissen 2016, 31). Такође, како у својој књизи наводи иста ауторка (Adler-Nissen 2014a, 73) постојало је још неколико примера употребе Гофманових поставки у међународним односима – од чувеног дела Роберта Цервиса о перцепцијама у међународним односима, преко поменутог Михаела Барнета, па до употребе драматуршких концепата управљања утисцима од стране Бена Мора у анализи израелске јавне дипломатије, односно сцене и бекстејџа у анализи евроинтеграција од стране Франка Шимелфенига.

Теоретичари који припадају „трећој генерацији“ у оквиру социјалног конструктивизма, (Ајша Заракол, Јелена Суботић, Винсен Пулио, Адлер-Нисен), према речима Адлер Нисен, најпотпуније уводе симболички интеракционизам у међународне односе (Adler-Nissen 2016, 38). Утолико више зачуђује да две кључне ауторке за истраживање стигме које припадају овој „трећој генерацији“ – Заракол и Адлер-Нисен – нису употребиле све аналитички корисне елементе које нуди теорија драматургије у својој анализи, попут концепта „позорнице“. Имајући све наведено у виду, можемо констатовати како је теорија драматургије дефинитивно компатибилна и са концептом стигме и са ширим социјал-конструктивистичким оквиром, те да ће одређени аспекти ове теорије бити коришћени у конструкцији нашег модела, како би биле попуњене празнине које постоје у литератури о стигми у међународним односима.

2.3.2. Модел „дестигматизацијске дилеме“

У предстојећим редовима представимо полазне позиције овог рада према основни појмовима – спољна политика и стигма. Након тога, представимо и сам модел, односно његове основне теоријске премисе и логику.

Приступ основним појмовима – спољна политика и стигматизација

Иако се из полазне теоријске позиције већ наслућује у ширем смислу јасно како се у овом раду приступа основним појмовима, неопходно је да се на почетку и прецизно дефинише и одреди начин на који се приступа основним појмовима у овом раду – спољној политици и концепту стигме у међународним односима. Након одређења појма спољне политике, биће представљене наше полазне поставке у погледу пет кључних концептуалних питања о појму стигме, која су издвојена по засебним тачкама у прегледу литературе где су представљене основне отворене дебате по овим питањима.

Под појмом спољне политике у овом раду полази се од дефиниције професора Ива Висковића, који је одређује као

„скуп правно-политички обавезујућих ставова, утврђених на највишем нивоу неког субјекта међународних односа (најчешће државе), којима су одређени циљеви које тај субјект жели да постигне у целини међународних односа или према појединим њиховим субјектима, те средства за остваривање тих циљева, као и скуп активности које тај субјект (не) предузима да би своје циљеве у пракси остварио.“ (Visković 1991, 9)

Ову дефиницију сматрамо адекватном из више разлога. Први јесте њено одређење да субјект спољне политике може бити било који субјект међународних односа, али да је то у пракси најчешће држава, што сматрамо тачним и одговарајућим у датом реалности међународних односа. Друга је чињеница да ова дефиниција обухвата и програм односно план (правно-политички обавезујуће ставове) али и активности односно имплементацију. Фокусирање само на један од два аспекта, као што је случај у одређеним дефиницијама, сматрамо да би било непотпуно. Коначно, трећи разлог није видљив у самој дефиницији, већ лежи у појашњењу критеријума за одређивање граница спољне политике које професор Висковић даје у свом тексту о појму спољне политике. Висковић указује на различите праксе у дефиницијама спољне политике, које варирају од ужих у којима се под појмом спољне политике одређују само политички односи, до ширих у којима се одређују свеукупни односи неког субјекта, те као критеријум тога да ли се одређено деловање спроводи у сврху неког (спољно)политичког циља (Visković 1991, 8). Уколико је то случај, онда се и спортске, културне и друге активности на међународном плану, па чак и неке унутарполитичке активности могу подвести под спољну политику. Овакво схватање сматрамо јако добром полазном основом за изучавање спољне политике дестигматизације јер се на овај начин не сужава фокус само на уско дипломатске и политичке односе, али се у исто време он ни не шири толико да постане безобалан и аналитички бескористан.

Оно што је веома важно јесте да оваква дефиниција није у колизији са полазном теоријском позицијом социјалног конструктивизма, јер не говори о томе шта су детерминанте, односно фактори који усмеравају и одређују одређену спољну политику, те стога може бити примењена у различитим теоријским оквирима. У погледу тога шта су пресудни фактори који одређују спољну политику, овај рад полази од социјалконструктивистичке претпоставке да постоји читав низ фактора који на њу могу утицати, али да је кључан аспект заправо идентитет дате државе, кроз које ће сви ови фактори бити процесирани и интерпретирани. Дакле, не објективне карактеристике фактора, већ њихове интерпретације доводе до давања смисла одређеној спољнополитичкој ситуацији. То не значи да материјални и било који други фактори нису важни, већ само да се они могу интерпретирати на различити начин и да је стога потребно фокусирати се на интерпретације које постоје. Због тога анализа спољне политике треба да започне од (такође варијабилног) идентитета државе и интерсубјективног дискурса о њеном положају и улози у међународним односима, а затим да се анализира на који начин оваква оптика ограничава и усмерава односно омогућава одређене исходе у спољној политици.

Што се тиче појма стигме, у овом раду се полази од већ представљене Гофманове дефиниције стигме. Стигма се одређује као „карактеристика која је дубоко дискредитујућа“ (Goffman 2009, 15), али не зато што је сама по себи лоша или добра, већ зато што је тако конструисана у међународном друштву кроз процес стигматизације. Због тога можемо рећи да је стигма контекстуална и исторична, односно да зависи од друштвених и историјских околности у којима настаје (Tyler and Slater 2018, 732). Она је дуготрајна и најчешће веома штетна по онога ко је носи. Ова дефиниција је, као што смо већ навели, најраспрострањенија у међународним односима, али и уопштено у истраживањима стигме. Основна претпоставка овакве дефиниције стигме јесте да постоји међународно друштво као такво, што је и полазна основа једне групе социјалних конструктивиста, те да интеракције у оквиру њега утичу на спољнополитичко понашање држава.

Матрица елемената процеса стигматизације, на основу које је могуће ближе одредити сам појам, преузима се од Линка и Фелана (Link and Phelan 2001) и садржи четири дела: етикетање, стереотипизација, издвајање, губитак статуса и дискриминација. Ову матрицу преузима и највећи број аутора у међународним односима. Сматрамо да је овакво одређење оптимално јер је довољно широко да обухвати све облике стигматизације, а уједно и

довољно дистинктивно у односу на сличне појмове. То значи да и „именовање“ односно етикетирање сматрамо саставним делом процеса стигматизације и да сматрамо да би аналитичко одвајање ова два појма било вештачко, јер стигматизација никада не може постојати без етикетирања као почетног дискурзивног акта. Са друге стране, укључивање интернализације норме због чијег кршења је актер стигматизован као предуслова да се нешто назове стигматизацијом сматрамо непотребним, као и већина аутора у овој власти. Укључивање и овог аспекта изоставило би важне случајеве у којима постоје покушаји стигматизације и без интернализације, односно у којима не постоји реакција у виду срамоћења, стида, љутње или сличне негативне емоције због стигме, а као што смо већ навели, таквих случајева има прилично. Интернализација се не искључује, а у случајевима када се државе одлуче за дестигматизацију услед „срамоћења“ она по правилу и постоји – али је не узимамо као основни елемент стигматизације, већ као могућу последицу.

Овде је потребно укратко појаснити и шта значи сваки од ових елемената процеса стигматизације у контексту међународног друштва, како бисмо омогућили њихову операционализацију у овом истраживању, која је изостала у досадашњим истраживањима у међународним односима. Под појмом „етикетирања“ подразумевамо дискурзивни акт (или још чешће – низ актова) којим се одређени негативни епитети приписују конкретном субјекту. Оног тренутка када тај негативни епитет постане широко прихваћен у (међународном) друштву, може се сматрати да је етикетирање успешно реализовано. Стереотипизација је, пак, процес у коме се на нивоу друштва гради уверење да ће се етикетиран субјект *a priori* понашати негативно у будућности и да је етикета коју поседује његова не привремена, већ дуготрајна негативна карактеристика, коју није једноставно променити. „Издвајање“ је ситуација у којој друштво етикетираног и стереотипизованог субјекта издваја из нормалних образаца опхођења и ставља под посебан режим, најчешће у виду будног праћења његовог понашања. Коначно, под појмом „губитак статуса и дискриминација“ подразумевамо конкретне санкције (односно „специјалне мере“) предузете против претходно етикетираног, стереотипизованог и издвојеног субјекта, било у виду одузимања статуса или материјалног, физичког, политичког или другачијег кажњавања, а које не би смеле бити предузете против „нормалних“ чланова друштва. Даља операционализација ових процеса биће извршена у поглављу о стигматизацији Србије.

Имајући у виду наведене недостатке у класификацији актера стигматизације (која нам је битна и за анализу дестигматизације као процеса) сматрамо да би било корисно преузети аналитичке елементе теорије секуритизације, за коју смо већ објаснили како је веома компатибилна са теоријом секуритизације. Наиме, концепт „публике нормалних“, односно оних који стигматизују, доживљавамо као превише редукционистички за анализу јер не омогућава да се на адекватан начин изврши дистинкција између субјеката са различитим улогама у процесу стигматизације, што одређени аутори попут Сметане (2018) оправдано истичу као веома важан аспект. Због тога ћемо публику нормалних (делимично по аналогiji са процесом секуритизације), поделити на три кључна елемента и на један помоћни.

Прва два елемента представљају различите полове у надметању око стигматизације унутар „публике нормалних“. Први елемент су покретачи стигматизације. У питању су државе, органи међународних организација или (ређе) међународне невладине организације које самостално започињу етикетирање односно именовање конкретног актера као девијантног, те иницирају колективно деловање ради издвајања, дискриминације и одузимања статуса овом актеру. По аналогiji са секуритизујућим актерима, који зарад успешне секуритизације морају поседовати одређени социјални капитал и користити граматику безбедности, покретачи стигматизације морају поседовати симболичку, односно стигматизацијску моћ и морају употребљавати својеврсну „граматику девијантности“, у којој се инсистира на недопустивости коју поступци стигматизованог носе за међународно друштво. Такође,

имајући у виду да су за више стадијуме стигме (нарочито за дискриминацију кроз економске или војне мере) неопходни и конкретни материјални ресурси, поседовање ресурса „тврде моћи“ и јасна спремност ових држава да је употребе против „девијаната“ такође је битан аспект за успех стигматизације.²⁷

Други елемент су опоненти стигматизације, односно они актери у оквиру публице нормалних који покушавају да зауставе или успоре процесе који воде ка стигматизацији. Слично као и у погледу покретача стигматизације, и за опоненте важи правило да што имају већу моћ и утицај у међународним односима, то више имају шанси да успешно опонирају, односно да заиста и спрече, или барем ублаже стигматизацију. Ови актери су били занемарени у претходним анализама.

Трећи елемент представљају форуми у којима се преговара између иницијатора стигматизације и поменутих осталих чланова публице нормалних. Ови форуми су, по правилу, међународне организације, а пре свега Савет безбедности Уједињених нација, као орган једине универзалне међународне организације који има мандат за означавање претњи по светски мир и безбедност, те за деловање како би се ове претње отклониле. Унутар форума се одвија преговарање, убеђивање и трговање између хетерогених чланица „друштва нормалних“. Иницијатори стигматизације покушавају да изграде што ширу коалицију (идеално – консензус) која ће прихватити стигматизацију, док опоненти стигматизације (а најчешће и сам актер који је предмет стигматизације) покушавају да исту што више сузе и да повећају број активних опонената, или барем неутралних држава у овом погледу. Уколико се унутар форума донесе валидна одлука којом се одређени субјекат етикетира, издваја, дискриминише или му се одузима статус – може се рећи да су напори иницијатора стигматизације дефинитивно успели и да је настала стигма. Наравно, форуми могу бити и ужег састава, па се може говорити и о регионалним форумима, односно регионалној „публици нормалних“, као што су Европска унија, Савет Европе или ОЕБС за европски континент. Ипак, што су форуми шири у саставу, то је стигма темељнија и прихваћенија у међународном друштву.

Поред ових кључних елемената, један додатни помоћни елемент који се може узети у обзир у анализи јесу функционални актери. Ово су они актери који не покрећу самостално стигматизацију, али доприносе њеној динамици – попут медија, међународних владиних и невладиних организација, па чак и одређених држава које немају саме капацитет да буду покретачи или отворени опоненти стигматизације, али њихово поступање може имати утицај на динамику овог процеса. Са друге стране, насупрот четвороелементне „публице нормалних“ налази се стигматизовани субјект, а у одређеним случајевима може постојати и „публика стигматизованих“, као антипод „публици нормалних“ уколико су стигматизовани субјекти довољно повезани и добро организовани.

Што се тиче врста стигме, класификација њеног порекла за истраживања међународних односа у савременом периоду више не игра круцијалну улогу. Наиме, ако пођемо од Гофманове класификације која разликује стигму понашања, стигму карактеристика и „племенску стигму“, можемо констатовати да су, барем формално, све стигме данас у међународном друштву стигме понашања, које формално настају због кршења одређених норми прикладног понашања у међународном друштву – било у унутрашњем домену (попут

²⁷ Управо недостајање овог аспекта моћи јесте разлог због ког међународне невладине организације, али и највећи број међувладиних организација, нема толики капацитет за успешног иницијатора стигматизације, иако поседују велику симболичку и нормативну моћ. Државе, са друге стране, могу да убеду друге у то да ће посветити одређене сопствене ресурсе и за материјалну стигматизацију „девијантног“ актера, што недржавни актери најчешће нису у стању да учине, већ морају да убеђују друге државе да то чине.

масовног кршења људских права), било у опхођењу према другим члановима међународног друштва (попут агресије). Стигме карактеристика и племенске стигме су се изобичајиле и сматра се начелно неприхватљивим стигматизовати државе због боје коже или степена развоја. Ипак, јасно је да се у пракси и ово дешава. Карактеристике одређене државе, попут нижег нивоа економске развијености, и даље представљају важан резервоар стереотипа на који се даље лепе друге негативне етикете о лошем понашању тог субјекта. Иако се издвајање, губитак статуса и дискриминација формално врше не због самих карактеристика, због етикета које приказују одређено понашање као девијантно, чињеница је да карактеристике попут нижег нивоа економског развоја знатно олакшавају, а некада чак представљају и суштину због које се процес стигматизације уопште и започиње. Исто важи и за племенску стигму, јер је јасно да, упркос формалном раду на томе кроз бројне међународне форуме, у западноцентричном свету и даље провејава суптилни или прикривени расизам, нарочито изражен према државама Африке. Но, стереотипи везани за некадашњу племенску стигму постоје, у нешто мањој мери, и за државе из других региона, као што су Блиски Исток, па и Балкан. То је нарочито важно за овај рад јер је овакво наслеђе несумњиво утицало и на идентитет Србије као балканске државе и на динамику процеса стигматизације Србије током деведесетих година.

Још један важан критеријум за класификацију је ниво стигме. Поред Гофманове бинарне класификације на дискредитоване и дискредитујуће, сматрамо да је начелно корисно у сваком појединачном случају ценити степен у сваком од четири елемента процеса стигматизације, као што то предлажу Линк и Фелан (Link and Phelan 2001). Најпре је потребно утврдити колики је број и колика је оштрина етикета које државе носе. Иако етикете не значе ништа без каснијих стадијума, што их је више и што су јаче и негативније, то ће држави бити теже да се дестигматизује. Потом, јачина стереотипа биће такође већа или мања у зависности од негативности, дуготрајности и распрострањености предрасуда. Издвајање може бити на већем или мањем степену у зависности од оштрине поларизације у дискурсу којима се симболички одвајају „нормални“ од девијантних, као и у зависности од јачине мера којима се физички одвајају. Коначно, јачина и бројност примера дискриминације и губитка статуса такође утичу на ниво стигме. Но, амбиција овог рада није развијање категорија које би на основу метрике на интересубјективном, па чак делимично и на објективном нивоу (у погледу губитка статуса и дискриминације) развиле хијерархију међу стигматизованима. Овакав подухват би свакако био користан за одређене структуралне анализе где би се стигма анализирала као један од елемената стратификације. Међутим, имајући у виду интерпретативистичку почетну позицију овог рада, кључна ствар је како државе саме интерпретирају ниво стигме које имају и на који начин интерпретирају могућности да се она повећа или смањи, те претње и шансе које долазе у овом домену. Наравно, та субјективна интерпретација биће ограничена интересубјективним, али и неким објективним факторима, те ћемо због тога дескриптивно представити степен стигме у свакој од категорија која је постојала у тренутку стигматизације датих држава.

У погледу функција стигматизације, полази се од доминантног става да је овај процес инхерентан међународном друштву, као и сваком другом, те да служи одржавању нормативног поретка стигматизацијом прекршилаца, али исто тако и већем степену кохезије унутар „друштва нормалних“ и дифузији норми. Такође, полази се од тога да стигма представља и битан елемент стратификације међу актерима, што је такође једна од жељених или нежељених функција исте. Како се овај рад не бави системским последицама стигматизације, довољно је констатовати ове полазне ставове који су великој мери прихваћени од стране истраживача стигме. На ово питање надовезује се и однос са појмовима моћи и статуса. Сматрамо да су ови појмови есенцијално повезани и да стигма нужно настаје у различитим односима моћи и нужно као последицу има снижавање статуса.

Такође, сматрамо и да је, за потпуну дестигматизацију, неопходно повратити не само статус који је већ постојао, већ и виши од тога, како би се потпуно обрисали „греси из прошлости“ и стекао статус „нормалног“ и потпуно равноправног актера – а да је најбржи пут за дестигматизацију промена у односима моћи.

Дестигматизација на различитим позорницама

Одређење концепата управљања стигмом и дестигматизације је било неопходно да се изврши већ у прегледу литературе, у недостатку дистинкције између ова два појма. Стога ће се овде само поновити да се под управљањем стигмом подразумева механизам који обухвата све облике реакције на стигму од првог тренутка када започне покушај етикетирања од стране публике нормалних, односно све покушаје да се одговори на изазове које стигма са собом носи. Са друге стране, под дестигматизацијом се подразумева ужи облик управљања стигмом који се спроводи када стигма већ постоји у одређеној мери и у коме се за циљ јасно поставља њено уклањање. Фокус у нашем раду је на дестигматизацији, пошто изучавамо утицај активирања овог механизма односно процеса на регионалну политику.

Управљање стигмом и дестигматизацију убрајамо у ширу категорију која се у теорији драматургије назива управљање утисцима, што даље значи да се дестигматизација реализује на различитим „позорницама“ међународног друштва, на којима државе настоје да играју улогу узорног актера и да се дестигматизују. У овом раду се нуди класификација три основне групе позорница за дестигматизацију држава. Најчешће су државе принуђене да делују на више позорница истовремено и паралелно. У случају Србије то ће нарочито доћи до изражаја, имајући у виду да су етикете пришивене Србији биле везане и за њено спољнополитичко деловање, али и за унутарполитички аспект, о чему ће бити више речи у поглављу о стигматизацији Србије. Позорнице на којима државе играју своју улогу узорног и теже дестигматизацији су приказане у Табели 3.

Табела 2 – Позорнице за дестигматизацију

Позорница билатералног спољнополитичког деловања	Позорница мултилатералног спољнополитичког деловања	Унутарполитичка позорница
Односи са некадашњим непријатељима у региону	Однос према међународним организацијама	Политичка транзиција
Односи са кључним покретачима стигматизације	Однос према међународном праву	Економска транзиција
Односи са кључним опонентима стигматизације		Однос према националним мањинама
Односи са осталим релевантним актерима		Однос према прошлости и транзициона правда

Треба напоменути да је класификација група позорница универзална и да представља допуну теоријској празнини о кључним елементима дестигматизације, али да је релативна важност, па и састав конкретних позорница унутар ових група подложен промени и ажурирању у другим случајевима. Овакав састав позорница прилагођен је изучавању дестигматизације Србије, а да је реч о дестигматизацији неке друге државе, могуће је да би било малих

разлика. Ипак, највећи део позорница остао би исти, тако да ова подела може послужити и као полазна основа за друге будуће радове на ову тему, уз одређене модификације, уколико постоји потреба, нарочито у домену унутарполитичке позорнице.

У овом раду фокус је на односу са бившим непријатељима као позорници за дестигматизацију. Ова позорница је дефинитивно једна од кључних за дестигматизацију оних актера који су стигматизовани због одређеног облика поступања према другој држави (тадашњем непријатељу) које је окарактерисано од стране међународног друштва као недопустиво. Кроз промену приступа према (некадашњем) непријатељу, као објекту понашања због којег је била стигматизована, држава шаље поруку о томе да се потпуно променила и да је сада потпуно „нормална“ и узорна, те да заслужује да буде дестигматизована. Ова позорница је, стога, несумњиво од огромне важности за велики број држава које теже дестигматизацији, а које су стигматизоване (између осталог) и због оружаног сукоба са другим државама. Иако ће релативни значај ове позорнице у односу на друге осцилирати и иако ће и друге позорнице играти важну улогу – ова позорница ће константно бити „предњи регион“, односно неће ни у једном тренутку отићи у „бекстејџ“ све док је држава иоле стигматизована, што јој даје посебан значај за дестигматизационе напоре оваквих држава. Због тога је фокус на ову позорницу која је, као и остале, до сада била релативно занемарена, и научно и друштвено релевантан.

Дестигматизацијска дилема држава у односу према бившим непријатељима

Ако желимо да одговоримо на питање зашто одређене државе користе истовремено различите стратегије дестигматизације, које су међусобно понекад и контрадикторне, морамо поћи од питања који су то фактори који наводе државу да одабере одређене стратегије дестигматизације. У овом случају, фокус се сужава на одабир стратегија дестигматизације на позорници односа са бившим непријатељима.²⁸ Но, пре тога треба напоменути и које то стратегије у оваквим односима уопште постоје. Надограђујући постојеће класификације приказане у прегледу литературе, у овом раду се полази од тога да, према основној логици и суштини начина на који делују, стратегије дестигматизације у односу према бившем непријатељу могу да буду подељене на компромисне и на негацијске. Компромисне стратегије се базирају на различитим видовима покушаја директног или индиректног искупљивања за „девијантности“ кроз различите концесије и активно деловање на приказивању сопствене нормалности овим путем. Ове стратегије се могу поделити на два основна типа: признање стигме (у коме се експлицитно признају грешке, упућују извињења, изражава кајање, прави дистанца у односу на такво понашање) и камуфлажа и компензација (у коме нема експлицитног признања, али се улажу изузетни напори и прихватају велики трошкови да би се показала „нормалност“ на различите начине и компензовало или камуфлирало оно понашање због којег је држава била стигматизована).

Друга врста су негацијске стратегије, које се базирају на другачијој логици и полазе од претпоставке да се „девијантност“ не сме никако признати, већ да је потребно уложити много напора и труда како би се међународно друштво убедило у то да конкретна држава не треба да буде стигматизована и да греси који јој се приписују нису тачни или да није она за њих одговорна и да је зато потребно уклонити стигму. Ове стратегије се такође могу поделити на два основна типа: одбацивање стигме (у коме се улаже труд да би се одбацили

²⁸ Треба подсетити да се полази од тога, као што је појашњено у прегледу литературе, да највећи број стратегија управљања стигмом може представљати и стратегије дестигматизације, осим оних који подразумевају изолацију и деангажман, што је супротно логици дестигматизације.

наводи о девијантности или одговорности) и стигматизацију бившег непријатеља (покушава се стигматизација бившег непријатеља како би се сопствена стигма рекласирала). Као што је већ речено, други тип стратегије није до сада концептуализован у претходним радовима и не треба га бркати са стратегијом контрастигматизације, која се заснива на прихватању стигме као симбола поноса и покушаја да се перцепција изврне тако што ће „друштво нормалних“ које не поседује стигму бити приказано као заправо „девијантно“. У овом случају се сопствена стигма не прихвата као понос и не етикетирају се сви који је не поседују, већ се упира прстом само у бившег непријатеља који се етикетира за различите „девијантности“, са жељом да се и сопствена стигма релаксира. Реч је, дакле, о стратегији која се заснива на комбинацији приступа „напад је најбоља одбрана“ и „муко моја – пређи на другога“, односно на жељи да се поделом одговорности са другим актерима смањи и сопствена стигма.

Сада је потребно вратити се на питање који су то фактори чије су интерпретације кључне за спољнополитичко понашање државе према суседима. Имајући у виду да је предмет изучавања у овом раду сужен на државе које теже циљу дестигматизације, први фактор чији се утицај фиксира у овом моделу јесте стигма, односно жеља да се кроз односе са бившим непријатељима оствари циљ дестигматизације. Државе ће, као што је већ појашњено, у одређеним ситуацијама бити спремне да жртвују и материјално добро, па и физичку безбедност, зарад дестигматизације. Имајући то у виду, жеља за дестигматизацијом начелно ће подстицати државу да чини компромисе и демонстрира „нормалност“ у спољној политици према (бившим) непријатељима на различите начине. Дакле, први фактор наводиће стигматизоване државе у правцу одабира компромисних стратегија у својој политици према бившим непријатељима.²⁹ Други кључни фактор јесте опажање безбедности, односно перцепција нивоа претње који за државу која тежи дестигматизацији долази од бившег непријатеља. Због безбедносних циљева ће бити легитимно занемарити друге (спољно)политичке циљеве, јер се чином секуритизације безбедносна питања издвајају изнад политичких. Но, овај фактор је начелно позициониран на друго место због тога што ће, као што смо показали, у одређеним случајевима жеља за дестигматизацијом наводити државу у правцу десекуритизације одређене појаве и прављења компромиса у одређеним питањима која су оригинално спадала чак и у домен физичке безбедности, те због тога што ће тежња ка дестигматизацији код ових држава бити константно на високом нивоу, док утицај безбедности варира у зависности од тога колика је перцепција претње. Релативни однос утицаја ова два фактора произвешће различите исходе у погледу конкретне стратегије дестигматизације у спољној политици према бившим непријатељима.

Док је у нашем моделу први фактор константно на високом нивоу, код важности другог фактора постојаће варијације. Перцепција одређеног актера као претње веома је слична перцепцији односа са тим актером на релацији пријатељ – непријатељ. Међутим, ова дихотомна подела била би превише једноставна и не би могла да покаже различите нијансе које постоје у опажању одређеног актера. Као аналитички оквир за класификацију образаца пријатељства и непријатељства у овом раду се преузима класификација чувеног теоретичара социјалног конструктивизма Александра Вента (Vent 2014) о три културе анархије у међународним односима. Вент тврди да постоје три различите социјализације које производе

²⁹ Потребно је само додати да то не значи да се овај циљ доживљава као лако остварив. Напротив, потпуна дестигматизација јако тешка, иако не и немогућа. Промене у односима моћи су најсигурнији пут ка оваквом исходу, али и остваривање изузетно високог статуса може помоћи у „брисању“ предрасуда и етикета. Пример за овакав статус био би улазак у Европску унију некада стигматизованих држава у Европи. Једнако као што стигма не настаје док не постоји садејство сва четири елемента, тако и не нестаје самим престанком дискриминације или издвајања, већ је неопходно да се уклони и стереотипи и стигматизујуће етикете.

три различите културе односа у погледу доминантног обрасца односа између држава као јединица међународног система – хобсковска (образац непријатељства), локовска (образац ривалства) и кантовска (образац пријатељства). Полазна претпоставка овог рада је да је перцепцију пријатељства и непријатељства битно анализирати и на билатералном нивоу, тј. у односу према другом конкретном актеру. Ова класификација начелно погодује и потреби да се дефинише перцепција нивоа претње који долази од конкретног актера, уз напомену да, за разлику од Вента, али и Бузана и Вејвера, циљ овог рада није да се утврди постојање одређене „културе анархије“, него то како једна држава доживљава односе са другом државом.

Тако бисмо као прву могућност одредили кантовски однос према одређеном актеру (бившем непријатељу), чија је *differentia specifica* то да не постоји ни замисао да је сукоб међу њима поново уопште могућ, односно постоји перцепција да су ове државе део исте безбедносне заједнице (Deutsch et al. 1957; Adler and Barnett 1998). У овом случају, дакле, перцепција претње по физичку безбедност од овог актера је готово непостојећа. Друга могућност, која се налази на другом (негативном) крају континуума јесте хобсковско схватање односа са одређеним актером. То фактички значи да постоји акутни конфликт са тим актером, те да се он и даље доживљава као отворени непријатељ и да се њим постоји отворени конфликт. У овом случају, перцепција претње је акутна и изузетно висока. Коначно, између ова два крајња пола постоји међураван такозваних локовских односа. У овом случају односи са конкретним актером се посматрају као ривалски, али ипак делују у одређеном уређеном контексту односно „безбедносном режиму“, а не у отвореном рату „свих против свију“. Перцепција претње у овој категорији била би умерена.

Међутим, сматрамо да је ову начелну поделу потребно додатно модификовати. Прво, категорија ривалских (локовских) односа јесте превише широка и недистинктивна, имајући у виду да може обухватати и стање које је близу преласка у отворени конфликт, као и стање које је близу перцепције да је тај конфликт незамислив. Због тога сматрамо да је потребно односе у овом домену поделити у две групе. Прва група би били партнерски, а друга група ривалски односи. Партнерски односи били би односи ближи позитивном полу (односно ближи безбедносној заједници) и подразумевали би перцепцију другог актера као партнера, са којим, иако не постоји такав степен повезаности да је конфликт потпуно незамислив – постоји солидан степен стабилне сарадње и поверења. У овом случају, перцепција претње је таква да је она мала, иако не потпуно непостојећа. Са друге стране, ривалски односи били би ближи негативном полу и у њима би се претња доживљавала као релевантна и незанемарљива, иако не потпуно акутна као у случају отвореног конфликта. Друга и суштински најважнија модификација и напомена јесте да се ова класификација не доживљава као оштра категоричка подела, него као скала, односно да је могуће да и унутар група постоје варијације, тј. да унутар категорија постоје перцепције које су ближе негативном или позитивном полу.

Различите перцепције претње одредиће и у коликој мери су државе склоне „безбедносној дилеми“ (Buzan 1993), односно да ли су склоне томе да у промени равнотеже ресурса код друге државе виде претњу по себе. Што је перцепција претње већа, тј. што се више односи са бившим непријатељем посматрају као „шаховска табла“ то ће државе више узимати у обзир елементе стратификације и њихову релативну расподелу, и обрнуто. Сматрамо да ово важи не само за материјалне и војне ресурсе – него и за стигму, као један вид негативног капитала

који производи стратификацију.³⁰ Релативна расподела стигме представља један ресурс на „шаховској табли“, и то не било какав, већ ресурс који може имати важне импликације по безбедност државе. Полазећи од интересубјективног схватања безбедности, лако је закључити да стигма представља битан фактор у социо-лингвистичком контексту секуритизације. Стигма као порука о девијантности из прошлости олакшава сваку будућу секуритизацију, односно означавање одређеног актера језичким актом као безбедносне претње и потоњу примену специјалних мера према том актеру и у новом контексту. Перцепција претње утицаће, дакле, на релативни утицај две детерминанте (тежње ка дестигматизацији и тежње ка очивању безбедности) спољне политике државе која тежи да се дестигматизује према бившем непријатељу. Различити релативни утицај ове две детерминанте довешће и до различитих исхода у погледу стратегија дестигматизације у конкретним случајевима, на начин који је приказан у табели 2.

Табела 3 – Матрица стратегија дестигматизације

Степен претње	Непостојећи (безбедносна заједница)	Мали (партнерски односи)	Средњи (ривалски односи)	Високи (конфликт)
Компромисна стратегија	1. Признање стигме 2. Камуфлажа и компензација	1. Признање стигме 2. Камуфлажа и компензација	Камуфлажа и комензација	/
Негацијска стратегија	/	Одбацивање стигме	1. Стигматизација бившег непријатеља 2. Одбацивање стигме	1. Стигматизација бившег непријатеља 2. Одбацивање стигме

Као што се види у табели, претпоставка је да ће државе у односима са бившим непријатељима у којима данас не виде готово никакву претњу, већ своје односе са њима доживљавају као пријатељске (кантовска безбедносна заједница) апсолутно приоритизовати дестигматизацију као циљ над било каквим могућим безбедносним репркусијама њихове дестигматизацијске политике што ће резултовати искључивом употребом компромисних стратегија дестигматизације. Доминантна компромисна стратегија биће признање стигме, а њу могу пратити и одређени елементи камуфлаже и компензације, када се кроз концесије на другим пољима настоји променити утисак других о себи и компензовати одређени недостатак. Са друге стране, када је реч о стању отвореног конфликта, ту ћемо имати апсолутну доминацију безбедносне детерминанте, што ће резултовати употребом искључиво негацијских стратегија дестигматизације. Државе ће било какво признање стигме или компромис доживљавати као опасност, те ће због тога потпуно одбацивати компромисне стратегије у односу према непријатељима, а дестигматизацију ће покушавати да остваре кроз компромисе на другим „позорницама“ на којима их посматра глобална „публика нормалних“ (попут активности у међународним организацијама, односа са великим силама итсл.). У исто време, циљ ће бити да се што је више могуће повећа стигма датог непријатеља. Доминантна

³⁰ Важност перцепција за (не)настајање безбедносне дилеме чинилац је који, на различити начин, у обзир узимају и важни реалисти, а не само социјални конструктивисти, као што је случај са Стивенем Волтом и његовим приступом „равнотеже претњи“, те бројним неокласичним реалистима.

стратегија биће стигматизација непријатеља, али ће паралелно постојати и обрасци стратегије одбацивања сопствене стигме.

За разлику од ове две ситуације, у којима постоји јасна доминација једне детерминанте, у међупростору у коме постоји перцепција претње као постојеће, али не као потпуно акутне, утицај обе детерминанте доводиће државе у стање које називамо „дестигматизацијска дилема“. Ово стање означава ситуацију у којој државе желе да употребљавају компромисне стратегије у односу према бившим непријатељима како би демонстрирали глобалној „публици нормалних“ како су се промениле, али су у исто време забринуте да би ти компромиси (а нарочито признање стигме) могли да доведу до свађивања колективне кривике на њих и до тога да бивши непријатељи злоупотребе овакве потезе да их секуритизују у неким отвореним питањима у будућности. Примера ради - извињење и признање злочина шаље добру поруку глобалним актерима да се актер променио, али у исто време омогућава бившим непријатељима којима је извињење упућено да потпуно оперу сопствене биографије и све „грехе свале“ на оног ко је грешку признао, због чега ће његове положај у „шаховској игри“ бити тежи. Дакле, исти компромисни потези према бившим непријатељима који користе дестигматизацију могу у исто време да се доживљавају као неповољни по безбедност државе у односу на бившег непријатеља. Због тога ће државе паралелно употребљавати и компромисне стратегије (под утицајем тежње ка дестигматизацији), али и негацијске стратегије (под утицајем тежње за очувањем безбедности) којима ће настојати да уравнотеже негативне ефекте компромисних стратегија кроз негирање одређених аспеката сопствене стигме или етикетирања (можда чак и других фаза стигматизације) и ових бивших непријатеља као такође „девијантних“, чиме се настоји да се паралелно са смањивањем сопствене повећа стигма бивших непријатеља пред глобалном „публиком нормалних“.

Сразмера између употребе компромисних и негацијских стратегија зависиће од релативне перцепције претње. Што је перцепција претње мања и ближа безбедносној заједници, то ће компромисне стратегије бити употребљаване више, а негацијске мање. Са друге стране, што је перцепција претње већа, то ће употреба компромисних стратегија више опадати, а употреба негацијских бити више у порасту. На овој линеарној линији паралелног раста и опадања различитих стратегија можемо направити један пресек између перцепције претње као мале (партнерски односи) и као средње (ривалски односи). Док је перцепција односа у категорији партнерских, односно док је перцепција претње релативно мала, државе ће у односу према бившем непријатељу употребљавати интензивније обе компромисне стратегије – и признање стигме и камуфлажу и компензацију, док ће од негацијских стратегија бити употребљавана само стратегија одбацивања стигме. Са друге стране, када односи пређу у поље ривалских и када перцепција нивоа претње значајно порасте, државе ће престати да употребљавају стратегију признања стигме и ослањаће се само на стратегију камуфлаже и компензације, док ће, поред стратегије одбацивања стигме, започети и употреба друге негацијске стратегије, а то је стратегија стигматизације бившег непријатеља.

2.3.3. Хипотетички оквир

Основна тврдња овог рада је да ће држава која са својим непријатељима није у стању отвореног сукоба, али ни у безбедносној заједници, паралелно примењивати и компромисне и негацијске стратегије дестигматизације како би решила своју „дестигматизацијску дилему“. Дестигматизацијска дилема представља бојазан државе да компромисне стратегије које воде њеној бржој дестигматизацији уједно и умањују њену безбедност у односима са бившим непријатељима, а последица је паралелног деловања две спољнополитичке детерминанте:

1. тежње ка што бржој дестигматизацији, која државу усмерава ка употреби компромисних стратегија;
2. тежње ка очувању безбедности, која државу усмерава ка употреби негацијских стратегија, будући да наводи државу да се у ситуацијама када односе опажа као партнерске или ривалске забрине да би превеликим уступцима и компромисима могла да сву колективну кривицу свали на себе, а ривалу омогући да побољша свој положај у односу на њу.

Што је перцепција претње у односу са бившим непријатељем ближа полу безбедносне заједнице, то ће „дестигматизацијска дилема“ бити мања и стога ће компромисне стратегије бити употребљаване више него негацијске. Са друге стране, што је перцепција ближа отвореном непријатељству и могућем рату, страх од могућих негативних последица компромисних стратегија ће расти и стога ће употреба компромисних стратегија опадати, а употреба негацијских стратегија се паралелно повећавати.

Посебна хипотеза 1

Спољна политика државе према (некадашњим) непријатељима представља важну „позорницу“ за остваривање дестигматизације као спољнополитичког циља, односно за играње улоге „нормалног актера“. Нарочиту важност ова позорница добија у случајевима у којима је држава била стигматизирана због одређених „девијантности“ у односу према управо овим (некадашњим) непријатељима, попут вођења ратова или чињења ратних злочина у току оружаних сукоба.

Посебна хипотеза 2

Државе које теже дестигматизацији биће подстакнуте да зарад остваривања овог циља праве и одређене компромисе у погледу других вредности, па чак и у оним који спадају у домен безбедности – попут суверенитета. Тежња ка дестигматизацији наводиће државе да поступају чак и мимо њиховог интереса у погледу материјалног односа трошкова и добити, како би показале да су „нормалне“ као и све остале државе. Ово важи и за спољну политику према некадашњим непријатељима, као важну позорницу за дестигматизацију.

Посебна хипотеза 3

Паралелно са спремношћу да жртвују одређене добитке зарад дестигматизације државе најчешће неће престати у потпуности да брину за своју физичку безбедност, а нарочито у контексту односа са (бившим) непријатељима. Колико ће држава бринути за последице по оно што доживљавају као своју безбедност зависиће од тога да ли данас постоји перцепција да је бивши непријатељ и даље претња и у коликој мери. Уколико односе са бившим непријатељима данас доживљава као пријатељске и сматра да је конфликт немогућ (безбедносна заједница), држава ће занемарити могуће негативне последице компромисних стратегија усмерених ка дестигматизацији и утицај ове детерминанте биће занемарен у односу на другу. Међутим, што перцепција могуће претње иде више ка полу непријатељства, то ће ова детерминанта више добијати на утицају. Када односи пређу у фазу отвореног конфликта, ова детерминанта ће у потпуности превладати над првом.

Посебна хипотеза 4

Када државе које теже дестигматизацији опажају да постоји одређена претња од бившег непријатеља (нису у безбедносној заједници где претње од конфликта нема), али она није потпуно непосредна и отворени сукоб није настао (нису ни у стању конфликта), оне ће се наћи у ситуацији дестигматизацијске дилеме. Државама ће бити битна не само глобална дестигматизација, већ и релативна расподела стигме у односу на ривала. Стигма је један од

елемената стратификације чије поседовање (попут негативног капитала) олакшава да једна држава буде секуритизована у свим отвореним питањима од стране државе опонента која је боље позиционирана (више „нормална“, тј. мање стигматизована). Како су односи са бившим непријатељима уједно и „позорница“ за дестигматизацију и „шаховска табла“ за политичко-безбедносно надметање са ривалом, државе ће бити у дилеми да ли треба да континуирано примењују компромисне стратегије ради брже дестигматизације, имајући у виду бојазан да би признања стигме могла да доведу до тога да се њима припише колективна кривица и одговорност, а да се (бивши) непријатељ потпуно ослободи било какве кривице и да злоупотреби своју бољу релативну позицију у отвореним питањима у будућности.

Посебна хипотеза 5

Државе ће покушавати да реше дестигматизацијску дилему тако што ће примену компромисних стратегија балансирати применом негацијских стратегија. Применом компромисних стратегија (признање стигме и камуфлажа и компензација) оне ће настојати да остваре циљ на који их наводи прва детерминанта (тежња ка дестигматизацији), али паралелном применом стратегија одбацивања стигме, па чак и елемената стигматизације бивших непријатеља, државе ће настојати да ограниче могуће негативне последице по циљ који произлази из друге детерминанте (тежња ка очувању безбедности) кроз покушаје да се и они представе као једнако или приближно „девијантни“ и да се негира да је само она потпуно одговорна за све девијантности, чак и ако је спремна да прихвати део одговорности.

Посебна хипотеза 6

Када се односи са бившим непријатељим посматрају као партнерски, односно ближи полу безбедносне заједнице, компромисне стратегије ће се употребљавати интензивније, а доћи ће и до употребе формалних извињења (стратегија прихватања стигме), поред индиректних концесија (стратегија камуфлаже и компензације). Са друге стране, негацијске стратегије ће се употребљавати у мањој мери и биће ослоњене само на стратегију одбацивања стигме, и то не потпуно (јер се један део стигме признаје) већ само делимично, а не и на стигматизацију некадашњих непријатеља.

Посебна хипотеза 7

Када се односи доживљавају као ривалски више него као партнерски, односно као ближи полу могућег сукоба и отвореног непријатељства него безбедносној заједници, државе ће мање интензивно употребљавати компромисне стратегије, ослањајући се само на стратегију камуфлаже и компензације и примене стратегије признања стигме. Са друге стране, негацијске стратегије ће се употребљавати у већој мери, те ће поред стратегије одбацивања сопствене стигме државе које теже започети и са елементима стигматизације некадашњих непријатеља.

2.3.4. Методологија

У досадашњем току рада већ су примењене одређене научне методе. Најпре је примењен критички преглед и анализа постојеће теоријске литературе. Применом ове методе утврђени су недостаци у литератури која се бави теоретизацијом улоге стигме у међународним односима. У обзир је узета сва релевантна литература на енглеском језику која је била доступна путем кључних електронских библиотечких претраживача, а која је објављена закључно са јануаром 2019. године. Након тога, извршена је синтеза различитих теорија које су компатибилне са истраживањем стигме (теорија драматургије, теорија регионалног безбедносног комплекса), у сврху изградње оригиналног теоријског модела како би се одговорило на истраживачко питање овог рада. Модел конструисан оваквом синтезом

припада у ширем смислу парадигми социјалног конструктивизма у међународним односима и спољној политици.

У другом поглављу, које се бави стигматизацијом Србије у међународним односима, полази се од већ представљене аналитичке матрице за анализу стигматизације, а која се развија у овом раду по угледу на аналитички оквир сродног процеса секуритизације у међународним односима. Најпре се канцеларијском анализом (*desk analysis*) примарних и секундарних докумената утврђује који су били основни актери у овом процесу, те који су били кључни стигматизацијски форуми, да би се потом прешло на детаљну анализу самог процеса стигматизације Србије, односно четири поменути саставна елемента која чине овај процес. Најважнија метода прикупљања података која се користи у истраживању процеса стигматизације је анализа примарних извора, као што су званични документи кључних стигматизацијских форума о Србији током деведесетих година. Архивским истраживањем дигиталних архива ОЕБС-а, Генерале скупштине и Савета безбедности Уједињених нација издвојени су и анализирају сви званични документи усвојени у овим форумима у облику одлука или резолуција између 1. јануара 1991. године и 5. октобра 2000. године, а који су садржали у себи реч „Југославија“ или „Србија“. Њима се додају и најважнији документи ЕУ о Југославији и Србији током деведесетих година, које је већ издвојио Кристофер Хил (Hill 2000) у свом зборнику о Заједничкој спољној и безбедносној политици ЕУ. Документи који нису били релевантни за стигматизацију Србије су одстрањени из скупа, те се на тај начин долази до цифре од 218 званичних докумената прикупљених на овај начин. Након тога се као метод обраде података за изучавање процеса етикетирања и стереотипизације користи анализа дискурса ових докумената, како би се утврдило које су то основне негативне етикете пришивене Србији у њима, као и који стереотипи из њих суптилно произлазе.

Како би се уочила динамика између различитих актера – покретача и опонената стигматизације – анализирани су додатно и одређени неуспели покушаји етикетирања, као и одређена секундарна литература о Србији у међународним организацијама и односу Србије са великим силама током деведесетих година. Нарочито је важан допринос секундарних извора за изучавање стереотипизације Србије током деведесетих година, имајући у виду да није било изводљиво самостално извршити широку анализу културних, медијских и других садржаја широм света (а нарочито на Западу) у којем су креирани стереотипи о Србији, а који су се настављали на постојеће стереотипе о Балкану. За изучавање процеса издвајања, губитка статуса и дискриминације као метод обраде података користи се анализа садржаја поменутих примарних извора (218 докумената) и у њима се пописују све мере издвајања, губитка статуса и дискриминације, које се затим допуњују анализом примарних извора о економским санкцијама, анализом званичних докумената Министарства спољних послова Републике Србије, те анализом секундарних извора о дипломатској, економској, политичкој и војној изолацији СРЈ и Србије током деведесетих година 20. века.

У трећем делу рада користи се метод студије случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године. Најпре се проблематизује пораз као прекретница која је довела до постављања дестигматизације као једног од кључних циљева у спољној политици Србије крајем 2000. године. Потом се тестира и да ли је дестигматизација била циљ спољне политике Србије током читавог периода од 2001. до 2018. године. Метода прикупљања података која се користи за овај део истраживања јесте прикупљање примарних извора – оних докумената којима су дефинисани циљеви спољне политике Србије као што су различите државне стратегије (нажалост, стратегија спољне политике не постоји), резолуције Народне скупштине, одлуке Владе Србије, експозеи председника влада и министара спољних послова, релевантни програмски говори ових актера у различитим приликама, па и инаугурациони и други важни говори председника Републике. Поред тога, узимају се у обзир и исти документи са савезног нивоа (2001-2003) и нивоа државне заједнице (2003-2006).

Свему овоме се додају и интервјуи спроведени са кључним актерима за потребе овог истраживања, као и налази из секундарне литературе о спољној политици Србије у овом периоду, те одређени поуздани медијски извештаји. Наравно, узима се у обзир и реална процена политичке моћи између различитих актера у конкретном периоду, те се и према томе процењује чије су изјаве имале већу релевантност. Након тога се користи анализа садржаја ових извора као метод обраде података, те се детаљно анализирају и издвајају сви елементи који говоре у прилог томе да је дестигматизација била један од кључних циљева спољне политике Србије од 2001. до 2018. године.

Након тога се тестира модел „дестигматизацијске дилеме“ који служи за објашњење избора стратегије дестигматизације на позорници односа са бившим непријатељима. Тестирање се врши методом интерпретивистичког праћења процеса на три упоредна случаја – прати се политика Србије према Хрватској, Босни и Херцеговини (бошњачком корпусу у БиХ, пре свега) и привременим институцијама самоуправе на Косову, које су једнострано прогласиле независност 2008. године и коју Србија не признаје. Најпре се врши темељно прикупљање података за сва три случаја. Претражује се интернет страница Владе Србије и издвајају се све вести и објаве добијене претрагом појмова „Хрватска“, „Босна“, „БиХ“ и „Косово“, а потом се одстрањују оне вести које нису релевантне као извор за перцепцију претње и за перцепцију стања у односима, или као извор за конкретне дестигматизацијске потезе. Потом се претражује и путем Гугл претраге и свака релевантна вест или објава са сајта Министарства спољних послова Републике Србије, уношењем истих кључних речи, уз додавање конкретне године.³¹ То подразумева претрагу и званичних објава Министарства, и званичних докумената, али и прес билтена које министарство свакодневно поствља на свој сајт. Иако садржај овог билтена чине агенцијске вести, чињеница да су оне похрањене на званичан сајт српског министарства, и то и на српском и на енглеском језику, говори у прилог томе да се оне тумаче као релевантне вести о спољнополитичким догађајима, чију веродостојност потврђује тиме и држава. На овај начин се добија преко 1000 релевантних јединица за обраду. Томе се додају и одређени званични документи из других извора, као што је страница Председника Србије, или изјаве званичника у медијима пронађене на други начин.

Коначно, веома важан допринос представљају налази добијени у интервјуима са кључним званичницима из овог периода. Интервјуисано је укупно 9 (девет) носилаца главних функција или њихових главних саветника из свих периода од 2001. до 2018. године.³² Интервјуи су били анонимни и полуструктурирани. Ови подаци се обрађују методом интерпретивистичког праћења процеса (Guzzini 2012). Метод у овом случају подразумева хронолошко праћење међусобне повезаности два фактора: перцепције (интерпретације) претње, са једне стране, и примене конкретних стратегија дестигматизације, са друге стране. Тестира се да ли промене у првом фактору утичу на други и на који начин. Перцепција претње се тумачи на основу изјава званичника о карактеру односа према конкретном субјекту, што се чини анализом дискурса у издвојеним подацима. Поузданост поменутих

³¹ Уноси се, примера ради, у Гугл претраживач *hrvatska 2008 site:mfa.gov.rs* и тиме се добијају сви резултати са домена министарства који садрже реч Хрватска и број 2008 (најчешће као ознака за годину). Тако се ради и за БиХ и за Косово, за све године од 2001. до 2018. Како неки резултати садрже више од 1000 објава за само једну годину, у тим случајевима се гледа првих 250 резултата, јер би било немогуће обратити сваки резултат понаособ у таквим случајевима. Одбацују се сви случајеви који нису политички релевантни, а од осталих је направљена база од више хиљада резултата, која је послужила за ову анализу.

³² Далеко мање је саговорника прихватило интервју из периода након 2012. године, у односу на период од 2001. до 2012. То је донекле и разумљиво, имајући у виду да је добар део поменутих актера и даље на власти, те да би се говорило о њиховој актуелној политици.

перцепција додатно је проверавана у интервјуима. Са друге стране, анализом садржаја поменуте широке базе података издвојени су примери стратегије дестигматизације и класификовани у складу са поделом развијеном у овом раду. Праћене су хронолошке нити развоја оба фактора и то да ли промене у перцепцији утичу и на промене у избору стратегије.

Интерпретавистичко праћење процеса као метод најбоље одговара почетним потавкама овог рада. Прво, праћење процеса омогућава да се утврди да ли је одређени улазни фактор заиста и довео до одређеног исхода. Друго, полази се од интерпретавистичке варијанте праћења процеса, у складу са полазном позицијом да на спољну политику не утичу одређени догађаји или ствари сами по себи, већ њихова интерпретација од стране одлучилаца у вредносном систему према којима они делују и дају друштвена значења одређеним догађајима и појмовима. Дакле – није потребно утврђивати каква је, примера ради, „објективно“ култура односа између држава – битно је да се у дискурсу оне интерпретирају као пријатељски, партнерски, ривалски или непријатељски, јер ће од интерпретације зависити и понашање. Треба, пак, напоменути да циљ овог рада није да се установе строги детерминистички и каузални „ако-онда“ односи између појмова, већ да се утврде односи такозване „како“ каузалности (Mälksoo 2018; Guzzini 2012; Doty 2011) којима се установљава како одређени фактори омогућавају да уопште дође до конкретног исхода и како усмеравају процесе у том правцу. Не тежи се стварању општеважећих генералних закона, већ откривању друштвених механизма који функционишу са одређеним нивоом правилности и апстрактности и који се могу активирати у одређеним друштвеним околностима, а да ли ће до њихове активације и доћи зависиће од низа додатних фактора (Guzzini 2012, 251–77).

Коначно, у оквиру студије случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године, на крају се врши дескрипција дестигматизацијског деловања Србије на другим позорницама (према матрици која је развијена у теоријском делу за анализу различитих позорница). Прикупљају се различити подаци из званичних докумената Владе Србије, Министарства спољних послова и Председништва Србије (као и ранијих савезних органа и органа државне заједнице), дневни билтени са кључним спољнополитичким вестима из овог периода и различити медијски извештаји и врши се анализа њиховог садржаја, како би се утврдили кључни елементи дестигматизацијског деловања Србије на различитим позорницама. Све то се допуњава и налазима из интервјуа са кључним званичницима из овог периода, али и сазнањима из секундарних извора који су се бавили одређеним аспектима оваквог деловања.

3. Стигматизација Србије 1991 – 2000. године

Република Србија и тадашња Савезна Република Југославија (СРЈ) биле су стигматизоване у периоду током деведесетих година 20. века. Овде је потребно напоменути и да се појмови Србија и СРЈ могу користити фактички наизменично у овом аспекту. Наиме, СРЈ, нарочито у почетку, није ни била формално призната као држава од стране великог броја актера. У пракси, термин СРЈ је или избегаван, или стављан под наводнике, или је, пак, уместо или уз њега употребљаван термин Србија и Црна Гора. У сваком случају, СРЈ је била третирана као ентитет под доминацијом Србије, те се њено деловање од стране запада фактички

изједначавало са деловањем Србије.³³ Због тога, када се каже СРЈ, фактички се мислило на Србију, и обрнуто, те ћемо и ми ове појмове третирати као синонимне. Уосталом, Србија се и данас формално-правно третира као сукцесор ове државе, која је касније еволуирала у Државну Заједницу Србије и Црне Горе.

Иако о потпуној стигматизацији можемо говорити тек од 1992. године, одређени стигматизацијски процеси (етикетирање, стереотипизација, па и прва издвајања) усмерени према Србији започели су још око две године раније. Но, о комплетирању стигме може се говорити тек од почетка интензивне дискриминације и потпуног одузимања статуса Србији и СРЈ, уз консензус фактички комплетног међународног друштва. Степен изолације СРЈ од 1992. до 1994. године може се мерити једино са (не толико успешним и не нарочито искреним) покушајима изолације Јужне Африке и Родезије за време Хладног рата због апартхејда од стране Уједињених нација. Ипак, ситуација се касније мењала, па ће крајем деведесетих уместо економских санкција као средства „кажњавања“ СРЈ деловати бомбе, али овога пута без одобрења Уједињених нација и уз отворено противљење важног дела међународне заједнице, попут Русије и Кине. У наставку ће бити приказано на који начин су испуњени сви елементи на основу којих можемо да говоримо о томе да је одређени актер стигматизован, односно како су се догодили еткетирање, стереотипизација, одвајање, губитак статуса и дискриминација Србије/СРЈ у међународном друштву. Но, како бисмо успешно пратили ова четири процеса током 1990их година, неопходно је да најпре одредимо кључне аналитичке елементе за процес стигматизације у случају који изучавамо, у складу са теоријским поставкама наведеним у претходном поглављу.

3.1. Елементи процеса стигматизације

3.1.1. Покретачи стигматизације

Први елемент који издвајамо јесу покретачи стигматизације. Да би одређени актер могао да буде успешан покретач стигматизације, неопходно је да поседује одговарајућу стигматизацијску моћ, али и да постоји политичко опредељење за то да се процес стигматизације отпочне и преузму трошкови које овај процес са собом носи. У наредним редовима представимо кључне актере који су стигматизовали Србију током деведесетих година, са фокусом на њихову стигматизацијску моћ, те унутрашње дебате које су постојале у вези са стигматизацијом Србије, а чији је исход условљавао више или мање активно покретање и заговарање стигматизације Србије у међународном друштву од стране ових актера.

Сједињене Америчке Државе

У историјском периоду који изучавамо, у стигматизацијској моћи се апсолутно и можда и више него икада у савременој историји издваја један актер – САД. Деведесете године биле су несумњиво униполарни тренутак САД у свим димензијама моћи, па и у стигматизацијској. У домену тврде моћи, која може имати важну улогу у последњој фази стигматизације, Америка је била једина сила која је могла да пројектује своју војну моћ свуда широм кугле (и то без озбиљнијих изазивача који би опонирали њеној глобалној моћи), а своју економску и

³³ До нивелације политике према републикама СРЈ долази након 1998. године и устоличења Мила Ђукановића на место председника Републике Црне Горе, када она добија повољнији третман, а кључне дискриминаторне мере Запада почињу да се односе махом само на Србију. Међутим, и тада је формално мета била СРЈ, иако је Црна Гора била делимично или потпуно изузимана из ових мера. Најбољи пример је бомбардовање СРЈ, које је било усмерено преваходно на Србију, док је Црна Гора бомбардована значајно мање.

финансијску моћ је такође могла да употреби као корисно оружје за дискриминацију односно санкционисање „девијантних“ држава. Са друге стране, као победник Хладног рата, најутицајнија држава у међународним организацијама (ослобођеним од хладноратовске блокаде), један од највећих донатора и инвеститора на свету, те водећи глобални произвођач популарне културе, Америка је предњачила и у мекој моћи и политичком утицају на друге државе, међународне организације и на глобално јавно мњење, што јој је омогућавало и велики степен аутономије у иницијалним фазама стигматизације (етикетирању, стереотипизацији и издвајању) одређеног актера. Америка је била без премца најзначајнији актер за стигматизацију Србије. Да Америка није преузела водећу улогу у процесу стигматизације од 1992. године, другим актерима би било далеко теже да стигматизују Србију због недостатака оваквих ресурса моћи – а извесно је да стигматизација не би била ни могућа да је било противљења САД. Ипак, улога Америке није била увек једнака и она се мењала са временом и са унутарполитичким променама унутар саме САД, као и са променама међународних околности.

У самом почетку Америка није предњачила у стигматизацијским напорима усмереним према Србији, већ је испрва била далеко суздржанија и ограничавала се само на осуде због непоштовања мањинских права на Косову (од 1989.) или због употребе војне силе (од средине 1991. године) – али уз истовремену осуду и других актера - пре свега Хрватске и Словеније због сецесионизма. Америка је у овом периоду подржавала јединствену, али демократску Југославију, што је експлицитно истакао и Џејмс Бејкер руководством свих југословенских република са којима се срео 1991. године у Београду у покушају да их помири (Kovačević 2007, 61–67). У складу са америчким ставом, сви елементи стигматизације који су постојали на нивоу међународног друштва у овом периоду углавном су за мету имали све актере у Југославији. Дакле, од „етикетирања“ за одговорност за избијање сукоба у међународним форумима, па до конкретних дискриминаторних мера попут ембарга УН на увоз оружја – све ће бити усмерено према свим странама у југословенској кризи.

Америка ће променити приступ и започети са оштријим стигматизацијским иницијативама 1992. године, са почетком сукоба у БиХ. Како у својој студији америчког политичког дискурса о рату у БиХ наводи Лене Хансен (Hansen 2006, 102–37), у читавом периоду од 1992. до 1995. године у Америци ће постојати два конкуришућа дискурса, која ће артикулисати и два предлога односа према Србији: 1) дискурс „хуманитарне одговорности“, који се базира на традиционалном дискурсу о Балкану као подручју старих мржњи и вртложења и залаже се за активност у сврху заштите цивила од ратоборних елита; 2) дискурс „подигни и погоди“ (*lift and strike*), који истиче Србију као одговорну страну, агресора и ратног злочинца и залаже се за подизање ембарга на извоз оружја Бошњацима, а можда и Хрватима („подигни“) и за ограничене ваздушне ударе на српске снаге у БиХ („погоди“). Ова два дискурса ће се међусобно надметати, Буш ће бити ближи првом идеалтипу, Клинтон негде између – све до средине 1995. године, када ће други дискурс, претходно добрано утемељен у Сенату, преовладати и почети да даје конкретне политичке последице у виду најоштријих казни за Србе у БиХ до тада – покретање организоване кампање ваздушних удара на положаје Војске Републике Српске и претходно наоружавање и подршка Војсци Републике Хрватске и Армији БиХ. На ова колебања између војно-интервенционистичког и невојног хуманитарног приступа унутар САД утицали су и други важни догађаји у овом периоду.

Први јесте случај Сомалије и чувени неуспех америчке мисије у овој држави, који је генерално пробудио скептицизам америчког јавног мњења према било каквој интервенцији у регионима у којима постоје озбиљне и дуготрајне поделе, па и према интервенцији на Балкану. Овај догађај уклапао се у шири анти-интервенционистички наратив, који је

најчешће базирао своје утемељење на историјској аналозији са катастрофалним исходом по Американце у Вијетнамском рату. Други јесте случај Руанда и пропуштања да се реагује 1994. године у предвечерје геноцида и тиме спречи катастрофа, што је пробудило код јавног мњења и дела елите тежњу ка превентивним интервенцијама у сврху спречавања нових могућих геноцида широм света, па тако и на Балкану. Овај догађај уклапао се у шири наратив о потреби превентивног реаговања против злочинаца, а који је своје утемељење базирао понајпре на историјској аналозији са споразумом у Минхену 1938. године и пропуштањем да се реагује раније против Хитлера. Након краће паузе од краја 1995. до почетка 1998. године и одређених гестова усмерених ка дестигматизацији Србије и СРЈ³⁴, ова два дискурса ће поново бити у сукобу током сукоба на Косову 1998-1999. године, с тим што ће други наратив овога пута неупитно преовладати, притом се користећи и аналогизацијом српског понашања на Косову са понашањем у БиХ (Krstić 2013b). То ће довести до далеко бржих и најбруталнијих стигматизацијских напора током ове две године, који ће се наставити и након 1999. године са циљем смене режима Слободана Милошевића у Београду, који ће бити означен као непосредни извор читавог балканског зла. Дакле, од почетног неутралног дискурса с почетка деведесетих година, преко колебања између два различита, до доминације дискурса о Милошевићу као балканском касапину, покретачу геноцида и извору проблема – Америка ће прећи пут од неутралног актера до главног покретача најрадикалније стигматизације Србије.

Савезна Република Немачка

Нису сви актери иницијално били неутрални као САД. Постојали су актери који су започињали стигматизацијске напоре усмерене према Србији и у раној фази, највише у домену „етикетирања“. Најгласнији и најагилнији покретач стигматизације Србије у иницијалној фази током 1991. године и почетка 1992. године била је СР Немачка. Стигматизацијска моћ СР Немачке далеко је компликованија за анализу од америчке. Са једне стране, у материјалном и политичком домену, свеже уједињена СР Немачка постала је политички и економски највећа држава Европске заједнице. Поред тога што је имала најразвијенију економију и највећи број становника у ЕЗ, Немачка је била у ситуацији да због економских и монетарних концесија које је била спремна да пружи осталим државама чланицама ЕЗ од њих захтева одређене политичке компензације. На тај начин, Немачка је први пут након Другог светског рата дошла у ситуацију да буде лидер у решавању одређених политичких питања „ван њеног дворишта“, односно имала је велики коалициони потенцијал да њени предлози, па и они у домену стигматизације, добију подршку најважнијих европских земаља, тј. великог броја земаља из језгра међународног друштва. Полигон на коме се овакав утицај тестирао била је управо Југославија.

Међутим, овакав политички утицај Немачке имао је и својих ограничења у односу на друге актере. Наиме, иако је постала веома утицајна у оквиру ЕЗ, Немачка и даље није била стална чланица СБ УН – кључног међународног форума за стигматизацију, што је ограничавало њене могућности покретања стигматизације у одређеној мери, иако их није искључивало. Такође, и материјална, односно тврда димензија стигматизацијске моћи је имала своја ограничења, а то је, пре свега, чињеница да Немачка није „војни цин“ попут САД, па ни попут нуклеарних и конвенционалних сила Уједињеног Краљевства и Француске, уз додатак да је употреба немачких војних снага ван њене територије постала озбиљан табу након

³⁴ Ова дестигматизација никада није била потпуна, јер је Америка оставила на снази спољни зид санкција према СРЈ.

Другог светског рата. Ови фактори су показивали да Немачка у домену казне тј. дискриминације као последње фазе стигматизације има ограничене капацитете у војном погледу, те да не може иницирати дискриминаторне мере војног карактера. Још један ограничавајући фактор за стигматизацијску моћ Немачке јесте чињеница да је и сама носила стигму нацизма, што је трајни репутациони трошак који свакако отежава мобилизацију подршке за сопствене стигматизацијске напоре.

Међутим, чињеница да је Немачка од Вилија Бранта (Willy Brandt) и Нове источне политике кренула у озбиљније суочавање са сопственом прошлошћу, пружила јој је легитимизацијски основ да „етикетира“ друге јер и сама прихвата свој жиг. Чињеница да је Немачка сада прихваћена као неко ко је у позицији да иницира стигматизацију других била је и један од важних елемената управљања сопственом стигмом и важно мерило остварене дестигматизације за СР Немачку (Adler-Nissen 2014b, 156–60). Немачка је од средине 1991. године била најгласнији заговорник стигматизације Србије због деловања у југословенској кризи, уз веома офанзиван приступ канцелара Хелмута Кола (Helmut Kohl) ка признању Хрватске и Словеније, те нешто уздржанији приступ министра Ханса Дитриха Геншера (Hans Dietrich Genscher), али такође усмерен у истом правцу. Доминантан наратив био је прохрватски и прословеначки, из више разлога, међу којима је и утицај хрватске дијаспоре, утицај Католичке цркве на владајућу хришћанско-демократску елиту, те генерална подршка начелу самоопредељења насупрот непромењивости граница (на основу ког се и сама Немачка ујединила 1991. године, а поједини теоретичари говорили су и о новој геополитичкој и геоекономској тежњи „продора на југоисток“ где би Хрватска и Словенија биле мостобран немачког утицаја, па и о мотиву освете Србима за поразе у Првом и у Другом светском рату и подршку Хрватима као својим тадашњим партнерима.³⁵ Немачка је успела да натера и остале земље ЕЗ да признају Хрватску 15. јануара 1992. године, упркос резервама и препоруци Бадинтерове комисије да се то не чини до испуњавања услова у виду институционалног решења за заштиту српске мањине у Хрватској (Hill and Smith 2000, 374) Након изборене подршке за Хрватску и Словенију у оквиру ЕЗ, Немачка се није претерано ангажовала на стигматизацији Србије због рата у БиХ као покретач, али је безусловно и гласно подржавала сваку иницијативу за стигматизацијом Србије коју су покретале, пре свега, САД.³⁶

Ипак, у овом периоду је било јасно да било какав вид директног војног ангажмана Немачке није могућ. Немачка није била вољна ни да попусти економски и политички притисак на Србију и СРЈ, али ни да она војно делује. Дискурси који су постојали у вези са ратом у Југославији у Немачкој прилично су слични онима који су постојали у САД, с тим што је постојао далеко већи степен разумевања за Хрватску, и што је опција употребе војних средстава била далеко мање „на дохват руке“ због историјског табуа овакве опције. Но, ипак, током 1995. године постала је спремна да подржи војно деловање других у оквиру НАТО-а, али уз одбијање да учествује директно у оружаним нападима, већ само у логистичком аспекту деловања и уз политичку подршку. Ово је, заправо, био компромис између два шира наратива у немачком спољнополитичком идентитету, на којима су се и базирала два дискурса о потреби деловања према кризи у Југославији.

³⁵ То је уједно била и омиљена теза бројних српских званичника и аналитичара, на основу које су покушавали да подсети запад на повезаност немачких и хрватских фашиста и представе себе као жртву немачког реваншизма и неоимперијализма, од кога су бројни државници на западу и даље страховали, те због ког се говорило да „толико воле Немачку, да их желе две“.

³⁶ Директнији ангажман Немачке у кризи у БиХ догодио се 1994. године ангажманом министра спољних послова Клауса Кинкела кроз тзв. Кинкел-Жипеову иницијативу, те касније кроз ангажман у оквиру Контакт групе.

Први идентитетски наратив је антимилиитаризам, који је подржавао „дискурс хуманитарне одговорности“ према цивилима на Балкану, али се оштро противио било каквој употреби војне силе због негативног наслеђа немачке агресије и ратних злочина, који су нарочито били изражени на Балкану током Другог светског рата. Други идентитетски наратив је антихолокауст, који је подржавао „дискурс геноцида“ и позивао на то да је Милошевића неопходно зауставити у новом геноциду, често референцирајући и на то како Хитлер није био правовремено заустављен. Оваква дебата нарочито се распламсала непосредно пред НАТО бомбардовање 1999. године, а поготову у левичарским партијама које су тада чиниле владу и које су традиционално антимилитаристичке – Социјалдемократској партији Немачке (СПД) и Зеленима. Резултат је био (у Зеленима прилично тесна) победа друге опције, коју су заговарали и канцелар и лидер СПД Герхард Шредер (Gerhard Schröder) и министар спољних послова и лидер Зелених Јоска Фишер (Joschka Fischer), што је и омогућило НАТО кампању против СРЈ 1999. године. Ипак, и први наратив је у Немачкој остао све време активан, што је, можда, будило наде и код Милошевића да ће се Немачки став преокренути (Posen 2000). Но, то се није десило, а Немачка је такође усвојила став након 1999. године да је Милошевић извор свих проблема и да он мора да оде. Суштински, Немачка је еволуирала од најгласнијег заговорника стигматизације Србије, али без војних елемената кажњавања, ка нешто мање гласном актеру који је препустио вођство САД и био скептичан у одређеним фазама, али који се, напослетку, сагласио и учествовао и у најрадикалнијој казни – бомбардовању СРЈ.

Уједињено Краљевство и Република Француска

Важни покретачи стигматизације, нарочито при крају рата у БиХ и током рата на Косову, били су и Уједињено Краљевство и Француска. Ове две државе имале су готово једнаку стигматизацијску моћ, која је произлазила из неколико кључних фактора. Прво, ове државе су биле део победничког тима у Хладном рату, а уз то и две од три кључне чланице ЕЗ – највеће нормативне силе на свету у том тренутку, која је почела да привлачи и буде светионик за готово све државе некадашњег Источног блока. Поред тога, чињеница да су енглески и француски језик и култура глобално распрострањени, као и да су њихови медији (нарочито енглески) глобално веома утицајни, чине додатни важан елемент стигматизацијске моћи у њеној мекој димензији. Политички утицај ових држава такође је веома велики – као две од три економски водеће и најмногљудније земље ЕЗ имале су могућност утицаја и на остале мање чланице, као и на све европске државе које су желеле да приступе ЕЗ (нарочито кроз „политику условљавања“). Поред тога, ове државе су сталне чланице СБ УН, што је један од најважнијих статусних елемената од релевантности за стигматизацију. Коначно, кроз Комонвелт (Уједињено Краљевство) тј. Међународну организацију франкофоније (Француска), те економски и политички утицај у самим земљама – ове две државе имале су и даље велики степен утицаја на политику великог броја њихових некадашњих колонија широм света. Имајући све то у виду – њихов потенцијал за изградњу широке коалиције био је прилично велики. Такође, „тврда“ тј. материјална димензија моћи омогућавала је овим актерима да буду релевантни покретачи стигматизације. Обе земље имају завидне армије, нуклеарне су силе и чланице НАТО савеза – који је деведесетих био апсолутно без преседана. Но, знало се да у овом савезу предњачи САД, што је наводило Европљане и на дебату око европског одбрамбеног идентитета, који ипак није био чврсто успостављен и јасно дефинисан у овом периоду.

Ипак, одлука о томе да ли је потребно и на који начин да се ова стигматизацијска моћ употреби против Србије варијала је код ових актера. У обе државе, а нарочито у Француској, у старту је постојао већи степен разумевања према Србији и одређено подозрење према

настојањима новоуједињене Немачке да се Србија означи као једини кривац за рат и распад државе, те да се призна независност Словеније и Хрватске. Притисци Немачке и интереси ових држава у вези са другим питањима у преговорима у Мастрихту, довели су до утилитаристичког попуштања у вези са овим питањем и пристајка на заједничко признање почетком 1992. године. Након почетка сукоба у БиХ, ситуација се мења и обе државе пружају подршку изоловању СРЈ у УН. Међутим, за разлику од САД, према налазима Лене Хансен (Hansen 2006, 102–37), дискурс „хуманитарне одговорности“ је био апсолутно доминантан у Уједињеном Краљевству и дискурс „геноцида“ му није био ни близу у првој половини деведесетих. Слично је било и у Француској за време председничког мандата Франсоа Митерана. Из овог дискурса произлазила је оријентација ка великом доприносу УНПРОФОР-у, али противљење стратегији „подигни и погоди“ и генерално било каквом оружаном деловању против Срба, која је у Америци имала много заговорника. Због овог противљења додатним мерама стигматизације Србије, ови актери би могли бити сврстани чак и неке изузетно меке опоненте (додатној) стигматизацији у овом периоду.

Ситуација се мења 1995. године услед доласка Жака Ширака на власт у Француској и гестове против УНПРОФОР-а од стране Војске Републике Српске (ВРС), попут узимања УНПРОФОР-аца (међу којима су Французи и Британци) за таоце, као и напада на заштићене зоне Сребреница и Жепа. Средином 1995. године, Француска и Уједињено Краљевство допремају Снаге за брзу реакцију у оквиру УН у БиХ, које су имале за циљ да оружаном одговором на евентуални нови напад на УНПРОФОР, али и да одврате ВРС од оваквог деловања, те да пошаљу претњу да је могуће копнено деловање артиљеријом и пешадијом против војне силе Срба у БиХ. Након тога, Француска и Уједињено Краљевство дају сагласност за ваздушне ударе на положаје ВРС крајем августа 1995. године и активно учествују у извршавању НАТО операције „Намерна сила“ (*Deliberate Force*).

У другој половини деведесетих година активност ових држава у стигматизацији СРЈ била је далеко активнија у односу на почетак деценије. Ово је нарочито бити случај у Уједињеном Краљевству за време лабуристичке владе Тонија Блера, који је био барем једнако гласан као и САД у заговарању потпуне стигматизације и бомбардовања СРЈ због Косова крајем 1998. и почетком 1999. године. Са друге стране, Француска је била нешто опрезнија, па је одбила да пружи блато подршку бомбардовању и инсистирала на покушају мирног решења спора, што је довело до преговора у Рамбујеу почетком 1999. године. Ипак, Француска није учинила много да ови симулирани преговори заиста и успеју, а потом се усагласила и са почетком ваздушних удара на СРЈ марта 1999. године, због чега се стиче утисак да је и у случају Француске, као и у случају осталих НАТО држава, овде више била реч о „алиби дипломатији“ у сврху добијања легитимизације за ваздушне ударе пред јавним мњењима сопствених држава (Kovačević 2004, 283–310). Франуски председник Ширак је, наводно, сачувао и београдске мостове од бомбардовања. Међутим, то није променило општи утисак о томе да је и Француска, иако је била мање гласан покретач стигматизације од САД и УК, ипак била један од најважнијих актера за стигматизацију СРЈ у овом периоду. Томе су допринели и поједини француски интелектуалци који су заговарали интервенцију, попут Клод Анри Левија. Важно је напоменути и да су стигматизацији допринели и глобално утицајни француски и британски медији који су стварали перцепцију догађаја на Косову као новог Холокауста и новог геноцида који се мора спречити. Од средине 1999. до 2000. године, ове две државе су настојале да стигматизују Милошевића као кључног кривца за све патње деведесетих година на Балкану, превасходно мерама ЕУ, али и активним подржавањем опозиције. Тиме су западне државе настојале да покажу како је стигма усмерена према режиму, а не према читавом народу или држави као таквој.

Европска унија

Коначно, већ поменута Европска унија се може издвојити и као један од покретача стигматизације, иако је, на неки начин, истовремено и мини-форум за стигматизацију у оквиру кога националне државе чланице и различити наднационални органи иницирају стигматизацијске мере и труде се да придобију потребну подршку за спровођење. Способност ЕУ да делује као покретач стигматизације произлази из чињенице да ова међународна организација има озбиљне механизме спољног деловања, као и сопствени спољнополитички и безбедносни идентитет. Оно што је чини и засебним актером, а не искључиво форумом држава чланица, јесте чињеница да су, упркос томе што националне државе играју кључну улогу у одлучивању о спољнополитичким и безбедносним питањима у ужем смислу, бројни аспекти спољног деловања ЕУ у ширем смислу у надлежности Европске комисије као наднационалног органа, а да утицај на читав процес има и Европски парламент. Такође, ЕУ је као самосталан актер чак и члан одређених међународних форума – попут Светске трговинске организације, а прихваћена је и као важан регионални актер од стране најважнијег глобалног форума – Уједињених нација. Поред тога, државе чланице Уније су у великом броју случајева усклађивале своје деловање у глобалним или форумима ширег домета, као што су УН и ОЕБС. Све ово указује да постоје основе за разматрање ЕУ као засебно покретача стигматизације. Но, степен утицаја других органа на ове теме, као и постојаност заједничке спољне и безбедносне политике варирао је кроз време и није од почетка представљао датост европских интеграција, а у складу са овим варијацијама и стигматизацијска моћ ЕУ се мењала.

На почетку југословенске кризе, ЕУ је још увек била ЕЗ, са Жаком Делором на челу наднационалне Комисије са превасходно економским надлежностима, те међудржавном и не претерано структурираном Европском политичком сарадњом као спољнополитичким елементом деловања. Ступањем на снагу споразума из Мастрихта новембра 1993. године и стварањем ЕУ која почива на „три стуба“, од којих је други била Заједничка спољна и безбедносна политика, повећани су потенцијали за спољно (па и стигматизацијско) деловање ЕУ. Споразум из Амстердама из 1997. године, као и успостављање Заједничке безбедносне и одбрамбене политике 1998. године, додатно су ојачали спољнополитички и безбедносни аспект деловања уније. Коначно, структурирањем политике проширења (па донекле и политике суседства), ЕУ је развила озбиљне механизме за деловање на државе које желе да постану њене чланице у окружењу. Основни елементи стигматизацијске моћи ЕУ базирани су се у овим годинама, пре свега, на њеној нормативној моћи. Она је, као у том тренутку несумњива нормативна сила, поседовала велики симболички капитал за етикетирање актера као девијантних, а нарочито за актере у њеном окружењу. Привлачност чланства у ЕУ чинила је и њено издвајање неке од европских држава веома ефективним, док је њена економска моћ чинила дискриминаторне мере према државама у окружењу веома учинковитим.

На овом месту је важно напоменути да нормативна, па и стигматизацијска моћ ЕУ регионално условљена и да, иако је важна и као глобални актер – она дефинитивно није једнако важна за стигматизацију Мјанмара и неке европске државе, попут Србије. Дакле, у фактички свим процесима који чине стигматизацију – ЕУ је имала важне ресурсе моћи, нарочито за стигматизацију држава у свом окружењу. Ипак, један недостатак њене стигматизацијске моћи у овом периоду засигурно је била чињеница да је ЕУ и даље била „војни патуљак“, те да су јој недостајали аутономни ресурси војне моћи. Како су све ове димензије постајале израженије током деведесетих година, тако се и повећавала важност ЕУ за стигматизацију Србије.

Тадашња ЕЗ је иницијално покушала да перспективом пријема у чланство и издашне економске помоћи пружи подршку очувању СФРЈ, затим да прекине сукобе Брионским споразумом, пошаље на терен посматрачку мисију која ће верификовати примирје, постигне решење успостављањем Конференције о Југославији под вођством лорда Карингтона, успостави арбитражну (Бадинтерову) комисију која ће дати одговоре на спорна питања – једном речју, да успостави читав низ механизма за решавање кризе (Hill and Smith 2000, 358–61). Ипак, ови акти биће махом неуспешни, а ЕЗ ће све до краја 1991. године бити далеко јединствене позиције, имајући у виду супротстављеност држава, међу којима су Немачка и Италија отворено подржавале конфедералне аспирације Хрватске и Словеније, а УК, Француска, Грчка и Шпанија имале симпатије за чвршће федерално устројство по мери Србије и Црне Горе.

Но, крајем 1991. године ЕЗ је постала један од актера који је почео да примењује одређене стигматизацијске мере – од увођења посебних посматрачких мисија, до замрзавања свих уговора између ЕЗ и СФРЈ крајем новембра 1991. године, што је био први вид санкције према званичном Београду. Вођство су током 1992. и 1993. године преузеле Америка и УН, уз одређене активности ЕЗ, попут покушаја постизања споразума у Лисабону између представника три народа у БиХ (тзв. Кутиљеров план за БиХ) у предвечерје избијања рата. Стигматизацију Србије у овим годинама спроводиће углавном други форуми, а једна од важнијих стигматизацијских мера која ће бити донета на нивоу ЕЗ и имплементирана од стране држава чланица јесте одлука о спуштању нивоа дипломатских представника у Београду маја 1992. године. Налази известилачких мисија и других органа ЕУ бити у одређеној мери функционални актер који ће доприносити овој стигматизацији. Од 1994. године, Европска унија ће се вратити на сцену – али ће и тада у тзв. Контакт групи доминирати националне државе. За разлику од тога, у време решавање Косовске кризе 1998. и 1999. године у Контакт групи биће и представник Европске уније, а државе чланице у међувремену проширене Уније далеко више ће координисати своје деловање и постати стога важнији актер за стигматизацију. Уједињено Краљевство ће тада заступати ставове ЕУ у оквиру СБ УН и стога ће Унија посредно деловати као глобални стигматизујући актер, а притом ће усвојити читав низ мера и декларација против Србије због Косова (Hill and Smith 2000, 385–86). Ипак, кључни стигматизацијски процеси ни тада неће бити вршени у оквиру ЕУ – већ у оквиру НАТО-а. Коначно, деловања ЕУ као покретача стигматизације биће на врхунцу од лета 1999. па до јесени 2000. године, када ће низом конкретних билатералних аката ЕУ покушавати да стигматизује конкретно режим Слободана Милошевића, а да уједно пружи опозиционим општинама у Србији и невладином сектору. Дакле, ЕУ ће од лета 1999. до октобра 2000. године прећи пут од подељеног и неодлучног актера за стигматизацију Србије, са недовољним ресурсима стигматизацијске моћи, до једног од кључних стигматизера режима Слободана Милошевића.

Остали покретачи стигматизације

Поред наведених актера, постојале су и друге државе и међународне организације које су биле активне у покретању одређених елемената стигматизације Србије. Мађарска је, примера ради, често иницирала етикетирање Србије као кршитеља људских права. Аустрија је такође била прилично ангажована у иницирању стигматизације Србије у вези са питањем људских права Албанаца на Косову. Крајем 1991. године државе које су билатерално уводиле рестриктивне мере против Србије и подржавале кажњавање на мултилатералном плану биле су Канада, Јапан, Шведска, Швајцарска, Норвешка, Аустрија, Финска, Аустралија и Уједињено Краљевство. Канада, Холандија и Белгија су, такође, иницирали стигматизовање Србије због несарадње са Трибуналом у Хагу и одбијање суочавања са наслеђем ратних

злочина у БиХ. Данска је веома активно иницирала стигматизовање Србије због ситуације на Косову у оквиру ЕУ и НАТО-а крајем 1998. и почетком 1999. године. Турска и бројне друге муслиманске државе биле су упорне у покретању стигматизације Србије као починитеља геноцида против Бошњака/Муслимана на територији читаве БиХ, те као уништитеља исламске верске баштине. Такође, своју улогу у покретању стигматизације имали су, у нешто мањој мери и органи и мисије појединих међународних организација - попут Верификационе мисије ОЕБС-а на Косову 1998-99. године и генералног секретаријата и команде НАТО-а, који су иницирали покретање одређених виших фаза стигматизације (а НАТО је непосредно и спроводио највишу фазу – бомбардовање СРЈ). Ипак, колико год да се не може негирати улога свих ових актера, који јесу тежили покретању стигматизације Србије, тешко да се може рећи да би било који од ових напора био могућ и релевантан, да покретање није долазило од претходно наведених кључних и најмоћнијих стигматизацијских актера у овом периоду – а, пре свега, САД. Стога је улога ових актера негде између аутономних покретача и функционалних актера, односно – оних који су својим деловањем доприносили успешности секуритизације као својеврсни катализатори, као што су то чиниле и бројне међународне невладине организације, о чему ће бити нешто више речи касније.

3.1.2. Опоненти стигматизације

Други аналитички елемент јесу активни опоненти стигматизације унутар „публике нормалних“. Теоријски гледано, државе које су сталне чланице СБ УН могу бити најважнији потенцијални опоненти стигматизације, како због свог привилегованог статуса у међународном друштву тј. чињенице да у овом најважнијем форуму (о чему ће бити више речи мало касније) поседују право вета, тако и због чињенице да све поседују и завидан ниво „тврде моћи“ и да су у питању нуклеарне силе. Такође, државе које припадају важним регионалним форумима у којима се одлучује консензусом, као што је КЕБС/ОЕБС, али и ЕЗ/ЕУ (која је истовремено и актер и форум) представљају веома важне опоненте стигматизације, имајући у виду да њихов вето може спречити усвајање одређене стигматизацијске одлуке у овим форумима.

Руска Федерација

Оно што је изненађујуће јесте да је припаднике ове категорије у случају стигматизације Србије далеко теже дефинисати него припаднике категорију покретача стигматизације. Наиме, у добром делу деведесетих година упитно је да ли икога можемо сврстати у ову категорију, ако не бисмо тумачили екстензивно. Најважнији актер који би могао да буде сврстан у ову категорију, нарочито због свог понашања крајем деведесетих година, дефинитивно је Русија. Русија (до децембра 1991. још увек СССР) је, као стална чланица СБ УН, те као чланица КЕБС-а/ОЕБС-а била вето-играч у оба најважнија форума за стигматизацију Србије. Са друге стране, њена моћ да опонира стигматизацији варирала је током последње деценије 20. века. Финансијски у посрнућу, економски у рецесији и политички у дефанзиви од центрифугалних сила (превасходно у Чеченији), Русија је у првим годинама након распада СССР-а била фактички одсутна у решавању најважнијих криза и више није била један од најутицајнијих актера, већ је одабрала да следи политику САД и подржава њихове напоре. Након почетне подршке очувању Југославије у време СССР, тек осамостаљена Русија признала је сецесију Словеније и Хрватске још фебруара 1992. године – дакле, два месеца пре него што су то учиниле САД. Један од разлога за овакав поступак Русије могао би лежати и у чињеници да је српско републичко руководство предвођено Милошевићем августа 1991. године славило војни пуч у Москви, усмерен против Горбачова,

али и Јељцина, а тај пуч ће убрзо пропасти. Вероватно под утицајем овог фактора, али и засигурно под утицајем тежње нове самосталне Русије да се дестигматизује од ауторитарног (на моменте и тоталитарног) наслеђа Совјетског Савеза³⁷ и дистанцира се од свих политичких ставова своје претходнице, Јељцинов режим је започео са спровођењем руске политике која је ишла на руку сецесионистичким снагама у Југославији и начелно следила западно вођство (а чији је највећи заговорник био тадашњи министар спољних послова Андреј Козиријев). Круна ове фазе била је подршка Русије оштрим санкцијама против СРЈ у резолуцијама 757 и 787 СБУН, као и сличним мерама у оквиру ОЕБС-а, о којима ће бити више речи касније.

Но, већ у овом периоду испољена су и одређена неслагања Русије, односно одређене области у којима је Русија била наклоњенија СРЈ – попут оштрог противљења војној интервенцији против Срба (иако ће накнадно дати сагласност за ваздушне ударе у сврху одбране Заштићених зона УН) и залагања за континуитет чланства СРЈ са чланством СФРЈ у УН, који ће омогућити да мисија СРЈ у Њујорку, упркос суспензији рада југословенске делегације у ГС УН и Економском и социјалном савету, несметано настави са радом. Овакво понашање очигледна је последица сукоба два наратива у Русији – једног, који је заговарао беспоговоран и радикалан заокрет ка Западу, и другог, који је заговарао потребу за аутономним идентитетом и за одбраном оних који опонирају Западу, а имају склоност ка Русији, као што је Србија. Међутим, током деведесетих година ситуација се мењала и улога Русије постајала је активнија и аутономнија, а наратив који је заговарао потребу потпуне оријентације на Запад почео је да се повлачи. Ситуација се колико-толико стабилизовала, али оно што је још важније од објективних економских и војних индикатора – мењала се перцепција тога која је улога Русије у новом свету. Одређени амерички потези почели су да се перципирају као знаци да Русија никада неће бити примљена у Западни свет као једнаки актер, што је почело да изазива фрустрацију. Још 1994. године, Русија је, изненадним размештањем својих трупа у околини Сарајева и последични спречавањем бомбардовања положаја Срба у овом рејону, успела да се врати као релативно утицајан и аутономан актер на светску позорницу (Симић 2007). Ипак, Русија на крају неће успети да спречи масовне нападе на положаје босанских Срба 1995. године, а протећи ће још неко време док потреба за аутономнијим идентитетом не ојача у потпуности и док то не почне да производи и конкретније последице на став Русије према стигматизацији Србији.

Под утицајем одређених нових струја у Кремљу, чији је најтипичнији представник био Јевгениј Примаков, Јељцинова Русија ће у другој половини деведесетих и дефинитивно постати скептична према поретку предвођеним од стране САД и почети је отворено да опонира одређеним америчким плановима, попут даљег ширења НАТО-а. Тако ће у овом периоду Русија престати и да подржава све стигматизацијске поступке и почети гласно да опонира кажњавању Србије. Председник Јељцин ће крајем априла 1998. године отворено изрећи противљење притиску на Србију. Нарочито значајно опонирање ће постојати према било каквој војној интервенцији. Међутим, Русија ће повремено ипак попуштати и пристајати на одређену блажу дозу стигматизације – уз мање оштре етикете и тежњу ка балансу етикетирања и СРЈ и косовских Албанаца, уз механизме издвајања прихватљивије за Србију, као и уз умеренију дозу санкција (попут забране извоза оружја у СРЈ).

Међутим, иако је, због свог статуса сталне чланице Савета безбедности била у положају да спречи давање сагласности за НАТО бомбардовање СРЈ, те да тиме спречи и завршни чин колективне стигматизације Србије, Русија је још увек била недовољно јака да својим

³⁷ За детаљнију анализу стратегија дестигматизације Русије у овом периоду консултовати књигу Ајше Заракол „Након пораза: Како је Исток научио да живи са Западом“ (Zarakol 2011)

противљењем спречи и сам чин напада НАТО-а на СРЈ без одобрења СБ УН. Претходно неће бити ни довољно јака да спречи америчку алиби дипломатију у Рамбујеу и да испослује почетак правих преговора, упркос томе што ће Борис Мајорски као представник Русије формално бити копредседавајући уз представника ЕУ и САД (Симић 2000). Маневар Русије са заузимањем аеродрома Слатина на Косову рано ујутро 11. јуна 1999. године, покушај допремања додатних снага на Косово и потоња криза приликом опсаде аеродрома од стране британске армије представљаће фактички једини случај директног војног опонирања Западу, али ће и он бити решен компромисом у коме ће и Русија направити озбиљне уступке (Ковачевић 2005). Тек у последњој години стигматизације, са доласком Владимира Путина на власт, Русија ће почети и отвореније да подржава СРЈ, а круна ове подршке биће и Споразум о слободној трговини из августа 2000. године. Дакле, Русија ће прећи пут од потпуног подржаватеља стигматизације СРЈ (иако се не може рећи да је у било ком тренутка она иницирала стигматизацију – али јој се јесте директно прикључивала), преко меког опонента и балансера, до потпуног опонента стигматизацији од почетка бомбардовања 1999. године.

Народна Република Кина

Мимо Русије, у ову категорију се од утицајнијих држава може сврстати још само НР Кина. У првој фази, Кина је била и суздржанија од Русије у погледу стигматизације СРЈ, па тако није гласала ни за резолуцију 757, о чему ће бити више речи касније. Међутим, Кина није била ни активни опонент стигматизацији – јер није уложила вето којим би стигматизација била спречена. Кина је, дакле, била суздржана у погледу одређених аспеката стигматизације и држала се, у складу са својом традицијом, прилично по страни у погледу европских послова, што значи и да није блокирала остале аспекте стигматизације Србије, већ их је или подржала, или је била уздржана. Но, до краја 1990их година ситуација ће се прилично променити. Наиме, како Косово и питања демократизације буде долазила на агенду, тако ће и Кина пронаћи више разумевања за СРЈ и бити мање спремна да пристане на стигматизацију СРЈ због ових тема, полазећи од чињенице да ни сама није демократија и да и сама има одређене „проблематичне“ провинције које би потенцијално тежиле сецесији, уз специјални статус градова Хонг Конг и Макао, те уз посебну ситуацију у вези са Тајваном (Републиком Кином). Коначно, бомбардовање кинеске амбасаде у Београду маја 1999. године дефинитивно ће приближити Кину и СРЈ и у последњим годинама стигматизације Србије довешће до зближавања Београда и Пекинга, баш као што ће доћи и до зближавања Београда и Москве.

Ипак, треба рећи да ово зближавање неће бити на оном нивоу на ком је тадашњи режим у Београду прижељкивао. Такође, треба напоменути и да је, упркос несумњивом порасту моћи и утицаја Кине на крају последње деценије 20. века у односу на почетак ове деценије, она још увек није била ни близу тога да постане изазивач западним силама по највећем броју критеријума моћи. Дакле, Кина је била умерени актер који често није активно подржавао стигматизацију, али јој није ни отворено опонирао – све до краја деведесетих, када долази до зближавања са Београдом и Кина постаје активан опонент, али без превише утицаја на дестигматизацију Србије. Једноставно, опоненти стигматизације били су током читавих деведесетих година двадесетог века прилично слаби, те је покретачима стигматизације било далеко лакше да већину „публике нормалних“ (остале државе) у важним форумима (међународне организације) убеду у потребу стигматизације Србије.

Остали опоненти стигматизације

Коначно, постоје још неке државе које су по одређеним аспектима свог понашања у појединим тренуцима могле бити сврстане у ову категорију. Делује да су у почетку, као што је већ речено, Француска и Уједињено Краљевство имале приличну скепсу према стигматизацији Србије, па и САД. Међутим, због брзе промене става, не можемо никако сврстати ове земље у опоненте стигматизацији, иако ће Француска и Уједињено Краљевство у првој половини деведесетих година макар благо утицати на ублажавање оштрице овог процеса према Србији. Но, од држава ЕУ потребно је издвојити Грчку као донекле другачији случај. Наиме, Грчку не можемо назвати активним опонентом стигматизације Србије, јер није спречила усвајање стигматизацијских мера у оним форумима у којима је то и формално могла, као што су ОЕБС, НАТО и ЕУ. Ипак, Грчка је у више наврата позивала на поновно разматрање политике према Србији, па је чак и својим дипломатским посетама покушавала да отвори одређени простор за Београд. Најбољи пример јесте шатл дипломатија премијера Мицотакиса на линији Београд – Пале 1993. године и покушај изградње односа поверења са Милошевићем током рата у БиХ. Дакле, Грчка није била активни опонент, али јесте била, у одређеној мери, изазивач јединства друштва нормалних у погледу оправданости стигматизације Србије.

Такође, одређени број других држава широм света изнео је скепсу према стигматизацији Србије кроз своје противљење резолуцијама или мерама којима се Србија стигматизује у међународним форумима током деведесетих година. Један од најпознатијих примера јесте противљење Зимбабвеа, као тадашње изборне чланице СБ УН, резолуцији 757. Такође, у великом броју случајева разумевање за СРЈ и активно противљење усвајању одлука против СРЈ долазило је од Индије и још неких држава које су биле чланице Покрета несврстаних, иако је већина држава овог покрета била присталица стигматизације Србије почетком деведесетих година због рата у БиХ. Коначно, највећи број земаља које су и саме носиле одређену стигму (те су стога биле негде између „публике нормалних“ и „публике девијантних“) опирао се стигматизацији Србије – попут Ирака, Либије, Белорусије.

3.1.3. Форуми за стигматизацију

Трећи важан аналитички елемент јесу форуми за стигматизацију. Ову посебну категорију на нивоу међународног друштва, као што смо то већ рекли, чине махом међународне организације, односно највиша политичка тела у оквиру међународних организација, мада може бити реч и о другим облицима институционализованих преговарачких процеса који формално не испуњавају услов да буду названи међународном организацијом, али дефинитивно јесу међународни форум (као што је данас Г-20, или што је раније био КЕБС).³⁸ Наиме, унутар ових форума, државе покретачи стигматизације покушавају да убеду остале „нормалне“ државе у потребе заједничког стигматизовања конкретног „девијантног“ актера, притом покушавајући да превазиђу опонирање противника стигматизације и да изграде што ширу коалицију за свој циљ. Када се унутар форума (најчешће међународне организације) донесе одлука о стигматизацији одређеног актера, онда је ова стигма изузетно јака и представља фактички најбољу потврду да је међународно друштво усвојило одређену етикету и стереотип, те решило да због ње одвоји, дискриминише и одузме статус „девијантног“ субјекту.

³⁸ У најширем смислу, сваки мултилатерални форум са ширим чланством би могао послужити као форум за стигматизацију, али је у пракси то ограничено на форуме са високим степеном репрезентативности и са суштинским надлежностима у свим, или барем појединим аспектима везаним за стигматизацију.

Уједињене нације

Најважнији форум за стигматизацију чије одлуке имају и најдалекосежније последице су Уједињене нације (УН). Треба напоменути да ће УН посебно добити на значају деведесетих година у контексту окончања Хладног рата, смањења јаза између Истока и Запада и обнове вере у делотворни мултилатерализам – што ће све допринети новом замаху ове организације почетком деведесетих година (мада ће се успоравање овог замаха већ доброно осећати крајем последње деценије 20. века). Конкретније, орган УН који се издваја као најважнији глобални форум за стигматизацију јесте Савет безбедности (СБ УН), као орган једине универзалне међународне организације са експлицитним мандатом да означава претње по међународни мир и безбедност (етикетира), као и да налаже конкретне мере у сврху њихове заштите (подразумевајући и конкретне економске, војне и друге санкције за „отпаднике“ тј. оне који угрожавају ове вредности). Имајући у виду ове надлежности, можемо рећи да овај форум поседује и највећи капацитет за стигматизацијско деловање на међународном нивоу. Међутим, поред Савета безбедности, као посебно важан форум за стигматизацију у оквиру Уједињених нација можемо издвојити и Генералну скупштину (ГС УН) као важан стигматизацијски форум. Потребно је напоменути да су надлежности ГС УН више симболичке него оперативне и стога се не може поредити са СБ УН у погледу релеватности и „убојитости“ њених стигматизацијских потеза. Међутим, чињеница да је ГС УН тело у коме учествују готово све признате државе света, те да је у том смислу најрепрезентативнији међународни форум (у коме се одлучује већином гласова) чини ово тело посебно важним, нарочито за процесе етикетирања као првог процеса који чини стигматизацију. Коначно, одлуке Међународног суда правде, као посебног судског органа УН, имају велики значај и веома су важни за све процесе стигматизације, али у ограниченим случајевима у којима је процес уопште могуће започети – било по тужби одређене државе чланице УН, било по процедури за саветодавно мишљење по захтеву неког органа УН. Коначно, и друга тела унутар УН, попут Комитета за људска права, Економско-социјалног комитета или УНЕСКО, играју улогу својеврсног форума за стигматизовање, али је њихов домашај ипак ограниченији у односу на домашај претходно наведена три тела. Због тога ће у овом раду фокус бити на стигматизовању Србије кроз одлуке три поменута форума у оквиру УН – Савета безбедност, Генералне скупштине и Међународног суда правде.

Организација за европску безбедност и сарадњу

Поред поменутих форума у оквиру УН, постоји још једна организација чија су се највиша политичка тела (нарочито у периоду који изучавамо) истицала као важан форум за стигматизацију држава на простору Европе, али и укупно гледано држава „глобалног Севера“. У питању је Конференција за европску безбедност и сарадњу (КЕБС), која ће се средином деведесетих година трансформисати у Организацију за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС). Важност ове организације произлази из њене репрезентативности у смислу широког регионалног домашаја (обухвата не само све европске земље – већ и државе ван Европе које су релевантне за европску безбедност – попут САД, Канаде или азијских земаља некадашњег Совјетског Савеза). Због тога се може рећи да она, као најинклузивнији европски форум, представља најбољу персонификацију за својеврсну регионалну „публику нормалних“. Нарочито је важна чињеница да се у оквиру органа ОЕБС-а одлуке доносе, по правилу, консензусом. То значи да она одлука која је усвојена у оквиру неког од највиших политичких органа ОЕБС-а (раније КЕБС-а) представља потврђени став свих европских и најрелевантнијих околних земаља, те да због тога може производити изразите стигматизацијске ефекте за европске државе. У последњу деценију 20. века КЕБС је ушао такође са великим замахом и са вером бројних актера да овај мултилатерални форум може

бити институционализован и трансформисан у кључну компоненту за европску безбедност. Средином деведесетих година КЕБС ће прерасти и формално у организацију (ОЕБС), а територија некадашње Југославије биће једна од оних на којима ће ва организација премијерно играти своју нову улогу, баш као што су то чиниле и УН и што ће чинити НАТО. Најважнија тела ОЕБС-а која ће доносити стигматизацијске одлуке јесу највиша политичка тела, чији ће називи еволуирати током деведесетих година, а која можемо подвести под Савет ОЕБС-а. Поред тога, једно важно тело на које је потребно обратити пажњу, а које ће настати почетком деведесетих година, јесте Парламентарна скупштина ОЕБС-а . Иако ово тело неће имати ингеренције попут Савета, чињеница да ће у њему седети парламентарци свих европских земаља и релевантних неевропских земаља (рачунајући и САД, као једину суперсилу на свету током деведесетих година), чиниће ово тело симболички и репрезентативно важним актером, макар у домену етикетирања. Због тога ће у овом раду бити извршена анализа одлука највиших политичких тела КЕБС-а/ОЕБС-а (Комитет старијих званичника почетком деведесетих, касније Савет) и Парламентарне скупштине ОЕБС-а.

Европска унија

Коначно, постоји још неколико тела која би се могла дефинисати потенцијално као форуми за стигматизацију. Пре свега, имајући у виду да је Србија европска држава, једно од тих тела била је ЕУ, односно пре ње ЕЗ. Већ смо појаснили да је ЕУ као спољнополитички актер и самостални покретач стигматизације, али је, нарочито за случај који се изучава, уједно и форум у оквиру кога се одвија надметање између различитих актера (држава чланица) за покретање стигматизацијских процеса. Европска унија је као форум релевантна, пре свега, за државе у њеном окружењу. Имајући у виду чињеницу да су се готово све државе некадашњег источног блока (осим Русије и Белорусије) оријентисале у правцу чланства у ЕУ, делује да је чланство у овом блоку последњих година 20. века и првих година 21. века постало и синоним за припадност „друштву нормалних“, односно „клубу истакнутих“ на континенту за оне државе које су биле део друге политичке сфере за време Хладног рата.³⁹ Стога су одлуке ЕУ имале и шире форумско дејство, јер су се са њима најчешће усаглашавале и готово све остале европске државе које су тежиле чланству у Унији. Такође, утицај овог форума растао је и из чињенице да је и званичан став Београда још од 1989. године био да тежи чланству у ЕЗ (Ђукановић n.d.). Ипак, чињеница да је ЕУ била далеко ограниченијег чланства од УН и ОЕБС-а, те да је и сама нешто између актера и форума (о чему је већ више било речи у претходном делу) чини је *sui generis* примером и у овом случају. Ипак, постојале су две ситуације у којима је релевантност ЕУ као форума за стигматизацију додатно расла у случају који обрађујемо.

Прва јесу околности у којима је УН, најчешће кроз одлуке СБ или деловање генералног секретара, препуштао водећу улогу ЕЗ/ЕУ у решавању Југословенске кризе. Из овог готово бланко одобрења произлазио је легитимитет Заједнице/Уније као форума који може донети одлуке које имају глобалну важност, па тако и одређене стигматизацијске потезе. Но, овакав ангажман у коме је све препуштено ЕЗ фактички је престао са деловањем већ крајем 1991. године, те је овај вид легитимитета (иако и даље делимично присутан) донекле ослабио. Друга околност јесте блокираност глобалних институција попут УН око стигматизацијских питања због опречних ставова, у којима ЕУ као регионално друштво нормалних добија додатно на значају, а то је био случај у последњим двема годинама двадесетог века у

³⁹ Наравно, те не значи буквално да су само државе у ЕУ биле оне које су биле сматране за „нормалне“, нити да су све „нормалне“ европске државе тежиле чланству у овом клубу.

контексту Србије. Но, чак и тада је ЕУ била само један од форума за стигматизацијско деловање регионалних актера, уз друге форуме, као што је НАТО.

Мимо ова два случаја, улога ЕУ као стигматизацијског форума била је секундарна у односу на УН и ОЕБС. Како је у примеру који се обрађује у овој дисертацији стигматизација у ширим форумима најчешће успевала, а како документа ЕЗ/ЕУ нису потпуно електронски похрањена и лако доступна, у овом раду због ограничености ресурса који су потребни за истраживање различитих физичких архива органа ЕУ неће бити извршена темељна анализа свих докумената ЕУ који се тичу Србије, као што ће то бити учињено са поменутиим органима УН и ОЕБС-а.⁴⁰ Уместо тога, биће коришћена широка збирка унапред одабраних тридесетак докумената ЕУ у вези са Југословенском кризом 1991-1999. године, које је као кључне издвојио чувени Кристофер Хил. Одређени додатни документи ЕУ (пре свега они у којима се прописују рестриктивне мере према Србији) биће коришћени као важна допуна за последње године стигматизације Србије, пре свега за период 1999-2000. године који није темељно покривен Хилевим зборником, а у коме је деловање ЕУ било изразито важно.

Остали форуми за стигматизацију

Коначно, постоји још неколико организација које су на граници између форума за стигматизацију и функционалних актера стигматизације, а пре свега су у питању НАТО и Савет Европе. Од поменутих организација, НАТО је најближи форуму за стигматизацију, имајући у виду да је у оквиру њега донета одлука о бомбардовању СРЈ, као највишем виду дискриминације СРЈ због наводне „девијантности“ овог актера у поступању према албанској мањини на Косову. Претходно је НАТО деловао и 1994. и, нарочито, 1995. године у склопу акције „Намерна сила“ против положаја Срба у БиХ⁴¹, али уз претходну ауторизацију СБ УН за овакво деловање у сврху одбране заштићених зона у БиХ, што није био случај 1999. године. Читаво деловање НАТО-а у југословенској кризи било је део покушаја да се за ову организацију пронађе улога у новом поретку након краја Хладног рата. Ипак, како је НАТО организација уског чланства, заснована на војној, а не на нормативној моћи, упитно да ли се ради о правом форуму за стигматизацију или о форуму у коме се само покрећу санкције.

Такође, и Савет Европе, као међународна организација регионалног карактера са фокусом на људска права, могао би се узети као форум за стигматизацију Србије деведесетих година. Њена додатна предност у односу на ЕУ јесте шире чланство. Међутим, динамика стигматизовања Србије у овом форуму (чији социјалистичка Југославија никада није ни била члан) била је далеко мање интензивна него у другим. Такође, „оштрица“ ове организације далеко је тупља у односу на све претходно поменуте. Заправо, једина озбиљна оштрица ове организације јесте Европски суд за људска права и његове пресуде, али оне важе само за државе чланице – што је СРЈ била током деведесетих година. Имајући у виду поменуте скепсе, овога пута неће бити извршена детаљна анализа примарних извора ове организације у вези са Србијом и СРЈ, иако би нека даља истраживања могла да узму и њихова у обзир, већ ће њихове одлуке и мере бити коришћене само као допунски елемент у одређеним случајевима, попут анализе бомбардовања 1999. године. Поменути организација могли бисмо додати Покрет несврстаних, који је, као друга највећа организација на свету (чији је члан била и Југославија) могао имати одређену улогу у овом процесу, или регионалне

⁴⁰ Нека будућа студија би свакако могла да узме и ову компоненту у обзир, али ипак сматрамо да, имајући у виду важност и агилност ширих форума за стигматизацију, изостављање анализе овог форума неће утицати на опадање квалитета налаза.

⁴¹ Једном је НАТО деловао и против положаја Срба у Крајини, бомбардовањем аеродрома у личком месту Удбине, због напада који су одавде вршени на заштићену зону Бихаћ у северозападној Босни.

организације у Југоисточној Европи (попут Централноевропске иницијативе) које су важне јер окупљају земље региона у коме се налази и Србија. Међутим, ове организације и иницијативе су веома еластичне и недовољно кохерентне, те би било веома тешко сврстати их у форуме за глобалну стигматизацију. Њихове одлуке чине их више актерима који доприносе или отежавају стигматизацију, него што је директно врше. Због тога ћемо ове форуме ипак сврстати у функционалне актере стигматизације, о којима следи више детаља у наредном делу.

3.1.4. Функционални актери стигматизације

Коначно, четврти елемент за анализу чине функционални актери стигматизације. Током деведесетих година издвојиле су се три групе актера који су могли да утичу значајно на динамику стигматизације, пре свега кроз утицај на процес етикетирања. Прва група су различити извршни органи, стручне комисије и секретаријати у оквиру релевантних међународних организација чија највиша политичка тела представљају форуме за стигматизацију. Конкретније, подразумевају се различите известилачке мисије и верификационе мисије, те стручна тела и органи УН, ОЕБС-а, па и ЕУ. Ови органи могу у одређеним случајевима бити и иницијатори стигматизације, али су најчешће заправо актери који јој (не) доприносе својим налазима, а не и кључни актери за њено покретање. Током деведесетих година дошло је до повећања вере у мултилатерализам и у функционалност међународних организација, дошло је и до повећања утицаја ове групе као функционалног актера. На таласу окончања Хладног рата, оптимистичка предвиђања будућности међународних институција допринела су неупоредиво видљивијој улози различитих органа, комитета, комисија, мисија, експертских група, специјалних представника и других сличних колективних или инокосних тела у оквиру међународних организација, а пре свега оних у оквиру УН и КЕБС-а/ОЕБС-а.

Другу групу чине међувладине организације мањег калибра, ужег чланства и делокруга рада, или оне које имају широко чланство – али ван региона у коме се налази предмет стигматизације. Овакве организације не репрезентују читаво међународно друштво, не репрезентују ни регионално „друштво нормалних“ у региону у коме се налази предмет стигматизације, нити имају посебна овлашћења да стигматизују – али њихове одлуке могу дати озбиљну потпору покретачима стигматизације, или пак отежати њихов посао. За случај који ми истражујемо, вероватно најрелевантнији функционални актер из ове групе јесте Покрет несврстаних, друга највећа међународна организација по броју чланова. Иако је из претходно наведених разлога не можемо сврстати као пуноправног члана категорије форума за стигматизацију, чињеница да је Југославија држава којој је чланство у овој организацији била централна нит спољнополитичког идентитета чини њене одлуке веома релевантним функционалним актером за стигматизацију Србије. Такође, одлуке регионалних форума као што су Централноевропска иницијатива, или касније Процес сарадње у Југоисточној Европи (започет у облик конференција још 1988. године, али настављен у пуном формату 1996. године), Ројомонски процес, SECI иницијатива и Пакт за стабилност Југоисточне Европе. Важност ових формата произлази из чињенице да имају регионално чланство, односно да обухватају регион Југоисточне Европе. Поред тога, и друге важне међународне организације као што су Арапска лига, Афричка унија (раније Организација афричког јединства), Организација америчких земаља, Организација исламске конференције и друге организације које су масовне и које имају и изасланство при Организацији уједињених нација у Њујорку и стога могу утицати и на дешавања у овом глобалном форуму.

Трећу групу чине међународне невладине организације, чије је деловање такође постало све важније у овом кратком периоду „краја историје“. Нарочито се истичу старије и

традиционалне организације овог типа, попут Међународног комитета Црвеног крста (МКЦК), чији утицај у периодима оружаног сукоба има и снажну међународно-правну потпору кроз Женевске конвенције. Такође, веома је битан био и рад, односно извештаји и објаве утицајних организација попут Хјуман рајтс воча (Human Rights Watch) или Аменсти интернешенала (Amnesty International), које свој утицај базирају на легитимитету и угледу како међу државама, тако и међу њиховим јавним мњењима.

Коначно, четврту групу чине медији, а нарочито глобални телевизијски канали који су почели са целодневним вестима, као што су Си-ен-ен (CNN), Би-би-си (BBC), Скај (SKY), итсл. Утицај ових медија на спољнополитичка догађања деведесетих година назван је у спољнополитичкој анализи „Си-ен-ен ефектом“ (Robinson 1999) и базира се на претпоставци да су ови канали са великим бројем гледалаца стекли озбиљан утицај на јавно мњење, а посредно и на одлучиоце, те на тај начин почели да усмеравају њихово спољнополитичко деловање у кризним ситуацијама у вези са жариштима са којих су извештавали. Иако постоје и теоретичари који негирају било какву аутономију медија (Chomsky and Herman 1988), сматрамо да они деведесетих година јесу били важан функционални актер, те да је и њихова улога имала одређеног значаја.

3.2. Процеси стигматизације Србије

Полазећи од претпоставке да се само они елементи стигматизације који су прихваћени у релевантним међународним форумима могу сматрати прихваћеним у међународном друштву, примарни фокус овог рада биће на анализи примарних докумената у форумима за стигматизацију. Међутим, како се не би само констатовало шта је учињено у стигматизацији тј. колико је оштра стигма и ког типа наметнута неком актеру, већ како бисмо утврдили и каква политичка динамика стоји иза овог процеса, покушаћемо да утврдимо и остале елементе – ко је био покретач стигматизације, ко опонент, а ко функционални актер⁴² – те да покушамо да предочимо због чега је исход био такав какав јесте. Такође, покушаћемо да прикажемо покушаје стигматизације који нису уродили плодом, а које би анализа која би се фокусирао само на елементе стигматизације који су „потврђени“ у међународним форумима оставила „испод радара“. За анализу ових елемената биће превасходно коришћени налази постојећих темељних студија које су се већ аналитички бавиле дискурсима политичара и медија у различитим западним земљама о ратовима на Балкану (Hansen 2006; Mestrovic 1994; Glišović 2011) и стереотипима и дискурсима о Балкану уопште (Todorova 2006; Goldsvorti 2000; Bakić Hyden 2006; Vazdulj 2013). Примарни извори биће коришћени у овом аспекту допунски, а не систематски. У наредним редовима биће показано како су се поменути актери постављали током деведесетих година у погледу стигматизације Србије, те како је дошло до испуњења свих потпроцеса неопходних за настанак стигме: етикетирања, стереотипизације, издвајања, губитка статуса и дискриминације.

⁴² Четврти истраживачки елемент (функционални актери) бити разматран мање детаљно и више илустративно. Тиме се не негира његова важност, али сматрамо да је за остваривање циљева овог рада довољно оквирно показати утицај који су овакви актери имали, а не и детаљно мерити степен утицаја ових актера, што би свакако могло и требало да буде предмет истраживања будућих студија овог типа, имајући у виду да и у овом аспекту постоји празнина.

3.2.1. Етикетање Србије

У складу са концептуалним и теоријским поставкама изнетим у претходном поглављу, етикетање у овом раду одређујемо као дискурзивни акт којим се одређени негативни епитет (етикета) приписују конкретном субјекту. Овај акт, односно низ актова, можемо сматрати да је постао успешан оног тренутка када постане заступљен у јавном дискурсу, односно када велики број актера (не нужно и сви) у друштву усвоји став о постојању ових етикета. Актери који иницирају етикетање су најчешће они који имају највише социјалног капитала, односно моћи, утицаја и угледа у међународним односима. Конкретно, у међународном друштву актери који иницирају етикетање су најчешће велике силе, а у периоду који ми изучавамо постојао је фактички униполарни тренутак САД, те је стога ова држава примаран актер који је имао могућност етикетања у међународном друштву. Тако је и сама етикета од стране САД током 1990их година фактички доводила до глобалне етикетаности, имајући у виду констелацију међународних односа. Међутим, како би се етикета сматрала широко, или чак глобално прихваћеном, чак је и у овом периоду апсолутне доминације САД било неопходно да овај процес добије и потврду у мултилатералним форумима, односно да својом одлуком „девијантном“ субјекту конкретну етикету „пришије“ нека међународна организација или савез – конкретно, пре свега, УН, али и КЕБС/ОЕБС, Савет Европе и ЕЗ/ЕУ.

Социјалистичка Федеративна Република Југославија носила је епитет узорног члана међународног друштва током хладноратовског периода. Несврстана позиција и независност у спољнополитичком деловању од Москве након 1948. године омогућили су јој да буде изузета од западних настојања да стигматизује комунистичке државе, те је пружиле другачији третман на Западу захваљујући „стратегiji клина“ и настојању да се „Тито одржи на површини“ (Lees 1997). Са друге стране, чињеница да су власт држали комунисти и да су у њој либерализам и капитализам биле проказане речи, те да је била активна у подршци бројним покретима који су били супротстављени САД широм света (од Палестине до Вијетнама), чинила је СФРЈ прихватљивим партнером и за СССР након Стаљинове смрти. Због тога је СФРЈ у датом геополитичком контексту била махом лишена негативних етикета и прилично поштована од стране различитих актера. Међутим, промена геополитичког контекста након пада Берлинског зида и демократских промена у земљама источног блока од 1989. до 1991. године доводе и до промене приступа према СФРЈ, нарочито са западне стране. У овом периоду су приметни и први елементи етикетања СФРЈ, а нарочито Србије као њеног саставног дела. Наиме, СФРЈ је напрасно престала да буде тумачена на Западу као „најбољи део“ комунистичког блока, јер су друге земље Истока у Европи кренуле у брзе либерално-демократске реформе. У таквој ситуацији, одређене ствари које су биле „праштане“ Југославији од стране Запада почињу да поново излазе на видело. Крајем осамдесетих долази до политичке кризе на Космету, као и до кризе у односима између република у југословенској федерацији, а на западу, услед смањења геополитичког интереса за СФРЈ и окретања фокуса на друге земље Источне Европе, све више простора за деловање добијају и лобисти који су желели оштрији став према Југославији и Србији, нарочито албански (Ковачевић 2007, 73–74). У наредним редовима представимо етикете које су „прикачене“ Србији и СРЈ током деведесетих година почевши од хронолошки најстаријих, појаснићемо њихову генезу и садржинску суштину, са додатним фокусом на актере који су их покретали, актере који су им опонирали, те форуме у оквиру којих су ове етикете потврђиване.

Етикета „кршитеља људских права“

Хронолошки прва етикета коју су спољни актери покушали да „пришију“ Србији (у почетку и СФРЈ) у овом периоду јесте етикета „кршитеља људских права“. Ова етикета је временом значењски еволуирала, па тако можемо издвојити четири фазе постојања ове етикете током деведесетих година. Прва фаза започела је с краја осамдесетих и трајала до средине деведесетих година, и у њој се етикета „кршитеља људских права“ качила Србији превасходно због оптужби за кршење мањинских права, пре свега, Албанаца на Косову и Метохији, али и мањина у Санџаку и у Војводини. Друга фаза траје од краја 1995. до почетка 1998. године и односи се превасходно на кршење мањинских права Албанаца на Косову и Метохији (које је мање интензивно истицано него у претходном периоду), али и на кршења политичких права свих грађана Србије. Трећа фаза настаје марта 1998. године и у њој је поново нагласак на кршењу права мањина, овога пута са јасним и изузетно интензивним фокусом на Косово, чија је кључна реч била „прекомерна употреба силе“ на албанском заједницом. Коначно, након завршетка конфликта јуна 1999. године, етикета кршитеља људских права почиње да се односи доминантно на политичка и грађанска права свих грађана Србије од стране режима Слободана Милошевића. Треба додати да је између 1992. и 1995. године Србија и посредно етикетирана за кршење људских права Муслимана/Бошњака и Хрвата у БиХ и Хрватској на зарађеним подручјима под српском контролом. Међутим, етикета кршитеља људских права ове две групе у поменутиим војним сукобима ишла је, по правилу, као пратећа још јакој етикети „починитеља ратних злочина“ односно прекршитеља међународног хуманитарног права – успостављана је истим документима тј. одлукама у форумима, на предлог истих покретача етикетирања, тако да је фактички била у другом плану у односу на свог више инкриминишућег парњака. Због тога се у овом делу рада неће анализирати етикетирање у овом домену, већ ће то бити остављено за посебну анализу етикете „починитеља ратних злочина“.

Доласком новог америчког амбасадора Зимермана у Београд започиње прва фаза етикетирања (Ковачевић 2007). У његовим речима примећују се прве вербалне оптужбе да Србија и тадашња СФРЈ (потенцијално) крше норме међународног права људских права, а пре свега оне из корпуса мањинских права које су садржане у Хелсиншком акту КЕБС-а из 1975. године, конкретно у вези са ситуацијом на Косову и Метохији. У почетку ова етикета није имале „надоградњу“ у виду других, виших елемената стигматизације, односно није била праћена стереотипима, издвајањем, губитком статуса и дискриминацијом, а САД такође нису у почетку ни покушавале да овакву етикету подигну на ниво међународне заједнице. Међутим, да америчко етикетирање неће имати искључиво функцију „сигнализирања“ незадовољства и убеђивања Србије да промени своју политику оваквим суптилним „срамоћењем“ (*naming and shaming*), већ да ће бити праћено и конкретним политичким последицама (казнама), постало је очигледно крајем 1990. године, када је Конгрес САД усвојио такозвани Никлсов амандман, којим се обуставља економска помоћ САД до побољшања ситуације у домену људских права Албанаца на Косову (Ковачевић 2007, 73). Такође, исте године постаје јасно на основу деловања мултилатералних организација да етикета „кршитеља људских права“ постаје широко прихваћена у међународном друштву.

Наиме, 1990. године Аустрија успева да добије подршку за покрене механизма за надгледање стања мањинских права у тадашњој СФРЈ у оквиру људске димензије КЕБС-а (Аџић 2001, 99–102). Крајем 1991. и у првој половини 1992. године уследиће неколико извештајских мисија који ће бити важан функционални актер за убрзавање етикетирања СРЈ као кршитеља људских права. Промена америчке политике према југословенској кризи обухватаће и преузимање активније улоге у етикетирању Србије и за положај мањина и

далеко већи труд Америке као „покретача стигматизације“ у овом аспекту.⁴³ Током 1992. године етикета СРЈ као земље у којој постоје озбиљна и систематска кршења људских права мањинске популације постаје и званично прихваћена у оквиру КЕБС-а. Најпре је још јула 1992. године КЕБС у Будимпештанској декларацији наведено да Србија „негира основна права и слободе етничких Албанаца на Косову, као и Мађара, Муслимана и других мањина на територији Србије, нарочито у Војводини“ (CSCE Parliamentary Assembly 1992, 10). Након тога су закључци Комитета старијих званичника (Committee of Senior Officials) са састанка у Прагу августа 1992. године и одлука Савета КЕБС-а из Стокхолма из децембра исте године такође експлицитно етикетирали СРЈ и Србију као систематског кршитеља права мањина и дискриминатора Албанаца, Мађара, Муслимана и других (CSCE Committee of Senior Officials 1992, 4).⁴⁴ Такође, ова етикета је потврђена и у декларацијама Парламентарне скупштине ОЕБС-а у периоду од 1993. до 1995. године. Средином 1992. године ће и тадашња ЕЗ позвати Србију „да се уздржи од даље репресије на Косову“ (Hill and Smith 2000, 366) чиме ће је етикетирати као репресивног актера тј. кршитеља људских права националних мањина.

Да је ова етикета постала глобално прихваћена постаје јасно и након усвајања одређених аката у оквиру ГС УН. Преглед свих докумената везаних за СРЈ у овом телу показује да је у чак осам декларација ГС УН у периоду од 1992-1995. експлицитно етикетирана Србија као кршитељ људских права мањина у Санцаку, Војводини и на Косову (General Assembly of the United Nations 1993b, 1993d, 1994b, 1994c, 1994d, 1994e, 1995a, 1995b), при чему је од 1994. године уведен посебни годишњи извештај о стању људских права на Косову (General Assembly of the United Nations 1994e, 1995a). У овом форуму најгласнији иницијатори стигматизације биле су САД, затим западноевропске земље, али су веома активне биле и арапске државе, као и Мађарска, Бугарска и други суседи који су покушали да укажу на угроженост својих мањина, те Босна и Херцеговина и Хрватска. Свака одлука усвајана је са великим бројем гласова за, што говори у прилог томе да су опоненти стигматизације у овом телу били углавном немоћни да изграде значајнију коалицију. Треба напоменути и да су и у овом телу важан функционални актер стигматизације били извештаји Специјалног известиоца Комисије за људска права УН, који су били нотирани и у резолуцијама Комисије, попут резолуције 7/1993 у којој се изражава „дубока забринутост у вези са стањем људских права у Србији, нарочито на Косову, као и у Санцаку и Војводини“ и потом истиче низ конкретних аката кршења људских права Албанаца на Косову претходно нотираних у поменутих извештајима (Economic and Social Council of the United Nations 1993, 52–57).

Друга фаза започиње 1995. и траје до почетка 1998. године. У овом периоду, интензитет етикета СРЈ ће генерално опасти, па ће она чак бити и хваљена због доприноса миру и стабилности у контексту решења конфликта у БиХ. Такође, споразум између Милошевића и Ругове из септембра 1996. године (постигнут уз посредовање ватиканског реда Светог Еуђидија) о повратку паралелних албанских образовних институција у интегрисани школски систем Србије, утицаће позитивно на став међународног друштва према Србији у овом

⁴³ У постављању ове етикете предњачили су почетком деведесетих година чланови Конгреса, попут Боба Дола и Роберта Диогардија, док је администрација Џорџа Буша била далеко суздржанија. Примера ради, државни секретар Џејмс Бејкер је одлучио да искористи право да суспендује примену Никлсовог амандмана, и тако иницијално спасао Србију (и тада још увек постојећу СФРЈ) учвршћивања ове етикете и наставка стигматизације у вези са овим питањем. Међутим, најбољи индикатор промене приступа администрације јесте „Божично упозорење“ издато крајем 1992. године од стране Џорџа Буша Старијег. У овој тајној поруци, Буш је поручио да ће, у случају ескалације насиља и употребе војне силе против Албанаца на Косову, Америка оружаном интервенисати против Србије (Ковачевић 2007). Ова претња је више пута понављана, ојачавана, а на крају и реализована за време мандата Била Клинтона.

⁴⁴ Из ових етикета проистекло је и успостављање КЕБС-ове Мисије дугог трајања на Косову, у Војводини и у Санцаку још августа 1992. године, о чему ће бити више речи у поглављу о издвајању као делу стигматизације.

домену. Ипак, етикета „кршитеља људских права“ неће у овом периоду потпуно нестати. У свом билатералном деловању, Америка ће настојати да ово питање одржи на агенди и кроз „спољни зид санкција“, где ће захтев за решавањем косовског проблема бити употребљен као разлог за блокирање реинтеграције СРЈ у међународне организације. Ове етикете биће у одређеној мери оживљаване и приликом билатералних сусрета, попут посете државне секретарке Мадлен Олбрајт Београду 1997. године (Nikšić 1997). На исти начин ће, кроз условљавање даљег приближавања са Србијом (између осталог) побољшањем људских и мањинских права на Косову, и ЕУ одржавати ову етикету (Hill and Smith 2000, 376). У Варшавској декларацији Парламентарне скупштине ОЕБС-а из 1997. године експлицитно се као један од услова за повратак СРЈ у чланство захтева побољшање ситуације на Косову и дијалог са Албанцима, као и повратак ОЕБС-ове мисије дугог трајања на Косово, у Санцак и у Војводину, чиме се наставља одржавање ове етикете, додуше у доста блажем облику у односу на период од 1992. до 1995. године (OSCE Parliamentary Assembly 1997).

Одржавање етикете настављено је и у оквиру ГС УН у посебним годишњим извештајима о стању људских права на Косову, као и у ширим извештајима о стању људских права у СРЈ, БиХ и Хрватској. Поред албанске мањине на Косову, помиње се угроженост мањина и у Санцаку и Војводини, а по први пут се експлицитно адресира и положај бугарске мањине. Међутим, језик у овим извештајима нешто је блажи – примера ради, 1996. године се у извештају о Косову наводи мање детаљан и општији низ кршења људских права, а шаље се и похвала за договор Милошевић – Ругова из исте године (Hill and Smith 2000, 386). Но, у овој фази ће се, ако изузмемо етикетирање у оквиру КЕБС-а Милошевићевог режима због хапшења лидера опозиције Вука Драшковића и његове супруге Данице 1993. године (Aćimović 2001, 102; CSCE Parliamentary Assembly 1993, 20), први пут у контекст кршења људских права значајније довести и политичка права и слободе свих грађана Србије. Кључни функционални актер етикетирања биће посебна известилачка мисија ОЕБС-а на челу са бившим шпанским премијером Фелипеом Гонзалесом, која ће у својим извештају од 26. децембра 1996. године изнети став о победи опозиције у кључним градовима Србије и тиме фактички констатовати режимски покушај изборне преваре, а потом ће у својим извештајима из 1997. године још директније нагласити озбиљније повреде слободе медија и независности судства у Србији, притом истичући и нефер амандмане на српско изборно законодавство као додатни проблем (OSCE 1997). Важан функционални актер у овом периоду постаће и међународне невладине организације, па донекле и глобални медији који ће посветити велику пажњу грађанским и студентским протестима у Србији 1996-1997. године.

Најважнији покретач етикетирања биће поново САД, чија ће одлазећи државни секретарк Ворен Кристофер писати Милошевићу поводом кршења изборне воље грађана, а са таквим наративом ће наставити и нова државна секретарка Мадлен Олбрајт (Kovačević 2007, 183–89; Krstić 2015, 195). Мултилатерални форуми ће прихватити и потврдити овакве етикете. Резолуције ГС УН о стању људских права у СРЈ, БиХ и Хрватској из децембра 1996. и 1997. године истичу кршење политичких права у СРЈ као озбиљан проблем, а нарочито се наглашава дефицит слободе медија (General Assembly of the United Nations 1996, 1997b). Министарски савет ОЕБС-а ће, једнако као и Парламентарна скупштина ове организације, у својим закључцима из 1997. године нагласити недостатак демократије у Србији и потребу за омогућавањем фер избора и услова за деловање слободних медија (OSCE Ministerial Council 1997, 3; OSCE Parliamentary Assembly 1997, 16). Можемо рећи да ће се у овој фази питања политичких права и демократије изједначити са питањима права мањина.

Трећа фаза настаје марта 1998. године, када поново у први план излази питање мањинских права, али сада са искључивим фокусом на косовске Албанце и са далеко већим интензитетом него икада до тада. Својеврсни сигнал за улазак у ову фазу представљао је децембар 1997. године, када су усвојене конкретније осуде деловања Србије у односу на

претходне две године - од стране ГС УН, због насиља над демонстрантима у Приштини (General Assembly of the United Nations 1997a, 2), и од стране ЕУ, због пресуда за тероризам Албанцима за које се сумњало да су базиране на исказима датим под принудом (Hill and Smith 2000, 386–87). Но, од марта 1998. године и распламсавања сукоба између српских снага безбедности и ОВК долази до појачане употребе термина попут „прекомерна употреба силе“ против Албанаца и реферисања на страдању албанских цивила и избеглица. Најгласнији покретачи овог новог и далеко јачег етикетирања „кршитеља људских права“ од свих претходних били су Американци, али они нису деловали самостално, већ у садејству са другим заинтересованим силама.

Кључни документи којима је Србија етикетирана као систематски кршитељ људских права Албанаца донети су у оквиру такозване Контакт групе – неформалног облика општења утицајних држава заинтересованих за решавање косовске (по угледу на исту групу креирану за решавање конфликта у Босни), а коју су чиниле САД, Уједињено Краљевство, Француска, Немачка, Италија и Русија. У заједничкој изјави ових држава након састанка Контакт групе у Бону 25. марта 1998. године СРЈ је експлицитно речено да неће бити реинтеграције у међународна тела и поправљања њеног међународног положаја док год не поправи „озбиљне проблеме“ који постоје у вези са људским правима на Косову (Contact Group 1998a), а слично је било и након састанка у истом формату које је одржан 9. марта исте године (Contact Group 1998b). Веома битан функционални актер етикетирања у читавом овом периоду биће представници међународних невладиних организација, посматрачке мисије међународних организација и утицајни глобални медији, који ће пуно медијске пажње придавати питању Косова, притом често правећи и аналогije са претходном ситуацијом у Босни, што ће чинити и бројни спољнополитички одлучиоци (Hehir 2006). Ове етикете биће убрзо прихваћене и потврђене у три важна форума.

Први је ОЕБС, чији ће Стални савет већ 11. марта усвојити Одлуку 218 у којој ће позвати на престанак прекомерне употребе силе над Албанцима на Косову и престанак кршења њихових људских права (OSCE Permanent Council 1998). Људска права у другим регионима СРЈ биће адресирана само индиректно, кроз позив на повратак Мисије дугог трајања која је обухватала Војводину и Санџак, а не више директно као раније. Сада ће сва пажња бити усмерена ка Косову. Други форум у оквиру којег ће етикета бити потврђена јесте Савет безбедности Уједињених нација. Ово тело ће својом резолуцијом 1160, усвојеном последњег дана марта 1998. године, осудити „екстензивну употребу силе“ српских снага против цивила и мирних демонстратора на Косову (осудивши паралелно и терористичке акте ОВК), помињући и потребу за решењем озбиљних проблема у домену људских права на Косову (United Nations Security Council 1998a). Док је осуда употреба силе против демонстраната већ била заступљена у извештају ГС УН о стању људских права на Косову с краја 1997. године, ово је (ако изузмемо далеко опшије осуде „полицијске бруталности“) прва осуда употребе оружане силе против албанских цивила у оквиру Уједињених нација. Такође, што је и најважније – ово је прва резолуција која констатује кршење људских права Албанаца на Косову усвојена од стране Савета безбедности, као најважнијег и најутицајнијег тела за етикетирање у овом домену, које до сада није „лепило“ овакве етикете Србији односно Југославији.⁴⁵

Коначно, трећи форум који ће пружити подршку овој етикети јесте Европска унија, која ће последњег дана марта 1998. године осудити војно-полицијско насиље широких размера над цивилима на Косову, које подразумева и њихово страдање (Hill and Smith 2000, 387). Већ од

⁴⁵ Постојао је низ резолуција у којима се помињало кршење људских права од стране Срба у БиХ и Хрватској, али не на Косову.

лета 1998. године, а нарочито током јесени, етикета кршитеља људских права Албанаца на Косову постаће пратећа још јачој етикети ратног злочинца, па чак и агресора према Албанцима, али ће бити присутна у свим релевантним одлукама најважнијих међународних форума. То ће бити случај у Изјави Европског савета о Косову из јуна 1998 године (Hill and Smith 2000, 388), документима Парламентарне скупштине ОЕБС-а из лета 1998. године (OSCE Parliamentary Assembly 1998) и резолуцији ГС УН о стању људских права на Косову из децембра 1998. године (General Assembly of the United Nations 1998b), и, што је посебно важно – у резолуцијама СБ УН 1199 и 1203 (United Nations Security Council 1998b, 1998c). Одлука Министарског савета ОЕБС-а из октобра 1998. године донекле је блажа, јер не етикетира експлицитно СРЈ као кршитеља, али помиње и злочине и кршења људских права, слично као и Саопштење за штампу ЕУ о Косову из истог месеца (Hill and Smith 2000, 389–90).⁴⁶ Коначно, иако је запала у други план у односу на положај Албанаца на Косову, ни аспект етикете „кршитеља људских права“ који се односи на политичка права свих грађана Србије није нестао у овом периоду – напротив! Резолуција ГС УН о стању људских права у СРЈ, БиХ и Хрватској експлицитно ће поменути проблеме у вези са положајем новинара и универзитета у СРЈ (General Assembly of the United Nations 1998a, б)⁴⁷, а у резолуцији 1203, СБ УН ће први пут етикетирати СРЈ за одређени аспект из домена политичких права грађана – изражавајући забринутост због затварања медија (United Nations Security Council 1998c, 2).

Четврта фаза настаће након окончања бомбардовања СРЈ јуна 1999. године и трајаће до октобра 2000. године, а обележиће је превасходни фокус на кршење политичких права грађана Србије. Међутим, оно што ће додатно обележити ову фазу јесте и озбиљна промена у погледу опонената етикетирању, а последично и промена у погледу форума у оквиру којих ће ове етикете бити потврђиване. Наиме, Руска Федерација ће још од почетка бомбардовања марта 1999. године престати да пристаје на компромисе и почети да отворено опонира највећем броју докумената који етикетирају СРЈ⁴⁸, а слично ће антагонизирана бити и Кина, нарочито након страдања њене амбасаде у бомбардовању Београда маја 1999. године. То ће за последицу имати потпуну блокаду усвајања било каквих резолуција које би инкриминисале и етикетирали СРЈ у оквиру Савета безбедности УН. Такође, и у званичним телима ОЕБС-а, где се одлуке доносе консензусом - што фактички значи да је немогуће усвојити их без одобрења Русије – током периода бомбардовања и до краја 1999. године неће бити донета ниједна политичка одлука којом ће СРЈ бити етикетирана. Једини изузетак представљаће Истанбулска декларација Самита ОЕБС-а с краја 1999. године, у којој ће бити поменути демократски дефицити СРЈ и потреба за поштовањем основних права и слобода, са

⁴⁶ Ово није толико зачуђујуће, имајући у виду да је резолуција донета са намером да се покрене имплементација споразума Милошевић-Холбрук и успостави Верификациона мисије ОЕБС, те да је у тој атмосфери било потребно охрабрити СРЈ да имплементира договор до краја и стога се избегло директно етикетирање.

⁴⁷ Ова осуда дошла је незнатно након усвајања контроверзних Закона о Универзитету и Закона о информисању од стране коалиционе већине СПС-ЈУЛ-СРС.

⁴⁸ Русија ће у овом периоду у великој мери променити приступ. Чувено „окретање авиона“ изнад Атлантика од стране премијера Јевгенија Примакова и његово одбијање да слети у САД када је чуо да су започели удари на СРЈ најбољи је индикатор ове промене курса. Русија ће и даље сарађивати са западом по питању Косова – па ће тако Виктор Черномирдин заједно са Мартијем Ахтисаријем бити кључни преговарач који ће убедити Београд у потписивање Кумановског споразума. Међутим, заузимање аеродрома Слатина код Приштине без договора са НАТО снагама и покушај допремања додатних трупа на Косово, затим позитивне реакције парламентарца Савеза Русије и Белорусије на жељу СРЈ за приступање овом савезу, кредити за помоћ за обнову земље у тунцима јаким финансијских санкција западних држава према СРЈ, успостављање војне сарадње између генералштаба Армије Руске Федерације и Војске Југославије (на чијем су челу били људи оптужени пред МКТЈ) и, коначно, потписивање Споразума о слободној трговини СРЈ и Русије лета 2000. године – сви наведени догађаји показују еманципацију руског приступа СРЈ од западног, које ће постати нарочито изражено у 2000. години, након доласка Владимира Путина на чело државе.

нагласком на демократизацију, слободу медија и услове за поштене и слободне изборе, али у нешто умеренијем и општијем тону (OSCE 1999, 47). У овом документу биће поменуте и „године репресије, нетолеранције и насиља“ на Косову у контексту жеље да се сада изгради мултиетничко друштво, али ће исто тако бити осуђен и егзодус Срба од доласка међународних снага (OSCE 1999, 46–47). Дакле, кључно етикетирање у овом периоду биће спроведено кроз оне форуме у којима се одлучивало већински, као што су Парламентарна скупштина ОЕБС-а и ГС УН.

Главни покретачи, или још боље речено – „чуvari ватре“ етикетирања у овом периоду биће и даље западне државе, с тим што ће улога држава чланица ЕУ, а пре свега Немачке, Француске и Уједињеног Краљевства, бити још више истакнута него у прошлој фази. Наравно, важан актер и даље ће бити и Сједињене Америчке Државе, као и Канада и друге западне државе. Резолуција ГС УН о стању људских права у СРЈ, БиХ и Хрватској с краја 1999. године најексплицитније и најдетаљније ће адресирати демократске дефиците у Србији и позвати на одржавање фер и демократских избора (General Assembly of the United Nations 1999b). Такође ће и декларације Парламентарне скупштине ОЕБС-а из 1999. и 2000. године истаћи како у Србији нема демократије и како је демократизација Србије кључна за стабилност региона (OSCE Parliamentary Assembly 1999, 6, 2000, 22).

У Букурештанској декларацији из лета 2000. године, по први пут ће бити етикетирана и Русија – због различитих видова помоћи „недемократском режиму Слободана Милошевића“ и пропуштања да се ухапси генерал Ојданић (оптужен пред МКТЈ) приликом боравка у Москви (OSCE Parliamentary Assembly 2000, 14). Ово етикетирање кореспондира са директнијим приступом Москве развоју партнерства са Београдом која су започета након разочарења у деловање запада почетком бомбардовања СРЈ на пролеће 1999. године, а потом нарочито интензивирана након повлачења Бориса Јељцина и препуштања „диригентске палице“ Владимиру Путину последњег дана 1999. године. Претходно ће у декларацији из Санкт Петербурга јула 1999. године одржавање фер и демократских избора биће истакнуто као основни предуслов за повратак у ОЕБС – што представља новитет у односу на дотадашње захтеве који су се махом тицали права мањина и нарочито положаја косовских Албанаца, а који су након резолуције 1244 и увођења међународне управе фактички стављени *ad acta* (OSCE Parliamentary Assembly 1999). Ипак, треба напоменути да мањинска питања нису била у потпуности изостављена ни у овом периоду. Поред већ поменуте уопштеније референце на ранија кршења људских права на Косову у Истанбулској декларацији Самита ОЕБС-а, на исту тему се референцирало, и то директније, и у резолуцији ГС УН о стању људских права у СРЈ, БиХ и Хрватској из децембра 1999. године (General Assembly of the United Nations 1999b), као и у посебној резолуцији о стању људских права на Косову која је усвојена истог дана (General Assembly of the United Nations 1999a). Такође, у резолуцији о људским правима у СРЈ биће поново изражена и забринутост за стање људских права људских права у Војводини и у Санџаку (General Assembly of the United Nations 1999b, 7–8).

Оно што ће представљати новитет у резолуцији која адресира ситуацију на Косову јесте што ће бити поменута угроженост људских права албанских затвореника премештених из затвора на Косову у затворе на територији централне Србије (General Assembly of the United Nations 1999a, 4). Забринутост због оваквих премештања, тешких услова у затворима, противправног државања у затвору, недостатка фер суђења за ове затворенике и немогућавања представницима релевантних међународних организација попут Међународног комитета црвеног крста (МКТЈ) да приступе овим затвореницима – истакнута је и у поменутим декларацијама Парламентарне скупштине ОЕБС-а из Санкт Петербурга (OSCE Parliamentary Assembly 1999, 4–5) и Букурешта (OSCE Parliamentary Assembly 2000, 22–23). Ипак, треба напоменути да је дискриминација мањина од кључног аспекта етикетирања у

домену кршења људских права у овом периоду постала секундарна, док је етикетирање због недемократских пракси и кршења политичких права свих грађана Србије од стране режима постало апсолутно доминантно, па је и више пута означено као важна ствар за стабилност читавог региона. У овој фази је етикетирање фактички имало за циљ и суштинску промену режима, а не само промену пракси код истог, за разлику од претходних периода.

Етикета „агресора“

Етикета агресора настала је фактички паралелно са етикетом „ратног злочинца“, али су покушаји за етикетирање у овом домену настали за нијансу пре. Значењски је ова етикета имала одређених варијација. У првој фази у периоду од лета 1991. до маја 1992. године, ова (још увек не у потпуности успостављена) етикета имплицирала је агресивно понашање (ЈНА и српских паравојних формација) и одговорност за отпочињање сукоба на територији. У другој и кључној фази, од маја 1992. до краја 1995. године (уз одређену промену током 1994. године), она је значила да Србија и СРЈ крше суверенитет и територијални интергритет других држава сопственим војним деловањем на њиховим (сада међународнопризнатим) територијама. Коначно, у трећој и уједно најкраћој и најмање интензивној фази за употребу ове етикете током 1998. и 1999. године, она се користила да означавала организоване индискриминаторне нападе на албанско становништво на Косову. Есенцијална важност ове етикете тицала се фактички правног домена *ius ad bello*, односно питања ко је у бившој Југославији страна која је агресор (и води рат противно нормама међународног права које га забрањују), а која учествује у сукобу у самоодбрани (односно води одбрамбени, праведни рат). Ово питање било је од есенцијалне важности за позиционирање спољних актера према југословенској кризи, те је због тога било веома важно коме ће припасти која етикета.

Прва фаза трајала је најкраће и била је најмање ефикасна у погледу исхода. У овој фази заправо се радило о покушају етикетирања стране одговорне за избијање сукоба у СФРЈ, конкретније у Словенији и Хрватској. Ова етикета била је веома значајна, јер је доводила и до одговора на два важна питања. Прво јесте да ли постоји право на сецесију република СФРЈ или не – односно да ли су за кризу одговорна сецесионистичка руководства Словеније и Хрватске или руководства савезне државе и република Србије и Црне Горе које то нису желеле да прихвате. Друго питање тицало се оправданости побуне Срба у Хрватској – односно имају ли они право на проглашавање тзв. српских аутономних области (САО), а касније и покушаја сецесије у форми Републике Српске Крајине (РСК), или не. Етикетирањем једне стране као одговорне за почетак сукоба фактички се давао одговор и на ова два питања, а то је имало реперкусије и на одлуке да ли ће сецесија република бити призната или не, како ће се приступити питању Срба у Хрватској, итсл. Главни покретач процеса етикетирања Србије, Црне Горе и ЈНА као одговорних за сукоб била је, пре свега, СР Немачка, уз подршку других држава, као што су Аустрија и (нарочито) Ватикан. Немачка ће бити и једна од првих држава која ће усвојити одлуку о признању Словеније и Хрватске у децембру 1991. године (са ступањем на снагу 15. јануара 1992), а признање ће истог месеца најавити и Ватикан. Званичници ових држава покушавали су да истакну како је српско руководство примарно одговорно за избијање сукоба и да подстакну остале државе (нарочито европске) да прихвате њихов став. Са друге стране, овој идеји су иницијално опонирале све остале моћније државе, које су сматрале да одговорност за сукобе деле све стране – САД, СССР, Француска и Уједињено Краљевство. Србија је, у почетку, тврдила како она као република и не учествује у сукобу, већ је реч о сукобу савезне државе (ЈНА) која штити устав и сецесиониста из других република. Ипак, ЕЗ је већ крајем августа 1991. године у декларацији министара спољних послова експлицитно осудила „српске паравојске“ за покушај решења кризе војним средствима, те констатовала како је ЈНА под контролом

руководства Србије и позвала савезно руководство да спречи ову „нелегалну употребу силе“ (Hill and Smith 2000, 363). На овај начин, српско руководство је индиректно етикетирано као примарно одговорно за употребу силе, али ово није довело и до промена у приступу ЕЗ питању легалности сецесије, већ су државе остале на својим почетним позицијама. До већих промена долази почетком 1992. године, услед два важна догађаја.

Прва јесте истрајност ватиканске и немачке дипломатије да испослују признање ових држава, а пре свега спремност Немачке да у оквиру преговора о Мастрихтском споразуму захтева од Француске и Уједињеног Краљевства признање Хрватске и Словеније, у замену за жељене немачке концесије у погледу будуће Европске уније (Dinan 2009). Друга јесте утицај става Бадинтерове комисије која је утврдила како се Југославија распала на саставне делове и како постоје услови за признање Словеније, а да ће признање Хрватске бити могуће уколико се регулише заштита српске заједнице.⁴⁹ Коначан исход било је признање Хрватске и Словеније од стране држава Европске заједнице, као и од стране великог броја других држава средином јануара 1992. године. У фебруару 1992. године уследиће и признање Русије, а „последњи мохиканац“ става да не треба признати Хрватску и Словенију из клуба великих сила остаће САД. Ипак, Америка ће бити веома пасиван опонент у овој фази, јер ће препустити вођство Европи, због чега њено противљење и није дало изразитије резултате. Дакле, етикетирање од лета 1991. до пролећа 1992. је било махом билатерално, са изузетком донекле ЕЗ, а служило је за придобијање подршке за признање Хрватске и Словеније, док у мултилатералним форумима није било потврда ове етикете. Све мултилатералне резолуције у овом периоду апеловале су на све стране у конфликту да се суздрже и да се придржавају (често потписиваних и још чешће кршених, пре свега у Хрватској) споразума о примирју.

Друга фаза започиње маја 1992. године, након пријема Хрватске, БиХ и Словеније у УН, те након распламсавања сукоба у БиХ, уз присуство ЈНА на територијама БиХ и Хрватске.⁵⁰ Ове чињенице створиле су услове за то да се понашање Србије, односно новоформиране СРЈ, означи као „агресија“, у смислу нарушавања суверенитета и територијалног интегритета других међународнопризнатих држава. Ситуација се потпуно обрнула јер су САД, као опонент етикетирању у претходној фази, сада су биле главни протагониста етикетирања и свих пратећих елемената стигматизације. Логика САД је била управо да ће могућност стигматизације због „агресије“ бити важан фактор одвраћања српског руководства и у БиХ и у СРЈ (имајући у виду могуће санкције које следе против онога ко је означен колективно као агресор – од економских до војних), те су због тога и форсирале брз пријем БиХ у УН. Америци су се у овим напорима придружиле и остале земље – а нарочито су истакнуте биле земље ЕЗ и муслиманске земље. Значајнијих опонената није било – мада се стиче утисак да су Русија и Кина са далеко мањим еланом приступале овом процесу.

Резултат је било нешто посредније етикетирање у СБ УН и прилично непосредно и директно у осталим форумима. Резолуцијом СБ УН 752 од 15. маја 1992. године СРЈ фактички означена као кршилац интегритета БиХ (United Nations Security Council 1992d), а ЈНА позвана на повлачење из ове државе, што је и потврђено и додатно наглашено резолуцијом 757. од 30. маја исте године (United Nations Security Council 1992e). Међутим – формулације

⁴⁹ Ово је касније формално учињено писмом у којем се Европској заједници јамчи територијална аутономија за Србе у Хрватској и успостављањем путем Уставног закона аутономних котара Книн и Глина. Тиме је Хрватска покушала да покаже како ће српска заједница добити институционалну заштиту и посебан статус, те да су стечени услови да се Хрватска призна у границама из СФРЈ. Међутим, ова аутономија у пракси никада није заживела, пошто је до 1995. године ове територије држала непризната РСК, а након тога је Хрватска фактички, а потом и формално, укинула овај закон, тако да је она фактички призната на основу неиспуњеног обећања.

⁵⁰ Венсовним планом потписаним у Сарајеву јануара 1992. године договорено је повлачење ЈНА и долазак УНПРОФОР-а у зоне под контролом Срба, међутим – повлачење ЈНА је било далеко спорије од планираног.

у овим текстовима су углавном такве да се захтева „престанак мешања“ (*interference*), односно повлачење снага (или стављање под контролу владе у Сарајеву) и поштовање територијалног интегритета БиХ – али се нигде експлицитно не користи термин агресор. У резолуцији 787 се, примера ради, помиње само „забринутост за претње територијалном интегритету Босне и Херцеговине“, без експлицитног навођења да је он прекршен са српске стране (United Nations Security Council 1992m, 1). У резолуцијама наредних година, попут резолуције 819, износе експлицитно захтеви за престанак наоружавања и помоћи српским снагама у БиХ од стране СРЈ, чиме се показује још једном веза између ових актера – али не и знак једнакости (United Nations Security Council 1993c). За ситуацију у Хрватској етикетирање је и знатно блаже и веома посредно – па се тако у резолуцији 762 позива ЈНА и српска територијална одбрана на поштовање плана УН о одржавању мира, разоружање и повлачење са територије Хрватске, али без експлицитног навођења да се крши територијални интегритет Хрватске, те уз истовремено етикетирање и Хрватске због агресивне акције према зонама УН (United Nations Security Council 1992f).

На сличан начин су и одлуке ЕЗ најпре још априла 1992. етикетирале Србију (и Хрватску) као актера који се меша у унутрашње ствари БиХ, а потом и као примарно одговорну (иако је наведено да сви имају део одговорности) за рат (Hill and Smith 2000, 366–67). Клаузула о дељеној одговорности, упркос приоритетном етикетирању Србије, резултат је благог опонирања Француске и председника Митерана потпуном етикетирању Србије као једине одговорне. У оквиру ОЕБС-а ситуација је била другачија. Током 1992. године усвојене су консензуално две одлуке у којима се Србија експлицитније етикетира као агресор. Поменути документ са августовског састанка Савета старијих званичника КЕБС-а из 1992. године експлицитно наводи да је БиХ жртва агресије и устаје против „тежњи за територијалним проширењем“ Србије и других актера (CSCE Committee of Senior Officials 1992, 2). Одлуке Савета КЕБС-а из Стокхолма 1992. године такође су документ у коме се помиње агресија, овога пута у оквиру синтагме „систематска агресија“ и то и на БиХ и на Хрватску (OSCE Ministerial Council 1992, 4). Такође, помиње се да агресију спроводе српске снаге у БиХ, да су у БиХ присутне снаге Србије, те да примарну одговорност за конфликт сноси лидерство Србије и Црне Горе (OSCE Ministerial Council 1992, 4). Документа Парламентарне скупштине КЕБС-а још су директнија, па је тако Будимпештанска декларација из лета 1992. године оптужила српску страну за највећу одговорност за избијање сукоба (иако је има на свим странама) и експлицитно назвала присуство југословенских снага у околини Дубровника и у тзв „ружичастим зонама“ Хрватске (зоне ван мандата УН) окупацијом (CSCE Parliamentary Assembly 1992, 10–11). Поред тога – док су документа у телима КЕБС-а где се одлучује консензусом садржала етикету агресора само у почетку сукоба тј. у току 1992. године, у документима Парламентарне скупштине је она помињана и у каснијим документима, па се тако у Декларацији из Хелсинкија из 1993. године помиње „континуирана српска агресија у БиХ“ (CSCE Parliamentary Assembly 1993, 19), а у Декларацији из Беча 1994. године да српске снаге држе под окупацијом (CSCE Parliamentary Assembly 1994, 26). Међутим, у овим декларацијама оптужују се директније српске снаге у БиХ и Хрватској, али не експлицитно СРЈ и Србија, иако се имплицитно, и кроз реafirмисање ранијих декларација и резолуција, подсећа на линк између СРЈ и Срба у БиХ и Хрватској.

Коначно, у резолуцијама ГС УН ова етикета је најчвршћа и најјача. Прво етикетирање извршено је у резолуцији ГС УН 46/242, усвојеној на лето 1992. године, где се експлицитно наводи да је БиХ жртва агресије, те да југословенска војска спроводи или помаже у спровођењу различитих акција (са циљем етничког чишћења, што је засебна етикета о којој ће бити више речи у наставку рада) на територији БиХ (General Assembly of the United Nations 1992a, 6). Још експлицитнији вокабулар употребљен је у резолуцији 47/121 из априла 1993. године, у којој се наводи да су Срби у БиХ сурогати Србије и Црне Горе, а потом се и

Србија и Црна Гора директно и недвосмислено оптужују за агресију на БиХ (General Assembly of the United Nations 1993a, 2). У резолуцији 48/88 усвојеној последњих дана 1993. године, ове квалификације су проширене и на Србе у Хрватској, односно констатовано је да су Србија и Црна Гора и њене „паравојске“ одговорне за ситуацију у БиХ и Хрватској и да нарушавају државну границу са овим земљама (General Assembly of the United Nations 1993d, 1–2). Крајем 1994. године једна резолуција ће бити чак и названа резолуцијом о „ситуацији у окупираним територијама Хрватске“, а у њој ће бити затражено од СРЈ да престане са помагањем снага Срба у Хрватској, али и са напорима да интегрише ове окупиране територије у своју државу, чиме је СРЈ фактички оптужена за експанзионизам (General Assembly of the United Nations 1994g).

Након престанка оружаног сукоба, термин агресија више није употребљаван у овом контексту ни у једном форуму ни у вези са сукобом у Хрватској, нити са сукобом у БиХ. Као што се види, ова етикета је била најимплицитнија у СБ УН, нешто експлицитнија (мада додељивана само 1992. године) у органима КЕБС-а, затим још експлицитнија и са већим континуитетом трајања у Парламентарне скупштине КЕБС-а (где је реafirмисана током читавог рата), те најексплицитнија и са највећим континуитетом у ГС УН. Такође, ова етикета била је далеко израженија у вези са деловањем у БиХ, него у Хрватској. Деловање у Хрватској је експлицитно окарактерисано као агресија или окупација само у документима ГС УН, и донекле у декларацијама Парламентарне скупштине КЕБС-а, али и ту само у вези са боравком војске у околини Дубровника и у тзв. „ружичастим зонама“, а не у вези са целокупним сукобом у Хрватској. Такође, и Хрватска је добијала одређене етикете (мада мање интензивне) због нарушавања примирја и уласка у зоне УН од 1992-1995. супротно одредбама споразума, што је донекле правило баланс и чинило етикету Србији у вези са понашањем у Хрватској далеко блажом у односу на ону која постоји у вези са понашањем у БиХ.

Коначно, трећа и најкраћа фаза употребе ове етикете била је она током војног сукоба на Косову 1998-1999. године. У овом периоду нико није покушавао да додели Србији етикету агресора у смислу кршитеља територијалног интегритета друге државе, јер су сви сматрали да је АП Косово и Метохија несумњиво део Србије⁵¹, те је суверенитет и територијални интегритет СРЈ наглашаван у фактички свим документима усвојеним у мултилатералним форумима у вези са стањем на Косову. Нико није спорио право СРЈ и Србије на одрбану суверенитета и територијалног интегритета. Међутим – термин агресија је, ипак, коришћен, али сада како би се показало да мета српских и југословенских снага нису припадници ОВК, који су легитимни војни циљеви, већ да постоји планирана „агресија“ на читав албански национални корпус – рачунајући и цивиле. Дакле, у овом контексту агресија је значила заправо организовану примену војне силе, и то против групе која би морала бити заштићена, а то су цивили – што је фактички значило организовану примену ратних злочина. Овај термин је употребљаван са времена на време у дискурсу америчких, британских, француских и других западних званичника и углавном је коришћен билатерално. Од мултилатералних форума које смо обрађивали, постоје два случаја експлицитне употребе. Закључци Европског савеза 24-25. марта констатују у контексту српског понашања на Косову како „агресија не сме бити награђена“ те како „агресор мора да зна да ће морати да плати велику цену“ (Hill and Smith 2000, 393). Такође, у Копенхашкој декларацији Парламентарне скупштине ОЕБС-а у којој се помиње „војна агресија против албанског становништва Косова, рачунајући опсаде и уништавања села“ (OSCE Parliamentary Assembly 1998, 2). Дакле, овде је употреба етикете агресор у другом контексту и заправо служи додатном наглашавању одговорности за

⁵¹ Једина држава која је признала тзв. Републику Косово, проглашену 1991. године, била је Албанија.

избијање оружаног сукоба, те за почињене ратне злочине, према цивилима током самог сукоба, што је следећа етикета која се анализира, те се стога сада неће улазити дубље у детаље с тим у вези. Потребно је само нагласити и да делује да овај термин није употребљаван случајно у овом контексту, већ је очигледно жеља била да се покаже како српске снаге не само да чине злочине – већ то чине систематски и плански, што денунцира и праведност њихове борбе против ОВК и војног наступања на Косову.

Етикета „починитеља ратних злочина“

Етикета која се фактички наставља на етикету „кршитеља људских права“ (и која настаје мање-више истовремено са етикетом „агресора“) назваћемо етикетом „починитеља ратних злочина“.⁵² Ова етикета обухвата више различитих под-етикета којима се конкретизује које су ратне злочине или злочини против човечности починили агенти државе која се етикетира, као што су: етничко чишћење, силовања, гранатирања цивилних објеката, опсаде градова, злостављања заробљеника и томе слично. Етикетирање Србије у овом аспекту можемо поделити на две фазе. Прва фаза почиње 1991. године и до краја 1995. године и њу ће обележити изузетно оштро етикетирање Србије због рата у БиХ и знатно блаже и далеко спорадичније због рата у Хрватској. Друга фаза траје од марта 1998. до јуна 1999. године и у њој постоји директно етикетирање Србије за злочине над косовским Албанцима, које је по интензитету било слабије од етикетирања у вези са ратом у БиХ, али далеко оштрије него у вези са ратом у Хрватској. Између ове две фазе (1996-1998), као и од јуна 1999. и током 2000. године постојала само индиректна реафирмација ових етикета, али не и активно етикетирање.

Прва фаза започела је са почетком сукоба у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, када су почели први покушаји усмерени ка етикетирању Србије. Одмах по избијању сукоба дошло је до међусобног надметања страна у унакрсном оптуживању како за одговорност за избијање оружаног сукоба (о чему ће бити више речи касније), тако и за ратне злочине. Неки од кључних савезника Хрватске и Словеније, као што су Немачка и Аустрија, почели су у свом деловању у међународној сфери да помињу ратне злочине српске стране и ЈНА у југословенском сукобу. Овај аргумент је нарочито користила Немачка у њеном настојању да убеди остатак тадашње Европске заједнице да призна сецесију ових република. Може се рећи да су ове државе и биле кључни покретачи етикетирања у овом домену. Опсаде Вуковара и Дуборовника биле су преношене и од стране светских медија, који су били важан функционални актер који је повећавао шансе за етикетирање српске стране и ЈНА као починитеља злочина у овом рату. Међутим, у датом контексту још увек није постојала озбиљна већина за експлицитно етикетирање искључиво Србије у овом домену. Још увек постојећи Совјетски Савез држао се уздржано због своје подршке јединству Југославије, јаку подршку јединству и осуду свих страна заговарале су тада и даље и Сједињене Америчке Државе, док су и Француска и Уједињено Краљевство имале одређену емпатију према српском положају у овом рату (Dinan 2009).

⁵² Етикета би могла да се зове и „кршитељ међународног хуманитарног права“ или „кршитељ ратног права“, по аналогији са претходном етикетом „кршитеља људских права“. Међутим, сматрамо да би то било превише блага констатација, имајући у виду да је ова етикета била прилично оштра и директна. Са друге стране, назив етикете „ратни злочинац“, што би била краћа и познатија варијанта, одбачена је због тога што тога што се оваква синтагма везује за појединце који индивидуално одговарају за почињене ратне злочине или злочине против човечности. Конструкција коју смо одабрали најбоље може да подразумева да је неко од „агената“ државе, односно неко ко делује у њено име, починио ратне злочине.

Прве етикете у вези са ратним злочинима које су додељене српској страни у једном мултилатералном форуму настале су у оквиру ЕЗ, која је осудила „неприхватљиве претње и употребу силе према становништву Дубровника“ као пример „недискриминаторног крвопролића“ (Hill and Smith 2000, 365). Но, и у овој резолуцији се не наводи експлицитно ко је починилац ових актова (иако је јасно да се мисли на ЈНА), уз изостављање речи злочин у формулацији и апеловање на све стране у сукобу да поштују договоре о примирју. Прва темељнија етикета успостављена је резолуцијом 757 СБ УН крајем маја 1992. године. Са једне стране, у резолуцији се помиње протеривање несрпских цивила из одређених зона у Хрватској, што је јасно да је почињено од стране локалних српских снага, иако то није експлицитно наведено (United Nations Security Council 1992e, 14). Такође, у резолуцији се говори о пракси „етничког чишћења“ у БиХ, мада се не наводи експлицитно која је страна починилац (иако је имплицитно јасно да се мисли на српску страну), тако да је ова етикета још увек била нешто блеђа у односу на оне које ће уследити (United Nations Security Council 1992e, 14). Лисабонска декларација Европског савета из јуна 1992. године ће, на сличном трагу, констатовати како је одговорност за тренутно стање, које подразумева и „очајну хуманитарну ситуацију“ у БиХ, примарно на српском руководству и југословенској армији под њеном контролом (Hill and Smith 2000, 366). Експлицитније оптужбе за протеривање несрпских цивила из БиХ нашле су се у Будимпештанској декларацији Парламентарне скупштине КЕБС-а из јула 1992. године (CSCE Parliamentary Assembly 1992, 11). Коначно, у августу месецу ће Комитет старијих званичника КЕБС-а у својој одлуци (CSCE Committee of Senior Officials 1992, 4), као и ГС УН у својој резолуцији 46/242 (General Assembly of the United Nations 1992a, 6) експлицитно оптужити не само босанске Србе – већ директно Србију и ЈНА за спровођење или помоћ у спровођењу злочина („етничког чишћења“) над несрпским становништвом у БиХ. Ипак, у оквиру СБ УН ова етикета ће остати индиректна све до позне јесени 1992. године. Савет безбедности ће у бројним резолуцијама говорити о злочинима, али ће, примера ради, августовске резолуције 769, 770 и 771 наводити и осуђивати бројне злочине без експлицитно навођења ко их чини (United Nations Security Council 1992g, 1992h, 1992i). Међутим, често ће постојати референце на различите извештаје о кршењу међународног хуманитарног права, као у резолуцији 771, а у тим извештајима су, по правилу, за кршење норми биле оптужене српске снаге, тако да ће етикетирање и даље бити вршено индиректно (United Nations Security Council 1992i). У овом делу види се и важна функционална улога за етикетирање Србије различитих извештачких мисија, а нарочито специјалних извештача генералног секретара УН Бутроса-Бутроса Галија, Комисије за људска права УН и Међународног комитета Црвеног крста. Такође, важан допринос пружиће и медијска извештавања, нарочито из опсаде Сарајева.

Но, тек ће резолуцијама СБ УН 787 из новембра и 798 из децембра 1992. године први пут у оквиру овог форума српска страна бити експлицитно означена као починилац ратних злочина (United Nations Security Council 1992m, 1992n). Међутим – овде се неће етикетирати директно Србија или СРЈ, већ „српске паравојске“ у БиХ, односно различите оружане снаге Срба у Босни и Херцеговини (а преваходно Војска Републике Српске). Наравно, треба имати у виду да се у другим резолуцијама помињала веза између ових формација и СРЈ (због чега су и уведене санкције СРЈ), као и да су се често помињали извештаји различитих тела и комисија у којима се говорило о овој вези, чиме се фактички индиректно могла ова етикета повезати и са самом Србијом, односно СРЈ. Ипак, не може се пронаћи ниједно експлицитно и директно помињање одговорности Србије или СРЈ за ратне злочине у тексту ниједне од чак 12 резолуција СБ УН у периоду од 1992. до 1995. године у којима ће се српска стране у БиХ оптужити за ова злодела (United Nations Security Council 1992e, 1992m, 1992n, 1993b, 1993c, 1994a, 1994b, 1995i, 1995b, 1995e, 1995c, 1995i). И у оквиру ЕЗ ће веза између СРЈ и аката босанских Срба бити истицана, али такође више индиректно, па ће тако након састанка у

Бриселу јануара 1993. године министри спољних послова истаћи како СРЈ мора да искористи свој „несумњиви утицај“ како би убедила вођство босанских Срба да престане са „актима насиља и неизрециве бруталности према становништву Босне и Херцеговине“, а највише према Муслиманима (Hill and Smith 2000, 368). Са друге стране, далеко експлицитније помињање СРЈ и Србије могуће је пронаћи у пет одлука КЕБС-а/ОЕБС-а, од којих су четири декларације Парламентарне скупштине (CSCE Parliamentary Assembly 1992; CSCE Committee of Senior Officials 1992; CSCE Parliamentary Assembly 1993, 1994, 1995) као и у десет резолуција ГС УН у којима се уочава етикетирање због ратних злочина током рата у БиХ (General Assembly of the United Nations 1992a, 1993a, 1993b, 1993d, 1994a, 1994b, 1994c, 1994d, 1994f, 1995b).⁵³ То сведочи да је постојала нешто већа доза уздржаности при етикетирању у СБ УН, вероватно услед умеренијих ставова Кине и, пре свега, Русије. О томе сведочи и чињеница да одређене резолуције, попут предлога резолуције о страдању верских објеката у којима би експлицитно за ове ствари били оптужени Срби, а коју су 30. новембра 1992. године предложиле бројне махом муслиманске и католичке земље, као и САД – на крају нису усвојене (United Nations Security Council 1992o).

Ипак, у поменутиим усвојеним резолуцијама у оквиру СБ УН постојале су различите квалификације које бисмо могли издвојити као подетикете – од оптужби за масовна силовања у посебним резолуцијама, преко подетикете нападача на цивиле, нападача на УН (УНПРОФОР), мучитеља заробљеника, нападача на заштићене зоне УН, мучитеља цивила кроз блокаду воде, итсл. Све ове подетикете углавном су везиване за деловање босанских Срба, а тек спорадично и за деловање Срба у Хрватској. Са друге стране, у оквиру КЕБС-а/ОЕБС-а, а нарочито у оквиру ГС УН ове квалификације биле су и још експлицитније и чвршће. Нарочито је важан покушај квалификације деловања Србије као геноцида, што издвајамо као засебну етикету и анализирамо у наставку рада. Коначно, једна од најважнијих ствари коју су садржале неке од ових резолуција јесте истицање да је српска страна најодговорнија за ратне злочине. Примера ради, резолуција 49/10 ГС УН признавала је да злочинаца има на свим странама, али је потом истицала и примарну одговорност српске стране – и то експлицитно наводећи, поред лидера Срба у БиХ и Хрватској, и лидере СРЈ (General Assembly of the United Nations 1994c). На тај начин, међународно друштво је експлицитно издвојило Србију и етикетирало је као најодговорнију и „посебно девијантну“ у том домену и фактички је ставило на зачеље хијерархије (делимично) стигматизованих у региону, што ће имати ефекте и на исход сукоба, а и што је од нарочите важности за тему овог доктората.

Друга фаза настаје 1998. године, са почетком оружаног сукоба на Косову. У периоду од 1996. до 1998. године ратни злочини су помињани у контексту прошлости и наслеђа, као и у контексту неопходности сарадње са МКТЈ (што ће бити анализирано у оквиру засебне етикете „кршитељ међународних обавеза“), али без новог етикетирања. Након двогодишње паузе у етикетирању, нови сукоб покренуће и нови овакав процес усмерен према Србији. Прве назнаке новог етикетирања у овом домену постојале су још у марту 1998. године, када је вршено већ поменуто (најозбиљније и најоштрије) етикетирање Срба за кршење људских

⁵³ Као што је већ поменуто у анализи претходне етикете, у периоду од 1992. до 1995. године у документима који су се тicali БиХ и Хрватске паралелно са етикетирањем за ратне злочине Србија је етикетирана и као кршитељ људских права хрватске и муслиманске популације на територијама под српском контролом. Међутим, овакво етикетирање није вршено аутономно, у засебним резолуцијама, већ више као допуна етикетирању за теже повредаме међународног хуманитарног права, односно за чињење ратних злочина. То је најчешће чињено индиректно - без навођења одговорности Србије, већ уз напомињање босанских Срба или Срба у Хрватској као одговорних, али често уз претходно успостављање линка између СРЈ, односно Србије, и српских власти и војних формација у Хрватској и БиХ.

права Албанаца на Косову. Наиме, као што је већ појашњено, у овом периоду говори се интензивно о „прекомерној употреби силе“, полицијској и војној бруталности према цивилима, итсл. Међутим, и даље се нигде не користе термини „ратни злочини“, „кршење међународног хуманитарног права“, „злочини против човечности“ или други слични термини. Суштински, постоје два основна разлога за овакав исход.

Први јесте чињеница да је у марту 1998. сукоб на Косову тек био у повоју и да је још увек било дилема да ли се он уопште може квалификовати као оружани сукоб, те да се због тога и даље користила терминологија која имплицира повреде норми међународног права људских права, а не међународног хуманитарног права.⁵⁴ Други разлог јесте и чињеница да је, као што је објашњено у претходном делу, у овој фази постојала значајнија групација опонената етикетају Србије, него што је то случај током сукоба у БиХ и Хрватској, те је због тога заправо било нешто теже усвојити у међународним форумима где је потребан консензус објективно теже квалификације које подразумевају и ратне злочине. Ипак, сама терминологија употребљавана током пролећа 1998. у резолуцији 1160 СБ УН (United Nations Security Council 1998a) или одлуци 218 Савета ОЕБС-а (OSCE Permanent Council 1998) и другим поменутим сличним документима имплицира да је овде реч о етикетају које је више од „кршитеља људских права“, а мање од „ратног злочинца“.

Ситуација почиње да се мења током лета 1998. године. Тада постаје већ неминовно јасно да је на Косову објективно реч о оружаном сукобу, што ће констатовати и председник МКТЈ (Caruso 2007, 98). Поред тога, Америка и Уједињено Краљевство као кључни покретачи етикетају, заузимају далеко чвршћи став према Србији и крећу у јаку дипломатску офанзиву, а у исто време и мењају став према тзв. Ослободилачкој војсци Косова (ОВК) – па тако они од „несумњивих терориста“ из фебруара 1998. постају легитимна страна у конфликту (Krstić 2015, 195–98). Последица ових промена био је и зачетак експлицитног етикетају Србије за ратне злочине у овом периоду. Ипак, домети и интензитет етикетају у овом периоду били су мањи него у првој половини деведесетих. Пре свега, изражено етикетаје вршено је углавном у форумима у којима је било могуће већинско одлучивање. У оквиру ГС УН, у годишњој резолуцијама о стању људских права на Косову у децембру 1998. године СРЈ је директно представљена као кршилац међународног хуманитарног права тј. ратни злочинац и чак као спроводилац „систематског терорисања албанског становништва“ (General Assembly of the United Nations 1998b, 2). Потом се ова етикета потврђивала и накнадно, односно већ по завршетку сукоба, у резолуцијама 54/183 и 54/184 из децембра 1999, само овог пута нешто општије и без синтагме о „систематском терорисању“ (General Assembly of the United Nations 1999a, 2000). Такође, Копенхашка декларација Парламентарне скупштине ОЕБС-а из лета 1998. године говори о српској „војној агресији против албанског становништва на Косову“ и наводи читав низ дела којима се крши међународно хуманитарно право (OSCE Parliamentary Assembly 1998, 2–4). Са друге стране, друга документа ОЕБС-а, попут закључака Самита у Истанбулу из 1999. године, само наводе постојање злочина, али не и ко их је починио (OSCE 1999). На исти начин се поступа и у резолуцији СБ УН 1203 (United Nations Security Council 1998c). Једини изузетак јесте донекле резолуција СБ УН 1199, у којој се експлицитно наводи да (и) СРЈ крши међународно хуманитарно право – али се то чини релативно блажим терминима и не нарочито упечатљиво. Наиме, у резолуцији се најпре референцира на став МКТЈ који констатује да је на Косову у току оружани сукоб, а потом се и СРЈ осуђујуће због „прекомерне и

⁵⁴ Међународно хуманитарно право примењује се само у ситуацијама оружаних сукоба. До тренутка његовог настанка, на снази су норме међународног права људских права, као и друге валидне позитивно-правне норме међународног права и унутрашњег права државе.

недискриминаторне употребе силе“ која је довела до страдања цивила и „преко 230.000 избеглица“ (United Nations Security Council 1998b, 1). Но, ови термини су неупоредиво блажи у односу на оне који су постојали у првој половини деведесетих година. Нешто директнија била је ЕУ, што је и логичније, имајући у виду ограниченији састав овог форума. Међутим, и у овом оквиру најпре су током 1998. године употребљавани нешто умеренији термини, као што су „неприхватљива страдања цивила“ (Hill and Smith 2000, 387) или „недискриминаторно насиље СРЈ и српских безбедносних снага“ (Hill and Smith 2000, 388). Тек током 1999. године, у предвечерје и током НАТО бомбардовања, започеће употреба оштријих термина, као што су „масакр“ (у Рачку), „хуманитарна катастрофа“ и „злочини против човечности“ (Hill and Smith 2000, 393–94).

Такође, потребно је поменути и да су у резолуцијама СБ УН такође осуђене и „терористичке акције ОБК“ (United Nations Security Council 1998a, 1–2), односно „тероризам“ појединих косовских Албанаца (United Nations Security Council 1998b, 4, 1998c, 3), а тероризам (без експлицитног навођења чији, али уз контекстуалну поруку да се мисли на деловање дела албанског корпуса) осуђен је и у документима ЕУ (Hill and Smith 2000, 387). Ово је, такође, битна разлика у односу на период ратова у БиХ и Хрватској, где је најчешће осуђивана само српска страна, уз повремене осуде хрватске и веома ретке и само уопштене осуде злочина са бошњачке стране. Очигледно је, дакле, да су ове општије формулисане етикете за СРЈ, уз пратеће (мање оштре, али постојеће) етикете за део Албанаца, биле највише што је Русија била спремна да прихвати, те да због тога у телима које је она чинила није било јачег етикетирања. Резолуције су усвајане на предлог Контакт групе, у чијем саставу је била и Русија. Међутим, у другим телима у којима се није одлучивало консензусом – етикете су биле оштрије и истакнутије, као што смо имали прилику да видимо у оквиру Парламентарне скупштине ОЕБС-а и ГС УН. Чињеница да у СБ УН и ОЕБС-у (са изузетком Парламентарне скупштине) од марта 1999. године не постоји ниједан документ који директно етикетира СРЈ у овом домену говори у прилог томе да је Русија са почетком оружаног сукоба прешла у отворено опонирање етикетирању СРЈ, док је до тада покушавала да избалансира напоре западних земаља као кључних покретача етикетирања.

Средњи случај била је ЕУ, која је до 1999. године етикетирала Србију оштрије од СБ УН или Савета ОЕБС-а, а мање оштро и са више баланса (уз делимично етикетирање и албанске стране) у односу на ГС УН и Парламентарне скупштине ОЕБС-а. Ово говори у прилог томе да је и у ЕУ постојао одређени степен опонирања код неких држава према оштром етикетирању (само) Србије. Међутим, од 1999. године доћи ће до промене и ЕУ ће постати оштрија. Генерални „мањак оштрине“ у глобалним форумима попут СБ УН у односу на оно што су покретачи стигматизације прижељкивали, биће компензован кроз изузетно активно етикетирање кроз НАТО и ЕУ, као и кроз изузетан етикетирајући ангажман других функционалних актера – попут медија и различитих независних комисија. Нарочито је битан у том домену био ангажман Верификационе мисије ОЕБС-а, на челу са Вилијамом Вокером, која је успостављена октобра 1998. године и која је својим контроверзним извештавањем о случају Рачак у многоме помогла дефинитивном етикетирању Србије и СРЈ као починитеља ратних злочина у западном јавном мњењу. Како би се ова етикета одржала, западни лидери су неретко користили и аналогije са ситуацијом у БиХ, како би додатно нагласили величину кризе и злочина на Косову (Krstić 2013b), а у Немачкој се чак користила и аналогija са Холокаустом у жучним дебатама око могуће интервенције НАТО-а у СРЈ. Дакле, ова етикета (која је послужила и као легитимизацијски основ за бомбардовање СРЈ 1999. године) била је изразито јака у западном јавном мњењу, и било је веома мало медија или политичара који су јој опонирали. Са друге стране, њен глобални домашај био је далеко мањи од етикете ратног злочинца са почетка деведесетих година, те се не може рећи да је она била довољно чврста на нивоу читавог међународног друштва.

На крају, али нипошто мање релевантно - потребно је поменути и да је веома важан чинилац који је утицао на учвршћивање и даље продубљивање ових етикета био Међународни кривични трибунал за бившу Југославију у Хагу, основан резолуцијом 808 СБ УН из 1993. године (United Nations Security Council 1993b). Иако је првобитни циљ МКТЈ било кажњавање индивидуално одговорних за најтеже ратне злочине, злочине против човечности и геноцид, што је фактички значило и покушај свођења колективне одговорности народа на конкретна лица која су злочине чинила или планирала – у пракси су најпре оптужнице, а потом и пресуде МКТЈ имале и велику политичку улогу у етикетирању. Конституисање овог Трибунала мало је потрајало, али је он постао оперативан већ у последњој години сукоба у БиХ и Хрватској, када су прве оптужнице имале и политички ефекат потврде већ додељене етикете „починитеља ратних злочина“ усмерених превасходно према руководству босанских Срба, те у мањој мери према босанским Хрватима и Бошњацима. Након тога, па све до данас (јер Механизам који приводи крају рад МКТЈ још увек постоји), његове оптужнице и одлуке имале су изузетну политичку релевантност за стигматизацију и дестигматизацију, односно етикетирање и деетикетирање. Чињеница да су Срби осуђени на убедљиво највише година затвора, далеко више него сви остали (Хрвати, Бошњаци, Албанци, Македонци) заједно, те да су осуђена готово комплетна ратна руководства Републике Српске и Републике Српске Крајине и то за заједнички злочиначки подухват етничког чишћења неспрског становништва на територијама ових самопроглашених република, али и за конкретне злочине попут злочина на Овчари, гранатирања Сарајева, гранатирања Загреба, гранатирања Дубровника те, коначно, и за геноцид у Сребреници (о чему ће бити више речи касније) – узимала се често од стране заговорника одржања ове етикете као потврда да су Срби и заиста починили највећи број злочина у ратовима деведесетих, те да одговорност није дељена. Такође, потврде у одређеним пресудама да је циљ било стварање етнички чисте српске територије, која би била део увећане српске државе, користе и заговорници одржавања Србији додељене етикете „агресора“ у вези са ратовима у БиХ и Хрватској.

Коначно, чињеница да је у Хагу био и Слободан Милошевић – као први некадашњи председник државе пред међународним трибуналом у историји, те да му је суђено за фактички све злочине у БиХ, Хрватској и на Косову, узима се повремено као потврда да је Србија, односно СРЈ стајала иза свих злочина и онога што се читава као „агресија“, уз (лабаву) премису да би он извесно био осуђен да није преминуо током процеса. Са друге стране, чињеница да нико од оптужених високих званичника СРЈ и Србије – ни преминули Милошевић, али ни ослобођени шеф Државне безбедности Србије Јовица Станишић, командант Црвених беретки (јединице ДБ Републике Србије) Франко Симатковић – Френки⁵⁵, те начелник генералштаба Војске Југославије Момчило Перишић – нису осуђени за злочине у БиХ и Хрватској, те тумачења одређених одредби у пресуди Карацићу као ослобађање Милошевића одговорност заједнички злочиначки подухват (Albunović 2016) – узимају се неретко са српске стране као доказ да СРЈ и Србија нису одговорне за злочине у Хрватској и БиХ, те да се не може говорити о било каквој агресији. Ова линија аргументације нарочито истиче да чак ни „антисрпски суд“ као што је МКТЈ - истичући притом несразмеру у броју страдалих (рачунајући и протеране) на српској страни и у броју осуђених Хрвата, Бошњака и Албанаца за злочине над Србима (и нарочито подвлачећи ослобађајуће пресуде Насеру Орићу, Анти Готовини и Рамушу Харадинају) – није успео да докаже да су високи функционери СРЈ и Србије били одговорни за злочине у БиХ и Хрватској, те да су због тога тезе о повезаности и одговорности Београда за поступања Срба у овим зонама, као и о агресији Београда на суседне државе – потпуно неосноване и неутемељене. Трибунал је,

⁵⁵ Симатковић и Станишић у тренутку предаје овог рада још увек чекају другостепену правоснажну пресуду, али је првостепена пресуда утврдила да нису криви по тачкама оптужнице за које су гоњени.

дакле, наставио да буде битан актер за етикетирање и деетикетирање и дубоко у току 21. века – макар као функционални актер, ако не као покретач етикетирања. Овај аспект ће бити детаљније обрађен у наредном поглављу, које се бави дестигматизацијом Србије од 2001. године. Важну улогу имао је и још један судски орган – Међународни суд правде, о чему ће бити више речи у делу који анализира наредну етикету.

Етикета „починиоца/помагача геноцида“

Ова етикета издвојена је као посебна због своје тежине. Наиме, геноцид није „обичан“ ратни злочин – геноцид је низ систематских физичких злочина почињених са намером истребљења одређене групе. Геноцид је, дакле, најтежи злочин који се може починити у моралном смислу. Стога су оптужбе за геноцид далеко важније и јаче од оптужби за друге ратне злочине или злочине против човечности. Етикетирање Републике Србије као прекршитеља Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида започело је 1992. године и активно трајало на мултилатералном нивоу све до 1995. године у контексту сукоба у БиХ, уз наставак динамике на билатералном у вези са овим питањем све до данас. Други и посебан случај јесте етикетирање у вези са злочиним почињеним у Сребреници јула 1995. године, чије је означавање као геноцида започело у датом периоду, а потом учвршћено пресудама МКТЈ и МСП. Преостала два случаја била су прилично неуспешна, мада је један и даље, на одређени начин, активан. Прво, Хрватска је такође покушала да оптужи Србију за наводни геноцид почињен на њеној територији између 1991. и 1995. године. Друго, у контексту сукоба на Косову, постојали су (неуспешни) покушаји етикетирања за геноцид још 1998. и 1999. године, али без озбиљније мултилатералне потврде. Ови покушаји су донекле и данас присутни код албанских политичара на Косову, али такође без већег успеха. Најпре ће бити представљена некада активна, а данас фактички угашена етикета о геноциду у БиХ, потом данас активна етикета о геноциду у Сребреници, те на крају две неуспеле етикете у вези са дешавањима у Хрватској и на Косову.

Једина релативно озбиљна етикета о Србима као починитељу геноцида, те о СРЈ или Србији као умешаној у исти, може се пронаћи у случају сукоба у Босни и Херцеговини. Још 1993. године ГС УН доноси резолуцију 47/121 у којој експлицитно наводи да је „етничко чишћење“ у БиХ, за чије спровођење оптужује Србију и Црну Гору, заправо форма геноцида (General Assembly of the United Nations 1993a, 2). И у каснијим документима ГС УН, попут резолуција 48/143 и 49/205, које су осуђивале злочине силовања и насиља над женама и децом, такође се помиње како је „систематско насиље над женама и децом“ део „етничког чишћења“, што је један вид геноцида (General Assembly of the United Nations 1994a, 2, 1994f, 2), а слична тврдња се износи и у резолуцији 48/153 о стању људских права на територији бивше Југославије из 1994. године (General Assembly of the United Nations 1994b, 2). Ови документи имају, дакле, три намере: а) да констатују постојање „етничког чишћења“; б) да констатују одговорност Србије и СРЈ за етничко чишћење у БиХ; в) да констатују да је то један вид геноцида. Кључни покретачи етикетирања у ГС УН биле су БиХ, Хрватска, група муслиманских земаља и одређене западне земље. Највећи противници били су Русија и оне државе које су и саме користиле у одређеним тренуцима сличне праске, па су се бојале да би подвођење етничког чишћења под појам геноцида могло да буде потенцијално опасно и за њих. Због тога ова етикета никада није успела да добије потврду у било ком мултилатералном форуму у коме се одлучивало консензусом. Но, за потврђивање овакве етикете најважнија потврда је она која долази од суда. Постоје две могућности одговорности за геноцид: а) индивидуална одговорност (за коју могу одговарати појединци пред домаћим судовима, или пре међународним кривичним трибуналима, уколико постоје); б) одговорност

држава (за коју могу одговарати државе потписнице конвенције пред Међународним судом правде).

Недуго након ступања у чланство УН, БиХ је већ 1993. године искористила прилику да подигне тужбу против СРЈ због кршења Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида. На тај начин, она је покушала да етикетира СРЈ као починитеља геноцида. Исте године, МСП је донео одлуку да налаже СРЈ да престане да наоружава и помаже Србе у БиХ, како би се спречио злочин геноцида, а та обавеза се наглашава и у резолуцији 819 СБ УН (United Nations Security Council 1993c). На овај начин, није признато да се злочин већ спроводи – али је имплицирано да би се он могао догодити, или да постоји сумња да би акти на терену могли прерасти у геноцид. Ова одлука је донекле ојачала и етикету коју је покушао да наметне ГС УН, а која није била прихваћена у другим форумима. Ипак, све ове етикете о геноциду почињеним од стране СРЈ тј. Србије, или српских снага у БиХ између 1992. и јуна 1995. године биле су оборене каснијим пресудама. Најпре, МКТЈ није донео ниједну пресуду било ком српском лидеру из БиХ или СРЈ за овај злочин у било ком делу БиХ у назначеном периоду. Друго, пресуда МСП из 2007. године по тужби БиХ констатовала је како није било геноцида нигде у БиХ, осим у општини Сребреница јула 1995. године. Бошњачко руководство у БиХ је покушало да покрене процес ревизије ове пресуде 2017. године, али је њихов захтев одбачен пред МСП због невалидног пуномоћја правног заступника, о чему ће бити више речи у последњем поглављу.

Случај са Сребреницом и етикетирањем злочина у њој као геноцида почиње фактички на крају рата. Међутим, овде се етикетирање вршило на другачији начин. За разлику од коришћења термина геноцид у резолуцијама ГС УН за поступање Срба широм БиХ још 1993. године, које су касније судови у својим пресудама оборили – у случају Сребренице није било *a priori* етикетирања овог злочина као геноцида у мултилатералним политичким форумима које анализирамо, већ су етикету наметнули управо судови. Наиме, мултилатерални форуми су, након окончања рата у БиХ, престали са етикетирањем у вези са злочинима за време рата и овај посао препустили МКТЈ (и МСП), како не би „доливали уље на ватру“ и како би помогли мировни процес, а ова питања оставили за то позванијима – односно правницима. Тако је МКТЈ подигао прве оптужнице за геноцид средином деведесетих (обухватале у неким случајевима и општине у којима су тврдње о геноциду оборене) против српских војних и политичких руководиоца у БиХ, а 2001. године се догодила и прва пресуда за геноцид у Сребреници – на 46 година робије био је осуђен генерал-мајор ВРС Радислав Крстић (ИСТУ 2001). Касније је у низу пресуда констатовано да је у Сребреници почињен геноцид, рачунајући и пресуде Ратку Младићу и Радовану Караџићу, те да су за њега одговорни високи руководиоци Срба у БиХ (ИСТУ 2016, 2017). Да је у Сребреници почињен геноцид констатовао је и МСП у својој пресуди из фебруара 2007. године (ICJ 2007). Ипак – ова пресуда констатовала је да Србија није крива за његово извршење, али да јесте што је пропустила да га спречи или казни починитеље. То је, фактички, значило да је етикета опстала и да је добила највишу могућу потврду – али да је локализована на тадашње руководство Републике Српске, док је Србија етикете починитеља геноцида експлицитно ослобођена, као и свих пратећих реперкусија у виду компензација и надокнада које би пресуда о кривици носила. Такође, у судским процесима пред МКТЈ нико из СРЈ или Србије није осуђен за било шта у вези са злочиним у Сребреници. Ипак, чињеница је и да је Србија прва земља у историји која је проглашена кривим са прекршајем неког дела Конвенције о заштити и спречавању злочина геноцида, због - као што је већ речено – пропустила да се овај злочин спречи и да се починиоци казне.

Одређене западне земље наставиле су и двехиљадитих са напорима да се ова етикета са правосудног пренесе и на политички ниво – односно да се потврди у најважнијим мултилатералним политичким форумима. Тако је Уједињено Краљевство 2015. године

послало предлог резолуције о осуди геноцида у Сребреници пред СБ УН, а овај предлог није усвојен због противљења Русије (Zvezdan Živković 2015). Такође, на учвршћивању ове етикете активно раде бошњачки представници у БиХ, уз помоћ великог броја западних држава, у читавом период од почетка 21. века до данас. Више речи о томе на који начин је ова етикета била релевантна за политику дестигматизације деведесетих година биће доступно у наредном поглављу. Оно што је најважније истаћи јесте да је етикета у вези са Сребреницом једина опстала из категорије „геноцида“, али и да је она и даље подложна различитим тумачењима и приступима, о чему ћемо касније детаљније говорити.

На неки начин пратећи пример БиХ, а и користећи контекст стигматизованости Србије због сукоба на Косову, Република Хрватска је покренула тужбу за кршење конвенције о кажњавању и спречавању злочина геноцида против СРЈ пред МСП 1999. године. Занимљиво је да пре тога, а ни после тога, ниједно међународно тело никада није поступање Срба у Хрватској означило термином „геноцид“. Од старта се сматрало да су шансе за успех хрватске тужбе веома мале. Пресуда МСП из 2015. године одбацила је овакве хрватске наводе, као и наводе контратужбе Србије против Хрватске по истом основу, те дефинитивно скинула са агенде ову тему (ICJ 2015). Са друге стране, у вези са догађајима на Косову су се још током сукоба 1998. и 1999. године од стране западних званичника могле чути аналогije са Сребреницом, па чак и холокаустом, које су доводиле до подизања страха за то шта ће се догодити у перспективи (Krstić 2013b; Nehir 2006).

Албански лидери су нарочито ревносно користили термин геноцид, а готово једнако су и српски званичници покушавали да означе поступање ОВК према Србима као геноцид. Међутим, овај термин није се нашао ни у једном мултилатералном документу, нити је икад постојао овакав званичан предлог за етикетирање Србије. Западни званичници су више преферирали да са овим појмом у вези са Косовом кокетирају у потенцијалу, него да експлицитно етикетирају Србију за геноцид над Албанцима, те су се задржавали на нижим нивоима етикета – за (систематска) кршења људских права и за (масовне) ратне злочине. Ниједна пресуда МКТЈ никада није осудила за геноцид на Косову или у Хрватској ниједног Србина, нити је иједна оптужница подигнута против Срба са овом инкриминацијом на поменути просторима. Ипак, и данас поједини албански политичари са Косова покушавају да етикетирају деловање Срба на Косову као геноцид, о чему ће такође бити више речи у поглављу о дестигматизацији. Оно што је за анализу у овом делу рада довољно закључити јесте да овакве етикете нису успостављене, упркос одређеним покушајима.

Етикета „кршитеља међународних обавеза“

Етикета „кршитеља међународних обавеза“ је мање „девијантна“ у односу на претходно наведене, али је такође била додељена Србији током деведесетих година и представљала је један од основа за даље стигматизацијске мере према Србији. Под овом етикетом не подразумевају се кршења међународног права људских права, међународно хуманитарног права (*ius in bello*) или права на рат (*ius ad bello*), јер су за наводна кршења ове области додељиване посебне етикете, већ превасходно на кршења других облика међународно преузетих обавеза које произлазе из мериторних норми међународног права или међународних уговора. Можемо издвојити два периода у којима је ова етикета додељивана Србији. Први јесте од 1991. до 1995. године, када су се Србија и Срби у БиХ и Хрватској етикетирали због кршења различитих споразума о примирју које су раније прихватили. Други и далеко озбиљнији период настаје од 1995. године и интензивира се у другој половини деведесетих година, а односи се на етикетирање СРЈ због несарадње са МКТЈ, те, у последњим годинама, због неспровођења договорене демилитаризације полуострва Превлака.

Први период започиње усвајањем различитих резолуција у оквиру које се све стране позивају на поштовање примирја, а које су усвојене у документима ЕУ (Hill and Smith 2000, 363–65), и у резолуцији 713 СБ УН из септембра 1991. године (United Nations Security Council 1991a). Ипак, ови документи махом не наводе се ко је одговоран за кршење примирја, те се фактички и индиректно све стране етикетирају за ово кршење међународних обавеза, а међу њима и Србија. Након тога, у резолуцији СБ УН 740 помиње се да нису све стране испуниле услове за долазак УН мисије које су преузеле на себе, а мисли се (иако се то експлицитно не наводи) конкретно на Србију, док се Фрањо Туђман у истој резолуцији хвали за напредак у спровођењу обавеза (United Nations Security Council 1992a). Коначно, резолуцијом 749 СБ УН наглашава се кршење примирја у БиХ, али се, опет, не наводи да је Србија или српска страна конкретни кршилац (United Nations Security Council 1992c). Изјава о БиХ министара спољних послова ЕЗ из априла 1992. године позваће све стране на поштовање договорених Принципа за мирно решавање споразума у БиХ, али ће нагласити да очекују од Србије и Хрватске да не ремете мировни процес мешањем у унутрашње ствари БиХ, чиме ће индиректно Србија бити етикетирана (Hill and Smith 2000, 366). Након овог периода имплицитног и индиректног етикетирања, од пролећа 1992. па све до 1995. године биће усвајане резолуције у којима ће се српска страна и експлицитно етикетирати за кршење преузетих обавеза. У неким случајевима ће за кршење бити експлицитно етикетирана СРЈ – на пример, у резолуцији 762 и 871 у којима се ЈНА, односно СРЈ, позивају да поштују споразум о примирју са Хрватском (United Nations Security Council 1992f, 1993j). У другим случајевима, за кршење споразума, или за непостојање воље да се споразум постигне, биће етикетирани босански Срби, као што је то био случај у резолуцији 942 СБ УН у којој се констатује како српска страна у БиХ неће мир (United Nations Security Council 1994c). Ипак, како је кршење ових споразума најчешће било вишестрано, затим како кршење примирја није најнеобичнија и најдевијантнија ствар у реалном свету, те како су постојале много озбиљније етикете „налепљене“ Србији у овом периоду, можемо рећи да је ова етикете у првој фази била далеко блажа и мање важна.

Други период настаје након окончања сукоба у БиХ и Хрватској, када питања транзиционе правде постају значајнија. Имајући у виду да је МКТЈ основан резолуцијом СБ УН, овај трибунал био је најважнији елемент ретрибутивне транзиционе правде успостављен на међународном нивоу. Резолуцијама ГС УН 52/150 из 1997. године и 53/163 из 1999. године СРЈ је и експлицитно етикетирана због несарадње са МКТЈ и од ње је захтевана промена у овом домену (General Assembly of the United Nations 1997c, 1998a). Сарадњу СРЈ са МКТЈ експлицитно је захтевала и Парламентарној скупштини ОЕБС-а у Варшавској декларацији из 1997. године (OSCE Parliamentary Assembly 1997). Европска унија ће директно условити даљи развој сарадње са СРЈ испуњавањем међународних обавеза, а пре свега потпуном имплементацијом Дејтонског споразума, који подразумева и сарадњу са МКТЈ (Hill and Smith 2000, 377). Државе ЕУ ће, уз САД, бити и најважнији покретач етикетирања у вези са овим аспектом, а САД ће снажно етикетирати СРЈ због несарадње са МКТЈ и на билатералном плану – примера ради, приликом посете Мадлен Олбрајт Београду 1997. године (Nikšić 1997).⁵⁶ Коначно, ова етикета је потврђена и на највишем нивоу резолуцијом 1207 СБ УН с краја 1998. године, превасходно у контексту несарадње у истраживању

⁵⁶ Поред несарадње са МКТЈ, у овом периоду се, превасходно на билатералном нивоу, јавља и својеврсно етикетирање због непоштовања других одредби Дејтонског споразума, а превасходно аспекта који се односи на директно финансирање Војске Републике Српске. Ипак, овај аспект је био веома редак и јако га је тешко наћи у мултилатералним форумима – превасходно јер је генерални темпо имплементације био релативно задовољавајућ, те кључни актери нису желели да антагонизују СРЈ претераним етикетирањем у овом домену. Због овакве разлике у интензитету, ова варијанта етикете „кршитељ међународних обавеза“ није посебно издвојена у овом делу.

злочина почињених на Косову (United Nations Security Council 1998d).⁵⁷ Од 1999. године, у оквиру СБ УН се етикета кршитеља међународних обавеза проширује и на понашање СРЈ на полуострву Превлака. Наиме, у резолуцијама СБ УН 1222 и 1252 из 1999. године, СРЈ је означена као прекршилац споразума постигнутог са Хрватском због неспровођења демилитаризације овог полуострва (United Nations Security Council 1999a, 1999c). Иако је био далеко конкретнији, ни други талас етикетирања није имао моментално нарочито јако дејство, али ће ова етикета и њено уклањање постати веома важна и компликована тема након промене власти у Србији 2000. године и почетка дестигматизацијских напора, о чему ће бити више речи у наредном поглављу овог рада.

Треба напоменути да су постојале и друге, али далеко мање важне етикете које су пратиле понашање Србије деведесетих година. Примера ради, бројни функционални актери на Западу често су покушавали да Србију представе као комунистичку, па чак и бољшевичку државу, која се опире ветровима промена. Међутим, ови напори нису доспели до нивоа етикета међународног друштва, иако су играли важну улогу у унутарполитичким дебатама одређених држава, као што су САД, нарочито у контексту тријумфализма након окончања Хладног рата и перципираног „краја историје“. Ова карактеристика је, као и још неке друге везане за понашање Србије, имала утицај у процесу стереотипизације, као другом елементу стигматизације, о коме следи више речи у наредном делу рада. У овом делу су издвојене све најважније етикете успостављене према Србији на нивоу међународног друштва током деведесетих година, а на наредним странама ће бити представљено како су се, на основу ових етикета, вршили и други стигматизацијски процеси.

3.2.2. Стереотипизација Србије

Процес стереотипизације тежи је за анализу од процеса етикетирања. Пре свега, стереотипизација најчешће не добија потврду у званичним документима међународних тела. И у ситуацијама када стереотипи постоје, они се у оваквим документима углавном прикривају еуфемизмима, или се формално изостављају, иако делује да суштински постоје. Наравно, ово није био случај увек и постојање стереотипа, нарочито оних према народима друге пути од стране европских и америчких белаца, представљало је образац прихватљив на нивоу међународног друштва све до 20. века. Но, у периоду који ми изучавамо (крај деведесетих година двадесетог века) већ је било друштвено неприхватљиво изрећи некакву генерализацију о будућој априорној кривици једног народа или државе за све могуће спорове или проблеме у којима се нађе. Ипак, стереотипизација као процес и даље постоји, само је мање „ухватљива“ него раније јер не добија формалну потврду у глобалним форумима за стигматизацију, већ се одвија на нивоу теже ухватљивих дискурса – како политичких, тако и

⁵⁷ Крајем 1998. и почетком 1999. године постојали су и краткотрајни покушаји етикетирања због кршења споразума Милошевић – Холбрук из октобра 1998. године. Иницирање оваквих поступака долазило је или од мисија са терена (Косовска верификациона мисија ОЕБС основана поменутиим споразумом октобра 1998. године и Косовска дипломатска посматрачка мисија основана претходним договором Милошевића и Бориса Јељцина јуна 1998. године). Они су се односили на неке активности Војске Југославије и полиције Републике Србије, попут војне вежбе у околини Подујева крајем децембра 1998. године, за коју се сумњало да крши споразум. Међутим, ови напори нису добили потврду најважнијих међународних форума, а етикете које ће уследити од јануара 1999. године и случаја Рачак биће оштрије и односиће се на наводне ратне злочине и страдање цивила, па ће питања поштовања војно-техничких елемената овог споразума, на неки начин, пасти у други план. Због тога ове краткотрајне покушаје и нисмо детаљније анализирали. Повлачењем Косовске верификационе мисије ОЕБС са терена 20. марта 1999. године, те масовним уласком додатних припадника ВЈ и МУП РС на Косово у предвечерје бомбардовања (чији је део био повучен по споразуму, те враћен на ниво од почетка 1998. године), договор Милошевића и Холбрука је и дефинитивно постао *ad acta*.

ширих друштвених и културних. Овакви стереотипи обликују перцепцију и деловање важних политичких актера. Имајући у виду да је темељно истраживање оваквог процеса изузетно захтевно, као и да су већ спроведене бројне студије на ову тему, у наредним редовима ће, као што је и појашњено у методолошком оквиру, бити само илустративно приказани основни чиниоци стереотипизације Србије током деведесетих година, позивањем на постојеће квалитетне студије о овој теми.

Када истражујемо стереотипизацију Србије током деведесетих година, потребно је да узмемо у обзир неколико чинилаца. Први чинилац који мора бити узет у обзир јесте да су предрасуде према Србији грађене на темељу раније постојећих стереотипа, који су оживљавани и надограђивани. Као и за све државе које су касно ушле у савремено европоцентрично међународно друштво (Nojman 2011), и према Србији су развијени одређени стереотипи карактеристични за државе периферије, а сећање на улазак у међународно друштво оставило је битан траг на идентитет Србије (Ejdus 2014). Идентитетска Србије поседује више елемената, од којих је један то да је Србија „балканска“ држава (Ђukanović 2019, 57–60). У својој изузетној књизи „Имагинарни Балкан“, Марија Тодорова (Todorova 2006) је, полазећи од оријенталистичког приступа Едварда Саида (Said 2008), извршила генеалогичку дискусу балканизма и балканизације и стварања перцепције Балкана као „европског унутрашњег другог“, однос европске полупериферије која је мање рационална, мање добра, дивља и мање цивилизована од остатка континента.

Стереотипи о Балкану грађени су не само кроз политичко деловање, већ и кроз уметност (Vazdulj 2013). Лене Хансен је издвојила укупно три историјска дискурса која су постојала о Балкану (Hansen 2006, 94). Дискурс „бајроновског Балкана“ представља перцепцију овог региона као другачијег, али егзотичног и аутентичног, који се неће променити, а Запад треба да му пружи подршку да остане независтан. Други дискурс „балканске цивилизације“ сматра да је Балкан другачији и недовољно развијен, али да је могуће трансформисати га (извршити „европеизацију“ и „цивилизовање“), што треба да буде и мисија Запада. Трећи дискурс полази од премисе да је Балкан радикално други у односу на Европу, да је немогуће променити га и да је он претња остатку континента, те да се треба држати по страни у односу на њега. Дакле, на перцепцију Србије и последично политику према њој битно утиче и релативна превласт једног од три дискурса о Балкану у западним дебатама. Ово је било нарочито битно у контексту деведесетих година, када су окциденталистичке силе представљале и кључне актере стигматизације. Такође, важно је и колико је релативни удео балканског елемента у идентитетској перцепцији Србије, у односу на остале елементе који носе другачије поруке о карактеру ове државе.

Коначно, за стереотипизацију и стигматизацију Србије било је веома битно и како се гледа на друге актере укључене у сукобе деведесетих година. Стереотип нема исту снагу ако се на цео регион гледа као на назадну територију у којој влада хобсковски поредак, у ком случају сви актери у региону деле одговорност за оно што се дешава, или ако се, са друге стране, одговорност за све назадно и „девијантно“ стави искључиво на Србију. Дакле, постојећа дискурзивна артикулација идентитета Балкана пружала је темељ за једноставнију стереотипизацију Србије, али је остављала и много маневарског простора за начин на који ће он бити употребљен, те у складу са тим за тежину стереотипа који ће бити креиран према Србији, у зависности од позиционирања у претходно наведеним дилемама.

Други чинилац који је важан за стереотипизацију Србије током деведесетих година јесте деловање медија и шире јавности током деведесетих година као важних функционалних актера стигматизације. Пре свега, треба рећи да је на опажање и доживљај балканских сукоба, па самим тим и Србије, утицало и то каква ће перцепција пост-хладноратовског света превладати. Различити глобални мислиоци нудили су различите приступе. (Kaplan

1994)поглед Франсиса Фукујаме (Fukuyama 1992) тврдио је да је дошао „крај историје“ и да је либерална демократија однела превагу као фактички коначни поредак. Његов ментор Самјуел Хантингтон (Huntington 1996), одговорио је, пак, да ће доћи до „сукоба цивилизација“. Роберт Каплан је предосећао „надоласећу анархију“ (Kaplan 1994), а Џон Миршајмер „повратак у будућност“ новог средњовековља (Mearsheimer 1990). Дакле, стигма Србије настајала је у склопу стварања једног новог поретка и не може се тумачити потпуно независно од њега. Како је деловало да ће преовладати прва верзија света са америчком доминацијом, било је потребно пронаћи основе за опстанак западних институција и новог „другог“ у односу на кога ће се оне градити након краја Хладног рата – а Србија се сасвим угодно наместила да буде овај случај својим опонирањем на бројним нивоима.

Различите студије указале су како су уметници, писци, историчари, академска заједница и, нарочито, новинари, допринели изградњи стереотипа о Србији у западним друштвима. Студија Јова Бакића (Bakić 2011) о интерпретацијама распада Југославије понудила је темељно објашњење „уоквиравања“ југословенских ратова у домаћој и у спољним јавностима, фокусирајући се нарочито на дистинкцију између приступа „сукоба цивилизација и балканизма“ и „србоцентричне хипотезе“ о одговорности искључиво једне стране. Објашњавајући улоге различитих актера у процесима „уоквиравања“ рата у БиХ и изградње бинарних категорија „целат – жртва“, те појашњавајући и критике и алтернативна тумачења, Бакић је темељно допринео објашњењу важности функционалних актера за изградњу стереотипне перцепције Србије (Bakić 2011). Друге студије фокусирале су се на улогу конкретних актера. Међу њима се може издвојити темељно истраживање Љиљане Глишовић у коме се анализира и објашњава улога немачке штампе у изградњи стереотипа према Србији, између осталог, и током деведесетих година двадесетог века (Glišović 2011). Коначно, студија Лене Хансен предано је објаснила како је и шири друштвени контекст – попут парадигматских књига објављених током деведесетих година, путописа и биографија релевантних актера – утицао на то који ће дискурс преовладати: да ли онај који се надовезује на посматрање Балкана као бурета барута, заговара неделовање или ограничено хуманитарно деловање и посматра рат као карактеристику региона, или онај који сматра да је Балкан могуће исправити и цивилизовати, а да је одговорност за сукоб „србоцентрична“ и да је потребно активним ангажманом свим средствима зауставити злочине (Hansen 2006). Ове, као и друге бројне студије, показују како су писања медија, аналитичара, па и радови из популарне културе, довели до перцепције Србије и Срба као априорно негативних, четника, кољача, болшевика који се опиру демократизацији, нецивилизованих и отпадничких актера. Овакав приступ довео је до свођења на бинарну категорију „добар-лош“ и без нарочитог простора за нијансирање. Оваква перцепција полазила је од постојећих етикета додељених Србији, које је неретко и надограђивала новим (четници, болшевици, итсл.) и, оно што је најважније, пружала утисак природности и трајности ових етикета у понашању Србије пројектујући их и на њено будуће деловање. Иако су бројни аутори у одличним студијама деконструисали

Трећи и најважнији чинилац јесу примери у којима су поједини државници (а нарочито они у најмоћнијим стигматизацијским актерима) отворено исказивали и тиме подупирали стереотипе према Србији, легитимизујући тако своје будуће деловање. Иако није било много примера отворене стереотипизације у јавном простору, овакви случајеви су свакако постојали. Они су се кретали у распону од суптилног Клинтеновог повезивања одговорности за светске ратове са Балканом, а последично и Србијом (Clinton 1999), до отворених ставова да Србија и Срби разумеју само језик силе. Овакав други пример стереотипа постао је нарочито присутан у другој фази деведесетих година, у контексту сукоба на Косову и Метохији. Примена историјских аналогича са негативним историјским наслеђем Србије, или било ког другог актера, постала је најраспрострањенији механизам на основу кога су се

овакви стереотипи репродуковали и који је производио непосредне политичке последице. Историјске аналогije, као један од (не баш најсрећнијих) начина закључивања веома су присутне у перцепцији спољнополитичких одлучилаца, као и на колективном наративном нивоу. Један од засигурно најбољих примера јесте поступање САД према Милошевићу 1999. године које је било базирано на стереотипима заснованим на (погрешним) аналогјама са радом у БиХ – од стереотипа о томе да су сразмере злочина на Косову на нивоу оних у БиХ (иако су пре почетка бомбардовања оне биле неупоредиво мање и другачије природе) и да ће уследити нова Сребреница или нови Аушвиц уколико изостане реакција међународне заједнице, до стереотипа да ће „под првом бомбом“ Милошевић попустити, као што је попустио на јесен 1995. године након бомбардовања Републике Српске (Krstić 2013b).

Стереотипизација је заправо „продужила живот“ етикетама из прве половине деведесетих и нудила их као средство објашњења понашања Србије и сада, у другачијем контексту. Наравно, то не значи да није било разлога за изузетно негативну квалификацију Милошевића, те за осуду одређених аспеката понашања Србије и СРЈ на Косову, напротив – али су овакве квалификације и осуде долазиле унапред, а приори, често и без темеља и основа, а по правилу и без нијанси и баланса, на основу хеуристичког закључивања и већ изграђеног негативног имица из прве половине деведесетих година, који је сада поново био реактивиран. Овакво стереотипно виђење у западним друштвима свакако ће бити темељ и за санкције употребљене против Србије, а нарочито за бомбардовање 1999. године. Ипак, оно очигледно неће бити доминантно на нивоу међународног друштва (па ни у самим западним друштвима неће остати потпуно без конкуренције), што је и један од узорка због којих овакве мере неће добити и правну дозволу УН. Дакле, опонирања стереотипима јесте постојало и на међународном плану, али опоненти нису били ни приближне снаге у односу на покретаче стереотипизације.

Оно што је потребно поменути јесте да су ови стереотипи били веома лако преносиви. За разлику од етикета које добијају потврду у неком званичном документу међународног форума, и где је формално далеко лакше утврдити да ли је титулар негативне етикете сама држава (Србија или СРЈ), читав народ (Срби), део етничког корпуса народа (Срби у Босни, Срби у Хрватској), или пак војна елита (ЈНА) и власт (Милошевићев режим) – у стереотипима долази до далеко лакшег преливања ових категорија. Стереотипи се и заснивају на поједностављеним визијама, на скраћивањима узорка како би сви могли да га разумеју, па је тако просечним пратиоцима догађаја на Балкану доминантан став о, примера ради, сукобу у БиХ био да постоји „српска кривица“, под чиме се обједињују и Србија, Република Српска и српски народ, а не само елите у Срба у БиХ. Наравно, то не значи да је намера свих покретача стигматизације или функционалних актера била постизање оваквог ефекта, односно да је свако желео да се епитет намењен режиму прелије и на читаву нацију, али се у пракси то ефективно догађало и увек ће се догађати, нарочито у оним случајевима у којима је режим изабран на каквим-таквим изборима, као што је био Милошевићев. Све у свему, процес стереотипизације, подстакнут деловањем кључних политичара у земљама покретачима стигматизације и бројних функционалних актера, омогућио је мешање различитих етикета додељених Србији у један генерални жиг „девијанта“ односно „лошег“ који се прелива са једне на другу категорију (Милошевићев режим-држава-народ), и који се доживљава као природно или трајно стање тог актера (а не као тренутна девијација) и пројектује као будуће понашање. Стереотип је, у том смислу, незванична теорија која служи да објасни лоше понашање (у овом случају Србије) и да предвиди како ће се актер понашати у будућности. Стереотипи су помагали стварању колективне кривице Срба и преношењу одговорности чак и на оне који су се отворено противили неким мерама, само ако припадају датој политичкој заједници. За разлику од етикета, они се са нивоа људских друштава транспонују на међународни ниво посредно, јер су формално неприхватљиви – али у пракси

у доброј мери обликују деловање међународних актера, а постколонијалисти и представници критичке школе би нарочито скренули пажњу на овакво деловање метропола (центра) према некадашњим колонијама (периферији). Стереотипизација је, заправо, она фаза у којој објективна анализа одговорности за стварне или наводне „девијације“ у понашању престаје да буде битна, те након које се држава третира као интринзично и трајно отпадничка, односно „парија“.

3.2.3. Издајање Србије

Када се процес издајања одреди као поступак у коме се дефинишу нова посебна и издвојена процедура за одређеног актера, или се успоставља посебан надзор над његовим понашањем, ствара се веома танка граница између овог процеса и процеса губитка статуса и дискриминације. Оно што је важна разлика коју треба имати на уму јесте да је процес издајања поступак стављања нечијег понашања под посебан надзор и мониторинг, односно успостављање процедура којима би конкретне дискриминаторне мере могле да буду примењене – а не и сама примена мера у смислу дискриминације и губитка статуса. Институционалне мере издајања извршене према Србији (СРЈ) у овом периоду кретале су се у распону од формирања посебних дипломатских медијаторских оквира за преговоре, преко успостављања спољне арбитражне процедуре, затим различитих мисија за мониторинг ситуације на терену – па све до успостављања посебне међународне цивилне и војне администрације на делу територије Србије. У наредним редовима биће извршена преглед које су конкретне мере усвојене у ком форуму за стигматизацију, уз појашњење који је био њихов легитимизацијски основ (односно због којих „етикета“ су ове мере издајања увођене), као и ко су били иницијатори, а ко опоненти оваквих мера.

Организација за европску безбедност и сарадњу

Хронолошки први форум у оквиру кога су уведени одређени облици издајања јесте тадашњи КЕБС, а први облици издајања у оквиру ове организације успостављени су у вези са етикетом „кршитељ људских права“. Праћење ситуације у Југославији у оквиру КЕБС започето је још осамдесетих година 20. века (Регу 1998, 1), а 1990. године је, на иницијативу Аустрије, покренут механизам у оквиру „људске димензије“ за надгледање стања људских права на Косову (Аџић 2001, 99–102). Следећи и далеко значајнији корак издајања у вези са овом етикетом представљало је успостављање раније поменуте Мисије дугог трајања за Косово, Војводину и Санџак, која је требало да надгледа стање људских права и врши помоћ властима и заједницама у овом домену. Кључни покретачи успостављања овакве посебне мисије биле су државе чије су мањине живеле у СРЈ (Мађарска, Албанија, БиХ, Хрватска), као и Аустрије, Немачке, САД и других западних држава. Опонената оваквом издајању фактички није било. Ова мисија добила је сагласност и СРЈ (већ искључене из рада КЕБС) и деловала је на њеној територији од лета 1992. до средине 1993. године, када јој гостопримство није продужено (Аџић 2001). Након што је Мисија последично била принуђена да напусти територију на којој је деловала, КЕБС/ОЕБС је фактички све до краја 1998. године износио Београду захтеве за повратком ове мисије, чиме је одржан континуитет издајања Србије у овом домену, упркос томе што мисија није деловала на терену.⁵⁸ Још један институционални облик издајања Србије због стања на Косову представљао је и избор

⁵⁸ Мисија дугог трајања је формално постојала све до успостављања Мисије ОЕБС-а у СРЈ 2001. године, када је и званично угашена. Како није деловала на терену, повремено је иницирала одређене разговоре о стању људских права у регионима за које је била надлежна, али тај ангажман није имао шири домашај.

Макса ван дер Штоела за специјалног представника ОЕБС-а за Косово (OSCE Ministerial Council 1997).

Конечно, октобра 1998. године ОЕБС ће, на основу споразума Милошевић-Холбрук, успоставити још једну мисију као облик издвајања (OSCE Ministerial Council 1998). Овога пута, у питању је била Косовска верификациона мисија, под вођством америчког генерала Вилијама Вокера, која ће на Косову деловати до марта 1999. године, када ће јој у предвечерје бомбардовања бити отказано гостопримство. Легитимизација за успостављање ове мисије лежала је не само у етикети „кршитеља људских права“, што је био случај са претходним мисијама, већ и „починитеља ратних злочина“, па донекле чак и „агресора“ (у ограниченом смислу, као што је претходно појашњено). Суштински покретачи овог процеса издвајања биле су земље чланице НАТО-а, а пре свега САД, које су у октобру поставиле ултиматум да ће, уколико не дође до прихватања споразума, започети бомбардовање СРЈ. Ипак, важан актер за чињеницу да се овај процес издвајања реализовао баш у оквиру ОЕБС, а не неке друге организације које би биле више по вољи западних актера, била је Русија, те стога можемо као кључног формалног покретача да издвојимо земље Контакт групе. И након окончања сукоба на Косову лета 1999. године, ОЕБС ће имати одређену улогу у издвајању Србије, кроз ангажман у међународној администрацији за Косово. Имајући у виду да је читава администрација (па и деловање ОЕБС, ЕУ и других организација) било под капом УН, ова мера издвајања биће појашњења у делу који анализира мере издвајања покренуте на Ист Риверу.

Други облици издвајања били су везани за покушај медијације и заустављања рата у СФРЈ. Иницијална одлука у овом домену била је покретање Механизма за кризне ситуације КЕБС 1991. године како би се реаговало у СФРЈ, а покретач оваквог издвајања био је Луксембург, тада председавајућа земља ЕЗ (Hill and Smith 2000, 362). Истог дана, донета је и одлука о успостављању Мисије за добре услуге ОЕБС за Југославију, која је требало да посредује у политичком дијалогу на самом терену, али је почетак мандата ове мисије био условљен одобрењем савезне владе, које се никада није догодило (Libal 1997, 18). Током 1991. године, ова организација слала је више делегација у сврху надгледања стања људских права широм СФРЈ, рачунајући и Србију и територије у Хрватској под српском контролом. Ове мисије слате су, поред поменуте етикете „кршитеља људских права“ и ради утврђивања основа за етикете „ратни злочинац“, па донекле и „агресор“. Но, све ове првобитне мере издвајања донете су уз сагласност савезне владе и представника СФРЈ у ОЕБС, тако да је њихов стигматизујући ефекат свакако ограниченији. Најважнији облици издвајања у вези са овом темом дешавају се заправо тек од 1992. године, када се у организацију уводи нова процедура одлучивања „консензус минус један“, којом се из одлучивања изузима актер о коме се расправља. Ова процедура је, заправо, била облик издвајања који је отворио врата за губитак статуса (фактичко избацавање СРЈ из чланства лета 1992. године, одбијањем да се призна њен континуитет са чланством СФРЈ) и дискриминацију СРЈ у будућим одлукама (OSCE 1992).

Трећи облик издвајања био је војног карактера, те, на одређени начин у вези са етикетом „агресора“ из прве половине деведесетих година, мада не директно. Наиме, Дејтонски мировни споразумом, чији је потписник била и СРЈ, у свом анексу 1-Б предвиђа увођење регионалне равнотеже у наоружању (“The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina” 1995, 7–9). Ова равнотежа операционализована је Споразумом о подрегионалној контроли наоружања постигнутим између СРЈ, Републике Хрватске и Босне и Херцеговине у Фиренци 1996. године (“Agreement on Sub-Regional Arms Control” 1996). Основна логика овог споразума била је дефинисање квота за наоружање за сваку државу у складу са сразмером 5 (СРЈ): 2 (Хрватска): 2 (БиХ). Иако је споразум постигнут уз сагласност свих страна, а уз посредовање ОЕБС-а, оно што чини овај споразум обликом издвајања у

војној сфери јесте чињеница да је за контролора спровођења овог споразума одређен ОЕБС. Тиме је, фактички, уведена горња граница за наоружавање Војске Југославије (као и армија БиХ и Хрватске) и уведен посебни војно-безбедносни режим, и то уз спољни надзор. Основна логика оваквог издвајања базира се на логици равнотеже снага, а имплицитно и на ставу да је несразмерна надмоћ српске стране у рату довела до агресивнијег понашања и посезања за војним решењима спорова. Покретач овог облика биле су, пре свега, САД, али је овај облик издвајања наишао на подршку фактички читаве међународне заједнице, уз суптилну премису да Балкан краси етикета „бурета барута“. Овај споразум ће остати под надзором ОЕБС све до 2014. године, када ће прећи у регионално власништво и када ће овакав облик издвајања кроз спољни мониторинг престати да функционише, о чему ће бити више речи у поглављу о дестигматизацији.

Четврти облик издвајања био је у вези са дефицитом демократије у СРЈ, као једним од аспеката етикете „кршитељ људских права“. Крајем 1996. године, након политичке кризе у Србији и грађанских протеста након локалних избора, у Београд ће бити послата још једна мисија за утврђивање чињеница, на челу са Фелипеом Гонзалесом (“Former Spanish Prime Minister Felipe Gonzales Becomes OSCE Special Representative to the Federal Republic of Yugoslavia. (Press Release)” 1996). Мисија је имала задатак да истражи шта се догодило на локалним изборима новембра 1996. године и да покуша да пронађе решење. Извештај мисије и посредовање Гонзалеса на крају ће довести до усвајања *lex specialis*-а и признања изборне победе опозиције у већини градова од стране власти у Србији. Кључни покретачи у овом случају били су сами органи ОЕБС, али и европске државе, попут Шпаније и Француске. Наредне године, институционални облик издвајања додатно ће се утврдити кроз именовање Гонзалеса за специјалног представника ОЕБС за СРЈ, а ОЕБС ће присуствовати (на позив власти у Београду и Подгорици) и изборима за председника Србије и Црне Горе на јесен 1997. године. Прихватање Гонзалесове мисије у Србији биће један од услова за нормализацију односа и могуће одблокирање чланства у разговорима током 1998. године (Петру 1998, 5–6). У Декларацији из Копенхагена биће покренута и иницијатива за успостављање Мисије ОЕБС у СРЈ, која неће бити реализована јер СРЈ неће пристати на овакав уступак до формалног повратка у чланство (OSCE Parliamentary Assembly 1998). Са друге стране, још један облик издвајања СРЈ од стране ОЕБС биће успостављање посебних услова за жељени повратак у чланство СРЈ. Најпре је Парламентарна скупштина ОЕБС-а Декларацијом из Отаве 1995. године постављала је као услове за признање СРЈ (Србије и Црне Горе) признање Хрватске и БиХ од стране Београда, повратак Мисије дугог трајања у СРЈ и започињање политичког дијалога са Приштином (CSCE Parliamentary Assembly 1995). Потом је 1997. године Декларација из Варшаве Паралемнтарне скупштине ОЕБС-а дефинисала три услова за повратак СРЈ у чланство ОЕБС-а на следећи начин: 1) побољшање стања људских права (нарочито на Косову); 2) повратак Мисије дугог трајања; 3) сарадња са МКТЈ (OSCE Parliamentary Assembly 1997, 2). Коначно, Декларацијом из Санкт Петербурга 1999. године (након рата на Косову) захтеви Парламентарне скупштине ОЕБС-а су сведени на одржавање фер и демократских избора, а потом је и Декларацијом из Истанбула с краја 1999. године Самит ОЕБС потврдио да је демократизација СРЈ услов за реинтеграцију ове државе у међународну заједницу (OSCE 1999, 47). Постављање оваквих услова је на граници између додатних посебних захтева који би могли бити дискриминација (јер се, рецимо, Турској не постављају захтеви за дијалог са Курдима, нити је Белорусија искључена због демократских дефицита), али бисмо их ипак пре сврстали у издвајање, јер они ипак произлазе начела на којима је ова организација базирана и не представљају, барем формално, посебне дискриминаторне захтеве, већ само конкретизацију и издвајање посебне процедуре у конкретном случају, а на основу општих правила.

Европска унија

Други форум који узимамо у обзир јесте ЕЗ/ЕУ. Овом форуму, који је уједно и актер, дата је посебна релеватност у почетку кризе, на основу тога што су УН, као најважнији глобални форум за стигматизацију (а и уопштено), формално препустиле вођство ЕЗ у управљању југословенском кризом током 1991. године. Због тога се могло сматрати да су мере издвајања (и други стигматизацијски процеси) које спроводи ЕЗ на неки начин и мере издвајања у име читавог међународног друштва. Ангажовање ЕЗ у посредовању између југословенских република средином 1991. године већ је представљало одређени облик издвајања. Највећи број мера издвајања односио се у почетку на само на Србију, већ и на све друге бивше југословенске републике. Бављење кризом у Југославији од стране ЕЗ почело је још марта 1991. године декларацијом са неформалног састанка министара иностраних послова у оквиру Европске политичке сарадње (Hill and Smith 2000, 362). Након покушаја обећавања помоћи од стране Делорове Комисије, уследиће и формално агажовање „тројке“ ЕУ у посредовању између република у СФРЈ, које ће довести и до резултата у виду окончања сукоба у Словенији (Hill and Smith 2000, 362).

Први облик трајне институционализације издвајања СФРЈ, па тиме и Србије, престављало је успостављање Посматрачке мисије ЕЗ у СФРЈ почетком јула 1991. године уз дозволу Савезне владе и Председништва СФРЈ (Hill and Smith 2000, 359, 363). У састав мисије иницијално су се укључиле и државе које нису биле чланице ЕЗ, попут Пољске, Мађарске и Чехословачке (Hill and Smith 2000, 359). Мисија је деловала најпре на простору Словеније, а потом (након престанка противљења Србије) од септембра 1991. и у Хрватској, те од 1992. и у БиХ. Била је формално била активна све до 31. децембра 2000. године и имала је регионалне центре широм Југославије, рачунајући и Београд.⁵⁹ Коначно, Мисија је (у ограниченим капацитетима) коришћена и за време Косовске кризе 1998-1999. године (Hill 2000, 390). Додатни облик „посебног надзора“ као вида издвајања, који се односио искључиво на СРЈ, настаје крајем деведесетих година успостављањем положаја специјалног представника ЕУ за СРЈ и специјалног изасланика ЕУ за Косово, који су надгледали ситуацију у СРЈ, обавештавали Унију и реаговали у њено име (Hill and Smith 2000, 394–95).

Други институционални облик издвајања који је показивао потребу посебног приступа бившој Југославији (па и Србији) због одређених „девијација“ била је августовска одлука о успостављању Конференције о Југославији, као формализованог преговарачког процеса између република СФРЈ уз посредовање ЕЗ, којом је председавао лорд Карингтон (Hill and Smith 2000, 359). Од марта 1992. године лорд Карингтон ће сазвати и посебну мировну конференцију за Босну и Херцеговину под окриљем ЕЗ (Hill and Smith 2000, 360). Овакав оквир остаће централан за преговоре све до августа 1992. године, када ће, због неефикасности дотадашњих напора, бити формирана Међународна конференција за бившу Југославију (МКБЈ) којом ће копредседавати ЕУ и УН. Исте године, у оквиру ове конференције формирана је Радна група за етничке и националне заједнице и мањине, а у оквиру ње и Специјална група за Косово, којом је извршено институционално издвајање СРЈ у вези са етикетом „кршитељ људских права“, али чије ће деловање остати веома ограничено (Caruso 2007, 104). Конференција ће изгубити на значају 1994. године, када ће централну улогу за решавање сукоба у БиХ и Хрватској преузети Контакт група и, још директније –

⁵⁹ Рад ове мисије обележиће, између осталог, почетно противљење Србије њеном проширењу на Хрватску, успех у надлегању примирја у Словенији, приличан неуспех у Хрватској све до јануара 1992. године, ограничено деловање у безбеднијим зонама БиХ током 1992. године (Hill 2000, 363-364), као и страдање чланова мисије чији је хеликоптер оборен јануара 1992. године у близини Вараждина од стране ловца ЈНА. Више о мисији: <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/services/military-history/history-heritage/past-operations/europe/bolster.html>.

САД. У предвечерје бомбардовања 1999. године, ЕУ ће имати формалну улогу и у преговорима у Рамбујеу, који су сами по себи облик издвајања у односу на уобичајене преговоре због ултиматумског начина на који су вођени. Међутим, ови преговори били су фактички под потпуном контролом САД, те је улога ЕУ (као и Русије) у овом процесу била више формална.

Трећи облик издвајања о коме је одлука донета исто кад и одлука о испотавању Конференције за Југославију било је формирање посебне арбитражне процедуре за спољна питања. Током јесени 1991. године и зиме 1992. деловала је такозвана Бадинтерова комисија (комисија састављена од председника уставних судова Француске, Немачке, Шпаније, Италије и Белгије, одабраним од стране ЕЗ и председништва СФРЈ), која је требало да одговори на спорна питања из домена међународног права (Caruso 2007, 9). Успостављањем оваквог арбитражног механизма, ЕЗ је покушала да пресуди у спорним питањима, а одлуке Бадинтерове комисије имале су далекосежне последице на перцепцију природе конфликта у СФРЈ и на признавање нових држава насталих на тлу СФРЈ (Hill and Smith 2000, 374). Тако је ЕУ „издвојила“ проблеме у вези са стањем СФРЈ као тему у којој она треба да неутрално и коначно просуди, те се тиме фактички надредила у односу на стране у конфликту. И овај облик је, као и сви претходно поменути, деловао као начелно неутралан и позитиван вид издвајања, па због тога није постојало активније опонирање међу државама чланицама. Иницијативе за усвајање претходно наведена три облика издвајања долазиле су или од стране Европске комисије, или земље председавајуће ЕУ, или од неке од кључних земаља чланица (Француска, Немачка, Уједињено Краљевство).

Четврти елемент издвајања представља разматрање опција за употребу војних средстава Западноевропске уније (ЗЕУ)⁶⁰ из септембра 1991. године. Иницијатива је потекла пре свега од Француске, Холандије и Немачке, које су желеле и формирање снага за интервенцију ЗЕУ, као посебног организационог облика који би, по потреби, могао да послужи и за директно интервенисање између зараћених страна. Но, Британија се снажно противила употреби ових средстава, па ће бити донета одлука само о разматрању могућности за употребу средстава ЗЕУ (Hill and Smith 2000, 364–65). Последњег дана септембра, ЗЕУ ће изнети неколико предлога, међу којима је било и успостављање мисије за очување мира (што би био посебан институционални облик издавања), али ове мере неће бити прихваћене од стране свих чланица ЗЕУ и ЕЗ, већ ће овакви задаци бити трансферисани на УН (Hill and Smith 2000, 359). Само два пута ће ЗЕУ механизми заиста и бити употребљени: први пут у мисији надгледања имплементације санкција на Јадрану, коју ће реализовати заједно са НАТО-ом, о којој ће бити више речи о делу о дискриминацији, а други пут када се буде донела одлука да ће ЗЕУ сателитски центар бити коришћен за надгледање поштовања споразума Милошевић-Холбрук на Косову 1998. године (Hill and Smith 2000, 391–92). Ово је један од најбољих могућих примера издвајања као елемента стигматизације, у смислу потребе за детаљним мониторингом детаља нечијег понашања и то уз помоћ сателита. Употреба сателита као војног средства наишла је и на отворено опонирање Данске која је искористила своје право да се издвоји из учествовања у овој акцији (Hill and Smith 2000, 392).

Пети облик издвајања настаће у другој половини деведесетих година, када се формира посебан процес Стабилизације и придруживања за државе Западног Балкана (Lorandić i Kronja 2010, 226–29), различит у односу на процес придруживања некадашњих „народних демократија“ Централне и Источне Европе, који ће пратити и успостављање посебног Пакта

⁶⁰ Ова организација формално је била одвојена од ЕЗ/ЕУ све до њеног утапања у Унију Лисабонским уговором из 2009. године, али се о употреби механизма ЗЕУ ипак разговарало и на састанцима ЕУ.

за стабилност Југоисточне Европе 1999. године (Lorandić i Kronja 2010, 76–77). Ове две форме су, дакле, указивале на „проблематично наслеђе“ овог региона у односу на друге, „нормалније“ земље некадашњег источног блока и стога диференцирао приступ ЕУ у ова два случаја. Овакав облик издвајања такође није имао активног опонирања, а инициран је преваходно од стране Немачке, Аустрије, Француске и Уједињеног Краљевства. Овај елемент издвајања важио је за читав регион, а не само за Србију.

Међутим, постојао је и шести и најоштрији елемент издвајања који се односио само на СРЈ. Наиме, ова држава била је издвојена из већине пројеката усмерених према Западном Балкану (региону који је у то време и политички конституисан под овим именом). Поред пропуштања да се СРЈ укључи у различите облике помоћи државама у транзицији у првој половини деведесетих година, од 1995. па надаље формализује се политика условавања уколико се жели сарадња са ЕУ (Lorandić i Kronja 2010, 224). У Декларацији о признању СРЈ из априла 1996. године, ЕУ ће, након препоруке о признању СРЈ државама чланицама и похвале због успостављања дипломатских односа са Македонијом, условити даљи напредак у односима следећим захтевима: 1) међусобним признањем са осталим државама бивше Југославија; 2) испуњењем одредби Дејтонског споразума, рачунајући и сарадњу са МКТЈ; 3) договором око сукцесије са осталим экс-југословенским републикама; 4) имплементацијом споразума о Источној Славонији; 5) пуним поштовањем људских права и мањинских права, рачунајући и давање значајне аутономије Косову (Hill and Smith 2000, 377–78). Дobar број ових захтева произлазе из међународног права и своди се на захтев за поштовањем међународних обавеза, те се повезује са етикетом „кршитељ међународних обавеза“ и са етикетом „кршитељ људских права“.⁶¹

Од 1999. године, ЕУ је решила да се директно ангажује у региону кроз Пакт за стабилност Југоисточне Европе, али је СРЈ била издвојена из ове иницијативе. У документу ЕУ у ком је експлицитно наглашено да ће СРЈ моћи да буде укључена тек када испуни услове у погледу стања демократије и људских права (Hill and Smith 2000, 397–98). У пракси, УНМИК администрација на Косову и Влада Црне Горе ће имати приступ одређеним програмима Пакта, те ће тако остати издвојена само Влада Србије и Влада СРЈ. Оквир Пакта имаће функцију издвајања СРЈ и по промени режима, како би се кроз рад Пакта и његове посебне процедуре омогућила имплементација реформи и изградња капацитета демократских институција у земљи. Дакле, овај вид издвајања био је директно повезан са етикетом кршења људских права у домену демократских дефицита. Донекле дисонантан тон у овом погледу повремено је долазио од Грчке, која је, нарочито средином деведесетих, имала више разумевања за СРЈ од осталих држава ЕУ, али се не може рећи да је и она превише активно опонирала оваквом виду издвајања СРЈ. Коначно, још један вид издвајања због читаве ситуације на Косову биће и учешће ЕУ у међународној администрацији након 1999. године, али ће о томе више речи бити у наредном делу који се бави мерама издвајања у оквиру УН.

Уједињене нације

Трећи форум у оквиру кога је започето издвајање Србије биле су Уједињене нације. Разматрање могућности институционалног одговора на кризу у СФРЈ од стране УН (и, последично, издвајања СФРЈ из нормалног оквира) започело је још крајем 1991. године, када

⁶¹ У случају питања Косова, овакав став ЕУ је фактички правило, јер се још Декларацијом Европског савета из Лисабона јуна 1992. године захтевало од Србије да обезбеди суштинску аутономију за Косово (Hill and Smith 2000, 366–67).

је постало јасно да ангажман ЕУ, који је претходно добио подршку УН и ОЕБС за деловање у име читаве међународне заједнице, заправо не даје очекиване резултате.

Први облици издвајања представљала су именовања специјалних изасланика генералног секретара УН за (бившу) Југославију. Почевши од јесени 1991. године и именовања Сајруса Венса, специјални изасланици генералног секретара, као што су Товалд Столтенбер и Јасуши Акаши играли су важну улогу све до окончања сукоба 1995. године. Ови изасланици надгледали су ситуацију и посредовали међу зараћеним странама, па је тако ангажман Сајруса Венса довео до потписивања Женевског споразума новембра 1991. године, те каснијег Споразума о имплементацији у Сарајеву јануара 1992. године, којим је уведено примирје у Хрватској. Овај облик издвајања инициран је од стране самог генералног секретара УН и није постојало никакво значајно опонирање од других органа УН или других држава чланица, рачунајући и (тада још увек званично постојећу) СФРЈ. Овакав облик институционализације медијације УН добио је додатно на важности укључивањем представника УН у формализовани преговарачки процес (до тада под контролом искључиво ЕЗ) и стварањем поменуте Међународне конференције за бившу Југославију (МКБЈ) августа 1992. године, којој су копредседавали представници УН и ЕУ покушавајући да, између осталог, кроз Венс-Овенов и Овен-Столтенбергов план зауставе рат у БиХ 1993. и 1994. године. Значајнији ангажман УН у овом процесу издвајања дошао је као последица иницијативе САД и других држава чланица УН (попут Турске, Мађарске, арапских земаља) које су биле незадовољне учинком ЕЗ. У оквиру МКБЈ, као што је већ поменуто, извршено је и својерсно издвајање Србије због стања људских права кроз формирање Специјалне групе за Косово. Иницијатива је долазила од одређених држава попут Немачке, али је опонирање активнијој улози ове групе долазило од самог Лорда Овена, британца који је у име ЕУ копредседавао МКБЈ.

Други облик издвајања представљало је успостављање конкретних мисија за очување мира (peacekeeping) на терену. Женевски споразум из новембра 1991. године предвидео је успостављање Заштитних снага УН на терену (УНПРОФОР), а успостављање мисије очувања мира (по испуњавању одређених услова) подржано је од стране СБ УН резолуцијама 721, 724 и 740 (United Nations Security Council 1991b, 1991c, 1992a). Резолуцијом СБ УН 743 из фебруара 1992. године УНПРОФОР ће бити и званично успостављен, те ће започети његово распоређивање у зоне под контролом ЈНА и српске територијалне одбране у Хрватској, које је требало да буду демилитаризоване (United Nations Security Council 1992b). Ширењем мисије у Хрватској на надгледање и тзв. „ружичастих зона“ и демилитаризације Превлаке, као и територијалним ширењем мисије на теренско деловање у Македонији и, нарочито, БиХ (где ће ова мисија обављати читав низ делатности), УНПРОФОР ће постати кључни теренски актер међународног ангажмана на територији некадашње СФРЈ. Резолуције којима је регулисан рад ове мисије добијале су једногласну подршку у СБ УН. Међутим, у погледу доприноса самој мисији на терену постојала је евидентна разлика међу државама. Америка и Немачка су била доста скептичне у погледу давања људства за ову мисију, а далеко највећу контрибуцију пружиле су Француска, Уједињено Краљевство, уз значајне контрибуције Канаде, Индије, нордијских земаља (Economides and Mayall 2007).

Треба напоменути да се теренско издвајање није односило преваходно на територију Србије, те да је у питању мање директан облик издвајања у односу на већ поменуте мисије ОЕБС које су деловале примарно и директно на територији Србије. Међутим, постоје озбиљни разлози због којих можемо констатовати да је ова мисија била и део процеса издвајања Србије. Пре свега, мандат ове мисије проширен је резолуцијом 781 и на надгледање поштовања „зоне забрањеног лета“ која је успостављена над БиХ, што је подразумевало и мандат за надгледање аеродрома на простору СРЈ (United Nations Security Council 1992k). Размештање УНПРОФОР-а на аеродроме СРЈ, као посебан облик надзора,

односно „издвајања“ од редовних процедура, поздрављено је у резолуцији 786 СБ УН (United Nations Security Council 1992l). Друго, посматрачи на граници СРЈ и БиХ, чије је слање најављено још резолуцијом СБ УН 837 средином 1993. године (United Nations Security Council 1993h), и то уз поздрављање воље СРЈ за оваквим потезом, такође су представљали облик мониторинга над СРЈ – да ли крши суверенитет БиХ и да ли поштује санкције уведене од стране СБ УН према територијама под српском контролом у БиХ и Хрватској. Коначно, чињеница да су се облици издвајања вршени кроз УНПРОФОР односили у великој мери на територије под контролом ВРС и СВК у Босни и Хрватској, а које су (нарочито у почетку) биле блиско повезане са Србијом и често перципиране као њена продужена рука, може се рећи да је читав УНПРОФОР механизам посредно издвајао и Србију, односно СРЈ.⁶²

Трећи облик издвајања Србије везује се за војни елемент, односно за успостављање процедура на основу којих је било могуће војно деловати против српских снага или надгледати њихово понашање. У току рата у БиХ, овакво деловање било је посредно и односило се на издвајање српских снага у БиХ (и делимично у Хрватској), а не оружаних снага СРЈ и Србије. Први важан облик оваквог издвајања било је давање мандата УНПРОФОР-у за војну одбрану „заштићених зона“ за војно деловање у сврху заштите „заштићених зона УН“ резолуцијом СБ УН 836, те овлашћење дато државама чланицама УН да војно делују ваздушним путем у сврху заштите ових зона резолуцијом 844 (United Nations Security Council 1993g, 1993i). У пракси, ова овлашћења значила су априорно пружање ауторизације за потенцијално војно деловање против ВРС (у случају заштићене зоне Бихаћ и против СВК). Оваква овлашћења иницирана су, пре свега, од стране САД, а главно опонирање дошло је од стране Пакистана и Венецуеле, који нису гласовима подржали резолуцију 836, већ су били уздржани (United Nations Security Council 1993g). Одређене скепсе према оваквом деловању садржале су и Русија, Уједињено Краљевство и Француска, али су, ипак, подржале ове резолуције. Други важан облик представљала је одлука о допремању Снага за брзо реаговање у оквиру УНПРОФОР-а у резолуцији 998 СБ УН из јуна 1995. године, са циљем могућег копненог војног деловања у сврху заштите мисије УНПРОФОР или заштићених зона УН (United Nations Security Council 1995l). Овога пута, подршка је била једногласна, а Уједињено Краљевство и Француска су сада биле не само међу покретачима ове мере, већ су њихове трупе и чиниле највећи део ове војне формације под заставом УН. Легитимитет директним мерама надзора над војним деловањем Србије СБ УН ће пружити резолуцијом 1203 (United Nations Security Council 1998c). Међутим, ова резолуција неће успоставити нове форме војног издвајања, већ ће само подржати успостављање оних већ договорених споразумом Милошевић – Холбрук, а чије ће се формално успостављање извршити споразумима српске стране са ОЕБС и НАТО. Тим споразумима ће, као што је већ поменуто, мандат за теренско надгледање активности српских и југословенских снага безбедности на Косову бити предат Косовској верификационој мисији ОЕБС-а, а за ваздушно надгледање Ваздушној верификационој мисији НАТО-а.

Четврти и веома важан облик издвајања био је судског типа, а у вези са етикетом „починитеља ратних злочина“ и етикетом „извршитеља геноцида“. Најпре је Резолуцијом 780 формирана комисија експерата УН, која је требало на терену да истражи наводне ратне злочине и донесе препоруку у вези са даљим деловањем (United Nations Security Council

⁶² УНПРОФОР ће деловати на простору БиХ све до потписивања Дејтонског споразума крајем 1995. године, а од почетка 1996. биће трансформисан у Имплементационе снаге (ИФОР), па потом у Стабилизационе снаге (СФОР), у којој је кључну улогу имао НАТО. На подручју Хрватске, УНПРОФОР ће још почетком 1995. бити трансформисан у УНКРО мисију, а на основу Ердутског споразума ову мисију ће, на подручју Источне Славоније, Барање и Западног Срема заменити УНТАЕС (Прелазна администрација УН за Источну Славонију).

1993a). Налази ове комисије, као и извештаји генералног секретара УН о кршењу Женевских конвенција, били су кључни окидач за покретање иницијативе за стварање *ad hoc* трибунала за ратне злочине која је и формализована резолуцијом 808 СБ УН из фебруара 1993. године (United Nations Security Council 1993b). Међународни кривични трибунал за бившу Југославију формиран је и званично маја исте године резолуцијом 827 СБ УН (United Nations Security Council 1993f). Овај облик издвајања нарочито је битан јер је успоставио преимућство у јурисдикцији овог трибунала у односу на домаће правосуђе. На тај начин, фактички је Србији и другим државама у сукобу ускраћен један елемент судског суверенитета. Због тога је ово издвајање на граници са казном, али га ипак сврставамо у издвајање, јер ова процедура није директно кажњавала државу већ је била усмерена према намери да се казне појединци, а сем тога – СРЈ ће, баш као и Хрватска и БиХ, потписивањем Дејтонског мировног споразума и експлицитно прихватити обавезу сарадње са МКТЈ. Такође, треба нагласити да, иако је ова мера формално важила за све државе, у пракси је она највише погађала Србију, имајући у виду да је највећи број оптужених за ратне злочине поседовао држављанство Србије, односно СРЈ. Кључни покретачи оваквог поступка биле су западне земље, уз важну функционалну подршку органа УН (генералног секретара и поменуте експертске комисије). Једини опонент је иницијално била Кина, која је била уздржана око формирања експертске комисије. Међутим, након извештаја ове комисије, и Кина је подржала поменуте две резолуције СБ УН које су установиле МКТЈ.

Пети и апсолутно најважнији облик издвајања Србије, представља успостављање посебне цивилне и војне администрације Уједињених нација за Косово од средине 1999. године, на основу резолуције СБ УН 1244 (United Nations Security Council 1999b). Овом резолуцијом УН мисија на Косову (УНМИК) фактички је преузела потпуну цивилну управу над јужном српском покрајином, док је војна управа, као што је већ речено, била препуштена снагама КФОР (под заставом УН, али са водећом улогом НАТО-а). Такође, успостављене су копнена и ваздушна зона безбедности на административним границама Косова и уже Србије, чиме је један део територије централне Србије фактички стављен под посебан режим. Овакво увођење фактичког протектората на делу територије свакако је најтежи могући облик издвајања – а може се рећи да је чак и на граници да буде сврстан у пример дискриминације, имајући у виду да је овакво одузимање контроле над делом територије био облик казне који је наметнут СРЈ као фактички пораженој страни у сукобу 1999. године. Оно што је додатно важно напоменути јесте да се ова мисија УН разликовала од сличне мисије у Источној Славонији, Барањи и Западном Срему.

Наиме, иако је и тамо деловала привремена администрација под контролом УН све до јануара 1998. године, након истека њеног мандата дошло је до мирне реинтеграције ове територије у Републику Хрватску. У случају Косова, иако резолуција гарантује суверенитет и територијални интегритет СРЈ, нити је трајање мисије временски орочено, нити је наведено шта ће бити након њеног окончања – већ се говори да ће бити постигнуто коначно решење, што је отворило простор да дође и до решења које не подразумева реинтеграцију у Србију (али, да би било валидно из угла међународног права – уз неопходну сагласност и СБ УН). У исто време, УНМИК је имао мандат да изгради „привремене институције самоуправе“ на Косову. Улоге у међународној управи и у изградњи институција на Косову добили су и НАТО (кључни у војом домену), ЕУ и ОЕБС. Имајући све то у виду, УН мисија на Косову била је прилично тежак облик издвајања (а можда и казне) примењен према једној сувереној земљи, а која је легитимизована етикетама које су претходно додељене Србији и СРЈ у вези са њеним понашањем према покрајинском становништву („кршитељ људских права“, „починитељ ратних злочина“).

Најгласнији иницијатор оваквог издвајања биле су дефинитивно САД. Вашингтон је заговарао и оштрије издвајање СРЈ, које је покушао да наметне у Рамбујеу почетком 1999.

године.⁶³ Иако Русија није оштро опонирала оваквој могућности у старту, о чему сведочи и прилично инертно понашање њеног представника у Рамбујеу Бориса Мајорског (Симић 2000) , чињеница је да је Русија преферирала међународни ангажман под заставом УН на Косову, који би и њој оставио отворен простор за деловање. Посредовањем руског представника Виктора Черномирдина и представника ЕУ Финца Мартија Ахтисарија, Кумановски споразум и резолуција 1244 ставили су и цивилни и војни ангажман формално под капу УН, што је Русија искористила за слање свог контингента из састава СФОР-а на приштински аеродром Слатина, те за (ограничени) војни ангажман у оквиру мисије КФОР све до 2003. године.⁶⁴

3.2.4. Одузимање статуса и дискриминација Србије

У процесу стигматизације најдиректније последице по једну државу дефинитивно остављају директни примери санкционисања због „девијантности“, а који се реализују у форми одузимања (губитка) статуса и дискриминације. Србија је изгубила статус у готово свим међународним форумима, а против ње су примењени и сви облици санкција доступни у спољној политици – од дипломатских, преко економских и културних, до војних. У наредним редовима представимо како је Србији одузет статус и који су све облици дискриминације (односно санкција) уведени против ње у три кључна форума за стигматизацију – УН, ОЕБС и ЕУ, као и у осталим форумима чије су мере биле релевантне за процес стигматизације Србије.

Уједињене нације

У оквиру Уједињених нација усвојене су дефинитивно најзначајније дискриминационе мере током стигматизације Србије током деведесетих година. Губитак статуса у оквиру УН започео је маја 1992. године, чињеницом да представник Југославије 15. маја 1992. године по први пут није позван на заседање СБ УН када се расправљало о Југословенској кризи (United Nations Security Council 1992d). Резолуцијом СБ УН 757 крајем маја 1992. године констатовано је да захтев СРЈ за аутоматским континуитетом са СФРЈ „није генерално прихваћен“ (United Nations Security Council 1992e, 14), да би потом резолуције СБ УН 777 из септембра 1992. године и 821 из марта 1993. констатовале да СРЈ не може да се сматра аутоматском наследницом СФРЈ и да треба да поново аплицира за чланство као нова држава, те препоручиле ГС УН и Економском и социјалном савет (ЕКОСОЦ) УН да не омогуће учешће представницима СРЈ на својим заседањима (United Nations Security Council 1992j, 1993e). На основу ових предлога, ГС УН је суспендовала учешће СРЈ на заседањима ових тела резолуцијама 47/1 из септембра 1992. године и 47/229 из априла 1993. године (General Assembly of the United Nations 1992b, 1993c). Главни покретач овакве мере биле су САД, које су желеле потпуни губитак статуса за СРЈ и потпуну изолацију ове државе на Ист Риверу. Међутим, опоненти овом елементу стигматизације били су значајни – Русија се

⁶³ Већа оштрина у погледу издвајања (које има елементе и дискриминације) предлога из Рамбујеа у односу на Кумановски споразум лежи у чињеници да је војна власт (а не под заставом УН, уз вођство НАТО, као што је дефинисано Кумановским споразумом), уз неометано војно кретање широм СРЈ (а не само на Косову), те уз узимање у обзир и воље народа Косова, као једног од више чинилаца при доношењу одлуке о коначном статусу, након три године

⁶⁴ Упркос напетостима које је руски улазак на Косово изазвао у њиховим односима са НАТО и чињеници да су Руси успели да задрже контролу над аеродромом Слатина, након опсадног стања од 11. јуна 1999. године, улога руске војске на Косову ипак није била од већег значаја, пошто нису успели да добију своју командну зону, већ су руске снаге биле под командом других (Американаца, Британаца, Француза, Немаца, Италијана).

залагала за попуштање СРЈ у овом домену и била нарочито чврсто против избацивања југословенских представника из тела УН и била је уздржана при усвајању резолуције СБ УН 821, при усвајању резолуције 777 уздржали су се и Индија и Пакистан, док је Кина била уздржана оба пута. Резултат оваквог опонирања био је компромис у коме је од СРЈ захтевано поновно чланство, одузето јој право учешћа на пленарним заседањима ГС УН и ЕКОСОЦ-а – али је наведено да ће ова одлука бити поново разматрана у будућности, и притом је омогућено мисији СРЈ при УН да настави са радом, као и југословенским представницима при другим органима УН. Тиме је СРЈ изгубила кључне елементе статуса у УН, али не и све, што је био резултат компромиса покретача стигматизације и њених опонената.

Поред оваквог делимичног губитка статуса, СРЈ и српске снаге у БиХ и Хрватској су биле кажњене и усвајањем читавог низа мера у оквиру УН. Прва фаза кажњавања трајала је од септембра 1991. године до краја маја 1992. Ову фазу обележило је увођење ембарга на извоз оружја у СФРЈ резолуцијом 713 СБ УН од 25. септембра 1991. године (United Nations Security Council 1991a, 43). Жељени ефекат ове резолуције било је прекидање сукоба у СФРЈ онемогућавањем странама да пронађу додатно оружје. Ова мера била је усмерена не само на Србију, већ и на све остале републике у СФРЈ, а постојала је сагласност свих актера у СБ УН о потреби овакве мере. Критичари овакве мере, којих је највише било у Немачкој, али и у другим западним срединама, сматрали су како оваква мера не само да не кажњава Србију (коју су видели као најодговоринију за сукоб), већ је заправо и награђује, јер омогућава да војна надмоћ ЈНА под српском контролом остане без конкуренције због забране извоза оружја другим републикама. Због тога су поједини политичари, нарочито из САД, у каснијим фазама рата заговарале уклањање ембарга за БиХ и Хрватску, у склопу стратегије „подигни и погоди“ (Hansen 2006, 102–31), чиме би ова мера најдиректније могуће погодила искључиво СРЈ. Међутим, опонирање Русије оваквој мери спречило је усвајање ове мере која би директније дискриминисала Србију. Европска заједница је новембра 1991. године, заједно са својим мерама против СФРЈ, покренула иницијативу и за усвајањем глобалног ембарга на извоз нафте у Југославију под окриљем УН, коју ће у име ЕЗ и званично поднети Уједињено Краљевство, Француска и Белгија (Montalbano 1991). Међутим, услед недостатка јасне подршке за овакву меру из Вашингтона и Москве, овакав ембарго неће бити усвојен. Председник Буш ће рећи како је потребно још размислити о мерама, а једни актер који ће истог момента подржати ЕЗ и билатерално увести одређене мере биће Канада (Montalbano 1991).

Друга фаза започела је крајем маја 1992. године и трајала је до 1994. године. Ово је фаза отвореног и изузетно оштрог кажњавања Србије због њеног понашања, а превасходно због етикета „агресор“ и „починитељ ратних злочина“ у контексту рата у БиХ. Резолуцијом 757 СБ УН од 30. маја 1992. године усвојен је пакет изузетно оштрих мера које бисмо могли сврстати у политичка (дипломатска), економска и културна средства спољне политике (United Nations Security Council 1992e). Дипломатско средство кажњавања уведена овом резолуцијом био је позив државама чланицама да спусте ниво шефа мисије и да смање особље у својим дипломатским представништвима у Београду (United Nations Security Council 1992e, 15). Економско средство кажњавања уведено овом резолуцијом била је економска блокада СРЈ, што ће рећи – забрана увоза и извоза за СРЈ, коју су дужне биле да поштују и спроводе све државе чланице УН (United Nations Security Council 1992e, 14–15).⁶⁵ Културне санкције подразумевале су забране сарадње са СРЈ и фактичку блокаду активности

⁶⁵ Из овога је била изузета медицинска опрема и храна, а резолуцијом СБ УН 760 усвојеном 18. јуна 1992. године наглашено је да се из блокада изузимају сва добра хуманитарног карактера, неопходна за преживљавање становништва.

ове државе у читавом свету у пољу културе, науке и спорта. Држављани СРЈ су могли да наступају у културним, спротским и научним активностима у иностранству, али не као представници СРЈ, већ само као појединци под својим именом и презименом (United Nations Security Council 1992e, 15–16).⁶⁶ Коначно, уведене су и одређене мере које су између економских и културних, јер могу имати реперкусија у оба домета, а то је била забрана сарадње у домену технологије, забрана цивилних летова ка и од СРЈ, те забрана сервисирања југословенских авиона (United Nations Security Council 1992e, 15–16). Ове мере су додатно проширене резолуцијом 787 из новембра 1992. године, када је уведена забрана превоза робе бродовима кроз СРЈ и у транзиту (осим када добију за то посебну дозволу), затим третирање бродова са југословенском поседом као бродова СРЈ и проширење санкција и на њих, без обзира на заставу под којом формално плове (United Nations Security Council 1992m). Коначно, резолуцијом СБ УН 820 из априла 1993. године уведене су и додатне оштре економске и транзитне санкције: забрана обављања услуга са правним субјектима из СРЈ (осим поштанских, телекомуникацијских и правних услуга), замрзавање средстава СРЈ у иностранству, забрана пловидбе за бродове СРЈ и блокада југословенских морских пристаништа, забрана бродског транзита кроз СРЈ (осим уз посебну дозволу, што важи и за реку Дунав), заплена пловила СРЈ ван њених вода (United Nations Security Council 1993d). Овом резолуцијом уведена је и економска блокада територија под српском контролом у БиХ и Хрватској, осим уколико владе у Сарајеву и Загребу не дају дозволу за привредно општење са овим субјектима (United Nations Security Council 1993d, 3). Све ове мере требало је да произведу не само оштре економске последице, већ и да створе осећај потпуне изолације СРЈ са међународне сцене.

Трећа фаза трајала је од 1994. до 1996. године и у њој су санкције постепено ублажаване, затим суспендоване, а потом и формално укинуте. Резолуција 943 СБ УН из септембра 1994. године привремено је укинула спортске, културне и транзитне санкције, чиме су одблокирани београдски међународни аеродром и барска лука, а југословенски спортски и културни радници су започели реинтеграцију у глобалне токове и учешће у глобалним спортским и културним смотрама (United Nations Security Council 1994d). Међутим, ова одлука била је краткорочна и подложна стално преиспитивању, како би се СРЈ ставило до знања да може бити брзо враћена на снагу. Ипак, до враћања није дошло, већ је суспензија ових мера потврђивана резолуцијама 970, 988, 1003 и 1015 усвајаним током 1995. године (United Nations Security Council 1995j, 1995k, 1995a, 1995d). Такође, бројне остале мере (и нарочито болна економска блокада) су остале на снази, тако да је и у овом периоду постојала изузетно активна дискриминација СРЈ. Поред тога, мере против Срба у Босни су и појачане у овом периоду. Исти дан када су први пут релаксиране санкције према СРЈ, 23. септембра 1994. године, уведене су додатне санкције према Србима у БиХ – забрана политичких разговора са њиховим представницима, забрана путовања за њихово вођство, замрзавање финансијских средстава у иностранству, итд (United Nations Security Council 1994c). Ове мере, ипак, не можемо тумачити и као директне мере против СРЈ јер је и СРЈ пратила већи део мера претходно усвојених према Србима у БиХ и успоставила блокаду на Дрини 1994. године, што је био и један од разлога због којих је део санкција према СРЈ укинут, као узвраћање за овакве поступке Милошевићеве власти према руководству Републике Српске.

⁶⁶ Најбољи пример за то је била могућност наступа југословенских спортиста у појединачним спортовима искључиво под олимпијском заставом на Олимпијским играма у Барселони 1992. године, а не под заставом СРЈ, уз потпуну елиминацију екипних спортова. Исто је било и на другим спортским такмичењима до 1994. године, као и у области културе и науке.

Међутим, УН је отишао и корак даље у овом периоду у свом кажњавању снага Срба у БиХ због етикете „починитељ ратних злочина“ и легитимизовао употребу војних средстава кажњавања, у складу са главом VII повеље. Извршавање овакве санкције вршио је углавном НАТО током 1994. и 1995. године (само у изузетним случајевима су на терену силу примењивале и саме снаге УНПРОФОР-а), те ће због тога бити више речи о томе у делу које обрађује санкционисање у другим стигматизацијским форумима. Дан након потписивања Дејтонског мировног споразума, 22. новембра 1995. године СБ УН је резолуцијом 1022 суспендовала на годину дана све мере према СРЈ уведене од 1992. године (United Nations Security Council 1995g). Претходно је и резолуцијом 1021 наложио и етапно скидање санкција на трговину оружјем за све земље некадашње СФРЈ (United Nations Security Council 1995f). Потврда укидања санкција стигла је и у резолуцији 1031, која је усвојена дан по потписивању мировног споразума у Паризу, 15. децембра 1995. године (United Nations Security Council 1995h). Од краја 1995. године, фактички није било више мера дискриминације (сем одређених у војном домену, због етапног укидања санкција на трговину оружјем) према СРЈ, али су формално мере биле само замрзнуте, што је и даље представљало један вид притиска на Београд. Коначно, резолуцијом 1074 из октобра 1996. године и дефинитивно су укинуте све санкције према СРЈ, чиме се окончава и ова фаза (United Nations Security Council 1996).

Четврта фаза настала је 1998. године и неће бити окончана до промена у Србији 2000. године. У овој фази ће, због етикете „починитеља ратних злочина“, коју су пратиле и етикете „кршитеља људских права“, па донекле и „агресора“ (у измењеном значењу, као што је већ појашњено), СРЈ поново бити кажњена увођењем ембарга на трговину оружјем у резолуцији 1160 СБ УН од последњег дана марта 1998. године (United Nations Security Council 1998a, 2). Ова резолуција иницирана је од стране Контакт групе, а пре свега САД и УК, и добила је једногласну подршку, без опонирања. Њена логика је била да се смањи прилив оружја које се може агресивно употребити за безбедносне снаге СРЈ и Србије, али и за деловање тзв. „Ослободилачке војске Косова“ и њене акције, које су овом резолуцијом директно етикетиране као терористичке (на инсистирање, пре свега, Русије, као део компромиса за усвајање ове резолуције). У каснијим фазама, западне државе, а пре свега САД и Уједињено Краљевство, иницираће усвајање читавог низа додатних санкција у СБ УН усмерених према СРЈ, па ће тако желети да добију чак и сагласност за војну интервенцију, односно ваздушне ударе на СРЈ крајем 1998. и почетком 1999. године. Међутим, како је опонирање Русије (па и Кине) оваквој казни било отворено и недвосмислено, овај предлог се никада неће формално ни наћи на столу СБ УН, јер је било јасно да би био ветуран. Због тога ће се кажњавање СРЈ кроз УН у овој последњој фази ограничити само на санкције у домену трговине оружјем, ако изумемо успостављање фактичког протектората УН на Косову резолуцијом 1244, што је нешто између издвајања и санкције, о чему је већ било речи у претходном делу.

Европска унија

Деловање ЕУ у погледу одузимања статуса разликовало се донекле од УН и КЕБС-а, имајући у виду да СРЈ није никада ни била чланица Уније/Заједница. Ипак, један облик одузимања статуса свакако је било одбијање држава чланица да признају СРЈ. Крајем 1991. године, ЕУ је дефинисала критеријуме за признавање новонасталих држава у Источној Европи и некадашњем Совјетском Савезу, а потом и за признавање нових југословенских република (Hill and Smith 2000, 375). Међу критеријумима за признавање, између осталог, налазили су се и стандарди за мањине и одрицање од експанзионизма према суседима. Признавање државе СРЈ, као једног од (не и јединог) сукцесора СФРЈ, догодило се тек априла 1996. године, након Дејтонског споразума. Тада је ЕУ усвојила Декларацију о признању СРЈ, којом је,

заправо, дата препорука државама чланицама да, у складу са својим процедурама, признају ову државу (Council of the EU 1996). На овај начин, кроз ЕУ као форум је фактички одлучивано о (не)признању статуса СРЈ као државе која је суверена и једнака са свим осталима, иако су крајњу реч имале државе чланице.⁶⁷ Међутим, ЕУ је увела читав низ санкција против СРЈ током деведесетих година.

Прву фазу представљале су економске санкције из јесени 1991. године. Након претњи да ће према некооперативним странама у мировном процесу бити употребљене санкције, изнете почетком октобра 1991. године (Hill 2000, 359), ЕЗ ће почетком наредног месеца донети одлуке о повлачењу из споразума о трговини и сарадњи са СФРЈ (који је био повољан за Југославију и пружао јој преференцијални третман) о суспензији програма економске помоћи намењених СФРЈ, као и о увођењу квантитативних ограничења на увоз текстила из Југославије (Montalbano 1991). Ове иницијалне мере биле су формално усмерене против свих република СФРЈ, али је већ при усвајању стављено до знања да је примарна мета Србији, те да ће ускоро уследити компензацијске мере за све оне републике које буду кооперативне. Тако су већ првих дана децембра бити усвојене компензацијске позитивне мере према свим осталим републикама СФРЈ осим Србије и Црне Горе (Hill and Smith 2000, 365–66). На тај начин, ове две републике постаће дискриминисане од стране ЕЗ због перцепције да су кључни кривац за непостизање решења, односно због (зачетка) етикете „агресора“ и „починитеља ратних злочина“.

Главни покретач ових мера, слично као и у случају етикетирања Србије за поменута недела, била је Немачка, која је ове мере преферирала још од лета 1991. године и почетка сукоба у Словенији. Немачка је заговарала и оштрије мере, а то би биле, према речима Ханса Дитриха Геншера, тадашњег министра спољних послова – замрзавање средстава југословенске централне банке у иностранству и увођење ембарга на извоз нафте, угља и челика у Србију, а кључни опоненти овим санкцијама биће Француска и Уједињено Краљевство (Montalbano 1991). Међутим, и ове државе ће делимично попустити немачкој иницијативи последњих месеци 1991. године, када ће Србија и Црна Гора постати примарна мета санкција ЕЗ – али, ипак, не онолико оштрих колико је Немачка желела. У склопу покушаја да спречи избијање сукоба у БиХ, ЕЗ ће понудити и престанак ове мере као неку врсту „шаргарепе“, па ће у декларацији од 6. априла предвидети проширење бенефита које имају друге бивше југословенске републике и на Србију, уз накнадни договор око начина како ће то бити изведено (Hill and Smith 2000, 377).

Друга фаза започиње маја 1992. године, када је већ било јасно да постоји отворени сукоб у БиХ, а превасходан основ за овакво деловање била је етикета „агресора“ наденута СРЈ у вези са ратом у БиХ. Не само да ће ЕЗ одустати од понуђеног проширења бенефита на Србију и да ће све претходне санкције остати на снази, већ ће, као вид додатног притиска, ЕЗ увести ембарго на трговину са СРЈ 27. маја 1992. године (Hill and Smith 2000, 360).⁶⁸ Комплементарна мера биће и већ појашњена одлука о непризнању СРЈ, чиме је фактички послата порука да она не испуњава претходно захтеване услове (нарочито оне које се односе на поштовање суверенитета других држава) и да не може бити третирана као свака друга суверена и једнака, односно „нормална“ држава у међународном друштву. Почетком јануара

⁶⁷ Европска унија није држава и нема формалне надлежност да признаје друге државе, већ је то и даље у домену суверених права држава чланица.

⁶⁸ Само три дана након тога, СБ УН ће увести и далеко оштрије мере, које ће, наравно, спроводити и све чланице ЕЗ. Ова разлика у оштрини говори и о томе да је ЕЗ била нешто блажи покретач стигматизације који је заговарао постепенији притисак на Београд, у односу на САД, као кључног покретача који је испословао подршку осталих у СБ УН за моменталну темељну блокаду и изолацију СРЈ (од пролећа 1993. до септембра 1994. године – готово потпуну блокаду и изолацију).

1993. године, Декларација о бившој Југославији Европске политичке сарадње упутиће претњу СРЈ да ће доживети потпуну изолацију са дугорочним тешким последицама (Hill and Smith 2000, 367–68). Оваква изолација неће бити извршена у оквиру ЕЗ, али ће се спровести кроз додатно поштравање санкција СБ УН на пролеће 1993. године, као што је већ приказано у делу где се анализирају дискриминаторне мере УН према Србији. Такође, ЕУ ће у овој фази пружити допринос оптимизацији ефеката санкција усвојених у оквиру УН надгледањем њиховог спровођења кроз различите институционалне облике, о чему ће бити више речи у делу о ангажману КЕБС-а и НАТО-а, имајући у виду да су ове активности спровођене у сарадњи са овим организацијама. Бојкот увоза југословенске робе и ембарго на извоз робе у СРЈ биће суспендован крајем 1995. и потом укинут 1996. године, али преговори о новом трговинском споразуму са СРЈ, упркос најавама, неће започети у наредним годинама (European Commission 1996). На тај начин, мере из ове фазе ће, фактички, остати на снази све до краја 20. века и промене режима у Београду. Главни покретач свих ових мера биће Немачка, али уз знатну подршку и других великих држава, нарочито од интензивирања рата у БиХ и јачања етикете „агресора“ и „ратног злочинца“, уз благо и не претерано учинковито разликовање ставова код Грчке, која је имала нешто више симпатија за СРЈ, те у појединим тренуцима и код Француске и Уједињеног Краљевства. Треба напоменути и да ће на почетку ове фазе државе Шенгенске зоне увести визе за држављане СРЈ, што ће бити мера која ће утицати на квалитет живота грађана СРЈ и на њихов лични осећај изолованости и стигматизованости, поред осећаја да је и држава стигматизована и изолована.

Трећа фаза започеће 1998. године са интензивирањем сукоба на Косову. Прве дискриминаторне мере у вези са етикетом „кршитељ људских права“, која је већ прелазила у етикету „починитељ ратних злочина“, уведене су 19. марта 1998. године. Заједничка позиција Савета ЕУ о рестриктивним мерама према СРЈ потврдила је ембарго ЕУ на извоз оружја који је још увек био на снази према земљама бивше Југославије и увела: ембарго на извоз робе која би могла да се употреби за „интерну репресију или тероризам“ (тј. за оно што се види као нелегалне активности било власти у Београду или ОВК)⁶⁹; мораторијум на „од стране владе финансирану извозну кредитну подршку за трговину или инвестиције, рачунајући и владино финансирање приватизације у Србији“ (дакле, не у читавој СРЈ, већ само у Србији, за разлику од прве две мере); забрану издавања виза за десетак високих званичника СРЈ и Србије „одговорне за репресивне акције“ на Косову (Council of the EU 1998a). Ове мере биле су подложне ревизији и укидању, уколико СРЈ: повуче специјалне снаге са Косова и престане са деловањем против цивилног становништва; допусти приступ Косову хуманитарним организацијама и дипломатама; јавно преузме обавезу започињања дијалога са косовским Албанцима (Council of the EU 1998a).

Јачањем етикете „ратног злочинца“, ЕУ је усвајала и додатне дискриминаторне мере према СРЈ и Србији. Већ 7. маја 1998. године, ЕУ ће донети одлуку о замрзавању средстава СРЈ и Србије у банкама на њеном подручју (Council of the EU 1998c), а 8. јуна исте године биће усвојена и забрана инвестиција у Србију (Council of the EU 1998b). Ова одлука ће 24. јула 1998. бити проширена Уредбом којом ће се забранити трансфер новца на рачуне влада СРЈ или Србије, али и физичких и правних лица која бораве или живе на територији Србије, те компанија које су власништво ових влада или појединаца који делују у њихово име, уз остављање могућности да се у одређеним случајевима ова забрана суспендује, али само у вези са пројектима који „подржавају демократизацију, хуманитарне и образовне активности и независност медија“ (Council of the EU 1998d). Јачање етикете због које је ова мера

⁶⁹ У овом документу, поред критике СРЈ, експлицитно су осуђени и „тероризам и насилни акти почињени од стране Ослободилачке војске Косова, или било које групе или појединца“.

успостављена, те појављивање и етикете „агресора“ на пролеће 1999. године, довешће до усвајања низа додатних дискриминаторних мера од стране ЕУ крајем априла и почетком маја 1999. године. Најпре ће ЕУ додатно поштрићи визне рестрикције, проширењем забране издавања виза на „председника Милошевића, његову породицу, све високе функционере влада СРЈ и Србије, као и особе блиске режиму чије активности подржавају председника Милошевића“. Потом ће одлуку о замрзавању средстава влада СРЈ и Србије проширити и на замрзавање рачуна „појединаца повезаних са председником Милошевићем и компанија које су контролисане од стране, или делују у име влада СРЈ или Србије“ (Council of the EU 1999a). Ембарго на извоз ће, поред оружја, бити проширен и на нафту и на добра, услуге, технологију или опрему која би могла да буде коришћена за санирање штете од ваздушних напада на СРЈ и која би „омогућила влади СРЈ да спроводи своју политику интерне репресије“ (Council of the EU 1999a). Такође, уведена је и забрана комерцијалних или приватних летова ка и из СРЈ, а чак ће бити усвојен и став да је потребно обесхрабрити учешће СРЈ у спортским надметањима, мада ће у пракси оваква мера изостати (Council of the EU 1999a).

Оно што је карактеристично за ову фазу јесте да су дискриминаторне мере биле више усмерене и прецизније него током прве половине деведесетих година. Прво, више није било опште забране увоза и извоза, већ се она односила само на одређене секторе који је требало да таргетирају пре свега власт, а не директно грађане (иако јесте и даље било и оних који се јесу односили на живот читаве популације попут општег ембарга на нафту). Друго, већина мера се односила само на Србију и на владе СРЈ и Србије. Црна Гора је, дакле, била санкционисана само посредно одређеним мерама које су се односиле на читаву СРЈ (попут забране летења), а не и директно. Маја 1999. године ће ЕУ, уз увођење санкција Србији и влади СРЈ, предвидети и потребу да се Црној Гори чак и помогне због „терета којег сноси због косовског конфликта“ (Council of the EU 1999a). Узрок другачијег приступа према Црној Гори била је промена политике Мила Ђукановића и његова победе на изборима крајем 1997. над некадашњим партијским саборцем и лидером Момиром Булатовићем. Кључни покретач ових мера унутар ЕУ биће Уједињено Краљевство, али ће оне наићи на широку подршку и свих осталих држава, те ће бити усвајане без већег опонирања, уз само иницијално нешто већу опрезност Француске и Грчке.

Четврта фаза настаје по окончању војног сукоба на Косову јуна 1999. године и обележиће је веома сличне дискриминаторне мере као у трећој, само што ће њихова употреба сада бити правдана демократским дефицитом српске власти као једним аспектом етикете „кршитељ људских права“, а не више односом према Албанцима или ратним злочинима. Већ 15. јуна 1999. године, само пет дана по усвајању резолуције 1244, Савет ЕУ усвојио је Регулативу о замрзавању средстава и забрани инвестиција у односу са Савезном Републиком Југославијом, која је заменила до тада постојеће мере према СРЈ (Council of the EU 1999b). Суштински, све постојеће мере ће остати на снази, али ће бити прецизиране на начин да прецизније погађају компаније и појединце који су блиски режиму или његов део (чији ће списак бити прецизиран и проширен), али и да се санкција ослободе оне трансакције које би најдиректније погађале обичне грађане. На овај начин, санкције нису смањене, већ су фактички ревидиране за потребе нових околности, у којима је требало да циљају превасходно у мету коју су означили као „недемократски режим“, а не у читаву државу тј. њене грађане. Такође, прецизно ће се дефинисати и механизми како је могуће изузети одређене трансакције из ових санкције, чиме ће се отворити могућност за финансијско деловање ЕУ према опозиционим актерима (локалним самоуправама, партијама, синдикатима, независним медијима) у Србији (Council of the EU 1999b).

Суштински, мере које су усвојене у овом периоду имале су далеко ужи домашај од самог старта јер се нису односиле на целу СРЈ – изузети су били Црна Гора, Косово, па и одређени

актери у Србији. Савет је експлицитно и навео да је жеља ових мера „максимални притисак на председника Милошевића“, али „без кажњавања српског народа“, те уз стварање могућности за повећање финансијских активности са Црном Гором и Косовом, где је ЕУ већ прилично активно деловала. Због тога ће априла 2000. године бити увојени и амандмани на ове мере од стране Савета ЕУ, управо како би се притисак на режим додатно прецизирао, те смањиле негативне реперкусије по Црну Гору, Косово и грађане Србије (Council of the EU 2000b). Овим амандманима биће смањен притисак и на приватне компаније из Србије које нису у директној вези са режимом и омогућена релативна нормализација њихових односа са субјектима из ЕУ. Иницијатори оваквих мера били су Немачка, Уједињено Краљевство, Француска, али и све остале земље, а гласнијег опонирања није било, имајући у виду да је став о потреби оваквог приступа унутар ЕУ био фактички једногласан. У својој „Поруци српском народу“ Савет ЕУ ће 18. септембра 2000. године изразити спремност на уклањање свих ових мера и „радикалну промену“ у политици према СРЈ уколико дође до демократских промена на изборима 24. септембра 2000. године (Council of the EU 2000a).

Организација за европску безбедност и сарадњу

За разлику од мера издвајања, у којима је ОЕБС био једнако активан као и УН и ЕУ, у погледу усвајања дискриминаторних мера (санкција) ОЕБС је био далеко блажи према СРЈ од осталих међународних форума. Најважнија санкција коју је тадашњи КЕБС извршио према СРЈ било је заправо суспензија чланства СРЈ у овој организацији. Најпре је још 12. маја 1992. године донета одлука да ће, због кршења начела КЕБС-а, у одлучивању о кризи у бившој Југославији до 30. јуна 1992. године бити примењивано раније поменуто начело „консензус минус један“, односно да ће делегација СРЈ бити изузета из одлучивања (Perry 1998, 3). Међутим, од 10. јула 1992. године СРЈ је суспендована из учешћа на Самиту КЕБС-а у Хелсинкију и на другим састанцима формата у оквиру КЕБС-а, уз наглашавање да ће суспензија трајати све док СРЈ не почне да попутно поштује своје обавезе (Perry 1998, 3). Ипак, ова одлука је потом неколико пута продужавана током деведесетих година, а столица СРЈ је на састанцима била празна. Потребно је нагласити да СРЈ није била званично искључена из чланства – одлука о суспензији је била привремена и односила се на суспензију учешћа делегација на састанцима, али је дипломатска комуникација КЕБС-а/ОЕБС-а са СРЈ настављена – достављани су сви документи представницима СРЈ, делегација ове државе имала и даље могућност да дистрибуира своје материјале осталим делегацијама при КЕБС-у, наглашено је да КЕБС сматра да сва начела ове организације и даље обавезују СРЈ (која није формално престала да буде чланица), па је тако СРЈ чак и даље била предвиђена за плаћање чланарине КЕБС. Овакво решење било је одређени компромис између кључних покретача ове мере и заговарача изbacивања СРЈ из ове организације (земаља бивше Југославије, Албаније и западних земаља које су инсистирале на томе да је СРЈ нова држава, а не сукцесор СФРЈ, те да мора поново аплицирати за чланство) и земаља које су опонирале радикалном изbacивању СРЈ из КЕБС-а (пре свега – Русије, која ће у каснијим фазама често заговарати и прекид суспензије учешћа). Стога је мера суспензије била компромис између ове две позиције који ће остати на снази све до промене власти у Београду на јесен 2000. године.

Улогу у дискриминацији СРЈ конкретним рестриктивним мерама, ОЕБС је играо преваходно кроз пружање политичке, али и координационе и логистичке подршке спровођењу санкција УН према СРЈ. У овим активностима постојала је најближа сарадња КЕБС-а/ОЕБС-а и ЕЗ/ЕУ. Најпре су још крајем 1992. друге године успостављене Мисије за асистенцију санкцијама (Sanctions Assistance Missions) у Бугарској, Румунији и Мађарској, чији је циљ био помоћ на терену у спровођењу санкција према СРЈ, ради њихове максимизације и ради помоћи суседним државама у овом послу (Caruso 2007, 90). Током 1993. године ове мисије ће, захваљујући заједничком деловању КЕБС-а и ЕУ, бити подигнуте

на виши ниво ефикасности и оперативности. Одлуком Савета старијих званичника КЕБС-а фебруара 1993. успостављена је позиција координатора за санкције, са циљем да поспеши њихову ефикасност и пружи асистенцију када је потребно (Caruso 2007, 88). На позицију координатора КЕБС-а и ЕЗ за санкције биће постављен Антонио Наполитано (Carisch, Rickard-Martin, and Meister 2017, 58). У пролеће 1993. нове Мисије за асистенцију санкцијама биће успостављене и у Албанији, Хрватској, Македонији и Украјини, а КЕБС и ЕУ ће успоставити и Комуникациони центар мисија за асистенцију санкцијама (Sanctions Assistance Missions Communication Center) са седиштем у Бриселу (Carisch, Rickard-Martin, and Meister 2017, 58–59). Ове мисије тумачимо као пратеће елементе дискриминације, који су служили да ојачају примену донетих рестриктивних мера. Мисије су биле активне чак и након формалног укидања санкција, када су се бавили истрагама око 8000 сумњивих случаја кршења санкција (Caruso 2007, 89). Све ове акције спровођене су у сарадњи са УН, под чијом капом су санкције реализоване. Мимо поменутих мисија и суспензије статуса, није било других значајнијих санкција усвојених према СРЈ у овом форуму.

Други форуми

Важне мере одузимања статуса и дискриминације према СРЈ/Србији вршене су и у другим форумима. У погледу одузимања статуса, важно је напоменути да је статус СРЈ у већини међународних организација био замрзнут или одузет почетком 1990их година. Основа спора било је становиште да ли СРЈ по аутоматизму може наставити чланство СФРЈ у међународним организацијама (као фактички држава сукцесор), или је СФРЈ престала да постоји, па би стога СРЈ морала за чланство да аплицира поново, као и све друге државе бивше Југославије.

У оквиру Покрета несврстаних, међународне организације која је била од посебног значаја за спољнополитички идентитет некадашње Југославије, постојала су супротна становишта шта је потребно урадити. Група земаља које су уједно биле и чланице Организације исламске конференције заговарале су приступ да СРЈ не може наставити чланство СФРЈ, пре свега као реакцију на рат у БиХ и оно што су оне виделе као агресивно понашање СРЈ. Са друге стране, већи број афричких и латиноамеричких држава заузео је став који је био повољнији по СРЈ и противио се њеном искључивању (Лакићевић 2009, 498-500). Крајњи резултат је био компромис о спуштању на ниво „ниског профила“ за делегацију СРЈ 30. септембра 1992. године и одлагање коначне одлуке до даљњег. Ова одлука ће, ипак, у пракси значити искључивање југословенске делегације из рада Покрета, која неће бити позивана на кључне састанке током последње деценије 20. века (Лакићевић 2009, 500).

Неколико недеља након тога, престанак постојања СФРЈ биће констатован и од стране Европске банке за обнову и развој (ЕБРД), чиме ће представник Београда (СРЈ) фактички бити искључен из рада, а суспензија финансирања пројеката ЕБРД у Југославији била је на снази још од јесени 1991. године. Ова организација ће дефинисати и услове како државе сукцесори могу наследити чланство некадашње Југославије, али СРЈ ове услове неће испунити до краја деценије (Sanders 2001). Најважнији покретач првобитне блокаде кредита била је Немачка, док је одбијање да се призна континуитет СРЈ са СФРЈ и тиме настави њено чланство било фактички једнако заговорано и прихваћено од стране свих актера. Током 1992. године спорност континуитета СРЈ са СФРЈ биће констатована и у оквиру споразума ГАТТ, те ће Београд бити изопштен и из овог најширег међународно-трговинског оквира.

Још једна важна међународна финансијска организација чија је Југославија била оснивач у Бретон Вудсу 1944. године, фактички ће искључити СРЈ из свог рада. Наиме, Борд директора Међународног монетарног фонда донеће одлуку 14. децембра 1992. године којом се

констатује престанак постојања СФРЈ, те „констатују услови под којима земље сукцесори могу да насладе чланство СФРЈ у ММФ“ (Narodna banka Srbije 2020). Одлука о наслеђивању чланства за СРЈ није донета до промене режима у Београду 2000. године. Сличан исход био је и у још једној „бретонвудској“ институцији – Светској банци, где је престанак постојања СФРЈ, а тиме и престанак деловања делегације СРЈ по овом основу, констатован фебруара 1993. године (Svetska Banka 2002, 21).

Једна од најважнијих безбедносних глобалних организација такође је практично искључила СРЈ из чланства, када је Генерална скупштина ИНТЕРПОЛ-а на Аруби у јесен 1993. године донела одлуку да СРЈ не може наследити чланство СФРЈ и да мора поново да за њега аплицира, као и све друге државе настале распадом социјалистичке Југославије (Interpol 2017, 9). На сличан начин, престало је, или је суспендовано, чланство и у бројним другим међународним организацијама, међу којима су и неке регионалне, попут Централно-европске иницијативе.

У погледу дискриминационих мера које су друге организације спроводиле према СРЈ, треба најпре издвојити НАТО. Прва мера која се може сврстати у ову категорију јесте успостављање мисије „Оштри чувар“ (*Sharp Guard*) на Јадранском мору, која је успостављена у сарадњи са Западноевропском унијом 1993. године, а чији је задатак била фактичка поморска блокада СРЈ, односно максимизација ефеката санкција (НАТО 1996). Западноевропска унија је имала и сличну полицијску мисију на Дунаву, са задатком спречавања кријумчарења на овом пољу (НАТО 1996). Други дискриминациони елемент била је војна употреба НАТО-а у БиХ против снага Републике Српске. На основу посебних процедура и мандата СБ УН, НАТО је на пролеће 1993. године успоставио мисију „Спречити лет“ чији је задатак био да обезбеди поштовање зоне заштићеног лета у БиХ и делује против оних који би покушали да је прекрше. У пракси ће ово довести и до обарања српских авиона изнад Бањалуке почетком 1994. године. Такође, НАТО ће, по позиву УНПРОФОР, више пута деловати по српским положајима око тзв. „заштићених зона“ током 1994. и 1995. године, али искључиво појединачним и ограниченим нападима (НАТО 1996). Почетком 1994. године, након првог масакра на пијаци Маркале, НАТО ће издати ултиматум и запрети брзим отпочињањем кампање масовнијих ваздушних напада на РС уколико не дође до повлачења тешке артиљерије око Сарајева. Иницирање овакве мере дошло је од стране САД, а отворено противљење изразила је Грчка, која је и одбила да учествује у овим нападима – али је, ипак, пропустила да ветира ову одлуку НАТО-а. До ове кампање, ипак, неће доћи услед дипломатске акције Русије и привременог компромиса.

Ипак, након другог масакра на пијаци Маркале, 28. августа 1995. године, НАТО ће спровести операцију „Намерна сила“, којом ће деловати по положајима ВРС широм БиХ и нанети велику штету снагама босанских Срба. Ваља напоменути да је су ове дискриминационе мера само индиректно била употребљена против СРЈ и Србије, имајући у виду да су мета били Срби у БиХ. Зато је трећи дискриминациони потез био несумњиво уперен против СРЈ и Србије и био је дефинитивно најоштрији од свих употребљених током стигматизације Србије. Најпре је октобра 1998. године НАТО донео одлуку о могућности отпочињања ваздушних напада на СРЈ због етикета „починитеља ратних злочина“ (па и „агресора“ према цивилима), али она није активирана због постизања споразума Милошевић – Холбрук. Међутим, 24. марта 1999. године започеће операција „Савезничка снага“, која ће трајати 78 дана и за време које ће stradати велики број војних, али и цивилних објеката и људи у СРЈ (махом у Србији, уз знатно мања страдања Црне Горе). Оно што битно разликује ову дискриминациону меру у односу на две претходне групе мера, јесте да је она донета без одобрења СБ УН, односно без сагласности у највећем светском форуму који је једини имао мандат у овом контексту да овласти овакву употребу силе против једне суверене државе. Оваква дискриминациона мера била је последица агресивног заговарања САД и Уједињеног

Краљевства, као кључних покретача, уз потоње фактичко прихватање ове операције од стране осталих држава, али нарочито Немачке, Италије, Грчке и Чешке као најскептичнијих држава. У операцији нису учествовали Луксембург и Исланд (које ни немају авијацију), али ни нове чланице – Чешка, Мађарска, Пољска, као ни Грчка. Ипак, ове државе су пропустиле да ветирају одлуку о бомбардовању, те их због тога не можемо у потпуности сврстати у опоненте оваквој врсти дискриминације, иако се њихово деловање разликовало од осталих.

Поменути форуми свакако су од мање важности за стигматизацију од УН, па и ОЕБС и ЕУ (у случају европске државе у периоду који изучавамо). Међутим, они никако нису неважни. Међународни монетарни фонд и Светска банка представљају најважније глобалне финансијске организације са чланством које обухвата готово читав свет. Искључивање из њиховог чланства не само да је индикатор губитка статуса „нормалне“ чланице међународног друштва, већ је и одузимало прилику за узимање развојних зајмова и кредита који би помогли монетарну стабилност и реструктурирање привреде. Чланство у ГАТТ је такође било и симболички важно, јер је Југославија била прва комунистичка земља које је ступила у ову организацију, али је било и од велике важности за југословенску привреду и извоз. Избацивање из чланства ГАТТ спречило је СРЈ да користи арбитражни механизам, који је покренула и против ЕЗ због увођења санкција крајем 1991. године, те тиме отворило неограничени простор за билатералне и мултилатералне рестриктивне мере и без одобрења УН. Такође, због избацивања из ГАТТ споразума, СРЈ неће бити међу оснивачима Светске трговинске организације (СТО) 1995. године, а процес уласка у СТО испоставиће се као веома дуготрајан. Интерпол обухвата у чланству скоро све државе света (чак и неке актере који нису суверене државе), те је неминовно реч о важном глобалном форуму, а искључење из чланства ове организације не носи са собом само репутационе проблеме за дату државу, већ је потпуно екскомуницира из глобалне полицијске сарадње и тиме директно утиче на смањивање полицијских капацитета за очување безбедности те државе. Покрет несврстаних окупља највећи број држава света, те његове одлуке у доброј мери рефлектују ставове већег броја чланица међународног друштва. Имајући у виду ову чињеницу, али и поменути идентитетску важност ове организације настале у Београду 1961. године, њене мере суспензије СРЈ такође су биле важан елемент стигматизације. Исто важи и за одлуке НАТО-а. Чланство у овој организацији јесте прилично уско, али је, у периоду који изучавамо, овај форум био у повоју и покушавао је да изгради своју улогу признатог „полицајца“ у евроатлантском свету, па је стога био једини мултилатерални форум спреман да употреби војне санкције – било уз одобрење УН (као средином деведесетих) или без његовог одобрења (као 1999. године). Због тога, иако се не може говорити да је деловање НАТО-а било одраз става читавог глобалног „друштва нормалних“, веома је релевантно узети у обзир унилатералне покушаје држава које чине НАТО да се деловањем кроз овај форум Србија казни за оно што је представљано са њихове стране као „девијантно понашање“. Бомбардовање СРЈ 1999. године, и то без одобрења СБ УН, је уједно било и најтежи облик санкција и дискриминације Србије током деведесетих година двадесетог века.

На крају, потребно је поменути да је одређени број држава санкционисао СРЈ и Србију и билатерално, не делујући само кроз стигматизацијске форуме. У томе су свакако предњачиле САД. Имајући у виду њихов глобални утицај у овом периоду, ове мере имале су велики утицај на СРЈ. Америка ће иницијалне санкције УН према СРЈ из 1992. године имплементирати, па и додатно поштрити председничким директивама 12808, 12810 и 12831. Примера ради, директивом 12810 председника Џорџа Буша још 5. јуна 1992. године Америка ће блокирати имовину владе и предузећа СРЈ/Србије/Црне Горе, чиме ће у том тренутку билатерално додатно поштрити дискриминацију СРЈ у односу на мере које је увео СБ УН недељу дана раније. Овакве оштрије мере у односу на УН још један су од индикатора да су САД биле главни покретач стигматизације и санкционисања СРЈ у овом периоду.

Средином деведесетих, када највећи број рестриктивних мера у оквиру УН према СРЈ буде укинут, Америка ће задржати „спољни зид санкција“, што значи да ће фактички, захваљујући свом утицају у међународним телима, успети да услови даљу реинтеграцију СРЈ у међународну заједницу (тј. да одржава на снази одузимање или замрзавање статуса чланице) захтевима у вези са испуњавањем преузетих обавеза из мировних уговора и побољшањем стања деморкатије људских права на Косову (етикете „кршитељ људских права“ и „кршитељ међународних обавеза“). У другој половини деведесетих, када кроз УН буду усвајане далеко блаже санкције, разлика између мера САД и УН биће још далеко израженија.

Америка ће, фактички паралелно са ЕУ и европским земљама, средином 1999. године одлукама председника Клинтона донети одлуку о замрзавању средстава СРЈ и Србије у финансијским институцијама САД, као и о забрани инвестиција у СРЈ. Ова мера биће усвојена билатерално, услед изузимања Русије из оваквих мера на састанку Контакт групе у Риму крајем априла 1998. године, када је постало јасно да не постоји шанса да се тако нешто учини у оквиру СБ УН. Коначно, током бомбардовања СРЈ 1999. године, Америка ће увести тзв. Косовски програм санкција (Kosovo Sanctions Regulation), па ће тако 30. априла 1999. године директивом председника Клинтона 13121 бити уведене нове билатералне трговинске санкције. Црна Гора ће биће начелно изузета из ових санкција (осим субјеката у њој повезаних са владама СРЈ и Србије), а августа 1999. године биће усвојена допуна на основу које се из санкција изузима и Косово (осим органа СРЈ и Србије на Косову). Иако ће ове мере бити усвојене због етикете „починитељ ратних злочина“ и „кршитељ људских права“ на Косову, и по увођењу међународне администрације на Косову оне ће остати на снази, али ће у јавном дискурсу бити реартикулисане као санкције против Милошевићевог недемократског режима који крши права и слободе свих грађана Србије и СРЈ.

Поред Америке, међу државама које су билатерално уводиле рестриктивне мере против СРЈ издваја се група земаља која је то учинила још крајем 1991. године и почетком 1992. године (дакле, у исто време када и ЕЗ, а пре усвајања оваквих мера у оквиру УН), а то су Канада, Јапан, Шведска, Швајцарска, Норвешка, Аустрија, Финска, Аустралија и Нови Зеланд. Може се рећи да су ове земље својим билатералним мерама биле и међу покретачима глобалног санкционисања као елемента стигматизације Србије. Неке од ових држава ће током деведесетих година постати део ЕУ (Шведска, Аустрија, Финска) и учествоваће у дискриминацији Србије кроз овај форум, а остале државе ће крајем деведесетих пратити ЕУ и САД у погледу оштрине санкција према Србији и уводити додатне билатералне казнене мере.

3.3. Ниво стигме

Као што се може закључити из претходне анализе, Србија, односно СРЈ, била је држава са високим нивоом стигматизованости. Мноштво етикета и пратећих стереотипа пратило је ову државу током читаве деценије, а на основу њих су уведене бројна издвајања, те одузет статус и извршена дискриминација због ових „девијантности“. Ниво стигме пратимо кроз три елемента. Први елемент је домашај прихватања стигме у „друштву нормалних“, а он се утврђује на основу ширине форума у оквиру кога су се усвајале стигматизационе мере. Други елемент јесте интензитет стигматизацијских процеса – колики је број етикета и колико су оштре, колико су стереотипи учестали и чврсти, колико је било мера издвајања, одузимања статуса и дискриминације и колико су они били оштри. Трећи елемент мета

стигме – да ли је у питању читава држава, или само појединци из режима.⁷⁰ Може се рећи да су, по нивоу стигме заправо постојала три периода, која ће бити представљена у наредним редовима.

1) Блага стигматизованост: септембар 1991 – мај 1992. године

У овом периоду јављају се прве етикете, активирају стереотипи и врше издвајања и дискриминација кроз усвајање санкција од стране одређених актера и форума. Међутим, у погледу домашаја прихваћености стигме постојало је ограничење у овом периоду. Стигматизирајући процеси вршени су углавном кроз ЕЗ као форум или билатералним мерама, док је у оквиру УН, КЕБС и других форума то било само индиректно и веома ограничено. Чак су и у ЕЗ постојали иницијално важни опоненти стигматизације, који су на крају попустили. У погледу интензитета процеса стигматизације, етикете још увек нису чисте и недвосмислене, стереотипи су тек у повоју, а процеси издвајања, одузимања статуса и дискриминације су далеко мање оштрине него што је то у случајевима радикалних стигматизација (попут Јужне Африке, Јужне Родезије, Немачке након Другог светског рата итсл.). Коначно, у овој фази је мета стигме и даље била прилично нејасна и конфузна. Примера ради, једина дискриминаторна мера УН из овог периода (ембарго на извоз оружја) односио се на читаву СФРЈ, а не само на Србију, а различити облици издвајања су се односили махом на ратом захваћену Хрватску. Чак су и мере ЕЗ иницијално таргетирале читаву СФРЈ, да би се месец дана касније фактички ограничиле само на Србију и Црну Гору давањем повластица осталим републикама.

2) Потпуна стигматизованост: мај 1992 – септембар 1994. године

Овај период карактерише најшири могући домашај – кључне стигматизацијске одлуке се усвајају у оквиру УН, као најрепрезентативнијег глобалног форума, а прате је и сви други релевантни глобални форуми. Интензитет стигматизацијских процеса је изузетан – СРЈ ће постати фактички потпуно изолована земља у економском, културном, спортском, технолошком и сваком другом погледу, искључена или суспендована из готово свих организација, а све због изузетно оштрих и многобројних етикета о „девијантном“ понашању, подрупретих бројним пратећим стереотипима. Овај период се може поредити са најоштријим примерима стигматизација држава у међународном друштву. Такође, у овом периоду ће мета стигматизације несумњиво и недвосмислено постати читава држава СРЈ, као и Република Српска и Република Српска Крајина (на које се гледало као на марионете у односу на Београд, због чега је стигма и наметнута читавој СРЈ). Стереотипизација ће учинити то да се суштински ове етикете са државе „прелију“ и на српски народ у целости. Овакав фактички нагли прелаз од благе стигматизације ка потпуној и изузетно оштрој, најбољи је показатељ да је рат у БиХ био далеко важнији за поркетање оштрих стигматизацијских процеса од рата у Хрватској, сукоба у Словенији или било ког другог понашања Србије које је тумачено као проблематично од стране доминантних актера у међународном друштву.

⁷⁰ Треба напоменути још једном да полазна епистемолошка позиција овог рада није позитивизам, те да се у складу са тим неће тежити објективној квантификацији оваквих мерила и доказивању објективно постојеће стигме, већ приказу како међународно „друштво нормалних“ интерпретира ниво стигме на основу поменутих елемената.

3) Ублажена стигматизованост: септембар 1994 – новембар 1995. године

У овој фази већина претходних мера остала је на снази, а што је нарочито важно – остале су на снази и нарочито мере економске блокаде против СРЈ и мере искључивања или суспензије из међународних организације. Међутим, ову фазу издвајамо као засебну „ублажену“ верзију потпуне стигматизованости из два разлога. Прво, долази до модификације мете стигматизације, па тако сада РС и РСК постају самостални „титулари“ стигматизацијских мера, односно почињу да се посматрају одвојено од СРЈ, а не као њени сателити. Дакле, стигма је прецизније „калибрирана“ и тиме је СРЈ као држава (а последично и народ у целини) мало релаксиран притиска. То је последично довело и до другог разлога због ког се овај период издваја као засебан, а то је ипак одређено опадање интензитета стигматизацијских мера према – суспендована су спортска и културна блокада, као и саобраћајна блокада београдског аеродрома и барске луке. Међутим, у исто време се оштрица стигме против РС и РСК пооштрила и довела је и до употребе силе против ових актера, који су кулминирали бомбардовањем Републике Српске септембра 1995. године.

4) Опадајућа стигматизованост: новембар 1995 – март 1998. године

У овој фази долази до релаксирања стигме и одређених важних елемената дестигматизације, о којима ћемо више говорити у наредном поглављу. Најтежи облици дискриминације се укидају. Међутим, одређене важне мере ће остати на снази, а пре свега оне које се односе на одузимање статуса чланице у међународним телима, превасходно због „спољног зида санкција“ САД. Такође, највећи број западних земаља неће подизати ниво шефа дипломатске мисије на амбасадорски, већ ће и даље мисијама шефовати отправници послова. Дакле, домаћај ових мера биће фактички глобалан, иако се у овом периоду већ много видљивије истичу противници овакве дипломатске изолације СРЈ, међу којима је најважнија Русија. Такође, опстаће и одређени елементи издвајања, као и стереотипи, а биће настављено чак и одређено етикетирање, али у далеко блажој форми и то углавном у оним форумима где опоненти нису могли то да блокирају, као што су ГС УН и Парламентарне скупштине ОЕБС-а. Коначно, мета ових мера ће у овом периоду бити СРЈ као држава – РСК је престала да постоји, а РС постала део Дејтонске БиХ и као таква ће заправо имати мање мера дискриминације, иако ће неки важни елементи издвајања према РС остати на снази. Међутим, приметна је и појава усмеравања одређених мера (нарочито оних усвојених због недостатака у домену демократије и људских права) конкретније на Милошевићев режим.

5) Непотпуна, али оштра стигматизованост: март 1998 – јун 1999. године

Домашај стигматизацијских мера усвојених у овом периоду био је далеко мањи него у првој половини деведесетих година. Нове дискриминационе мере нису усвајане у ширим форумима као што су УН и ОЕБС, са изузетком увођења ембарга на извоз оружја (и формализације „издвајања“ Косова резолуцијом 1244 која није начелно дискриминаторна, али је дефинитивно најтежи облик издвајања до тад). Овакве мере су доношене у форумима попут ЕУ и НАТО, етикетирање је било мање оштро и балансирано (са одређеним етикетирањем и ОВК), а све је ово последица и пораста броја опонената стигматизације у међународном друштву (и нарочито отвореног противљења Русије и Кине). Ипак, интензитет мера усвојених у оквиру ових ужих форума био је без преседана, јер је отворено примењена војна сила бомбардовањем СРЈ од стране НАТО 1999. године. Такође, стереотипизација понашања Србије била је у овом периоду на врхунцу. Поред тога, ЕУ, САД и друге западне државе су усвојиле низ економских и других рестриктивних мера против СРЈ које су по интензитету ипак биле далеко мање од оних усвојених у првој половини деведесетих година.

Мета је, са једне стране, била сужена. Етикете су све експлицитније везиване за Милошевића и прављене су експлицитне ограде да се не мисли на народ, одређене санкције су биле „усмерене“ на државна и предузећа приватника блиских Милошевићу, а Црна Гора је и формално била изузета из одређеног броја санкција. Међутим, са друге стране – последице мера, а нарочито бомбардовања, најдиректније су утицале на све грађане СРЈ – рачунајући и Црну Гору (иако је далеко мање бомбардована од Србије) и косовске Албанце (солидан број цивилних жртава бомбардовања био је из ове популације).

б) Усмерена стигматизованост јун 1999 – октобар 2000.

Последњу фазу карактерише, пре свега, деловање у ужим форумима и одсуство нових значајнијих стигматизацијских мера у кључним глобалним форумима, попут СБ УН. Међутим, треба имати на уму да су неки важни елементи дискриминације донети у овим форумима још 1992. године били и даље на снази, а пре свега искљученост из међународних организација. Интензитет мера донетих у оквиру ЕУ (као и билатералних мера западних субјеката) био је мањи него за време сукоба на Косову, пошто није било претње силом и употребе силе или новог интензивног етикетирања у вези са стањем у покрајини, али су оне и даље биле значајне. Коначно, мета је у овом периоду прецизирана – фокус је у потпуности стављен на Милошевићев режим, и то не само прецизирањем етикетирања, већ и усмеравањем постојећих дискриминаторних тј. рестриктивних мера тако да не погађају обичне грађане Србије, већ да наносе штету директно Милошевићевом режиму и његовом окружењу. Црна Гора и Косово су били изузети од ових дискриминаторних мера, са изузетком лица, компанија и институција на њиховом подручју које су повезане са Милошевићем или владама СРЈ и Србије. Може се рећи да су и све етикете од раније сведене на једну – недемократски и злочиначки режим Слободана Милошевића.

Као што се може видети, ниво стигматизације је варирао током деведесетих година, али је на крају овог периода ниво стигматизације био прилично висок због два кључна таласа стигматизацијских мера чији су одређени аспекти и даље били на снази – једног с почетка деведесетих и једног с краја ове деценије. Додуше, постојала је све јаснија усмереност стигме на Милошевића, али су њене последице ипак осећали и сви други грађани СРЈ. У таквој ситуацији, након 5. октобра 2000. године, један од примарних задатака нових власти била је управо дестигматизација.

4. Студија случаја: спољна политика Србије и дестигматизација

У овом поглављу биће најпре представљени покушаји управљања стигмом током деведесетих година, те истакнута промена која долази након пораза Милошевићеве политике. Потом, ће се анализирати кључни извори за дефинисање спољнополитичких циљева Србије, како би се показало да је дестигматизација била стратешки циљ. Након тога, биће детаљно анализирано спољнополитичко деловање Србије на позорници односа са бившим непријатељима од 2001. до 2018. године. Овај део рада је кључан будући да директно тестира да ли модел „дестигматизацијске дилеме“ функционише. Такође, биће укратко представљени и ефекти примене конкретних стратегија у поменутиим случајевима. Након тога ће бити спроведена и анализа настојања Србије да се дестигматизује на другим позорницама, то јест, у односима са другим актерима. Коначно, биће укратко проблематизовани и успех који је Србија остварила у остваривању овог циља.

4.1. Дестигматизација као циљ

У овом делу рада биће представљено због чега се може сматрати да је дестигматизација била спољнополитички циљ Србије након 2001. године. Пре тога, биће проблематизовано и зашто се 2000. и 2001. година узимају као прекретнице, те због чега континуирани дестигматизацијски напори крећу баш на прелазу из 20. у 21. век.

4.1.1. Управљање стигмом током деведесетих година двадесетог века

Штетност, упорност и дуготрајност стигме доводе до тога да готово ниједан актер није равнодушан на покушаје стигматизације који долазе од стране других актера у међународном друштву. Државе ће покушати да се овом процесу опиру, али им спречавање настајања стигме не мора бити примарни циљ и често могу (нарочито иницијално) више валоризовати понашање због кога до стигматизације и долази. Због тога субјекти могу бити спремни да одређени ниво стигме прихвате као цену наставка сопственог понашања, али ће и у тим случајевима најчешће покушавати да стигму минимизују и да њом управљају тако што ће „проблематично“ понашање покушати да прикрију или оправдају. Управо ово је био и

modus operandi Србије током деведесетих година двадесетог века. Тежња ка опирању стигми и одређена доза покушаја спољнополитичког управљања стигмом постојала је готово од почетка процеса стигматизације током деведесетих година, али је она најчешће бивала тек пратећа у односу на далеко важније друге циљеве који су спречавали најважније мере које би довеле до потпуног уклањања стигме. Због тога можемо говорити само о процесу управљања стигмом, а не о правој континуираној тежњи ка дестигматизацији у овом периоду. Иако су постојале фазе у којима је тежња ка уклањању одређених аспеката стигме била високо рангирана у спољној политици Србије (СРЈ), није било континуитета све до пораза Милошевића и промене власти у Србији 2000. године. Како је тема овог доктората дестигматизација Србије од 2001. године, у наредним редовима ће само укратко и илустративно бити представљено који су то били покушаји управљања стигмом током деведесетих година.

Прве процесе етикетирања у вези са Косовом или употребом силе у Југословенској кризи Србија је игнорисала⁷¹, не чинећи пуно ни да заустави стереотипизацију⁷². На прве механизме издвајања почетком деведесетих година реаговало се различито – понекад прихватањем, а понекад опструкцијом ових механизма.⁷³ Међутим, са појавом првих елемената губитка статуса и дискриминације – који ће означити и фактички настанак стигме – појавиће се и први организованији покушаји управљања стигмом. Прихватање Венсовог мировног плана и повлачења ЈНА из Хрватске (Kostić 2007), покретање поступка пред ГАТТ због санкција које је крајем 1991. године увела ЕУ (GATT Council 1992), проглашење СРЈ 27. априла 1992. године као заједничке државе Србије и Црне Горе „без територијалних претензија“ према суседима (Ćosić 2011, 253), те одлука о повлачењу ЈНА из БиХ маја 1992. године и инсистирање на томе како СРЈ не учествује у рату у БиХ – све су ово били потези којима је српско руководство крајем 1991. године и првом половином 1992. године покушало да утиче на укидање постојећих и да – што је још важније – спречи даље и далеко оштрије стигматизационе мере према Србији (СРЈ). Ипак, ове мере управљања стигмом нису дале нарочите резултате, па се ушло у фазу изразито оштре стигматизације Србије од средине 1992. године.

Коресподентно са оваквом ситуацијом, на чело савезне државе долази „двојац без кормилара“ – угледни писац Добрица Ћосић и амерички бизнисмен српског порекла Милан Панић (D. Pavlović 2001). Успостављање савезне власти коју воде угледни писац и успешни бизнисмен Американац (Панић је тада имао само америчко држављанство), у којој ће у једном тренутку партиципирати и Демократска странка, чији ће кадар Илија Ђукић постати министар иностраних послова, може се сматрати такође једним дестигматизационим покушајем тадашње Србије усмереним ка слању позитивне поруке државама Запада као кључним покретачима стигматизације. Не само по свом саставу, већ и у свом деловању,

⁷¹ Ишло се чак и корак даље од игнорисања првих (америчких, пре свега) покушаја етикетирања, па је то игнорисање добијало чак и елементе осиноности. Примера ради, Милошевић дуго није желео да прими америчког амбасадора Ворена Зимермана због његових ставова око Косова и његовог бојкотавања прославе на Газиместану на Видовдан 1989. године, а Вељко Кадиевић је сматрао како „Америка разуме само језик силе“ и да стога ЈНА нема потребе да се суздржава око употребе исте у Југословенској кризи (Kovačević 2007).

⁷² Једини изузетак могу бити покушаји играња на карту стереотипа о другима, а превасходно о Хрватима и Немцима, као одређена врста покушаја контрирања и слабења стереотипа о себи, мада је и то вршено прилично неоркестрирано, махом изјавама званичника чији је крајњи домашај била домаћа јавност.

⁷³ Прва мисија КЕБС-а која је требало да дође у Југославију била је опструисана од стране Србије, Србија је каснила са испуњавањем услова за долазак УНПРОФОРА, те отказала гостопримство мисији дугог трајања КЕБС-а 1993. године. Но, са друге стране, Београд јесте прихватио долазак УНПРОФОР-а, посматрачку мисију ЕЗ, па и све механизме издвајања у вези са преговорима о решавању кризе, а иницијално је била прихваћена и поменута Мисија дугог трајања КЕБС-а на Косову, у Војводини и Санцаку.

савезни ниво власти (у чијој су формалној надлежности били и спољни послови) ће усвојити агенду далеко више оријентисану ка уклањању ефеката стигматизације државе, него што је то био случај са републичким руководством Србије. Представљањем потребе укидања санкција и изолације, те обнове веза са светом као егзистенцијалне потребе СРЈ, Ћосић (Ćosić 2011), Панић (Panić 2011) и Ђукић (Đukić 2011), јасно ће истаћи уклањање кључних аспеката стигме као свој приоритет. Због тога ће бити спремни и на бројне компромисе – Ћосић ће потписати заједничку декларацију са Туђманом у Женеви у којој се напомиње да нема промене постојећих граница насилним путем (Ćosić 2011, 253–54), биће донета одлука о повлачењу Војске Југославије са Превлаке (Ćosić 2011, 257), биће позвани међународни посматрачи на југословенске аеродроме (Ćosić 2011, 254), формираће се међудржавна комисија са Хрватском која је требало да доведе до нормализације односа, Панић ће инсистирати и на опредељењу за мир у разговорима са свим спољним актерима (Panić 2011, 249–52), отпочеће иницијатива о међусобном признању са Словенијом, Македонијом и Хрватском, а савезна влада ће чак и једнострано признати Словенију.⁷⁴ Поред ових потеза, Панић ће покушавати и да сузбије кампању о концентрационим логорима која оптужује само Србе на Лондонској конференцији и да етикетирање сведе на општи ниво осуде свих оваквих пракси (Panić 2011, 250–51), затим ће покушати заједно са Ћосићем да обезбеди признање СРЈ од стране најважнијих глобалних субјеката (Panić 2011, 250–51), а заједно са Ђукићем ће интензивно покушавати да спречи губитак статуса СРЈ у оквиру УН и других глобалних форума и укине барем спортске, културне, научне и нафтне санкције према СРЈ (Đukić 2011, 261–63). Ипак, донети ових напора биће веома ограничени – иако ће успети да одложе увођење оштријих санкција крајем лета 1992. године, да спрече укидање југословенске Мисије при УН и њено искључење из свих агенција УН, те да кроз присуство на Лондонској конференцији и говоре присутних државника обезбеде *de facto* (али не и *de jure*) признање СРЈ (Panić 2011, 249–50; Đukić 2011, 261), крајем 1992. и почетком 1993. године санкције ће бити поштрене, а Југославија суспендована из учешћа у ГС УН и ЕКОСОЦ и потом и из бројних других организација. Србији ће чак бити и припређено силом од стране САД у случају ескалације сукоба на Косову (Goshko 1992).

Разлог за овакав неуспех савезне владе била је чињеница да је реална моћ руковођења државом, па и доношења и имплементације одлука кључних за дестигматизацију, и даље остала у рукама република, а пре свега најмоћнијег актера – председника Србије Слободана Милошевића. Промене у три аспекта која је министар Ђукић издвојио као кључна за реинтеграцију у међународно друштво (Đukić 2011, 264) – допринос успостављању мира у БиХ, деморкатизација (одржавање суштински слободних избора) и поштовање људских права и права националних мањина – нису биле такве да су увериле међународно друштво у потребу промене приступа, пре свега због противљења радикалнијим променама од стране српског руководства. Ипак, како је било незамисливо да савезна влада у овом саставу уопште делује без Милошевићеве сагласности, може се претпоставити да је све ово био један смишљени покушај управљања стигмом кроз другачију политику на савезном нивоу, али без суштинских промена у оним аспектима који су у међународном друштву били виђени као најпроблематичнији (попут војне и сваке друге помоћи Републици Српској).

Од 1993. године и краха покушаја управљања стигмом кроз „двоструку игру“, и сам Милошевић ће променити приступ, те ће покушати да интензивније покаже сопствену конструктивност и тиме оповргне етикете о Србији као агресору које су биле најјачи основ за све даље стигматизационе активности против Србије. Пре свега, то ће покушати да учини

⁷⁴ Словенија ће одбити ово признање, што ће представљати својеврсни преседан у међународним односима. Разлог за одбијање биће чињеница да Словенија не признаје СРЈ.

активним лобирањем на Палама за прихватање Венс-Овеновог мировног план од стране вођства Републике Српске. Међутим, како његов утицај неће уродити плодом, ова мера остаће без конкретних последица. Паралелно, покушаће се и са оспоравањем етикете „починитеља ратних злочина“ и „геноцида“ покретањем контратужбе против БиХ пред МСП, којом се покушала својеврсна контрастигматизација БиХ, али без превише успеха у глобалном јавном мњењу. Под притиском економске ситуације у земљи, Милошевић ће 1994. године испунити једну од кључних концесија која ће допринети макар малом релаксирању дискриминаторних мера против СРЈ кроз суспензију културних, научних, спортских и саобраћајних санкција (блокада београдског аеродрома и барске луке) – увешће блокаду на Дрини према Републици Српској, којом ће се ускладити са мерама које је УН увела према територијама под контролом босанских Срба. Но, кључни потез наступиће годину дана касније, када ће, након обезбеђивања права да фактички одлучује и у име Републике Српске, Милошевић потписати Дејтонски мировни споразум и допринети окончању рата у БиХ. Ова промена довешће до суспензије санкција крајем 1995. године, а потом и њиховог званичног укидања наредне године.

Ипак, не може се рећи да се и након 1995. године и скидања најтежих аспеката стигме наставило једнаким интензитетом тежити ка дестигматизацији јер неки радикалнији потези у преосталим доменима, као што су стање људских права (нарочито на Косову), испуњавање међународних обавеза (сарадња са МКТЈ), нормализација односа са суседима и демократизација, нису уследили непосредно након овог периода. Одређених аката на овом плану јесте било. Августа 1996. године уследиће међусобно признање и договор о нормализацији и успостављању дипломатских односа са Хрватском (*Ministarstvo spoljnih poslova* 2020), након што је то претходно учињено и са Македонијом. Септембра 1996. године потписан је споразум о реинтеграцији Албанаца у школски систем Републике Србије између Милошевића и Ругове (*Gojđić* 1996), чиме је демонстриран напредак и у дијалогу са косовским Албанцима. У овом периоду биће изручен и први хашки оптуженик Дражен Ердемовић⁷⁵ (*Martinović* 2001), а након тромесечних демонстрација и спољног притиска – прихваћени су и налази Гонзалесове комисије и званично верификована победа опозиционе коалиције „Заједно“ у већини великих градова на локалним изборима у Србији, чиме је Милошевић остао без важне полуге моћи. Уз кључну ствар – имплементацију Дејтонског споразума на терену – ове мере ће довести и до одређених додатних потеза којим ће бити умањена стигма, као што је и формално признање СРЈ од стране ЕУ (*Presidency* 1996).

Ипак, током 1997. године доћи ће до застоја у преговорима са Албанцима и заоштравање ситуације почетком оштријих сукоба са ОВК крајем ове године, а власт ће демонстрирати и неспремност да се отклоне сметње демократији и слободним изборима које је утврдила Гонзалесова мисија, као и да се успоставе дипломатски односи са званичним Сарајевом. Сарадњу са МКТЈ ће такође доћи у фазу застоја, због чега ће СРЈ критиковати и Мадлен Олбрајт приликом посете Београду 1997. године (*Nikšić* 1997). Све наведено, као и читав низ других проблема, битно ће успорити и фактички закочити било какав напредак у

⁷⁵ Дражен Ердемовић, држављанин БиХ и РС, и Радослав Кременовић, држављанин СРЈ, „привремено су уступљени“ МКТЈ-у последњих дана марта 1996. године, који у том тренутку још није подигао оптужницу против њих. У међувремену је пред српским судом у Новом Саду већ била подигнута оптужница против њих због ратних злочина у Сребреници. Наводно је договор био да се њих двојица, након два месеца испитивања у Хагу, врате у СРЈ. Кременовић се напослетку и вратио, јер против њега није подигнута оптужница, али се Ердемовић није вратио, већ је задржан у Хагу, где је оптужен и убрзо и осуђен за ратне злочине. Иако је СРЈ негирала да је пристала да га изручи и инсистирала на категорији „уступљивања“, фактички је Београд одабрао да не прави велико питање око тога и да се сагласи са његовим останком у Хагу, нарочито јер оптужени није био држављанин СРЈ, па тиме није било спорно ни његово изручивање. (*Martinović* 2001)

дестигматизацији. Имајући у виду неспремност на неке суштинске мере, не може се рећи да се ни у овом периоду заиста тежило правој дестигматизацији у политици Србије и СРЈ – више се тежило уклањању њених најтежих елемената и релаксирању њеног притиска, без спремности за веће компромисе којима би се уклонили и њени темељи.

Почетак сукоба на Косову није довео и до аутоматског одустајања од управљања стигмом. Напротив, у склопу договора са западним актерима у вези са Косовском кризом, Београд је покушавао да оствари и одређени напредак у погледу уклањања одређених елемената стигме, пре свега кроз повратак у чланство ОЕБС (Perry 1998), или кроз учлањивање у Савет Европе.⁷⁶ Могућност реинтеграције у међународно друштво као „шаргарепа“ према Милошевићу од стране међународне заједнице играла је важну улогу у овом периоду. Ипак, показало се да Милошевићу таква „шаргарепа“ није била од пресудне важности, иако је прижељкивао. На крају је прихватио не само да свесно жртвује ову могућност, већ и да дозволи да се према Србији изврше још неки стигматизациони потези током 1998. и 1999. године.

Опирање овим новим елементима стигматизације вршено је углавном кроз приближавање Русији и Кини у нади да ће њихово опонирање спречити даљу стигматизацију Србије. Иако је тај приступ дао одређене резултате, свакако није био најуспешнији. Од 1999. године, па све до смене власти октобра 2000. године, не може се говорити о дестигматизацији као правом циљу Србије. Са изузетком даљег покушаја продубљивања односа са Русијом, Кином и другим потенцијалним изазивачима запада, или са другим државама из „публике стигматизованих“ (Ирак, Либија), суштински није дошло до повлачења било којих потеза који су реално могли да доведу до уклањања постојећих механизма дискриминације и до повратка статуса (реинтеграције у међународне форуме и ступање у нове), као ни до уклањања механизма издвајања, стереотипа или етикета о Србији.

4.1.2. Пораз као прекретница

Као што је појашњено у теоријском поглављу, Ајша Заракол претпоставља да ће државе након пораза усвојити дестигматизацију као важан циљ у својој спољној политици, толико важан да ће бити спремне да због њега повуку и одређене потезе који много коштају из материјалног аспекта или чак и из угла физичке безбедности. Под поразом, као што смо рекли, Заракол подразумева распад државне структуре (губитак контроле над територијом кроз различите облике – од стране војне окупације, до дисолуције државе), као и крах идеологије на којој се базира власт или држава (Zarakol 2011, 33–34). Република Србија 2000. године била је по овим критеријумима несумњиво поражена држава. Фактички гледано, Србија је јуна 1999. године изгубила контролу на Аутономном покрајинском Косово и Метохија. Иако су јој суверенитет и територијални интегритет зајамчени резолуцијом 1244 СБ УН и Кумановским споразумом, фактичку управу над покрајинском преузели су УН и НАТО, уз учешће и ЕУ и ОЕБС-а у једном делу, а југословенска војска и српска полиција су напустили читаву територију покрајине. Такође, српски органи државне управе и локалне самоуправе, као здравство и просвета, напустили су већи део покрајине, те су наставили да функционишу само у одређеним срединама са српском већином – на северу Косова и у појединим енклавама јужно од Ибра. Имајући у виду да је оваква ситуација настала након НАТО агресије у којој је СРЈ имала велика материјална страдања и људске губитке, а да је исход био губитак фактичке контроле над највећим делом покрајине, сматрам да је

⁷⁶ Наводно је овај уступак од запада захтевао Љубиша Ристић 1998. године у контексту преговора о Косову.

несумњиво била реч о поразу и да је државна структура СРЈ и Србије била добро нарушена.

Други елемент нарушавања СРЈ било је слабљење утицаја савезног нивоа власти над Црном Гором. Због политичких сукоба, савезна влада Момира Булатовића фактички је изгубила спону са црногорском владом, која је почела да води одвојену спољну политику и да одбија сарадњу са савезним властима, а нарочито након реформи савезног устава 2000. године са којима владајућа коалиција ДПС-СДП-НС у Црној Гори није била сагласна, а која је извршена гласовима коалиције СПС-ЈУЛ-СРС, Булатовићевог СНП-а и црногорског СНС-а. Наравно, степен губитка у овом домену није био једнак као на Косову јер је домен одбране и даље остао неспорно под контролом СРЈ будући да су јединице Војске Југославије и даље боравиле на територији Црне Горе. Но, у свим осталим доменима Црна Гора се одвојила од СРЈ, рачунајући и царинску и монетарну политику која је формално била у савезној надлежности. Црна Гора је одлучила да у оптицај пусти и немачку марку на јесен 1999. године, а годину дана касније она ће постати једина валута на подручју Црне Горе. На овај начин, структура СРЈ је била изузетно нарушена. Један од добрих показатеља фактичког непостојања контроле савезног нивоа над Косовом, а донекле и Црном Гором, били су савезни избори од 24. септембра 2000. године. У великом броју средина на Косову гласање није било могуће, или је био мали број бирачких места за нешто преосталих Срба. У Црној Гори гласање је спровођено у војним објектима, приватним објектима, кућама, ресторанима или објектима локалне самоуправе у срединама где је на власти била СНП са партнерима, пошто је Влада Црне Горе забранила употребу стандардних државних објеката (школе, вртићи, зграде органа јавне управе), као и просторија месних заједница и локалних самоуправа где је ДПС на власти. Дакле, СРЈ није формално престала да постоји, али се фактички њена државна структура у доброј мери распала.

Ипак, овај „објективни“ елемент у политици не делује самостално, као што је појашњено у теоријском делу, већ су кључне интерпретације реалности од стране актера. Због тога је од велике важности за перцепцију пораза шири наратив, односно шире идеационе структуре које усмеравају актере у правцу конкретне интерпретације. Конкретније, кључну важност на овом плану игра идеологија – уколико је она и даље кохерентна и пријемчива народу, онда је могуће и пораз интерпретирати као победу, или барем као нешто што није коначно и трајно. Милошевићева идеологија представљала је мешавину два кључна фактора. Први је био реформисани социјализам (поверење у државу благостања и позитивну улогу државе у привреди, уз контролисану приватизацију и, барем формално, вишепартијски систем) који се није одрицао ни стидео својих марксистичко-лењинистичких и титоистичких корена, већ је поносно истицао везу са њима (уз жељу за унапређење и модернизацију ових принципа прилагођавањем новом модерном контексту). Други је био елемент национализма, који је прокламовао одбрану српске нације и ван Србије као свој примарни циљ, те редеофинисање квази-федералног уставног дизајна Србије са две аутономне покрајине са циљем спречавања сепаратизма. Једном речју, овај национални део могао се свести у два позната слогана која су везана за Милошевићев долазак на власт – „нико не сме да вас бије“, у смислу да нико не сме да тлачи српски народ, и „ој, Србијо из три дела поново ћеш бити цела“ (у смислу да се положај покрајина мора променити (Krstić 2016). Поред тога, важна компонента која је представљала неку врсту прожимања и социјалистичког наслеђа (континуитет са титоизмом и социјалистичким југословенством) и националних мотива („сви Срби у једној држави“) била је и тежња за очувањем Југославије у каквој-таквој форми – да ли као чвршће федерације (што је била првобитна Милошевићева идеја) или као крње „српске Југославије“ (неки би рекли и „Велике Србије“). Поред тога, постојао је и Милошевићев култ личности као важан фактор у одржавању његове власт (Antonić 2002).

Готово сви аспекти овог везивног ткива између Милошевића и његових бирача били су 2000. године добро начети. Почетком деведесетих година, у контексту глобалне ерозије комунизма, Милошевић је успео да убеди своје гласаче и већи део Србије у опстанак реформисане верзије социјализма. Међутим, тада је контекст био битно другачији – период од 1989. до 1991. обележио је економски раст и пораста животног стандарда уз почетну и веома ограничену, али прилично успешну приватизацију, а све то захваљујући превасходно привредној и монетарној реформи Савезне владе Анте Марковића. У оваквој конотацији побољшања животног стандарда у односу на несташице и рецесију осамдесетих година, поверење у резултате Милошевићевог реформисаног социјализма било је велико, без обзира на то што ове позитивне промене и нису имале много везе са Милошевићем. Причало се много о шведском стандарду, брзим пругама, социјалној правди, а добар пример степена поверења у Милошевића била је чињеница да су грађани и предузећа донирала приличан новац у Милошевићев пројекат Зајам за препород Србије, расписан 1989. године. Чак и током година рата у БиХ и велике економске кризе у СРЈ, Милошевић је успевао да одржи поверење у свој приступ. Омогућио је јефтину куповину друштвених станова (услед хиперинфлације), нико није формално добијао отказе у друштвеним предузећима упркос кризи (иако су плате биле мале и много су касиле), а приватизацију предузећа спроведену у време хиперинфлације је поништио, желећи тиме да пошаље поруку како су му на првом месту интереси радника, а не капитала, што је у складу са полазном идеолошком позицијом. Милошевић је прве две године рата успевао да укаже грађанима да су само и искључиво неправедне санкције узрок економских проблема, али и да их убеди да је вредно привремено жртвовати економско благостање за националне циљеве.

Но, већ од почетка 1994. године приступ се мења, те Милошевић почиње да убеђује како ће његова политика мира управо довести до скидања санкција, због чега чини одређене компромисе о којима смо говорили, а претходно поставља и новог гувернера Народне банке Драгослава Аврамовића, који врши монетарну реформу и успева да стабилизује курс динара и заустави хиперинфлацију. Од средине деведесетих и од укидања економских санкција СБ УН, заиста и долази до одређеног опоравка привреде (мада далеко од тога да је био довољно брз) и Милошевић успева да у оваквим околностима обнови наротив о поновном захуктавању економије и повратку у правцу „шведског стандарда“, што је прича у коју је и даље веровао добар број грађана. Последње године другог миленијума, реалност је била таква да је његова идеолошка позиција далеко одударала од реалности. Социјална компонента у његовој идеологији била је у великој кризи имајући у виду рецесију, привреду разорену санкцијама и ратом, мале и нередовне личне дохотке у друштвеним предузећима и још мање и нередовније пензије – једном речју, економски скрхану земљу. Играње на карту да ће Милошевић обезбедити континуитет социјалне правде и заштитити грађане од пошаста шок-терапије и баука капитализма „дивљег запада“ сада је постало далеко теже, а економска ситуација је, након бомбардовања, била неупоредиво гора него било када за време Милошевићеве власти (уз делимични изузетак 1993. године) и није деловало да је могуће ову ситуацију поправити док се Србија не отвори ка европском тржишту (за шта је била потребна демократизација) и док се не изврши економска реформа. Једноставно, велики број грађана је био празног стомака и стога је изгубио поверење у било какав „шведски стандард“ који му Милошевићева власт може пружити, као и у то да ће икада заиста бити боље и да је Милошевић ту да штити раднике и сељацима од грамзивог капитала.

У националном домену, одбрана српског народа није прошла баш најсрећније. Док је Милошевић успео да средином деведесетих „добијање“ Републике Српске у Дејтону представи као велику победу којом ће се потпуно замаскирати дебакл српске политике у Хрватској и егзодус Срба из Крајине, сада му је било много теже да нови егзодус Срба са Косова било чиме прикрије. У погледу „Србије из три дела“, почетне победе Милошевића

променом савезног, а потом и републичког устава крајем осамдесетих и почетком деведесетих година, као и дерогирањем аутономије покрајина Војводине и Косова и Метохије, пале су у сенку реалног пораза из јуна 1999. године. Јужном српском покрајином управљале су стране трупе и међународна администрација, па је постало много теже убедити гласаче да су сва „три дела“ Србије поново „цела“ и да је то Милошевићева заслуга. Неуспех очувања целовите СФРЈ почетком деведесетих донекле је компензован „победом“ у виду очувања крње Југославије, односно заједничке државе Србије и Црне Горе (СРЈ), те имплицитно присутном перцепцијом да ће се овој држави једног дана својевољно придружити и (барем) Република Српска. Ипак, од 2000. године постало је недвосмислено јасно оно што се наслућивало још од почетка 1998. године – да је федерација са Црном Гором у темељној кризи и да је и ова последња Југославија на путу ка распаду, те да је и у погледу овог циља Милошевић у негативном салду.

Коначно, и култ личности Милошевића као лидера био је значајно уздрман. Све је више било детаља у све присутнијој независној штампи (помогнутој западним донацијама) о малверзацијама породице Милошевић и њихових блиских пријатеља, а Милошевић је својом харизмом и говорима све мање покушавао да мобилише подршку својих бирача. Његов ореол „бранитеља Срба на Косову“, који је и омогућио његов успон, био је темељно уздрман, као и његов ореол „новог Тита“ услед краха привреде која се и даље доминантно заснивала на друштвеној својини. Краху његово култа личности допринела је и стигматизација Милошевића лично јер је постало дефинитивно јасно да он није чврсти државник који је међународно цењен, већ да је прилично изолован и непожељан, иако није деловало тако још средином деведесетих година након његове „победне“ у Дејтону. Свакако, треба додати и да се Милошевићева власт базирала и на употреби безбедносног апарата у интересу режима, што је ескалирало политичким убиствима (Ћурувија и Стамболић), покушајима убистава (неуспели атентати на Вука Драшковића) и масовним прислушкивањима грађана од стране Државне безбедности, на контроли кључних медија, те на проблемима изборног процеса (покушаји фабриковања резултата 1996. године, реформе изборног законодавства и прекрајање изборних јединица на начин који одговара властима, итсл).

Наравно, Милошевић је покушао да поразе артикулише као победе или као привремене потешкоће који неће утицати на коначну победу. У економско-социјалном домену, говорило се о експресној обнови земље, брзим пругама, метроу и „двадесет и једном пројекту за двадесет и први век“, скоку привреде због великог предстојећег извоза на руско тржиште, итсл. У националном погледу, говорило се о победи над НАТО-ом и очувању Косова јер Резолуција 1244 гарантује суверенитет и територијални интегритет СРЈ и Србије на Косову и не садржи одредбе у којима се помиње „воља народа Косова“ као један од фактора који ће одредити коначни статус. Такође, потенцирало се и да Кумановски споразум не садржи одредбе које би омогућиле кретање НАТО трупа по читавој СРЈ и тиме омогућиле „окупацију“ читаве државе, већ да је међународно војно присуство ограничено на Косово – и то под заставом УН, а не НАТО-а. Дакле, Србија се „није сагињала“ и на крају је поново победила, према овој интерпретацији, будући да су две најспорније одредбе из Рамбујеа уклоњене. Инсистирало се и на томе да ће ускоро доћи тренутак за повратак стотина припадника српских и југословенских снага безбедности на Косово, што јесте могућност коју је формално оставила резолуција 1244 – али само за четири ограничене функције и само када то дозволи НАТО, односно командант КФОР-а. Утисак очувања Југославије чуван је кроз реформе устава СРЈ и увођење директних избора за председника СРЈ и за савезну скупштину, затим кроз чврсто партнерство са Булатовићевом СНП на савезном нивоу, Милошевићеве митинге у деловима Црне Горе (попут чувеног скупа у Беранама крајем лета 2000. године), кроз појачавање присуства ВЈ на терену у Црној Гори и употребу војне инфраструктуре у цивилне сврхе на подручју ове републике (попут постављања репетитора

за емитовање програма канала савезне владе Ју-инфо за који надлежна републичка власт у Црној Гори није желела да одобри лиценцу), и томе слично. Ипак, очигледно је да су претходно наведени проблеми – распад државне структуре и пукотине у реалности у односу на прокламоване идеолошке циљеве – однели превагу и да су ове интерпретације остале неуверљиве.

Под утицајем ових фактора, а вероватно и осећаја изолованости и економског, као и психолошког притиска различитих елемената стигматизације државе и на њене грађане, подршка народа према Милошевићу је радикално опала. На изборима септембра 2000. године победили су опозициона коалиција ДОС и њен кандидат за председника Војислав Коштуница. Опозиција је опонирала победничком наративу Милошевићевог режима и полазила од интерпретације да је Србија изгубила због Милошевића – и политички и економски и у сваком другом смислу – али да промена власти може то преокренути и да Србија може да победи. Дакле, опозиција је кретала од пораза, али уз жељу да се он преокрене и да се сачува Косово (које формално није изгубљено), заједница са Црном Гором, да се земља економски обнови, реинтегрише у међународно друштво и буде прихваћена као нормална. Због интерпретације реалности према којој се догодио пораз и према којој је потребно преокренути ситуацију, дестигматизација је постала логичан циљ. Победа ДОС-а на изборима представљала је најбољу потврду ерозије подршке Милошевићевој идеологији и наративу.

4.1.3. Дестигматизација као прокламовани циљ Србије након 2001. године

У постојећој научној литератури о спољној политици Србије, потреба за дестигматизацијом се под овим именом експлицитно наводи као детерминанта спољне политике Србије само у тексту Ива Висковића (Visković 2018, 21), а покушајима дестигматизације Србије применом јавне дипломатије бави се још само Кокс (Cox 2012). Међутим, и други радови су имплицитно указивали на овај циљ, служећи се другим терминима. Тако је, примера ради, Ђукановић у својој анализи спољнополитичког позиционирања од 1992. до 2015. године говорио о деловању Србије у сврху „промене имица“ (Ђукановић 2015, 118). У овом раду се тврди да је дестигматизација била један од кључних циљева спољне политике Србије од промена власти крајем 2000. године. Расветљавање управо овог аспекта спољне политике Србије представља један од кључних доприноса овог рада. Иако није експлицитно наведена као циљ под овим називом у једном програмском документу, мноштво других конкретних циљева који спадају под концепт дестигматизације експлицитно је истакнуто у документима и програмским изјавама званичника. Такође, у интервјуима обављеним за потребе овог истраживања, сви кључни спољнополитички актери из овог периода са којима је разговарано потврдили су експлицитно да је дестигматизација била један од циљева спољне политике, при чему су је неки изузетно важни одлучиоци недвосмислено истицали као „суштину спољне политике Србије“ за време њиховог деловања (Интервју 5). Како би био приказан континуитет у овом аспекту, приказивање ових извора биће подељено по периодима у складу са сменама власти које су се у Србији догађале.

Прва фаза: октобар 2000 – фебруар 2003

Као прва фаза издваја се период до фебруара 2003. године и формалног престанка постојања СРЈ. Формална надлежност за креирање и реализацију спољне политике тада је била на савезном нивоу. Иако председник није био кључна личност у креирању (то је требало да чини Савезна влада), несумњиво је ауторитет који је произлазио из чињенице да је непосредно изабран на место председника и то победом над Слободаном Милошевићем, уз

уставне ингеренције за представљање државе у иностранству, издвојио Војислава Коштуницу као иницијално политички најутицајнијег актера у овом домену. Иако се у овом раду изучава период од 1. јануара 2001. године, као најаву основног усмерења политике у овом периоду можемо узети и говор новоизабраног демократског председника СРЈ Војислава Коштунице, одржан 7. октобра 2000. године приликом полагања заклетве на заједничкој седници оба дома Савезне скупштине у Сава Центру. У овом говору, Коштуница је истакао да му је један од кључних циљева повратак СРЈ у међународну заједницу, али не било какав – већ „да је вратимо усправно, достојанствено, поштујући и бранећи наше националне интересе и наше национално достојанство“ (Koštunica 2000, 1). Нагласак на оваквом карактеру послао је поруку да је жеља не само формална, већ и суштинска реинтеграција Србије у међународно друштво, у коме би она била прихваћена као потпуно једнака и способна да заступа своје интересе и права као и све друге државе. Дакле, било је битно не само формално повратити статус, већ и анулирати последице осталих стигматизационих процеса (од дискриминације до етикетања) како би овај повратак био потпун и како би она „усправно, достојанствено“ постала део међународног „друштва нормалних“. Такође, ова порука се могла разумети и као став да ће реинтеграција у међународно друштво бити важан циљ – али да неће бити без ограничења и да се због ње неће одустајати од највиталнијих националних интереса.

Експозеи мандатара за састав Владе од велике су важности за спољну политику, имајући у виду да је Влада била задужена за креирање спољне политике.⁷⁷ Већ крајем 2000. године мандатар за састав нове Савезне владе Зоран Жижић истакао је као свој први приоритет „повратак СР Југославије у међународну заједницу, европске и светске токове, уз непоколебљиво и истрајно очување националног и државног достојанства“ (B92 2000c). Већ из ове формулације, јасно је да је санирање највећих последица стигме први приоритет нове власти.⁷⁸ Јануара 2001. године је и мандатар за састав нове Владе Републике Србије, др Зоран Ђинђић, изнео свој експозе који је тек успутно садржао спољнополитичке елементе, имајући у виду да је надлежност за вођење спољне политике била у делокругу послова тадашње савезне државе (Ѓинђић 2001). Ипак, и овај експозе је садржао одређене дестигматизацијске елементе, па је тако истакнуто да „један од првих приоритета наше Владе и Парламента у целини јесте свођење рачуна са прошлошћу“ (Ѓинђић 2001). Прецизирано је и да се то односи на политичка убиства у земљу, али и на процесуирање ратних злочинаца који треба да буду приведени „домаћој правди“. (Ѓинђић 2001) „Они су укаљали име српског народа. Ми не желимо да носимо одговорност због тога“ – истакао је Ђинђић у свом експозеу (Ѓинђић 2001).⁷⁹ Читав Ђинђићев експозе садржао је предлоге корените промене система у различитим областима. Иако није ове промене експлицитно легитимисао потребом за уклањањем стигме у међународном друштву, видно је да су многе од мера које је поменуо фактички деловале и у том правцу.

Анализа програмских експозеа тадашњег савезног министра иностраних послова даје нам и нешто конкретније доказе за наше тврдње о дестигматизацији као циљу спољне политике. Веома детаљан и темељан експозе Горана Свилановића из 2001. године већ у уводном пасусу

⁷⁷ На важност изучавања експозеа мандатара за дефинисање националног интереса указују у свом раду Липовац и Димитријевић (Димитријевић и Липовац 2017).

⁷⁸ Експозе наредног (и последњег) премијера СРЈ Драгише Пешића из лета 2001. године није имао примаран фокус на спољну политику, вероватн и зато што је већ у октобру са својим експозеом изашао савезни министар иностраних послова Горан Свилановић.

⁷⁹ У контексту исправљања историјских неправди помињу се и неправде извршене 1945. године према Карађорђевићима и потребе њиховог исправљања, те враћања држављанства овој „најславнијој српској породици“, како је назвао Ђинђић, те њихов повратак у Бели двор (Ѓинђић 2001).

наводи да је један од услова за бројне промене у земљи била „измена међународног положаја наше земље, односно излазак из међународне изолације“ (Svilanović 2011, 286). Прво поглавље овог документа, названо „Неопходности нове спољне политике“, констатује да је од јесени 2000. године дошло до темељне промене спољне политике Југославије, те да је у склопу опште трансформације система било неопходно „напуштање свих основних елемената раније власти, укључујући ту и сферу спољне политике“ (Svilanović 2011, 287). У овом делу касније се наводи да је било „неопходно што пре предузети низ корака ради изласка земље из међународне изолације и поправљања њеног спољнополитичког положаја / нормализација и обнова дипломатских односа са другим државама, улазак у бројне међународне организације, приступање међународним уговорима, итд.“ (Svilanović 2011, 287). Наводи се, такође, и потреба дистанцирања од ранијег непромишљеног и недемократског дефинисања националног интереса у Милошевићево време и „потреби напуштања целокупне политичке оријентације која је у претходних десетак година не само довела земљу и њене грађане у изузетно тежак положај, већ је изложила и војној интервенцији“ (Svilanović 2011, 287). Читав текст обилује вредносним осудама Милошевићеве политике и потребом за удаљавањем од исте – иако се негативни ефекти ње углавном помињу у контексту саме СРЈ, без дубинског проблематизовања да ли је штета нанета и другим државама и да ли је то разлог за промену. Такође, признаје се и да ће за ове промене бити потребно још времена, иако се потенцира да су већ започете.

Имајући у виду да је овај експозе изнет око годину дана након демократских промена, евидентно је да је нормализација односа и реинтеграција у међународно друштво била фактички прва фаза дестигматизације и да су у том периоду „међународна позиција и кредибилитет СРЈ знатно (су) ојачани“, али и да овај циљ дефинитивно није потпуно завршен у тих годину дана. Овај експозе експлицитно истиче на том трагу и вредносну и интересну опредељеност за ЕУ, односно усмереност ка „европским и евроатлантским интеграционим процесима“, при чему се истиче и да „не треба да останемо у изолацији“ као један од аргумената за војно-безбедносну интеграцију (Svilanović 2011, 295). Експлицитно се наводи и како је, ради кредибилитета и угледа земље потребно извршавати уредно све своје међународне обавезе, рачунајући и сарадњу са МКТЈ, те како је европски пут немогућ без нормализације односа са суседима. Коначно, наводи се и значај чланства у Савету Европе, истичући да се оно сматра „својеврсном легитимизацијом“ у контексту демократије и владавине права, односно, речником стигме – легитимизацијом „нормалности“ у европском контексту (Svilanović 2011, 302). Сви ови елементи указују на важност промене перцепције СРЈ на међународном плану, повратка кредибилитета, избегавања будуће изолације, односно, дестигматизације СРЈ.

На основу свега реченог, може се рећи да је дестигматизација несумњиво била циљ спољне политике СРЈ/Србије у овом периоду. Треба подсетити да је са деловањем у овом правцу Црна Гора започела и самостално још пре промена у СРЈ. Интервјуи са високим званичницима (одлучиоци и саветници) из овог периода експлицитно потврђују да је превазилажење негативног наслеђа Милошевићевог режима било циљ спољне политике државе у овом периоду.⁸⁰ Постојала је, пак, одређена разлика у томе како је то потребно чинити и колико је далеко потребно ићи, о чему ће се говорити више у наредном делу овог поглавља. Оно што је заједничко јесте да је првих годину дана било усмерено махом на уклањање највиших и најболнијих аспеката стигме – кључних мера дискриминације (попут

⁸⁰ Свих девет интервјуисаих је експлицитно потврдило овај одговор. У интервјуу 9 је истакнуто како се више не говори о томе да је то „Милошевићево негативно наслеђе“, али да је суштински циљ превазилажења лошег имиџа који датира и из деведесетих и даље актуелан. Највежа разлика у полгеду придавања значаја овом циљу била је између интервјуа 5 и 6, са једне стране, и интервју 7, са друге.

економских санкција ЕУ или САД, или дипломатске изолације) и мера одузимања или замрзавања статуса (реинтеграција у међународне организације). Паралелно са тим, срушене су или ослабљене и поједине етикете и стереотипи, мада дефинитивно не сви. О томе како је ово чињено такође ће бити више речи у наредном делу. Крајем 2001. године, министар Свилановић је у спољнополитичком сумањању претходне године истакао „знатну ојачаност“ међународног положаја и кредибилитета СРЈ (помињући експлицитно и укидање санкција и дипломатске изолације итсл.), али исто тако и нагласио да ће кључна промена у овом домену бити тек онда када дође до „промене политике условљавања (међународне заједнице према СРЈ, прим. аут.) у политику партнерства међународне заједнице са Југославијом“ (Тањуг 2001р). Дакле, очигледно је да се сматрало како су помаци у скидању највиших аспеката стигме направљени, али да је било потребно још радити како би се дошло до праве дестигматизације, односно статуса „нормалног“ и признатог као партнера.

Спољнополитички циљ постала је, након иницијаних успеха, дугорочна и потпуна нормализација и лишавање било каквог негативног баласта, која би подразумевала и уклањање преосталих облика дискриминације и губитка статуса (мада су у највећем броју били већ уклоњени), као и различитих облика издвајања (од којих је свакако најважнији био привремени међународни протекторат над Косовом), стереотипа и етикета. Чланство у Савету Европе и Партнерству за мир (организацијама чији члан Србија претходно није била) постављено је као први индикатор успеха и важан статусни симбол који би допринео дестигматизацији, док је, што је најважније, чланство у ЕУ експлицитно означено као дугорочни циљ и потврда потпуног повратка у „друштво нормалних“. Иако то није био једини мотив за циљ чланства у ЕУ, он је несумњиво био један од мотива за одређивање оваквог стратешког усмерења.⁸¹ Чланство у НАТО-у није експлицитно истакнуто у овом контексту, али се о сарадњи са НАТО-ом експлицитно говорило као о важном елементу интегрисаности, а нешто суптилније се кроз синтагму евроатлантских интеграција као циља наговештавала и могућност чланства. Свилановић је инсистирао и на важности МКТЈ за суочавање са бременим прошлости, додајући да је овај суд важан „јер рашчишћава оно што смо наследили“.

Друга фаза: фебруар 2003 – март 2004.

Други период настаје конституисањем Државне заједнице Србија и Црна Гора 15. фебруара 2003. године, а само неколико недеља након тога биће извршен и атентат на српског премијера Зорана Ђинђића. Ингеренције за вођење спољне политике формално ће остати на нивоу државне заједнице, мада ће тиме што је двочлана федерација и формално замењена конфедерацијом републичке владе и додатно добити на важности у сегменту спољне политике. Од 2003. до 2006. године, Саветом министара СЦГ председавао је председник СЦГ Светозар Маровић, па је тако у једној личности обједињена и функција шефа државе и шефа владе. Говор Светозара Маровића приликом његове формалне инаугурације на место председника СЦГ је наглашавао важност убрзаног пута ка чланству у ЕУ и наставка регионалних и глобалних интеграција (Grujić 2003). Чланство у ЕУ као циљ било је експлицитно наведено и у Уставној повељи Државне заједнице Србија и Црна Гора (Skupština SCG 2003, 1). Ипак, како Маровићев говор није био претерано детаљан, изузетак није била ни спољна политика, односно дестигматизација као њен циљ. То је и за очекивати јер су овлашћења председника СЦГ била ужа. Такође, било је већ увелико јасно да Црна Гора

⁸¹ Чланство у НАТО-у није експлицитно истакнуто у овом контексту, али се о сарадњи са НАТО-ом експлицитно говорило као о важном елементу интегрисаности, а суптилно се и кроз синтагму евроатлантских интеграција као циља наговештавала и ова могућност.

фактички има одвојену спољну политику (у време Коштуничиног експозеа је још увек постојала одређена нада о реинтеграцији заједничке спољне политике у савезну државу). Стога је било јасно да ће спољна политика на нивоу заједнице фактички бити политика Србије (из чијег ће реда бити министар и већина дипломата), а да ће права заједничка политика бити усмерена ка уском броју приоритета око којих се обе државе сложе. Поред тога, треба нагласити и да Маровић није имао аутономну политичку тежину какву је претходно имао Коштуница јер није био изабран непосредно, већ посредно у парламенту.

Са друге стране, након убиства премијера Зорана Ђинђића, на чело српске Владе долази Зоран Живковић (Zoran Živković 2003). Живковић је у свом мандатарском експозеу марта 2003. године наглашавао потребу „европских и светских интеграција“, а притом и експлицитно наводио како су политичка стабилност у земљи и региону и очување државне заједнице СЦГ веома важни за остваривање ових циљева. Живковић врло експлицитно ставља односе са Црном Гором, регионалне односе, па донекле и унутрашњу политику у сврху интегрисаности Србије у „Европу и свет“ као кључног спољнополитичког циља (Zoran Živković 2003). Поред тога, сви краткорочни спољнополитички циљеви који се наводе усмерени су управо ка интеграцији и ступању у одређене међународне форуме – чланство у Савету Европе, чланство у Партнерству за мир и отпочињање преговора о чланству у ЕУ. Сви ови елементи указују да је тежња ка интеграцији била изузетно висока, а као последица трауме изолације и периода у коме је Србија уместо „за столом“ била „на столу“. Суштински, ова Влада представљала је континуитет са Ђинђићевом, како персонални у готово свим ресорима, тако и програмски у свим аспектима, а то је наглашено и у спољнополитичком домену.

Актери из овог периода са којима је рађен интервју потврдили су дестигматизацију као један од спољнополитичких циљева њиховог деловања (Интервјуи 1,2,6,7,8). Овај период представља фактички потпуни континуитет у односу на претходни, а кључни актер за имплементацију спољне политике – министар иностраних послова – остаће иста особа, Горан Свилановић. Зоран Живковић ће у свом експозеу потенцирати и потпуну усклађеност у циљевима између Србије и СЦГ, наглашавајући да то раније није био случај (Zoran Živković 2003). Заиста, у овом периоду ће деловати да постоји одређени степен усклађености, али ће већ крајем 2003. године на видело изаћи и одређене пукотине. У сваком случају, у домену дестигматизације, овај период дефинитивно представља континуитет у односу на период пре фебруара 2003. године.

Трећа фаза: март 2004 – мај 2007.

Нешто више од годину дана након одласка са места председника СРЈ, Војислав Коштуница је постао мандатар за састав нове владе. Његов експозе такође одликује експлицитан став да „европски пут Србије и Црне Горе нема алтернативе“, те тежња да се настави са европским интеграцијама (Коштуница 2004). У том смислу, он наставља циљеве својих претходника, те показује да је на истој линији и са председником СЦГ Светозаром Маровићем. Ипак, Коштуница не користи термине „евроатлантске“ или „светске“ интеграције и ограничава се на пут ка чланству у ЕУ, коју је објашњавао као само формалну потврду да Србија припада европском друштву. Такође, велики акценат у овом експозеу јесте и на покушај управљања једним аспектом стигме, а то је међународна управа на делу територије (Косово), коју је Коштуница приоритизовао и коју је желео да реши, како би повратио пун суверенитет и територијални интегритет земље (Коштуница 2004). У контексту дестигматизације је важно и помињање сарадње са МКТЈ, али и наглашавање да она треба да буде „двосмерна“. Овакав став није неуобичајен за Коштуницу јер га је он изражавао и за време председниковања Југославијом, када је имао и већу дозу скептицизма према овој институцији. Дакле, експозе

овог премијера није обиловао дестигматизацијским наративом, али је садржао одређене елементе који указују на то да је суштина одређених мера била и у жељи да се последице стигме коначно уклоне.

Лета 2004. године за председника Србије изабран је Борис Тадић са освојених 300.000 гласова више од противкандидата у другом кругу, Томислава Николића. То је председнику давало додатну политичку тежину да утиче на спољнополитичко позиционирање, нарочито у контексту чињенице да је на власти била мањинска влада Војислава Коштунице (уз подршку СПС-а), а да је заједница са Црном Гором фактички конфедерализована годину дана раније.⁸² Од маја 2006. године и одвајања Црне Горе, Борис Тадић ће постати и шеф суверене и независне државе Србије. Ипак, треба напоменути да је Тадићев утицај у времену кохабитације са Коштуничиним владом (када је његова Демократска странка била ван власти и на републичком нивоу, и на нивоу државне заједнице) био ограничен.

У свом инаугурационом говору Тадић је поменуо читав низ дестигматизационих елемената. „Србији је доста неспоразума са светом“ истакао је Тадић (Tadić 2011, 315), чији је говор садржао и референце на „страхоте изолације и рата“ (Tadić 2011, 315) из деведесетих година, те могућег угрожавања „петооктобарског освајања слободе“ (Tadić 2011, 314), између осталог, и изолацијом. У сврху избегавања оваквих исхода и превазилажења негативног наслеђа, Тадић је истицао недвосмислену намеру да Србију усмери у правцу чланства ка ЕУ, уз три тачке ослоња – Брисел, Вашингтон и Москву (Tadić 2011, 317). Такође, Тадић је истицао важност и Партнерства за мир (Tadić 2011, 317). Оно што је посебно било важно у Тадићевом говору у контексту дестигматизације јесте нагласак на потреби суочавања са прошлошћу. Поред указивања на неопходност сарадње са МКТЈ, Тадић је указао и да је историја злочина на Балкану дугачка, и да „у том смислу сви народи овог дела Европе дугују једни другима извињење“, али да је пре свега неопходно „суочавање са злочинима властитог народа“ (Tadić 2011, 318). У говору се и експлицитно наводи како Србија, нажалост, није у прошлости била стожер мира и стабилности у свом односу према региону, те како то сада намерава да буде (Tadić 2011, 317). Очигледно је, дакле, да је потреба превазилажења негативних последица стигматизацијских процеса, и то на разне начине, један од кључних сегмената Тадићевог приступа изнетог у експозеу.

Крајем децембра 2004. године, свој експозе пред посланицима Скупштине СЦГ изнео је и нови министар иностраних послова Вук Драшковић. У експозеу, који је био далеко мање детаљан од експозеа његовог претходника Горана Свилановића, потреба повлачења потеза који би тадашњу Србију и Црну Гору лишиле негативног наслеђа прошлости још је експлицитније истакнута. Драшковић истиче потребу „коренитог раскида са Милошевићевим наслеђем“, пре свега кроз сарадњу са МКТЈ и реформу сектора безбедности, наглашавајући како су овакве унутарполитичке мере кључне за остваривање спољнополитичког циља европских и евроатлантских интеграција (Drašković 2011, 319). У даљем делу свог експозеа, Драшковић експлицитно користи термин „срамоте“ због злочина током деведесетих година, констатујући: „Срамота се не спира негирањем или одбраном срамоте, нити грех икада сме бити проглашен за врлину“ (Drašković 2011, 320). Наводи и потребу одређивања према деведесетим годинама и Милошевићевом наслеђу као према „антиисторији“ у односу на остатак историје Срба и Црногораца, у којој су они били часни и

⁸² Једини председник Републике пре Бориса Тадића у периоду који изучава ова дисертација био је Милан Милутиновић, који је на овој позицији био све до последњих дана 2002. године. Међутим, Милутиновић се, као једини „преживели“ кадар СПС-а у власти потпуно пасивизирао и није имао фактички никакав утицај на процес креирања и реализације спољне политике Србије, односно тадашње СРЈ, након промена крајем 2000. године. Због тога његова спољнополитичка агенда није узета у обзир. Након његовог одласка, годину и по дана председници Народне скупштине Републике Србије привремено су вршили дужност и председника Републике.

жртве, а не злочинци (Drašković 2011, 320). „У Сребреници нису убијени само бошњачки цивили и ратни заробљеници, него су осрамоћени и поново убијени и Срби над којима је у помрчини Другог светског рата почињен геноцид“ – поново Драшковић истиче срамоћење као последицу политике деведесетих, помињући касније и етничко чишћење Албанаца пре 10. јуна 1999. године, као контраст етничком чишћењу Срба након 10. јуна 1999. године (Drašković 2011, 319). Као што се може видети, Драшковићев експозе, чија је суштина у континуитету усмерености ка ЕУ и НАТО-у, још је експлицитнији у погледу потребе за дестигматизацијом од Свилановићевог, јер не говори само уопштено о кредибилитету, изолацији и угледу земље, већ веома експлицитно наглашава потребу скидања „срамоте“ са државе и нације због Милошевићеве политике и због ратних злочна почињених против Бошњака, Албанаца и других. Нажалост, наредни министри спољних послова (Јеремић, Мркић и Дачић) нису износили поставке своје спољне политике у форми експозеа пред народне посланике.

Извори стратешких циљева спољне политике могу бити и резолуције Народне скупштине (Novaković 2013, 14). Један од извора који је и даље актуелан јесте и резолуција из октобра 2004. године којом је као стратешки циљ Републике Србије одређено чланство у ЕУ. Иако се у тексту резолуције не помиње експлицитно дестигматизацијски аспект чланства у Унији, из ове резолуције произашао је и један стратешки документ у коме постоје одређени дестигматизацијски елементи. Као што је речено, Србија нема јединствену кодификовану стратегију спољне политике, али има више различитих докумената стратегијског карактера који уређују и област спољне политике (Novaković 2013, 13). Један од њих усвојен је 2005. године и наставља се на малопре поменути скупштинску резолуцију, а назива се Национална стратегија Србије за приступање Србије и Црне Горе Европској унији. У Стратегији се на више места наводи и потреба за превазилажењем негативног наслеђа из деведесетих година. Политичко наслеђе Милошевићевог режима експлицитно је означено, уз односе са Црном Гором и питање Косова, као нешто што је представљало највећи проблем за политичку стабилност Србије (Влада Републике Србије 2005б, 23). Под овим се, преваходно, мисли на стање владавине права и демократије, за које се експлицитно каже да може бити и много боље, али и на регионалне односе и економију (Влада Републике Србије 2005б, 67,76). Читава идеја документа јесте таква да ће чланство у ЕУ помоћи у уклањању ових негативних последица и у поправљању међународне позиције Србије. Да је приступање западнобалканских земаља (па и Србије) ЕУ мотивисано и тиме „да би се превазишла прошлост, или, да будемо јасни, онај њен део који је оптерећивао и још оптерећује односе између ових држава и народа“ експлицитно је истакао и Војислав Коштуница у свом говору „Учење из прошлости и грађење боље будућности“ у Солуну маја 2004. године (Koštunica 2011, 312).

Директну повезаност чланства у ЕУ и дестигматизације су потврдили и интервјуисани, иако су наглашавали и како то дефинитивно није био једини мотив за постављање овог циља као стратешког. Такође, интервјуисани функционери из овог периода потврдили су нам и да је дестигматизација Србије била дефинитивно један од њихових спољнополитичких циљева, иако је нису експлицитно тако називали (Интервјуи 3, 5, 7). За разлику од претходних периода у којима су дестигматизациони напори углавном били усмерени ка укидању постојећих дискриминационих механизма или механизма одузимања статуса кроз повратак у међународне форуме и укидање санкција, у овој фази се у вези са дестигматизацијом доводило и суочавањем са сопственом прошлошћу и, нарочито, потребу сарадње са МКТЈ као оргаом надлежним за суђење појединцима, како би се одговорност индивидуализовала и избегла било каква колективна кривица. У томе су предњачили председник Тадић и министар Драшковић. Други актери, као што је Коштуница, сарадњу са МКТЈ су више сводили на ниво испуњавања обавезе и фактичке нужности, него на било какву реалну

потребу катарзе. Ипак, оно што је заједничко свим актерима и у овој фази, као што је било и у претходним, јесте тенденција да се чланством у „одабраним форумима“, као што су ЕУ и Партнерство за мир, потврди припадност „друштву нормалних“ у евроатлантској безбедносној заједници.

Четврта фаза: мај 2007 – јул 2008.

Окончање треће фазе започело је фактички још средином 2006. године, када је Црна Гора на референдуму изгласала независност, чиме је престала да постоји државна заједница. Србија је потом ушла у процес доношења новог Устава, који је и формално окончан 8. новембра 2006. године, након чега су одржани и парламентарни избори почетком 2007. године. Међутим, за конституисања нове Владе чекало се све до маја месеца 2007. године, када је овај вакуум период и коначно окончан. У међувремену, од јуна 2006. године до маја 2007. године дотадашњи министар иностраних послова државне заједнице Вук Драшковић наставио је да врши и функцију министра спољних послова сада самосталне Србије, а од јесени 2006. и расписивања избора па до краја пролећа 2007. године и формирања Владе о спољној политици се старала претходна влада у техничком мандату, као и председник (сада независне) Републике Србије. Формирање коалиционе Владе Србије на челу са старим-новим мандатаром Војиславом Коштуницом, али овог пута већинске, са највећим бројем ресора под контролом ДС, а уз учешће ДСС, Г17+ и НС.

Експозе мандатара за састав Владе Србије Војислава Коштунице је у погледу дестигматизацијских елемената доста сличан његовом првом експозеу из 2004. године. Централна тема у експозеу овога пута је недвосмислено питање Косова, али сада уз нарочити нагласак потребе очувања суверенитета и територијалног интегритета (Коштуница 2007). Ипак, и овај експозе садржао је континуитет у погледу постављања чланства у ЕУ као циља и истицању важности интегративних процеса. председавање Саветом Европе експлицитно је назначено као прилика за „афирмацију Србије у међународној заједници“, те је наглашено да учествовање у интегративним процесима као што су програм Партнерство за мир „треба да јачају међународни и свеукупан положај Србије“, али је и додатно истакнуто да је све потребно чинити „превасходно због својих државних и националних интереса“ (Коштуница 2007). Дакле, било је јасно да је неопходно поправити и углед и свој свеукупни положај у међународној заједници, те да је и ова влада спремна да ради на овом циљу. Приликом (ре)избора Тадића за председника фебруара 2008. године, званичне инаугурације није било, те није ни било говора какав је имао у првом мандату, иако је било јасно да као председник Републике и партије која има већину ресора у Влади, а и чији је кадар министар спољних послова (Вук Јеремић, који је на то место дошао управо са позиције Тадићевог спољнополитичког саветника), он има реални утицај на креирање спољне политике Србије. Тај утицај је далеко надилазио његове формалне надлежности. Нови-стари председник је, уместо дугачког и детаљног говора који садржи и спољнополитичку димензију, овога пута само положио заклетву у Народној скупштини Републике Србије 15. фебруара 2008. године и том приликом се веома кратко обратио посланицима (Narodna skupština Republike Srbije 2008). Ипак, поменута влада неће потрајати превише дуго, због размимоилажења око приступа даљем путу ка Европској унији након једностраног проглашења независности Косова, па ће већ марта 2008. године бити расписани нови избори, на којима ће спољнополитичке теме – а, пре свега, тема да ли је потребно наставити са путем ка ЕУ – бити доминантне у кампањама различитих изборних листа.

Иако није имао прави скупштински експозе спољне политике, говор министра спољних послова Вука Јеремића на првој Конференцији амбасадора Републике Србије из децембра 2007. године може се сматрати својеврсном прокламацијом његових циљева. За централни

стратешки циљ прокламовано је „убрзано приступање Европској унији“, при чему је поменуто и да је та „велика идеја Европе“ за коју се Србија определила значи и „да су деморкратија, индивидуалне слободе, владавина права, људска и мањинска права и интеграције међузависне“, као и да идеја Европе значи „одбацивање рата као средства спољне политике на европском простору“ (Jeremić 2011, 323–24). На овај начин, фактички су показане спољне и унутрашње компоненте политике која би водила ка чланству у ЕУ, уз додатно наглашавање регионалне сарадње и помирења, потребе за компромисом са Албанцима око Косова, као и потребе суочавања са прошлошћу. Сарадња са МКТЈ поново је наведена, и то не само као међународна обавеза, већ и као „морална дужност према нашим суседима и свету, наравно, али пре свега према себи самима“ (Jeremić 2011, 324). Интеграциони процеси директно су доведени у везу и са идентитетским елементом, при чему се наводи да се уз помоћ њих ствара „осећај сврхе 21. века“ (Jeremić 2011, 324). Имајући у виду овај моралистички дискурс саморефлективности и проналаска сврхе, праћен и наглашавањем потребе да се избегну ствари као што су „застарели концепти изоловане националне одбране“ (Jeremić 2011, 324) односно потребе избегавања било какве изолације, очигледно је да је чланство у ЕУ имало и важну улогу у различитим аспектима дестигматизацијских напора.

И у овом периоду су интервјуисани актери потврдили дестигматизацију као циљ њихове спољне политике, а то се може закључити и на основу свега претходно наведеног (Интервјуи 3,4,5). Приоритетне теме везане за овај циљ и даље су доминантно чланство у ЕУ, сарадња са МКТЈ и регионални односи – али се у овом периоду важност решавања косовског питања на адекватан начин доводи индиректно у везу са дестигматизацијом Србије. Такође, приметно је да је разлика у потенцирању ове теме и употреби различитих аргументација (морална наспрам интересне) између кадрова Демократске странке (Тадић и Јеремић) и премијера Коштунице још израженија. Поменута влада неће потрајати због размимоилажења око приступа даљем путу ка ЕУ након једностраног проглашења независности Косова, па ће већ марта 2008. године бити расписани нови избори, на којима ће спољнополитичке теме – а, пре свега, тема да ли је потребно наставити са путем ка ЕУ – бити доминантне у кампањама различитих изборних листа.

Пета фаза: јул 2008 – јул 2012.

Након освајања великог броја мандата на парламентарним изборима маја 2008. године, коалиција За европску Србију (ДС, Г17+, СПО, ЛСВ) ће (не)очекивано формирати постизборну коалицију са листом СПС-ПУПС-ЈС. У анализи приоритета спољне политике у периоду од 2008. до 2012. године, Игор Новаковић је, на основу анализе кључних програмских изјава и докумената кључних актера из овог периода, издвојио више различитих циљева у склопу такозване „доктрине четири стуба спољне политике“, притом наглашавајући недовољно прецизну хијерархију међу овим (понекад и супротстављеним) циљевима (Novaković 2013). Међу овим циљевима нигде није експлицитно издвојена дестигматизација као посебан циљ. Међутим, посредно се може закључити да су многи конкретни циљеви из овог периода такође служили и ширем циљу дестигматизације који није био најексплицитније истакнут.

Први овакав циљ који је имао и дестигматизацијску сврху било је чланство у ЕУ. Експозе мандатара Мирка Цветковића из 2008. године био је сличан Коштуничиним од годину дана раније, али је убрзање пута ка ЕУ стављено на прво место, док је борба за очување Косова била на другом месту (Цветковић 2008). Фактички, превладао је концепт Демократске странке из претходне Владе. Оно што је најважније у контексту дестигматизацијских елемената – чланство у ЕУ – биће правдано и интересом, али и ставом да ће уласком у Унију

Србија „постати пуноправни члан европске породице народа из које је стицајем несретних историјских околности дуго времена била искључена“ (Цветковић 2008). Дакле, Цветковић је директно наглашавао да је циљ чланства и превазилажење негативног историјског наслеђа које је довело до изопштавања Србије и фактичко превазилажење стигме кроз формалну интеграцију у „друштво нормалних“. Слично је било и у Цветковићевом експозеу за реконструкцију владе 2011. године (Цветковић 2011). У овом периоду донет је и стратешки документ који, иако примарно у домену безбедности, најдиректније од постојећих докумената дефинише и националне (па тиме и спољнополитичке) интересе Републике Србије – Стратегија националне безбедности Републике Србије. У овом документу усвојеном 2009. године, а о чијем се усвајању расправљало још од 2006. године, експлицитно је изнет став да „демократски процеси и европска спољнополитичка оријентација Републике Србије јачају њену међународну позицију“, а на сличан начин је и чланство у НАТО програму Партнерству за мир доведено у везу са „потврђивањем опредељења“ за регионални и глобални мир (Vlada Republike Srbije 2009). Дакле, у овом најважнијем стратешком документу, стратешки циљеви чланства у ЕУ и Партнерству за мир повезани су са побољшаним међународним положајем и повећаним угледом, односно са уклањањем негативног наслеђа из прошлости по ове факторе.

Други циљ који је имао и дестигматизацијску функцију у овом периоду била је диверсификација партнерстава широм света. Наиме, у интервјуу за лист Политика из лета 2009. године, Борис Тадић (у том тренутку у пракси најважнији актер спољне политике) разложио је доктрину „четири стуба спољне политике“, која се фактички наставља на претходну концепцију „три стуба“ (Брисел, Вашингтон, Москва) коју је заговарао у свом првом председничком мандату. Сада се, као четврти стуб, додаје и Пекинг (RTS 2009). И други најважнији актер за спољну политику у овом периоду, министар спољних послова Вук Јеремић, у своја три обраћања пред скупштинским одбором за спољну политику потврдио је овакву доктрину (Novaković 2013, 33–35). Такође, Јеремић је у овим обраћањима заговарао и потребу што бољег повезивања са Покретом несврстаних, због чега је био и критикован и од одређених партијских колега (RTS 2011). Јеремић и Тадић су често истицали потребе активног билатералног и мултилатералног ангажмана у контакту са државама широм света, као и потписивање стратешких партнерстава са што већим бројем актера (Ђукановић и Живојиновић 2011). Оваква активнија спољна политика имала је бројне циљеве, при чему је ангажман против признања Косова и пријема Косова у међународне организације био један од примарних, али не и једини. Да је читав овакав приступ – и доктрина четири стуба, и активнији билатерални и мултилатерални дипломатски ангажман – одређен и са циљем остваривања дестигматизације Србије у међународном друштву, експлицитно су потврдили сви најважнији актери из овог периода са којима су рађени интервјуи (Интервјуи 3, 4, 5).

Имајући све наведено у виду, може се рећи да је дестигматизација и даље била веома важан циљ. Један од кључних актера из овог периода рекао је у интервјуу чак и како сматра да је то била и суштина спољнополитичког деловања у овом периоду, иако она није експлицитно изнета као циљ у најважнијим спољнополитичким говорима (Интервју 5). Поменути специфичним циљевима који су били део дестигматизације као ширег циља, могли бисмо додати и успешно окончање сарадње са МКТЈ. То је правдано сличним дискурсом као и током претходна два периода, мада је морална обавеза временом постајала све мање изражени елемент у светлу појединих ослобађајућих пресуда за злочине над Србима, што је критиковао и председник Тадић (RTS 2009). У овом периоду, новитет у операционализацији овог циља био је приступ диверсификације партнерстава са субјектима широм света, уместо дотадашњег претежног фокуса на Запад као епицентар „друштва нормалних“ (уз додатно истицање и Русије као једног од кључних партнера од средине двехиљадитих). Ипак, кроз континуитет у погледу чланства у ЕУ као циља, остало је јасно да је чланство у ЕУ као

регионалном „друштву нормалних“ најважнији елемент циља дестигматизације. Овај период биће окончан победом Томислава Николића у другом кругу председничких избора маја 2012. године, те каснијим формирањем нове скупштинске већине.

Шеста фаза: 2012 – 2014.

Један од критичних момената за дестигматизацију као циљ спољне политике, али и за уопштenu спољнополитичку оријентацију Србије, могла је бити 2012. година, у којој су кормило власти заједничким снагама преузеле партије које су биле на власти деведесетих година – Српска напредна странка, коју су предводили некадашњи прваци радикала Николић и Вучић, и Социјалистичка партија Србије. Међутим, врло брзо је постало јасно да ће нову власт одликовати спољнополитички континуитет, нарочито у погледу оријентације ка ЕУ, а не било какав заокрет. Једнако је важило и за дестигматизацију као циљ спољне политике, нарочито у домену чланства у ЕУ. Већ на самом почетку експозеа мандатара Ивице Дачића из 2012. године изнете су тврдње о томе да се претходне деценије могу означити „историјском кризом српског народа“, чиме је наглашена потреба превазилажења проблема наслеђених из прошлости, а међу којима је Дачић истакао проблем „незавидног спољнополитичког положаја Србије у савременом свету“ (Дачић 2012). Правац реалистичне и прагматичне политике коју је Дачић предлагао у сврху превазилажења ових проблема подразумевао је и компромисни приступ решавању косовског питања, али и чланство у ЕУ. Пут ка ЕУ је окарактерисан и „делањем за општи цивилизацијски напредак наше земље“, чиме је и експлицитно потврђено да се чланство перципира и као једна врста потврде припадања „друштву нормалних“ у међународном (регионалном) контексту (Дачић 2012).

Други Дачићев експозе приликом реконструкције Владе августа 2013. године, још је експлицитније потврдио ову повезаност. „На крају, осим датума, добили смо још нешто – признати смо за поуздане партнере. Имали смо савезнике, имали и поштовање за искреност, труд и коначно – за учинак. Србија је, поштовани грађани, даме и господо, данас призната као земља која има реч и којој се у ту реч верује,“, речи су којима је Дачић образложио важност добијања датума за почетак приступних преговора са ЕУ и тиме експлицитно нагласио како је сваки корак даље ка ЕУ битан и из угла признања Србије за поуздану и „нормалну“ чланицу међународног друштва. Овај успех додатно је потенциран ставом да је годину дана раније (пре формирања Дачићевог кабинета) Србија била „без иједног савезника на Западу“. Поновљен је и став да је Србија „прошла кроз историјску кризу у којој су доведени у питање наши национални и државни интереси, суочена са распадом наше бивше заједничке државе, ратовима, насилном сецесијом дела наше територије, двоструким стандардима међународне заједнице, са економским осиромашењем и губљењем сваке перспективе“ (Narodna skupština Republike Srbije 2013). Дачић је, стога, наглашавао како је време за политику која ће анулирати последице ове кризе. Из свега наведеног, видна је дестигматизацијска усмереност Дачићевог експозеа.

Диверсификација спољнополитичких партнерстава, као други спољнополитички циљ који се доводио у везу са ширим циљем дестигматизације и у претходном периоду, била је присутна и у овој фази. Томислав Николић је био први председник Републике Србије као независне и самосталне државе који је имао формалну и помпезну инаугурацију, уз дугачак говор са приоритетима. Николић је том приликом истакао како ће градити пријатељства широм света, „јер Србија нема право да има непријатеље“ (В92 2012). Иако то није експлицитно наведено, овако радикалан вид одбацивања постојања права на непријатељске односе дефинитивно је последица и наслеђа деведесетих година, у којима је Србија имала веома мало пријатеља и прошла прилично неповољно. Николић, који је крајем деведесетих обављао и веома високу функцију у власти, истакао је наставак европског пута Србије и сарадњу и са Западом и са

Истоком, односно што већу диверсификацију пријатељстава, као свој приоритет. Тиме је фактички, отворено најавио континуитет са усмерењем његовог претходника Бориса Тадића. Приметно је одсуство повезивања завршетка сарадње са МКТЈ са дестигматизацијом, што је било присутно у претходним фазама, а разлог за овај изостанак јесте, једноставно, чињеница да је овај циљ остварен и да је сарадња са МКТЈ окончана за време претходне власти.

Седма фаза: 2014 – 2018.

Коначно, од 2014. године, па до краја периода који истражујемо, постоји потпуна политичка доминација Српске напредне странке. Када се погледају сви јавни наступи кључних одлучилаца, у овом периоду се, заправо, по први пут експлицитно користи термин стигма. Први је то учинио председник Николић оптуживши Хрватску за покушај стигматизације Србије кроз оптужнице и пресуде појединцима попут капетана Драгана Васиљковића (RTV 2016). Са оваквом праксом наставиће и наредни председник Вучић, који ће (додуше, ван периода који изучава овај рад) током 2019. године, чак два пута поменути концепт стигме. Први пут ће у првим данима поменуте године захвалити Русији што је „спасила Србију стигме геноцида“ (Al Jazeera Balkans 2019), а потом ће и током лета исте године констатовати како разуме задовољство грађана Србије због позивања Рамуша Харадинаја на разговор у склопу истраге Специјалног суда за злочине ОВК, јер су „наши људи трпели стигму кривца и јединих одговорних за све што се збивало на простору бивше Југославије“ (RTS 2019). Очигледно је, дакле, да је постојање стигме најдиректније констатовано у овој фази. Такође, уз паралелно истицање већ остварених резултата на овом плану, у кључним говорима је даља дестигматизација истицана као један од спољнополитичких циљева Србије.

У свом првом експозеу из 2014. године, Вучић је као једну од „пет победа претходног кабинета истакао то што се „Србији поново верује у иностранству и што смо повратили свој међународни кредибилитет“ (Вучић 2014). Поверење и повратак угледа Србије Вучић је довео у везу са тим што се „зна се да ћемо оно што кажемо и да урадимо“, а што се суштински превасходно односи на питање Косова и постизање Бриселског споразума из 2013. године као кључног захтева запада који је Србија испунила (Вучић 2014). У другом експозеу мандатара Вучића при избору нове Владе Србије 2016. године читаво прво поглавље назива се „поносна и самоуверена пред светом“, што указује на циљ спољнополитичког позиционирања које ће Србију лишити било какве срамоте или притиска (од којих многе долазе као последица и даље присутне стигме), а донети јој понос и самоувереност (Vučić 2016). У овом делу, нарочито се истиче важност чланства у ЕУ, како због прагматичних разлога и економских користи за Србију и њене грађане, тако и из разлога идентитетске и статусне потврде на међународном нивоу, што је видљиво у Вучићевим речима да „чланство у Европској унији као једно од стратешких опредељења Владе говори о томе да Србију желимо да видимо у клубу демократских и најразвијенијих држава света“ (Vučić 2016). Нешто више дестигматизацијских елемената присутно је у експозеу мандатарке Ане Брнабић из 2017. године, која прво поглавље свог експозеа назива „повезивање Србије са Европом и светом“ (Брнабић 2017, 24–28). Фокус на наставку пута ка ЕУ такође је правдан не само интересно, већ и као вредносно исправно понашање које показује припадност „друштву нормалних“ односно узорних. „Европска унија је настала као мировни пројекат, а данас представља узор демократије и доказ да је светлија будућност могућа за све нације које теже побољшању живота својих грађана и добросуседству. Србија је била и јесте део европске породице народа чије су упориште заједничке вредности и цивилизацијска достигнућа.“ – ово су речи којима је мандатарка истакла важност наставка пута ка ЕУ (Брнабић 2017, 24).

Коначно, помпезна инаугурација приређена је јуна 2017. године и за Александра Вучића, који је у дугачком инаугурационом говору изнео читав низ приоритета у разним областима. Овај говор садржао је одређене врло експлицитне дестигматизацијске елементе, али овај пут не само у смислу навођења циљева – већ у смислу навођења успеха и остваривања одређених резултата на овом пољу. У том смислу, председник је нагласио својеврсни искорак из „митоманије“ као један од показатеља напретка Србије:

„Признали смо да нисмо никакав изабрани народ, да нисмо ни највећи ни најпапетнији, да не живимо ни на каквом небу, већ овде, у нашој Србији, и да ће нам, у њој, бити управо онако, како смо заслужили, својим радом. Престали смо да чекамо, почели смо да тражимо. Престали смо да се правдамо, почели смо да прихватамо одговорност. Престали смо да се кријемо, почели смо да излазимо на црту, сваком изазову. Престали смо да тражимо кривце и изговоре, почели смо да откривамо грешке у нама. Престали смо да се надамо да ће нам неко нешто дати, почели смо да верујемо да можемо да створимо. Престали смо да верујемо у смрт и рат, почели смо да верујемо у живот и у тежак рад.“ (Вучић 2017)

Овај низ различитих порука говори о промени у Србији коју је, према уверењу Вучића, довела његова власт. Ове промене су такве да указују на престанак оних особина које би се подводиле под понашање услед стида или срамоте изазвани услед стигме – тражење кривца, правдање, сакривање, а увеле су особине „нормалне“ и самопоуздане државе – ауторефлексивност (прихватање одговорности, тражење грешака у себи), храброст (излазак на црту), самоувереност (вера да се нешто може створити). Вучић је, ипак, навео да планира и да настави са мерама у овом правцу, нарочито у односу према суседима.

„Доста смо се сахрањивали по Балкану, време је да се рађамо. Чуваћу интегритет Србије, али ћу увек прихватати разговоре са косовским Албанцима, јер тиме штитимо наше Србе и тиме чувамо и бранимо мир. Боље је да мени буде тешко, да се понекад осећам и понижен, али је много важније да Србија не буде унижена и да људи у нашој земљи имају мир и спокој. Доста смо давали смрти, време је да дамо живот, животу. Доста, готово све, сви заједно, на западном Балкану смо порушили, време је да изградимо. Доста смо, сви заједно, били жртве, сопствених страхова, време је да будемо хероји, будућности у коју верујемо.“ (Вучић 2017)

Спремност да се неко лично „осети и понижен“, али да Србија не буде унижена и да не нестане мира, показује спремност и на одређену дозу компромиса у односу према суседима, а све у сврху превазилажења проблематичне прошлости (Вучић 2017). Ова занимљива комбинација наратива који позива на компромис и онога који истиче самоувереност и снагу веома је карактеристична за Вучићев приступ, о чему ће бити више речи касније у раду. Са једне стране, шаље се порука и да је стигма делимично превазиђена и да је Србија сада поносна, јака, самоуверена – једном речју, „нормална“. Са друге стране, у исто време се истичу и даље постојећи проблеми негативног наслеђа и спремност на компромисе у одређеним питањима. Дакле, овај паралелни наратив снаге и пркоса, са једне стране, и компромиса и ауторефлексивности, са друге стране, представља карактеристику последњег периода који овај рад изучава. Међутим, оно што је континуитет и у овом периоду, као и у свим претходнима, јесте да је приметно узимање у обзир негативног наслеђа прошлости које и даље тишти Србију и њен статус на међународном плану (стигма) и рад на потпуном превазилажењу истог (дестигматизација). Она је и у Вучићевом приступу несумњиво један

од циљева, при чему представља и континуитет у односу на претходне периоде, нарочито у контексту специфичнијих циљева чланства у ЕУ и диверсификације спољнополитичких партнерстава. Коначно, да је и у овој фази дестигматизација била важан циљ, потврдио је у интервјуу спољнополитички актер из овог периода (Интервју 9).

4.2. Однос са бившим непријатељима као позорница за дестигматизацију: „дестигматизацијска дилема“ Србије

Када су нове власти у СРЈ и Србији након смене Милошевића усвојиле дестигматизацију Србије као један од својих циљева, било је јасно да овај посао неће бити лак. Сви актери из овог периода у интервјуима са аутором су потврдили да је однос са бившим непријатељима из суседства била једна од кључних позорница на којој је Србија требало да, кроз успешно играње улоге „доброг суседа“, убеди публику у виду међународног друштва да се потпуно нормализовала, те да је заслужила да буде ослобођена стигме (Интервјуи 1,2,6,7,8). Ипак, затекнуто стање у односима било је прилично тензично, а постојала су бројна отворена питања од националног значаја о којима је Србија морала да води рачуна у односу са овим државама. Моментални прелаз на максимално компромисне и попустљиве стратегије, који би најпре допринео остваривању циља дестигматизације, деловао је као претећи за остваривање интереса Србије у отвореним питањима и генерално у односу са овим државама, из разлога који су већ детаљно елаборирани у теоријском поглављу. Са друге стране, примена искључиво негацијских стратегија несумњиво не би допринела брзом остваривању жељеног циља дестигматизације. У овом поглављу ће бити приказано како је ова „дестигматизацијска дилема“ у коју су долазили спољнополитички одлучиоци у Србији варијала кроз време и како су одлучиоци покушавали да је реше одабиром конкретних стратегија дестигматизације које је требало да доведу до што већег степена остваривања оба циља.

У овом поглављу ће бити анализирана три конкретна случаја, а то су дестигматизациона деловања Србије према Хрватској, БиХ и косовским Албанцима. У складу са моделом „дестигматизацијске дилеме“, чији је основни елемент претпоставка да ће промена перцепције претње утицати на одабир стратегија дестигматизације, прво ће бити утврђено колика је била перцепција претње која долази од ових актера код српских одлучилаца, те како би се могли класификовати погледи на односе са њима на скали пријатељски – партнерски – ривалски – непријатељски. За ове потребе биће коришћена анализа дискурса изјава спољнополитичких званичника у овом периоду, као и налази из спроведених интервјуа са званичницима. У складу са овим променама, биће издвојене посебне временске фазе, како би се пратило да ли са променом перцепције заиста кореспондира промена политике, односно примена стратегија дестигматизације, како се тврди у представљеном моделу. Потом ће бити представљено и које је све стратегије дестигматизације Србија користила у односу према овим актерима у датим временским оквирима. Поред анализе званичних спољнополитичких документа и изјава, као и релевантних вести наведених на институционалним сајтовима Владе Републике Србије и издвојених према већ појашњеној методологији, у овом делу ће бити коришћени и налази из интервјуа, којима се додатно проверава да ли је перцепција претње заиста утицала на одабир стратегија дестигматизације. Коначно, на крају ће бити представљено и какви су били резултати примена ове стратегије из угла остваривања циља дестигматизације Србије. Наравно, то не значи да Србија није имала и друге циљеве у свом односу са овим актерима – напротив – али ће резултати бити испитивани само у овом домену, имајући у виду да је дестигматизација предметни фокус овог рада.

4.2.1. Стратегије дестигматизације у политици Србије према Хрватској од 2001. до 2018. године

Иако је са Хрватском од 1996. године и успостављања дипломатских односа дошло до одређеног степена нормализације односа, па и до потписивања и имплементације одређеног броја важних техничких споразума, односи су на крају 20. века били веома далеко од тога да се посматрају као партнерски, а камоли као пријатељски. Допуштање Хрватске да НАТО користи њен ваздушни простор током бомбардовања СРЈ 1999. године и тужба Хрватске против СРЈ за геноцид из исте године, додатно су померили перцепцију односа према негативном полу. Отворена питања, попут повратка српских избеглица, одговорности за ратне злочине, положаја српске националне мањине, тужбе пред међународним судом правде, дефинисања граничне линије на Превлаци и на Дунаву, сматрана су за веома важна и од посебног интереса за Србију и стога је било потребно дестигматизацијско деловање према Хрватској спровести на начин који неће угрозити ове интересе. У оваквој околности на власт је дошла коалиција ДОС и започела са новим приступом у својој спољној политици према Хрватској. У наредним редовима биће представљене кључне фазе у односима из угла промене перцепције претње и карактера односа са Хрватском, као и примене конкретних стратегија дестигматизације у билатералним и мултилатералним односима са овом државом.

Успон од ривалства ка партнерству (2001-2003)

Иницијална перцепција политичара у Београду током 2001. године била је да Хрватска више није непријатељ, већ да је ривал који може постати и партнер. У изјавама српских званичника није било могуће пронаћи ставове који означавају Хрватску као непријатеља. Са друге стране, није било ни једне речи која говори о пријатељству, као другом крају на континууму односа. Током 2001. године не може се говорити још увек ни о перцепцији односа као партнерских, иако је у дискурсу видљива тежња да се овакав циљ оствари. Дискурс „нормализације и добросуседства“ у односу са Хрватском постаје важан део говора званичника, али не као анализе тренутног стања ствари, него као циља коме Србија тежи у односу према свом западном суседу. Поред тога што је овај циљ истакнут и у најважнијем спољнополитичком документу Србије из овог периода – експозеу министра Горана Свилановића (Svilanović 2011, 295), он је био присутан и у говорима других званичника. Заједничка изјава председника Коштунице и председника Месића из јуна 2001. године садржала је поруку о жељи за нормализацијом односа (Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji 2002). Жељу за нормализацијом истицали су у својим изјавама и други актери, попут потпредседника Владе Србије Жарка Кораћа и савезног министра иностраних послова Горана Свилановића (Beta 2001h, 2001o). Ипак, ове изјаве, по правилу, нису говориле о било каквом значајном напретку оствареном до тада, већ само о жељеном стању ствари, те се због тога не може говорити о томе да су односи током ове године били перципирани као партнерски.

Перцепција односа се најпре могла окарактерисати као ривалска. О томе нам сведочи дискурс „Хрватска кочи напредак“ који је био присутан код одређених политичара у првој години. Примера ради, потпредседник Владе Србије Момчило Перишић оптужио је хрватске званичнике да су „оболели од симптома несарадње“ и то „јер више нису први“, односно јер је Србија сада својеврсни шампион „у решавању проблема“ (Tanjug 2001j). Да је овакав дискурс био и шире утемељен, а не само заступљен код јединог члана Владе који је био осуђен пред хрватским судом, указује и изјава другог потпредседника Владе Жарка Кораћа, једног од најтолерантнијих и најпомирљивијих чланова Ђинђићевог тима. Кораћ је рекао како му се „чини да кочење нормализације односа долази са хрватске стране“, јер Хрватска поставља услове, додајући како би и он могао да постави решавање проблема повратка

избеглих Срба у Хрватску као предуслов за разговор и нормализацију – али да неће (Tanjug 2001g). Овакав став реакција је на захтев министра спољних послова Хрватске Тонина Пицуле да се Србија извини за деведесете године како би се наставило са нормализацијом. Коначно, и Коштуница је нагласио да је СРЈ „једнострано учинила одређене помаке“ (мислећи преваходно на визни режим), али да то „није било праћено одговарајућим корацима у Хрватској“ (Tanjug 2002m). Приметно је у свим изјавама које су узете као пример оваквог дискурса да се наглашава „величина“ Србије у односу на Хрватску у неком домену – било у погледу тога колико су њене реформе успешне и колико је у центру пажње (Перишић), или што не жели никог да условљава, иако би можда и она могла (Кораћ), или што прва чини компромисне потезе (Коштуница). Очигледно је, дакле, да се Хрватска и даље посматрала као недовољно конструктивна, са подозрењем, као ривалска држава. Да је доминантан био став како је према Хрватској и даље потребно поступати прилично опрезно потврдили су и одређени интервјуисани актери из датог периода (Интервјуи 1 и 2). Скепсу о томе да би Хрватска могла да представља и даље претњу по Србију у одређеним питањима нису генерисали само појединци на врху, већ и професионални и бирократски слојеви у дипломатији и сектору безбедности. Један од интервјуисаних је потврдио и да је његову намеру да испоручи одређене уступке у односу са Хрватском, као на пример у откривању несталих, у великој мери спречила ригидност безбедносне заједнице (односно, како је рекао, „дубоке државе“) да би оваква једнострана попуштања била погрешна и да је за такве мере неопходно изградити поверење и добити од Хрватске нешто заузврат (Интервју 1). Ова тврдња говори о широј утемељености овакве перцепције Хрватске као недовољно конструктивне и непоуздане, који није постојао само на нивоу елита.

Међутим, временом постају видљиви знаци напретка у перцепцији односа са Хрватском од стране југословенских и српских функционера. Употреба дискурса „Хрватска кочи напредак“ ће постепено нестајати са сцене, а дискурс „нормализације и добросуседства“ ће се интензивирати, чиме ће се перцепција односа постепено померати из правца ривалских у правцу партнерских. Задовољство напретком у односима приметно је већ при посети Горана Свилановића Загребу децембра 2001. године (Beta 2001t, 2001o). У заједничкој изјави Коштунице и Месића датој при сусрету у Брду код Крања средином 2002. године доминира задовољство постигнутим напретком (Beta 2002o). Поред чињенице да је у изјави истакнуто да ће будући спорови бити решавани споразумно, веома важна је чињеница да је Коштуница након ове изјаве рекао да не треба „ставити теразије ко више добија“ овим споразумом, већ да добијамо сви – што је само по себи индикатор преласка односа из правца ривалских односа, у коме смо супарници, у правцу партнерских, у којима сви профитирамо од сарадње (Beta 2002o). Изразити напредак истакнут је и у изјавама Горана Свилановића, Војислава Коштунице, Жарка Кораћа и савезног премијера Драгише Пешића с пролећа 2002. године, при посети Тонина Пицуле Београду.⁸³ Ако се погледају наслови девет споразума које су СРЈ и Хрватска закључиле од децембра 2001. до децембра 2002. године, приметно је да се у неким од њих експлицитно истиче термин „сарадња“ (као што су Протокол о сарадњи између СМПИ СРЈ и МИП Републике Хрватске или Споразум између Савезне владе СРЈ и Владе Републике Хрватске о сарадњи у области културе и просвете), што није био случај у ранијим уговорима потписаним између 1996. и краја 2001. године (Ministarstvo spoljnih poslova 2020, 1–3). Међутим, упркос интензивирању помињања напретка, треба напоменути да је дискурс „нормализације и добросуседства“ и даље био означаваан као жељено стање – ка коме се напредује, али које још није достигнуто. Потпуна нормализација је постављена као циљ и у изјави Коштунице и Месића (Beta 2002o). Ниједном приликом добросуседство или

⁸³ За детаљне реакције и изјаве свих актера од овог дана погледати Дневни билтен Министарства спољних послова од 24. априла 2002. године: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b240402_s.html.

партнерство није поменуто као тренутно стање ствари од стране српских и југословенских одлучилаца, што говори у прилог томе да је, упркос напретку који је постигнут, и даље не можемо говорити о томе да је стање односа прешло у фазу партнерских односа током 2002. и првог дела 2003. године. Напредак је био евидентан, али не и потпун.

Стратегије дестигматизације које је званични Београд употребљавао у овом периоду биле су: стратегија компензације и камуфлаже, стратегија одбацивања стигме и веома благи вид стратегије стигматизације бившег непријатеља. Чињени су и одређени компромиси како би се показало ново лице Србије у односу са Хрватском, али без жеље да се стигма призна и директно адресира. У складу са променом перцепције претње од Хрватске која је опадала од краја 2001. године, интензитет компромисних стратегија ће бити појачаван током ове фазе, док ће се стратегије балансирања стигме користити све ређе.

Стратегија компензације и камуфлаже огледала се превасходно у одређеним уступцима које је Србија начинила према Хрватској, а који су за Србију носили материјални или политички трошак, али је она ипак била спремна да ове пристане на њих како би послала позитиван сигнал и Хрватској и међународном друштву о својим добрим намерама и тиме адекватно одиграла улогу „доброг суседа“. Први такав потез био је сам пристанак на став да СРЈ није једини наследник СФРЈ и последично на сукцесију имовине СФРЈ у иностранству (коју је до тада користила само СРЈ) са осталим екс-југословенским републикама.⁸⁴ Закључивање Споразума о сукцесији из лета 2001. године представљало је финализацију овог процеса у коме се СРЈ и Србија одричу чврстог става у погледу материјалне имовине, ради слања позитивне политичке поруке и остваривања дестигматизације. Следећи сличан потез била је одлука с краја 2001. године о враћању Хрватској културног блага са подручја Вуковара, које се од 1991. године налазило у музеју у Новом Саду (Танјуг 2001m). Овај реститутивни акт добре воље такође је послао позитивну поруку, на уштрб имовине одређене вредности (која и није имовина Србије). Србија ће пристати и на стварање оквира (радних група) за решавање свих проблема који су највише тиштили Србију у билатералним односима, као што су питање несталих и питање границе. Србији је суштински одговарао *status quo* у погледу границе, јер се Ердутским споразумом дефинисало да ће разграничење управљања привремено ићи средином Дунава из практичних разлога, али је пристала на улазак у процедуру за коначно решење отвореног питања границе на Дунаву. У погледу питања несталих, Србија је направила мале помаке и открила одређени број несталих на самом почетку, али је један од важних актера из тог периода у интервјуу рекао како је његова намера била да на овом пољу направи и већи помак, али да га је у томе ограничила безбедносна заједница која је такве једностране концесије сматрала као опасне и условљавала их „испоруком“ сличних података са хрватске стране (Интервју 1). Уз признање да су у разматрању тога да ли се треба извинити увек водили рачуна и о могућим золупотребама тог извињења од стране бившег непријатеља (Интервјуи 1, 2, 3, 4, 5), ово је једно од најдиректнијих признања да је перцепција претње утицала на одабир стратегије дестигматизације добијено у интервјуу.

Још један веома важан једностранни потез била је суспензија виза за грађане Хрватске који желе да уђу у СРЈ, која је уведена 2002. године. Ову суспензију, која је у почетку била унилатерална (Хрватска је тек касније донела исту одлуку) су два важна актера из овог периода приписала као сопствену заслугу и одлуку, мимо ставова институција у домену спољних и унутрашњих послова, које су заговарале да се оваква одлука донесе само на принципу реципроцитета и истовремено. Један од актера је навео да му је примаран мотив

⁸⁴ Као што је већ појшњено, ова концесија је била директно повезана и са жељом за што бржом реинтеграцијом у УН и ОЕБС.

било да омогући Србима у Хрватској да лакше долазе у СРЈ (Интервју 2), а други да пошаље позитивну поруку и свету и Хрватској и натера их да и они убрзо учине исто (Интервју 1). У сваком случају, одступањем од начела узајамности и жељом да покаже како ће предњачити у уклањању баријера чак и унилатерално, СРЈ је послала позитивну дестигматизациону поруку коју можемо сврстати у ову стратегију.

Успешно окончање преговора о граници на Превлаци и пристанак на компромис у овом питању био је још један веома важан елемент ове стратегије дестигматизације. Спремност СРЈ на компромис је била значајна ствар из угла дестигматизације, пошто је ово питање било под посебном лупом јавности, имајући у виду да је због проблема у овом домену СРЈ била етикетирана од стране СБ УН крајем деведесетих година. Да је овај однос коришћен и за слање позитивне слике о нашем односу са суседима, односно као пример наше кооперативности (али да се у њему ипак није одступило од кључних интереса) потврдио је и један од највиших спљонополитичких актера из овог периода у интервјуу (Интервју 1).

Коначно, изражавање жаљења због свих жртава рата од стране министра Горана Свилановића и изношење ставова да разуме на који начин је Вуковар симбол страдања за Хрвате приликом његове посете Хрватској крајем 2001. године могло би се такође подвести под ову стратегију (Beta 2001i). Наиме, овакав потез је носио одређени ризик да буде схваћен као извињење и признање одговорности, што је СРЈ желела да избегне у односу са Хрватском, јер се тако нешто перципирало као могућа претња по саму СРЈ, али и због негативних поена на унутрашњем политичком плану у Србији. Најбољи показатељ за то јесте чињеница да су одређени кругови и окарактерисали ову изјаву као извињење, иако за то није било реалних елемената, па је Свилановић морао да демантује (Tanjug 2001o). Ипак, сам овакав потез добре воље који је први дошао са стране СРЈ био је симболички важан за отопљавање билатералних односа, али и за дестигматизацију Србије пред међународним „друштвом нормалних“ које је посматрало овакву интеракцију. Но, чињеница да је јавно демантовано како израз жаљења представља извињење или признање одговорности, разлог је због ког је овај потез сврстан ипак у ову стратегију, а не у пример стратегије признања стигме којој неким елементима наликује, а која није ни коришћена у овом периоду.

Стратегија одбацивања стигме била је приметна, пре свега, у децидном одбијању да се СРЈ извини за догађаје из прошлости или да прихвати хрватске захтеве у вези са „суочавањем са прошлошћу“. Један од првих и најважнијих захтева који је дошао из Хрватске јесте смена Момчила Перишића због чињенице да је осуђен на вишегодишњу казну затвора у Хрватској због наводних ратних злочина у Задру 1991. године. Хрватска је овом сменом условљавала даљи напредак у сарадњи и нормализацију односа током 2001. године, али је Србија овакве захтеве децидно одбила. Тиме је Србија показала да не жели да направи уступак који би деловао као признање одговорности за догађаје из деведесетих у контексту етикете „починитељ ратних злочина“ од стране одређених људи у врху нове власти. Званичан став је био да су ратови прошлост и да су били проблем који нова демократска Србија оставља иза себе, па зато не пристаје на политичке уцене и неће да повлачи потезе који би фактички верификовали да и у новој власти има одговорних за недела из деведесетих. Једнако су одбијана и извињења. Министар Свилановић је рекао да сигурно неће ићи у Вуковар на дан обележавања страдања Хрвата током рата, те да је уопште питање „ко коме треба да се извини компликовано“ јер не могу да се гледају догађаји само из последњих 10 година, те се задржао на изражавању „дубоког жаљења“ за свим жртвама свих националности (Tanjug 2001o).

Одбијање да се било коме извини изричито је изнео и премијер Зоран Ђинђић 2002. године, истакваши да је неопходно да појединци одговарају за ратне злочине над свима, рачунајући и Србе. Ђинђић је нарочито нагласио и то да ова власт не може да буде одговорна за нешто

што је чинио Милошевић – што је била једна од најважнијих порука Србије и СРЈ у овом периоду и један од покушаја како да се одбаци стигма без задирања у одговорност саме државне структуре (Beta 2002d, 2002c). Једноставно, све што је било лоше – престало је са Милошевићем и данашња демократска Србија и СРЈ не треба да буду сада оптерећени тиме и да се од њих захтева да се „посипају пепелом“ због лоше прошлости, коју притом имају и други актери у окружењу. Ово је била суштински најважнија порука одбијања да етикета „починилац ратних злочина“ или „агресор“ може да важи за СРЈ и Србију, без уласка у то да ли је она икада била утемељена или не. Док се у случају „починилаца ратних злочина“ покушавала индивидуализовати одговорност и позвати на суђења свим оптуженима како би се обесмислила етикета и стигма на нивоу читаве државе, етикета СРЈ и Србије као „агресора“ није покушавана на исти начин да се избегне, већ је потпуно игнорисана и експлицитно и имплицитно негирана. Србија, наиме, никада није пристајала на тумачење које би сукоб у Хрватској квалификовало другачије до унутрашњи и негирала је своју одговорност за било какве агресивне поступке у вези са овим сукобом. Одлучиоци су потврдили у интервјуу и да се због страха да би одређени потези могли бити злоупотребљени од стране Хрватске у иницијалном периоду није журило са било каквим радикалним потезима, као што су извешања, које је хрватска страна експлицитно захтевала, већ се негирало да било какве евентуалне „девијантности“ од раније имају везе са данашњом Србијом (Интервјуи 1,2, 6).

Стратегија стигматизације бившег непријатеља коришћена је против Хрватске у иницијалном периоду и заснивала се махом на помињање хрватских злочина или других „девијантности“ из прошлости или садашњости, као одговор на слично истицање које је долазило од стране хрватских званичника. Већ је поменут пример када је Жарко Кораћ, на условљавања Хрватске у вези са Перишићем, рекао како би и Србија могла да услови даље разговоре напретком у повратку српских избеглица у Хрватску – али да то не жели, чиме је имплицитно етикетирао Хрватску као државу која не ради довољно на повратку избеглица, што је њена обавеза. На сличан начин је и Свилановић одбио било какву могућност извињења, рекавши да би онда требало гледати и мало даље од 10 година у прошлост, имплицитно етикетирајући тадашњу Хрватску за масовне злочине над Србима у НДХ за време Другог светског рата, према логици по којој је и тадашња СРЈ била етикетирана од стране Хрватске за злочине из деведесетих година (Tanjug 2001o). Међутим, потребно је напоменути да се ова стратегија задржавала на најнижем нивоу покушаја стигматизације – на етикетирању, те да ни саме етикете нису биле превише оштре. Србија је у одређеним ситуацијама имплицитно подсећала на неке негативне етикете везане за западног суседа. Пре свега је то чинила онда када је сама чинила одређене позитивне потезе, попут изражавала разумевање за хрватску позицију по одређеним питањима – али је то хтела да балансира и својим виђењем. Примера ради, када је изразио разумевање за то шта Хрватима значи Вуковар, Свилановић је истакао да је исто тако симбол страдања за Србе – Јасеновац, алудирајући на масовне злочине над Србима у НДХ за време Другог светског рата и стављајући ту етикету као контрагет етикети Вуковара (Beta 2001i). Иначе, балансирање у овом случају је донекле и логично, јер је изјава о разумевању значења Вуковара и истицању жалости због жртава рата у Хрватској била најдаље што се отишло у правцу признања стигме (иако није достигнут тај ниво), па је ово балансирање требало да спречи било какве негативне последице и погрешно тумачење оваквог чина као признања искључиве одговорности СРЈ. Међутим, како се перцепција односа побољшавала, тако се и било какво етикетирање смањивало, а о отвореним питањима као што су станарска права Срба у Хрватској све више говорило са смирењим тоном, без експлицитних оптужби и тешких речи, у нади да ће и за ово питање бити пронађено адекватно решење.

Резултати које је деловање Србије и СРЈ у овој фази дало били су ограничени, али не и ирелевантни. Након иницијалних компромисних потеза из 2001. године, одблокирани су односи који су били до тада у стагнацији. Хрватски врх је одустао од инсистирања на смени Перишића, као и на оптужби читаве државе за ратне злочине, у чему је предњачио Месић са својим ставом да су за злодела одговорни појединци, а не читави народи, те да је потребно одговорност индивидуализовати и да не треба инсистирати ни на чијем извињењу (Танјуг 2001f; Beta 2001n). Месић је овај став износио и као подстицај за Србију да прихвати сарадњу са МКТЈ. Србија, пак, у овом периоду није чинила много да изврши своје обавезе према МКТЈ у домену односа према Хрватској, нарочито у погледу испоручивања „Вуковарске тројке“, па је то и спречавало још већи напредак у односима, иако је званични Београд истицао намеру да сарађује са МКТЈ. Ипак, резултат овог периода били су бројни потписани споразуми, између осталог и онај којим се 2002. године успоставио режим слободне трговине између две државе, затим успостављање институционалних механизма за решавање отворених питања, постизање споразума у вези са режимом на Превлаци и у вези са сукцесијом, те интензификација билатералних политичких посета. Сва поменута и још бројна друга остварења на овој позорници била су од великог значаја за дестигматизацију Србије, јер је тиме послата изузетно значајна порука да је она сада конструктиван и пожељан партнер својим суседима и да се променила у односу на Милошевићеву Србију. Важности овакве поруке послате кроз сарадњу са Хрватском према међународном друштву били су свесни сви интервјуисани из овог периода, који су и недвосмислено рекли како им је то била једна од основних мотивација за овакво поступање, уз наравно и бенефите које су за Србију и српски народ доносили добри односи са Хрватском и сами по себи. Резултати на пољу дестигматизације Србије у овом периоду су били сасвим солидни јер је остварен завидан степен реинтеграције у међународно друштво. Томе је несумњиво допринео и напредак у игрању улоге „доброг суседа“ у односу према Хрватској на регионалној позорници.

Улазак у поље партнерства (2003-2007)

Почевши од 2003. године постојала је перцепција код српских лидера да не постоји велика претња од Хрватске и да су односи махом партнерски. Ово је била промена у односу на претходни период, али и фактички наставак успона у односима који је био континуиран од краја 2001. године. Пуна афирмација дискурса „партнерства и добросуседства“ (модификоване и надограђене верзије дискурса „нормализације и добросуседства“ из претходног периода) у оценама односа са Хрватском од стране спољнополитичких одлучилаца из званичног Београда (СЦГ и Србија) битно сведочи о томе да су се односи перципирани као битно унапређени. Док се почетком 2003. године још увек говорило о „напретку у нормализацији“ од стране министра Свилановића (Beta 2003u), средином 2003. године већ се говори о добрим односима као тренутном стању ствари од стране релевантних актера. Крајем маја 2003. године председник СЦГ Светозар Маровић је у заједничкој изјави са председником Хрватске и председавајућим председништва БиХ већ користио израз „узлазна путања“ у општим односима, а не у нормализацији односа (Beta 2003v). О постојању добре воље за превазилажењем проблема и бољим данима у односима говорио је и (иначе нешто скептичнији у погледу односа са Хрватском) министар правде Србије Владан Батић почетком јуна 2003. године, након посете Загребу (Beta 2003ae). Мало након тога ће политику „отворених врата“ према Хрватској потврдити и амбасадор СЦГ у Загребу Милан Симурдић, уз похвале за напредак у односима и констатацију да се „однос прошлости и будућности“ у односима две државе „неповратно окренуо у правцу будућности“ (Танјуг 2003г). Оваква изјава несумњиво је указивала да су одређене претње из прошлости превазиђене, барем из перцепције званичника СЦГ и Србије. Коначно, приликом јунске

посете Загребу, потпредседник Владе Србије Чедомир Јовановић ће недвосмислено окарактерисати односе Београда и Загреба као добре, додавши да у њима „нема спорних питања, нема нерешивих проблема, нема табу тема“ (Beta 2003af). Ако се свему томе додају позитивне перцепције укупних регионалних односа, које су долазиле од премијера Србије Зорана Живковића, очигледно је да је Београд почео да гледа на односе са Загребом као на добре, окренуте ка будућности и заједничком циљу, у којима нема нерешивих проблема. Другим речима, није се перципирало да су односи непосредно претећи по Србију, те су се могли класификовати у скалу партнерских, уместо ривалских. Истицање да су односи СЦГ и Хрватске добри наставиће се и приликом прве посете званичне посете Стјепана Месића као хрватског председника Београду септембра 2003. године. Председник СЦГ Маровић ће чак окарактерисати атмосферу у предвечерје доласка председника Месића као „пријатељску“ (Beta 2003р), а министар Свилановић је истаћи како је долазак Месића за Београд „велико задовољство“ (Beta 2003z). Оваква карактеристика, наравно, не треба да значи да је перцепција прешла у категорију пуних пријатељских односа карактеристичних за безбедносну заједницу и потпуног одсуства претње, али је чињеница да је, по први пут, јавно употребљен придев „пријатељски“ у контексту перцепције неког аспекта односа са Хрватском била сама по себи добар индикатор позитивне промене.

Разлога за промену овакве перцепције баш током првог дела 2003. године код српских функционера је могло бити више. Непосредна потврда добијена у интервјуу са званичницима је да порука послата на Солунском самиту ЕУ и Западног Балкана да ће читав регион бити у чланству ЕУ позитивно утицала на веровање у заједничку будућност и смањивање опажања односа са суседима кроз оптику конкуренције и претње због веровања у ступање у заједничку европску безбедносну заједницу (Интервјуи 1 и 2). Утицај је имао и позитивнији приступ Хрватске, која је у овом период аплицирала за чланство у ЕУ и стога и сама тежила да шаље веома позитивне сигнале према Београду, мерама као што су суспензија визног режима (коју је Београд једнострано усвојио још 2002. године) и решавање одређених горућих питања за српску заједницу у Хрватској. Такође, не треба заборавити ни саму чињеницу да је конституисањем СЦГ дошло и до промене кључних спољнополитичких актера на нивоу државне заједнице, па су сада у први план дошли кадрови ДПС, попут председника СЦГ Светозара Маровића. Кадрови ове партије имали су ближе односе са Загребом и мање су перципирали овај однос као претњу, него што је то био случај са политичарима из реда црногорске опозиције, који су до фебруара 2003. године чинили савезну власт СРЈ у коалицији са партијама ДОС-а.

И током 2004. године ће се наставити са употребом дискурса „добросуседства и партнерства“, иако ће он бити нешто ублажен. Нови министар спољних послова СЦГ Вук Драшковић истакао је у разговору са хрватским државним секретаром Министарства вањских послова Хидајетом Бишчевићем да су односи две земље „позитивни“ и да напредују (Tanjug 2004р). Нови министар одбране СЦГ Првослав Давинић је, након састанка са својим хрватским колегом Бериславом Рончевићем, истакао како је између две земље настао „изванредно добар почетак за билатералну сарадњу“ у пољу одбране и безбедности, која постаје конкретна (Beta 2004а). Исказивање задовољства сарадњом на овом пољу добар је индикатор за смањење перцепције претње од Хрватске, пошто безбедносна сарадња и институционални аранжмани служе и за смањивање безбедносне дилеме у односима држава. Маровић ће истаћи како се сви проблеми између две државе „решавају врло коректно“, што је индикатор да није постојала перцепција да ће неки проблем постати акутан у овом периоду и да ће представљати претњу по СЦГ (Beta 2004i). Позитивни тонови о напретку у сарадњи доћи ће и од новоизабраног српског премијера Коштунице при његовом сусрету са хрватским премијером Ивом Санадером новембра 2004. године, што ће бити први пут да је један хрватски премијер посетио Београд од успостављања дипломатских односа (Beta

2004g). Овај дискурс ће следити и Маровић, који ће у разговору са Санадером истаћи исту стратешку оријентацију и заједничку будућност, чиме ће још једном указати на то да се Хрватска дугорочно и стратешки перципира као партнер и део исте безбедносне заједнице, ка којој се тежи (Тапјуг 2004k). Позитивна перцепција региона, па и Хрватске, те европске будућности читавог Западног Балкана истицана је и у инаугурационом говору новог председника Србије Бориса Тадића, као и у кратком експозеу новог министра спољних послова СЦГ Вука Драшковића (Тодић 2011, 317; Драшковић 2011, 319). Чињеница да није дошло до прекида овог позитивног дискурса о сарадњи две државе је веома битан налаз, јер је почетак 2004. године представљао први већи изазов за српско-хрватске односе од 2001. године.

Најпре се на власт у Хрватској „на велика врата“ вратила партија коју је основао Фрањо Туђман – Хрватска демократска заједница (ХДЗ). Лево-либерална коалиција некадашњег премијера Ивице Рачана поражена је на изборима. Потом је и у Србији на власт дошла коалиција предвођена конзервативним политичарем Војиславом Коштуницом, уместо Зорана Живковића из Демократске странке. Подршку Коштуничиној мањинској влади пружао је СПС, што је био повратак утицаја Милошевићеве партије „на мала врата“ у Србији. Министар спољних послова СЦГ је на пролеће 2004. године, уместо либералног грађанског политичара Горана Свилановића, постао Вук Драшковић, који је у добром делу хрватске јавности посматран као „четник“ због свог става према улози Југословенске војске у отаџбини у време Другог светског рата. Чињеница да ови фактори нису довели до нестанка позитивног дискурса добар је показатељ да је перцепција претње која долази од Хрватске била одвојена од искључиво личног и идеолошког фактора, те да је и код десније оријентисаних политичара на власти у Србији постојао континуитет са либералним и грађанским политичарима у погледу опажања позитивног развоја односа са Хрватском.

Сличан интензитет употребе овог дискурса биће одржан и током 2005. године. Приликом присуства инаугурацији новог-старог председника Месића, председник Србије Борис Тадић ће у Загребу изјавити како односе са Хрватском види „у добром светлу“, уз понављање да су они кључни за стабилност региона (Тапјуг 2005c). Убрзо ће и при тродневној посети Стјепана Месића Србији и Црној Гори на лето 2005. године бити придата значајна пажња напретку у односима, иако ће се константно подсећати да постоји још отворених питања и проблема, али и да се ради на њиховом решавању.⁸⁵ Реч „добросуседство“ је још увек коришћена да означи жељено стање коме се две државе ближе, али су тренутни односи углавном карактерисани као „добри“ или коректни. Кључна потврда да српски политичари перципирају како је дошло до знатног побољшања у односима са Хрватском дошла је приликом посете Војислава Коштунице Загребу на јесен 2005. године, што је, иначе, била прва посета једног премијера Србије Хрватској од распада Југославије. Коштуница је оценио како постоји „битан напредак“ у односима две државе, те потврдио како су односи у континуитету у напретку (уз мање осцилације) од успостављања дипломатских односа 1996. године (Тапјуг 2005a). Коштуница је истакао да се конкретизује „добро започета сарадња“, да чак и на пољима где је раније било напетости сада оне више не постоје у толикој мери, те да ће све проблеме који настану решавати са хрватским колегом Санадером „у духу разумевања који је обележавао све наше раније разговоре“ (Тапјуг 2005a). Чињеница да је неко ко је важио за најконзервативнијег политичара од спољнополитичких актера у Београду у то време изнео овако похвална опажања односа са Хрватском, уз нарочити нагласак на

⁸⁵ Бројне (углавном позитивне и оптимистичне) изјаве званичника и активности током тродневне посете Месића Београду, Суботици, Приштини и Подгорици могу се видети у Дневним билтенима Миистарства спољних послова од 7. до 9. јула: http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b070705_s.html.

поверењу да ће сви проблеми бити решени у постојећем „духу разумевања“, говоре у прилог томе да је опажање претњи које долазе са Србији са хрватске стране далеко смањено. Још једном је истакнута и важност истих стратешких циљева, а пре свега чланства у ЕУ.

Талас оваквих позитивних оцена, који је нарочито дошао до изражаја на крају 2005. године, биће настављен и током 2006. године. Првих дана 2006. године, нови амбасадор СЦГ у Загребу Радивој Цветићанин указаће како Хрватска не мора да жури у НАТО „јер јој Србија није претња“, уз истицање да војске „веома солидно сарађују“ (Танјуг 2006б). Овакво истицање сарадње и одсуства претње индикативно је као пример опадања безбедносне дилеме у односима две државе и као потврда да односи више нису ривалски, већ да су сада већ у зони партнерских, иако постоји још доста простора за унапређење. Почетком маја ће српски министар за економске односе са иностранством Милан Париводић констатовати „напредак у трговинским односима“, две државе (Влада Републике Србије 2006д). Решеност да се настави напредак у односима изнеће и Тадић и Месић, при чему ће Тадић нагласити поверење у то да ће „Месић бранити права Срба у Хрватској“ као што ће он бранити права Хрвата у Србији (В92 2006б). Приликом отварања новог граничног прелаза на Коридору 10 и сусрета са хрватским премијером Санадером, Коштуница је истакао како су две државе данас повезане након тешких времена, а да их „повезује и вера у то да тамо где постоје спорови предност у њиховом решавању мора имати стрпљење и узајамно поверење“ (Влада Републике Србије 2006б). Тиме је Коштуница још једном веома јасно поцртао да верује у мирно решавање проблема уз обострано задовољство, односно да не сматра да су отворена питања са Хрватском претња. Ово је још један индикатор драстичног опадања нивоа претње који је Србија опажала да долази од Хрватске. Да са Хрватском постоје „добри односи“ истакао је крајем 2006. године још један члан владе са изразитом националном оријентацијом – Велимир Илић (Влада Републике Србије 2006в). Такође, новоизабрана потпредседница Владе Србије Ивана Дулић-Марковић констатовала је да постоји „благ“ напредак чак и на пољу које је традиционално сматрано за најкритичније – а то је положај српске мањине у Хрватској (Влада Републике Србије 2006а). Овај континуитет показао је и да су односи Србије са Хрватском једнако добри и откад више није у државној заједници са Црном Гором, која је још пре Србије нормализовала и побољшала своје односе са званичним Загребом и која је важила за мотор у процесу приближавања државне заједнице и њеног западног суседа.

Коначно, и наредна 2007. година ће наставити у оваквом позитивном духу и тону. Српски амбасадор у Загребу Цветићанин је рекао како је сарадња током 2006. године била „врло динамична“ и да је то „значајно побољшало“ односе Србије и Хрватске, истакавши притом „врло блиску сарадњу Војводине и Истре“, те додавши да је „сарадња данас неизбежна“ (Beta 2007е). Касније током године ће и помоћници министара одбране Спасојевић и Показ истаћи како постоји „добра сарадња“ у области одбране, па ће тако термин „добра“ у евалуацији сарадње у овој области од изузетне важности за перцепцију претње постати уобичајен (Beta 2007д). Током 2007. године неће бити билатералних састанака на врху у Београду и Загребу, за разлику од претходних година (континуирано од 2003. до 2006. године), али ће се шефови држава и влада сусретати на мултилатералним скуповима у другим државама. О томе да постоји континуитет у напретку у односу на период од 2001. до 2003. године показује и велики број споразума потписаних у овом периоду чији се текстови могу сврстати у дискурс сарадње и добросуседства. Између 2004. и 2007. године усвојено је пет међународних билатералних уговора, а њихови наслови су садржали изузетно позитивне термине, као што су „међусобна помоћ“ (у царинским питањима), „сарадња“ (Војводине и Истре), или међусобна „заштита права“ (српске и црногорске националне мањине у Хрватској и хрватске у Србији и Црној Гори) (Ministarstvo spoljnih poslova 2020, 3).

Очигледно је, дакле, да је период од 2003. до 2007. године довео до прилично великог напретка у односима две државе и да је утицао на промену перцепције српских политичара према Хрватској у позитивном правцу, односно да су далеко мање перципирали Хрватску као претњу. Ово се нарочито истиче у појединим областима, као што су привредна и трговинска сарадња, сарадња у пољу одбране и безбедности, саобраћајна и инфраструктурна сарадња (које су карактерисане као добре), сарадња у евроинтеграцијама, па чак и политичка сарадња на врху. Истицало се чак и побољшање у домену права мањина. По многим критеријумима, сарадња Србије и Хрватске била је у домену партнерске перцепције односа из угла српских одлучилаца. Кључан разлог за промену овакве перцепције из Београда било је изузетно конструктивно понашање хрватских државника у овом периоду, пре свих Санадера, са којим је било могуће решити многа отворена питања, на шта су у интервјуу указали одређени одлучиоци из овог периода (Интервју 3 и 7). Такође, нагласак и Месића и Санадера на жељи да се напредује у односима са Србијом (СЦГ) и у контексту заједничког циља чланства у ЕУ, те вера да ће се читав регион напослетку ући у ЕУ – све су то били важни фактори који су нагнали и Хрватску и Србију да се понашају конструктивно и добросуседски, те да међусобне односе доживе и као позорницу за демонстрацију своје „нормалности“ у међународном друштву. Кроз однос са Србијом, Хрватска је такође настојала да управља својом стигмом из деведесетих, која је била мања него српска.

Ипак, све време је постојала и свест да је потребно још много пута до преласка из партнерских у пријатељске односе, као и да постоје многе области у којима потпуно партнерство није заживело и у којима постоје и даље значајна отворена питања. То није било изостављено ни у дискурсу политичара од 2003. до 2007. године. Дискурс „Хрватска кочи напредак“ у свом изворном облику који би подразумевао фактичко оптуживање Хрватске за намерну опструкцију побољшања односа, сада је нестао код политичких одлучилаца, уз делимични изузетак реаговања на оно што је означено као „негативна кампања“ Загеба након пресуде МСП из 2007. године у вези са тужбом БиХ против Србије (Beta 2007а). Но, и даље се није избегавало помињање да постоје проблеми и отворена питања, као и да постоји незадовољство одређеним аспектима деловања Хрватске, као што су повратак избеглица или прослава Олује од стране званичног Загеба. То је указивало да простора за напредак има још доста и да искре неповерења нису потпуно нестале, иако су значајно умањене.

Стратегије дестигматизације које су темељно употребљавале у овом периоду су: стратегија признања стигме, стратегија камуфлаже и компензације и стратегија одбацивања стигме. Интензитет употребе стратегија имао је мање осцијалиције, али су се компромисне стратегије начелно интензивирале, а негативне проредиле и биле везане за краткотрајне осцијалиције у односима, које нису дуго трајале.

Стратегија признања стигме у спољној политици према Хрватској била је употребљена први пут 2003. године. Приликом посете Стјепана Месића Београду, председник СЦГ Маровић је са њим разменио међусобна извињења. „Желим да се извиним за сва зла која је било који грађанин Црне Горе и Србије учинио, или причинио, или урадио било коме у Хрватској“ истакао је Маровић (B92 2003). Он је додао и да се извињава „због тога што не мислим да су народи криви, нити да се народи требају извињавати, него да се заједнички договоримо и радимо на томе, као што то чинимо управо и ових дана, да свако ко је крив изађе и одговара пред законом и да је једна од наших највећих обавеза у том делу управо сарадња са Хагом“ (B92 2003). На овај начин је председник поменуо извињење и ограничио га на начин да се оно не даје као признање одговорности државе или народа. Месић је најпре нагласио да прихвата извињење, а онда додао и да се он извињава свима онима којима су „било кад и било где“ грађани Хрватске „нанели бол или штету“, такође поновивши да нису одговорни колективитети (државе или народи), већ појединци, који морају бити кажњени (B92 2003).

Од 2004. до 2006. године ће признање стигме долазити у индиректној форми од министра спољних послова Вука Драшковића, од његових ставова о потреби прављења дистанце од злочинаца из Милошевићеве прошлости изнетих у његовом експозеу, до става из 2006. године да је „штрчање“ односом према злочину (некажњавањем злочинаца) „грех према нама самима“ (Beta 2006g). Овакве изјаве нису биле упућене директно Хрватској, али су се јасно односиле и на одређене ратне злочине почињене над Хрватима, попут злочина на Овчари, а у односу на које је катарзу захтевао тадашњи министар спољних послова, потенцирајући притом да је то изузетак у односу на „славну српску историју“. На овај начин, признаје се део етикете ратног злочина, али се настоји да се она индивидуализује и сведе на појединце и на тадашњи режим, те прикаже као аномалија у односу на српску историју, у којој је она била жртва и праведник, а не злочинац.

Сличне потребе кажњавања свих злочинаца и прављења отклона од њих, рачунајући и оне одговорне за злочине у Хрватској, наводио је и председник Тадић – али је он отишао и корак даље и директно се извинио Хрватској. „Свим грађанима Хрватске и свим припадницима хрватског народа које су учинили несрећнима припадници мога народа, упућујем извињење и преузимам за то одговорност“ рекао је Тадић 2007. године, у интервјуу за емисију „Недељом у 2“ на Хрватској радио-телевизији (B92 2007). Тиме је Тадић послао недвосмислено извињење, па чак и преузео одговорност, што је и корак даље у прихватању (дела) стигме и одговорности у односу на Маровићево извињење. Још један вид јасног ограђивања од прошлости била је недвосмислена осуда оснивања Владе и Скупштине Републике Српске Крајине у избеглиштву у Београду, од стране председника Тадића и Маровића, министра Драшковића и амбасадора Симурдића. Осуђивањем оваквог деловања које позива на отварање питања из прошлости (политичког положаја Книнске Крајине у Хрватској), Србија (и Црна Гора) се децидно дистанцирала од било каквих ревизионистичких тежњи у овом домену. Постојање ове стратегије новитет је у односу на претходну фазу и кореспондира са превладавањем позитивног тона о карактеру односа и опадањем претње од Хрватске. Кључни актери из овог периода са којима су рађени интервјуи потврдили су да је перцепција претње утицала на то да ли ће или не искористити ову стратегију у одређеном периоду, те да нису желели да преузимају одговорност онда када су били свесни да би то могло бити опасно по Србију, већ онда када су сматрали да би то могло бити од користи (Интервјуи 1, 2, 3, 4 и 5).

Стратегија камуфлаже и компензације коришћена је изузетно интензивно у овом периоду. Први и најдиректнији пример примене ове тактике јесте иницијатива према Хрватској за заједничким деловањем како би се променио имиџ читавог региона, па тиме и Србије, кроз одређене симболичке потезе. О потреби оваквог регионалног „управљања утисцима“ према међународном друштву говорио је још средином 2003. године Чедомир Јовановић на састанку са Рачаном, а потом су и Маровић и Тадић истицали важност ове теме (Beta 2003ag). Најдаље је у конкретизацији ових напора отишао Војислав Коштуница, који је најавио 2004. године да ће хрватском колеги Санадеру предложити заједничку кандидатуру за организацију светског првенства у кошарци 2010. године, које је требало да обухвати и друге државе региона, истакавши да би то била политичка победа за цео регион (Tanjug 2004h). „То је изузетна прилика да се свету пошаље порука да се, после десет година патње, свађе и рата, ситуација у региону стабилизује и нормализује“, нагласио је Коштуница, додавши и да ће та „кандидатура бити веома несребична, са понудом за мир, стабилност и помирење“ (Tanjug 2004h). Оваква иницијатива показала је недвосмислену намеру Србије (и Црне Горе) да кроз важно симболичко приближавање са Хрватском постигне и сопствену дестигматизацију. Потврда о приближавању у домену спорта и организације великих догађаја била би сјајна „компензација“ за недостатке у приближавању у пољу заједничке перцепције историје и помогла би да се „закамуфлирају“ отворене ране из прошлости и у

први план стави сарадња и блискост, што би било значајно за дестигматизацију и Србије и читавог региона. Значајну поруку према међународном друштву послала је и даља институционализација сарадње између две државе у овом периоду, између осталог и оснивањем Комисије за економску сарадњу.

Такође, изузетно учестала динамика сусрета на највишем нивоу, на коме је Београд посебно инсистирао, слала је међународном друштву важну поруку о приближавању Србије са бившим непријатељем и самим тим њене, не само потпуне нормализације, већ и узорности на највишем нивоу. Влада Србије је тако инсистирала и на „симболичком значају“ готово свих заједничких пројеката са Хрватском, као што су поменута отварања обновљеног граничног прелаза Батровци-Бајаково и железничког моста између Србије и Хрватске на Дунаву, где су српски политичари попут Коштунице или Велимира Илића покушавали да укажу на симболичку важност ових „повезивања“ као потврде превазилажења проблема из прошлости и оријентисаности ка будућности. Од велике симболичке важности је било и заједничко обележавање прославе 150 година рођења Николе Тесле 2006. године, на којој су говорили и председник Србије и председник Хрватске, чиме су симболички показали опредељење за заједничке позитивне елементе из прошлости и за напредак у будућности, како би се створиле „нове Тесле“ (В92 2006а). Још један такав симболички гест била је понуда Србије, која је прихваћена од стране Хрватске и потом заједнички реализована, да се обнови родна кућа Милутина Миланковића у славонском месту Даљ са идејом да она постане центар заједничке научне сарадње (Влис 2007).

У оквиру стратегије камуфлаже и компензације спадају и потези у којима је Србија била спремна и да у одређеним аспектима односа са Хрватском и попусти, у циљу слања поруке међународном друштву о пригодном и добросусудском понашању, те последично и напретка на пољу дестигматизације. Примера ради, Србија је пропустила да у било ком моменту артикулише било који билатерални проблем у контексту уласка Хрватске у ЕУ и НАТО, већ је од старта недвосмислено подржавала евроатлантску будућност Хрватске и читавог региона. Ова чињеница је прилично битна, јер је у том периоду Хрватска, као такође делимично стигматизована држава, била под посебним „надзором“ међународног друштва (а нарочито ЕУ и САД) и постојао је простор за евентуално указивање спољним актерима на проблеме Срба у Хрватској или на друге проблеме у међусобним односима. Србија је, ипак, одабрала да према споља увек јасно и недвосмислено подржава Хрватску, а да инсистира на томе да ће све проблеме решити дијалогом са Хрватском и без спољних медијатора. Тиме је слала поруку поверења у Хрватску, која је свакако Загребу веома одговарала, али и поруку сопствене „зрелости“ и прихваћености од стране комшија и бивших непријатеља, са којима сада може непосредно да мирно реши све спорове.

Србија је била спремна и да попусти у одређеним аспектима преговора у контексту ЦЕФТА споразума. Такође, чак и пристанак на давање реципрочних права Хрватима у Србији и Црној Гори која се гарантују и Србима у Хрватској, иако је број Срба у Хрватској далеко већи и историјски положај (некада су били конститутивни народ Хрватске са преко 12% становништва) битно другачији од историјата положаја хрватске националне мањине у Србији, био је вид компромиса на који је Београд био спреман у контексту слања позитивног сигнала међународном друштву, нарочито у вези са етикетом Србије као кршитеља људских права (између осталог и) хрватске мањине током деведесетих година.⁸⁶ Мимо ових компромиса, потребно је напоменути и да се Србија трудила да побољшањем „појавне“

⁸⁶ Хрватска сматра како се Београд Споразумом из 2005. године обавезао и на гарантовање реципроцитета у домену гарантованих места за хрватску заједницу у Народној скупштини, пошто Срби у Хрватској имају гарантована места у Сабору, али да Београд никада није спровео овај аспект договора.

димензије положаја хрватске мањине у Војводини поправи и свој углед, нарочито при сусретима са хрватским званичницима. Избором особе хрватске националности за потпредседницу Владе Србије 2006. године (Ивана Дулић-Марковић) послата је добра порука хрватској и међународној јавности, иако то вероватно није учињено са дестигматизационом намером. Као што је могуће видети на основу свега наведеног, ова стратегија је још интензивније примењивана у овом периоду, него што је у периоду од 2001. до 2003. године, што кореспондира са напретком у перцепцији карактера односа.

Стратегија одбацивања стигме била је такође активна у овом периоду. Најдиректнији облик примене односио се на етикету „агресора“, коју Хрватска фактички користи за Србију у сопственом унутрашњем наративу о сукобу током деведесетих година. Наиме, министар спољних послова Вук Драшковић је више пута инсистирао на томе да је за њега сукоб деведесетих година у Хрватској био грађански рат. То је узбуркало духове у Хрватској на самом почетку његовог мандата, али он од тога није одустајао, па је то експлицитно поновио и у свом интервјуу за познати хрватски магазин Глобус из 2004. године (Beta 2004e). Србија је одбијала да се у било каквој форми извини за било шта што би подразумевало агресију, па чак и ратне злочине за које је одговорна држава, а не појединци. Овакав отклон био је вид негирања стигме у оном делу који покушава да државу директно веже за организацију ратних злочина – а нарочито у оном домену који настоји да ратове деведесетих прикаже као агресију Србије.

Конечно, један веома јак отпор покушајима афирмације етикете „геноцида“ који су према Србији били усмерени и са хрватске стране се догодио 2007. године. Наиме, након пресуде Међународног суда правде којом је констатовано да Србија није одговорна за геноцид у Сребреници, а коју је Србија протумачила као ослобађајућу, у одређеним круговима у Хрватској започела су интензивна јавна денунцирања овакве пресуде и покушаји да се релативизује ослобађање Србије од одговорности за оно што се догодило 1995. године у овој општини у источној Босни, али и начелно за улогу Србије у ратовима у БиХ и Хрватској. Иако овакве релативизације нису долазиле у форми званичних спољнополитичких ставова, држава Србија је уложила и формалну протестну ноту због тога што поједини актери на хрватској политичкој сцени (попут јавног сервиса и одређених политичара) покушавају да релативизују пресуду којом је Србија ослобођена одговорности за извршење злочина геноцида (Beta 2007a). Ово је била и најоштрија реакција која се догодила као вид негирања стигме у односу према Хрватској од 2001. године до тада.

Конечно, одређени поступци Србије били су на граници примене стратегије стигматизације бившег непријатеља. Наиме, у одређеним експесима, као што су напади на српске ученике у Загребу крајем 2004. године, напади на локалне Србе у Задру 2005. године, или проблеми на одређеним спортским манифестацијама, званични Београд је тражио реакцију надлежних органа Загреба, али није улагао оштре протесте, нити вербално оптуживао хрватске власти као одговорне за овакве догађаје, или за пропуштање да се Срби заштите. Званичници Србије су повремено истицали и да нису задовољни одређеним стварима, као што је Тадић јавно истицао да није задовољан динамиком повратка Срба у Хрватску – али није потезао за јачим изразима који би директно етикетирали Хрватску као „ометача“ овог процеса или „противника повратка Срба“, већ је само констатовањем незадовољства позвао на веће напоре. Слично је било и у вези са општим стањем права Срба у Хрватској, на чије побољшање је позвао Вук Драшковић, али које су прижељкивали и други политичари у Србији, попут Санде Рашковић-Ивић – но, опет, без оштрих етикета на рачун Хрватске. Најближи тренутак када је Србија оштро реаговала и који би се могао књижити као стигматизација бившег непријатеља јесте поменута реакција из пролећа 2007. године, када су министарство спољних послова и министар Вук Драшковић оштро реаговали на релативизацију пресуде МСП у вези са Сребреницом. Том приликом је, наиме, Србија

подсетила и на геноцид над Србима у време НДХ, што се могло тумачити као контраетикетирање Хрватске за грехе из прошлости, али је то урађено индиректно и више уз подсећање на то да ни тај геноцид није добио судски епилог, а не у форми директне оптужбе данашње Хрватске за догађаје из овог периода, или за недовољно ограђивање од њих. То је оно што разликује овакав одговор од оних који ће се дешавати након 2013. године и који ће бити далеко оштрији и директнији у оптуживању савремене Хрватске за ревизионизам у погледу догађаја из Другог светског рата, те ће се тиме такви потези недвосмислено квалификовати у покушаје стигматизације Хрватске.

Још један случај који би се гранично могао сврстати у ову стратегију јесте захтев од Хрватске да се јасно ограда од Олује и да је осуди, који је дошао од председника Тадића. Овакав захтев представља имплицитно оптуживање Хрватске за злочине из прошлости, чак и у директнијој форми од прошлог примера. Он је дошао након објављивања снимака злочина над Србима од стране хрватских и бошњачких снага у западној Босни у наставку Олује, који је уследио недуго након објављивања снимка српских Шкорпиона и њиховог стрељања Бошњака у Сребреници. Оваквим поступком, Србија је покушала да укаже да Срби нису једини одговорни за гнусне злочине, те да релативизује и одбије етикету „јединог кривог“ за злочине и агресију у ратовима деведесетих година. Ипак, ни овај случај неће бити ни близу радикалан као што ће бити они након 2013. године, када ће се Хрватска оптуживати за прославу злочина далеко директније. Имајући све у виду, може се рећи да је било неколико примера који би се гранично могли сврстати у балансирање стигме. Ова стратегија, дакле, није употребљавана континуирано, већ реактивно (након пресуде из Сребренице и након објављивања снимака страдања Срба), па је због тога више изузетак него правило. Ипак, чињеница да је она употребљавана, макар и маргинално и макар и не у чистом идеалтипу, указује да је моделу изнетом у овом раду потребно још додатног калибрирања, како би уочио овакве финесе, односно ситуације у којима, упркос опадању перцепције претње, у одређеним изузетним околностима ипак долази и до примене стратегије балансирања стигме у блажем облику. Ово се односи готово искључиво на веома тензичне дане током лета, пре и након обележавања годишњице Олује.

Резултати одређених потеза које је Србија повукла у овом периоду били су веома позитивни по њену дестигматизацију. Томе је допринела и повратна реакција Хрватске, која је послала релативно позитивне сигнале међународном друштву о односу Србије према њој и према сопственој стигми. У овом контексту треба истаћи да је хрватски председник Месић више пута потврђивао индивидуалну одговорност, а не одговорност држава или нација, што је одговарало приступу Србије (и Црне Горе) да се сва одговорност за девијантности из прошлости мора индивидуализовати и да етикете везане за овај период не смеју бити додељиване колективитетима. Изузетно позитивном реториком о стању односа са Србијом узвраћао је и премијер Санадер. Наравно, треба имати на уму да су и Хрватској овакве поруке биле од велике важности као део њених настојања за дестигматизацијом у међународном друштву. Хрватска је слала и поруке да је и Србији (и Црној Гори) место у евроатлантској заједници, што је био изузетно позитиван сигнал међународном друштву за Србију. Такође, Хрватска је и знатно смањила напоре да Србију наводи на признање одређених етикета (попут етикете „агресора“), те се тиме одрекла једног средства утицаја на позицију Србије, иако је повремено инсистирала на потреби кажњавања одговорних. То је било посебно уочљиво након 2005. године, када је хапшењем генерала Анте Готовине она окончала сопствену сарадњу са МКТЈ. Коначно, премијер Хрватске Иво Санадер дао је у овом периоду изузетно повољне изјаве за Србију гледе питања Косова, истакавши да је потребно да се до решења дође компромисом и без наметања решења (В92 2005а). Оваква подршка Србији је у том тренутку била значајна, што показује и чињеница да је српски премијер Коштуница позивао међународне актере да о питању Косова разговарају и са

српским суседима попут Хрватске, Румуније и Бугарске, играјући на карту њихових повољних ставова.

Последице за Србију у овом периоду су биле веома повољне и постигнут је веома значајан дестигматизацијски напредак, који је већ поменут. Србија је постала део Савета Европе, Партнерства за мир, добила је Студију о изводљивости и започела преговоре о ССП-у са ЕУ, а чврстина великог броја стигматизирајућих етикета и пратећих предрасуда је ублажена. Томе је несумњиво допринела и улога Србија као „доброг суседа“ Хрватској. Ипак, чињеница је и да неки потези, попут Санадеровог повољног става о Косову, нису суштински допринели Србији да избегне нову „казну“ у виду прихватања независности Косова од стране највећег броја западних актера. Њима ће се убрзо приклонити и сама Хрватска, што ће бити и увод у следећу фазу далеко напетијих односа.

Повратак у поље ривалства (2008-2009)

Назнаке промене става према Хрватској из угла српских одлучилаца у негативном правцу постале су видљиве већ током 2007. године, али ће од 2008. године она и дефинитивно ући у категорију ривалских односа. Разлог за то су биле превасходно промене у ставу Хрватске према питању Косова, где је од првобитно заговарања компромиса Хрватска (што је било у интересу Србије), Хрватска прешла на став да ће се сврстати уз земље ЕУ у њиховом поступању. Почетком 2008. године почеле су да стижу и отворене најаве да ће Хрватска признати независност Косова (Beta 2008a). Месић је и истицао да се нада да признање неће довести до погоршања односа са Србијом (Beta 2008d). Такође, рекао је и да се залаже за самоопредељење Косова, али да би се Србији требало реванширати кроз бржи пут ка ЕУ (Beta 2008e). Санадер и Месић, као и хрватски амбасадор у Београду, јесу се трудили да укажу да ова одлука није против Србије. Хрватски амбасадор је чак истакао како постоје притисци са Запада да се призна Косово, те је тиме покушавао да поцрта како је ова одлука последица нужности за Хрватску и потребе сврставања уз већину у ЕУ, а не неког принципијелног антисрпског деловања (Tanjug 2008h). У склопу покушаја да не долива додатно уље на ватру, хрватски премијер и остали званичници су чак и ублажено реаговали на инциденте испред хрватске амбасаде у Београду у фебруару 2008. године, у тренутку када Хрватска још увек није признала Косово.⁸⁷ Ипак, министар спољних послова Србије је јасно ставио до знања да ће све земље које признају независност Косова нарушити интересе Србије, као и своје односе са њом (Влада Републике Србије 2008a). Председник Тадић је чак посредно одговорио и на став да је то неопходно због ЕУ, истакавши да Хрватска још није испунила све услове за чланство и да не треба да признаје Косово због тога (Beta 2008k). Када се Хрватска и одлучила да призна Косово, Србија је реаговала повлачењем амбасадора и изјавом да су односи са овом земљом нарушени (Влада Републике Србије 2008в). Од овог тренутка, дискурс „Хрватска кочи напредак“ ће се потпуно реактивирати, па ће чак на моменте попримати и облике јаче поруке да „Хрватска ради против интереса Србије“, што значи да јој представља претњу.

Званичници Србије ће индиректно, али прилично јасно изнети захтеве који би је задовољили као нека врста компензације за овај потез Хрватске, те тиме помогли да се перцепција понашања Хрватске као противног интересима Србије промени. Између осталог, министар

⁸⁷ Хрватска јесте уложила формалну протестну ноту и исказала незадовољство, али је ипак показан и одређени ниво уздржаности због специфичне ситуације, као и жеље да се тернутна криза превазиђе. Реакције из Загреба на овај догађај доступне су у Дневном билтену Министарства спољних послова за 22. фебруар 2008. године: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b220208_s.html#N10a.

Јеремић је као проблеме навео и недостатак дозволе за отварање конзулата Србије у Книну и недостатак отворене осуде Олује од стране хрватских државника, те послао поруку да би промене на овом пољу могле знатно унапредити став Србије (Тапјуг 2008g). Но, најважнија порука, коју ће кључни званичници Србије попут министра Јеремића и премијера Цветковића упорно истицати у много наврата током 2008. и 2009. године, биће да је тужба Хрватске за геноцид против Србије камен спотицања, те да би њено повлачење могло да означи нови почетак у односима. Ипак, са хрватске стране неће доћи до попуштања у овим питањима. Хрватска неће дозволити отварање конзулата у Книну, неће повући ни тужбу, а на критике председника Тадића за недостатак извињења због Олује, званични Загреб ће додатно ојачати свој наратив о Олуји као ослободилачкој акцији и о искључивој одговорности „великосрпске Милошевићеве политике“ за ратове деведесетих година (Beta 2008f). Додатни проблем представљаће и хрватска агилност у подржавању Косова. Наиме, у интервјуу са аутором је један од највиших званичника из овог периода рекао како само признање независности Косова од стране Хрватске није било толико неочекивано, те да у складу са тим није моментално радикално променило то како Београд опажа намере Загреба (Интервју 4). Томе је вероватно допринела и перцепција да је Загреб на то био принуђен, што су истицали и поједини хрватски званичници, а да је ипак постојала одређена доза разумевања за овакву примораност потврдио је и поменути актер у интервјуу са аутором (Интервју 4). Међутим, проблем је настао у томе што је Загреб отишао и корак даље, веома брзо успоставио интензивне односе са Приштином и постао на овом плану један од предводника. Управо то ће на јесен 2008. године као један од највећих проблема за перцепцију намера Хрватске од стране Београда истаћи и министар Јеремић, наглашавајући да „Хрватска најгласније подржава независност Косова“ (Тапјуг 2008e).

Почетком 2009. године, интензитет употребе овог дискурса ће опадати. Примера ради, при посети премијера Санадера Београду 2009. године, српски премијер Цветковић ће поменути признање Косова и тужбу за геноцид као проблеме, али без пратећих речи оштријег карактера и уз став да је потребно проблеме решавати, те уз поновно потенцирање потребе повлачења тужби пред МСП (Влада Републике Србије 2009в). Паралелно са тим, дискурс „сарадње и добросуседства“, који је био готово не приметан током 2008. године, постепено ће почети да се реafirмише, али у блажем облику и са фокусом на секторску сарадњу. Ову промену пратиће и закључивање бројних уговора са дискурсом „сарадње“ у насловима, а који су се односили на просветну, саобраћајну, полицијску, сарадњу државне управе у процесу евроинтеграција и, што је најважније – веома унапређену привредну сарадњу и заједнички наступ на трећим тржиштима (Ministarstvo spoljnih poslova 2020, 3–4). Званичници Србије истицаће током лета 2009. године и како им је „добросуседство у интересу“ (Тапјуг 2009q), те како се до заштите српске мањине у Хрватској може најбоље стићи „добросуседством“ (Beta 2009m). Ипак, паралелно ће у јавности опстати и поруке да Србија жели напредак, али да Хрватска неће да реши отворена питања, што ће указати да је дискурс „Хрватска кочи напредак“ био и даље активан, само у ублаженијој форми (Тапјуг 2009р). Оваква чињеница указује да је Београд и даље сматрао да је Загреб недовољно конструктиван према Београду, те да је претећи за одређене интересе Србије. До поновног интензивирања употребе негативног дискурса и знатног опадања употребе дискурса „сарадње и добросуседства“ доћи ће крајем 2009. године. На овакву промену перцепције према негативном полу утицаће посебно два фактора. Први је чињеница да Хрватска неће позитивно одговорити на константе позиве Србије да повуче тужбу за геноцид. Други и пресуднији биће чињеница да ће се Хрватска крајем 2009. године, потпуно неочекивано, јавити да учествује у дискусији пред МСП у поступку давања саветодавног мишљења у вези са проглашењем независности Косова, те да ће у свом усменом излагању (без писаног поднеска, што није пракса) подржати став да Косово има право на сецесију. Овакав потез ће

српски министар спољних послова окарактерисати као велики „политички ударац“, имајући у виду да је успех овог процеса тумачен као важан за Србију .

Очигледно је, дакле, да је у овом периоду сарадња била претежно у пољу ривалских односа, да је поверење у партнерство опало и да је перцепција претње која долази по српске интересе од Хрватске порасла на ниво на коме није била од 2001. године. Једини изузетак била је блага нормализација у првом делу 2009. године, али се показало да она није била довољна да односе врати у партнерску сферу.

Стратегије дестигматизације интензивно коришћене током 2008. и 2009. године биле су: стратегија камуфлаже и компензације, стратегија одбацивања стигме и стратегија стигматизације бившег непријатеља. Ово је представљало велики пораст употребе негацијских стратегија у односу на претходну фазу, али је и интензитет употребе компромисне стратегије камуфлаже и компензације остао прилично висок и готово да уопште није опао. Ипак, друга компромисна стратегија признања стигме није уопште примењивана у овој фази, што сведочи о компаративном опадању употребе компромисних стратегија уопштено у односу на претходну фазу.

Стратегија камуфлаже и компензације и даље је примењивана у односима са Хрватском упркос порасту претње. То је чињено, пре свега, одређеним симболичким гестовима, који је требало да пошаљу поруку међународном друштву да је Србија и даље позитивно настројена према суседима и спремна на компромисе, али да Хрватска то не жели. Овакве поруке Србија је нарочито слала на мултилатералним скуповима, када је одјек оваквих порука у међународном друштву био већи, што указује на то да је превасходна жеља била да се порука о „нормалности“ и спремности на компромис Србије чује шире, а не само да се пошаље Хрватској. Пример за овакво деловање јесте истицање жеље Србије за добрим односима са Хрватском и става да „Србија и Хрватска морају да предводе регион ка чланству у ЕУ“ на састанку Јадранско-јонске иницијативе у Загребу маја 2008. године који је изнео министар Вук Јеремић (Влада Републике Србије 2009а). Поред тога, Србија је покушавала да „нормалност“ свог односа према суседима демонстрира и одређеним конкретним иницијативама, као што су понуда Хрватској да, заједно са Србијом и другим државама бивше Југославије, буде коорганизатор конференције Покрета несврстаних која би се организовала у Београду 2009. године (Beta 2009b). Оваква понуда требало је да демонстрира отвореност Србије и жељу за заједничким мултилатералним деловањем са државама из региона, рачунајући и Хрватску. Коначно, понуду да повуче контратужбу против Хрватске (коју је у међувремену поднела), под условом да Хрватска повуче тужбу против Србије за геноцид, Србија је представљала као компромис који је спремна да поднесе, а који демонстрира њену конструктивност и усмереност на вансудско и дипломатско решавање спорова. Слању позитивне поруке доприносиле су и српске иницијативе о продубљивању сарадње у конкретним областима, од којих су многе резултовале међудржавним споразумима.

Стратегија одбацивања стигме такође је примењивана у овој фази. Она се превасходно односила на одбијање прихватања стигме геноцида у вези са хрватском тужбом. Правни заступник Србије Тибор Варади изнео је званичан став Србије пред МСП-ом да се у Хрватској није догодио геноцид и да Србија није одговорна за такав злочин, што је Србија и потврдила у свом званичном одговору на тужбу с почетка 2010. године (Тајуг 2008j). Поред тога, Србија је константно негирала и оптужбе да су „великосрпска политика“ и Милошевићев режим једини кривци за ратове деведесетих, указујући на одговорност и планиране злочине хрватске стране у рату, за који је константно инсистирала да је по свом карактеру био грађански (чиме се одбацивала и етикета агресора), те јавно тражећи извињење са њихове стране (Beta 2008b). Коначно, читав низ изјава пажљиво је сачињен

како би се одбацио сваки покушај етикетирања савременог понашања Србије као континуитета са политиком Милошевића из деведесетих. Примера ради, када је најављено подизање контратужбе, званичници су се трудили максимално да истакну да је ова одлука изнуђена, те да она није „наставак националистичке политике“ (Танјуг 2008i). На овај начин се доприносило приступу према коме се све стигматизујуће „девијантне“ карактеристике из деведесетих могу приписати само Милошевићу – али не и данашањој Србији. Србија реагује оштрије против суседа само када легитимно брани своје кључне интересе које они угрожавају, како је нагласио Цветковић (Влада Републике Србије 2008ђ).

Стратегија стигматизације бивших непријатеља примењивана је изузетно интензивно у овом периоду. Најважнији њен аспект свакако је било подношење контратужбе против Хрватске за геноцид. Србија је најавила подношење контратужбе крајем 2008. године, али је од МСП-а добила рок да текст контратужбе достави до почетка 2010. године. Због тога је све време изражавана жеља да се од оваквог потеза одустане, уколико и Хрватска одустане од своје тужбе (Влада Републике Србије 2009г). Коначно, Србија је донела дефинитивну одлуку да своју контратужбу поднесе у писаном облику последњег дана 2009. године, пошто покушаји компромиса нису уродили плодом (Влада Републике Србије 2009б). Подношење контратужбе је веома значајно као покушај стигматизације Хрватске, зато што је садржало не само покушај етикетирања Хрватске као геноцидне због Олује 1995. године, већ и покушај приказивања једне дуже историјске вертикале геноцидних намера, која би се протезала од геноцида над Србима у НДХ за време Другог светског рата (Влада Републике Србије 2008д). Поред тога, иако је било јасно од почетка да је контратужба више политичко средство притиска на Загреб и изношења српске аргументације и етикетирања Хрвата за злочине, него што има реалне шансе за успех – макар теоријска могућност успеха ове контратужбе говорила је у прилог томе да Србија жели да Хрватска због својих поступака буде и кажњена пред судом. То значи да је Србија, барем формално, тежила и употреби рестриктивних мера против Хрватске, као највишег степена процеса стигматизације, а не само једноставном етикетирању овог бившег непријатеља.

Како би ојачала своја деловања у домену етикетирања Хрватске за злочине из деведесетих година, званичници Србије ће током 2008. и 2009. године веома отворено инсистирати на етикети „етничког чишћења“ Срба из Хрватске, односно на етикетирању Хрватске као одговорне за систематске злочине током деведесетих година, у чему ће најагилнији бити Тадић и, нарочито, Јеремић (FoNet 2008; Танјуг 2008с). О проблемима избеглих Срба из Хрватске, Јеремић је писао и ОЕБС-у (Влада Републике Србије 2008б). Такође, Србија је кокетирала у овом периоду и са могућношћу да се питање положаја Срба стави директно на агенду Брисела и држава чланица ЕУ у предвечерје чланства Хрватске у ЕУ, што би могло негативно да утиче на хрватски пут ка ЕУ и остваривање статуса члана. Овакав потез Србија није предузела, али је давала назнаке да би могла бити спремна и на овакво деловање у сврху стигматизације Хрватске, те да је то добра прилика, како је то рекао Божидар Ђелић, да се проблеми Срба у Хрватској ставе на агенду (Влада Републике Србије 2008е). Покушаји посрамљивања Хрватске и подстицања на извињење Србији у овом периоду постаће, на тај начин, константа деловања према Хрватској. Изразити пораст употребе ове стратегије служио је, дакле, ојачавању одређених аспеката хрватске стигме и спречавању тога да се Хрватска дестигматизује тиме што би целокупна стигма била пребачена на Србију. Стигма Србије би тиме била додатно отежана јер би она остала фактички једина са изразито негативним наслеђем због понашања током ратова у Хрватској и БиХ.

Резултат примене дестигматизацијских стратегија Србије на пољу односа према Хрватској у овом периоду био је половичан. Мере из домена стратегија камуфлаже и компензације несумњиво су оставиле одређени ефекат, превасходно кроз бројне споразуме о сарадњи са Хрватском, чије је потписивање послало позитивну дестигматизацијску поруку

међународном друштву да је Србија окренута будућности и да није агресивна према суседима упркос великим проблемима. Србија је током 2008. и 2009. године напредовала ка ЕУ, а подршку на том путу јој је отворено давала и Хрватска, упркос свим проблемима, што је био још један позитиван сигнал за ЕУ као регионално „друштво нормалних“. Наравно, треба имати на уму да је Хрватска то чинила и због проблема на које је током 2009. године наилазила у спору са Словенијом, желећи да покаже да ће она помоћи и подстицати друге државе да постану чланице, али и да би спречила да Србија евентуално додатно отежа овај пут политичком кампањом за проблематизацију питања српских избеглица из Хрватске и положаја Срба у Хрватској. Хрватска је послала и позитивне сигнале у вези са појединим иницијативама Србије, као што је организација конференције Покрета несврстаних, што је свакако било позитивно за међународни углед Србије (Beta 2009b). Још једна важна дестигматизациона порука у вези са Србијом послата је од хрватског премијера Санадера марта 2009. године, када је истакао да је пресуда за злочине над Хрватима на Овчари у Београду „доказ способности правосуђа Србије“ (Tanjug 2009h). Тиме је Санадер послао међународном друштву важну поруку да је Србија актер који спроводи транзициону правду, али и да су њене институције стабилне и независне.

Ипак, са друге стране, Хрватска подршка новом кажњавању Србије признањем независности Косова показатељ је да резултати нису били потпуни на овом плану. Хрватска аргументација у прилог легалности косовске независности представљала је посебно негативан исход за Србију, нарочито имајући у виду чињеницу да је Хрватска била део исте државе са Косовом преко 70 година и да је њена реч имала додатну тежину. Изузетно активан ангажман Хрватске према Косову помагао је додатном цементирању става да је косовска независност регионално прихваћена и да регион посматра ову казну Србије као легитимну. Хрватска је започела и са отвореном праксом етикетирања Србије за злочине из деведесетих у овом периоду, као и за агресију и одговорност за рат, чиме је напустила дотадашњи доминантан приступ индивидуализације одговорности. Коначно, Хрватска није пристала ни на повлачење тужбе против Србије за геноцид, иако је Србија снажно настојала да обезбеди овакву симболички важну одлуку Загреба. Иако су ово биле изузетно негативне поруке за даљу дестигматизацију Србије, не може се рећи да је овакво хрватско поступање знатно отежало њену позицију. Напротив, дестигматизацијски пут је донекле настављен даљим корацима ка интеграцијама и кроз концесије Србије на другим плановима. Ипак, у односима са Хрватском је пропуштена прилика да се остваре резултати који би овај процес додатно убрзали.

Повратак у партнерство и стварање „залога пријатељства“ (2010-2012)

Почетком 2010. године долази до велике промене у томе како српски званичници посматрају карактер односа са Хрватском. Прве дана јануара су, додуше, и даље обележавале старе напетости. Србија је изјаву Стејпана Месића да би послао војску у Брчко у случају референдума о независности Републике Српске оценила као агресивну и ратнохушкачку, па је председник Тадић рекао и да ће о њој информисати СБ УН, карактеришући је као изјаву која угрожава мир (Tanjug 2010o). Међутим, одмах након овог врхунца напетости, уследиће важна промена, а дискурс „сарадње и добросуседства“ постаће поново веома присутан. Већ марта 2010. године, након незваничног сусрета Тадића са новим председником Хрватске Ивом Јосиповићем, познаваоци регионалних односа у Србији најавиће „нову еру у односима“ (Tanjug 2010i). Неколико дана касније, министар Јеремић ће, на заједничком састанку са министрима спољних послова Хрватске и Мађарске, рећи како је сарадња у региону „веома добра“ и симболички укрстити руке на фотографији са својим колегама из суседства како би се послала порука заједништва – „сви за једног – један за све“ (Влада

Републике Србије 2010г). У мају месецу ће министар Јеремић рећи како је помирење са Хрватском циљ и како „односи иду у добром правцу“ уз видљиво побољшање (Влада Републике Србије 2010д). При посети хрватске премијерке Јадранке Косор Београду средином маја 2010. године, српски премијер Цветковић је нагласио да је успостављен „дух гледања у будућност и дух сарадње“ и да ће преостала отворена питања бити решавана на конструктиван начин (Влада Републике Србије 2010ж). Сарадња на пољу евроинтеграција ће приликом овог сусрета бити окарактерисана као „залог пријатељства“ (Влада Републике Србије 2010ж). Ово је први пут након низа година да се реч пријатељство јавно употребљавала у овом контексту, а поверење српских власти да ће сваки спор бити решаван на конструктиван начин указује на опадање перцепције да из Загреба долазе озбиљне претње у вези са отвореним питањима.

Ово су добри индикатори да се перцепција српских лидера о карактеру односа са Хрватском већ у првом делу 2010. године поново вратила у поље партнерских. Током пролећа и лета, српски ресорни министри одбране, правде, науке и полиције истицаће веома добру сарадњу са Хрватском. У наставку 2010. и 2011. године, дискурс „сарадње и добросуседства“ код српских званичника ће додатно ојачати. Почетком 2011. године, министарка правде Снежана Маловић указаће да је сарадња са Хрватском „на завидном нивоу“ и да се развијају „добросуседски односи“ (Влада Републике Србије 2011б), док ће Цветковић априла 2011. године констатовати да су „односи у успону“ (Влада Републике Србије 2011а). Биће констатован и напредак у положају српске мањине у Хрватској. Присуство термина „сарадња“ у више споразума које је Србија закључила са Хрватском у овом периоду такође указују на то да је постојало уверење у све развијенији карактер партнерских односа (Ministarstvo spoljnih poslova 2020, 4). У исто време, доћи ће до знатног слабљења употребе дискурса „Хрватска кочи напредак“. Иако ће повремено Хрватској бити пребацivano да је могла да учини више за српске избеглице, у чему ће предњачити потпредседник Владе Јован Кркобабић, ове замерке ће бити прилично индиректне и знатно блаже. Једини изузетак биће „традиционална“ размена оптужби током обележавања годишњице Олује. Међутим, чак и тада ће тон бити знатно блажи него раније, па ће српски министар за дијаспору Александар Срећковић 2011. године, након критика Хрватској због поздрављања (у том тренутку првостепено осуђених за заједнички злочиначки подухват протеривања Срба из Крајине) генерала Готовине и Маркача, истаћи и да су односи са Хрватском све бољи, чиме ће се, помало и неочекивано, дискурс „добросуседства и сарадње“ у својој блажој форми наћи у говорима српских званичника и током традиционално напетог почетка августа (Влада Републике Србије 2011в).

Поставља се питање шта је довело до овакве промене? Један од кључних фактора јесте промена наратива из Загреба. Премијерка Косор, која је заменила премијера Санадера током 2009. године, показује спремност да што пре оконча све спорове који коче Хрватску на путу евроинтеграција. Иако се ту превасходно мислило на спор са Словенијом, она ће показати и промену наратива односу са Србијом. Између осталог, дистанцираће се од изјаве Месића о слању војске у Брчко коју је Србија доживела као претећу по Републику Српску и мир у региону (Tanjug 2010f). Још важније, новоизабрани председник Хрватске Јосиповић ће послати велики број позитивних порука према Србији и Србима – од тога да су односи са Србијом стратешки, преко тога да је могуће повући тужбу за геноцид, до изражавања пијетета према Србима страдалим у околини Босанског Брода од стране хрватских снага током рата у БиХ приликом посете Републици Српској маја 2010. године. Све ове поруке утицаће веома позитивно на промену перцепције. Њу ће накнадно додатно оснажити и извињење председника Хрватске страдалим Србима у Паулин Двору код Осигека (које ће уследити након извињења Тадића за Овчару), што ће бити прво извињење упућено Србима од стране хрватских званичника након Месићевог општег извињења из 2010. године. Такође,

првостепена пресуда МКТЈ генералима Готовини и Маркачу за злочине у Олуји из 2011. године допринеће томе да се Србија осећа мање угроженом у односу са Хрватском, чије је ратно војно руководство сада такође носило етикету починитеља тешких ратних злочина – прецизније „заједничког злочиначког подухвата“ усмереног ка насилном иселјењу Срба из Книнске Крајине. Коначно, у предвечерје приступања ЕУ, Хрватска ће учинити читав низ симболичких позитивних гестова према Србији, а у склопу сопственог „управљања стигмом“. Неки од њих биће и донација превода законодавства ЕУ Србији која је вредела 7 милиона евра (Влада Републике Србије 2010ж), похвале Јосиповића Србији за положај хрватске националне мањине и за сарадњу са МКТЈ (Beta 2011b), као и спремност на продубљивање сарадње у готов свим областима. Сви ови фактори су несумњиво допринели томе да се Загреб више не посматра као неко ко прети, а у интервјуу са актерима који су били међу кључним спољнополитичким одлучиоцима из овог периода је недвосмислено потврђено да је за промену перцепције нарочито важно било управо понашање председника Јосиповића (Интервјуи 3, 4, 5).

Стратегије дестигматизације које је Србија интензивно примењивала у овом периоду у својој политици према Хрватској биле су: стратегија признања стигме, стратегија камуфлаже и компензације и стратегија одбацивања стигме. Компромисне стратегије ће бити најинтензивније примењиване у односу на све обрађиване фазе управо у овим годинама, док ће негацијска стратегија одбацивања стигме (која је у неким тренуцима, додуше, нагињала и ка благом етикетирању Хрватске) бити употребљавана само спорадично и махом реактивно. Стратегија стигматизације бившег непријатеља у свом правом облику неће ни бити употребљавана, за разлику од претходне фазе, где је употреба била интензивна.

Стратегија признања стигме била је приметна у деловању председника Тадића. Најважнији пример јесте његово извињење за злочине на Овчари, дато при заједничкој посети Вуковару са председником Јосиповићем крајем 2010. године (Beta 2010e). Ово ће бити друго извињење које је Тадић упутио Хрватској, а треће које је стигло из Београда, ако рачунамо и начелно извињење тадашњег председника СЦГ Маровића из 2003. године. Овакве симболичке поступке, Србија ће интензивно користити као адут у својој комуникацији са другим члановима међународног друштва, па ће тако министар Јеремић почетком 2011. године наводити и овакав приступ председника Тадића као доказ да је Србија толерантна земља у свом обраћању на заседању Комисије УН за људска права у Женеви (Tanjug 2011f). Важни актери из овог периода су непосредно потврдили да је намера овог чина била и слање поруке међународној јавности да се Србија променила.

Стратегија камуфлаже и компензације биће интензивно употребљавана у овом периоду. Србија ће имати читав низ иницијатива према Хрватској, чија реализација је требало да сведочи и спољној јавности о степену блискости. Неки од њих, као што је изузето важан споразум о сарадњи у области одбране или споразум о међусобном изручењу оптужених држављана, биће потписани и демонстрираће изузетан напредак у односима (Влада Републике Србије 2010ђ, 2010e). Неки други, као што је иницијатива да се из Србије у Хрватску и обрнуто улази само са личном картом, неће бити реализоване, али ће Србија константно инсистирати на њима (Влада Републике Србије 2010б). Србија ће наставити са враћањем културног блага Хрватској и интензивираће рад на решавању питања несталих, као и на заштити хрватске мањине (Влада Републике Србије 2010в, 2010з). Председник Тадић ће се јавно заложити и за враћање имовине хрватским предузећима у Србији, уз реципроцитет за српску имовину у Хрватској (Tanjug 2011k). Одустанак од гоњења Тихомира Пурде, првобитно оптуженог за ратне злочине, те повлачење потернице за њим, такође је протумачено као један гест добре воље према Хрватској и као сигнал да Србија неће политизовати процесе за ратне злочине у односима са Хрватском и да ће направити отклон од неутемељених оптужница у нади да ће слична пракса издавања тајних (и неутемељених)

оптужница престати и са хрватске стране (Tanjug 2011h). Коначно, Србија ће у овом периоду направити и један кључни уступак према Хрватској у погледу њеног пута према ЕУ. Супротно најавама које су стизале током 2009. године, Србија неће проблематизовати положај српске мањине у Хрватској у контексту приступања Хрватске ЕУ. Овакво пропуштање да се искористи једна згодна прилика за остваривање сопственог политичког интереса је, како је то у интервјуу са аутором истакао један високи званичник из овог периода, донета управо са намером слања позитивног сигнала Хрватској, али и Европи, како Србија неће да уцењује своје суседе и да им одмаже на европском путу у било ком случају (Интервју 4).⁸⁸ Ово је један од најбољих примера како се држава лиши сопственог интереса, зарад слања поруке о томе да се променила последично – зарад промене тога како је други перципирају, тј. зарад потпуне дестигматизације.

Стратегија одбацивања стигме биће приметна при одговорима на оптужбе које су долазиле из Хрватске, али које у овом периоду нису биле честе. Када је, примера ради, Јадранка Косор августа 2011. године оптужила Милошевићеву политику за одговорност за све што се догађало у Југославији, а Хрватска потом уложила и протестну ноту Србији због негативног извештавања телевизије Пинк о овој држави, Србија ће одбити да прихвати етикету јединог одговорног за прошлост и узвратити подсећањем на страдања у Олуји, те потенцирањем да је неопходно да и Хрватска прихвати своју прошлост.⁸⁹ Ови потези били су на граници са стратегијом стигматизације бившег непријатеља, али су због компаративно благе форме и чињенице да су долазили махом реактивно, и то у контексту „турбулентних“ августовских дана, ипак класификоване у стратегију одбацивања стигме.

Резултати до којих су довели напори Србије у овом периоду нису били нарочито велики. Несумњиво најзначајније похвале стекао је гест председника Тадића при посети Овчари. Отворене похвале стигле су од великог броја светских званичника.⁹⁰ Као што је већ поменуто, похвале од стране Хрватске су стигле за поправљање положаја хрватске мањине, а Хрватска ће демонстрирати и спремност да се „откоче“ институционални механизми решавања отворених питања (попут границе на Дунаву). Овакве реакције Хрватске ће послати позитивне дестигматизационе сигнале о Србији у међународно друштво. Хрватски председник ће се и извинити Србима за одређене конкретне злочине, што ће послати позитивну поруку о томе да Срби неправедно носе стигму јединих криваца у домену етикете „починилац ратних злочина“. Међународно друштво ће, како због овог, тако и због других конкретних потеза, начинити важне дестигматизујуће кораке према Србији – од тога да ће јој бити пружена шанса да у будућности руководи одређеним важним међународним форумима (ОЕБС, УН), до тога да ће јој ЕУ као најважнији регионални форум за (де)стигматизацију коначно дати и формалан статус кандидата почетком 2012. године. Имајући у виду да је добросуседство један од услова на које је ЕУ обраћала највише пажње, овакав напредак у односима са Хрватском је несумњиво дао велике резултате, о чему сведоче и поменуте изузетно позитивне реакције на одређене потезе Србије, попут извињења председника Тадића. Може се рећи да су односи са Хрватском у овом периоду чак и компензовали недостатке испуњавања онога што је већина у ЕУ (нарочито Немачка) очекивала од Београда у погледу односа са Приштином. Ипак, Хрватска неће у овом периоду начинити кораке који

⁸⁸ Овај званичник у интервјуу тврди како је он лично био против такве концесије Хрватској (Интервју 4).

⁸⁹ За више о овим и другим турбулентним догађајима у периоду око обележавања Олује 2011. године, погледати Дневни билтен Министарства спољних послова за 8. август 2011. године, као и билтене од ранијих дана: <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2011&month=08&day=09&modid=77&lang=lat>.

⁹⁰ За бројне реакције спољних актера на извињења Тадића и Јосиповића погледати Дневни билтен Министарства спољних послова за 5. новембар 2010. године: http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b051110_e.html.

би били најзначајнији добитак на овом плану – неће повући тужбу против Србије за геноцид упркос индикацијама да за то постоји одређени степен спремности. Хрватска неће променити ни свој наратив у вези са Олујом, који се чврсто заснива и на перцепцији Србије као агресора на Хрватску током деведесетих година. Да су постигнута ова два циља, ова фаза би несумњиво била најзначајнији елемент политике дестигматизације Србије. Ипак, то није био случај.

Између ривалства и партнерства (2012-2014)

Током друге половине 2012. године долази до промене у негативном правцу. Српски политичари почињу да перципирају односе са Хрватском као мање партнерске него што је то био случај до тада, због чега се доминантна перцепција вратила у поље ривалства. Дискурс „Хрватска кочи напредак“ се напрасно реактивирао, док је дискурс „сарадње и добросуседства“ стагнирао. Нови премијер Србије Ивица Дачић (претходно један од шампиона употребе дискурса „сарадње и добросуседства“ од 2010. до 2012. године при оцени односа са Хрватском у домену унутрашњих полова) истакао је септембра 2012. године како му делује да Хрватска „окреће леђа региону“ (Влада Републике Србије 2012а). Овакав став слао је поруку да Београд не види да је Загреб оран за партнерство. Разлога за овакву промену било је више.

Прво, Загреб је показао одређену скепсу према новом председнику Србије Томиславу Николићу, па је председник Јосиповић, упркос искреним честиткама, послао симболичку поруку да Хрватској још увек смета Николићева прошлост тиме што није дошао на његову инаугурацију. Друго, Хрватска није одговарала позитивно на кључне српске иницијативе које би биле веома важне за потпуну дестигматизацију Србије – није била спремна на обострано повлачење тужби за геноцид (упркос најавама) и није била спремна да пристане на Дачићеву ранију иницијативу за прелазак границе личном картом, упркос томе што је такав режим успоставила са Црном Гором и БиХ. Треће, Хрватска се ближила чланству у ЕУ и појављивала се скепса да би према Србији могла да се понаша слично као Словенија према њој – да блокира даљи пут Србије ка ЕУ док се не реше отворена питања, а пре свега питање дефинисања границе на Дунаву. Коначно, новембра 2012. године догодиће се још један важан догађај који ће допринети порасту перцепције претње која долази из Загреба.

Наиме, апелационо веће МКТЈ ослободиће (уз 3 гласа за и 2 гласа против) хрватске генерале Готовину и Маркача који су годину дана раније били осуђени једногласном одлуком првостепеног већа за заједнички злочиначки подухват протеривања Срба из Книнске Крајине током операције Олуја августа 1995. године. Овакав исход биће дочекан тријумфалистички у Хрватској, чак и од представника лево-оријентисане Владе Зорана Милановића и умереног председника Јосиповића. Хрватска ће покушати да ову пресуду искористи као круну своје потпуне дестигматизације, односно као легитимизацијски основ да је читав Домовински рат био праведан, те да су етикете „починитеља систематских ратних злочина“ или „починитеља етничког чишћења“ неосноване. То је значило и повратно ојачавање српске стигме јер је испало да су пресудама МКТЈ потврђене искључиво српске етикете. Како је стигма у вези са ратом на неки начин „дељена“, смањивање хрватске стигме на овај начин довео је и до повећавања видљивости српске стигме и избило значајан аргумент српској страни да су „сви чинили злочине“. Овај дисбаланс у до тада постојећој равнотежи стигме опажен је моментално и као претња по Србију. Моменталне реакције званичног Београда инсистирале су на томе да је пресуда поражавајућа, да правде за српске жртве није задовољена, подсећале

на Туђманове изјаве да је циљ Олује „да Срби практично нестану“, а Београд је и сваку даљу сарадњу са МКТЈ свео искључиво на технички ниво.⁹¹

Ипак, овај пад ка негативном полу перцепције односа неће бити превелики. Наиме, чак су и поменуте реакције Београда биле изречене прилично умереним језиком, а веома брзо ће се започети са разговорима око нормализације односа и повратка на стари колосек. Томе ће допринети и наглашавање Хрватске да неће блокирати Србију у њеном путу ка ЕУ, као и усвајање декларације Сабора која то потврђује, те недвосмислене изјаве званичника које су подржавале и подстицале што бржи напредак Србије ка ЕУ, као што је изјава министарке спољних послова Весне Пусић да је „неопходно да Србије добије датум за почетак преговора“ и да је подршка Србији на европском путу „безрезервна“ (Влада Републике Србије 2012б, 2013а, 2013г). Овакав став изнео је и премијер Хрватске Зоран Милановић почетком 2013. године у званичној посети Београду, што је премијер Дачић оценио веома позитивно (Влада Републике Србије 2013д). Овим потезима је Хрватска слала поруку да неће користити свој нови извор „вето-моћи“ према Србији, те у том смислу утицала на то да се перцепција претње која од Хрватске долази у овом домену значајно смањи код српских званичника.

Већ од краја 2012. и почетка 2013. године, дискурс „сарадње и добросуседства“ почиње да се враћа на доминантну позицију. Но, сада је био у нешто блажем облику, па су поново кључне речи биле „нормализација“ и „напредак“, без термина употребљаваних у периоду од 2010. до 2012. године, као што су „партнерство“ или „залог пријатељства“. Српски званичници су истицали да се односи нормализују, а посебна захвалност је истакнута министарки Пусић због њене симболички важне посете Београду у предвечерје уласка Хрватске у ЕУ јуна 2013. године (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2013b). Позитивно се гледало и на чињеницу да је Јосиповић здравицу на пријему поводом уласка у ЕУ посветио уласку и осталих држава региона у Унију (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2013a).

Током читаве 2013. године су замерке упућиване Хрватској биле веома благе и индиректне. Када су упућиване због инцидената као што је ломљење ћириличних табли у Вуковару, српски званичници нису теретили директно државу Хрватску због ових проблема, већ су за угрожавања положаја Срба у Хрватској оптуживали екстремисте. Тако је српски министар спољних послова Иван Мркић изјавио крајем 2013. године да у погледу положаја мањина „нема речи критике“ за хрватску владу, чиме је указао да Хрватска није опањана у овом периоду као држава која угрожава припаднике српске мањине (Nova srpska politička misao 2013). Чак и у традиционално напетим данима почетком августа, први потпредседник Владе Србије Александар Вучић ће критике због тога што злочинци у Олуји нису приведени правди упутити међународној заједници, а не Хрватској (Влада Републике Србије 2013ђ). Уједно ће истаћи и да се са Хрватском ради на решавању проблема и да ће положај Срба ускоро бити бољи, што је добар индикатор да је степен поверења у сарадњу са Хрватском поново порастао (Влада Републике Србије 2013ђ). Поред Вучића, и председник Николић ће, приликом посете председника Јосиповића Београду на јесен 2013. године, истаћи како су Хрватска и Србија ступиле у нову и бољу димензију односа (Министарство спољних послова Републике Србије 2013а). Томе су допринели и изузетно чести сусрети званичника и динамичне посете на високом нивоу. Деловало је како изјава Јосиповића из августа 2012. године о томе да је процес приближавања „незаустављив“ и да је напредак огроман потпуно одговарала истини, те да, након краткотрајног пада, све иде у правцу даљег повратка у поље

⁹¹ За конкретне реакције званичника на пресуду Апелационог већа МКТЈ Готовини и Маркачу погледати Дневни билтен Министарства спољних послова за 17. новембар: <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=11&day=19&modid=77&lang=lat>.

правих партнерских, па и пријатељских односа (Tanjug 2012c). Може се рећи да је перцепција односа у овом периоду били на самој граници ривалских и партнерских, уз тренд раста од почетка 2013. до почетка 2014. године.

Након оптимизма, почетак 2014. године био је обележен одлуком Хрватске да дефинитивно одустане од предлога Србије да се тужбе међусобно повуку јер ће сматрати да Србија није учинила довољно на решавању питања несталих и испуњавању услова које је Хрватска поставила као неопходне за одустанак од тужбе. Хрватски министар правде ће изразити и уверење у успех хрватске тужбе, те нагласити да је то прилика да се „расветли део хрватске историје који није расветљен пред Хашким судом“ и истаћи да постоје још многа стратишта Хрвата која нису толико позната (Бета 2014). Оваква изјава имплицирала је да Хрватска намеравала да овим процесом додатно нагласи своје виђење сукоба деведесетих година, према коме Србија заслужено носи етикету „агресора“ и „починитеља ратних злочина“, па чак и етикету „починитеља геноцида“ (за коју се, ипак, унапред знало да је тешко доказива). Ојачавање негативних етикета раније пришивених Србији, праћено и покушајем уклањања свих етикета пришивених Хрватској због ратова деведесетих, додатно би допринело потпуном дисбалансу стигме између Србије и Хрватске. Због тога је било за очекивати да се код српских одлучилаца јави страх да Хрватска може да наштети дестигматизацији Србије, као и да злоупотреби стигму Србије како би делегитимизовала српске захтеве у свим отвореним питањима између две државе. Имајући у виду да је формални главни разлог за овакво поступање Хрватске био управо проблем несталих, деловало је да је стара претња Јадранке Косор према којој је ова тема „нулто питање“ без чијег решавања неће бити напретка ни на једном пољу у односима Србије и Хрватске, поново реafirмисана (Radio Slobodna Евгора 2011). Све то је указивао да постоји могућност да ће Загреб овакву ситуацију искористи за легитимисање „специјалних мера“ у виду блокирања даљег пута Србије ка ЕУ све док Србија не попусти у свим отвореним питањима, а да ће ове „специјалне мере“ легитимизовати управо позивањем на стигму Србије.

Ипак, из изјава српских званичника се не види да је момоентално дошло до перцепције овакве претње. Напротив, српски званичници су и даље истицали веру да ће „историја бити остављена иза нас“, што је почетком 2014. године напомињао и тада већ политички убедљиво најмоћнији актер у Србији – Александар Вучић (Влада Републике Србије 2014ж). Разлог за то се може пронаћи и у поменутом агилном деловању Хрватске, а пре свега министарке Пусић и амбасадора Маркотића, на слању поруке да Хрватска снажно подржава европски пут Србије (Влада Републике Србије 2014д, 2014и). Имајући у виду да је Хрватска ову поруку сада слала као чланица ЕУ, било је мање разлога да се у њу сумња него у периоду пред ступање у чланство, када су се и овакве изјаве могле схватити као вид „управљања утисцима“ којим би се привремено ојачала перцепција Хрватске као „доброг суседа“, а коју би одмах по остваривању циља и уласку у чланство ЕУ она могла напустити. Вучић је потврдио да је говор министарке Пусић на отварању преговора о приступању Србије ЕУ доживео као „снажну подршку“ Србији (Beta 2014b). Министарка Пусић се потрудила и да негира да ће Хрватска (зло)употребити процес пред МСП у савременим билатералним односима са Србијом, наводећи при посети Београду фебруара 2014. године да је судски процес „део решавања проблема из прошлости, а не део данашње политике“ (Влада Републике Србије 2014ж).

Током 2014. године, биће приметан наставак употребе дискурса „добросуседства и сарадње“, али мањег интензивно него претходне године. Министар унутрашњих послова Небојша Стефановић истаћи ће лета 2014. године да је сарадња са Хрватском у овом домену „веома добра“ (Влада Републике Србије 2014е). Министар одбране Родић констатоваће, заједно са хрватским колегом Котромановићем, да је сарадња две земље у овом домену „на узлазној путањи“ (Влада Републике Србије 2014в). Са друге стране, доћи ће до поновног оживљавања

употребе дискурса „Хрватска кочи напредак“, који је током 2013. године био на паузи. Међутим, и то ће бити учињено нешто индиректније – превасходно напомињањем да је Београд био за повлачење међусобних тужби, а да Загреб на то није пристао (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2014a). Но, крајем 2014. године, премијер Вучић ће констатовати и како неке комшије „не прихватају чињеницу да наша држава заузима боље место у Европи“, након подизања страсти око пуштања на слободу Војислава Шешеља из хашког притвора (Влада Републике Србије 2014з). Ова изјава указује на перцепцију да Хрватска кочи напредак гледањем у прошлост и неспремношћу да се крене даље. Дакле, 2014. године ће поново доћи до пада ка негативном полу и удаљавања од дефинитивног ступања у поље правих партнерских односа. Ипак, у пољу ривалских односа се неће отићи предалеко у негативном правцу и деловаће да је могућност повратка на партнерство ипак реална, барем до пред крај 2014. године.

Стратегије дестигматизације које ће Србија користити у овом периоду према Хрватској биле су бројне. Пре свега, интензивно је коришћена стратегија камуфлаже и компензације, нарочито током 2013. и 2014. године. Негацијске стратегије одбијања стигме, па чак и стигматизације бившег непријатеља, биће коришћене крајем 2012. и почетком 2013, те поново од марта 2014. године. У једном изузетном тренутку, у контексту суђења пред Међународним судом правде, паралелно са интензивним коришћењем негацијских стратегија, биће у веома ограниченом облику и у посебном контексту употребљена чак и стратегија признања стигме. Ово је једина фаза у којој ће доћи до паралелне употребе све четири стратегије.

Стратегија признања стигме биће употребљена, пре свега, у наступу српског правног тима пред Међународним судом правде, али у изузетно ограниченом облику. Главни заступник Србије пред МСП-ом најавиће неколико дана пред изношење одбране по хрватској тужби против Србије за геноцид да Србија неће порицати „да су извршени тешки злочини“, мислећи превасходно на оне злочине против Хрвата за које су већ постојале пресуде пред МКТЈ (Beta 2014a). На почетку изношења одбране, Обрадовић је констатовао: „Нема сумње да је много и Хрвата пропатило у том сукобу и ово је прилика за све нас да се подсетимо и на њихову трагедију“ (Tanjug 2014b). Обрадовић је, потом, „у име Владе и народа Републике Србије“ изразио и жаљење за све жртве рата и злочина у Хрватској (Tanjug 2014b). Треба имати на уму да су сви ови изрази били само увод за даље изношење српске контрааргументације. Обрадовић је, тако рекао како ће Србија порицати „контекст догађаја у којим су се злочини десили“, као и постојање геноцидне намере, те да су, упркос томе што су и Хрвати пропатили (због чега је Србији данас много жао) – Срби заправо кључне жртве рата у Хрватској, рачунајући и жртве геноцида током Олује 1995. године. Дакле, признање тога да су се догодили одређени тешки злочини над Хрватима и изражавање жаљења било је директно везано за напоре да се негирају друге, „теже“ етикете, као што су „извршилац геноцида“ и „агресор“, о чему ће бити више речи у делу о одбацивању стигме. Могло би се рећи и да је овакво признање било део тактике како да се успешно негира стигма. Признањем етикете у једном ограниченом обиму (који је прихватљив и није од пресудног значаја за укупну стигму), додатно се ојачава утисак објективности пред међународним друштвом, те ствара основ за већу продорност аргумената којима ће се негирати други аспекти стигме. Уједно ће се покушати са приписивањем тешке етикете државе која је одговорна за геноцид. Такође, овај потез би се можда могао тумачити и као елемент стратегије компензације, при чему је Србија хтела да покаже да у својим напорима да стигматизује Хрватску неће бити преоштра, односно да неће бити агресивна, већ да ће усвојити „фер приступ“, како је то и нагласио српски заступник Саша Обрадовић. Дакле, оштрина из стратегије стигматизације бившег непријатеља се донекле балансира и компензује овом „концесијом“, како би се међународном друштву показало и „меко“ лице Србије. Због тога је овај случај на самој

граница тога да ли уопште може да буде класификован као примена стратегије признања стигме, или се заправо ради о тактичком маневру у оквиру шире стратегије одбацивања стигме или, пак, стратегије камуфлаже и компензације.

Стратегија камуфлаже и компензације је током друге половине 2012. године била умереније коришћена. Примери за употребу ове стратегије били су Дачићеви јавни позиви Хрватској да прихвати преласке границе само са личним картама, што је требало међународном друштву да пошаље поруку да Србија жели још дубље односе. Такође, инсистирање новог председника Србије Томислава Николића на томе да је на маргинама одређених међународних скупова имао разговоре са највишим хрватским званичницима је требало да пошаље поруку међународном друштву да Србија није „у немилости“ Хрватске након промене власти, те да разговори на највишем нивоу заправо постоје и да је Србија веома жељна да их продуби (Beta 2012g). Но, до знатног интензивирања употребе ове стратегије доћи ће током 2013. године.

Први елемент употребе ове стратегије у датом периоду била је изузетна интензификација билатераних сусрета,⁹² који свакако нису организовани само да би се послала позитивна порука спољној јавности – али је то несумњиво био један од њихових намераваних исхода. Биће договорена пракса редовних сусрета на нивоу министара спољних послова сваких 6 месеци (Влада Републике Србије 2013б). Интензивни сусрети на министарском нивоу у различитим ресорима наставиће се и током 2014. године. Сваки сусрет Србија ће користити да пошаље поруку да је „прошлост потребно оставити историчарима“ и да се залаже за добре односе. Придавање значаја односима са Хрватском биће видљиво и кроз церемонијални дочек председника Јосиповића на највишем нивоу приликом његове посете Београду јесени 2013. године (Министарство спољних послова Републике Србије 2013б). Претходно је јавну захвалност за залагање за партнерство са Србијом председнику Јосиповићу при посети Загребу пролећа 2013. године упутио и тадашњи први потпредседник Владе Србије Вучић (Влада Републике Србије 2013е). Интензивно дипломатско и политичко комуницирање две стране, у коме је Србија слала поруке блискости, жеље за добросуседством и захвалности онима који се нарочито залажу за продубљивање сарадње са хрватске стране, свакако је служило Србији и да пошаље поруку међународном друштву о томе да је спремна да превазиђе све проблеме из прошлости и да се сада потпуно нормализовала у домену свог односа са некадашњим непријатељима. То ће нарочито доћи до изражаја у околностима пре и током почетка процеса пред МСП, када је Србија хтела да покаже како вођење овог процеса и сама контратужба Србије не представља агресивно понашање према суседима. Слична пракса виђена је у периоду од 2008. до 2010. године, када се инсистирало да је овакав потез изнуђен и да није континуитет са Милошевићевом регионалном политиком. Чак и на почетку самог процеса, заступник Србије Саша Обрадовић је, подсетивши на примере успешне историјске сарадње и блискости Срба и Хрвата и негирајући тезу о „вековној мржњи“, истакао да „противник Србије у овом случају није ни хрватски народ, ни хрватска држава, већ екстремни хрватски национализам“ (Танјуг 2014б). Дакле, Србији је било од значаја да демонстрира да овај процес сам по себи не руши њену улогу „доброг суседа“, коју настоји да ревносно игра како би се дестигматизовала.

Други елемент представљала је институционализација сарадње на решавању отворених питања кроз формирање комисија на министарском нивоу (Влада Републике Србије 2013б). Формирање оваквих комисија које је Србија заговарала слало је поруку да је Србија решена

⁹² Милановић (у пратњи више министара), Јосиповић и Пусић ће посетити Београд током 2013. године, а у званичну посету Загребу ће више пута одлазити Мркић и Вучић, као и низ других функционера, попут Сузане Грубјешић и Николе Селаковића.

да отворена питања решава мирним путем и у доброј вери, те да тако помаже изградњи поверења и безбедносне заједнице у региону. Ову иницијативу пратили су и поменути позиви на међусобно повлачење тужби за геноцид, на чему је Србија инсистирала до пред сам почетак процеса, а што би послало важну симболичку дестигматизацијску поруку међународном друштву. Још један вид институционализације сарадње представљала је и иницијатива за мешовитим полицијским патролама на граници Србије и Хрватске које би, поред побољшања координације и изградње поверења међу полицијама, слале и читавом међународном аудиторijуму позитивну поруку о сарадњи некадашњих непријатеља (Влада Републике Србије 2013в). Потписивањем заједничке Декларације о несталим лицима у Мостару лета 2014. године, Србија је, заједно са осталим државама региона, послала поруку да ће максимално искористити своје институционалне капацитете како би решила проблем несталих (Влада Републике Србије 2010в). Александар Вучић је најавио почетком 2014. године да ће лично преузети на себе обезбеђивање уџбеника на хрватском језику за Хрвате у Србији, сигнализирајући да је ово питање високо на листи приоритета српске владе (Влада Републике Србије 2014ж). Интензивирана је и сарадња кроз раније успостављене механизме и институте, па су се одржавали састанци заједничке мешовите комисије за мањине, као и консултације о мултилатералним питањима између министарстава спољних послова.

Трећи елемент представљао је пристанак на уступке Хрватској (и ЕУ) за ревизију одредби ССП о квотама на бесцарински увоз дувана из ЕУ у Србију. Пристанком на обећање квоте, на чему је инсистирао Брисел, Београд је пристао да омогући да хрватски произвођачи не претрпе штету од изласка и ЦЕФТА споразума (на основу ког су могли бесцарински извозити цигарете у Србију и друге државе региона) и уласка у ЕУ. Тиме се, дакле, Србија одрекла једног механизма заштите свог тржишта дувана од стране ЕУ, који је до тада постојао, како би „учинила“ Хрватској, а заправо и како би директно послала Бриселу поруку о томе да је спремна и на овакве материјалне компромисе како би се њен пут ка ЕУ (и ка дестигматизацији) убрзао. Србија је давала и друге симболичне донације Хрватској, попут донирања близу 40.000 аерофото снимака Хрватске, које је својевремено направила ЈНА, а које су Хрватској биле од велике користи за процес легализације објеката (Влада Републике Србије 2014ж).

Стратегија одбацивања стигме у овом периоду почела је да се заснива на наративу да се Србија сада „поштује и цени“. Тиме је Србија хтела да пошаље поруку како више не прихвата да носи било какав жиг из прошлости, те да не жели да се због било чега што се раније дешавало данас осећа кривом или извињава. Ипак, негирање стигме у овом периоду није било превише активно, већ више опште и начелно, кроз потпуно негирање потребе да се одређено понашање из прошлости уопште и проблематизује у даљим односима са Хрватском. До знатно агилније примене ове стратегије доћи ће са почетком судског процеса по тужби Хрватске за геноцид на пролеће 2014. године. На суду ће Србија покушати да директно оспори не само етикету „извршитеља геноцида“, већ и етикету „агресора“. Српски тим ће тако негирати да се Србији може приписати одговорност за догађаје пре априла 1992. године и формирања СРЈ, ослањајући се посебно на ставове које су угледни немачки стручњаци изнели пред судом у вези са овим питањем (Танјуг 2014с). Србија је, дакле, тврдила да хипотетичка одговорност за све пре тога може лежати искључиво на руководству тадашње СФРЈ и ЈНА, а СРЈ и Србија нису њен директни и једини наследник, већ је дошло до дисолуције ове федералне државе на њене саставне јединице. Но, српска делегација је настојала да покаже како се ни поступање крајишких Срба никако не може означити као агресија, јер су они сопствени политички ентитет Републику Српску Крајину створили реактивно, као одговор на сепаратизам хрватског руководства и на претње које су долазиле Србима (Танјуг 2014б). На овај начин је српска делегација покушала да пошаље поруку како је поступање Срба у Хрватској представљало реакцију на претње са хрватске стране, притом

подсећајући и на то шта се Србима у Хрватској дешавало током Другог светског рата. Комбинација ова два аргумента требало је да доведе до закључка да ни Србија као држава, а ни Срби као народ не само да нису одговорни за било какав геноцид у Хрватској, већ да никако не могу да буду етикетирани ни као агресори на Хрватску. Српски правни тим ће радити на оспоравању хрватских аргумената да је постојала било каква намера за комплетним елиминисањем једне групе, односно да се геноцид уопште и догодио у Хрватској. Србија ће, као што је већ поменуто, признати постојање „тешких злочина“, али ће негирати да су извршени у контексту геноцидне намере, као и да се одговорност за било шта пре априла 1992. године може приписати Србији.⁹³

Коначно, ова стратегија је употребљавана и на јесен 2014. године, након покушаја Хрватске да етикетира Србију због понашања Војислава Шешеља након његовог повратка у Србију из МКТЈ и због недостатка оштрије реакције Србије на његов антихрватски дискурс, паљење хрватских застава и томе слично. Премијер Вучић је тад одбио било какве придике Србији и изразио жаљење због тога што Хрватска и поједини европарламентараци покушавају да оптуже Србију резолуцијом Европског парламента због Шешеља, односно да је поново етикетирају као „девијантна“ у једном домену (Влада Републике Србије 2014з). Вучић је истакао да Србија данас има „заслужено боље место у Европи него што је имала пре неколико деценија“, чиме је одбацио стигму и послао поруку да на било какве нове покушаје етикетирања или других облика стигматизације Србија дефинитивно неће одговорити прихватањем стигме или извињавањем (Влада Републике Србије 2014з). Поред Вучића, и министар спољних послова Дачић је негирао да Србија има било какве везе са понашањем Шешеља, наглашавањем да се Србија није ни питала око његовог пуштања, као ни да он и није представник власти, те да због тога Србија нема потребе да се извињава због његових изјава и гестова (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2014в).

Стратегија стигматизације бившег непријатеља вршена је на неколико нивоа. Први ниво су представљали покушаји међународног етикетирања Туђманове Хрватске као одговорне за егзодус Срба у Олуји, чиме је Србија покушала да избалансира хрватски дестигматизацијски корак постигнут ослобађајућом пресудом апелационог већа Готовини и Маркачу. Један од најупечатљивијих примера оваквог поступање била је расправа о раду МКТЈ, па и о овој пресуди, у ГС УН, коју је на дневи ред ставио тадашњи председник ГС УН Вук Јеремић. Сама чињеница да је Вук Јеремић ову дебату заказао за 10. април 2013. године, на годишњицу оснивања НДХ у Другом светском рату, указивала је да постоји намера да се пошаље шири порука о страдању Срба у Хрватској кроз историју, са нагласком на „неспорну чињеницу“ да је из Хрватске протерано 250 хиљада Срба током операције Олуја 1995. године, како је тада истакао Јеремић (Radio Slobodna Evropa 2013). На самој дебати, српски председник Николић изнео је низ оптужби на рачун Олује, а посебно се осврнуо и на логор Јасеновац и страдања Срба, Јевреја и Рома у НДХ. Још неколико страних излагача, међу којима је био и некадашњи командант УНПРОФОР-а у Сарајеву, инсистирало је на ставу да је правда у МКТЈ била селективна и да злочини над Србима нису кажњени. Српску аргументацију подржао је, мада уз одређене ограде да је то став само једног дела његове државе и да су мишљења подељена, и председавајући председништва БиХ Небојша Радмановић. Јеремић је инсистирао да сви морају преузети свој део одговорности и да се не може читава кривица свалити само на један народ, чиме је указао да су овакви напори

⁹³ Србија ће у овом процесу примењивати и читав низ других аргумената за дискредитацију стигматизујућих напора Хрватске према Србији, као што су указивање на парадоксалност првобитне тужбе која је Србију оптуживала и за егзодус Срба из Крајине 1995. године, те указивање на непоткованост хрватских сведока (попут Соње Бисерко) или докумената приложених као доказа.

заправо желели и да растерете стигму Србије и Срба као јединих одговорних за злочине (Radio Slobodna Evropa 2013).

Други ниво биле су поменуте протестне изјаве готово свих српских званичника након пресуде у МКТЈ, у коме је указано да је ова пресуда тежак ударац за правду и помирење у региону. Трећи ниво био је дипломатски и представљао је протестно отказивање састанака са хрватским делегацијама због прославе ослобађања генерала, па је тако, примера ради, потпредседница Владе Србије за европске интеграције отказала своју планирану посету Загребу (Beta 2012a). Ипак, без обзира на оштрину ових покушаја, у овој фази је примарна мета деловања српских званичника био МКТЈ, а не сама Хрватска. Наравно, посредно су се све етикете односиле на понашање Хрватске током деведесетих, али се није тражило кажњавање ове државе, већ преиспитивање рада *ad hoc* трибунала и улагање напора да се појединци одговорни за злочине приведу правди. Хрватска јесте позивана да преузме одговорност и суочи се са прошлошћу, али се није позивало на њено издвајање или кажњавање – што показује да су стигматизацијски напори Србије били на нешто нижем нивоу у овој фази. Од априла 2013. године, па надаље, ови напори ће утихнути и током другог дела године, паралелно са опадањем перцепције претње која долази за Србију из Загреба, те ће и примена ове стратегије ће у највећој мери бити заустављена.

Међутим, марта 2014. године поново ће се започети са употребом ове стратегије, и то на новом, четвртном нивоу – кроз оптуживање у судском процесу по контратужби Србије за геноцид против Хрватске. Србија ће пред МСП-ом износити своје доказе да је Хрватска починила геноцид против Срба у Крајини 1995. године, али ће се и тада у великој мери ослањати на историјски контекст Другог светског рата (Tanjug 2014b). Србија је фактички покушала да у свом деловању пред МСП-ом направи вертикалу од геноцида у НДХ до Туђманове политике и Олује 1995. године, па чак и да је продужи и до савремених проблема које Срби имају и Хрватској, попут разбијања ћириличних табли или ометања повратка српских избеглица. У томе ће се користити и позивањем на правне ауторитете за Холокауст, као што је професор Шабас из Канаде, који је сведочио на позив српског тима (Tanjug 2014c). Формално је намера била да се Хрватској трајно пришије етикета геноцида, те да се изврше и додатни стигматизацијски потези тиме што ће се Хрватска казнити одређивањем обавезе да плати ратну одштету жртвама и принуђивањем да одустане од државне прославе Олује, те што ће се „издвојити“ успостављањем механизма надгледања да ли су успостављени сви услови за повратак Срба у Хрватску (FoNet 2014a). Ипак, суштински је примарна намера била подсетити међународно друштво на масовна страдања Срба у НДХ и на потребу етикетирања ових догађаја као геноцида, те подсетити на то да и Хрватска због деведесетих заслужује етикету „починитеља ратних злочина“ (и то систематских злочина над Србима у Олуји 1995. године) и да је она заправо била прва агресивна страна у рату (у свом односу према Србима у Хрватској и у насилној сецесији из СФРЈ). Изглед да ће сама етикета „извршитеља геноцида“ бити успешно залепљена Хрватској никада нису цењени као реални, а слично је важило и за хрватску тужбу против Србије, тако да је овај процес био очигледан полигон за покушаје етикетирања и деетикетирања у вези са одговорношћу за систематске ратне злочине и за само избијање ратног сукоба.

Резултати које је дала примена компромисних стратегија у овом периоду били су средњег домета. У периоду непосредно пре и непосредно након ступања у ЕУ лета 2013. године, Хрватска ће послати низ позитивних сигнала у међународни етар о својој блискости са Србијом, а симболички најважније ће бити поменута посета министарке Пусић Београду неколико дана пре уласка Хрватске у ЕУ и здравица председника Јосиповића за интеграцију читавог региона у ЕУ. Хрватска је слала поруке да Србија заслужује што пре да настави свој европски пут и да у томе има њену снажну подршку, што је био најбољи сигнал међународном друштву да је Србија „нормална“ држава и да је као такву прихватају и бивши

непријатељи. Поред тога, низ споразума и симболички важних договора, као што је могућност да српски полицајци патролирају Истром (у којој летује већи број српских туриста) у патролама хрватске полиције (Влада Републике Србије 2013в), слали су веома важну поруку о прихватању блискости са Србијом од стране њеног суседа који је новопечена чланица ЕУ – тада и даље кључног регионалног форума за дестигматизацију. Позиви на повлачење тужби су добили позитиван одјек у делу хрватске јавности, па су постојале и назнаке да би до тога могло доћи (Dnevnik 2013). Одликовање српског амбасадора у Хрватској од стране председника Јосиповића због доприноса развоју блиских билатералних односа две државе биће такође једно важно признање и симболички позитивна порука за деловање Србије према Хрватској коју ће послати званични Загреб (Ambasada Republike Srbije u Republici Hrvatskoj 2013). Такође, прихватање наратива од стране хрватских политичара да се, упркос спору пред МСП, прошлост оставља иза нас, послата је умирујућа порука о стању односа Србије и Хрватске оним члановима међународног друштва који би сам излазак на суд тумачили као знак назадовања у односима две државе. Потписивање седам нових споразума о сарадњи две државе такође је послало позитивну поруку међународном друштву (иако свакако то није била основна намера ових споразума, који су били махом технички и конкретни, али је несумњиво постојао и овакав исход). Један од најважнијих знакова да је и међународно друштво прихватило поруке о нормализацији односа Србије, Хрватске и БиХ биће и одлука да се „власништво“ над поменутиим Споразумом из Фиренце о регионалној равнотежи у наоружању од 2014. године пренесе на саме државе потписнице (Србију, Црну Гору, Хрватску и БиХ), чиме ће се укинути један од механизма „издвајања“ свих земаља региона у виду надзора ОЕБС-а над спровођењем споразума. Ипак, сама чињеница да је Хрватска донела одлуку да не повуче тужбу против Србије представљала је највећи ударац исходу који је Србија желела да оствари применом ових стратегија. Да се овај симболички важан чин повлачења тужбе догодио, несумњиво би крајњи исход српских напора био много повољнији.

Примена негацијских стратегија у овом периоду такође је дала половичне резултате. Са једне стране, сама чињеница да је Србија могла да тему правде за српске жртве стави на агенду ГС УН била је једна симболичка потврда да је одређени ниво дестигматизације већ достигнут. Форум који је деведесетих година предњачио у етикетирању Србије, сада је био позорница на којој је Србија могла да креира агенду (захваљујући позицији председавајућег ГС коју је обављао Вук Јеремић), да се активно брани, па чак и да покуша да етикетира друге. Ипак, чињеница је и да су овакви напори наишли на само делимично прихватање код међународних актера. Већина држава јесте присуствовала расправи, а било је видно и да Србија ужива наклоност Русије, Кине и доброг броја несврстаних држава. Са друге стране, САД, као и даље доминантни дестигматизацијски актер, одбиле су да учествују у дискусији, као и Канада и Јордан. Државе ЕУ су у дискусији учествовале, али су послале делегације на нижем нивоу од уобичајеног, што био симболички чин слања поруку од стране ЕУ да недвосмислено подржава рад МКТЈ (Radio Slobodna Evropa 2013). Ове чињенице индицирају да српски покушаји етикетирања МКТЈ и Хрватске нису били успешни, али да је одређени одјек ипак остварен и да се порука да Србија никако неће прихватити стигму да је једина одговорна гласно пронела Ист Ривером и међународним друштвом. Резултати спора пред МСП-ом постаће познати у наредној фази (почетком 2015. године), али ће овде бити представљени, пошто показују резултате деловања из овог периода.

И тужба Хрватске и противтужба Србије биће одбијене (ICJ 2015). Несумњиво је, дакле, да је Србија успела у томе да се дефинитивно ослободи етикете „извршиоца геноцида“ у Хрватској на најтемељнији могући начин, што је несумњиво успех. Са друге стране, није успела да етикетира Хрватску као починитеља геноцида над Србима, што би могло да се тумачи као својеврстан неуспех српских напора да стигматизују Хрватску. Србија ће, ипак,

истаћи како је задовољна овим исходом, те покушати да интерпретира пресуду као потврду етикетирања Хрватске за одређене злочине, о чему ће бити више речи у наредном делу. Такође, Србија није у потпуности успела да се негирањем везе са Шешељем ограда од тога да међународни форуми на иницијативу Хрватске ставе под лупу и њено понашање у вези са овим питањем. Наиме, хрватски европарламентарци су успели и да обезбеде усвајање резолуције Европског парламента „Србија: случај оптуженог ратног злочинца Шешеља“ (European Parliament 2014). Овом резолуцијом се не етикетира директно званични Београд, али се позива да одлучно реагује на подизање иредентизма и великосрпских идеја од стране Шешеља, чиме се индиректно подстиче реафирмација ових етикета у контексту Србије. Србија није успела да спречи усвајање овакве резолуције, иако је тврдила да са Шешељем нема ништа и одбијала да прихвати било какву одговорност за његовог понашање, па чак и да осуди његову агресивну реторику и чинове попут паљења хрватске заставе. Србија се само захвалила оним европарламентарцима који су овој резолуцији опонирали, попут Тање Фајон (Влада Републике Србије 2014з). Овакав исход показао је да Загреб поседује одређену стигматизацијску моћ спрам Београда у оквиру Европског парламента као (де)стигматизацијског форума, као и да се неће либити да је употреби.

Заоштравање ривалских односа (2015-2018)

Као што је приказано, постепени пораст перцепције претње која долази из Загреба се код српских одлучилаца дешава још током 2014. године. Први благи негативни помак изазвало је непристајање на повлачење тужби почетком 2014. године, али је перцепција претње заправо порасла тек крајем године, када је Србија била на мети етикетирања Загреба због повратка Војислава Шешеља и онога што је Хрватска протумачила као неадекватно реаговање државе на новонасталу ситуацију. Прелаз у ову фазу из претходне није био оштар, па је за прелазну тачку могуће узети и јесен 2014. године, али и лето 2015. године. У овој периодизацији узима се почетак 2015. године као оквирна тачка кад долази до почетка нове фазе, али се признаје да би ова тачка могла бити померена мало унапред и уназад.

Почетак 2015. године обележиће оскудица употребе дискурса „сарадње и добросуседства“ у изјавама српских званичника при оцени тренутног стања у односима, иако ће се упорно инсистирати на добросуседским односима као циљу. Министар спољних послова Дачић ће истаћи да је било проблема у последње време, али ће позвати на њихово решавање (Влада Републике Србије 2015д). Ипак, до лета 2015. године у изјавама званичника неће бити активне употребе дискурса „Хрватска кочи напредак“ или било каквих других показатеља да се Хрватска тумачи као акутна претња. Тек ће у августу и септембру доћи ће до тектонске промене у овом погледу. Приликом обележавања годишњице страдања у Олуји 2015. године, Комесаријат за избеглице Републике Србије ће указати да Србија доживљава понашање Хрватске као претњу по српску заједницу у Хрватској и по повратак прогнаних (Влада Републике Србије 2015ж). Председник Николић ће оценити да је „парадом (која се одржава на дан Олује, прим. аут.) Хрватска поручила прогнаним Србима да се не враћају“ (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2015в). Након тога, понашање Хрватске према Србији у време ескалације мигрантске кризе у другој половини септембра ће српски министар спољних послова Дачић означити, ни мање, ни више, него као хрватску „агресију“ и „економски рат“ Хрватске против Србије (Влада Републике Србије 2015р; Танјуг 2015д)! Перцепцију да се Хрватска понаша „агресивно“ отворено ће изнети и премијер Вучић (Влада Републике Србије 2015њ). Тиме ће, по први пут у 21. веку, почети употреба дискурса „агресивне Хрватске“ у оцени стања у односима две земље (са изузетком реаговања на Месићеву претњу из јануара 2010. године), што означава квалитативно огромну разлику у перцепцији претње.

Почетком 2016. године ће перцепција економски агресивног понашања Хрватске прерасти у перцепцију потенцијалне војне претње. Наиме, министар Дачић ће јануара месеца констатовати како се „неконтролисаним наоружавањем Хрватске“ у виду набавке балистичких ракета нарушава регионална равнотежа у наоружању (Влада Републике Србије 2016и). Недуго након тога, Дачић ће оптужити и хрватског министра одбране Контроманића да „звезка оружјем“ (Влада Републике Србије 2016е). Ово ће бити први пут да је дискурс који указује на постојање (војне) безбедносне дилеме употребљен у изјавама званичника Србије још од 2001. године. Све ово су изузетно важни индикатори радикалног пада у перцепцији односа ка негативном полу. Дискурс „Хрватска кочи напредак“ ће тако у доброј мери прерасти у дискурс „агресивне Хрватске“ Односи су перципирани као ривалски, али са потенцијалним непријатељским последицама, односно са израженом претњом. Потом ће уследити и карактерисање понашања Хрватске као „мешања у унутрашње послове Србије“ (Влада Републике Србије 2016ђ), а средином 2016. године и као „антисрпске хистерије“ (Влада Републике Србије 2016е). Крајем лета је и председник Вучић констатовао како смо били сведоци „организованих напада у различитим међународним форумима и институцијама које је Хрватска водила против Србије“, чиме је ставио до знања и да Србија деловање Хрватске према њој посматра као агресивне покушаје (ре)етикетирања односно (ре)стигматизације Србије (Влада Републике Србије 2016и).

Понашање Хрватске ће поново бити означено од стране Вучића као агресивно, односно као „иживљавање“ према Србији крајем 2016. године, при блокирању отварања преговарачког поглавља 26 у приступним преговорима Србије са ЕУ (Tanjug 2016с). Уследиће и поновно изражавање нераумевања због чега се Хрватска наоружава, уз констатовање да Србија исто чини из искључиво дефанзивних намера (Влада Републике Србије 2016г). Премијер Вучић ће истаћи, при једној анализи односа са Хрватском, и како Србија „неће никоме дозволити да је угрози војно и економски“, што је фактички признање да се понашање Хрватске посматра као потенцијално претеће у овим доменима (Влада Републике Србије 2016б). Овакве поруке ће привремено стагнирати почетком 2017. године, али ће на лето исте године повећање износа санитарних такси на увоз у Хрватску воћа и поврћа из Србије и других земаља ЦЕФТА од чак 22 пута, поново бити протумачено као вид економски агресивног понашања (Влада Републике Србије 2017л). У другој половини 2017. године поново ће бити констатована и „антисрпска атмосфера“ у Хрватској, те да власти у Загребу не раде на томе да је промене (Влада Републике Србије 2017б). Односи у секторима у којима су раније били прилично добри, попут сарадње у процесирању ратних злочинаца, у овом периоду су били „на најнижем могућем нивоу“, како је то истакла министарка правде Србије Нела Кубуорвић (Влада Републике Србије 2017г). Иако ће током 2018. године указивање на претње које долазе од Хрватске изгубити донекле на интензитету, Вучић и хрватска председница Колинда Грабар-Китаровић ће недвосмислено истаћи да односи „нису пријатељски“, указујући на висок степен неповерења који постоји између Београда и Загреба, уз наду у напредак (Бета 2018).

Могућих разлога за овакве негативне промене било је много. Српски званичници су често истицали да је разлог за овакво хрватско понашање детерминисано унутарполитичким потребама, односно да је реч о „прљавом казалишту“ које производе хрватски званичници за унутрашње потребе, како је то рекао министар Дачић (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2016b). Употреба принудних економских средстава против Србије септембра 2015. године, одређене ревизионистичке тенденције у односу на Други светски рат у Хрватској, блокирање евроинтеграција упркос најавама да се то неће радити – све је то несумњиво допринело порасту перцепције претње. Но, свакако се не може све свести на промену власти у Хрватској, пошто је до заоштравања дошло још у време владавине социјалдемократа на челу са премијером Милановићем (са којима су 2013. године односи били у успону), а оно је само

настављено по доласку ХДЗ-а на власт. Такође, чињеница да је Србија прва интензивније радила на наоружавању од Хрватске, а да је хрватско наоружавање карактерисала као потенцијално претеће, говори у прилог томе да је могуће да су и у Србији постојали унутарполитички мотиви за секуритизацију понашања Хрватске, те да је упитно да ли су заиста сва изнета опажања претње од Загреба била и искрена. Но, независно од тога колико се у изражавању ове претње и претеривало у изјавама званичника (што је методолошки тешко поуздано утврдити), те колико је постојало основа да се дође до овакве перцепције – неспорно је да су укупни односи са Хрватском од стране српских званичника генерално карактерисани као ривалски, а у одређеним случајевима и као директно претећи, те да је направљена значајна деградација ка негативном полу.

Стратегије дестигматизације коришћене у овом периоду махом су биле негацијске: стратегија одбацивања стигме и стратегија стигматизације бившег непријатеља. Обе су коришћене неупоредиво више него у протеклој фази. Међутим, и компромисна стратегија камуфлаже и компензације је употребљавана релативно интензивно, чиме се настојало да се балансирају могуће негативне последице примена негацијских стратегија по утисак у Србији у међународном друштву, те да се одржи перцепција како Србија ипак суштински тежи да успешно игра своју улогу „доброг суседа“, али да то није могуће због понашања Хрватске. Стратегија признања стигме није употребљавана, па чак није било ни случајева који јој наликују. Како су негацијске стратегије биле далеко више коришћене, за разлику од праксе у претходним поглављима, овде ће прво бити наведени примери њиховог коришћења.

Стратегија одбацивања стигме фактички се заснивала на одбијању да се призна било каква историјска одговорност Србије у односу према Хрватској. Основне поруке биле су да Србија више неће да се „сагиње“ на хрватске захтеве, или да јој се извињава, те да је Србија сада поштована у свету и да је њена „нормалност“, па и „узорност“ сада препозната у међународном друштву. Тако је Србија поносно истицала да је Хрватска била приморана од стране ЕУ да уклони економске мере против Србије из септембра 2015. године, а да су земље ЕУ карактерисале понашање Србије и према Хрватској, али и уопштено у контексту мигрантске кризе, као добро и неагресивно (Влада Републике Србије 2015њ; *Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije* 2015b; Beta 2015a). Овакав исход је требало да пошаље поруку осталим члановима међународног друштва да чак и актери који су некада предњачили у стигматизацији Србије, као што је Немачка, сада сматрају да не постоји основа да се било ко понаша према Србији дискриминаторно и да је Србија потпуно „нормалан“ и једнак актер са свим другим државама – а у погледу управљања мигрантском кризом чак и узорнија него већина европских држава. При блокирању или најави блокирања одређених процеса у преговорима Србије са ЕУ, српски званичници су такође реаговали оштро, исказујући увређеност хрватским потезима. Министар Дачић је чак и потенцирао да, уколико Србију може Хрватска да блокира на путу ка ЕУ, онда треба размислити да ли Србија заиста жели ту да припада, имплицирајући да је Србија у неким питањима „боља“ од одређених држава чланица ЕУ, као што је Хрватска (Beta 2016d). У случајевима када би преговори били настављени и Хрватска повукла своје блокаде, то би било артикулисано као превладавање „праведног“ приступа осталих који су се уверили у „нормалност“ Србије и не дозвољавају Хрватској да је даље уцењује.

Такође, званични Београд је и овом приликом настојао да покаже како се хрватско понашање не тумачи као „нормално“ од стране неких од кључни (де)стигматизацијских актера у међународном друштву, па је тако премијер Вучић крајем 2016. године јавно захвалио одлазећем потпредседнику САД Џозефу Бајдену што је лично звао Хрватску како би је подстакао да промени своју одлуку (Влада Републике Србије 2016б). Вучић ће претходно демонстрирати неприхватање блокирања пута Србије ка ЕУ (и ка остваривању циља дестигматизације) и симболичким напуштањем Брисела пред отварање нова два поглавља за

Србију, због тога што и поглавље број 26 није било отворено због хрватске блокаде (Танјуг 2016с). Србија ће настојати и да јавно демантује изјаве Хрватске о проблематичности положаја хрватске мањине у Србији, указивањем како је овај положај далеко побољшан, те како је реафирмисање старе етикете „криштелъ људских права“ националних мањина у овом случају потпуно неосновано (Влада Републике Србије 2016б). Истицаће се и да је неоснована придика Србији да нелегитимно користи универзалну надлежност за процесуирање ратних злочина јер Хрватској то није сметало када се оваква надлежност примењивала за суђење Србима за ратне злочине у Београду. Још један вид праксе одбацивања стигме (у виду одбацивања нових етикета) била је нова пракса одбијања примања дипломатских протестних нота које је Република Хрватска желела да по стандардном протоколу уручи амбасадору Републике Србије у Загребу (Влада Републике Србије 2017а). Ова неуобичајена пракса служила је као симболички вид слања поруке да се етикете које се приписују Србији у овим нотама *a priori* одбијају као потпуно неосноване, и то без било каквог разматрања – па чак и без жеље да се, у добром дипломатском маниру, саслушају и приме к знању. Такође, Србија је и даље пропуштала да реагује на реторику и потезе Војислава Шешеља, а нарочито у вези са његовом куповином куће и организацијом скупова у Хртковцима током 2018. године. Ова општина је симболички веома важна јер се посматра као симбол протеривања Хрвата из одређених војвођанских општина 1992. и 1993. године, за шта је Шешељ осуђен другостепеном пресудом МКТЈ. Званични Београд је само негирао везу званичне политике са Шешељем као опозиционим актером, без жеље да се упусти у осуду његових потеза и на тај начин пошаље позитивну поруку према Хрватској.⁹⁴

Стратегија стигматизације бившег непријатеља директно се надовезивала на претходну стратегију одбацивања стигме. Србија је, наиме, на оптужбе Хрватске најчешће одговарала контраетикетирањем, па и захтевима за применом посебних мера против Хрватске због њеног понашања. Штавише, то је чинила и самоиницијативно када није било оптужби са хрватске стране. Још фебруара 2015. године су српски званичници настојали да својим изјавама и саопштењима интерпретирају пресуду МСП-а по контратужби Србије против Хрватске за геноцид, на начин да је њом доказано да је егзодус Срба из Крајине последица акције хрватске војске (Влада Републике Србије 2015з). Тиме се указивало на то да је ова пресуда етикетирајућа за Хрватску као извршиоца етничког чишћења Срба. Након тога, септембра 2015. године, српски званичници су Хрватску гласно етикетирали као недовољно „европску“, „демократску“ и „цивилизовану“ због свог поступања према Србији, као и због поступања према мигрантима.⁹⁵ На сличан начин је Србија реаговала и на хрватске таксе из 2017. године, указујући да ће, уколико их Хрватска не смањи, упутити захтев Европској комисији да реагује и „казни“ Хрватску (Влада Републике Србије 2017л). Још један вид реакције било је и договарање заједничких контрамера против Хрватске са осталим земљама ЦЕФТА, које су претиле да доведу до одређене ограничене регионалне стигматизације Хрватске због оваквог економског понашања (Влада Републике Србије 2017и).

Почевши од 2016. године, Србија је почела да оптужује Хрватску за величање фашизма. Србија ће у овом периоду започети и са применом казних контрамера против Хрватске, легитимишући овакве дискриминаторне мере као нужду због претходних етикета о „девијантом“ понашању Хрватске. У великом броју изјава, али и званичних протестних нота, које ће постати готово редован дипломатски метод покушаја етикетирања Хрватске од 2016. до 2018. године, Србија ће Хрватску оптуживати за рехабилитовање усташтва и фашизма

⁹⁴ Овакво поступање је вероватно било мотивисано и унутарполитичким разлозима.

⁹⁵ Поред до сада наведених, за више изјава српских званичника и дипломатску офанзиву Србије због затварања граница погледати Дневни билтен Министарства спољних послова за 24. септембар 2015. године: <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/15825?format=pdf&lang=lat>.

због формалне правне рехабилитације Алојзија Степинца (Влада Републике Србије 2016ј), делимичне рехабилитације употребе поздрава „За дом спремни!“ извештајем посебне државне комисије (Влада Републике Србије 2018в), неуклањања табле са овим поздравом из Јасеновца и подизањем споменика припаднику усташке емиграције и атентатору на југословенског амбасадора, Миру Барешићу (Влада Републике Србије 2017љ), ревизионистичких изјава министра културе Златка Хасанбеговића и многих других догађаја. Хрватска ће отворено бити означавана као „земља која је починила геноцид над Србима у Другом светском рату“ (Влада Републике Србије 2016д). Једна од најзначајнијих активности које ће Србија спровести на овом плану биће организација изложбе о логору Јасеновац у згради УН на Ист Риверу у Њујорку (Тајјуг 2018а). Србија ће интензивирати и контакте са удружењима жртава Холокауста, а нарочито са центром Симон Визентал, чији ће директор Ерафим Зуроф и сам етикетирати Хрватску за рехабилитацију усташтва и за геноцид против Јевреја, Рома и Срба у Другом светском рату.

Поред тога, Хрватска ће бити етикетирана и као антисрпска, антицивилизацијска и назадна и због поништавања пресуде Бранимиру Главашу за злочине над Србима 1991. године, због непостојања пресуда за злочине у Олуји, као и због самог слављења и величања Олује (ФоНет 2016). Повечвши од 2015. године, меморијализација Олује у Србији ће бити подигнута на државни ниво, а овај дан биће обележаван као дан страдања Срба у ратовима деведесетих година (Влада Републике Србије 2015и). Са државних скупова, на којима ће присуствовати и удружења прогнаних, представници Српске православне цркве и руководства Републике Српске и Републике Србије, биће послате поруке о страдању Срба и о кривици Хрватске за егзодус Срба 1995. године, као и за спречавање повратка Срба у годинама након Олује. Србија ће чак и на сајт Министарства спољних послова поставити банере за сајт који говоре о страдању Срба у Олуји, као и за годишње извештаје Српског националног вијећа кршењу права Срба у Хрватској у другој деценији 21. века. На овај начин, Србија је показала да јој је стало да и најширој спољној јавности (која посети сајт министарства на српском или енглеском) пошаље инстант поруку о томе како Хрватска угрожава Србе и како слави злочине над Србима. Неретко ће Србија, поред упућивања етикете, захтевати и од ЕУ и међународне заједнице да реагује против Хрватске и да је натера да се суочи са својом прошлошћу, што показује да су поруке биле превасходно упућене међународном друштву, те да се прижељкивало не само прихватање етикете, већ и конкретно издвајање или кажњавање Хрватске, односно примена виших и оштријих стигматизационих мера. Позивајући ЕУ да реагује конкретним мерама против Хрватске, те самостално примењујући (контра)мере током 2015. године, Србија је отишла корак даље у покушају стигматизације Хрватске у односу на раније периоде јер је настојала да обезбеди и оштрије елементе стигматизације, а не само етикетирање.

Стратегија камуфлаже и компензације биле је такође веома интензивно примењивана у овом периоду. Она је, по правилу, пратила негацијске потезе, са очигледном намером да их балансира и да пошаље поруку међународном друштву да Србија није против Хрватске и да она суштински жели добре и блиске односе са својим суседом и бившим непријатељем – само је принуђена да тренутно овако реагује. Почетком 2015. године, одлазак премијера Вучића на инаугурацију новоизабране председнице Хрватске Колинде Грабар-Китаровић могао се тумачити као једна симболички важна порука намере о добрим односима, упркос томе што Хрватска није пристала на повлачење тужбе против Србије и што је покушала да је додатно етикетира крајем 2014. године (Влада Републике Србије 2015п). Исту функцију имале су и интензивне поруке српских званичника о жељи да се успоставе добросуседски односи и да се гледа у будућност. Посебно је симболички важна била изјава премијера Вучића упућена Србима у Хрватској да треба да „поштују и воле и Србију и Хрватску“, која је слала поруку да Срби у Хрватској треба да буду лојални држави у којој живе (Влада

Републике Србије 2015в). На ове поруке, надовезала се и конкретна одлука о враћању великог броја културних добара Хрватској које она потражује још од ратова деведесетих (Влада Републике Србије 2015к). Након подизања нивоа меморијализације страдања Срба у Олуји, уследила је и иницијатива премијера Вучића за успостављањем јединственог дана сећања на све жртве ратова у Југославији, која је имала за циљ одашиљање помирљиве поруке регионалној и међународној јавности (Radio Slobodna Европа 2015). Одлука Србије да не уведе моментално контрамере Хрватској септембра 2015. године, већ да са њима сачека неколико дана у нади да ће Хрватска своје мере повући, такође је потенцирана од стране српског руководства као пример посебне суздржаности (В. Р. Србије 2015). Србија је тако искористила ову прилику да демонстрира да је „боља“ од свог суседа, који је већ чланица регионалног „друштва нормалних“, односно ЕУ. И по увођењу контрамера Хрватској, српски званичници су се трудили да нагласе да ће ове мере бити укинута истог тренутка када и Хрватска укине своје мере, како би додатно нагласили њихов изнуђен карактер (Влада Републике Србије 2015љ). По окончању „мини царинског рата“ из септембра 2015. године, Србија је иницирала прихватање заједничких патрола, а потписан је и Протокол о сарадњи у миграционој кризи и спречавању незаконитих миграција. Током 2016. године, упорно је инсистирало на декларативној жељи за побољшањем односа са Хрватском, а симболички важна порука послата је и сусретом премијера Вучића и председнице Грабар-Китаровић на мосту код Бачког Брега, као и потписивањем заједничке декларације о превазилажењу проблема (Влада Републике Србије 2016к). Све ово се дешавало у предвечерје хрватског блокирања отварања нових поглавља у приступним преговорима Србије са ЕУ, па је ова порука могла да буде тумачена и као спремност да се направи корак напред.

Крајем августа 2016. године, премијер Вучић најавио је једнострано уздржавање од реаговања на изјаве које из Хрватске долазе на рачун Србије, чиме је послао поруку да Србија прва жели да направи корак у правцу детанта односа са западним суседом (Влада Републике Србије 2016з). Још једна слична позитивна порука послата је након првог састанка Вучића и хрватског премијера Пленковћа на маргинама скупа у Давосу почетком 2017. године, када је истакнуто одређење за мир и сарадњу (Влада Републике Србије 2017к). Пошто претходни једнострани мораторијум на одговоре из Хрватске није био нарочито успешан, почетком 2018. године је Вучић пре своје посете Загребу позвао Хрватску на шестомесечни мораторијум на изјаве о прошлости између две државе, чиме се настојала послати порука да Србија не жели да буди „духове из прошлости“, већ да жели да их умири (Beta 2018е). Коначно, током 2018. године српски званичници ће слати поруке како је потребно деполитизовати питање несталих, што се може тумачити и као вид примене ове стратегије у смислу да Србија жели да смири страсти у напетим питањима са Хрватском, мада је вероватни циљ деполитизације овог питања и „избијање из руку“ једног од кључних аргумената на ком Хрватска инсистира при покушајима да етикетира Србију као државу која није спремна да се суочи са проблематичним наслеђем ратова из деведесетих година.

Резултати које је дала ова комбинација негацијских и компромисних стратегије нису били занемалјиви. Чињеница да су Немачка и ЕУ послале поруку 2015. године да је Србија добро поступила при својој иницијалној уздржаности према Хрватској на почетку „мини царинског рата“, те да су извршиле одређени притисак на Хрватску да уклони мере према Србији, била је један од најјачих симболичких показатеља да се Србија јесте у доброј мери дестигматизовала у односу на деведесете године, те да ниједна држава чланица ЕУ не може више позивањем на традиционалне стереотипе о недобронамерном, па и агресивном понашању Србије према суседима да стекне легитимитет за примену специјалних мера, као што је увођење трговинске блокаде, супротне ССП-у. Наравно, на овакав исход утицало је и уопштено понашање Србије у мигрантској кризи, о чему је већ било речи. Чињеница да је Хрватска на крају попустила и у вези са својим таксама током 2017. године је послала сличну

поруку о томе да дискриминаторне мере против Србије више није лако легитимизовати. Такође, поруке Хрватској из ЕУ и САД да не треба да блокира европски пут Србије због билатералних проблема, биле су један од примера да је било каква дискриминација Србије позивањем на етикету „кршитељ људских права“ данас далеко тежа, него што је то био случај раније. Етикете које је Хрватска упућивала на рачун Србије нису (ре)афирмисане у кључним стигматизацијским форумима. Такође, одређени компензацијски и камуфлажни потези успели су да очувају утисак о Србији као актеру који ипак тежи добросуседским односима, те нису проблематику односа са Хрватском позиционирале као опструкцију за друге циљеве којима Србија тежи. Напори Србије да етикетира Хрватску имали су одређене резултате у домену указивања на рехабилитацију усташтва, а нарочито код чланова међународног друштва сензитивних на питања Холокауста. Сама чињеница да је изложба о Јасеновцу одржана у згради УН, те да су се и бројна друштва за питања Холокауста прикључила етикетирању Хрватске, сведоче о томе да овакви потези Србије дефинитивно јесу имали одређеног утицаја.

Са друге стране, успех је био далеко од потпуног. Пре свега, Хрватска је ипак успевала да повремено макар успори европски пут Србије спречавањем бржег отварања поглавља. Поред тога, Стратегија проширења ЕУ из 2018. године прецизирала је да државе чланице Уније могу постати само земље са јасно дефинисаним границама (European Commission 2018). То значи и да Србија неће моћи да постане чланица ЕУ пре него што дефинише граничну линију на Дунаву са Хрватском. Оваква одлука ЕУ ојачава уцењивачки потенцијал Хрватске у перспективи и дефинитивно отежава позицију Србије, чиме се показује да Брисел (и Берлин и Париз) дефинитивно неће бити увек на страни Београда када Загреб испостави конкретне захтеве. Такође, повремене поруке да би требало урадити више на превазилажењу проблема са Хрватском, показатељ су да напори Србије да демонстрира своју приврженост добросуседству нису потпуно успешни. Коначно, упркос солидном домашају српског етикетирања Хрватске, ниједна од етикета коју је Србија покушала да прикачи Хрватској није прихваћена у било ком стигматизацијском форуму, а примена било каквих виших степена стигматизације Хрватске није никада озбиљно ни разматрана у оваквим форумима. Наравно, поставља се питање да ли је Србија применом овакве стратегије заиста и желела да постигне стигматизацију Хрватске, или је тежила да тиме релаксира сопствену стигму применом стратегије „напад је најбоља одбрана“ уз постизање умерених ефеката у домену контраетикетирања. Томе би се могли додати и одређени могући унутарполитички мотиви који би кореспондирали оваквом циљу. Било како било, очигледно је да су ефекти стратегија које је Србија примењивала били веома ограничени.

4.2.2. Стратегије дестигматизације у политици Србије према Босни и Херцеговини од 2001. до 2018. године

Босна и Херцеговина је била кључно борбено поље у југословенским ратовима деведесетих година, са највише жртава и крви. Рат у БиХ био је кључни окидач за стигматизацију СРЈ као „агресора“ током деведесетих година. Страдања Бошњака у овом рату била су кључна полазна тачка за стигматизацију СРЈ која је представљана као актер одговорног за ратне злочине, па чак и за геноцид. Неиспоручивање војног и политичког руководства босанских Срба од стране Београда било је кључни разлог за одржавање етикете „прекршитељ међународних обавеза“, а под посебном лупом међународног друштва је било поштовање свих аспеката Дејтонског мировног споразума од стране Београда. Положај бошњачке мањине у Србији био један од референтних елемената и за опстанак или уклањање етикете „кршитељ људских права“ у контексту права мањина. Узимајући све наведено у обзир, може се рећи да је понашање према Босни и Херцеговини као држави, а посебно према бошњачком

националном корпусу (бошњачком народу у БиХ, бошњачким политичарима на власти на државном и ентитетском нивоу, те бошњачкој националној мањини у Србији – о чему је већ било речи), представљало једну од најважнијих позорница на којима је Србија требало успешно да одигра улогу „доброг суседа“ и покаже да је потпуно „нормалан“ актер у међународном друштву, те да због тога заслужије да буде дестигматизована.

Са друге стране, у овом односу су постојала и отворена питања која су готово без изузетка перципирана од стране елита у Србији као питања од националног интереса и од важности за националну безбедност. Питање опстанка Републике Српске (РС) је од деведесетих година до данас перципирано као национални интерес Србије од стране елита, а угрожавање опстанка овог ентитета унутар БиХ мимо воље српског народа као претња по његову безбедност. Од важности за национални интерес Србије био је и положај Срба у БиХ уопштено, рачунајући и други ентитет – Федерацију БиХ (ФБиХ) и Дистрикт Брчко. Такође, могући подстицаји бошњачког сепаратизма у Санџаку од стране бошњачких политичари из БиХ су перципирани као једна од претњи по безбедност Србије. Коначно, тужба БиХ против СРЈ за геноцид из 1993. године перципирана је још од деведесетих година као претећи фактор према Београду. У случају пресуде у корист БиХ, не само што би најтежа од свих етикета („починитељ геноцида“) била дефинитивно прикачена, већ би вероватно уследиле и материјално веома захтевне и тешке санкције у виду плаћања одштете жртвама из буџета Републике Србије. Непристајање Сарајева на повлачење тужбе био је разлог што две државе нису успоставиле дипломатске односе у другој половини деведесетих година будући да је Београд условљавао нормализацију овим чином.

Узимајући оба поменута елемента у обзир, јасно је да су у овом односу оба фактора из модела „дестигматизацијске дилеме“ имала начелно веома активно присуство. Потреба да се кроз однос према БиХ промени слика о Србији била је константа у читавом периоду који изучавамо. Са друге стране, перцепција претње се мењала, те су се, у складу са тим, мењале и стратегије дестигматизације. У наставку ће бити приказане промене у перцепцији претње и карактера односа, затим промене у стратегијама дестигматизације, те резултати поменутих стратегија. Ради систематичности, у складу са променама у перцепцији ће бити извршена периодизација.

Успон од ривалства ка партнерству (2001-2003)

Почетком 2001. године успостављени су дипломатским односи између СРЈ и БиХ. Упркос терету прошлости, врло брзо долази до напретка у односима, што утиче на то да српски спољнополитички одлучиоци све мање посматрају односе са Сарајевом као ривалске, а све више као (потенцијално) партнерске. Већ током 2001. године у изјавама српских званичника био је присутан дискурс „нормализације и сарадње“. Први амбасадор СРЈ у БиХ Станимир Вукићевић истакао је почетком свог мандата да се односи две државе „развијају“ и да се очекује „наставак нормализације“ (Beta 2001g). Годину дана по ступању на дужност министра иностраних послова СРЈ, Горан Свилановић је навео као успех то што је СРЈ „поправила“ односе са свим суседима, рачунајући и „Босанце“ (Beta 2001s). Дискурс сарадње је постао присутан и у споразумима потписаним током 2001. године, при чему се истиче оснивање Савета за међудржавну сарадњу СРЈ и БиХ, чијој је првој седници у Сарајеву крајем 2001. године присуствовао и председник СРЈ Војислав Коштуница, када је трећи пут посетио Сарајево за годину дана (Tanjug 2001i). Управо на састанку Сталног комитета овог Савета почетком 2002. године ће српски званичници констатовати, заједно са колегама из БиХ, како је „много урађено“ на развоју билатералних односа (Tanjug 2002f). Током 2002.

године, српски званичници ће први пут употребити и веома позитивне термине о карактеру односа, па ће тако Војислав Коштуница, у заједничкој изјави са трочланим председништвом БиХ и председником Хрватске Месићем, сусрет три председника окарактерисати као „свестран, пријатељски и отворен“ (Tanjug 2002n). Током 2003. године интензивирање употребе овог дискурса ће се наставити, па ће тако термин „нормализација“ фактички бити избачен, а овај дискурс престати у „партнерство и сарадњу“. Помоћник министра иностраних послова СРЈ Владимир Ђерић истаћи ће како „ми са Босном имамо веома добре односе“ и како се разговара о свим темама (Tanjug 2003b). Председник Скупштине СЦГ Драгољуб Мићуновић отићи ће чак и корак даље, па ће маја 2003. године изјавити како су односи са БиХ „пријатељски и у успону“ (Beta 2003t). Чињеница да је први пут употребљен придев „пријатељски“ у карактеризацији међусобних односа говори о томе колики је напредак остварен.

Ипак, односи са БиХ неће постати ни потпуно партнерски до друге половине 2003. године, а камоли потпуно пријатељски. Наиме, чињеница је да је Србија имала праве пријатељске односе са једним ентитетом унутар БиХ – Републиком Српском, са којом је одржавала и специјалне паралелне везе, те да је са српским функционерима унутар БиХ сарадња била најближа могућа. Изјаве о блискости са РС биле су толико експлицитне да су неретко тумачене из Сарајева од стране бошњачких политичара као минирање суверенитета БиХ. Један од најбољих примера је изјава председника Коштунице како на РС гледа као на „привремено одвојен део породице“ – што је указивало на изузетну блискост са једним ентитетом у БиХ, али што се могло читати и као иредентистичка порука о потреби „спајања породице“, односно Србије и РС, а тиме тиме нарушавања БиХ (Beta 2002i).

Да је постојала дистинкција у перцепцији односа Београда са различитим деловима БиХ показује и изјава Горана Свилановића из маја 2003. године, који је истакао потребу развоја економске сарадње „целе БиХ“ и „целе СЦГ“ (Beta 2003aa). Дакле, са одређеним хрватским, а нарочито са бошњачким функционерима у БиХ, као и са другим ентитетом (ФБиХ), сарадња дефинитивно још увек није била ни у чисто партнерској зони. Најбољи показатељ јесте интензивно присуство дискурса „Бошњаци коче напредак“, који је употребљаван у контексту одбијања бошњачких политичара у политичкој врхушки на државном нивоу да повуку тужбу против СРЈ/СЦГ пред Међународним судом правде. Иако је још 2001. године амбасадор Вукићевић нагласио да тужба начелно „не представља препреку за сарадњу“, јасно је ставио и до знања да Београд сматра да треба бити повучена како би се сарадња унапредила (Tanjug 2001i). Правни заступник Србије пред МСП-ом Тибор Варади изјавиће почетком 2003. године како тужба „оптерећује односе“ (Tanjug 2003o). Средином 2003. године је и министар одбране СЦГ Борис Тадић отворено истакао како се не може „градити регионална безбедност на међусобним тужбама“ (Tanjug 2003t). Варади ће крајем лета чак рећи и како је тужба својеврстан „наставак рата“ и да тужба у случају успеха може имати „далекосежне негативне последице“ (Beta 2003ab), које је Предраг Симић почетком 2003. године упоредио са тешком ситуацијом у којој су били Немци након Другог светског рата (Beta 2003s). Дакле, очигледно је да се на тужбу БиХ гледало и из „безбедносне оптике“, односно као на својеврсну претњу по Србију и препреку бржем приближавању две стране.

Такође, у изјавама званичника Србије постало је јасно и да постоје одређене скепсе у погледу тога да ли постоји претња за опстанак РС. Још у честитки председнику РС Шаровићу поводом Дана Републике Српске 2002. године, Коштуница истиче жељу „да сачувате Дејтонску БиХ и РС у њој“, имплицирајући да су дејтонски поредак, па тиме и РС, потенцијално угрожени. Међутим, стиче се утисак да се као главна претња за РС ипак нису перципирани (само) Бошњаци или Хрвати – већ (и) Канцеларија високог представника (ОХР), са изузетно широким „бонским овлашћењима“. Незадовољство „менторским и тугорским“ покушајима управљања односима између БиХ и СРЈ од стране ОХР изнео је

председник Коштуница на пролеће 2002. године (Tanjug 2002l). Гаранције да најављене пореске реформе „неће угрозити дух и слово Дејтонског споразума“, а тиме и саму Републику Српску, тражили су од Високог представника Педија Ешдауна, Горан Свилановић и Божидар Ђелић фебруара 2003. године, што указује да је постојала перцепција претње у овом домену (Tanjug 2003l). Свилановић је још током 2002. године истакао и како је било какво једнострано мењање имена Републике Српске неприхватљиво, те поцртао да је недопустиво сматрати РС геноцидном творевином (Beta 2002m). Дакле, дискурс „угрожености Републике Српске“ јесте постојао у одређеној мери у овом периоду, али је био благ и пре у форми потенцијалне забринутости, него ли јасног указивања на угроженост.

Стратегије дестигматизације које је Београд интензивно примењивао током првих година по успостављању билатералних односа јесу стратегија компензације и камуфлаже и стратегија одбацивања стигме. Стратегија стигматизације бившег непријатеља је коришћена маргинално и неупоредиво мање интензивно него прве две, док стратегија признања стигме није ни коришћена експлицитно у овој фази. Иако су коришћене две врсте негацијских стратегија (одбацивање стигме и стигматизација бившег непријатеља), а само једна врста компромисне, ипак је тас интензитета на компромисној страни, пошто је стратегија камуфлаже и компензације употребљавана прилично интензивно.

Стратегија камуфлаже и компензације се у овом периоду базирала на неколико основних елемената. Први елемент несумњиво је била одлука о повлачењу контратужбе против БиХ за геноцид, коју је СРЈ поднела 1997. године. Иако је било прилично јасно да је тешко добити ову контратужбу, инсистирање на њој је ипак вршило одређени притисак на Сарајево да и БиХ повуче своју тужбу, као и да игра „балансирајућу“ улогу у изношењу аргумената о злочинима у рату у БиХ, уколико до процеса ипак дође. Једном речју, у записник и у етар су могли ући и наводи о злочинима над Србима у БиХ. Ипак, СРЈ се лишила овог средства. Оваква одлука јесте имала и процесно-правно утемељење јер је СРЈ сада почела да инсистира на томе да је нова држава и да није била чланица УН деведесетих година, те да не може бити тужена. Ипак, имајући у виду да је надлежност суда већ била установљена 1996. године, знало се да су прилично мале шансе да се одлука промени, што су касније навели и сами чланови правног тима из Београда. Дакле, очигледно је да је ово повлачење имало и важну политичку поруку дисконтинуитета са Милошевићевом политиком сукобљавања са суседима, уз покушај стварања латентног притиска да се на овакав „знак добре воље“ (како га је назвао амбасадор Вукићевић) и „једнострану уступак“ из Београда одговори реципрочно из Сарајева, односно да се повуче тужба против СРЈ из 1993. године (Beta 2001b).

Други важан елемент примене ове стратегије било је показивање спремности да се Дејтонски споразум поштује до танчина и да се напусти било какав облик мешања у унутрашње ствари БиХ, укључујући и престанак финансирања безбедносних структура у РС, што је и учињено у првим годинама након промене режима у Београду. Све ово су пратиле и експлицитне политичке поруке да Београд поштује суверенитет БиХ, поштује Дејтонски споразум, те да „не жели да буде ничији старији брат“ (Beta 2002m). Србија је на поштовању суверенитета и територијалног интегритета БиХ нарочито истицала у међународним (де)стигматизацијским форумима, као што су ОЕБС и УН (Beta 2002k). Овакве изјаве кључних званичника пратила је и званична ратификација Дејтонског споразума у парламенту СРЈ крајем 2002. године, чак седам година након потписивања овог документа, чиме је уклоњена свака формално-правна дилема о томе како нова власт у Београду гледа на Дејтон. Такође, све ово је праћено и новим споразумом о специјалним паралелним везама СРЈ и РС, који је, према речима једног интервјуисаног високог функционера из овог периода, све време договарана уз консултације са Западом и уз њихов благослов, како би се видело да Београд сада игра „отворених карата“

и да има другачији приступ према Србима у региону него што је то имао Милошевић (Интервју 1).

Трећи елемент, који се надовезује на претходни, било је подстицање политичких елита РС да попусте у одређеним политичким питањима и кризама, те да имплементирају решење које је у интересу целовите БиХ. Најбољи пример биле су отворене изјаве Коштунице, Ђинђића и Свилановића у којима се подржава имплементација захтева Уставног суда БиХ за променом Устава Републике Српске, тако да се статус конститутивног народа прошири са Срба и на Бошњаке и Хрвате (Tanjug 2002j, 2002i; Beta 2002m). Горан Свилановић је врло експлицитно говорио како је потребно направити отклон од Милошевићеве идеологије да „Срби не могу да живе са другима“ (Beta 2002p).⁹⁶ Овакво деловање требало је да покаже да ће Београд сада бити неко ко не само да неће бити дезинтеграциони фактор у региону, већ ће као „више него добар сусед“ и подстицати Србе у државама у окружењу на компромисе.

Четврти елемент представљали су бројни примери институционализације блиских односа са Сарајевом, који би показали и спољној јавности да је Београд „добар сусед“. Одлучиоци из овог периода потврдили су како је овај однос био посебно под лупом међународних актера, те да је то био један од њихових мотива за што ближе односе са Сарајевом (наравно, не и једини, јер је блискост ових односа била диктирана и економским потребама, и потребама политичке блискости са државом у којој су и Срби конститутиван народ), а посебно са бошњачким корпусом унутар БиХ (Интервјуи 1 и 2). У овом периоду потписан је велики број уговора, међу којима се истичу Споразум о слободној трговини и Споразум о двојном држављанству (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020b, 1–2; Beta 2002i). Најважнија ствар свакако је била успостављање поменутог Међудржавног савета за сарадњу и његов интензивни рад, који је послао изузетно позитивну поруку у свет о карактеру односа ових власти у Београду са Сарајевом. На то све треба додати и чињеницу да је, примера ради, само у првих годину дана свог мандата Коштуница чак три пута посетио Сарајево, а да је Горан Свилановић имао изузетно интензивну комуникацију са бошњачким и хрватским партнерима. Посете и састанци били су увек праћени истакнутим порукама о жељама Београда за блиским односима са читавом БиХ, па и са РС као њеним делом (али не само са РС, иако су је неки посебно издвајали). Такође, спроводила се активна политика и према Сарајеву као престоници ентитета ФБиХ, па је министар Свилановић више пута истицао жељу за развојем сарадње са овим ентитетом, а Београд је угошћавао федералне функционере и делегације. Ипак, разлике у третману физичких и правних лица из ФБиХ у СРЈ, у односу на третман лица из РС, формално су уклоњене тек током 2003. године.

Пети елемент су чинили напори за заједничким деловањем са БиХ у мултилатералним форматима, чиме би се показала блиска сарадња пред трећим актерима. Војислав Коштуница и његов саветник за спољну политику Предраг Симић су тако нарочито истицали како је Београд иницијатор и главни заговорач успостављања традиционалних самита на врху СРЈ – БиХ – Хрватска, помињући овај податак и као сликовити пример да Београд недвосмислено подржава територијални интегритет БиХ (Tanjug 2002l, 2002m; Beta 2002l). Поред тога, Свилановић и Маровић ће на пролеће 2003. године започети и са иницијативом да читав регион Западног Балкана заузме заједничку позицију на Солунском самиту са ЕУ, како би се демонстрирало јединство у усмерености ка европским интеграцијама, као и способност

⁹⁶ Оваква изјава се могла тумачити и као индиректно признање да је добар део одговорности за сукобе на Милошевићу. Ипак, ова изјава је сувише оквирна и начелна да би се сврстала у признање стигме. Друго, не постоји било какав елемент који би ову идеологију везао за државу као такву (већ само за Милошевића) и рекао како је и сама држава одговорна за овакву идеологију и за сукобе, па самим тим да одговорност за последице треба да преузме и нова власт.

блиске сарадње некадашњих непријатеља у овом региону у контексту заједничке европске будућности (Tanjug 2003j, 2003i).

Конечно, шести елемент биле су одређене материјалне концесије на које је Србија пристала како би показала добру вољу према Сарајеву. Поред пристанка на сукцесију имовине, о чему је већ било речи, најбољи пример за овакво деловање био је пристанак СРЈ на то да она прва укине готово све царине према БиХ још 2002. године, а да БиХ са своје стране то учини тек 2004. године (Beta 2002i). Овакви уступци индикатор су да се Београд руководио у оваквим одлукама у великој мери и утиском који ће овакви потези остварити на међународно друштво о његовој улози „доброг суседа“, а не само релативним добицима и губицима у односу према суседима. На све ово, могло би се додати и афирмативно деловање према бошњачкој националној мањини у Србији, што је Србија покушавала да прикаже као пример приближавања и Бошњацима у Сарајеву, али и међународној заједници. То је било посебно приметно посета ресорног министра Расима Љајића Сарајеву (Tanjug 2002c).

Стратегија одбацивања стигме била је присутна кроз два основна елемента. Први елемент било је одбацивање или добијање извињења и преузимања одговорности за било који аспект догађаја из прошлости од стране српских политичара. Војислав Коштуница је жустро реаговао против наметања извињења као жељеног исхода његове посете Сарајеву од стране Ешдауна, те није желео да учини овакав гест упркос притиску бошњачког дела јавног мњења (Tanjug 2002l). Слично је поступио и Зоран Ђинђић, рекавши како би и други морали да упуте извињење Србији, али и како нема шта он да се извињава за злочине Милошевићевог режима, на тај начин одбацивши стигму по два основа (Beta 2002d). Једини умеренији на овом пољу био је Свилановић, који је такође констатовао како није време за извињења, али је и додао како ће она несумњиво у једном тренутку доћи на агенду, и то са напретком у односима и протоком времена (Tanjug 2001p). Тиме је фактички потврдио премису да је неопходно да дође до перцепције односа као партнерских и мање претећих како би се неко одлучио на потез извињења. Да је процена претње била фактор у калкулацији да ли је потребно упутити извињење и признати део одговорности или не, потврдили су и други интервјуисани, о чему је већ било речи.

Други елемент је било јавно денунцирање тужбе БиХ против СРЈ и одбијање да се прихвате њени наводи. Најдаље је у томе отишао правни заступник Србије Тибор Варади, који је рекао како ова тужба не доприноси ни правди, јер би њоме, ако би она хипотетички била успешна, Војвођани (од којих су многи припадници националних мањина) као држављани Србије морали да плаћају одштету Радовану Караџићу који је држављанин БиХ (Tanjug 2003o). Тиме се покушала дискредитовати идеја да је одговорна читава држава, да су сви у БиХ били жртве Србије, а тиме и да се у БиХ заправо одвио грађански рат. Варади је инсистирао да ће МСП судити само за геноцид, а не и за агресију, покушавајући да ову етикету стави *ad acta*. Чак и након пресуде генералу Радиславу Крстићу за геноцид у Сребреници, Варади је рекао како ова првостепена пресуда никако не инкриминише званични Београд, а веровао је и како и даље постоје озбиљне шансе да МСП закључи да не само званични Београд није одговоран за геноцид, већ да се геноцид уопште није ни догодио (Beta 2003ab). Не улазећи у то да ли се геноцид догодио или не, и министар Горан Свилановић је одбацио не само везивање ове етикете за СРЈ и Србију, већ и називање РС „геноцидном творевином“ од стране одређених политичких кругова у БиХ (Beta 2002m). Тиме је показао да званични Београд није желео само да све „свали“ на босанске Србе, већ да, уколико је могуће, потпуно скине терет тешке стигме са Срба било где, а уколико то не буде могуће, да употреби аргументе према којима Београд није контролисао Бањалуку у том периоду.

Конечно, стратегија стигматизације бившег непријатеља је примењивана само маргинално. Одређени примери били су покушаји да се, након терористичких напада 11. септембра 2001.

године, Армија БиХ и бошњачка страна у сукобу повежу са Ал-Каидом и муџахединима. Учешће муџахедина на бошњачкој страни у БиХ суптилно је помињано и на састанцима са западним званичницима, у нади да ће добијање новог архи-непријатеља у виду исламског тероризма можда довести до емпатије према Србима, до другачијег погледа на деведесете и другачије регионалне политике. Овакву могућност промене оптике према региону чак је и експлицитно навео председник скупштине СРЈ Драгољуб Мићуновић, притом назначивши и одбрану Слободана Милошевића у Хагу као важну због указивања на повезаност муџахедина са Армијом БиХ и ОВК (Tanjug 2002d).

Други пример односи се на оптуживање Бошњака за злочине над Србима током рата у БиХ, који су се тежили приказати као једнаки по интензитету са злочинима почињеним над Бошњацима. Током лета 2003. године, министар правде Србије Владан Батић ће два пута припретити да ће Србија изнети податке о злочинима над Србима у БиХ уколико Бошњаци не прихвате да повуку тужбу коју Срби у БиХ свакако сматрају нелегитимном. У првој изјави, Батић ће рећи и како ће се у Београду судити и за ратне злочине као што је злочин над припадницима ЈНА у Добровољачкој улици у Сарајеву, етикетирајући БиХ као државу која избегава да суди за овај злочин (Tanjug 2003s). У другој изјави, Батић ће бити и далеко оштрији и рећи ће како ће Србија изнети низ докумената које доказују да је над Србима у БиХ почињен геноцид, фактички покушавши да БиХ (њен бошњачки део) етикетира као геноцидан у односу на Србе, те да релативизује исту тврдњу Бошњака према Србији (Beta 2003a). Јасно је, дакле, да су ови случајеви били пре изоловани, него ли системски напори, али да јесу постојале и ситуације у којима је Београд посезао за применом овакве стратегије.

Резултати компромисних напора Србије у овом периоду били су бројни и конкретни. У одређеним случајевима, овакви потези Србије су били и директан услов за даље кораке у дестигматизацији, односно уклањању механизма издвајања и дискриминације који су били упућени Београду. Обустављање финансирања безбедносног сектора у РС био је амерички услов из 2001. и 2002. године за наставак пружања финансијске помоћи и за даљи напредак у нормализацији односа и реинтеграцији у међународно друштво. Но, било је и доста потеза који нису били директно условљени, али је Србија њима успевала да добије повољне повратне информације које су доприносиле њеној дестигматизацији и умањивању стереотипа и чврстине етикета из деведесетих. Први вид оваквих изјава је долазио од релевантних међународних представника. Примера ради, Високи представник за БиХ Педи Ешдаун не само да је и лично верификовао тврдњу да се званични Београд залаже чврсто за очување дејтонске БиХ и за неповредивост граница, већ је и хвалио поправљање положаја мањина у СРЈ, рекавши да су резултати „импресивни“ и да су од значаја и за саму БиХ (Beta 2002f). Јавне похвале из међународних форума су стизале и за трилатералне сусрете Србија – БиХ – Хрватска и на њима потписане декларације, као и за подстицање РС од стране Београда да пристане на одређене компромисе, попут измене Устава РС.

Други вид биле су изјаве самих званичника БиХ у којима се хвали напредак у односима. Овакве изјаве постојале су још од 2001. године, када је први амбасадор БиХ у Београду Жељко Комшић најавио како је време за добросуседство и како је рат готов, посебно похваливши напоре министра Свилановића за нормализацију односа (Beta 2001c). Министар спољних послова БиХ Златко Лагумџија истакао је почетком 2002. године на састанку Сталног комитета Међудржавног савета за сарадњу како је за од краја 2000. године „много више урађено“ за сарадњу две државе него раније, а посебно похвалио Споразум о слободној трговини као „капитални пробој“ (Tanjug 2002f). Овакве изјаве етничких Хрвата и Бошњака биле су веома важне, а њих су пратили и традиционални суперлативи о сарадњи који су долазили из редова српских политичара са државног нивоа БиХ и РС. Изузетна динамика састанака Међудржавног савета за сарадњу, као и велики број потписаних уговора, су сами по себи представљали добру повратну поруку од стране БиХ на намере Београда да се

покаже јасан напредак у сарадњи. Сарајево је показивало и додатне знаке добре воље одобравањем отварања конзулата СРЈ у Бањалуци, као и пристанком на двојно држављанство, које је превасходно одговарало Србима у БиХ (Тапјуг 2002f). Заједнички наступ на Солунском самиту јуна 2003. године био је круна ових успеха. Београд је несумњиво успео да пошаље поруку о другачијем односу према суседима, а чињеница да су значајни дестигматизациони помаци остварени управо у овом периоду сведочи о томе да су и кључни (де)стигматизациони актери прихватили, између осталих, и ову важну поруку као релевантну.

Ипак, успех у овом периоду дефинитивно није био апсолутан. Као што је већ речено, из међународне зајединице стизали су захтеви за додатним напорима у одређеним случајевима, као што су захтеви за обустављањем финансирања РС, али је спорија динамика њихове реализације послала поруку о непостојању потпуне сигурности у нови курс власти у Београду. Такође, наставак притиска на РС и српске политичаре у БиХ у вези са одређеним реформама у правцу централизације државе показивао је да се од Срба очекују и додатни компромиси, мимо већ преузетих обавеза, што је карактеристика за очекивања према онима који се не сматрају довољно „добрим“, тј. који су и даље по неком основу дискриминисани у односу на народе који имају пуну једнакост у међународном друштву. Сама чињеница и да кључни актери у међународном друштву нису желели отворено да подрже захтеве Србије да БиХ повуче тужбу против Београда, коју је 2003. године отворено захтевао министар одбране Борис Тадић, потврда су да међународно друштво још увек није потпуно „купљено“ новом улогом Београда.

Поред тога, ни реакције званичника у Сарајеву често нису потврђивале успешност напора Београда да се представи као актер који тежи стабилности и добросуседству. Примера ради, бошњачки члан председништва БиХ Белкић је крајем априла 2002. године истакао како односи са СРЈ „нису добри“ и позвао Београд да се не меша у унутрашња питања БиХ и да не дискримише држављане БиХ из ФБиХ при уласку у СРЈ, већ да им обезбеди исти статус као и онима који долазе из РС (Тапјуг 2002k). Захтев за изједначавањем статуса држављана БиХ из оба ентитета изнео је чак и српски кадар Младен Иванић, по ступању на место министра спољних послова БиХ, иако су његови ставови по осталим питањима били такви да су искључиво хвалили Београд, оправдавајући и сарадњу са РС као добру и подстицајну и за читаву БиХ (Beta 2003k). Ипак, паралелне везе Београда са Бањалуком су често у Сарајеву од стране политичара бошњачке и хрватске националности тумачене као заобилажење Сарајева и државног нивоа. Оно што је нарочито изазвало гнев бошњачких политичара била је поменута изјава Коштунице о „привремено одвојеном делу породице“, као и Ђинђићеве изјаве у којима се помиње да би, у случају независности Косова, то утицало и на целовитост БиХ и Македоније, те да судбина „протектората Косова и БиХ“ још није решена (Тапјуг 2002o). Тиме је имплициран могући сепаратизмом Срба у БиХ као „реванш“ за потенцијално признавање самоопредељења Албанцима на Косову и кршење територијалног интегритета Србије. Коначно, чињеница да БиХ није желела да повуче тужбу против СРЈ за геноцид била је највећи ударац за дестигматизационе напоре Србије који је долазио из Сарајева. Не само да није желела да повуче тужбу, већ су бошњачки званичници инсистирали на томе да ова тужба може да буде и добра и корисна за међусобне односе, како је то истакао Беликић. Са друге стране, српски политичари из БиХ константно су оспоравали легитимитет ове тужбе и позивали на њено повлачење, констатујући како је њу донело „муслиманско председништво“ БиХ 1993. године и како се Срби у БиХ с њом никад нису сагласили, али ни то није дало резултате јер је за повлачење тужбе био неопходан консензус сва три члана председништва. Најдаље је у одбрани тужбе отишао Сулејман Тихић који је жестоко реаговао и на Батићеве најаве контратужбе Београда, те истакао како су злочини Армије БиХ били спорадични и непланирани, а злочини Срба систематски, па је зато потребно да се Срби „суоче са истином

и наставе даље“ (Beta 2003ah). Овакве поруке дефинитивно нису слале позитиван сигнал међународном друштву у погледу односа Београда и Сарајева и нису доприносиле даљој дестигматизацији Србије.

Улазак у сферу партнерских односа (2003-2005)

Тачан тренутак прелаза у перцепцији укупних односа са БиХ од стране одлучилаца из Београда у партнерске је прилично тешко утврдити. Иако би се по неким срдачним изјавама могло закључити да се овај прелаз догодио још почетком 2003. године, чињеница да је средином 2003. године званични Београд истицао претњу од босанске тужбе и на њу реаговао прилично бурно говори у прилог томе да се у категорију партнерских односа могло ступити тек некад у другој половини 2003. године. Ниво границе ове две зоне је достигнут још у првом делу 2003. године, а помоћ да се ова граница пређе дефинитивно је учинио Солунски самит Западног Балкана и ЕУ одржан средином 2003. године. Наиме, како је то више одлучилаца из овог периода истакло у интервјуу, чињеница да је ЕУ пружила отворено обећање да ће читав регион постати део ЕУ и тиме део европске безбедносне заједнице, утицао је на то да се сва отворена питања перципирају мање претеће и да односи у региону генерално отопле (Интервјуи 1 и 2). Потписивање Споразума о двојном држављанству из маја месеца такође је утицао на то да Београд не гледа на Сарајево као на актера који покушава да спречи легитимне везе Србије са Србима из БиХ, те да тиме представља опасност по српске интересе (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020b, 2). Потписивање Споразума о повратку избеглица између Србије и БиХ из октобра 2003. године несумњиво је допринело и смањену перцепције Сарајева као претње по Србе (избегле) из ФБиХ (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020b, 2). Додатно ће овај аспект претње бити умањен након потписивања Сарајевске декларације о повратку избеглица јануара 2005. године. Наравно, на све то треба додати и чињеницу да су се догодиле и одређене персоналне промене у фебруару и марту 2003. године, које су утицале на овакву промену перцепције. На чело државне заједнице дошао је Маровић који је са много мање подозрења гледао на односе са Сарајевом од његовог претходника, председника СРЈ Војислава Коштунице. Такође, мање подозрења према Сарајеву имао је и нови премијер Зоран Живковић, у односу на трагично убијеног премијера Ђинђића, који је више пута отворено говорио о БиХ као о још увек отвореној теми, па и правио аналогije између РС и Косова. Иако ће Живковић отићи са премијерског места након годину дана, а њега наследити Коштуница, то неће променити укупну перцепцију у односима у негативном правцу. Додатну позитивну промену донеће и избор Бориса Тадића, рођеног Сарајлије, за председника Републике Србије у лето 2004. године чији су погледи на регион начелно били веома помирљиви и без оптике сукоба.

Помак у позитивном правцу био је приметан и кроз интензификацију употребе дискурса „добросуседства и партнерства“. При посети Сарајеву у новембру 2003. године, председник СЦГ Маровић је истакао како сматра да је почела нова и боља фаза у односима у региону (Tanjug 2003f). Мало након тога ће и амбасадор СЦГ у Сарајеву Вукићевић истаћи како се односи „стално унапређују“ (Tanjug 2003p). При предаји акредитива новог амбасадора БиХ у Србији, Маровић ће истаћи како су СЦГ и БиХ у последње три године „оствариле динамичну сарадњу“ (Beta 2003q). На састанку са председником Савета министара БиХ Аднаном Терзићем фебруара 2004. године, Маровић ће констатовати „очигледан напредак“ у односима СЦГ и БиХ (Beta 2004j). Потпредседник нове Владе Србије Мирољуб Лабус истаћи ће марта 2004. године позитиван поглед на БиХ из Београда, те жељу за добросуседством и сарадњом (Tanjug 2004i). Наредног месеца, Сарајево ће посетити и нови министар спољних послова СЦГ Вук Драшковић који ће изразити и уверење да ће се сва нерешена питања две државе решавати споразумима, што ће бити индикатор пораста поверења у однос са суседом

(Tanjug 2004b). На састанку Међудржавног савета за сарадњу маја 2004. године, биће поново констатован „континуиран напредак у односима“ (Beta 2004k). Маровић ће на састанку са Терзићем у Мостару јула 2004. године истаћи да је „све оптимистичнији у погледу односа са БиХ (Tanjug 2004v). Са употребом дискурса „добросуседства и партнерства“ наставиће и у току друге половине 2004. и током 2005. године и председник Борис Тадић. Ипак, биће приметно опадање интензитета употребе овог дискурса код званичника крајем 2004. и у првом делу 2005. године. Маровић ће на састанку Међудржавног савета за сарадњу крајем фебруара 2005. године истаћи да су односи са БиХ „добри“ и изразити уверење да ће и додатно напредовати (Beta 2005g). Позитиван став о стању у односима могао се чути и при разговору Мирољуба Лабуса са делегацијом ФБиХ предвођену федералним премијером при њиховој посети Београду марта 2005. године (Влада Републике Србије 2005в).

Са друге стране, дискурс који потенцира претње и препреке за сарадњу губиће на интензитету у другој половини 2003. године и биће изузетно ретко употребљаван у првом делу 2004. године, када ће дискурс позитивних перцепција бити на врхунцу. Почетком 2004. године СЦГ ће реаговати негативно на чињеницу да ће БиХ одложити укидање царина на производе из СЦГ, али ће се тензије релативно брзо стишати, након разговора министара Луковца и Дока (Beta 2004h). У априлу месецу ће нови министар одбране СЦГ Првослав Давинић указати на опасност од исламског тероризма из БиХ, али за овакав развој околности неће бити означено као одговорно званично Сарајево (Tanjug 2004l). У другој половини августа 2004. године, српско Министарство за дијаспору истаћи ће како је положај Срба у Федерацији БиХ (нарочито у Сарајевском и Тузланском кантону) далеко од доброг, чиме ће указати на забринутост Србије која и даље постоји у овом домену (Tanjug 2004n).

Од друге половине 2004. године, одлучиоци из Београда ће почети да отворено изражавају бригу за опстанак РС, што је доживљавано као отворена претња и по безбедност Србије и српског народа. Томе ће превасходно допринети притисак од стране Канцеларије високог представника на српске кадрове да се пристане на реформе војске и полиције, те да се спроведе сарадња са МКТЈ. У склопу ових притисака, један од најрадикалнијих потеза била је смена готово 60 функционера Републике Српске, међу којима је био и председник Скупштине РС и председник Српске демократске странке Драган Калинић. Употреба ових оштрих мера, на које је Високи представник имао права према изузетно широким „бонским овлашћењима“, подигла је сумњу да ће ОХР, уз подршку Бошњака, наставити са даљим притисцима који би водили смањивању овлашћења, а можда и укидању РС. Коштуница ће изразити забринутост због „врло слободних и креативних тумачења Дејтона“ и истаћи како се мора очувати дејтонски поредак у БиХ, ставивши на тај начин до знања да Србија страхује за очување РС (Влада Републике Србије 2004). На састанку са премијером РС Драганом Микеревићем крајем 2004. године, амбасадор Вукићевић сагласиће се да су мере Педија Ешдауна против руководства РС изазвале кризу (Tanjug 2004m). Почетком 2005. године, Коштуница ће опет истаћи потребу очувања ентитета који представљају „темељ Дејтона у БиХ“, а ова забринутост Србије биће толико изражена да ће чак и Ешдаун директно морати да каже на састанку са Коштуницом да нема намеру да спроводи реформе у војсци и полицији без сагласности конститутивних народа (рачунајући и Србе), те да „никад није имао намеру да укине РС“ (Влада Републике Србије 2005а). Ово ће привремено умањити забринутост почетком 2005. године и омогућити опстанак у партнерској зони, иако на самој граници са ривалском. На пролеће 2005. године, Коштуница ће отворено указати и да Србија види одлуку о суспензији примене Споразума о слободној трговини са стране БиХ (на иницијативу Бошњака) као веома претећу по своје интересе, али и по принцип слободне трговине (FoNet 2005b). Коначно, иако се неће служити терминима „претња“ или „препрека“, министар Драшковић и председник Тадић ће прилично јасно стављати до знања да је наставак тужбе нешто што дефинитивно квари перцепцију Београда о карактеру односа, те

да је Београду и даље веома стало да она буде повучена. Све ово показује колико су, без обзира на улазак у партнерску сферу и опадање перцепције претње, односи били веома близу повратку у зону која је ближе непријатељском полу.

Стратегије дестигматизације које су интензивно примењиване у овом периоду јесу стратегија камуфлаже и компензације и стратегија одбацивања стигме, а по први пут је примењена и стратегија признања стигме. Стратегија стигматизације бившег непријатеља није примењивана у овом периоду у свом изворном облику, за разлику од претходног периода.

Стратегија признања стигме први пут је примењена новембра 2003. године, када се председник СЦГ Светозар Маровић извинио грађанима БиХ „за свако зло“ које им је нанео „било који грађанин СЦГ“ (Beta 2003r). Иако прилично опште, овакво извињење је веома важно, нарочито имајући у виду да није уследило слично извињење са друге стране, као што је био случај при размени извињења Маровића и Месића јесени 2003. године у Београду. Јеностраност овог извињења је додатно истакла његову катарзичну природу. Маровићев гест је наишао на одређене критике у Србији и РС, премда се нико од српских званичника од њега није оградао, а сам Маровић је истакао да сматра да је ово извињење и у интересу РС (Тањуг 2003d). Маровић је и експлицитно потврдио да је овај акт учинио како би смањио терет ратног наслеђа са народа, рекавши да „Влада мора да клекне, да би њен народ остао на ногама“ (Тањуг 2004j).

Ова стратегија ће бити примењена још експлицитније и директније у новембру 2004. године, када ће се председник Тадић извинити „свима према којима су злочин починили припадници српског народа“ (Beta 2004m). Оваквим извињењем, за разлику од Маровићевог које је било ограничено на грађане СЦГ (и хипотетички је могло да се односи и на извињење Србину у БиХ који је страдао од Бошњака из Србије или Црне Горе), Тадић је преузео одговорност у име српског народа, а не само у име Србије или СЦГ (као што је то чинио Маровић). Дакле, преузео је одговорност у име Срба у БиХ, односно за све оно што су починили припадници Војске Републике Српске или српских паравојних формација за време рата. Овакво извињење било је далеко шире и подразумевало је одступање од праксе да Београд прихвата одговорност само својих држављана или органа, па се овога пута званични Београд поставио у позицију преузимања одговорности за поступке српског народа и ван Србије. Тадић је, уистину, истакао и да је за злочине „немогуће оптуживати један народ“ и да „није цели српски народ чинио злочине“, већ појединци (Beta 2004m).

Следећи важан гест у овом смислу био је одлазак председника Тадића на комеморацију жртвама у Сребреници јула 2005. године. Иако се није експлицитно извинио, Тадић је својим присуством, заједно са председником РС Чавићем, послао важну симболичку поруку (B92 2005b). Тадић је нагласио да ће у Сребреницу отићи да би се „поклонио жртвама“, те јасно ставио до знања да заговара суочавање са овим ратним злочином, посебно похваливши притом комисију коју је формирала Република Српска, а која је утврдила број погинулих и храбро обелоданила чињенице у вези са Сребреницом (Beta 2005j). Јасно осуђивање стрељања бошњачких младића из Сребренице у Трнову од стране јединице „Шкорпиони“ (чији је снимак видео читав регион) стигло је од председника и Владе Србије, настављајући претходно поменуте потезе усмерене према суочавању са догађајима у Сребреници. Војислав Коштуница је, примера ради, рекао како је на снимку реч о „бруталном, бездушном и срамном злочину“, док су починиоци брзо ухапшени (B92 2005c). Но, ове поруке су се ограничавале на конкретан догађај из Трнова, а не на шири контекст злочина у Сребреници. Поред ових потеза, било је назнака да су могући и други слични поступци, као што је усвајање резолуције Народне скупштине Републике Србије која би осудила злочин у Сребреници, али се тако нешто на крају ипак није догодило. Још један случај који је био на

граница, мада се тешко може потпуно сврстати у право признање стигме, била је заједничка изјава премијера Коштунице са председником и премијером РС Чавићем и Букејловићем у којој су осуђени злочини које су чинили Срби, али и злочини над Србима, при чему је посебно истакнут и „масовни злочин у Сребреници“ (Deutsche Welle 2005). Но, како ова порука није садржала елемент извињења, већ је настојала да избалансира злочине над Србима са онима које су починили Срби, она тешко може бити сврстана у ову стратегију.

Стратегија камуфлаже и компензације интензивно је примењивана и у овом периоду. Један од првих примера примене ове стратегије било је упућивање саучешћа због смрти Алије Изетбеговића од стране Светозара Маровића с јесени 2003. године (Танјуг 2003е). Овакав гест, иако протоколаран, послао је поруку компромиса од стране Београда и спремности за превазилажење „ратовања историјом“, имајући у виду да је познато да Београд на Изетбеговића гледа као на једног од одговорних за рат, али и за одређене злочине Армије БиХ. Но, далеко важнији елемент биће чињеница да ће Србија и даље слати одређене сигнале Бањалуци да је добро да попусти у преговорима унутар БиХ, што ће довести и до прихватања РС да се формирају јединствене оружане снаге БиХ. Оваква помоћ Србије да се добије концесија Бањалуке у погледу стечених права свакако је слала поруку о томе како је Београд променио свој приступ односима са БиХ.

Поред тога, настављена је и пракса из прошлог периода у домену изјава које гарантују суверенитет и целовитост БиХ, али и које позивају на даљи напредак у односима. Коштуница је наглашавао како чувањем Дејтона Србија показује „приврженост поштовању међународних споразума“, што је требало да помогне у деетикетирању Србије као „кршитеља међународних споразума“ (Влада Републике Србије 2004). Потпредседник Владе Србије Лабус ће и обећати и коначно уклањање свих разлика између РС и ФБиХ у третману од стране Србије (Танјуг 2004и). Најдаље је у предлозима о приближавању отишао министар Драшковић, који је током 2004. године позивао на дугорочно „уклањање граница“ у смислу уклањања полиције и војске са границе, како их грађани не би осећали и како би оне остале „само на мапама“ (Танјуг 2004б). Драшковић се, такође, отворено заложиио и за интеграционе процесе у војном и полицијском домену између СЦГ и БиХ (Танјуг 2004г). Поред тога, Београд ће у овом периоду предложити и још читав низ споразума, од којих ће велики број бити и реализован (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020b, 2–3). Сама чињеница да је Сарајево било прва дестинација у иностранству у коју су у посету отишли нови министар спољних послова Драшковић, као и потпредседник Владе Србије Лабус, те прва дестинација у региону коју је посетио председник Тадић, слала је поруку да Београд жели најближе могуће односе са Сарајевом. Београд ће чак, кроз изјаве Тибора Варадија, стављати до знања да би био спреман да у вансудској нагодби понуди и неке врсте материјалних компензација или концесија за жртве рата у БиХ, уколико би БиХ одустала од тужбе за геноцид. Ипак, овакав сценарио се није догодито пошто бошњачка елита никада није озбиљно ни разматрала повлачење тужбе (Танјуг 2004г).

Стратегија одбацивања стигме примењивана је у три вида. Први вид је континуиран у односу на претходну фазу и односи се на напоре да се оспори или повуче тужба БиХ против СЦГ, који је био део напора да се одбаци могућност коначног лепљења етикете „починитеља геноцида“. Драшковић и Тадић су тврдили како је она проблематична јер је супротна европском духу споразумевања и сарадње (Beta 2004о; Танјуг 2004q). Драшковић је тужбу настојао да делегитимизује и тврдио да су њом тужене и „стотине хиљада људи у Србији који су се борили против рата и злочина“, одбијајући тако да се одговорност режима прелива на грађане (Танјуг 2004u). Нови заступник СЦГ пред МСП Радослав Стојановић рекао је и како очекује да Србија буде ослобођена, те да се не може показати како је држава имала намеру да почини геноцид, јер државе не могу имати овакву намеру (Beta 2005а).

Други вид одбацивања стигме био је карактеристичан за Драшковића и базирао се на одвајању Милошевића и његове одговорности од одговорности Београда, те на инсистирању да само он и његов режим треба да буду кажњени, а не и Србија. Драшковић је упорно инсистирао на томе да је основна „морална димензија одбране СЦГ“ то да она не може да буде одговорна за Милошевићеве злочине јер их она није ни починила, већ појединци, али да мора јасно да се као „нова Србија“ дистанцира од њих (Tanjug 2004c). „Слободан Милошевић није Србија и они који су чинили злочине нису Србија“ – јасно је истакао Драшковић након састанка са Мартином Рагузом, председником Представничког дома БиХ средином 2004. године (Tanjug 2004s). Под овакав вид деловања може се подвести и поменуто Тадићево инсистирање, након упућеног извињења, да одговорност за злочине сносе појединци, а не српски народ. Трећи вид одбацивања стигме било је одбијање да се прихвати етикета Србије као јединог одговорног за ратне злочине. Овакав поступак применио је Тадић када је након извињења изјавио да и други треба да упуте извињење Србима за своје злочине, као и Коштуница када је осудио све злочине (и оне почињене од стране Срба, али и оне над Србима) у поменутој декларацији са челницима РС.

Резултати примене компромисних стратегија у овом периоду били су бројни и видни. На рачун Београда су стигле бројне похвале од међународних актера. Функционери БиХ су добро реаговали на иницијативе Београда, па ће Иванић на пролеће 2004. године рећи како су БиХ и СЦГ „две суседне и пријатељске земље“ (Tanjug 2004o), а амбасадор БиХ у Београду Томислав Леко истаћи ће на лето 2004. године како су односи СЦГ и БиХ „веома добри“ и како „дживљавају вртоглави успон“ (Tanjug 2004t). И бошњачки функционери, попут Терзића, потврдиће свој „све већи оптимизам“ у погледу односа са Београдом и констатовати напредак у сарадњи (Beta 2004j; Tanjug 2004v). Све ово ће бити веома позитивне поруке које ће се послати у међународно друштво. Њих ће пратити и наставак рада Савета за међудржавну сарадњу, изузетна динамика међусобних посета, потписивање великог броја важних међудржавних уговора – све су ово ствари које ће бити важан капитал који је Србија могла пред међународним друштвом да искористи као основ за захтевање дестигматизације и за доказивање да успешно игра своју улогу „доброг суседа“ према некадашњем непријатељу. У овом периоду, СЦГ ће остварити одређене важне резултате, као што је добијање Студије о изводљивости о чланству у ЕУ. Но, оно што ће недостајати за бржи напредак током 2004. године била је сарадња са МКТЈ. Она ће се захукати тек 2005. године, тако да ће позитивне поруке са ове позорнице донекле остати у сенци застоја на важној позорници сарадње са МКТЈ.

Пораст претње и маргинални повратак у поље ривалских односа (2005-2009)

Још од друге половине 2004. године, а нарочито од почетка 2005. године, пораст перцепције претње је био приметан, али и релативно контролисан. До значајне промене ће доћи у другој половини 2005. године. Карактер односа са Сарајевом почеће да се перципира од стране актера из Београда као да није потпуно партнерски, а претња ће се посматрати као већа и акутнија. Дискурс „сарадње и добросуседства“ биће значајно редукован од друге половине 2005. године. Тек ће током 2006. године овај дискурс бити донекле обновљен, што се види из заједничке изјаве новог амбасадора Србије у Сарајеву Спасовића са новим бошњачким чланом председништва БиХ Харисом Силајџићем, у којој су констатоване историјске, привредне, културне, традиционалне и остале компатибилности две државе (Beta 2006c). Ипак, и у оваквим изјавама сарадња више није оцењивана као „добра“ од стране српских званичника, а речи као што су „успон“, „напредак“, па чак и „пријатељство“ више нису провејавале кроз изјаве српских званичника. У овом периоду, фокус похвала из Београда прелио се на односе са Бањалуком, а оцене односа са Сарајевом су и у погледу изјава и у

погледу делања пале у други план. Док су се сусрети са званичницима РС интензивирали, дошло је до замирања Савета за међудржавну сарадњу са БиХ, као и динамике потписивања споразума који спадају у шири приступ „сарадње и добросуседства“. Посете Сарајеву биле су ретке и на nižем нивоу. Од почетка 2008. године, након што БиХ није признала Косово (јер је овакву одлуку немогуће донети без сагласности Срба), али и након што су одређени званичници БиХ, попут Жељка Комшића, истакли потребу за разумевањем важности Косова за Србију, дошло је до благог успона у перцепцији. Ипак појмови добросуседства, добрих односа и партнерства нису се враћали у употребу (Beta 2008с). Током 2009. године ће доћи до поновног видног успона употребе овог дискурса у изјавама званичника Србије, са нарочитим фокусом на економску сарадњу и на сарадњу у секторима одбране и унутрашњих послова.

Са друге стране, изјаве које су указивале на пораст претње по српске интересе која долази из Сарајева (пре свега од ОХР и Бошњака) почеле су да се нижу у овом периоду. Пораст перцепције претње уследио је након оптужби на рачун Београда које су заједнички стигле од Аднана Терзића, где је власт у Србији означена као одговорна за то што РС није пристала на реформе полиције (Beta 2005е). Овако оштра реакција на прву ситуацију у којој РС није пристала на одрицање од надлежности које јој припадају Дејтоном поново је пробудила сумњу у то да је централна намера Бошњака да развласти РС. Драшковић је најпре оштро реаговао, рекавши како овакве изјаве нарушавају добросуседство и сарадњу, указујући да Београд на њих не може гледати добронамерно (Beta 2005е). У наредним годинама, изјаве о потреби „опстанка“ РС ће се интензивирати под утицајем потеза каква је била резолуција Конгреса САД о Сребреници, а који су тумачени и као вид притиска за нестанак РС (Beta 2005l). На јесен 2007. године премијер Коштуница ће опстанак РС чак навести и као национални циљ једнако важан као и очување Косова, због чега ће Комшић упутити претње Коштуници да ће „добити по прстима“ и изнова изазвати жестоку реакцију српске владе (Deutsche Welle 2007). Нешто мало након Коштунице, и Вук Јеремић ће истаћи како је Србија „животно заинтересована“ за очување дејтонског поретка у БиХ, што значи и РС као њеног дела (Влада Републике Србије 2007).

Ипак, треба напоменути и да је својеврсна секуритизација положаја РС била последица не само перцепције претње која долази по РС од стране Бошњака, Хрвата или ОХР, већ и претње која је долазила по територијални интегритет Србије у погледу питања Косова. Наиме, српски политичари су од краја 2005. до краја 2007. свесно правили аналогije између самоопредељења Албанаца на Косову и самоопредељења Срба у БиХ. То је у првој фази нарочито интензивно чинио министар спољних послова Драшковић (Beta 2005k, 2005l, 2006а), а потом и министар за Косово и Метохију Слободан Самарџић (Beta 2007с; Танјуг 2007а). На овај начин су покушавали да укажу на могући домино ефекат јностраног проглашења независности од стране косовских Албанаца и на могући сличан сценарио у БиХ и Македонији, те да подстакну међународно друштво да иде у правцу компромиса који би омогућио формално очување територијалног интегритета Србије. Тако је секуритизација положаја РС била једно време и средство у управљању претњом од сецесије Косова.

Ипак, и након одустајања Србије од повлачења оваквих паралела с краја 2007. године, Србија ће наставити да указује на то да постоје притисци на РС и да их она доживљава претеће, па ће то на јесен 2008. године поцртати и први потпредседник Владе и заменик премијера Ивица Дачић (Танјуг 2008а). Дачић ће рећи да је Србија „животно заинтересована“ за опстанак РС и на састанку са потпредседником САД Бајденом у Београду на пролеће 2009. године, чиме ће показати да се свака претња по опстанак РС перципира као „животна“ и за Србију (Танјуг 2009б). У другој половини 2009. године перцепција претње по РС поново ће бити у успону. Високи представник у БиХ Валентин Инцко ће пре и након преговора у Бутмиру о реформама Устава БиХ запрети примену бонских овлашћења и оштрих мера

против Милорада Додика и власти РС, а средином 2009. године ће и поништити одређене акте РС, што ће изазвати негативну реакцију Београда (Tanjug 2009f). Током 2009. године председник Србије Тадић ће истаћи како сматра одређене одлуке Инцка нелегитимним, а и он и министар Јеремић ће више пута истаћи како руководство РС има пуни легитимитет и како Србија не жели да Бањалуци „заврће руку“ (Beta 2009c; Tanjug 2009k).

У изјавама српских политичара постало је приметно да се и тужба БиХ све више посматра као претња. Ово је последица и неуспеха да политика базирана на извињењима и симболичним гестовима попут Тадићеве посете Сребреници доведе до резултата и одбровољи Бошњачке да пристану на повлачење тужбе против Србије (СЦГ). У интервјуу за потребе овог доктората, један од кључних одлучилаца из овог периода рекао је како је био разочаран чињеницом да са бошњачке стране на српске компромисне гестове и извињења није долазила претерано позитивна реакција, те да није било никога ко би започео сличан процес суочавања са прошлошћу унутар бошњачког корпуса, осим донекле Сулејмана Тихића (Интервју 5). Очигледно су очекивања о прихватању извињења и повлачењу тужбе била изневерена, а претња од опстанка тужбе је у међувремену порасла и због пресуда МКТЈ у којима је правоснажно установљено да су поједини официри ВРС одговорни за геноцид у Сребреници. Иако је Србија имала још приличан број аргумената за одбрану од сопствене одговорности за овај злочин, чињеница да је он окарактерисан као геноцид у пресудама МКТЈ ишла је у корист тужиоца и повећала претњу да Србија потенцијално буде проглашена за државу одговорну за спровођење или помагање у спровођењу геноцида, чиме би била дуготрајно стигматизирана и чиме би бројни дестигматизациони напори пали у воду.

Након што ће пресудом 2007. године геноцид бити констатован, али Србија ослобођена одговорности за његово спровођење и проглашена кривом што је пропустила да казни његове починитеље, страх од пресуде ће опасти, али ће остати бојазан од тога како ће се ова пресуда интерпретирати. О кампањи која је имала за циљ неадекватну интерпретацију ове пресуде, коју је Србија доживела као ослобађајућу, отворено је говорио министар спољних послова Драшковић на пролеће 2007. године, такође истичући да она не доприноси добросуседству (Beta 2007a). Поред тога, чињеница да је МКТЈ у овом периоду ослободио људе попут Насера Орића, једног од команданата Армије БиХ, од одговорности за злочине над Србима у источној Босни, претила је да оснажи утисак по коме су само Срби чинили ратне злочине. То би знатно отежало дефинитивну еманципацију Србије од стереотипа и етикета везаних за ратне злочине деведесетих, а страх од овакве перцепције је отворено изнео и председник Србије Борис Тадић, истичући како овакво преливање одговорности на један народ не би било ни добро ни праведно.

Понашање Сарајева ће се у одређеним тренуцима посматрати и као претеће по Србију у погледу Косова. Почетком 2007. године је министарство иностраних послова БиХ Свен Алкалај нотифицирао Србији како споразум о двојном држављанству са БиХ више не важи (Beta 2007b). Ова нотификација била је двоструко претећа – прво, њоме је дерогиран један постојећи договор две државе који је био у корист српског народа у БиХ и створена перцепција да Сарајево жели да нашкоди легитимним интересима Срба у БиХ. Друго, чињеница да је званично Сарајево констатовало како овај споразум више не важи јер је држава потписница (СЦГ) престала да постоји представљала је фактичко негирање тога да је Србија директан наследник СЦГ. Ово је за Србију био веома опасан чин, јер се на континуитету са СЦГ и претходно СРЈ базира и заштита њених права на Косову по резолуцији 1244 и Кумановском споразуму, као и многе друге уговорне обавеза и чланства у међународним телима. Овакав потез није могао много да нашкоди ставу међународног друштва да је Србија директни настављач СЦГ, са чиме се сагласила и Црна Гора, а што су признали и констатовали и кључни међународни форумима попут УН. Ипак, чињеница да су одређени политичари у БиХ отворено довели у питање овај континуитет и то баш у време

преговора о статусу Косова свакако је била неповољна, па и претећа по Србију, као могући заматак још једног елемента оспоравања права Србије на територијални интегритет и суверенитет на Косову. Брзом реакцијом српских кадрова у власти БиХ, који су констатовали како уговор непромењено важи, ова кратка криза је преброђена у корист Србије, односно тако што је констатовано како је споразум и даље на снази. Но, БиХ ће и даље наставити да повремено шаље негативне поруке за Србију у погледу статуса Косова, иако неће признати Косово. Најбољи пример за то биће чињеница да представник БиХ неће бити присутан у сали ГС УН приликом гласања за тражење саветодавног мишљења од МСП-а у вези са декларацијом о независности Косова.

Коначно, у овом периоду је поново оживела перцепција да Србији прети деловање екстремних вахабистичких исламских група. Наиме, 2006. године долази до првих инцидената, када у Новом Пазару вахабисти прекидају концерт групе Балканика, а потом и праве инциденте испред џамије (Karanović 2007). Априла 2007. године припадници МУП-а Републике Србије на планини Нинаји улазе у сукоб са групом вахабиста, која је успоставила тренинг центар за обуку терористичких формација, и том приликом хапси велики број вахабиста (Karanović 2007). Званичници Србије, попут министра Расима Љајића, нису крили да су вахабистичке групе у Санџаку повезане са вахабистима у БиХ (Tanjug 2010g). Вахабизам на просторима Балкана развио се након рата у БиХ, а нарочито се пренео преко припадника јединице Ел Муџахид, која је припада Армији БиХ. Спекулисало се и да је толерисање успона вахабизма од стране сарајевског муфтије Мустафе Церића охрабрило и омогућило њихов развој у читавом региону, па и у Србији (Turudić 2010). Имајући све то у виду, деловало је да је за пулс вахабизма у Србији веома битно постављање бошњачких верских и политичких лидера, те да би њихово толерисање могло довести до успона ових радикалних идеја и угрозити безбедност Србије, нарочито на територији Санџака. Од тога да ли ће безбедносне структуре БиХ активно деловати против вахабиста на својој територији могла је зависити и безбедност Србије. Треба додати и да се овакав успон вахабизма догађао у тренутку када је у исламској заједници у Србији дошло до поделе на две струје, што је довело и до антагонизације међу Бошњацима у Србији, али и до отварања могућности за пораст радикализма усмереног према држави Србији, нарочито код следбеника струје која је била блиска Сарајеву и Мустафи Церићу, а коју је предводио муфтија Муамер Зукорлић. Због тога је понашање Сарајева постало додатно важно за стабилност Србије у овом контексту, иако се свакако не може рећи да је понашање бошњачких политичара из Сарајева било претња само по себи.

Стратегије дестигматизације примењиване у овој фази су стратегија камуфлаже и компензације, мада иницијално мање интензивно него у претходној фази, док друга компромисна стратегија (признања стигме) није примењивана. Са друге стране, стратегија одбацивања стигме примењивана је веома интензивно у овом периоду, а нарочито до 2007. године и окончања процеса у вези са тужбом БиХ против Србије за геноцид, док је стратегија стигматизације бившег непријатеља коришћена маргинално и не у потпуно чистом облику.

Стратегија камуфлаже и компензације у овом периоду била је иницијално далеко мање разноврсна и мање интензивна него у претходном периоду. Као један покушај примене ове стратегије може се навести иницијатива правног заступника СЦГ (касније Србије) пред МСП Радослава Стојановића, да СЦГ, БиХ и Хрватска направе заједнички фонд којим би се исплаћивале надокнаде свим жртвама рата, а да се, заузврат, одустане од тужби (Beta 2006d). Тиме је Београд демонстрирао и спремност на материјална одрицања, зарад слања позитивне поруке о суочавању са последицама ратова деведесетих година, али је уједно желео и да ове напоре колективизује и да их не учини унилатералним. Поред тога, једине активности које су се у почетку могле иоле подвести под ову стратегију, биле су (сада већ традиционалне) начелне изјаве званичника Србије да поштују територијални интегритет БиХ, те да блискост

са РС није супротна тежњи за што бољим односима са Сарајевом, већ да јој доприноси. Међутим, оштрица ових изјава прилично је „отупела“, јер су паралелно стизала и поменути кокетирања са тиме да неће бити легитимно Републику Српску спречавати да тражи самоопредељење, ако се то право призна Албанцима на Косову од дела међународног друштва. Србија није нарочито оштро реаговала ни на најаве из Бањалуке (пре свега од Милорада Додика) да би се могао организовати и референдум за независност РС, уколико она настави да буде под притиском Бошњака и међународне заједнице, што је такође слабило ефекат поруке о поштовању интегритета БиХ.

До интензификације примене ове стратегије долази тек од краја 2007. године. Најбољи пример примене ове стратегије било је одустајање од паралеле самоопредељења Албанаца на Косову и Срба у БиХ крајем 2007. и почетком 2008. године. Тиме је Србија, фактички, послала поруку да има солидан „штих“ у игри око Косова, а то је могућност дестабилизације БиХ и подстицања на проглашење независности РС уколико Косово прогласи независност – али да Србија не жели то да чини. Овакав потез дефинитивно је био важан сигнал Србије међународном друштву у контексту скидања етикете „прекршитељ међународних обавеза“, али је био и користан аргумент да Србија исто то захтева и у контексту Косова у својој кампањи против признања и за повратак преговорима са циљем постизања компромиса. Стиче се, дакле, утисак да би чисто из угла косовског питања реалполитички рационалније било да се наставило са подизањем тензија у БиХ (и да би то и урадила већина држава), како би се међународној заједници предочила опасност од домино ефекта уколико се пожури са признањем независности Косова, али да је Србија одабрала да се понаша прикладно и да се у овом контексту определи за шири приступ. Тај приступ је подразумевао настојање да оствари добитке на дестигматизацијском пољу, слањем поруке да поштује међународно право и да се Србија понаша прикладно и поштује своје суседе, а да се тек потом то све покуша искористити и у контексту Косова, где би захтевала од чланова међународног друштва да преиспитају своју дискриминаторну одлуку према Србији којом су признали једнострано проглашење независности дела њене суверене територије.

Тек након што је Србија престала са коришћењем ових аналогја, током 2009. године је нарочито интензивирала истицање недвосмисленог и чврстог става да је БиХ недељива и да се не сме нарушити њен територијални интегритет, притом напомињући да је неопходан и опстанак РС унутар БиХ. Изјаве ће пратити и нова кампања „пружања руке“ за сарадњу према БиХ. Примери тога су понуде које је министар економије Млађан Динкић послао ФБиХ за успостављање истог оквира за економску сарадњу који је договорен и са РС (Танјуг 2009g), као и инсистирање министра одбране Драгана Шутановца на потребама развоја сарадње у домену одбране (Танјуг 2009d). Најважнија пример оваквог деловања према ФБиХ свакако ће бити исказивање жеље за потписивањем Споразума о специјалним паралелним везама и са овим ентитетом (Танјуг 2009i). Тиме је Београд јавно желео да покаже како не жели партнерство само са Бањалуком, већ са читавом БиХ, и како је Србија пријатељ свих народа у БиХ – и хрватског и бошњачког, а не само српског (Beta 2009f). Још један компромисни потез из овог периода биће и понуда Бориса Тадића да се у Санџаку заједничким средствима са ФБиХ изгради школа „Босна“, који је дошао као одговор на негативне реакције због финансирања изградње и присуствовања отварању основне школе „Србија“ на Палама (Beta 2009j). Да је читав овакав блажи и умеренији приступ, који наглашава недвосмислену потврду суверенитету БиХ, донет и са намером „управљања утисцима“ међународног друштва о Србији, потврђује и изјава Драгољуба Мићуновића, утицајног члана тада владајућег ДС-а, који је управо 2009. године истакао потребу за оваквим деловањем којим би Србија „постепено стекла углед земље која је стабилизирајући фактор на Балкану“ (Танјуг 2009j). Такође, Србија је пружала у овом периоду и одређене економске уступке који су имали симболички важан значај. Међу њима се свакако издваја

одлука Србије да у време гасне кризе у зиму 2009. године своје не нарочито велике резерве гаса подели са БиХ (B92 2009). Тиме је Србија одабрала да науштрб своје енергетске безбедности пошаље поруку солидарности и жеље да се помогне суседу у невољи.

Стратегија одбацивања стигме у овом периоду заснивала се испрва на покушајима дискредитације тужбе БиХ за геноцид и на одбијању прихватања ове етикете. Председник СЦГ Маровић је крајем 2005. године при посети Бањалуци изнео став како ова тужба није у духу европских интеграција и сарадње, те да би зато било добро да се повуче (Tanjug 2005b). Радослав Стојановић је истицао како је немогуће доказати како су Срби као народ и СЦГ као држава имали геноцидну намеру, чак и ако су је имали појединци, чиме се тактика донекле променила будући да више није негирао геноцид већ одговорност српског народа или државе (Beta 2006d). Поред тога, континуирано су напорима Београда за дискредитацију покушавали да помогну и српски политичари из РС који су истицали како је ова тужба нелегитимна јер нема неопходну подршку Срба као конститутивног народа у БиХ. Чак и у само предвечерје суђења, почетком 2006. године, Стојановић је и даље инсистирао на повлачењу тужбе, истичући како ће пресуда којом би једна страна била незадовољна бити „препрека помирењу“ (Beta 2006d).

Како покушаји утицаја на повлачење тужбе нису успели, крајем фебруара 2006. године је започета расправа у оквиру спора и изношење доказа обе стране. СЦГ је у овом спору имала 10 сведока, међу којима су били и некадашњи командант УНПРОФОР-а у БиХ и угледни страни стручњаци који су тврдили да се тадашња СРЈ никако не може окривити за геноцид. У изјавама за јавност, Стојановић је изнео читав низ аргумената који су презентовани суду – од старог става да СРЈ није била чланица УН 1993. године и да стога није могла бити тужена (којом се оспорава надлежност); преко оспоравања да је постојала намера да се било који народ у БиХ уништи, што је неопходно за квалификацију злочина као геноцида; па све до оспоравања броја жртава који су истицали Бошњаци, иако је истакао да „СЦГ прихвата да су Муслимани највише страдали за време рата“ (Beta 2006e). Овакво признање, ипак, није значило било какво прихватање стигме јер није речено да су за такав исход одговорни Срби, Србија или било ко други, већ само констатовано стање у погледу броја жртава. Негирана је и контрола Београда над РС за време рата и истицано да је Београд прихватањем мировних планова покушавао да заустави рат у БиХ (Beta 2006e). Тако је негирана и етикета „агресора“, о којој се није у поступку формално расправљало и одлучивало, али која се фактички индиректно проблематизовала током читавог процеса. Стојановић је чак нагласио и да је војна помоћ коју је Београд упућивао према РС била нужна јер су и бошњачку страну наоружавали Турска и Иран, тиме покушавајући да додатно легитимизује улога Београда у рату у БиХ (Beta 2006e). Бесмисао тужбе поново је истицана и тезом да би пресуде да је Београд крив „теоријски, ставила РС на страну жртве, а Косово на страну наводног починитеља“, а поцртавано је и да би пресуда да је Београд крив допринела порасту националистичких снага (Beta 2006e). Након пресуде МСП 2007. године, Београд је настојао да ојача тумачење ове пресуде као „ослобађајуће“, имајући у виду да је њоме констатовано да Србија није одговорна за геноцид, те да стави у други план чињеницу да је њоме констатовано и да је Србија одговорна што није учинила све да казни починиоце, као и да је злочин у Сребреници и дефинитивно квалификован као геноцид овом пресудом. Међутим, и ове активности су временом опадале у другој половини 2008. и током 2009. године.

Стратегија стигматизације бившег непријатеља је упитно да ли је примењивана у овој фази. Постојали су одређени случајеви који су на граници тога да ли могу да се квалификују у ову стратегију. Постављање питања ко ће надокнадити штету за, примера ради, Србе који су протерани из Мостара (а који су чинили 20% становништва града) од стране Радослава Стојановића пред међународним судом било је својеврсни покушај етикетирања БиХ као државе која треба да преузме одговорност за ратне злочине почињене у њено име (Tanjug

2007b). Ипак, чињеница је да је оваква изјава дата у контексту одбране од тужбе за геноцид, те да није урађено ништа додатно да се од БиХ заиста затражи надокнада (попут подизања контратужбе, као што је то био случај против Хрватске) чини покренуто питање више реторичким средством које је служило у склопу одбацивања захтева да Београд плати одштету бошњачким жртвама, него правим покушајем стигматизације бившег непријатеља. Србија је након пресуда из 2006. и 2008. године покушавала да недвосмислено етикетира једног од команданата Армије БиХ Насера Орића као одговорног за ратне злочине над Србима, али је срџба за то што је он на слободи у овом тренутку била усмерена првенствено према МКТЈ, тако да је тешко рећи да је ово био покушај етикетирања саме државе БиХ као одговорне за његово некажњавање (Deutsche Welle 2006; Влада Републике Србије 2008г).

Ипак, пример у коме јесте достигнута граница потребна за класификовање одређеног поступка у ову стратегију десио се на лето 2006. године. Влада Србије је покренула нешто што је деловало као организована кампања указивања на злочине превасходно бошњачких и хрватских снага над Србима и Бошњацима лојалним Фикрету Абдићу (вођом тзв. Аутономне покрајине Западна Босна) у западној Босни у касно лето и рану јесен 1995. године. Најпре су снимци злочина завршили у медијима региона, а представници Владе Србије су ове снимке предали и канцеларији МКТЈ у Београду. Потом је Влада Србије позвала институције БиХ и Хрватске да реагују као што је Србија реаговала у случају Шкорпиона годину дана раније (Beta 2006f). Председник РС Чавић и премијер РС Додик, након састанка са Војиславом Коштуницом, заједнички ће поднети кривичну пријаву за ратне злочине против команданта Петог корпуса Армије БиХ Атифа Дудаковића тужилаштву БиХ (FoNet 2006). Бошњачке политичке елите ће моментално стати у заштиту Дудаковића. То ће допринети да се са етикетирањем Дудаковића лично и захтевом за његовим кажњавањем, пређе на етикетирање државе БиХ и бошњачких лидера, због чега је у овом случају могуће говорити о примени стратегије стигматизације бившег непријатеља. Чињеница да Тужилаштво неће иницијално подићи оптужницу против Дудаковић представљаће кључни основ да српски званичници започну са етикетирањем институција БиХ и Бошњака као некога ко не жели да се суочи са својом прошлошћу и да казни ратне злочине – већ као некога ко ратне злочине прикрива.⁹⁷ Позивање међународне заједнице да помогне да се БиХ подстакне или натера за суочавање са сопственом прошлошћу показивало је да Србија сматра да је због оваквих етикета за БиХ потешан и спољни надзор или „туторство“, што показује да је порука садржала одређене елементе стигматизације. Због свега наведеног, ову кампању можемо категоризовати у стратегију стигматизације бившег непријатеља, иако је овај случај и даље на самој граници.

Резултати примене негацијских стратегија у овом периоду били су делимични. Пре свега, Србија је ослобођена одговорности по тужби БиХ за геноцид. Ово је био засигурно један од најважнијих резултата за дестигматизацију Србије. Такође, скренута је пажња међународне јавности и на бошњачке и хрватске злочине над Србима у Босанској Крајини 1995. године, нарочито након емитовања снимка у којима се види како командант Петог корпуса Армије БиХ Атиф Дудаковић наређује одређене злочине. Бошњачка страна иницијално неће признати било какву одговорност Дудаковића и Армије БиХ, а ни Тужилаштво неће иницијално подићи оптужницу, али ће то коначно учинити 2018. године, чак 12 година након пријаве Додика и Чавића. У тренутку писања овог рада, суђење Дудаковићу још увек није окончано.

⁹⁷ Након тога, српско тужилаштво ће започети истрагу за ратне злочине које су Бошњаци починили над Србима у БиХ, као што су масовна убиства припадника ЈНА у Добровољачкој улици у Сарајеву и у Тузланској колони 1992. године. Ове злочине ће српски тужилац за ратне злочине Владимир Вукчевић наглашавати и при свом говору пред Европским парламентом почетком 2009. године (Beta 2009l).

Одређене успехе оствариће и компромисне стратегије. Примера ради, порука амбасадора БиХ у Србији Томислава Лека да су односи две државе пријатељски и да константно бележе узлазну путању из маја 2006. године била је симболички веома важна, нарочито јер је долазила од једног несрпског кадра из БиХ, односно етничког Хрвата (Tanjug 2006а). Такође, чињеница да се одустало од паралела између РС и Косова наишла је на похвалу у међународној заједници, а нарочито од новог високог представника Мирослава Лајчака, који је изразио уверење да се Србија искрено залаже за целовитост БиХ. Међународни актери генерално јесу схватили позитивно овакав потез Србије (Влада Републике Србије 2007). Чињеница да БиХ није признала Косово такође је био позитиван сигнал, мада не у великој мери, јер је свима било јасно да је то учињено због система у коме Срби могу да блокирају одлуку о признању, а да би Бошњаци и Хрвати у БиХ признали Косово, да су у могућности да ову одлуку донесу самостално.

Ипак, ефекти потеза у овом периоду нису били превелики. Србија није успела да докаже да се геноцид у Сребреници није догодио, док је констатовањем њене одговорности за некажњавање починиоца злочина етикета „кршитељ међународних обавеза“ додатно учвршћена. Изостале су осуде злочина над Србима са бошњачке стране. Стагнација у односима биће веома приметна, па ће је констатовати и српски политичари у БиХ, попут Николе Шпирића који ће средином 2008. године упозорио да две државе бележе двогодишњи период стагнације у односима (Влада Републике Србије 2008ж). Бошњачки политичари, а нарочито Харис Силајдић, заостриће свој речник према Србији, оптужујући је да крије ратне злочинце. Силајдић ће чак и јавно протестовати априла 2008. године због тога што је ЕУ „наградила“ Србију потписивањем ССП-а (Beta 2008i), а 2009. године ће оптужити Бориса Тадића да је његово присуствовање отварању основне школе „Србија“ на Палама, изграђене средствима Србије, удар на суверенитет БиХ (Beta 2009g). Силајдић и Комшић ће и одбити да буду у делегацији са српским чланом и тада актуелним председником Председништва БиХ Небојшом Радмановићем у посети Београду 2009. године. Све су ово биле прилично неповољне поруке које је Сарајево слало у међународни етар о својим односима са Србијом. Коначно, упркос одустајању од паралеле РС – Косово, државници у Србији ће и даље бити под притиском да подстакну српско руководство у РС на нове компромисе у реформи система БиХ, а однос према Косову код кључних актера неће бити промењен независно од одлуке Србије да престане са кокетирањем о могућем домино ефекту. Са друге стране, Сарајево ће послати и неке негативне поруке у вези са српском позицијом по питању Косова, као што је одлука да не подржи захтев Србије за саветодавним мишљењем МСП пред ГС УН. Упркос одређеним резултатима, ефекти примене стратегија у овом периоду нису били задовољавајући.

Повратак у партнерство (2010-2015)

Према је прелаз из једне у другу фазу према понуђеном моделу по дефиницији флуидан, поједине прелазе је посебно тешко прецизно одредити. Постојало је основа да се напредак у употреби дискурса сарадње у току 2009. године узме као почетна тачка нове фазе, као што је било основа и за то да се као тачка прелаз одреди неки каснији тренутак у току 2010. године. Из разлога прегледности, донета је одлука да се за улазак у нову фазу одреди почетак 2010. године. У овој фази долази до опадања перцепције претње од Сарајева и до померања перцепције карактера односа у позитивном правцу. Разлога због којих до промене долази баш 2010. године било је више.

Пре свега, након неуспелих преговора у Бутмиру на јесен 2009. године, Високи представник у БиХ није искористио своја овлашћења за кажњавање РС, што је указало да су његове претње очигледно биле недовољно искрене, те да ОХР не жели да ризикује и да понавља

овакве мере против РС, на које је био спреман неколико година раније. Такође, одлазак Месића са места председника у Хрватској (који је првих дана јануара запретио и употребом оружане силе у области Брчког уколико РС распише референдум), долазак Јосиповића на његово место и смиривање тензија од стране премијерке Косор, показале су да за РС опада и претња која долази из Загреба. Оваква промена свакако је утицала на то да се позиција РС почне посматрати као стабилнија, а претње по њу као мање акутне. Такође, чињеница да је почетком 2010. године дошло до хапшења велике групе вахабиста у њиховом логистичком центру Горња Маоча у БиХ, послала је позитивну поруку за могућност преливања претње, што ће потврдити и министар Љајић својом изјавом да Санцаку и Србији више не прети вахабизам из БиХ. Претња од могућности другачије интерпретације пресуде МСП из 2007. године готово је нестала. Коначно, било каква претња да ће БиХ признати Косово готово да је потпуно нестала до 2010. године јер су питања у којима би несрпски кадрови у БиХ могли да утичу на одлуку која не би била у корист Србије (као што је био случај са оспоравањем континуитета Србије и СЦГ или са одлуком да се не присуствује гласању у ГС УН о саветодавном мишљењу) готово нестала са агенде.

Иако је успон употребе дискурса добросуседства и сарадње у говорима српских званичника започет још 2009. године, његова употреба ће од 2010. године доживети значајан пораст. При потписивању Споразума Владе Србије и Већа министара БиХ о сарадњи у образовању, култури и спорту, српски амбасадор у Сарајеву констатовао је значај оваквог споразума за наставак и унапређење сарадње, што је био први индикатор промене перцепције Србије о томе колико је Сарајево отворено за сарадњу (Beta 2010b). Почетком марта 2010. године, приликом хапшења Ејупа Ганића у Лондону по потерници српског тужилаштва за ратне злочине, званичници Србије су отворено истакли како не би имали ништа против да се Ганић изручи Сарајеву и да му се тамо суди, што је био још један индикатор промене перцепције институција БиХ као недовољно објективних и непристрасних за суђење ратним злочинима почињеним од стране Бошњака (FoNet 2010a). Добра воља и Сарајева и Београда за успон у односима констатована је у декларацији усвојеној након тројног самита Ердогана, Тадића и Силајџића у Истанбулу пролећа 2010. године (Tanjug 2010g). У истој Декларацији, Београд и Сарајево ће заједнички похвалити и улогу међународне заједнице, рачунајући и ОХР, што ће бити важна промена у односу на критике поступања ОХР које су постојале свега неколико месеци раније. Почетком априла, Тадић ће посетити и Мостар након дужег временског периода и симболички показати да се перцепција српских одлучилаца променила, а том приликом ће бити потписан и Споразум о сарадњи у области туризма (Tanjug 2010p).

Ипак, први део 2010. године је, упркос поменути променама, остао без брзих и радикалних прелаза у поље партнерских односа. О томе сведочи чињеница да ће у дискурсу српских званичника и даље бити прилично присутне изјаве које указују на перцепцију претње из Сарајева. На прослави Дана Републике Српске у Бањалуци, 9. јануара 2010. године, председник Тадић је још једном напоменуо да су бонска овлашћења ОХР „контрапродуктивна“ (Tanjug 2010k). Крајем фебруара је Министарство за дијаспору Србије констатовало како су Срби у ФБиХ обесправљени (Beta 2010a). У другој половини марта, званични Београд је још једном указао на противљење централизацији БиХ без пристанка Срба (Влада Републике Србије 2010a). Иако је граматика безбедности промењена у изјавама, па више није било констатовања „животног интереса“ и потребе за „опстанком“ РС, очигледно је да ни перцепција претње није потпуно нестала. Коначно, да је тешко говорити о моменталној промени у перцепцији односа од ривалских ка партнерским говори и чињеница да је председник Србије Тадић почетком априла 2010. године реafirмисао дискурс „Сарајево кочи напредак“, тврђом да се Србија искрено залаже за напредак у односима, али да друга страна то не прихвата (Tanjug 2010q). Имајући све то на уму, може се констатовати да је прва половина 2010. године фактички међупериод који би можда могао да се сврста и у

завршне месеце претходне фазе, али је ипак сврстан у заметак фазе партнерства због поменутих позитивних промена које су наступиле у овом периоду.

Од друге половине 2010. године, па до средине 2012. године, уследиће фаза знатног успона у перцепцији карактера односа, те опадања перцепције претње од стране српских званичника. Приликом посете Сарајеву крајем јула 2010. године, премијер Србије Цветковић истаћи ће како у односима са БиХ „нема отворених круцијалних питања“ (Tanjug 2010c). Током јесени 2010. године, попредседник Владе Дачић посебно ће похвалити извињење Бакира Изетбеговића свим невино страдалима од Армије БиХ и констатовати како то доприноси бољој перцепцији могућности сарадње са Сарајевом (Tanjug 2010d). Оваквој промени најбоље засигурно је допринела и констатација Сулејмана Тихића, некадашњег председника СДА и члана председништва БиХ, да је „Добровољачка несумњиво злочин“, коју је дао маја 2010. године у контексту расправе око судбине Ејупа Ганића (RTS 2010). Првих дана 2011. године је и изјава Бакира Изетбеговића о томе како „неће подржати политички авантуризам у Санџаку“ свакако допринела смањењу перцепције претње која из Сарајева долази по стабилност БиХ (Tanjug 2011c).⁹⁸ Марта месеца је председник Тадић истакао како Србија има добре односе не само са српским, већ и са бошњачким и хрватским политичарима Бошњака и Хрвата у БиХ (Beta 2011e). При посети Сарајеву јула месеца 2011. године, председник Тадић ће сусрете са званичницима БиХ окарактерисати отворено као „пријатељске“, уз помињање даљег напретка „добросуседске сарадње“ (Tanjug 2011i). Позитивну атмосферу у регионалним односима констатоваће и нови српски амбасадор Стојадиновић, при првом сусрету са Бакиром Изетбеговићем августа 2011. године (Tanjug 2011d). Оваква динамика употребе дискурса „добросуседства и сарадње“ биће настављена и у првом делу 2012. године. Након потписивања споразума о сарадњи у домену конзуларних послова, министар спољних послова Србије Јеремић ће марта 2012. године чак рећи и како је ово почетак нове фазе у односима две државе (Tanjug 2012d). Од јесени 2011. до пролећа 2012. године ће и низ споразума и заједничких изјава двеју држава садржати реч „сарадња“, међу којима предњачи сарадња у унутрашњим пословима и одбрани (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020b, 5–7). Почетком јуна 2012. године, министар Јеремић ће, на састанку Процеса сарадње у Југоисточној Европи, истаћи и како је стање у односима на Западном Балкану „никад боље“ (Beta 2012b).

У овом периоду ће интензитета употребе дискурса „Сарајево кочи напредак“ наставити да опада. Међутим, одређене претње из Сарајева ће се и даље помињати у изјавама српских званичника. Изјава члана председништва БиХ из реда хрватског народа Жељка Комшића да он признаје „Србију без Косова“ изазвала је оштар протест председника Тадића (Tanjug 2010m). Чињеница да се БиХ крајем августа и почетком септембра „нећкала“ у вези са предлогом резолуције Србије пред ГС УН о наставку дијалога са Приштином, такође је послала негативну поруку у вези са ставом несрпских кадрова у БиХ о територијалној целовитости Србије (Tanjug 2010a). Србија ће такође отворено негодовати због одлуке БиХ да не гласа за Вука Јеремића као председника ГС УН, при чему ће председник Тадић отворено рећи како овакво понашање „неће оставити добар утисак на Србију“ у погледу подршке кандидатима БиХ у међународним форумима у будућности (Beta 2012e). Такође, током 2011. године Србија ће и даље помињати да су наметнута решења неодржива и да је неопходан компромис сва три народа у БиХ, указујући да је за њу неприхватљиво наметање решења са којима се Срби у БиХ не слажу. Крајем новембра 2011. године, потпредседник

⁹⁸ У току 2011. године је, иначе, Турска посредовала између две исламске заједнице које су поларизоване од 2007. године, што је такође допринело опадању претње од екстерних утицаја на радикализацију Бошњака у Србији.

Владе Србије Божидар Ђелић истаћи ће да у региону постоје три отворена проблема: Косово, структура БиХ и питање имена Македоније, чиме ће указати да је питање структуре БиХ из угла Србије питање од ширег регионалног значаја, а не само једноставно унутрашње питање суседне државе (Tanjug 2011a).

Средином 2012. године у Србији ће доћи до промене власти. Оваква промена довешће до одређеног мањег подизања скепсе у Сарајеву и Загребу према намерама нових власти у Београду. Ипак, нове власти у Београду неће променити своју перцепцију односа са Сарајевом. Након састанка са Валентином Инцком, нови премијер Дачић ће у другој половини 2012. године нагласити како за Србију „нема ближих народа“ од грађана БиХ, Хрватске и Црне Горе (Beta 2012a). При посети Сарајеву крајем године, нови министар спољних послова Мркић ће истаћи како су односи са БиХ „добри и стабилни“, а у суперлативима ће о односима са БиХ говорити и крајем децембра, када ће истаћи и да БиХ има у Србији „искреног пријатеља“ (Министарство спољних послова Републике Србије 2012). Већ у јануару 2013. године, и Дачић ће посетити Сарајево и том приликом констатовати напредак у односима са БиХ и жељу за наставком развоја добросуседских односа (Tanjug 2013). У суперлативима ће се говорити о односима Београда и Сарајева и у декларацији усвојеној на трилатералном самиту Турске, БиХ и Србије маја 2013. године (Амбасада Републике Србије у Републици Турској 2013). При својој поновној посети Сарајеву септембра 2013. године, Дачић ће истаћи и како је учесталост међусобних посета добар показатељ намера обеју страна да се односи додатно унапреде на свим пољима (Beta 2013a). Индикатор приближавања биће и читав низ састанака на нивоима министарстава у областима спољних послова, унутрашњих послова и европских интеграција.

Овакав дискурс ће бити настављен и током 2014. године, па ће нови амбасадор Србије у Сарајеву Вукићевић у разговорима са Комшићем и Радмановићем констатовати како су односи добри и у успону (Ambasada Republike Srbije u Bosni i Hercegovini 2014a, 2014b). Средином 2014. године, након катастрофалних поплава у региону, тада свеже изабрани министар спољних послова (до тада премијер) Дачић ће похвалити солидарност и заједништво које је постојало током ове кризе у односима БиХ, Хрватске и Србије (Министарство спољних послова Републике Србије 2014). У првој половини 2015. године, министар Дачић ће приликом сусрета са званичницима БиХ, истаћи како су односи „на веома високом нивоу“, па и да је БиХ „један од најважнијих партнера“ Србије, чиме ће експлицитно бити показано да се односи доживљавају као несумњиво партнерски (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2015a). У другој половини 2015. године овакав дискурс постаће нешто ређи, паралелно са порастом употребе негативног дискурса у перцепцијама односа, али неће нестати. Најбољи показатељ да ће он и даље бити присутан биће веома позитивно коментарисање односа током прве заједничке седнице Владе Србије и Савета министара БиХ крајем 2015. године (Амбасада Републике Србије у Босни и Херцеговини 2015).

Са друге стране, од 2012. године ће иницијално јако мали број ствари бити помињан као претећи у односима БиХ и Србије од стране српских званичника. Наставиће се са позивом на очување РС, као индикатором да би укидање РС мимо воље српског народа у БиХ било тумачено као директно деловање против интереса Србије. Међутим, мимо ових протоколарних изјава, све до друге половине 2015. године је број изјава које би указивале на негативне аспекте понашања Сарајева био минималан. Од друге половине 2015. године, перцепција на овом плану полако почиње да се мења. Основни разлог за то био је напад на премијера Србије Вучића у Поточарима на комеморацији сребреничким жртвама. Недостатак оштрије реакције и осуде, као и пропусти који су омогућили овакав догађај, изазвали су скепсу код српских званичника да се овај догађај догодио или са намером или грубом непажњом (Tanjug 2015c). Стварању атмосфере да је председнику директно угрожен

живот у Србији су умногоме допринели и режимски медији који су овај инцидент окарактерисали као „покушај атентата“ (Tanjug 2015c). Ипак, не улазећи у све унутарполитичке разлоге оваквог хиперболисања, чињеница је да су овај напад и половишне реакције на њега подигле ниво скепсе према претњама које долазе из Сарајева.

Још један од фактора који ће допринети порасту перцепције понашања Сарајева као претећег биће криза настала у вези са испоручивањем Насера Орића. Наиме, Орић ће бити ухапшен у Аустрији због тужбе за ратне злочине подигнуте у Београду, али ће и Сарајево затражити изненада његово изручење, са намером да му суди за исте злочине. Ово ће подићи скепсу код српских одлучилаца да је права намера заправо да се Орићу омогући да поново избегне правду, уместо да коначно одговара за своја дела (Tanjug 2015b). Ово ће се тумачити и као претња по правду за српске жртве, али и по интерес Србије да покаже како су злочини постојали на свим странама. У сваком случају, упркос порасту претњи по овим питањима, односи се још увек нису спустили у нижу фазу и још увек нису били перципирани од стране српских одлучилаца као ривалски.

Стратегије дестигматизације које су интензивно коришћене током ове фазе јесу компромисне стратегије – стратегија признања стигме и, нарочито, стратегија камуфлаже и компензације. Са друге стране, негацијске стратегије су биле у опадању, а од њих је примењивана само стратегија негирања стигме, и то не претерано често.

Стратегија признања стигме примењивана је у вези са злочином у Сребреници. На пролеће 2010. године, Народна скупштина Републике Србије усвојила је Декларацију о осуди злочина у Сребреници (Народна скупштина Републике Србије 2010). Ова Декларација садржала је два битна елемента из угла признања стигме. Први елемент јесте јавна осуда самог чина злочина, а други је јавно извињење породицама страдалих Бошњака што Србија није учинила све да спречи да се овај злочин догоди. На овај начин, Србија је фактички преузела одговорност за једину ставку за коју је проглашена кривом пресудом МСП по тужби БиХ против Србије за геноцид – за пропуштање да спречи овај злочин и да казни починиоце. Ипак, Декларација није употребила директно реч геноцид, иако се јесте позвала „на начин утврђен пресудом Међународног суда правде“ – у којој се наводи да је реч о геноциду. Ово је, дакле, био компромис којим је Србија покушала да оствари своју примарну намеру – да покаже да је држава која поштује своје међународне обавезе и међународно право, али уједно и да избегне директну употребу термина геноцид, пошто ниједан државник из Београда није признао ову квалификацију за злочин у Сребреници. За усвајање је гласала „танка“ већина од 127 посланика, а Декларацију нису подржале опозиционе партије ДСС, НС, СНС, СРС, као ни ЛДП, који је једини одбио да подржи Декларацију зато што се у њој не помиње експлицитно термин геноцид (FoNet 2010b). Декларацијом су позвани и парламенти осталих земаља из окружења да осуде злочине над Србима и да упуте извињење српском народу, чиме се желела послати порука да Срби нису само чинили злочине, већ су били и жртве.

Чињеница да је овај акт усвојен у тренутку када односи још увек нису били чврсто и стабилно у категорији партнерских (идеја о усвајању декларације први пут је изнета још у јануару 2010. године) јесте донекле збуњујућа. Међутим, треба имати на уму да је примарни мотив усвајања ове Декларације било дестигматизација Србије као „кршитеља међународних обавеза“ и слање поруке да се прихвата пресуда МСП, као и да ће се учинити све да се ухапси Ратко Младић. Дакле, примарни референтни објекат Декларације ипак нису били Бошњаци, већ МСП, па донекле и МКТЈ. То може објаснити због чега је овакав потез учињен и пре него што је постало дефинитивно јасно да претње које долазе од Бошњака по Србију више нису акутне. Наравно, постојала је и жеља да се овом врстом признања одговорности пошаље позитивна порука и Бошњацима и међународном друштву о погледу данашње

Србије на прошлост, о чему сведочи и чињеница да је, према речима Ивице Дачића, текст ове Декларације председник Тадић усклађивао у договору са бошњачким чланом председништва БиХ Силајдићем и турским председником Ердоганом (Beta 2016b). Но, треба имати на уму да је и на пољу перцепције односа са Сарајевом и Бошњацима од стране српских политичара дошло до позитивних промена почетком 2010. године, иако су промене довеле карактер односа негде у међузону.

Након тога, на петнаестогодишњицу злочина у Сребреници, Тадић ће поново присуствовати комеморацији у Поточарима, а том приликом ће и поновити жаљење због огромне бошњачке трагедије и решеност да сви одговорни буду кажњени, рачунајући и Младића који је тада још увек био на слободи (Radio Slobodna Evropa 2010). Када је 2012. године дошло до промене власти, Бошњаци су постали веома опрезни према некадашњим радикалима Николићу и Вучићу, али су и они наставили са истим приступом као и Тадић, што показује да није могуће овакве гестове објаснити само личним сматрањима једног политичара. Николић ће 2013. године у једном интервјуу рећи да „кличи“ и моли Бошњаке за опрост злочина у Сребреници (РТС 2015). На двадесетогодишњицу злочина, у Сребреницу ће 2015. године отићи и премијер Вучић, са намером слања поруке извињења, саучешћа и прихватања одговорности. Ова посета неће проћи срећно због физичког напада на српског премијера. У сваком случају, постојао је континуитет употребе стратегије признања стигме готово током читавог периода ове фазе.

Стратегија камуфлаже и компензације употребљавана је изузетно интензивно у овом периоду. Први аспект биће континуирано наглашавање да је опстанак БиХ веома важан за Србију и да се Србија противи било каквом референдуму о сецесији у РС, што је Србија вршила током читавог периода, а нарочито у време политичке кризе у БиХ почетком 2010. године (Beta 2010d). Овакве поруке биле су веома важан сигнал међународном друштву да је Србија актер који доводи до стабилизације и деескалације тензија у региону и да више није неко ко подстиче сукобе. Наравно, ове ставове су пратиле и поруке о томе да је исто тако неопходан и опстанак РС (тј. да свака промена мора бити прихваћена и од Срба у БиХ), али и да Србија не може да се противи референдумима о другим питањима, као што је питање прихватања мера Високог представника јер је то унутрашња ствар БиХ и РС (Beta 2010d; Танјуг 2010k). На овај начин је, дакле, Србија паралелно покушавала и да ојача позицију РС. Према извештајима доступним путем Викиликса, председник Тадић је интензивно бранио Милорада Додика и политику РС пред спољним званичницима, што је некад изазивало и њихову фрустрацију (US Embassy Belgrade 2007b). Динамика посета са РС је изузетно интензивнирана, као и заједничке седнице влада и слични облици сарадње у склопу специјалних паралелних веза. Дакле, Србија није била спремна да у овом аспекту примене стратегије камуфлаже и компензације оде предалеко, на штету интереса РС.

Слично је Србија поступала и 2015. године, када је одиграла улогу посредника који је утицао на Бањалуку да одложи референдум о надлежности Суда БиХ у Републици Српској, што је допринело деескалацији тензија (Ranković 2015). Међутим, постојали су и потези Београда које Бањалука није подржавала и који су изазивали подозрење. Један од њих било је и поменуто усвајање Декларације о Сребреници, али и трилатерално приближавање Београд – Анкара – Сарајево. Други вид примене стратегије камуфлаже и компензације у овом периоду била је управо поменута трилатерала Србија – Турска – БиХ. Започета 2010. године, трилатерална сарадња је институционализовала годишње сусрете на врху, као и сусрете министара спољних послова у Њујорку пред седницу ГС УН. Тиме се слала позитивна порука о приближавању Срба и Бошњака, а порука је нарочито била важна за муслимански свет, имајући у виду да је демонстрирала и блискост Београда са Анкаром. Нарочито је важан био први сусрет из априла 2010. године, када је потписана и Истанбулска декларација, којом се говори о помирењу Срба и Бошњака и потреби за њиховим приближавањем (Танјуг

2010г).⁹⁹ Тиме је започета једна важна нит којом ће Србија покушавати током друге деценије 21. века да демонстрира своју отвореност, а то је тенденција ка „историјском помирењу“ са Бошњацима и који ће, барем у наративном аспекту, једнако истицати и власти пре и власти после 2012. године.

Трећи вид представљало је подизање нивоа сарадње у неким кључним областима на начин који је слао веома позитивну поруку у свет. Примера ради, Јеремић и Лагумџија су 2012. године говорили о „нордијском моделу“ сарадње у области спољних послова (Tanjug 2012d). Србија је убрзо почела да пружа конзуларну заштиту грађанима БиХ у државама у којима БиХ нема свој конзулат, што је, примера ради, било од приличне користи за БиХ приликом одржавања Светског првенства у фудбалу у Бразилу 2014. године (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2014b). Консултације министарстава спољних послова су постале редовна пракса. Тадашњи председник Народне скупштине Небојша Стефановић говорио је како подржава „нордијски модел“ сарадње и међу парламентима у региону (Beta 2012c). Врхунац у оваквој институционализацији сарадње била је заједничка седница Владе Србије и Савета министара БиХ с краја 2015. године која је симболички била веома важна. Овакви видови сарадње требало је да пошаљу поруку изузетне блискости, односно да се Србија сада понаша као узорна земља, попут нордијских, чиме би био разбијен стереотип о Србији као типичној балканској земљи у негативном смислу (Амбасада Републике Србије у Босни и Херцеговини 2015). Под овакав вид би се могла подвести и посета комплетног Председништва БиХ Београду лета 2015. године, мало након напада на Вучића у Сребреници (Tanjug 2015f). Срдачним дочеком чланова Председништва, шетњом по Београду у пријатељској атмосфери, наглашавањем да је Београд и даље за помирење Срба и Бошњака, Србија је желела и да пошаље поруку да је она боља од својих суседа и да је спремна да пружи руку поново чак и кад је неко нападне.

Четврти вид били су покушаји приближавања са ФБиХ, односно понуде за изједначавањем блискости и са овим ентитетом, по угледу на блискост коју Србија има са РС. Поново је потенцирана жеља Београда да се и са овим ентитетом потпише споразум о специјалним паралелним везама који већ постоји са РС и који је омогућен Дејтонским споразумом (Beta 2012f). Пети вид представљале су различити уступци или најаве да би до уступака могло доћи. Поред поменуте понуде за одустајањем од потраживања Ганића (уколико би БиХ прихватила да му суди у Сарајеву за злочин у Добровољачкој улици), министар Шутановац је у изјави за лондонски недељник „Економист“ нагласио да би Србија, уколико добије посао извоза оружја у Кувајт, део посла (а тиме и део добити) пренела и на БиХ (Tanjug 2011i). Но, свакако парадигматски пример примене ове стратегије била је одлука о донирању укупно 5 милиона евра општини Сребреница, коју је Влада Србије донела 2015. године (Congradin 2015). Донирање овог новца јасно је тумачено као „индулгенција“. Србија је покушала на овај начин да пошаље поруку да је спремна да се лиши сопствених материјалних добара (и то у време када су у Србији на снази биле изузетно оштре мере штедње), како би показала да се понаша прикладно и да јој је стало до помоћи општини у којој се догодио велики злочин двадесет година раније.

Стратегија одбацивања стигме у овом периоду примењивана је само повремено и не толико изражено. Најбољи пример одбацивања стигме јесте заправо експлицитно одбијање да се употреби реч геноцид у вези са Сребреницом. Иако је пресудом МСП речено да Србија није

⁹⁹ На овом састанку био је присутан само бошњачки члан председништва БиХ Харис Силајџић, па је РС негирала да је он имао мандат да представља државу БиХ. Тек од наредне године и самита у Карађорђевој ће трилатералним скуповима на врху почети да присуствују сва три члана председништва БиХ, што ће бити додатни корак напред у погледу легитимације у учвршћивања овог механизма сарадње.

крива, Србија и даље одбија да догађаје у Сребреници квалификује као МСП. Једини мали изузетак била је Декларација Народне скупштине, у којој се не помиње реч геноцид, али се реферише на квалификацију из пресуде (Н. скупштина Р. Србије 2010). У највећем броју случајева су државни званичници избегавали да директно оспоре да је у питању геноцид, већ се само нису изјашњавали о квалификацији. Но, било је случајева и када су, паралелно признајући да је у питању огроман злочин, директно и експлицитно одбацивали да је реч о геноциду, као што је то чинио Томислав Николић 2013. године (RTS 2013). Отворено одбацивање ове квалификације постаће још јаче са покушајима Уједињеног Краљевства из 2015. године да се у СБ УН усвоји резолуција о осуди геноцида у Сребреници, којој ће се Србија жестоко противити. Ова резолуција неће бити усвојена због улагања вета од стране Русије. Други вид одбацивања стигме било је помињање да и Србија и Срби очекују извињење од других, те да је неопходно да злочинци свих страна буду кажњени. Овакав приступ слао је поруку да Србија дефинитивно није једина одговорна за злочине и тако релативизовао оштрину етикете „починитеља ратних злочина“, покушавајући да је „социјализује“ са осталима из региона. Ове изјаве су, по правилу, пратиле гестове извињења које су изrekli српски званичници или институције у овом периоду.

Резултати које је примена компромисних стратегија дестигматизације дала били су веома значајни. Међународно друштво је реаговало веома позитивно, нарочито на примену стратегије признања. Када је српски парламент осудио злочин у Сребреници „на начин дефинисан пресудом Међународног суда правде“, већина реакција кључних (де)стигматизацијских актера је била веома позитивна, иако је било и оних који су сматрали да је проблематично то што није експлицитно поменута реч геноцид.¹⁰⁰ Генерално унапређење односа са БиХ и у региону, те примена читавог низа симболички важних корака према БиХ побројаних у оквиру стратегије камуфлаже и компензације, такође су похвално окарактерисани. Још средином 2010. године је Валетнин Инцко, Високи представник у БиХ, констатовао напредак у регионалним односима, а његов траг ће следити и бројни високи функционери током наредне две године (Tanjug 2011b).

Реакције бошњачке стране у овом периоду такође ће бити прилично позитивне, иако ће и ту постојати они који су незадовољни чињеницом да у скупштинској резолуцији није експлицитно поменут термин геноцид, а њену ефективност ће донекле умањити и чињеница да је текст декларације подржала тек тесна већина у парламенту. Оптужбе карактеристичне за период између 2005. и 2010. године у којима се пребацивало како Србија кроз своју блискост са РС нарушава суверенитет БиХ, сада ће престати, што ће бити још један од индикатора да је Сарајево прихватило тврдње Београда о залагању за јединствену БиХ као веродостојне. Читав низ позитивних изјава о стању у односима између две државе које ће дати званичници Сарајева од друге половине 2010. до 2012. године, такође ће бити од изузетног значаја као сигнали који су међународном друштву показивали да БиХ признаје да Србије добро игра своју улогу „доброг суседа“. Нарочито важну поруку послаће поједини гестови са бошњачке стране, као што је поменуто извињење Бакира Изетбеговића свим невиним жртвама Армије БиХ и констатовање Сулејмана Тихића (у том тренутку ван функције, али свакако и даље веома утицајног актера) да је Добровољачка „несумњиво злочин“. Ови гестови значили су признање да нису само Срби чинили злочине, већ и други.

Током 2012. године ће доћи до одређеног застоја. Изетбеговић ће реаговати бурно на оно што је означио као „негирање геноцида“ у Сребреници од стране новог председника Томислава Николића (Бета 2012б). Званичници БиХ ће негативно реаговати и на његову

¹⁰⁰ За реакције страних званичника на усвајање Декларације погледати Дневни билтен Министарства спољних послова за 31. март 2010. године: http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b310310_s.html.

изјаву о „две државе“ (коју ће он објаснити као лапсус), а Министарство иностраних послова БиХ ће уручити и протестну ноту када је исти гаф направио и председник Скупштине Небојша Стефановић (Beta 2012d). Но, веома брзо ће се и ове турбуленције смирити, па ће већ у септембру Инцко потврдити своју увереност да и нова власт у Србији искрено жели стабилност и целовитост БиХ (Beta 2012a). Након извињења Томислава Николића за Сребреницу, талас позитивних реакција и са бошњачке стране ће поново бити покренут. Већ маја 2013. године ће Изетбеговић при посети Ријечи истаћи како државни врх Србије заслужује пуну подршку и како је уверен у добре намере власти у Београду.

Поред изјава, и чињенице да ће БиХ дозволити Србији отварање конзуларне канцеларије у Дрвару, као и пристајање на институционализацију сарадње у бројним областима, послаће позитивну повратну информацију у међународно друштво о деловању Србије у овом периоду (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2014d). Најважнији сигнал биће свакако пристанак на заједничку седницу Владе Србије и Савета министара БиХ крајем 2015. године. Такође, одлука трочланог председништва да посети Београд на лето 2015. године, те да тамо учествује у читавом низу активности у пријатељском тону, помогла је Београду да поентира у показивању своје „отворености“ и „пружене руке“ мало након инцидента на комеморацији у Сребреници. Коначно, успешна институционализација трилатералне сарадње Анкара – Београд – Сарајево (као и Београд – Загреб – Сарајево), послала је изузетно важну поруку, нарочито државама са већинским муслиманским становништвом у међународном друштву. Нарочите похвале са Запада стићи ће за улогу Београда у убеђивању Бањалуке да одустане од референдума о надлежности Суда БиХ, као и након Вучићеве посете Сребреници 2015. године. Овај потез перципирао се као још једна потврда да је Београд битан фактор стабилности, а надовезао се на поступање у мигрантској кризи током ове године, као и на нови пакет споразума са Приштином у Бриселу из августа 2015. године. Све у свему, резултати су у читавом овом периоду били прилично добри, не само због поступања на овој позорници, али у великој мери и због тога.

Фаза новог благог заоштравања (2016-2018)

Трзавице у односима након напада на Вучића у Сребреници 2015. године у почетку нису радикално подигле перцепцију претње по интересе Србије која долази из Сарајева, али су биле наговештај опадајућег тренда у перцепцији квалитета односа. Већ 2016. године ће у дискурсу српских званичника бити присутно много више указивања на то да из Сарајева долазе претње по Србију у различитим аспектима. Најпре је председник Николић индиректно оптужио да неки политичари у БиХ и региону „намерно подижу тензије“ (Tanjug 2016b). Укидање мера забране Насеру Орићу, док се против њега водио процес за ратне злочине, као и изјаве Бакира Изетбеговића при посети Новом Пазару биће окарактерисане од стране Ивице Дачића као да су усмерене „ка дестабилизацији региона и изазивању сукоба са српским народом“ од стране Бошњака (Beta 2016c). Изетбеговић је, наиме, упоредио однос Бањалуке и Београда са односом Сарајева и Новог Пазара, што је Београд протумачио као претећи чин дизања тензија и мешања у унутрашње ствари Србије неадекватном аналогijом. Крајем септембра 2016. године ће и некадашњи ратни командант Армије БиХ Сефер Халиловић рећи како је „могућ рат“ због најаве референдума о Дану републике у Републици Српској, што ће и Дачић окарактерисати као ратноушкачку изјаву и „претњу миру и стабилности“, а и он и Вучић ће јасно ставити до знања да Београд неће дозволити уништење Републике Српске (Beta 2016; Beta 2016e). Ово је био први пут од Месићеве изјаве с почетка 2010. године да се и војна средства помињу као могућа у контексту БиХ. Најава подношења захтева за ревизијом пресуде по тужби БиХ за геноцид почетком 2017. године такође ће бити окарактерисана као претећа, па ће Вучић нагласити како она „кочи помирење у региону“, а

Дачић чак поменути и да је у питању „акт непријатељства“ (Beta 2017a, 2017c). Ревизија би поново отворила питање одговорности Србије за геноцид, што Београду свакако не би одговарало јер је пресудом из 2007. године констатовано да Србија није одговорна за геноцид у Сребреници. Имајући све поменуто на уму, може се констатовати како је ниво перцепције претње која долази из Сарајева несумњиво порастао, иако је можда у одређеним случајевима долазило и до претеране секуритизације изјава, као што је случај са реакцијом на Халиловића који 2016. године више није обављао ниједну функцију и није био званични политички представник Бошњака, ФБиХ или БиХ.

Са друге стране, очигледно је да пад није био радикалан. И даље се говорило о добрим и блиским односима. У изјавама српских званичника и даље је био присутан дискурс „сарадње и добросуседства“, а нарочито од 2017. године, када ће се смањити јавно указивање на претње. Нарочито важне у том домену ће бити оцене Дачића да су односи са БиХ добри на почетку 2017. године (Министарство спољних послова Републике Србије 2017б), затим оцене односа са БиХ (и Турском) као одличних са краја 2017. године (Министарство спољних послова Републике Србије 2017в), те оцена односа са Бошњацима као добрих од стране новог председника Србије Александра Вучића почетком 2018. године (Beta 2018d). Приликом отварања нове амбасаде БиХ у Београду лета 2017. године, министар Дачић је рекао како су „билатерални односи наших двеју земаља и традиционално пријатељство и блискост наших грађана представљају пример добросуседства у региону Западног Балкана, што је и један од приоритета наше спољне политике“ (Министарство спољних послова Републике Србије 2017а). Дакле, очигледно је и да је дошло до поновног отопљавања у перцепцији односа током 2017. године. Ипак, отопљавање је и даље недовољно да би се период од дела 2017. и тока 2018. године сматрао засебном фазом односа.

Стратегије дестигматизације примењиване нарочито интензивно у овој фази биле су негацијске по свом карактеру. Србија је прилично интензивно користила стратегију одбацивања стигме, као и стратегију стигматизације бившег непријатеља. У овој фази није експлицитно употребљавана стратегије прихватања стигме, али је настављено са веома интензивном употребом друге компромисне стратегије камуфлаже и компензације.

Стратегија камуфлаже и компензације се наставила и у овој фази. Први и најдиректнији вид употребе ове стратегије био је наставак финансирања општине Сребреница, које је најављено крајем 2015. године. Употреба овог потеза у сврхе дестигматизације је чак и додатно наглашена у односу на претходну годину. Премијер Вучић је 2016. године учествовао на Клинтон глобал форуму у САД на панелу са тадашњим председником општине Сребреница Ђамилом Дураковићем, који је модерирао некадашњи амерички председник Бил Клинтон (Clinton 1999). Поред помирљивих порука и референцирања на гестове признања стигме из претходних година (иако није експлицитно поново речено да се извињава за било шта, већ само да „разуме бол“), Вучић је посебно нагласио помоћ општини Сребреница коју даје Србија. Поред тога, Вучић је нагласио и да Србија наставља са пружањем руке ка БиХ, упркос нападу на њега, те додатно истакао све гестове Србије који су уследили након напада у другој половини 2015. године, а који говоре у прилог ове тврдње.

Управо је такво наглашавање жеље за помирењем и што ближим односима са Бошњацима било је други вид примене ове стратегије, па је тако Вучић додатно и наглашавао, приликом састанка са Ердоганом и Изетбеговићем, како је Србија опредељена за „трајни мир“ са Бошњацима (Beta 2018d). Међутим, средином 2018. године је председник Вучић љутито истакао и како Србија поштује интегритет БиХ (и интегритет РС унутар БиХ), али како „не морамо о томе да се изјашњавамо сваки дан“ (Beta 2018c). Оваква изјава деловала је и као производ фрустрације што су све претходне узимане са резервом и што им није дата тежина

коју је Србија желела. Дакле, у овом аспекту ипак долази до смањења динамике употребе слања овакве поруке у односу на претходни период.

Трећи вид оваквог деловања било је настављање и интензивирање институционалне сарадње кроз различите облике. Један од примера јесте договор да Србија и током Олимпијских игара 2016. године у Рио де Жанеиру преузме конзуларну заштиту грађана БиХ (Министарство спољних послова Републике Србије 2016). Поред тога, веома важан сигнал о приближавању слали су и заједнички планови, попут важног пројекта за изградњу аутопута Београд – Сарајево. Наравно, сви ови пројекти и механизми сарадње имали су и економску и практичну логику, односно нису усвајани само са намером слања дестигматизационе поруке према међународном друштву – али је и овај елемент несумњиво био важан. Оно што ће бити приметно јесте да Србија овог пута неће уложити напор да спречи Бањалуку да одржи један од референдума – овога пута о Дану републике. Референдум ће бити одржан 2016. године и одбациће став Уставног суда да је овај празник противустанован. Београд ће отићи и корак даље, па ће фактички и верификовати резултате овог референдума учешћем на свим прославама Дана РС 9. јануара у годинама које су следиле.

Стратегија негирања стигме била је примењивана у овом периоду интензивније него између 2010. и 2015. године. Ивица Дачић је, поводом оптужби дела опозиције да Србија „рехабилитује Милошевића“, одбацио ове тврдње и додао како Србија „не велича деведесете“ (Beta 2016а). Ипак, након овога је Дачић направио и јасан отклон од приступа до 2012. године, за који је рекао да се заснивао „на томе да је Србија вршила ратне злочине и да је државно руководство Србије, на челу са Милошевићем, било удружени злочиначки подухват“ (Beta 2016а). Иако је оваква тврдња у доброј мери нетачна јер никад ниједан државник од 2001. до 2012. године није рекао да је „Србија вршила ратне злочине“, већ се трудила да одговорност индивидуализује (између осталог и сваљивањем кривице на Милошевића у одређеним моментима), она је била веома индикативна за промену у приступу. Дачић се након тога експлицитно осврнуо и на одговорност за злочине у БиХ и истакао: „управо је Хашки суд констатовао супротно – да је Милошевић ослобођен сумњи за етничко чишћење и ратне злочине у Босни и Херцеговини, да није био део удруженог злочиначког подухвата и да је, управо супротно, осудио етничко чишћење“ (Beta 2016а). У овој изјави, Дачић је реферисао на тумачење дела јавности да се у делу пресуде Радовану Караџићу из пролећа 2016. године констатује како се не може утврдити учешће Милошевића и других функционера Србије за учешће у заједничком злочиначком подухвату у БиХ који је тумачен од стране Београда као још једна потврда да Србија не може бити одговорна за било какве злочине у БиХ. Дачић, дакле, није негирао да се етничко чишћење десило, али је негирао не само одговорност данашње Србије, већ и одговорност тадашњег Милошевићевог режима за њих. Ипак, ни то није потпуно нов приступ јер је есенција аргумената Србије у спору по тужби БиХ за геноцид и лежала управо у овој тврдњи – да се ни тадашњи режим не може узети одговорним за злочин у Сребреници. Међутим, сада је у Дачићевој интерпретацији овај аргумент проширен и на одговорност за етничка чишћења од 1992. до 1995. године, односно на одбацивање било какве етикете „починитеља ратних злочина“ (а не само „починитеља геноцида“) у вези са Србијом. Такође, државници Србије су одбацивали било какву могућност ревизије пресуде против Србије из 2007. године, након што је Изетеговић најавио могућност подношења оваквог захтева, дискредитујући овакав покушај као „приватну тужбу“ Бакира Изетбеговића.

Стратегија стигматизације бившег непријатеља је примењивана прилично интензивно у овом периоду, али искључиво на нивоу етикетирања. Први пример било је оптуживање политичког врха БиХ за одговорност за напад на Вучића у Сребреници, које је изнео Дачић на лето 2016. године (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2016а). То је била промена у односу на период непосредно након овог инцидента 2015. године, када се држава БиХ

позивала да утврди одговорне и уочи пропусте, али се није оптуживала за намеру да се овакав инцидент (који су српски званичници окарактерисали и као „покушај атентата“) догоди. Ситуација је сада била другачија и оптужбе на рачун бошњачких политичара и функционера у БиХ (превасходно Бакира Изетбеговића) су биле директне.

Други вид етикетирања био је одговор Министру спољних послова Турске Чавушоглуу за изјаву да „док Босна плаче, Турска не може мирно да спава“, у коме је изнео читав низ оптужби за злочине над Србима из прошлости, од Ђеле-куле до јањичара (Beta 2016b). Иако се ово односило превасходно на турске злочине и иако су ове етикете биле упућене превасходно Анкари, Дачић је свесно повезивао и одговорност оних који су били одани Турској, као што су били Бошњаци. Овакво директно историјско повезивање турске власти и данашњих Бошњака није ново, а најмрачнији вид њене употребе била је легитимизација злочина у Сребреници као „освете Турцима на овим просторима“ од стране Ратка Младића јула 1995. године. Такође, одговор Дачића на најаву захтева за ревизијом тужбе за геноцид од стране Бакира Изетбеговића, садржао је позивање да је и Србија могла да тужи бројне суседне државе за „геноцид, масовне ратне злочине и прогоне још у Првом светском рату“, али да није хтела, јер то није у духу добросуседства (Beta 2017a). Иако није експлицитно речено да се ово односи на БиХ (која у време Првог светског рата није ни постојала¹⁰¹), утисак се стицао да се односи делимично и на одређене злочине над Србима и у БиХ које је Дачић хтео да нагласи у свом излагању.

Злочини над Србима су наглашавани и у протестима због укидања мера забране Насеру Орићу, што је већ био случај десетак година раније када је ослобођен пред МКТЈ, а Србија се поново послужила и подсећањем међународног друштва на то да су многи ратници Исламске државе ратовали деведесетих година у БиХ на бошњачкој страни, што је био један од основних елемената (неуспелих) покушаја стигматизације Бошњака у првим годинама 21. века (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2016c). Такође, током 2016. године Србија је покушала да бошњачким политичарима пришије и етикету агресивности према РС, у контексту поменуте претње која је дошла од Сефера Халиловића о могућем рату, а коју је Србија покушала да прикаже и као шири став бошњачке политичке елите. Ипак, Србија није захтевала било какве мере издвајања, одузимања статуса или дискриминације против Бошњака или БиХ због ових етикета, тако да се може рећи да је оштрина употребе ове стратегије ипак остала на ниском нивоу, упркос већој учесталости употребе, те се не могу поредити са покушајима који су били усмерени према Хрватској у овом периоду.

Резултате из овог периода није лако проценити јер се ради о временски најближим периоду. Делује да је наставак блиске трилатералне сарадње Анкара – Београд – Сарајево додатно допринео поправљању имиџа Србије у земљама са муслиманским становништвом, као и заједнички наступ Србије и БиХ према другим државама у којима важну улогу игра ислам, као што је Саудијска Арабија коју су представници БиХ и Србије посетили у заједничкој делегацији (Beta 2017b). Србија је наставила приближавање и са УАЕ, те одржавала добре односе са Турском, па се може рећи и да је оваква сарадња са БиХ била део српских напора за дестигматизацијом код чланова међународног друштва који имају већину муслиманског становништва. Такође, одређени пројекти сарадње наилазили су на значајне похвале и на Западу.

Но, од стране бошњачких елита су престале похвале какве су постојале у претходном периоду, а повећале се покуде, превасходно због блискости са Бањалуком и онога што се

¹⁰¹ Србија свакако не би никога ни могла да тужи за злочине из тог рата пред МСП-ом јер не постоји основ за надлежност овог суда у том периоду, пре него што је основан и пре него што је потписана конвенција о геноциду.

перципирало као заобилажење Сарајева. Сарајеву је нарочито сметало то што Србија и даље учествује у прославама Дана РС 9. јануара, што су бошњачки политичари посматрали као напад на Устав БиХ. Сама одлука Бакира Изетбеговића да покуша да поднесе захтев за ревизију пресуде МСП била је симболички велики минус за напоре Србије да покаже како је тема Сребренице превазиђена у односима са Сарајевом, а потенцијално и претња да се стигма у овом домену може појачати уколико би МСП прихватио захтев и поновио суђење. Ипак, овај захтев није прихваћен јер је МСП констатовао како не постоји пуномоћје дотадашњег правног заступника БиХ пред судом да поднесе овај захтев, будући да за то нема формалну подршку Председништва БиХ. На тај начин су српски политичари у БиХ успели да спрече ревизију пресуде коју је Србија и даље тумачила као ослобађајућу. Покушаји стигматизације БиХ нису уродили плодом, мада је упитно колико су они уопште и вршени са намером да дају конкретне резултате. Насер Орић је, на крају, ослобођен оптужби и пред судом у Сарајеву. Све у свему, ова фаза је донела половичне резултате.

4.2.3. Стратегије дестигматизације у политици Републике Србије према косовским Албанцима 2001-2018.

Трећи случај који се анализира у овом раду квалитативно се веома разликује у односу на прва два. Пре свега, овде се не ради о односу једнаких, јер Србија формално на институције у Приштини не гледа као на државне институције, већ као на привремене органе самоуправе у својој јужној покрајини. Србија не признаје једнострано проглашену независност Косова из фебруара 2008. године и наводи очување суверенитета и територијалног интегритета као свој циљ. Дакле, деловање институција у Приштини под албанском контролом, које су од свог успостављања 2001. године усмерене ка стицању независности, представљало је и представља и даље несумњиву претњу по један од основних националних интереса Србије (дефинисан Стратегијом националне безбедности) и по уставни поредак Републике Србије.

Имајући то у виду, перцепција претње која долази из Приштине је константно била велика у читавом периоду који проучавамо, а односи са Приштином ни у једном тренутку нису прешли у позитивну димензију. Они су варирали од границе отвореног непријатељства, до нешто умеренијег ривалства, али се озбиљније приближавање пољу позитивних односа није догодило. На то колико ће Београд перципирати понашање Приштине као претеће веома је утицало понашање и кључних међународних фактора, а не само понашање албанских елита, што и не чуди, имајући у виду формални међународни протекторат успостављен резолуцијом 1244. У том смислу, Косово донекле наликује на БиХ, где је, као што смо видели, понашање ОХР битно утицало на перцепцију претње по српске интересе.

Са друге стране, однос према Косову био је можда и кључан за слање поруке о промени понашања Србије и за дестигматизацију у вези са етикетама „кршитељ људских права“, „починитељ ратних злочина“ и „агресор“. Повратак Косова у потпуности у оквир Србије била би најбоља потврда да је дестигматизација Србије у потпуности прихваћена од стране кључних дестигматизацијских актера међународног друштва, јер је стављање ове територије под међународну управу дефинитивно било најтежи елемент стигме који је наставио да траје и након промене режима. Србија је, дакле, требало да убеди међународно друштво да се променила, да ће имати другачији однос према Албанцима, те да заслужује повратак Косова под њено окриље – или барем одређени компромис који би задовољио и њене интересе на Косову.

Од почетка друге деценије 21. века, однос према Приштини биће доведен и у директну везу са даљим европским интеграцијама Србије. То значи и да ће ова „позорница“ понашања Србије за регионално „друштво нормалних“ бити подигнута на највиши ниво и да ће добити

посебну пажњу. То је, заправо, значило да ће од односа према Приштини зависити и остваривање циља чланства у ЕУ и генерална перцепција Србије на Западу – што ће рећи и дестигматизација. У наредним редовима биће приказано како су поменути фактори утицали на одабир стратегија дестигматизације које је Београд примењивао према Приштини од 2001. до 2018. године.

Важно је на овом месту напоменути и да је овај случај на граници између спољне и унутрашње политике, јер Србија тумачи да је Аутономна покрајина Косово и Метохија неотуђиви део њене територије. Због тога је у наслову овог поглавља и наглашено да је реч о „политици према косовским Албанцима“, а не о спољној политици. Ипак, чињеница да је на овој територији од 1999. године на снази посебан међународни режим управљања, уз привремене институције самоуправе, у пракси је довео до тога да је питање Косова интернационализовано и да је постало и спољнополитичко, а не само унутарполитичко питање за Србију. Чињеница да је овај случај односа према косовским Албанцима као бившем непријатељу одабран за анализу у овој студији никако не значи да се Косово сматра државом – било од стране аутора, било од стране српских државника. Напротив – управо чињеница да Србија Косово не доживљава као државу чини одабир овог случаја још пригоднијим. У првом случају било је речи о деловању према другој држави (Хрватској), у другој је фокус био на односу према припадницима вођства једног народа у оквиру друге државе (Бошњаци у БиХ) и ентитета у коме чине већину (Федерација БиХ), док је у трећој студији реч о политици према ономе што Србија перципира као „непослушни“ део сопствене територије. Различитост ових случајева даје додатну релевантност закључцима о томе како је Србија бирала стратегије дестигматизације у свом односу са бившим непријатељима, а њиме је исцрпљена и читава популација кључних непријатеља Србије из деведесетих година (разлози за изостављање Словеније и држава НАТО-а појашњени су у протеклом поглављу).

Од непријатељства ка ривалству (2001-2004)

У тренутку промене власти, перцепција деловања албанских оружаних група као претње по безбедност Срба на Косову била је изузетно велика. Ово и не чуди, имајући у виду велики број убијених и киднапованих Срба од доласка УНМИК и КФОР на Косово до краја 2000. године, попут масакра 14 српских жетелаца у Старом Грацком јула 1999. године. Поред тога, на југу Србије увелико се распламсало деловање Ослободилачке војске Прешева, Бујановца и Медвеђе, чије су терористичке акције организоване и координисане управо са територије Косова. Због ове чињенице, непосредно по промени власти је постојала не само да постоји претња од Албанаца на Косову и на југу Србије, већ да су они директни непријатељи учесници у оружаном сукобу са српским снагама безбедности. Са друге стране, перцепција нивоа претње по политичку безбедност Србије у погледу очувања суверенитета и територијалног интегритета у почетку није била превелика. Основни разлог било је поверење нове власти да ће се став међународног друштва и кључних актера према њима променити, те да ће то омогућити задржавање Косова под каквим-таквим (формалним или делимичним) суверенитетом Србије. Веровало се да ће се међународна заједница сада и више ангажовати на обезбеђивању Срба на терену, јер они више нису припадници нације „парије“, већ нације која жарко жели чланство у „друштву нормалних“.

Током 2001. године доћи ће до опадања перцепције претње од преливања тероризма на југ Србије, услед успешног решавања кризе у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа. Почетком године ће ови односи ће бити у категорији непријатељских, и постојаће отворени оружани сукоб, али ће он бити окончан у првом делу 2001. године. Промену у перцепцији претње су крајем 2001. године потврдили и генерали Лазаревић и Крстић, изјавама да нема опасности од војних акција Албанаца, односно да нема места страховима од избијања новог

албанског устанка на југу Србије (који би био координисан са Косова) на пролеће 2002. године (Beta 2001g, 2001h). Ово је кључни разлог због ког се односи померају из категорије непријатељских (где постоји директни оружани сукоб) у категорију ривалских. Ипак, они и даље остају на самој граници са непријатељским полом. Перцепција претње по Србе на Косову неће претерано ослабити, већ ће и даље остати прилично висока. Акти као што су терористички напад на аутобус Ниш Експреса у Подујеву с почетка 2001. године слали су поруку да ће Срби бити отворене мете на Косову, обесхрабривали повратак протераних и подстицали одлазак преосталих Срба. Најбољи индикатор за изузетно високу перцепцију претње из овог периода јесте изјава Војислава Коштунице да на Косову „владају хаос, терор, неслобода и криминал“ из октобра 2001. године (Tanjug 2001h).

Међутим, дошло је до благог позитивног померања у погледу односа према намерама међународне администрације на Косову. Главни човек Владе Србије за Косово, председник Координационог центра за КиМ Небојша Човић, рекао је последњих дана децембра 2001. године како је нова власт успела да учини много тога, а пре свега истакао да више нисмо „непријатељи са међународном заједницом“ (Tanjug 2001c). О „политичком партнерству“ са међународном заједницом око Косова отворено је говорио и председник СРЈ Војислав Коштуница. Постојала је, дакле, перцепција да је могуће променити приступ међународних актера косовском питању. Томе је допринело више фактора. Први је свакако успешна сарадња са НАТО-ом на југу Србије током 2001. године и успешно окончање побуне. Други јесте институционализација односа СРЈ са УНМИК-ом, кроз потписивање заједничког документа на јесен 2001. године. Трећи је чињеница да су и други сматрали да је промена могућа, па су тако и Руси сматрали да ће њихова блиска сарадња са НАТО-ом утицати позитивно на њихово деловање на Косову (Beta 2001q). То је могло деловати нарочито реално након терористичких напада 11. септембра, имајући у виду да су се појављивале гласине о повезаности одређених припадника Ал Каиде са ОВК. Ово поверење у међународну заједницу као „обуздавајући фактор“ било је веома важно за прелазак из категорије непријатељских односа у категорију ривалских односа, у којима је претња од косовских Албанаца и даље изузетно висока, али не постоји директан оружани сукоб са њима.

Ни наредна 2002. година неће се много разликовати у односу на претходну годину. У погледу стања на југу Србије није било пораста перцепције претње у односу на претходну годину. Опажање претње од екстремистичких формација остало је на сличном нивоу, уз веома благо опадање. Српски званичници су највише скретали пажњу на то како оваква деловања и непостојање безбедносних услова спречава повратак Срба, без којих није могуће изградити мултиетничко Косово. Такође, у изјавама званичника је као претња означавана и намера да Косовски заштитни корпус прерасте у Косовске оружане снаге коју је обзнанио Агим Чеку, као и тежње косовских институција да преузму надлежности УНМИК-а у домену спољних послова и других надлежности које имају елементе државности (Tanjug 2002e). Небојша Човић ће потврдити како и даље постоји „страх“ од деловања албанских екстремиста на Косову (Tanjug 2002a). Ипак, речи које су коришћене у опису ове претње биле су нешто блаже него у току претходне године, што је индикатор да је претња у овом погледу нешто ослабила. Опажање претње која долази од међународног фактора на Косову било је на једнаком нивоу као и у претходној години, што значи да претња није била превише висока. На пролеће 2002. године Небојша Човић је указао да је повећано поверење са УНМИК-ом (Tanjug 2002b), а на јесен је и Војислав Коштуница указао да постоји „известан напредак“ због плана шефа УНМИК-а Михаила Штајнера о децентрализацији Косова, што се перципирало као један од кључних услова за опстанак Срба на Косову (Beta 2002e).

Поред одређених попуштања УНМИК-а у погледу децентрализације, разлози због којих је Србија посматрала понашање међународних актера као позитивније него раније била је чињеница да је пронађено компромисно решење за северну Косовску Митровицу, чиме се одустало од идеје интеграције северног и јужног дела града, да су Срби добили солидне позиције у Влади Косова, као и да је Михаел Штајнер ревносно поништавао све спорне акте које су доносиле институције Косова мимо надлежности (попут Резолуције о територијалном интегритету Косова који је донела косовска скупштина, или Меморандума о разумевању и економској сарадњи Косова и Албаније, који је потписао у име Косова председник Ибрахим Ругова). Свему томе треба допринети и негирање независности Косова као реалности од стране бројних међународних актера, што је додатно слало позитивне сигнале Београду у вези са перспективом косовског проблема. Међутим, ове изјаве су све више стављале до знања своју временску ограниченост и стављале могућност и независности као решења на хоризонту током 2002. године, што ће допринети томе да се до краја 2002. године став према активности међународних актера на Косову донекле промени у песимистичком правцу.

Читаву 2003. годину обележиће константни пораст перцепције претње код српских званичника. Још почетком 2003. године српски премијер Зоран Ђинђић ће отворено говорити о претњи да Косово постане независна држава док се чека коначно решење и да се Србија доведе пред свршен чин, због чега ће захтевати што хитније отварање питања статуса Косова (Beta 2003f). Разлога за овакву промену почетком 2003. године биће више, а пре свега чињеница да неће доћи до било каквог напретка у повратку Срба, док ће се институције самоуправе на Косову упркос томе консолидовати. Поред тога, битан фактор промене биће и све агресивнија кампања Албанаца у одређеним западним државама, попут САД, у којој ће почетком 2003. године (поново) на агенди Конгреса бити предлог декларације којом би се подржала независност Косова, уколико се испуне одређени услови (Tanjug 2003k). Србија ће променити став и према међународним актерима, те ће и њихово понашање почети да се посматра као претеће. То ће нарочито бити случај након најаве преноса овлашћења са УНМИК-а на косовске институције почетком марта 2003. године, на коју ће оштро реаговати Влада Србије (Beta 2003h). На захтеве Зорана Ђинђића да се одреди датум повратка једног контингента српских снага (до 1000 војника) на Косово, неће уследити конкретан одговор, што ће јасно показати Србији да испуњења овог, по Србију повољног, дела резолуције 1244 очигледно неће ни бити, јер је он зависео од добре воље команданта КФОР-а (Beta 2003g).

Након тога, током пролећа и лета ће уследити читав низ ствари које ће додатно утицати на повећање перцепције претње, као што су терористичке акције на северу Косова (минирање железничког моста близу Звечана) од стране АНА и убиства Срба у енклавама, попут убиства породице Столић у Обилићу у јуну и убиства српских дечака у Гораждевцу августа 2003. године. Ова свирепа убиства довела су до тога да се Небојша Човић питао да ли је то „отворен лов на Србе“ на Косову (Beta 2003b), те да су и Маровић, Свилановић и Живковић изражавали констернираност и указивали на огромну претњу по Србе од албанских екстремиста¹⁰². Такође, све израженије намере да се иде у правцу независности од стране косовских институција током 2003. године, те све мање реаговања од стране међународне управе, довеле су до тога да Небојша Човић отворено припрети на пролеће 2003. године да ће, у случају проглашења независности Косова, Приштина бити одговорна за сукобе, јер ће Србија морати да интервенише како би заштитила свој народ и територију (Beta 2003d). Ово ће бити индикатор да су односи дошло готово на ниво повратка у отворено непријатељство.

¹⁰² За детаљне реакције на убиство породице Столић погледати Дневни билтен Министарства спољних послова за 6. јун 2003. године: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060603_s.html#N15; за детаљне реакције на убиство српских дечака у Гораждевцу погледати Дневни билтен Министарства спољних послова за 15. август 2003. године: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b150803_s.html.

Ипак, у другој половини 2003. године, доћи ће до поновног пораста оптимизма са променом на месту шефа УНМИК-а, када на то место уместо Штајнера (коме ће српске власти замерити и потписивање Споразума о слободној трговини са Албанијом у име Косова нешто пред одласка са функције) буде дошао Хари Холкери. Паралелно са тим, почетком септембра ће и министар Расим Љајић истаћи како Србија ипак не очекује ескалацију насиља на Косову (Beta 2003o). Но, до краја 2003. године ће се и овај оптимизам полако истопити, па ће децембра месеца управо Љајић истаћи како се Хари Холкери није снашао на месту шефа УНМИК-а (Beta 2003n). Премијер Зоран Живковић истаћи ће како Запад нема разумевања за Београд и како политика међународне заједнице на Косову није добра (Beta 2003ad). Министар одбране СЦГ Борис Тадић означиће крајем године Косово као кључни безбедносни изазов за СЦГ и за читав регион (Tanjug 2003m). Имајући све ово у виду, може се констатовати како ће, након релативног побољшања током 2001. и 2002. године, у 2003. години доћи до погоршања перцепције односа, те до повећања опажања претње од стране актера из Београда.

Стратегије дестигматизације коришћене у овом периоду деловања Београда према косовским Албанцима и институцијама у Приштини, биле су негацијске - стратегија одбацивања стигме и стратегија стигматизације бившег непријатеља – које су примењиване веома интензивно током читавог периода, а нарочито током 2003. године. Са друге стране, и компромисна стратегија камуфлаже и компензације примењивана интензивно у све три године прве фазе. У овој и у наредним фазама, због прегледности ће бити прво наведене негацијске стратегије, које су биле интензивније, а онда компромисна стратегија камуфлаже и компензације.

Стратегија одбацивања стигме примењивана је кроз два основна вида. Први вид било је одбацивање могућности за то да Косово буде независно и да то буде прихваћено као реалност од стране Србије, те потенцираће да је опстанак Косова у оквиру Србије (у одређеној лабавој форми) једино могуће коначно решење. Србија, на тај начин, никако није желела да прихвати даљу дискриминацију у погледу једног дела њене територије као највиши елемент стигматизације, легитимизован етикетама и стереотипима везаним за њено понашање. Представници Србије ће, тако, инсистирати у разговорима са спољним званичницима на добијању гласне подршке како Косово мора остати у њеним границама. Поруку да Србија неће одустати од своје „леgitимне борбе“ за очување Косова у саставу Србије послата је и кроз Декларацију о Косову и Метохији Народне скупштине из августа 2003. године (Beta 2003w). Такође, оштро ће се реаговати и на све покушаје представљања независног Косова као коначног исхода од стране албанских политичара, или албанских лобиста и стручњака из иностранства.

Поред тога, српски званичници као што су Свилановић и Ђинђић више пута ће јавно инсистирати на повратку српских и југословенских снага на Косово (Tanjug 2002g; Beta 2003g). Упркос свести да КФОР није спреман на овај потез (који је остављен као могућност резолуцијом 1244), слање ове поруке било је важно као сигнализација Србије међународном друштву да је потребно олакшати механизам издвајања који постоји у вези са Косовом и с тим у вези наградити „нову и демократску Србију“ једним додатним дестигматизационим потезом, који би јој веома значао и у практичном, али и у симболичком смислу. Тек ће септембра 2003. године министар одбране Борис Тадић нагласити да би практични значај реализације повратка српских полицајаца и војника СЦГ на Косово био мали, јер би они могли да буду ангажовани само у четири ограничене функције (официри за везу, контрола границе према Македонији и Албанији, заштита споменика, разминирање) и не би могли да се брину о безбедности Срба у енклавама, а њихови животи би били изложени великом ризику (Tanjug 2003n). Ова изјава означиће престанак употребе овог реторичког захтева чија су адреса били КФОР и(ли) СБ УН. Такође, Ђинђићева иницијатива за решавањем коначног

статуса Косова с краја 2002. и почетка 2003. године била је један од видова деловања у коме је Србија покушавала да предупреди решење које би по њу било најгоре и да делује проактивно, али се ова иницијатива није реализовала због атентата на српског премијера.

Други вид одбацивања стигме, који је блиско повезан са првим, било је негирање било какве одговорности нове власти за Милошевићеве злочине и за његову политику према Косову. Већ је више пута помињано да је Ђинђић истицао како нема потребе да се нова власт у Србији извињава за било шта што је Милошевић урадио. Када је председник спољнополитичког комитета америчког Сената Џозеф Бајден затражио, међу осталим условима, и извињење за „геноцидну кампању“ на Косову од стране Коштунице и Ђинђића, како би Америка пружила економску помоћ Србији, Свилановић је пробраним речима ставио до знања да се тако нешто неће десити (Танјуг 2002h). Дистанцирање од режима из деведесетих је понекад чињено и уз признање да су појединци из српских редова чинили систематске злочине на Косову. Најбољи пример за то била је изјава премијера Живковића у којој је захтевао да Албанци склоне оне који желе да етнички очисте Србе са Косова, уз констатацију да смо ми „5. октобра 2000. године склонили оне који су хтели да етнички очисте Косово“, те да се очекује једнак критеријум и од Албанаца (Beta 2003y). Овакве изјаве имале су и елементе стратегије камуфлаже и компензације, јер се у њима тврди пред међународним друштвом како је Србија боља од Албанаца, јер се суочила са одговорнима из својих редова, али дефинитивно није садржала било какве елементе признања стигме, јер је намера била потпуно супротна – да се покаже како данашња Србија нема ништа са онима који су је водили до 2000. године и како због тога не може ни да преузима њихов терет.

Стратегија стигматизације бившег непријатеља примењивана је током читавог периода, а нарочито интензивно током 2003. године. Србија је покушавала да вођству косовских Албанаца пришије разне етикете, од којих су за неке већ постојале и одређене основе у ранијим одлукама појединих међународних форума, те да убеди међународно друштво у потребу прихватања ових етикета и на примену и осталих стигматизационих мера на основу ових етикета. Дакле, у питању су били прилично озбиљни покушаји стигматизације. Најважнија етикета која је покушава да се прикачи политичком вођству Албанаца била је свакако етикета тероризма. Ово се настављало на покушаје Србије из друге половине деведесетих година у вези са деловањем ОВК. Осокољена релативним успехом у етикетирању деловања ОВПБМ на југу Србије као терористичког крајем 2000. и почетком 2001. године, српски званичници су настојали да овај успех „прелију“ и на Косово. Бројни напади на Србе на Косову, као што је бомбашки напад на аутобус Ниш Експреса у Подујеву (у ком је погинуло 12 Срба, међу којима и двогодишње дете, а рањено њих 43), били су снажан основ за покретање поступака етикетирања у међународним форумима, а нарочито пред СБ УН. Српски званичници су интензивно користили речи терор и тероризам при описивању шта то Срби трпе на Косову. Председник Коштуница је јавно износио сумње и да постоје тајни логори за Србе и друге неалбанце на Косову (Beta 2001p). Кампања се додатно интензивирала након 11. септембра 2001. године. Српски званичници су покушали да прикажу везу између Ал Каиде и ОВК и да на тај начин побегу симпатије Запада. Такође, дестабилизујући утицај у Македонији и на југу Србије, где су ветерани ОВК основали ОВПБМ и ОНА, а што није било по вољи Запада, представљали су „повољан ветар“ за покушај пришивања оваквих етикета.

Нарочите напоре Србија је улагала да етикете тероризма и ратних злочина пришије лидерима некадашње ОВК са политичким утицајем на Косову, као што су Хашим Тачи, Рамуш Харадинај, Агим Чеку и други. Најдаље је у томе ишао српски министар правде Владан Батић, који је више пута писао Карли дел Понте, главној тужитељки МКТЈ, са позивима да процесуира злочине ОВК на Косову, па и да спречи да људи попут Харадинаја да добију било какве функције у Влади Косова, притом поново истичући да постоје везе ОВК и Ал

Каиде (Beta 2001a). Влада Србије је предала МКТЈ и изузетно обимну документацију о злочинима ОВК на Косову од 27000 страница, а 2003. године је обимна документација о злочинима предата и УНМИК-у (Tanjug 2001n, 2003a). Овакве активности представљале су покушај да се и пред међународним правосудним институцијама започне процес који не само да би казнили одговорне, већ би ставили у центар пажње чињеницу да су и Срби били жртве и тиме помогли у нивелисању једнодимензионалне перцепције ко је био жртва, а ко целат у рату на Косову 1998-1999. године. Србија је настојала и да новоформирану АНА прикаже као терористичку организацију, и то не било какву – већ као организацију коју директно помаже Косовски заштитни корпус (КЗК), формација формирана од ветерана ОВК у складу са споразумом са КФОР-ом септембра 1999. године. Небојша Човић је директно оптужио КЗК за помагање АНА у терористичком деловању (Beta 2003c).

Покушај пришивања етикете тероризма и ратних злочина пратило је и нешто мање интензивно, али свакако присутно етикетирање Косова под контролом Албанаца као легла криминала. Амбасадорка СРЈ у Скопљу Бисерка Матић рекла је како је Косово „легло криминала“ и „црна рупа Европе“ (Beta 2001m), а на „цветање криминала“ су указивали и Човић и Коштуница (Tanjug 2001h; Beta 2003i). Све ово се надовезивало за оптужбе на рачун Албанаца да намерно коче повратак Срба и да тиме спречавају стварање правог мултиетничког Косова, које би било безбедно за све. Но, на моменте је понашање лидера косовских Албанаца етикетирано чак и као „холокауст“ према Србима. Небојша Човић ће на Видовдан 2003. године у Косовској Митровици изјавити како је на Косову у току „последњи велики европски холокауст“ чије су жртве Срби, те како је идеологија велике Албаније „у свим елементима подударна са фашизмом“ (Beta 2003e). Елемент овог етикетирајућег дискурса било је и често коришћење термина гето за српске енклаве на Косову, на чему су нарочито инсистирали Небојша Човић и Војислав Коштуница.

Стратегија камуфлаже и компензације такође је примењивана у овом периоду, али су уступци чињени махом према међународним актерима на Косову (УНМИК и КФОР). Први вид примене ове стратегије било је прихватање учешћа у привременим органима самоуправе на Косову. Након јасног указивања међународне заједнице да се од Србије очекује да подстакне Србе да учествују на изборима на Косову, те након потписивања Заједничког документа СРЈ и УНМИК, власти у Београду су у последњем тренутку формирале коалицију Повратак и позвале Србе да изађу на косовске изборе заказане за 17. новембар. Да је препорука Србима да изађу на изборе дата управо са жељом слања позитивне поруке о конструктивности нових власти у Београду и промену понашања у односу на Милошевићев период, најбоље сведочи изјава председника Коштунице, који је отворено рекао како ова препорука представља „политичко партнерство између нас и странаца“, те како ће сад терет доказивања „да су са оружја прешли на политику“ бити на Албанцима - пошто Србија оваквим компромисом показује да се променила (Beta 2001k). Сличан компромис ће Београд направити и на јесен 2002. године, када ће позвати Србе да изађу на локалне изборе „тамо где је безбедно“ (Beta 2002e).

Други вид примене ове стратегије била је амнестија једног дела албанских затвореника, као и трансфер другог броја затвореника у затворе на Косову под контролом УНМИК од јесени 2000. до 2002. године (Beta 2002n). Због транспорта Албанаца у централну Србију и због навода о њиховом мучењу и противправном затварању, Србија је током јесени 1999. и током 2000. године била етикетирана као кршитељ људских права. Извршењем овог компромиса (који није био лак, имајући у виду доминантан наратив у Србији о ухапшеним и осуђеним Албанцима као терористима), Србија је испунила један од експлицитних захтева Запада и међународних организација и послала поруку како се мења. Позитивна порука је послата и самим косовским Албанцима. Трећи вид биле су поруке Србима на Косову да се насиљем ништа не решава, као и помоћ у решавању кризе на северу Косова и коначном успостављању

ауторитета УНИМИК и над северном Косовском Митровицом почетком 2002. године (Beta 2002a). Решавањем ове кризе ојачана је порука да Срби више не посежу за насиљем, да су се променили, те да су сада и бољи од Албанаца и да их не треба кажњавати, што је једна од основних порука пређашње цитиране реченице председника Коштунице. Да Србија не жели да посеже за било каквим средствима насиља била је једна од кључних порука Декларације о Косову и Метохији из августа 2003. године, коју је, према речима премијера Живковића, Србија желела да упути међународној заједници (Beta 2003w).

Четврти вид примене ове стратегије био је проналазак стратишта са телима косовских Албанаца и њихова ексхумација. За разлику од прве две ствари, за које се знало да ће бити на агенди као захтеви међународних актера, о масовној гробници у Батајници и хладњачама са телима убијених Албанаца, према сведочењима једног од највиших званичника из овог периода, није се знало унапред (Интервју 1). Проналазак лешева било је изненађење и за тадашње лидере ДОС-а. Према исказу поменутог функционера, постојала подељена мишљења о томе да ли је потребно одмах изаћи са истином у јавност, или не, управо због страха од тога како би то могло утицати на став међународне јавности и да ли би изношење истине било позитивно за нову власт у Србији, или би само појачало старе предрасуде према Србима и ојачало аргументе Албанаца (Интервју 1). На крају, власт у Србији се ипак одлучила да игра „отворених карата“ и да изврши ексхумацију свих тела, те да их потом преда надлежнима на Косову. Током наредне, 2002. године, биће ексхумирано укупно 900 тела Албанаца (Beta 2003j). Овакво самостално откривање злочина требало је да пошаље поруку и да Србија неће више скривати мрачне делове своје прошлости. Ипак, како није уследило било какво извињење или преузимање одговорности, не може се говорити о овом акту као о виду признања стигме.

Коначно, пети вид примене ове стратегије били су покушаји успостављања контаката и директних преговора са косовским Албанцима. Према изјавама српских званичника, са оваквим покушајима се започело још од краја 2000. године. Премијер Живковић је 2003. године навео како је он још децембра 2000. године нудио дијалог Ибрахиму Ругови у име председника СРЈ Војислава Коштунице (Beta 2003y). Још 2001. године је српска делегација (Небојша Човић, Момчило Трајковић, Оливер Ивановић, Рада Трајковић) прихватила да учествује на округлом столу у Приштини са високим политичким представницима Албанаца (Tanjug 2001d). Током 2002. године се Човић у Швајцарској на незваничном састанку сусрео и са премијером Косова Бајрамом Реџепајем и председником скупштине Косова Неџадом Дацијем (Beta 2002b). Наравно, функционери коалиције Повратак у Скупштини и Влади Косова често су се сусретали са лидерима косовских Албанаца. Но, од краја 2002. године, премијер Ђинђић ће започети са активностима за покретањем директног дијалога о статусу Косова.¹⁰³ Након Ђинђићеве смрти, Београд ће наставити са напорима за покретањем дијалога са Приштином, али овај пут о нестатусним питањима. Маровић, Живковић и други ће покушати да овакво покретање дијалога представе као знак добре воље и потврду нормалности Србије, која је превазишла све проблеме из прошлости и жели да разговара са свима (Beta 2003x; Tanjug 2003c). Србија ће покушавати да се прикаже не само као добра и нормална, већ и као боља и нормалнија од Албанаца на јесен 2003. године, када ће бити одржани и први преговори у Бечу. Наиме, чињеница да ће Албанци оклевати са одлуком о учествовању, те да ће одређени важни политички актери на крају пропустити да учествују у дијалогу Београда и Приштине, као и то да Срби неће бити заступљени у приштинској делегацији – све ово ће представљати основе на којима ће Београд покушати да укаже како је

¹⁰³ Овој иницијативи противили су се у својим изјавама и Човић и Свилановић, што показује да није постојао консензус чак ни унутар ДОС-а око оваквог приступа.

српска страна отворенија и боља од албанске, која и даље не жели прави дијалог. Са друге стране, на албанске иницијативе, попут позива Хашима Тачија за разговор косовских Срба и Албанаца средином 2003. године, одговориће се делимично позитивно, па ће тако са Тачијем разговарати Момчило Трајковић, шеф одбора за КиМ Народне скупштине Републике Србије и један од вођа косовских Срба, што ће бити још једна порука да се разговор не одбија.

Резултати које је Република Србија постигла у првој фази нису били занемарљиви, али су далеко од жељених. Србија је успевала иницијално да спречи јачање потенцијала за независност Косова, као једног елемента дискриминације Србије. Спољни актери су слали сигнале да се независност Косова неће догодити. На јесен 2001. године, Небојша Човић је, након посете Бриселу, рекао како је Србија добила гаранције од ЕУ и НАТО-а да неће бити независности Косова (Танјуг 2001а). Потврду да је добио сличне гаранције у САД изнеће и Зоран Ђинђић по повратку из посете Вашингтону (Beta 2001f). Све ове поруке требало је да буду важан сигнал свим осталим члановима међународног друштва и да нико више не намерава да кажњава Србију, те да се њени легитимни интереси сада поштују. У том смислу, једно важно остварење за Србију биће и потписивање Заједничког документа СРЈ и УНМИК на јесен 2001. године (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2001). Овим документом биће институционализовани односи Београда са међународном цивилном мисијом у Приштини, што ће бити такође позитиван сигнал послат у међународни етар од стране УНМИК-а о томе како је Србија сада партнер, а не опонент. Оно што је за Београд било најважније јесте да је овим документом потврђено да органи самоуправе на Косову неће имати право да прогласе независност, чиме је додатно потврђен територијални интегритет Србије.

Похвале за Србију стигле су од генералног секретара НАТО-а Робинсона, шефа мисије ОЕБС на Косову Евертса, француског председника Ширака, а министар Свилановић је рекао како су министри спољних послова 26 земаља са којима се састао у Њујорку веома позитивно оценили договор Србије са УНМИК-ом и излазак Срба на косовске изборе (Танјуг 2001q). Позитивни сигнали за Србију стизали су од УНМИК-а и током 2002. године, када је шеф мисије Штајнер поништавао све спорне акте законодавне и изврше власти који су се могли тумачити као задирање у статусна питања. Подршка која је стигла за ратификацију споразума СРЈ и Македоније о дефинисању граничне линије (рачунајући и границу на Косову) од међународних актера била је такође веома важан сигнал да се граница СРЈ и Србије према Македонији и Албанији не доводи у питање, па је деловало да Србија и СРЈ више неће бити кажњавани због било каквих „грехова“, односно етикета из прошлости (Beta 2002g) Сви ови сигнали били су снажан индикатор промене перцепције према Београду. Отворене похвале које ће Београд током 2003. године добити за намеру да успостави дијалог са Приштином о нестатусним питањима, биће веома важан индикатор да су иницијативе Србије наишли на позитиван пријем код међународних актера и да су дали одређене резултате (Beta 2003x).

Ипак, од краја 2002. године, а нарочито током 2003. године, одређени потези ће сугерисати и да успех Србије на овом пољу није био потпун, те да су остварени сигнали о поштовању интегритета Србије ипак временски ограничени. Један од јасних сигнала да је брза и изузетно ефикасна дестигматизација Србије немогућа било је јасно одбијање повратка једног броја српских снага на Косово, упркос томе што је резолуција 1244 дозвољавала ову могућност и упркос томе што је повратак у Копнену зону безбедности на југу Србије извршен веома брзо (Beta 2003i). До краја 2003. године је постало јасно да није реално очекивати овакав исход, који би несумњиво послао сигнал о изузетном повратку поверења у Београд код кључних међународних актера који управљају Косовом, а пре свега код КФОР-а. Потписивање Споразума о слободној трговини са Албанијом у име Косова од стране Штајнера, као и најава преноса великог дела овлашћења на институције у Приштини са

УНИМК-а, били су индикатор да не постоји потпуно уважавање Србије као актера чија је сагласност неопходна у решавању кључних питања на Косову, али и да је могуће да Косово полако клизи ка независности (Beta 2003h, 2003m)

У погледу покушаја стигматизације водећих елита косовских Албанаца (пре свега оних који потичу из ОВК) и нових институција самоуправе у Приштини постигнути су мањи резултати. Међународни форуми јесу осуђивали нападе на Србе, али су се уздржавали од употреба термина тероризам, или етничко чишћење, а најјачи термини попут холокауста (које је Србија покушавала да уметне у међународни дискурс) нису били ни на агенди. Иако се признавала тешка ситуација за Србе у изјавама одређених званичника, као што је изјава омбудсмана Новицког да Срби на Косову живе „као у затвору“ (Beta 2002h), те иако су се критиковали Албанци због спречавања повратка Срба на Косово, и даље су се у међународним форумима усвајали ставови који са оптимизмом говоре о могућностима поправљања безбедносне ситуације на Косову. Изузетак је био став Русије, која је доследно пратила српску линију аргументације о положају Срба на Косову, као и ставови одређених кругова из Европе, попут чешких сенатора или одређених италијанских званичника – али, овакви ставови ипак нису допринели томе да се косовски Албанци етикетају као терористи или извршитељи етничког чишћења Срба у кључним међународним (де)стигматизационим форумима. Једино је деловање АНА експлицитно означено као терористичко и од стране УНМИК-а (Beta 2003ac).

У погледу етикетања појединаца, постигнут је релативни успех кроз чињеницу да је МКТЈ подигао оптужнице и против групе лидера ОВК за злочине над Србима и Албанцима за време рата на Косову. Такође, одређени број припадника КЗК био је суспендован крајем 2003. од стране шефа УНМИК-а Холкерија због сумње у повезаност са АНА, све до окончања истраге (Beta 2003ac). Наравно, не може се тврдити да је све то директна последица деловања Србије, али је свакако циљ у овом погледу донекле остварен. Ипак, главни лидери ОВК, попут Харадинаја (у том тренутку), Тачија и Чекуа, не само да су и даље остали ван оптужница МКТЈ, већ су и признати за релевантне и легитимне политичке актере на Косову од стране међународног фактора. Такође, КЗК је као такав наставио несметано да функционише, иако је Србија указивала на њихове везе са АНА, а суспензија једног броја припадника ове формације није била од великог значаја за њен даљи опстанак и њену оперативност. Имајући све у виду, може се рећи да је успех Београда у овом периоду био делимичан, иако је током 2001. године деловало да успеси могу бити велики.

Повратак на границу отвореног непријатељства (2004-2007)

У периоду од почетка 2004. године, па до краја 2007. године, перцепција претње која долази по Србију од косовских Албанаца ће несразмерно порасти. Кључни „окидач“ за ову велику промену представљаће мартовско насиље над Србима на Косову марта 2004. године. Српски званичници ће ово насиље моментално окарактерисати као претњу по голу егзистенцију Срба на Косову, али и по њихов идентитет, имајући у виду да су у погрому, поред српских кућа, страдале и цркве и манастири. Фактички сви кључни актери у Србији јавно ће указати на огромну претњу по опстанак Срба на Косову након 17. марта. И у интервјуима датим за потребе овог рада, званичници ће потврдити овај догађај као једну од кључних тачака (Интервјуи 1, 3, 4, 5, 7). Један важан званичник из овог периода рекао је како је мартовско насиље моментално „вратило све уназад“ и како је моментално пропало поверење које је до тада тешком муком грађено у односима са Албанцима (Интервју 1), док је други објашњавао како је тада, у покушајима да наговори једног високог политичког званичника НАТО-а на брзу реакцију у сврху заштите Срба, директно осетио последице које производи стигма (Интервју 5). Резултат насиља ће бити велики број интерно расељених Срба, спаљених кућа

и православних верских објеката, уз 20ак страдалих током сукоба. Организовано насиље над Србима довешће ситуацију до ивице ескалације директног оружаног конфликта у коме би учествовале и српске безбедносне снаге. Ипак, то се неће догодити, али ће Србији постати недвосмислено јасно да су Срби на Косову константно „на нишану“ албанских екстремиста. Са друге стране, оно што ће додатно повећати перцепцију претње код српских званичника у погледу положаја Срба на Косову јесте чињеница да ће КФОР и УНМИК демонстрирати приличну неспособност да заштите Србе на Косову, уз одређене изузетке, као што су припадници италијанског контингента. Током 2004. године ситуација ће се полако стабилизovati, па ће тако последњег дана 2004. године министар одбране СЦГ рећи како „не постоји опасност од сукоба на Косову и Метохији“. Ипак, и у наредне три године ће се дешавати спорадични напади на Србе, који ће допринети томе да перцепција претње по безбедност Срба на Косову, након трауматичног искуства мартовског насиља, и даље остане прилично висока, упркос релативном опадању у односу на врхунац достигнут марта 2004. године.

Са друге стране, перцепција претње по политичку безбедност Србије и по њен територијални интегритет константно ће расти од 2004. до краја 2007. године, а свој врхунац ће достићи почетком 2008. године. Велики преокрет догодиће се након мартовског насиља 2004. године, када ће Хари Холкери, шеф УНМИК-а на Косову, јавно иступити против до тада актуелне политике „стандарди пре статуса“ и заложити се за што хитније решење статуса Косова (Tanjug 2004e). Коначно утврђивање статуса Косова као „једини пут за мир“ нагласиће и нови шеф УНМИК-а Сорен Јесен Петерсен средином 2004. године (Beta 2004l). Овакав преокрет послаће јасну поруку да од рада на достизању критеријума адекватне безбедносне заштите и људских права за Србе и све друге на Косову, као предуслова за било који други политички процес – нема ништа. На хоризонту је почела да се назире намера великог броја западних држава да се на Косову направи независна држава и мимо воље Београда. Током 2004. године још увек ће стизати предлози о „протекторату ЕУ“ на Косову као о коначном решењу, али ће већ 2005. године утицајни појединци и познаваоци прилика у САД као што су Ричард Холбрук и Џејмс Лајон почети да јавно тврде како су се САД одлучиле за независност Косова. Иако ће амбасадор САД у Београду Мајкл Полт то иницијално демантовати, од 2006. године ће се ситуација променити и Америка ће почети мање-више јасно да фаворизује неки облик независности Косова као најбоље коначно решење (Beta 2005h). План о „надгледаној независности“ као решењу за Косово изнеће почетком 2007. и званични изасланик УН за преговоре Београда и Приштине Марти Ахтисари. Ставови земаља ЕУ још неће бити потпуно јасни током 2006. године, али ће до краја 2007. године постати јасно да је највећи део држава ЕУ такође на становишту да подржава Ахтисаријев план и надгледану независност Косова, те да је за примену овог плана чак и ако се Београд томе противи.

На све то надовезало се и практично препуштање атрибута државности властима у Приштини од стране УНМИК-а. Током 2004. године, УНМИК је својом уредбом формирао Канцеларију за међународну сарадњу Косова, којом су управљали привремени органи самоуправе у Приштини, а која је заправо била заматак министарства спољних послова. Последњих дана 2005. године, УНМИК ће на косовску владу пренети овлашћења и у областима правосуђа и унутрашњих послова. Званични Београд ће ове акте јавно означити као претеће по Србију, али реакције неће бити (Beta 2005i). Постало је јасно да је, након мартовског насиља, донета одлука да се иде у правцу релативно брзе изградње независне државе на Косову, те да се ситуација сада пуно разликовала од 2001. или 2002. године. Перцепција претње од сецесионизма достићи ће врхунац током 2007. и почетком 2008. године, када ће Влада Србије отворено означити као претеће најаве косовских званичника да би могли једнострано прогласити независност, што ће се и догодити фебруара 2008. године.

Стратегије дестигматизације коришћене у овом периоду су углавном негацијске, и то највише стратегија стигматизације бившег непријатеља. Компромисна стратегија камуфлаже и компензације је такође коришћена, али мање интензивно него у претходној фази.

Стратегија одбацивања стигме коришћена је веома интензивно у периоду од 2004. до краја 2007. године. Кључни вид примене ове стратегије било је одбацивање било какве могућности да се прихвати казна за Србију кроз губитак једног дела територије и потенцирање да је Србија демократска, европска и узорна, једном речју – нормална држава, те да не постоји било какав однос за овакво поступање против ње. Војислав Коштуница, Борис Тадић и Вук Драшковић су много пута помињали како је одузимање 15% територије сувереној демократској држави, чланици УН, крајње недопустиво. Често је одбацивање стигме ишло и паралелно са покушајима етикетирања Косова по различитим основама. Тако је министар Косово и Метохију Слободан Самарџић истицао дистинкцију Србије као „демократске државе која се економски подиже и развија“ у односу на Косово као „хаотичну територију где влада криминал, етничко чишћење и непоштовање људских права“ (Beta 2007c). У жељи да покаже како је Србија сада другачија него раније, али и како Албанци нису направили ту промену, министар Драшковић је често правио поређења са ранијим режимом. Он је тако, примера ради, констатовао како је Србија у потрази за решењем за Косово одустала од свог „екстремног става“ од пре 1999. године, док се код Албанаца и даље излази са екстремном максималистичком агендом (FoNet 2005a). Овакве изјаве требало је да негирају повезаност Београда из прве деценије 21. века са Београдом с краја 20. века и да укажу на промену и нормализацију, али и да упуте етикете на рачун друге стране, па су на тај начин били и део стратегије стигматизације бившег непријатеља.

Стратегију стигматизације бившег непријатеља Србија је у овом периоду користила изузетно интензивно. Доминантна етикета коју је Београд покушавао да „пришије“ Приштини у овом периоду била је етикета „етничког чишћења“. Србија се интензивно ангажовала да мартовско насиље 2004. године представи као организоване акте етничког чишћења у свим међународним форумима. Након тога, и у наредним годинама ће српски званичници интензивно користити овај термин како би описали политичко деловање косовских Албанаца. На конто ове етикете, Србија ће захтевати примену специјалних мера на Косову. Примера ради, министар Драшковић ће писати средином 2004. године свим релевантним међународним актерима са захтевом да се спречи етнички чисто Косово и да се уклоне последице етничког чишћења Срба (Tanjug 2004f). Код уклањања последица етничког чишћења Срба, Драшковић ће чак и признати да је постојало етничко чишћење Албанаца до јуна 1999. године, али да су његове последице уклоњене (Drašković 2011, 319). Ово ће бити један облик који је веома близу признања стигме – али га ипак не можемо класификовати у примену ове стратегије, јер ће одговорност за ове потезе увек бити сваљивана на појединце и Милошевића, и јер ће се о њима говорити са превасходном намером ојачавања аргумента да је Србија данас нормална, а да Косово није и да зато треба увести посебне мере издвајања, одузимања статуса и дискриминације против власти у Приштини.

Србија је сматрала да су потребне такве мере које би одузеле властима у Приштини део добијених надлежности и које би омогућиле локалним Србима да формирају сопствене аутономне регионе и тако се заштите на Косову, што је и предложено Планом Владе Србије из 2004. године. Етикету етничког чишћења је пратио у корак и покушај етикетирања косовских Албанаца као систематских уништитеља српске верске и културне баштине. На састанцима УНЕСКО, Драшковић је инсистирао на овом елементу (Beta 2005c), књиге о страдању баштине на Косову делио је страним државницима (Beta 2004d), као и римском папи (Tanjug 2004d), а организоване су и посете за верске лидере из САД како би се уверили у страдање хришћанске баштине на Косову. Циљ ових етикета било је приказивање западном

делу међународног друштва како на Косову нису угрожени само Срби, већ и хришћанство као такво.

Поред ових етикета, Србија је интензивно покушавала и даље да одржи етикету тероризма. Тероризам и терор ће у својим излагањима помињати веома интензивно и Драшковић, Коштуница и други званичници, а и Резолуција Народне скупштине из 2004. године ће директно означити праксу односа према Србима на Косову као „терор и тероризам“ (Narodna skupština Republike Srbije 2004). Етикета „холокауста“ из прошлог периода биће такође употребљавана, али у нешто измењеном облику. Српски званичници су често констатовали како су Срби на Косову „најугроженији народ у Европи“. Министар Драшковић је чак окарактерисао положај Срба на седници УН за људска права у Женеви као положај „робова“, обесправљених и без основних људских права (Beta 2005d). Све ово је требало да покаже да је Приштина систематски и брутални кршитељ људских права Срба, да није „нормализована“ нити „европеизована“, те да јој се никако не сме поверити било каква државност.

Такође, Србија је и даље интензивно покушавала да стигматизује појединце који су били вође ОВК, попут Рамуша Харадинаја, који је постао премијер Косова крајем 2005. године (Beta 2004n). Поред тога, од 2004. године започеће и интензивно етикетирање међународне војне и цивилне мисије на Косову као одговорне за стање у коме се Косово налази. Кулминација овог етикетирања настаће крајем 2007. године, када ће премијер Коштуница означити пројекат независности Косова као пројекат стварања „НАТО државе“, чиме ће фактички оптужити НАТО и САД за отимање дела српске територије (Radio Slobodna Evropa 2007). Тадић и ДС неће подржати ову реторику претерано агилно и избегаваће да је користе, али ће, ипак, дати подршку Резолуцији о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Србије из децембра 2007. године, у којој се експлицитно говори о малициозним намерама НАТО-а спрам Србије и то узима као основ за проглашавање војне неутралности (Narodna skupština Republike Srbije 2007).

Стратегија камуфлаже и компензације примењивана је мање интензивно него у прошлом периоду, али је и даље примењивана. Први вид примене ове стратегије било је потенцирање „европског“ решења за Косово и инсистирање на европском карактеру српског приступа. Употреба дискурса „европејства“ у контексту решења за Косово од 2004. године је нарочито добила на интензитету. Министар Драшковић је говорио о „европским правилима“ за Косово и регион (Тапјуг 2004а), „европском решењу“ статуса Косова (Beta 2004с), „европском принципу“ заштитите својинских права (Beta 2006b), „европеизацији“ Косова (Beta 2005b)... Све ово је обједињено и у Драшковиће План „три Е“, који је подразумевао „европски квалитет граница“ Србије са Македонијом и Албанијом, „европски ниво заштите људских права“ на Косову и „европски модел децентрализације власти“ (Beta 2004b). Драшковић је чак, током свог предавања на Европском форуму Вахау у Аустрији, упозорио да „или ће Косово бити европеизовано, или ће се Европа суочити са ризиком да опет буде балканизована“. Оволико инсистирање на европском приступу требало је да покаже како је Србија принципијелна и како не користи национални интерес за основу свог плана и приступа, већ европску будућност. Тако се покушала послати порука како је Србија и у овом домену узорна и како је превазишла понашање које је по предрасудама карактеристично за Балкан – али да приштинска страна није спремна да начини исти такав корак.

Поред тога, Србија је покушала да нагласи како је њен предлог за Косово по формули „више од аутономије, мање од независности“ формула која даје највише права и аутономије некој националној мањини у Европи, на чему је нарочито инсистирао Коштуница (Beta 2005f). Потенцирање да је Србија спреман на овом плану на висок степен концесија требало је да пошаље поруку да Србија више није задрта и да се разликује од Србије из деведесетих. Ипак,

у пракси је Србија искључивала опције које подразумевају додатни степен компромиса, као што су подела или конфедерација – што је показатељ да Србија у уступцима није била спремна да иде предалеко (Beta 2007c). Коначно, најважнији вид примене ове стратегије било је јавно одрицање од употребе силе у контексту Косова. Ове поруке су истицали готово сви релевантни државни званичници. У том смислу индикативан интервју министра за Косово и Метохију Самарџића с јесени 2007. године за бечки „Пресе“, у којој је директно искључена опција војне реакције на могуће проглашење независности Косова, а уз то и наглашен демократски карактер српске државе (Тапјуг 2007а). Тиме је Србија послала поруку да је спремна да учини и више него што би учиниле друге „нормалне“ државе, које би по правилу реаговале војно на покушај сецесије дела територије. Србија неће реаговати никако, до дипломатски и правно, јер је она сада и више него узоран и нормалан припадник међународног друштва – ово је била кључна порука коју је овакав потез требало да пошаље.

Резултати постигнути у овој фази били су добрано испод очекивања. Ни негацијске, нити компромисне стратегије нису дале нарочити резултат. Упркос одбијању Србије да прихвати основ за независност Косова у претходном понашању из деведесетих година, које је од стране већег дела међународног друштва било окарактерисано као девијантно, постало је јасно да ће најугицајније западне државе ипак наставити са дискриминацијом Србије и кроз прихватање сецесије дела њене територије. То је била потврда да је српска стигма још увек присутна и да је потпуна дестигматизација далеко. Напори Србије да своје предлоге представи као прави компромис нису уродили плодом. Жеља Србије да стигматизује косовске институције и политичке елите као „девијантне“ – систематске кршитеље људских права и спроводиоце терора и тероризма – није била нарочито успешна. Осуђивани су појединачни акти насиља, али до ширег усвајања ових тешких етикета у међународним форумима ипак није дошло. Такође, покушаји да се појединци попут Рамуша Харадинаја искључе из политичког живота Косова нису дали резултате – шеф УНМИК-а Сорен Јесен Петерсен је одбио то да уради, а Харадинај се (привремено) повукао тек када је и званично подигнута оптужница против њега од стране МКТЈ. Етикетање НАТО-а и САД као одговорних за цепање Србије неће дати позитивне резултате за Србију – али ће опстати у дискурсу изазивача америчке моћи, а нарочито Русије, која ће се на „косовски преседан“ позивати већ на лето 2008. у време рата у Абхазији и Јужној Осетији, као и касније у време Украјинске кризе 2014. године. Дакле, Србија ће дати одређени допринос глобалном анти-НАТО наративу, али он свакако неће бити претерано велики, нити ће пружити суштински допринос дестигматизацији Србије.

Но, са друге стране, одређене етикете јесу успеле да пронађу потврду у међународним форумима. Етикета етничког чишћења употребљена је у документима више међународних форума при квалификацији мартовског насиља. Све релевантне међународне организације су недвосмислено осудиле ово организовано албанско насиље. Ипак, већина их је квалификовала као „етнички мотивисано насиље“, а не као „етничко чишћење“ или „погром, што је Србија покушавала да учини, додатно играјући и на карту наративног повезивања са погромима Јевреја и покушавајући да то уклопи о шири дискурс Холокауста над Србима, односно Срба као европских Јевреја. Упркос делимичном успеху на овом пољу, показало се да специјалне мере које су пратиле ову етикету нису биле оне које је Србија желела. Одређени механизми издвајања, па и претње губитком статуса, јесу успостављени од стране међународног друштва према Косову. Најбољи пример јесте ултиматум Хавијера Солане испред ЕУ да се све порушене куће морају обновити у року од годину дана, или ће Приштина бити санкционисана (Beta 2004f).

Нешто боља ситуација је била код специјалних мера у вези са етикетом угрожавања српске верске и културне баштине, јер је формирана посебна међународна комисија за заштиту ове баштине, и јер је прикупљено доста новца да се порушене цркве обнове, а појачане су и мере

институционалне заштите. Прихватање да је СПЦ угрожена довело је и до посебне институционалне заштите за СПЦ предвиђене Ахтисаријевим планом, што сведочи да ова негативна етикета у вези са косовским Албанцима јесте била прихваћена од стране већине у међународном друштву. Србија је успела и да пошаље делимично позитивну поруку одрицањем од употребе силе у контексту решавања косовског питања. Овакав потез наишао је на веома позитивне реакције широм света и спустио је тензије. Као својеврсна награда за овакво понашање уследиће и потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању са ЕУ на пролеће 2008. године. Дакле, одређених позитивних помака јесте било и у овом, начелно не нарочито успешном периоду за дестигматизацију Србије.

Замрзнути конфликт (2008-2010)

Проглашењем независности Косова 17. фебруара 2008. године, напетост је поново дошла на ивицу директног сукоба. Перцепција претње била је на изузетно високом нивоу. Говорило се и о могућем егзодусу Срба по проглашењу независности, али пре свега о претњи по целовитост Србије. Но, као претња нису окарактерисани само косовски Албанци. Премијер Коштуница и већина кадрова око његовог ДСС-а је, заправо, тежила да покаже како је „депање Србије“ завршни део „политике силе“, која се наставља на бомбардовање Србије из 1999. године и представља њен „завршни чин“ (Beta 2018b). Такође, министар Самарџић је указивао на негативно деловање ЕУ због одлуке да пошаљу на Косово мисију ЕУЛЕКС, по предлогу из никада усвојеног Ахтисаријевог плана, а без промене резолуције 1244 и стварања међународноправног основа за рад исте (Beta 2008h). Министар спољних послова Јеремић истакао је како бројне земље трпе притиске да признају Косово, превасходно алудирајући на притиске САД и Запада, али да се Србија бори да овим притисцима контрира (Tanjug 2008f). Дobar део српских кадрова је сматрао, дакле, да је претња долазила са Запада, а не из Приштине. Србија је одабрала да већи део од 2008. до 2010. године демонстрира одлучно одбацивање акта независности Косова и страха од сецесије дела територије или исељавања Срба са Косова. Већ сама чињеница да је на дан усвајања Декларације о независности преко 10 српских министара и државних секретара било широм Косова – у Косовској Митровици, Грачаници, Штрпцу, Ранилугу, Новом Брду, Осојану, Гораждевцу и Великој Хочи – указује на то да је одлука државе била да се овај акт игнорише и да се шаље порука како он и није суштински претећи, јер је нелегалан и јер ће га Србија својим деловањем анулирати.¹⁰⁴ Ипак, овакво деловање можемо пре сврстати у важно политичко сигнализирање, него у искрену процену да не постоји претња од проглашене независности Косова и да ће тај чин брзо бити анулиран.

Током пролећа 2008. године доћи ће до поделе у владајућим круговима у вези са погледом на косовску независност и улогу Запада, а пре свега ЕУ, те претњама које постоје с тим у вези. Ова подела доћи ће до изражаја у предизборном периоду, након распада коалиције ДС-Г17-ДСС-НС. Са једне стране, ДС и Г17+ ће истицати страх од тога како би захлађивање односа са ЕУ због мисије ЕУЛЕКС и Косова водило Србију у нову изолацију. На овај начин, ове партије су указивале како је њихов страх од обновљених највиших облика стигматизације Србије изузетно висок - једнак, ако не и виши од страха од коначног губитка Косова. На трагу ове премисе је и формирана коалиција За европску Србију, чија је окосница био ДС, а која се залагала „и за Европу, и за Косово“. Са друге стране, ДСС и НС су сматрали како је овакав страх нелегитиман и како је, јер се сматрало да не постоји објективна претња од

¹⁰⁴ За више информација о конкретним активностима различитих српских функционера у овом контексту погледати Дневне билтене Министарства спољних послова за 17. и 18. фебруар 2008. године: http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170208_s.html; http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180208_s.html.

изолације уколико се уђе у дијалог са ЕУ о одређеним питањима, па и уколико се напредовање ка ЕУ (привремено?) заустави.

Напетости ће достићи врхунац при потписивању Споразума о стабилизацији и придруживању Србије и ЕУ од стране потпредседника Владе Божидара Ђелића, чему се Коштуничина партија директно противила. Наиме, ДС ће посматрати у овом периоду одустајање од потписивања као претњу за даљи европски пут Србије, док ће ДСС посматрати потписивање овог уговора без решених статусних питања као претњу по територијални интегритет Србије. Сукоб ове две концепције обележиће први део 2008. године, али ће превагу на крају ипак однети блок око ДС-а, који ће формирати и нову владу са коалицијом СПС-ПУПС-ЈС на лето 2008. Ипак, око одређених ствари ће постојати потпуна сагласност, па ће тако сви актери недвосмислено истицати било какве активности западних актера (конкретно САД) у правцу наоружавања Косова и разматрања могућности оснивања оружаних снага Косова, као „доливање уља на ватру“ и као потез који подиже тензије у Београду (Beta 2008g).

Након што је усвојена резолуција којом је затражено саветодавно мишљење МСП-а о легалности једнострано проглашене независности Косова, опао је страх од тога да се питање Косова може сматрати свршеним чином и да неће бити никаквог повратка на преговоре о суштинским питањима. Србија је успела да врати игру на терен права, што је деловало обећавајуће и уливало поверење српским званичницима, а што се могло видети из њихових изјава у овом периоду. Председник Тадић је ово пребацивање на терен права из терена политике и безбедности означио као велику ствар за Србију. Ипак, у интервјуу за потребе овог доктората, један високи званичник је рекао како је власт од старта била свесна ограничења које носи начин на који је формулисано питање, те да је постојала свест о претњи да МСП схвати питање у ужем смислу и на тај начин да не дође до жељеног исхода по Србију (Интервју 4). Такође, дошло је и до релативне стабилизације безбедносне ситуације, након турбулентних догађаја из пролећа, међу којима су се истицали масовни сукоби Срба са УНМИК полицијом и припадницима КФОР-а у Косовској Митровици 17. марта 2008. Све ово је утицало на то да употреба дискурса о елементарној угрожености Србије и Срба на Косову опадне у другој половини 2008. као и током 2009. године у изјавама српских званичника. Министар одбране Србије Драган Шутановац ће и експлицитно рећи крајем августа 2008. године како је безбедносно „у нашој јужној покрајини у односу на претходни период знатно побољшано“ (Beta 2009h). Очигледно је да је претња од масовног исељавања Срба са Косова након проглашења независности, или од насилног покушаја заузимања севера Косова (на коме су функционисале српске институције) и довођења Србије пред свршен чин постепено опадала у овом периоду.

Но, то не значи да ће доћи до десекуритизације деловања косовских Албанаца по Србе и Србију - напротив! Шеф БИА Саша Вукадиновић јавно ће рећи почетком 2009. Године да је „највећа претња по безбедност Србије једнострана и противправно проглашена независност Косова и Метохије“ (Tanjug 2009c). Одређена питања, као што су процес стварања оружаних снага Косова, посебно су истицана као претња и као нешто што је неприхватљиво и током 2008. године од стране начелника генералштаба Поноша, али и почетком 2009. године од стране председника Тадића (Beta 2008g, 2009i). Покушаји присвајања српске културне баштине на Косову такође су означавани од стране председника Тадића као веома „опасна игра“ и као облик идентитетског и историјског насиља (Tanjug 2009n). Одређени акти косовских власти, као што су покушаји преласка „жуте линије“ и обнове кућа за Албанце на северу Косова без дозволе српских локалних власти (супротно договору из 2000. године), те повремено недозвољавање српским званичницима да уђу на Косово (иако су испуњене све процедуре) такође су означаване од српских власти као претеће по људска права Срба (Beta 2009e, 2009a). Такође ће и свака могућност признања независности Косова биће децидно

одбачена. Дакле, понашање Албанаца на Косову и даље је било посматрано као прилично претеће и није било ни близу опоравка, али је перцепција претње ипак континуирано опадала од половине 2008. године, па све до половине 2010.

Стратегије дестигматизације које су континуирано и интензивно коришћене у овом периоду спадају у групу негацијских – стратегија одбацивања стигме и стратегија стигматизација бившег непријатеља. Са друге стране, интензитет коришћења компромисне стратегије камуфлаже и компензације повећавао се током овог периода са протоком времена.

Стратегија одбацивања стигме примењивана је веома интензивно кроз одбијање прихватања независности Косова као реалности и казне за догађаје из деведесетих година. Први вид одбацивања оваквог исхода биле су бројне изјаве како Србија (никад) неће признати независност Косова. Но, други и важнији вид представљало је активно деловање на терену. Већ је наведен пример симболички важног боравка десетине српских министара на Косову на дан проглашења независности Косова, који је требало да пошаље јасну поруку да српске средине на Косов не прихватају новопроглашену државу и да је Србија и даље веома присутна на терену на Косову. Но, поред тога, Србија је још јануара 2008. године донела Акциони план у случају проглашења независности Косова, који је предвиђао шта треба радити на терену у случају овог исхода. Иако је овај план и даље означен као државна тајна, вероватно је један део овог плана било успостављање и јачање институција Србије у свим српским срединама, а нарочито на северу Косова. Српске општине изабрале су 11. маја 2008. године своје локалне скупштине, у складу са законима Републике Србије, а не у складу са УНМИК законима, као до тада. Формирана је и Скупштина Заједнице српских општина и насеља на КиМ, као посредно представничко тело Срба на Косову. Железнице Србије су изјавиле и да преузимају управљање над пругом на северу Косова (Škečić i Teodorović 2008). Средином марта Срби су преузели и суд у Косовској Митровици, што је довело до кризе и сукоба са КФОР-ом и УНМИК-ом.

Овакво стање је требало да пошаље поруку да жељена независност на терену не функционише, али је и довела до сукоба са Европском комисијом, која је јавно окарактерисала органе изабране по оваквој процедури као нелегалне (Tanjug 2008b). Паралелно са изградњом институција које су директно везане за Србију и делују по законима Србије, Срби на Косову су се искључили и из косовских институција, па је тако највећи број Срба напустио Косовску полицијску службу непосредно по проглашењу независности Косова. Временом ће динамика стварања паралелних институција ослабити, али неће нестати. И током 2009. године ће министар за КиМ Горан Богдановић јасно истаћи да је циљ даље јачање органа Србије на Косову (Tanjug 2009a), а Тадић ће позвати Србе да не учествују на локалним изборима на Косову 2009. године (Tanjug 2009i). Тиме ће Србија одбити да испуни два захтева Запада - демонтирање „паралелних“ институција Србије и повратак у јединствене институције у Приштини, како би демонстрирала да експлицитно одбија овакав исход и како би независност приказала ништавном и неспроводивом. Трећи вид био је изузетно интензиван рад на спречавању признања Косова од стране држава широм света, као и на спречавању пријема у међународне организације. Овакво деловање садржало је и елементе стигматизације бившег непријатеља, али је ипак преважно било вид напора да се дискриминација Србије не одобри од већине чланова међународног друштва - односно, вид одбацивања стигме.

Стратегија стигматизације бившег непријатеља употребљавана је у овом периоду, мада мање интензивно него од 2004. до 2007. године. Разлог за то може бити у чињеници да је сада фокус био на одбацивању последњег дискриминационог потеза (проглашења и признања независности Косова) као облика стигматизације Србије, док је у претходном периоду покушавано да се стигматизацијом Албанаца изврши превенција оваквог исхода, што на

крају није било успешно. Основни вид употребе овде стратегије било је инсистирање на различитим негативним етикетама које се везују за понашање косовских Албанаца према Србима од 1999. године па надаље. Етикета погрома и етничког чишћења у вези са догађајима 17. марта 2004. године нарочито је потенцирана на петогодишњицу ових догађања 2009. године. Министар Јеремић је у свом ауторском тексту за један угледни атински лист подсетио да је и Хјуман рајт воч истакао како је намера екстремиста била да се одређене територије „потпуно очисте“ од Срба, те да су и многи угледни међународни званичници признали да је мартовско насиље над Србима вид етничког чишћења (Тајуг 2009е). Намера је била да се и Грчкој, као и другим државама које нису признале Косово, пошаље порука да екстремисти на власти у Приштини не заслужују никакву награду и да се мора спречити њихова државност, јер не остварују услове да буду у друштву нормалних. Сличну поруку слао је и Тадићев говор у Уједињеним нацијама из марта 2004. године, који је оптужио одређене земље да су наградиле Албанце за злочине након 1999. године, док су Србију казнили бомбама 1999. године (Beta 2009к). У истом говору, Тадић је позивао државе да не признају Косово, додатно истичући и етикету систематског кршитеља људских права Срба за власти у Приштини. Коначно, потенцирана је и етикета организованог криминала и мафије, а министар Шутановац је тврдио да се од криминала „финансира и тероризам“, реafirмишући и етикету тероризма коју је Србија упорно покушавала да учврсти у вези са косовским Албанцима у претходним годинама (Beta 2009h). Све ово је требало да пошаље поруку да Косово није држава и да не заслужује признање – чак и не улазећи у то да ли је Србија заслужила казну. Поред тога, Србија је покушавала и да одржи све механизме издвајања који су постојали према Косову (попут мисије УНМИК), као и да уведе нове, чије би увођење било легитимизовано управо поменути етикетама, а једна од њих била је и известилачка мисија Дика Мартија, формирана у оквиру Парламентарне скупштине Савета Европе како би истражила наводе о трговини органима Срба на Косову од стране ОВК.

Стратегија камуфлаже и компензације иницијално се заснивала на обећању да неће бити употребе силе. Но, део власти око ДС-а је у овом периоду био спреман и на додатне компромисе и концесије у сврху стицања наклоности кључних актера на Западу. Један од ових компромиса било је и потписивање ССП-а - упркос ставу дела власти и премијера да то не треба чинити и спорном легитимитету потпредседника Владе Ђелића да потпише овај документ; упркос чињеници да је белгијски министар спољних послова јасно нагласио да се споразум односи на Србију без Косова; упркос непостојању извесности да ће постојати довољна скупштинска већина за ратификацију споразума у Србији; упркос свести да његова практична имплементација неће започети све док се не унапреди сарадња са МКТЈ. Ипак, потписивање ССП-а послало је важну симболичку поруку да Србија неће у свим питањима најчвршће инсистирати на дефинисању статуса Косова као неотуђивог дела Србије и да је спремна и за одређене компромисе – уколико јој то омогућава да настави свој европски пут, а да притом не мора да призна Косово. Наредни важан корак у овом правцу представљаће заједничко писмо Бориса Тадића и Хавијера Солане којом се исказује добродошлица мисији ЕУЛЕКС на Косово (Beta 2008l). Србија је иницијално одбијала да прихвати ову мисију засновану на Ахтисаријевом плану, јер је сматрала да би се тиме дао легитимитет примени сецесионистичког плана. Ипак, након преговора Београда и УН, Бан Ки Мун је формулисао план у шест тачака и Београд је прихватио да ЕУЛЕКС буде распоређен на Косову под капом резолуције 1244. Оваква концесија такође је слала поруку о томе да Београд не одбија сарадњу са ЕУ на Косову.

Још један симболички важан вид примене ове стратегије био је пристанак Београда на повратак преко 300 српских полицајаца у Косовску полицијску службу на лето 2009. године. Ипак, Србија није била спремна да направи кључне концесије у вези са институцијама и учешћем на косовским изборима. Коначно, инсистирање на европској будућности и изјаве о

спремности за компромис такође је требало да пошаљу поруку о прикладности понашања Србије. Тадић је поносно истицао како се Косово брани само дипломатијом и правом, те како неће бити употребе војске, што је такође требало да пошаље поруку о Србији која је уздржана и квалитативно битно другачија од осталих (Tanjug 2009m). Тадић је додао и како Србија у свом понашању може и треба да буде пример и модел осталим државама како се решавају спорови. Ово је типичан случај употребе стратегије компензације, у којој субјект настоји да у одређеном аспекту буде и боља од већине од већине других чланова „друштва нормалних“, како би компензовао неке друге перципиране недостатке и доказао своју потпуну „нормалност“. Шутановац је истицао и како Србија не жели да затражи повратак војске на Косово у складу са резолуцијом 1244, јер то не би допринело стабилности (Beta 2008j). Наравно, иако је кључни разлог била свест да се тако нешто ни не може догодити - истицање како Србија то свакако не би ни тражила је такође вршено са намером слања позитивне поруке о суздржавању од употребе силе у спољној политици, чак и у суочавању са претњом сецесијом - када се већи број држава не би либио да употреби оружје.

Резултати које је Србија постигла у овом периоду свакако нису били одлични. Србија није успела да промени ситуацију на терену и да спречи проглашење независности Косова, као ни да спречи признање Косова од једног броја утицајних чланова међународног друштва. У том погледу, ово је био један од најгорих исхода по дестигматизацију Србије. Међутим, чињеница је и да је још готово две године раније постало јасно да ће ситуација са Косовом ићи у овом правцу. Но, Србија јесте успела да оствари одређене резултате. Пре свега, успела је да спречи пријем Косова у већину међународних организација. Са изузетком ММФ-а и других организација у којима апсолутно преимућство у одлучивању имају САД и земље Запада, Косово није успело да буде примљено у међународне организације. Поред тога, није успело да добије ни реторичку подршку одређених организација као што је Организација исламске конференције, захваљујући агилном деловању Србије на билатералном и мултилатералном пољу. Чињеница да кључни форуми нису примили Косово у чланство или подржали признање независности била је веома важна. Србија је демонстрирала да велики број чланова међународног друштва не прихвата да она још једном буде кажњена због прошлости одузимањем дела територије.

Такође, успех успоравања таласа признања послао је позитивну поруку о томе да већи део чланица међународног друштва не прихвата овакав третман Србије. Изузетно агилна дипломатска активност широм света успела је да заустави или успори јаке напоре косовских Албанаца и САД (као главног заговорника признања). Српски званичници су посебно истицали да већина земаља чланица УН не признаје Косово, као показатељ да је Србија поштована од стране већине чланова међународног друштва. Србија је успела и да у сталним чланицама СБ УН Русији и Кини добије изузетно активне опоненте стигматизације Србије, који ће и оштро етикетирати Запад због свог поступања. Оно што је такође важно јесте да је Србија успела у томе да и одређене државе чланице ЕУ и НАТО-а не признају Косово. Иако су оне то урадиле (и) због унутрашњих разлога, чињеница је и да су одлуке ових држава послале снажну поруку о томе да чак ни у оквиру ЕУ, као важном регионалном форуму (регионалном друштву нормалних) не постоји консензус око оваквих мера против Србије, упркос притисцима који су постојали од стране САД. Веома важан резултат је било и изгласавање резолуције у ГС УН, којом се тражи саветодавно мишљење МСП. Овакви исходи представљали су прилично солидан успех, имајући у виду величину и дипломатску моћ Србије. Ипак, талас признања није потпуно заустављен, а неки од кључних актера, попут САД, нису променили ни мало свој став.

У погледу напора да се пошаље порука како је ситуација на терену таква да Косово није држава, те да се Косово етикетира и издвоји, јесу постигнути одређени резултати. Северно од Ибра косовска власт *de facto* није имала ауторитет и функционисао је систем Републике

Србије. Ипак, јужно од Ибра је ситуација била другачија, па се тако и један број Срба у Грачаници, Штрпцу и другим српским срединама одлучио да ипак изађе на изборе за локалне самоуправе по косовском систему, иако их је званични Београд позвао на неучествовање. Постало је јасно да ће српске средине јужно од Ибра, паралелно са тежњом да задрже и институције Србије, ипак ићи у правцу и постепене интеграције, док је север успешно одбијао било какву могућност интеграције.

Србија је успела да постигне одређене мање резултате и у стигматизацијским напорима. Парламентарна скупштина Савета Европе формирала је истраживачки тим на челу са Диком Мартијем, који је имао задатак да истражи наводе о трговини органима Срба од стране ОВК. Ово је био важан корак који је доцније допринео учвршћивању етикете о (одређеним вођама) ОВК као починитељима гнусних злочина. Такође, Србија је успела и да задржи УНМИК на Косову, тј. да спречи промену резолуције у СБ УН којом би он био укинут, али су у пракси његове надлежности сведене на минимум и више није представљао прави облик издвајања у смислу међународне управе, као што је то био почетком 2000их. Са друге стране, КФОР се задржао на Косову и задржао је кључну безбедносну улогу, али уз смањени састав, чему се Србија противила. Србија није успела ни да спречи формирање Оружаних снага Косова. Ипак, сопственим позивањем на искључиво дипломатска и правна решења, те одрицањем од употребе силе, Србија јесте успела да стекне наклоност и оних који су заговарали независност Косова и да утиче на то да се Београд, упркос разликама, не перципира као фактор нестабилности или извор опасности у овом периоду, што је такође био један плус за Србију на путу ка дестигматизацији.

Повратак за преговарачки сто и изградња поверења (2010-2015)

Средина 2010. године довешће до једне велике промене у погледу перцепције претње која постоји за Србију и Србе на Косову. Српски званичници ће у кризи насталој поводом покушаја отварања канцеларија Владе Косова и Међународне цивилне мисије у северној Косовској Митровици видети озбиљну претњу по српску заједницу на северу Косова. То ће нарочито доћи до изражаја након бомбашког напада на Србе, због ког ће заседати Савет за националну безбедност Србије, а убрзо, на инсистирање Србије и њених партнера, и СБ УН (Тајјуг 2010ј, 2010л). Безбедност Срба ће, у овом периоду, бити описивана као далеко рањивија него у претходној години, када су постојале и потврде напретка, што је прва велика промена настала 2010. године. Друга велика промена која ће довести до повећаног степена перцепције претње од стране актера у Београду било је изношење саветодавног мишљења МСП о легалности Декларације о независности коју је донела Скупштина Косова 17. фебруара 2008. Године. Наиме, МСП ће донети одлуку која ће казати како сама Декларација о независности није у супротности са међународним правом, јер норме међународног права не забрањују само усвајање оваквих докумената. Није тешко закључити да је овакав исход утицао на перцепцију повећања претње у овом домену, пошто се једна линија аргументације Србије против признања независности Косова (јер оно крши међународно право) сада донекле заљуљала, те отворила простор за нови талас признања Косова и за учвршћивање косовске државности. У прилог ове тврдње сведоче и јавно признање председника Тадића како је ова одлука Београду „тешко пала“ (Тајјуг 2010п), као и сазивање ванредне седнице Владе Србије од стране премијера Цветковића, непосредно након саопштавања саветодавног мишљења (Тајјуг 2010б). Ова претња по територијални интегритет Србије биће праћена и порастом претње по наставак евроинтеграција Србије, уколико се не направи одређени компромис у погледу косовског питања и не започну нови преговори са Приштином, што ће бити нарочито изражено у свим наредним годинама, а поготову до 2015. године.

Током 2011. године, перцепција претње по Србе са Косова и по интересе Србије на Косову доброно ће порасти. Најпре ће у другој половини јула Приштина увести ембарго на српску робу, коју ће српска страна оценити као (ауто)деструктивну и као одлуку која ће пољуљати поверење (Beta 2011d). Неколико дана касније, припадници специјалних јединица косовске полиције (РОСУ) покушале су да заузму административне прелазе Јариње и Брњак између централне Србије и севера Косова. Ови покушаји изазваће револт српске заједнице и дуготрајну кризу на северу Косова. Власти Србије веома ће директно ставити до знања да овакав покушај довођења пред свршен чин и промене стања на терену без преговора карактеришу као директну претњу за Србију и Србе, као насилни, „неразумни“ и дестабилизирајући акт (Beta 2011a, 2011f). Ово је потврђено и у резолуцији Народне скупштине Републике Србије из последњег дана јула 2011. године, која је констатовала да постоји „реална опасност по суверенитет и територијални интегритет Србије“ (Народна скупштина Републике Србије 2011a). Но, оно што је и важно напоменути јесте да је и у овом документу, као и у изјавама званичника, истицано како претња не долази само од Албанаца - већ и од неадекватног деловања међународне заједнице на Косову. Овакав изузетно висок ниво напетости обележиће читаву другу половину 2011. године. Ипак, и овај пут ће додатни пораст претње по Србију и Србе бити праћен порастом перцепције претње и да ће, у случају недовољног попуштања, Србија стагнирати на путу ка ЕУ. Кључни разлог за то биле су поруке немачке канцеларке Ангеле Меркел, која је експлицитно захтевала „демонтирање паралелних институција“ од Србије и тиме условљавала даље кључне кораке у правцу чланства Србије у ЕУ (Танјуг 2011g), те одбијање да се Србији додели статус кандидата све до постизања кључних компромиса у техничком дијалогу са Приштином у фебруару 2012.

Ипак, питање српских институција на северу (са изузетком здравствених и образовних) и даље ће остати на агенди као европски услов. Почетак преговора са ЕУ биће директно условљен решавањем овог питања. Иако ће привремено доћи до опадања напетости након уклањања барикада на северу и постизања техничких споразума Београда и Приштине крајем 2011. и почетком 2012. године, у другој половини 2012. доћи ће до пораста истицања претње по опстанак српског народа на Косову од стране српских званичника. Спекулисаће се чак и о новим „Олујама“ и сличним покушајима заузимања севера Косова, које би довело до егзодуса Срба, а што би, према новом премијеру Дачићу, био завршни чин етничког чишћења Срба (Танјуг 2012b). Страх од могућег појављивања неке нове „оружане силе“ у српским срединама изнео је на пролеће 2013. године и председник Николић (Beta 2013b). Паралелно са тим, почетак приступних преговора са ЕУ биће директно условљен компромисом са Приштином, те ће тиме постати јасно да је свако одустајање од компромиса претеће по даљи пут Србије ка ЕУ. Због тога и не чуди да је потписивање Бриселског споразума априла 2013. премијер Дачић правдао потребом да Србија „преживи“ (Beta 2013c). Занимљиво је, дакле, да је и код нових власти постојао континуитет у перцепцији претње која долази из нерешене косовске ситуације и по суверенитет Србије, и по безбедност Срба, али и по европски пут Србије, као и да је тешко пронаћи решење које би решило све поменуте проблеме – али да се мора ићи на компромис.

Упркос одређеној деескалацији тензија, и даље ће током 2013. и 2014. године српске институције континуирано указивати на опасност по безбедност Срба на Косову (а пре свега повратника у одређеним срединама), као и по безбедност и опстанак српског културног наслеђа и имовине. До поновног већег подизања тензија доћи ће на јесен 2014. године, након инцидента на фудбалској утакмици Србија – Албанија у Београду и напада на припаднике албанске мањине у Србији. Средином октобра ће шеф Канцеларије за Косово и Метохију (КиМ) Владе Републике Србије Марко Ђурић директно изразити забринутост за безбедност Срба на Косову (Влада Републике Србије 2014г), а крајем месеца ће истаћи и како је у другој половини октобра било „преко 30 напада на Србе“ (Влада Републике Србије 2014а).

Тренд раста перцепције угрожености безбедности Срба на Косову наставиће се и током 2015. године, па ће тако министар унутрашњих послова Небојша Стефановић истаћи да је у првој половини 2015. године број напада на Србе био већи него у истом периоду претходне године (Влада Републике Србије 2015а). До краја ове године, догодиће се одређени напади, попут низа напада на имовину Срба у Гораждевцу или напада на српске дечаке у селу Доње Кусце, који ће изазвати нарочито наглашено исказивање претње по безбедност Срба на Косову код званичника из Београда (Влада Републике Србије 2015ђ, 2015е). Такође, званичници ће јавно изражавати како би потенцијално добијање статуса члана Унеско-а за Косово било директна претња за опстанак српске културне баштине на Косову - не само у материјалном, већ и у идентитетском погледу, имајући у виду да је одређени број политичких актера на Косову тежио да ову баштину припише као православну, византијску, или, једноставно, косовску - а не српску (Влада Републике Србије 2015ј, 2015л). На јесен 2015. године доћи ће и до пораста перцепције претње по политичку безбедност Срба на Косову и Србије, која долази из оклевања да се формира Заједница српских општина на Косову, договорена још Бриселским споразумом из априла 2013. године. Иако је њено формирање у року од четири месеца и дефинитивно још једном потврђено договорима из Брисела крајем августа 2015. године, овај договор се, ипак, неће реализовати. Све ово ће довести до јавног изношења перцепције код одређених званичника Србије како је реч о „изигравању постигнутих договора“ и како Србија неће толерисати да се онај део договора који је за њу повољан - не испуњава (Влада Републике Србије 2015н). Опасност од тога да Србија може бити преварена у дијалогу са Приштином нагло је порасла до краја ове године.

Стратегије дестигматизације коришћене континуирано у овом периоду су негацијске стратегије одбацивања стигме и стигматизације бившег непријатеља. Компромисна стратегија камуфлаже и компензације примењивана је у овој фази најинтензивније у односу на све друге фазе у периоду који изучавамо. Одређени акти су чак били и на граници са стратегијом признања стигме - али се, ипак, не би могло рећи да је она примењена у чистом облику.

Стратегија одбацивања стигме примењивана је константно током читавог периода у два вида. Први вид је било константно наглашавање да једнострано проглашена независност Косова – дискриминаторна мера према суверенитету Србије – никада неће бити прихваћена. Ово су понављали сви актери у датом периоду. Ипак, треба нагласити да је најчешће нагласак стављан на то да неће бити призната независност која је „једнострано проглашена“, као што је то посебно истакао Јеремић гостујући код Фарида Закарије лета 2010 године (Танјуг 2010е). Оваква порука била је пажљиво скројена, тако да је домаћа јавност из ње могла да закључи да Косово за Србију никада неће бити независно. Релевантни спољни актери су, међутим, из ње могли да читају и поруку да би признање Косова било могуће уз договор, уколико би и Србија добила нешто заузврат. Ипак, сви српски актери *a priori* су одбијали да прихвате једнострану независност и тиме третман Србије као недовољно добре и нормалне државе која једноставно мора да „прихвати реалност“. Тиме је, још једном, одлучно одбациван овај вид стигме. Настављени су и напори да се спречи пријем Косова у међународне организације, са изузетком регионалних организација (где је Србија попустила) и Међународног олимпијског комитета (где ОКС, случајно или намерно, није ветирао пријем Косова, упркос протесту Владе Србије). И даље се радило на спречавању нових признања Косова.

Други вид одбацивања било је одбијање да се прихвати одговорност за одређене злочине и за кршења људских права Албанаца током деведесетих, а тиме и посредно одговорност за почетак рата. Одбацивање оваквих етикета је у прве две године овог периода било индиректније. Било је чак и случајева у којима је прихватано да постоји одређена одговорност и актера из Београда за конфликт из деведесетих, али је она прецизно усмерена

на Милошевића. Примера ради, Тадић је у интервјуу за телевизију „Клан Косова“ признао да је Милошевић негирао мишљење Албанаца још пре конфликта, а да Албанци још тада нису желели да буду под суверенитетом Србије (Tanjug 2011j). Међутим, овакво „признање“ је чињено и са намером да се Милошевић раздвоји од Србије, те да се негира да је Србија као држава одговорна за такве грешке, али и да се ојача данашња аргументација Србије. Тако је Тадић додао да би, уколико не би слушао став Срба који не желе да живе на независном Косову, он био исти као Милошевић који није желео да чује Албанце. Да намера није била прихватање одговорности сведочи и чињеница да је Тадић експлицитно одбио да се извини Албанцима у истом интервјуу, додавши и да би извињења морала бити обострана и да је неопходно пре њих утврдити одређене чињенице (Tanjug 2011j). Дакле, очигледно да није реч о било каквој употреби признања стигме, већ о фактичком одбијању признања исте, али уз нешто мекши приступ и признање дела одговорности једног појединца. Од 2013. године, одбацивање ће постати експлицитније. Примера ради, приликом обележавања 15 година од бомбардовања СРЈ и рата на Косову, са заједничке седнице влада Косова и Албаније биће послате поруке о Србији као агресору и починитељу масовних ратних злочина. Србија ће на то реаговати децидним одбијањем било какве одговорности за егзодус Албанаца и за почетак рата, те оштрим контраетикетама да је одговорност за сукоб управо на ОВК и на НАТО-у (Влада Републике Србије 2014ђ). У том смислу, на ову врсту стратегије се непосредно надовезивала и друга негацијаска стратегија - стигматизација бившег непријатеља.

Стигматизацију бившег непријатеља Србија је примењивала континуирано и интензивније него у претходном периоду. И даље се инсистирало на томе да Косово није држава, као и на етикетама легла криминала. Инсистирало се на етикетама званичне Приштине као актера који је одговоран за погром Срба, изнова се подсећало на нерасветљене злочине над Србима, говорило о етничком чишћењу Срба у готово свакој дискусији о Косову пред спољним јавним мњењем. То је нарочито било изражено приликом обележавања десетогодишњице мартовског насиља над Србима у готово свим Дипломатско-конзуларним представништвима Србије у иностранству. Поново је потенцирана и етикета тероризма, која је нарочито истицана у случајевима као што су били бомбашки напад на Србе у северној Митровици лета 2010. или напад на Србе у Гораждевцу децембра 2015. године (Tanjug 2010j; Влада Републике Србије 2015е) По сличном обрасцу како се некада говорило о присуству Ал Каиде на Косову, сада је Србија указивала на приступање великог броја косовских Албанаца новом глобалном терористичком архинепријатељу – Исламском државом.

Ипак, нарочити значај добила је етикета ОВК као починитеља зверских злочина и трговца органима за време рата. Србија је настојала да ову етикету што више афирмише и потврди у свим међународним форумима, а на основу извештаја Дика Мартија за Парламентарну скупштину Савета Европе с краја 2010. године. Не само да је коришћена свака прилика да се овај извештај помене пред спољним јавним мњењем, него и да се убаци у званичне закључке и резолуције (де)стигматизацијских форума, као што су Савет Европе, ОЕБС и УН. Поред тога, Србија је покушавала да подстакне и додатне мере издвајања на основу ове етикете. Тако је Јеремић тражио да детаљну и непристрасну истрагу о овој теми спроведе УН (Tanjug 2011е), а Ђурић да УН формирају и посебни трибунал који би се бавио злочинима ОВК (Влада Републике Србије 2015о). Ова кампања била је, према сведочењима датим у интервјуима, веома интензивна и на билатералним састанцима са кључним актерима (Интервјуи 3, 4). Србија је улагала велику енергију од 2011. године да материјализује извештај Дика Мартија у конкретне стигматизационе мере према руководству косовских Албанаца - а посредно и у конкретне дестигматизационе мере за Србију у вези са перцепцијом да је само Београд тај који је чинио злочине и који је одговоран за сукоб (Интервју 3).

Такође, од 2015. године су веома интензивирани напори приказивања косовских Албанаца као некога ко жели да уништи и(ли) присвоји српску културну баштину, супротно цивилизацијским вредностима. Овакво етикетирање постојало је и у претходном периоду (2008-2010), али је нарочито интензивирано у склопу кампање против чланства Косова у Унеско. Министар културе Иван Тасовац писао је министрима културе широм света и шефици Унеско, те истицао како је заштита културног наслеђа на Косову „цивилзацијско питање“, представљајући имплицитно оне који угрожавају ову баштину као антицивилзацијске актере (Влада Републике Србије 2015ј). Министар Дачић је истицао да је, поред формалног разлога (што Косово није члан УН, а ни држава), суштински један од најважнијих разлога против пријема Косова то што се велики број историјских објеката воде као угрожени (Влада Републике Србије 2015м). Број српских манастира и цркава на Косову који су уништени и оштећени од 1999. године стално је потенциран од стране српских званичника у међународним форумима.

Србија је у овом периоду покушавала да Приштину етикетира на још један начин – као актера који кочи напредак у споразумима. Логично, раније и није било простора за овакво етикетирање, јер од краја 2007. никаквих преговора није ни било, а преговори из Беча 2006-07 су били постављени тако да Приштина у њима није имала фактички шта да изгуби. Дијалог Београда и Приштине започет 2011. године на техничком нивоу, а потом пребачен 2012. и на политички ниво, био је процес у коме се очекивао напредак од Београда – али и од Приштине, којој је напредак био потребан и као средство сопственог доказивања ради даљег напредовања у евроинтеграцијама и ради постизања споразума који би јој омогућио признање независности од стране највећег броја актера и улазак у међународне организације - пре свега УН. У тој ситуацији, етикета хировитости и рушитеља стабилности који не испуњава своје обавезе (Влада Републике Србије 2015г, 2015н), могла је довести и до даљих стигматизацијских мера, ако би била прихваћена од стране међународног друштва – нарочито ЕУ као кључног регионалног форума. Поред свега наведеног, треба напоменути и да се Србија и даље константно противила уклањању било ког механизма међународног издвајања Косова – попут КФОР-а, УНМИК-а и ЕУЛЕКС-а, те да се залагала за њихово јачање и већу улогу, која је значила и мањи степен контроле ситуације од стране владе у Приштини.

Стратегија камуфлаже и компензације примењивана је далеко интензивније него у било ком периоду од 2001. Заправо, може се рећи да су компромиси које је Србија правила на овој позорници (односно према косовским Албанцима) постали у овом периоду кључни елемент дестигматизације и успешног играња улоге „нормалног“ актера на међународној сцени. Први и најважнији вид примене ове стратегије у поменутом периоду било је одустајање Србије од предложене резолуције пред ГС УН, у којој је требало да се прими к знању саветодавно мишљење МСП о легалности косовске Декларације о независности, да се позову стране на отпочињање дијалога, али и да се констатује да „једностран сецесија не може бити прихватљив начин за решавање територијалних спорова“ (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2010). Оваква резолуција била је прилика за „узвратни ударац“ Србије, након одлуке МСП која није констатовала противправност Декларације о независности Косова. Министар спољних послова Јеремић тврди како је у том тренутку постојала већина за усвајање ове резолуције у ГС УН. Ипак, почетком септембра, председник Тадић је у директним преговорима са ЕУ донео одлуку да се ова резолуција повуче и да се формулише заједнички предлог резолуције, према којој се прецизира да ће посредник у дијалогу бити ЕУ и која не садржи претходну одредбу о неприхватљивости једностране сецесије (Tanjug 2009о). Иако је председник Тадић касније негирао да је прелазак преговора под надзор ЕУ била грешка, чињеница је да је одустанак од формулације о неприхватљивости једностране сецесије при великим изгледима да такав текст буде усвојен била велика концесија на коју је

Србија пристала. Разлог за пристанак била је жеља да се демонстрира „нормалност“, кооперативност и спремност на сарадњу са кључним дестигматизацијским актерима на Западу (пре свега са ЕУ) и са Приштином – па чак и на жртвовање одређених сопствених политичких добити у ту сврху.

Други вид који се настављао на први биле су бројне концесије у техничком и политичком дијалогу на које је Србија пристала између 2011. и 2015. године. Пристанак на интегрисано управљање границама - којим је фактички постављена граница између централне Србије и севера Косова, као и на пријем Косова у регионалне организације и форуме (уз посебну процедуру представљања) биле су два велика уступака на које је Србија пристала у прве две године дијалога. Ипак, и у овим концесијама Србија није била спремна да иде даље од две црвене линије. Прва је било инсистирање да се, при представљању Косова* у регионалним форумима, обавезо наводи и звездаца и у фусноти помиње резолуција 1244, иако је пристала и на помињање саветодавног мишљења МСП (што и не чуди, јер је Србија инсистирала на тумачењу да њиме није признато право на сецесију). Друга је било одбијање да се, пре свеобухватног договора, повуку институције Србије са севера Косова.

Но, и црвена линија у вези са институцијама биће пређена од стране нове власти СНС - СПС потписивањем Бриселског споразума 2013. и нових договора у Бриселу 2015. године ("Бриселски Споразум Београда и Приштине у 15 Тачака" 2013; Petrović 2015). Ови споразуми су представљали пристанак на интеграцију Срба у косовски систем, те на гашење српских институција на северу, са изузетком школства здравства, али уз могућност да Срби на Косову своје институције задрже кроз Заједницу српских општина (ЗСО), која би била формирана у складу са законом Косова, али уз финансирање Београда. Међутим, ово је била својеврсна куповина „мачке у цаку“ са српске стране – није било прецизирано да ли ће ЗСО уопште имати извршне надлежности и да ли ће бити ишта више од прости асоцијације јединица самоуправе у складу са косовским законима – то је све тек требало накнадно да се договори, а Албанци, логично, нису били спремни за претеране компромисе. Ово је био дефинитивно највећи уступак који је Србија учинила према косовским Албанцима, са јасном намером да се демонстрира спољној јавности - а пре свега ЕУ, да је Србија компромисан актер и да је зато треба наградити дестигматизацијом и што бржом интеграцијом у ЕУ.

Трећи вид примене овакве стратегије било је практично спровођење преузетих обавеза на терену, демотирање институција Србије и улазак у косовски систем. Иако власт на челу са ДС-ом није пристала на уклањање институција, још почетком 2012. године је односом према српским институцијама на северу слала одређене компромисне поруке према ЕУ. Прва таква порука било је одбијање Владе Србије да пружи легитимитет референдуму у четири српске општине на северу Косова које су српске локалне власти организовале фебруара 2012. године о томе да ли желе да остану неотуђиви део Србије (Tanjug 2010h). Друга порука био је пристанак на нерасписивање избора за локалне самоуправе по законима Србије, чиме оне нису формално укинута локалне самоуправе (јер су уведена привремена већа), али је послата порука промене стратегије у односу на 2008. годину, када су ови избори одржани упркос противљењу Западу као симболички гест преузимања контроле на терену на Косову и фактичког негирања државности Косова. Трећа порука био је пристанак и на то да се парламентарни и председнички избори на Косову први пут не спроводе директно од стране Републике Србије и Републичке изборне комисије, већ да их, за потребе Србије, спроводи ОЕБС, а да се гласови броје на територији централне Србије, да буде мање бирачких места, да не буде симбола Србије ван бирачких места и да не буду присутни читави бирачки одбори у пуном саставу. Овакав компромис је такође био симболички важна порука спремности Србије на концесије.

Но, најважније поруке дошле су након 2013. године, а пре свега на јесен 2013. када су на северу спроведени локални избори по косовском закону. Спекулисало се да је власт у Београду била спремна да употреби разне, па и недемократске и нелегалне мере, како би се ови избори ипак спровели и како би се заговорници бојкота онемогућили да их спрече. Понављањем избора у Митровици на пролеће 2014. године окончан је процес конституисања локалних самоуправа на северу. Следећи корак било је учешће Срба на парламентарним изборима на Косову, на које је Београд једногласно позвао први пут након 2001. Коначно, последњи корак било је охрабривање косовских Срба од стране Београда да уђу и у Владу Косова, што ће се и догодити крајем 2014. Важност овог потеза Марко Ђурић је приликом састанака са спољним актерима чак изједначавао са Бриселским споразумом, што сведочи о томе колико је Србија желела да западним политичарима нагласи величину овакве сопствене концесије (Влада Републике Србије 2014б). Ипак, треба напоменути да Србија није спровела све договоре у дело - иако су то стално потенцирали српски функционери, паралелно оптужујући Приштину за неспровођење својих обавеза. Српске општине и институције никада нису потпуно престале са радом, иако су се Срби интегрисали и у косовски систем. Север је у највећој мери и даље остао одвојен од остатка Косова. Разлог за то што Србија није спровела читав свој део обавеза било је и оклевање Приштине да се коначно постигне договор око ЗСО и да се она конституише.

Четврти вид примене стратегије камуфлаже и компензације била је стална примена реторике да „дијалог нема алтернативу“, да је Србија за компромис, да се нада бољем животу свих грађана Косова, да је за историјски договор и помирење са Албанцима. Већ је поменуто да је често акценат стављан на то да је немогуће признати само „једнострано проглашену независност“. Вук Јеремић је у емисији Фарида Закарије истакао како Србија „не каже не“ било ком решењу, осим прихватању једнострано проглашене независности као завршене ствари (Танјуг 2010е). Тиме је послата порука да је Србија спремна на суштинске компромисе, ако се поново врате актери за преговарачки сто. Ивица Дачић је отворено рекао да се он залаже за разграничење - које би у пракси подразумевало поделу Косова и потом признање јужног дела од стране Србије (Танјуг 2012а). Овакве изјаве које су указивале спремност на компромис повремено је пратила и одређена доза самокритике, као у већ поменутом Тадићевом интервјуу за „Клан Косова“. Међутим, у томе неће заостајати ни напредњачки функционери по промени власти. Председник Николић ће, тако, нагласити како је свестан да он није председник у Приштини - што је била веома важна порука, коју је пратила и констатација да ни Приштина исто тако нема ауторитет над северном Митровицом (Влис 2013). Први потпредседник и потом премијер Вучић истицао је како морамо водити политику „хладне главе“, јер смо „врџућег срца“ све изгубили (Влада Републике Србије 2015б). Но, свакако је Вучић најдаље отишао у славу поруке о ауторефлексивности у вези са косовском политиком када је 2015. године истакао како има сазнања да истрага о убиству српских дечака у кафићу Панда у Пећи децембра 1998. године, која је одредила ОВК као одговорне, није урађена добро и да постоје индиције да су ови дечаци страдали од српске руке (Beta 2015б). Оваква изјава била је прилично неочекивана од стране једног српског политичара, јер је рушила један од аргумената о ОВК као несумњиво злочиначкој и терористичкој формацији, где се Србија често позивала и на овај пример. Наравно, Србија није одустала од позивања на друге злочине ОВК и није престала да је сматра терористичком, али је и овакво признање било прилично неочекивано и послало је поруку о Београду као прилично објективном и ауторефлексивном актеру, који се променио у односу на раније. У том духу, настављено је и са ексхумацијама Албанаца страдалих у Србији на локалитету Рудница, као и са истицањем да се Србија залаже за кажњавање свих злочинаца. Ипак, било какво извињење или признање одговорности Србије у овом периоду је изостало -

као и у свим претходним периодима. Због тога је стратегија камуфлаже и компензације једина компромисна стратегија која је примењена.

Резултати негацијских стратегија примењених у овом периоду били су половични. Србија јесте успела да спречи пријем Косова у неке од кључних међународних организација, али је талас признања знатно увећан од 2011. године. Етикетирање је било најуспешније у домену означавања ОВК као трговаца људима и пратећем покушају издвајања кроз формирање посебног трибунала. ЕУЛЕКС је поверио истрагу посебном америчком тужиоцу, који је препоручио оснивање посебног суда за ратне злочине ОВК, који би основало Косово, али који би имао седиште у Хагу. Успостављање оваквог трибунала под спољним притиском дефинитивно је највећи резултат у покушајима стигматизације косовских Албанаца. Ипак, упитно је колико се овакав успех може приписати директно деловању Србије. Жеље Београду су биле истрага под окриљем УН и *ad hoc* трибунал који би формирао СБ УН, по угледу на МКТЈ. На крају је истрагу обавио ЕУЛЕКС, а трибунал формирала Скупштина Косова - и то под притиском САД, за које није деловало да делују на подстрек Београда. Ипак, кампања Београда је вероватно пружила макар мали допринос артикулацији ове теме широм меридијана, па и у западним јавним мњењима, иако је кључни покретач у овом случају ипак био Швајцарац Дик Марти из Парламентарне скупштине Савета Европе, који су деловали сасвим независно од Београда. Ипак, чак и ова релативна промена равнотеже у перцепцији тога ко је (све) чинио злочине на Косову није довела до промене суштине приступа највећег броја западних актера и до увиђања да није оправдано кажњавати само Србију једностраном сецесијом дела њене територије. Напротив, укидањем механизма надгледања независности, Косово је, из њиховог угла, стекло пун суверенитет септембра 2012. године и тиме престало да буде "издвојено". Но, због противљења великог броја чланова међународног друштва, међу којима су најважнији Кина и Русија са ветом у СБ УН, други механизми надгледања и издвајања Косова и специјалне међународне мисије нису биле укинуте, већ су наставиле да постоје, премда са смањеним обимом рада у пракси.

Компромисне стратегије дале су приличне резултате. У интервјуу који је за потребе једног ранијег рада аутору ове дисертације дао Џејмс Кер-Линдзи, британски експерт за Балкан са Лондонске школе економије и политичких наука, истакао је да је компромис око Бриселског споразума утицао на поправљање имиџа Србије више него било који други потез у 21. веку.¹⁰⁵ Србији је убрзо додељен и датум почетка преговора са ЕУ, а приступни преговори и формално су започети јануара 2014. године. Почетак преговора била је веома важна симболичка потврда да је Србија на прагу ступања у ЕУ и стицању једнаког статуса са најразвијенијим државама континента. Наравно, поставља се питање цене која је плаћена (у виду великих концесија Албанцима)¹⁰⁶ за овакву промену перцепције и да ли је она била вредна, али то није тема овог рада. Оно што је најважније за ово истраживање јесте да су српске елите биле спремне на овакве концесије ради промене имиџа и напретка у процесу европских интеграција - што потврђује да су државе понекад спремне да направе компромис чак и у домену сопственог суверенитета како би промениле слику о себи и лишиле се наслеђа стигме. Имајући у виду да су и власти пре и власти после 2012. године биле спремне на овакве компромисе, очигледно је да је ово била шира перцепција највећег броја политичких актера у Србији. Ипак, чињеница да су актери после 2012. године били спремни да оду и корак даље и направе додатни уступак (интеграција у косовски систем и обећање повлачења српских институција) у односу на претходну власт често се објашњава и

¹⁰⁵ У питању је рад Мека моћ Србије (Krstić 2013a)

¹⁰⁶ Оно што треба напоменути је да кључне концесије - као што је и коначно повлачење српских институција - ипак нису спроведене до краја, иако бројне друге јесу.

потребом легитимизације новог режима пред Западом као „правоверног“ и добијања недвосмислене подршке, али и као залог за европску подршку српској „стабилној демократији“, којој ће због политике стабилности у региону, бити опраштани демократски дефицити који су се континуирано повећавали од 2014. године по свим релевантним индексима демократије и владавине права.

Између компромиса и обновљеног непријатељства (2016-2018)

У последње две године периода који изучавамо долази до пораста јавног изражавања перцепције претње у вези са Косовом. Први разлог јесте пораст претње од пријема Косова у неке од кључних међународних организација, а пре свега Унеско и Интерпол. Као разлози за пораст претње у овом домену истицали су се не само статусни разлози и значај који би пријем Косова у ове организације имало у контексту легитимизације његове државности, али и практични разлози. Министар унутрашњих послова Небојша Стефановић истицао је како би, у случају пријема Косова у Интерпол, биле подигнуте потернице за великим бројем српских полицајаца и војника који су учествовали у рату на Косову 1999. године (Влада Републике Србије 2017з). Константо је истицано од раније и да би улазак Косова у Унеско био претња за српску баштину. У периоду од 2016. до 2018. били су константни покушаји уласка Косова у ове међународне организације, који су продубљивали страхове српских одлучилаца.

Други разлог за повећање претње по безбедност српског народа било је истицање да се погоршала безбедносна ситуација за Србе на Косову. Нарочита ескалација изјава који указују на погоршање ситуације била је присутна на пролеће 2017. године, када је Канцеларија за КиМ указала на „ескалацију насиља“ над Србима на северу Косова, уз констатацију да нису у питању изоловани инциденти (Влада Републике Србије 2017ж). На пролеће 2018. године, припадници специјалних јединица косовске полиције ухапсили су Марка Ђурића и његово окружење у Косовској Митровици и транспортовали их у затвор у Приштину (уз пратеће јавно ликовање окупљеног народа у Приштини). На јесен исте године 2018. године, припадници РОСУ су дошли на север Косова (језеро Газиводе) и ухапсили запослене Србе у Центру за екологију и спорт. У свим овим ситуацијама српски високи званичници истакли су озбиљно повећање претње по положај Срба на Косову и њихову безбедности (Влада Републике Србије 2018д, 2018ж). Трећи разлог била је претња по имовину Републике Србије на Косову, која је нарочито дошла до изражаја при покушају конфискације српске имовине на Косову, а пре свега рудника Трепча. Према речима тадашњег премијера Вучића, Трепча је „витална за опстанак српског народа“ на Косову, па је покушај конфискације овог рудника била тумачена као суштинска претња за опстанак српског народа на Косову (Влада Републике Србије 2016а). Србија је чак инсистирала и на заказивању посебне седнице СБ УН јер је тумачила овај догађај као велику претњу по мир и безбедност на Косову (Влада Републике Србије 2016в).

Четврти разлог била је економско-трговинска претња која је долазила од косовских Албанаца по Србе. Иако је било у више ситуација одређених потеза владе у Приштини који су тумачени као економска претња, суштинска ескалација догодила се након увођења такси од 100% на српску робу новембра 2018. године. Овакав потез означен је директно као економска агресија, као покушај уништавања српске заједнице на Косову, као потез који потреса регионалну стабилност, чиме је Србија означила овакво понашање као директну егзистенцијалну претњу и по Србију и по Србе на Косову. Пети разлог била је најава да ће Оружане снаге Косова бити трансформисане у Војску Косова. Ова трансформација директно је означавана као претња по регионалну стабилност и мир на Косову од стране министра Вулина и директора Канцеларије за КиМ Ђурића, а ескалирала је другом половином 2018. године (Влада Републике Србије 2017ј, 2018е). С тим су повезане и биле више пута истицане

могућности уједињења Косова и Албаније, са потенцијалом да у новој Великој Албанији буду и Прешево, Бујановац, па чак и Ниш, што је Србија тумачила и као директну претњу по територијални интегритет централне Србије. Имајући све ово у виду, не чуди да је председник Вучић октобра 2018. године напоменуо како је питање Косова „највећи и најтежи изазов“ за безбедност Републике Србије, приликом посете Безбедносно-информативној агенцији (Влада Републике Србије 2018а).

Стратегије дестигматизације интензивно коришћене у овом периоду биле су негацијске стратегије стигматизације бившег непријатеља и негирања стигме, које су коришћене и више него у претходном периоду, те компромисна стратегија камуфлаже и компензације, која је коришћена нешто мање.

Стратегија одбацивања стигме се и даље базирала примарно на одбијању прихватања независности Косова као „реалности“ и објективног исхода, али је њен интензитет знатно појачан у односу на претходни период. Кључни елемент појачања била је снажна кампања за повлачење признања независности Косова. Ова кампања је започета 2017. године, а први резултат било је повлачење признања од стране Суринама у октобру исте године (Радио телевизија Србије 2017). Кампања је била веома интензивна и трајала је до краја овог периода, па и након тога (у периоду који ова дисертација не изучава). Поред тога, Србија је наставила и са интензивном кампањом против нових признања независности Косова. Један од индикативних примера била је дипломатска борба око (не)признавања Косова од стране Маурицијуса септембра 2017. године, где је Србија успела да на крају спречи оно што је косовски министар спољних послова Беџет Пацоли најавио, а то је да ће ова држава признати Косово (Влада Републике Србије 2017м). Такође, Србија је изузетно активно деловала против пријема Косова у међународне организације, као што су Унеско, Интерпол или Савет Европе, затим на покушају суспензије чланства и одузимању статуса чланице Светској царинској организацији (Влада Републике Србије 2018ђ), а најављивала је и покретање арбитражног поступка пред Судом за спортску арбитражу у Лозани против УЕФА због пријема Косова у европску фудбалску асоцијацију (Влада Републике Србије 2016л).

Други вид одбацивања стигме и даље је било децидно одбијање прихватања етикета из деведесетих везаних за кршење људских права, одговорност за избијање сукоба и ратне злочине. Тако је, примера ради, на седници СБ УН крајем августа 2016. године министар Дачић одбацио било какве етикете геноцида и етинчког чишћења на Косову, које је помињала Влора Читаку. Он је негирао да је сукоб избио због Милошевића (притом и наводећи као пример да су Албанци били добро третирани од стране Срба чињеницу да је крајем осамдесетих кључни играч београдског Партизана био косовски Албанац Фадиљ Вокри), децидно одбацујући злочин у Рачку као намештаљку, те узвративши низом оптужби на рачун Албанаца (Влада Републике Србије 2016ж) - што је већ пример друге пратеће негацијске стратегије - стигматизације бившег непријатеља.

Стратегија стигматизације бившег непријатеља употребљавана је такође веома интензивно. Покушаји етикетирања Албанаца за етничко чишћење и тероризам додатно су појачани у говорима у оквиру кључних међународних форума. Истицано је како „нема правде за жртве ОВК“ (Влада Републике Србије 2017в), како се обустављањем истрага против Срба показује да је права намера власти у Приштини да очисте Косово од Срба (Влада Републике Србије 2017ђ), или како је одлука о пуштању Рамуша Харадинаја из затвора у Француској неправедна (Влада Републике Србије 2017е). Меморијализација страдања је подигнута и на виши ниво - од давања назива улицама по жртва са Косова (попут Улице хероја Кошара у Београду), преко честих посета званичника Србије Меморијалној соби о страдању Срба на Косову коју је направило Удружење породица убијених и киднапованих на Косову, до финансијске подршке државних актера оснивању Документационо-информационог центра о

страдању Срба на Косову. Ове мере имале су, дакако, и унутарполитичку функцију, али јесу несумњиво слале одређену поруку и спољној јавности, као на пример у ситуацијама када је овај Документационо-информациони центар посетио Сергеј Лавров. Настављено је и са, сада већ традиционалним, обележавањима годишњице мартовског погрома над Србима на Косову у Србији и иностранству, а секције на енглеском са наводима о овим и другим злочинима над Србима на Косову на сајту Министарства спољних послова, које су имале директну намеру да информишу страну јавност о страдањима Срба, такође су биле и даље активне. Ипак, није постојала значајнија организована активност државе или других јавнодипломатских актера на овом плану на друштвеним мрежама.

Наравно, и даље се није све задржавало на етикетирању, па су били веома чести случајеви у којима су ове етикете коришћене као позив за издвајање или кажњавање супротне стране, као у случајевима када су представници Канцеларије за КиМ указивали међународним актерима да је неопходно „обуздати дивљање албанских екстремиста“ (Влада Републике Србије 2017д). Указивало се и на неопходност опстанка и јачања УНМИК-а и ЕУЛЕКС-а и КФОР-а. Такође, Србија се оштро противила и укидању редовне тромесечне расправе СБ УН о стању на Косову, које је иницирао званични Лондон (Влада Републике Србије 2018г). Тиме је Србија настојала да задржи све механизме издвајања Косова, чије би нестајање довело до стварања утиска о „нормализацији“ Косова и о прихватљивост званичне Приштине међународним актерима као „нормалног“ и једнаког члана међународног друштва, што је Србија децидно хтела да спречи до постизања компромисног решења.

Такође, Србија је и даље покушавала да се домогне актера који су били вође ОВК крајем деведесетих година, па је покушавала и да испослује екстрадицију Рамуша Харадинаја, ухапшеног по српској потерници у Француској почетком 2017. Године. Коначно, најјачи талас етикетирања и покушаја да се изазову санкције Приштини од стране међународних актера уследиће крајем 2018. године, након увођења такси на робу из централне Србије. Београд ће тежити да Приштину у међународним форумима и на билатералним сусретима представи као агресивног актера који крши стабилност и међународно преузете обавезе по правилима ЦЕФТА, а што ће се надовезати и на константно присутне тврдње како Приштина минара дијалог са Београдом тиме што неће да формира ЗСО и што покушава да конфискује српску имовину, попут рудника Трепча и језера Газиводе. Но, поред тога, Београд ће мере Приштине тежити да представи спољној јавности и као нехумане потезе који угрожавају опстанак Срба на Косову, па ће тако Српска листа на северу покрајине, директно повезана са властима у Београду, организовати протесте којима је циљ био да (између осталог и кроз пароле на енглеском језику) прикажу како је хуманитарна ситуација у српских срединама наводно угрожена, јер не постоји доток робе из Србије.

Стратегија камуфлаже и компензације била је такође примењивана у овом периоду, иако нешто мање него у претходном. Иницијално је примењивана кроз нове споразуме, попут договора о позивном броју и договора о пословању Телекома Србија на Косову. Ипак, од хапшења Рамуша Харадинаја почетком 2017. године долази до првог застоја у дијалогу Београда и Приштине, који ће касније бити константно опструиран различитим проблемима, као што је питање Трепче и уласка припадника РОСУ на север покрајине, незадовољства Приштине кампањом повлачења признања и незадовољства Београда покушајима Приштине да буде примљена у међународне организације, а потом и дефинитивно блокиран увођењем такси од стране Приштине на јесен 2018. године. То је довело до одсуства већих компромиса са стране Београда. Чињеница да Приштина неће формирати ЗСО довешће и до тога да ни Београд неће никада до краја спровести све своје обавезе из Брисела преузете 2013. и 2015. године, тако да ни на овом пољу Београд неће правити додатне компромисе и наставиће да готово потпуно контролише ситуацију на северу Косова. Чак ће и учешће српских представника у органима у Приштини повремено бити блокирано, као вид протеста и бојкота

ових органа у одређеним кризним ситуацијама. Но, кључни вид кроз који ће бити настављена политика камуфлаже и компензације биће нова иницијатива новоизабраног председника Вучића из 2017. године. Тада је он отворено позивао на компромис у вези са косовским питањем, најпре иницирањем унутрашњег дијалога и подстицањем „суочавање са реалним стањем“ јер је успех ако на Косову „добиемо и један метар“ (Танјуг 2018с), а потом и отворено заложивши се за „разграничење“ Срба и Албанаца, које су многи тумачили и као позив на размену ап део говора учића о Косову, међу којима је један од најважнијих онај одржан у Косовској Митровици крајем лета 2018. године (Влада Републике Србије 2018б). Ове изјаве требало је да спољној (а нарочито западној) јавности пошаљу поруку о реалистичкој Србији, која је за компромис, и која је и „нормалнија“ и компромиснија него што би била већина земаља у њеној ситуацији, што је требало да доведе и до побољшања укупне слике о Србији, као и да компензује неке друге недостатке и помогне пут Србије ка ЕУ.

Резултати негацијских стратегија из овог периода били су разнолики. Са једне стране, број држава које су повукле признање Косова био је прилично велик. Иако су се српске власти хвалиле већ крајем 2018. године да поново више од половине држава на свету не признаје Косово, а што није могуће прецизно утврдити због различитог бројања Београда и Приштине, овај циљ је и дефинитивно остварен до почетка 2020. године, што јесте ван опсега нашег истраживања, али је вредно напоменути, јер је индикативно као показатељ одрживости и ефикасности ових напора. Наравно, не треба прецењивати утицај ових признања, имајући у виду да су долазиле од земаља које нису из овог региона или Европе, и које су махом сиромашније, мање утицајне и мање заинтересоване за овај део света. Међутим, чињеница да је добрано умањен број држава које признају Косово слала је снажну поруку и осталим члановима међународног друштва (пре свега заговорницима косовске независности), као и самим становницима Косова да нису прихваћени од већине у међународном друштву и да нису успели да буду брзински признати као равноправан актер једностраним проглашењем независности и покушајем изградње њене легитимности између осталог и позивањем на стигму Србије. То је био добар дестигматизацијски сигнал о угледу и утицају Србије, али и важна ствар за спречавање пријема Косова у чланство у друге међународне организације, као што су Интерпол, Унеско, Савет Европе, у чему је Србија такође била успешна у овом периоду. Србија је зауставила и талас признања Косова, иако га није потпуно искоренила, па је било случајева признања, попут Барбадоса. Ови успеси су, међутим, били значајни и као фактор који је требало да помогне Србији да се дође до компромиса у преговорима са Приштином, односно да се натера и друга страна да попусти и да се одрекне нечега.

Са друге стране, напори у етикетирању нису претерано уродили плодом у овом периоду, па није дошло ни до напретка у већ успостављеним механизмима издвајања, као што је Суд за ратне злочине ОВК, који у овом периоду јесте напредовао у конституисању и истрагама - али није подигао ни једну оптужницу. Са друге стране, и раније оптужени у редовним поступцима, попут Фатмира Љимаја, пуштени су на слободу. На слободу је пуштен и Оливер Ивановић, након више година затвора и коначне ослобађајуће пресуде, што јесте била важна симболичка победа у одбацивању одговорности Срба за одређене злочине - али су даља трагична судбина Оливера Ивановића, као и не нарочито уверљиви покушаји Београда да за његово убиство оптужи Албанце, несумњиво утицали негативно на углед Србије као фактора стабилности и објективног актера. Што се тиче осталих механизма издвајања и међународног присуства на Косову, они јесу опстали, што јесте одређени успех Србије, али њихова улога није повећана, што је Србија прижељкивала.

Коначно, реакција међународног друштва, које је неподељено осудило таксе Приштине против Београда, послала је важну поруку да више нема простора за „аминовање“

дискриминаторних мера оваквог типа против Београда. Но, чињеница да ову реакцију дуго након јесени 2018. неће пратити и додатна претња Приштини, већ само начелна вербална осуда, допринеће томе да косовске таксе на робу из централне Србије и БиХ буду укинуте тек на пролеће 2020. године. Овакво отезање са употребом претње конкретним мерама свакако је било негативан сигнал о томе како се перципира Србија у међународном друштву. Што се тиче компромисних стратегија, несумњиво је да су оне дале одређене резултате, настављајући се на претходне успехе у примени ове стратегије од 2013. године. Како је у овом периоду долазило паралелено и до проблема у другим доменима, према извештајима Европске комисије и релевантних невладиних организација, као што су владавина права, демократија и медијске слободе. Стиче се утисак да је спремност на компромис у погледу Косова доводила до тога да ништа од ових ствари не послужи као елемент за поновно етикетање и додатно издвајање или кажњавање Србије на европском путу. Наравно, на то су утицали и други процеси, као што је опадање нормативне моћи саме Уније, промене у Америци са доласком Трампа на власт, Брегзит, пораст недемократских тенденција широм света и читав низ других фактора - али је и оваква политика Београда несумњиво била један од фактора који је одобровољавао (нарочито западне) утицајне чланове међународног друштва.

4.3. Спољна политика Србије и друге позорнице за дестигматизацију

Полазећи од чињенице да је Србија била држава стигматизована због више различитих аспеката понашања (етикета), не чуди што је играње улоге „нормалног актера“, који би био реинтегрисан у потпуности у међународно друштво, морало да буде активно на више различитих позорница и на различите начине. Централно истраживачко питање овог рада проблематизује позорницу односа са бившим непријатељима, а модел који треба да пружи одговор на ово питање је представљен у претходном поглављу. Иако модел дестигматизацијске дилеме не тежи да објасни избор стратегија и на другим позорницама, било би непотпуно не пружити барем основну научну дескрипцију деловања Србије и других позорница. Оваква дескрипција показује да и на другим позорницама постоји много „преливања“ са позорнице односа са бившим непријатељима, али да политику Србије на њима усмерава и другачија аутономна логика која карактерише сваку од њих.

Имајући у виду да је фокус овог рада на спољној политици, унутарполитичка позорница ће бити изостављена. Треба напоменути да то не значи да је став овог рада како је унутарполитичка позорница мање важна за дестигматизацију. Напротив – политичка транзиција, економска транзиција, транзициона правда, мирно и компромисно решавање проблема у федерацији са Црном Гором, унапређивање заштите националних мањина, избор ЛГБТ премијерке и „нормализација“ одржавања парада поноса – све су ово били важни елементи унутрашње политике са значајним спољнополитичким последицама. Ипак, због просторног ограничења и дисциплинарног и појмовног одређења овог рада, овај пут ће елементи дестигматизације са ове позорнице бити анализирани само додатно и успутно, а фокус ће бити на спољнополитичким позорницама.

4.3.1. Односи са кључним покретачима стигматизације

Дестигматизацију, једнако као и стигматизацију, морају покренути или подржати актери који поседују релевантну (де)стигматизацијску моћ у међународном друштву. Успешно убеђивање ових актера да се стигматизовани актер „нормализовао“ различитим поступцима једна је могућност за достизање дестигматизације, док је друга могућност промена односа моћи између различитих актера, уколико моћ оних који заговарају даљу стигматизацију

постану мања у односу на моћ опонената стигматизације, тј. оних актера који заговарају дестигматизацију. У првим годинама након промене власти, актери који су покренули стигматизацију Србије током деведесетих година су и даље имали неприкосновену (де)стигматизацијску моћ. У питању су пре свега, САД, а потом и државе чланице ЕУ, пре свега Уједињено Краљевство, Француска и Немачка, као и сама ЕУ као актер. Иако ће постепеним променама у релативној расподели моћи ка мултиполарности у многим димензијама доћи до пораста важности других актера, нарочито током друге деценије 21. века, ова промена неће бити фундаментална и поменути субјекти ће и даље остати најважнији актери за дестигматизацију Србије у наведеном периоду. Због тога ће билатерално деловање према њима постати изузетно важна позорница на којој је било потребно уверљиво одиграти улогу „нормалног“ актера и убедити ове државе у суштинску промену и потребу дестигматизације Србије, али уједно и кроз зближавање са овим кључним актерима демонстрирати другим члановима међународног друштва да је Србија поново прихаћена и да је потребно да и они промене свој приступ Србији и прихвате њену дестигматизацију. У наредним редовима биће приказано какви су били односи Србије са наведеним актерима у овом периоду, односно на који начин је Србија покушала да спроводи спољну политику дестигматизације на овој позорници.

Сједињене Америчке Државе

Смена Милошевића дочекана је у САД са нескривеним дивљењем. Тадашњи председник САД Бил Клинтон сматрао је да је „победа слободе у Србији најперспективнији догађај у Европи од пада Берлинског зида“ (Joksimović 2007, 96). За личности године 2000. амерички магазин Тајм (Time) прогласио је новог председника САД Џорџа Буша Млађег и новог председника СРЈ Војислава Коштуницу (Grujić 2009). Фебруара 2001. Стејт департмент је прогласио одлазак Милошевића за најважнији догађај у домену људских права у 2000. години (Ebart 2001). Одмах по промени власти успостављена је директна комуникација са САД (опозиција је ову комуникацију имала и пре тога, али је сада успостављена на државном нивоу), преваходно преко Канцеларије за југословенске послове при америчкој амбасадри у Будимпешти и њеног шефа Вилијема Монтгомерија (B92 2000a). Убрзо су, већ 17. новембра 2000. године, обновљени дипломатски односи две земље на амбасадорском нивоу. Нешто касније, 15. фебруара 2001. године, доћи ће и до размене амбасадора, па ће, по први пут од 1992. године, шеф америчке мисије у Београду имати овај дипломатски ранг (Grujić 2003). Но, још пре формалне обнове односа, Америка ће учинити низ важних дестигматизационих потеза према Србији. Америка ће се не само сагласити, већ и најдиректније подстаћи што бржи повратак СРЈ у пуноправно чланство неких од најважнијих међународних организација, а СРЈ ће званично бити примљена у УН 1. новембра, ОЕБС 11. новембра и ММФ 20. децембра 2000. године. Тиме ће бити окончан један од најоштријих елемената губитка статуса као дела стигматизације у неким од кључних међународних организација, и то прилично брзо и ефикасно.¹⁰⁷ Коначно, након укидања кључних економских санкција усвојених према СРЈ и Србији од 1998. године, које се догодило још почетком октобра, председник Клинтон укинуће и званично „спољни зид санкција“ последњег дана његовог мандата (Grujić 2003). Уз све ово, Америка ће показати и одређену дозу флексибилности, пре свега кроз изјаву заменика државног секретара Струба

¹⁰⁷ Ова ефикасност је, у великој мери, заслуга управо САД и њеног инсистирања. Примера ради, ниједна од држава које су имале одређена отворена питања са СРЈ, а које су чланице ОЕБС-а, није ветирала одлуку о чланству СРЈ, иако је имала ту могућност.

Талбота да САД „сада неће инсистирати да југословенско руководство преда бившег југословенског председника Милошевића Хашком трибуналу“ (Grujić 2009).

За све ове почетне дестигматизационе потезе, заправо, није било потребно много напора са југословенске/српске стране. Сама смена Милошевића од стране коалиције ДОС, са којом су Американци изградили добре односе и коју су и сами помагали, била је довољна иницијална каписла за овакве америчке потезе.¹⁰⁸ Због тога Александра Јоксимовић, тадашња помоћница министра спољних послова СРЈ, са правом ову иницијалну фази означава као „медени месец“ у односима (Joksimović 2008, 122). Америка је желела на овај начин да пружи брзу и јасну подршку новим демократским властима у Београду, те да демонстрира да је Милошевић био кључни проблем, те да ће његовим одласком спасти добар део терета стигме, иако свакако не цео. Заправо, читав овај први период власти у Београду ће према Америци покушати да играју на карту „победе над Милошевићем“ као на кључом капиталу на основу кога се заснивају даљи дестигматизациони потези. На оваквом приступу се базирала читава логика најранијег периода. Но, убрзо ће бити схваћено да је потребно урадити и нешто више од смене Милошевића. Већ на пролеће 2001. године, Америка ће јасно ставити до знања да се од СРЈ очекује сарадња са МКТЈ у најскоријем периоду. Александра Јоксимовић у анализи потоњег периода означиће да је држава направила пропуст недостатком проактивније политике према САД у овом периоду, када је Америка била спремна на уступке, али да узрок за овакав пасивнији приступ није био „недостатак идеја“, већ гомила проблема и криза које су се испречиле пред новим властима (Joksimović 2008, 122). Неке од тих криза биле су криза на југу Србије, сарадња са МКТЈ, стање у југословенској федерацији и косовско питање.¹⁰⁹

Главни потези у току 2001. године који су били усмерени и на одбровољавање САД тицали су се испуњавања њихових захтева и демонстрирање „нормалности“ у вези са претходно поменутиим кризама и другим отвореним питањима.¹¹⁰ Најпре, на захтев САД је усвојена амнестија једног броја албанских затвореника у Србији. Потом је успостављена блиска сарадња са САД у решавању кризе и санирању побуне Албанаца на југу Србије, што је наишло је на подршку међународне заједнице, пре свега САД (Ebart 2001). Такође, између осталог и због политичког захтева САД, Србија ће првог дана априла, након дводневних преговора и опсаде његове куће, ухапсити некадашњег председника Србије и СРЈ Милошевића, а претходно ће и изручити МКТЈ бившег градоначелника Приједора (који је био држављанин БиХ, што је чинило ситуацију мање компликованом). Затим ће СРЈ и дефинитивно прекинути институционално финансирање Војске Републике Српске и детаљно са Американцима договорити сваки елемент Споразума о специјалним везама СРЈ и Републике Српске (Интервју 1). На лето 2001. године Србија ће испоручити Милошевића у

¹⁰⁸ Одређених конкретнијих дестигматизационих потеза усвојених на јесен 2000. и усмерених према САД и Западу године јесте било, иако не много. Један од њих било је прихватање става да је СРЈ нова држава, настала дисолуцијом СФРЈ, те да не може директно наследити њено чланство у међународним организацијама, што је омогућило брзу реинтеграцију у УН и ОЕБС. Више речи о овом потезу биће у делу који се бави односом према међународним институцијама и међународном праву као елементу политике дестигматизације.

¹⁰⁹ Према неким теоријама, за које ипак нема довољно поузданих доказа, ова недовољна активност била је последица и одређене скепсе председника Војислава Коштунице према претераном зближавању са САД и жеље за примарном оријентацијом ка западноевропским савезницима, па се тако говорило и да се Коштуници чак противио и претерано брзом поновном успостављању дипломатских односа (B92 2000a). Коштуници се приговара често и чињеница да од опозива Милана Ст. Протића августа 2001. године, СРЈ готово годину дана није имала амбасадора у САД у овом важном периоду, те да је то индикатор да Коштуница није схватао кључну важност САД. Са друге стране, чињеница да је и Коштуница лично био прилично активан у односу према Вашингтону у првим годинама свог мандата ставља одређену сумњу на овакву интерпретацију, иако је чињеница да је он био скептичнији према америчкој политици од многих других лидера ДОС-а.

¹¹⁰ Ови аспекти биће обрађени детаљно у секцијама које се баве дестигматизацијом на другим позорницама, а овде ће бити само укратко представљени.

Хаг, а потом на јесен 2001. године прихватити излазак на косовске изборе. Коначно, Србија ће током 2001. и 2002. године демонстрирати и контруктивност у решавању статуса федерације са Црном Гором, као и воље за реформама на многим другим плановима и спремност за даљу сарадњу са МКТЈ.

Резултат је био експресан и повољан по Србију. Убрзо ће НАТО команда, у којој су САД имале главну реч, одобрити повратак безбедносних снага СРЈ у копнену зону безбедности. Ово је био први конкретан потез којим су САД и земље запада вратиле потпуни суверенитет СРЈ и Србији над делом територије где је тај суверенитет био окрњен, са изузетком ваздуха (пошто ће ваздушна зона безбедности остати на снази све до 2015. године). Овакав сигнал послаће сјајну поруку новим властима и народу, уз поверење да је могуће на исти се начин вратити и на Косово, уколико се буде кооперативан и покаже се приврженост Западу. Повратак у зону праћен је и одобрењем војног сламања отпора терориста ОВПБМ који нису желели да прихвате план којим су гарантована већа права Албанаца на југу Србије, чиме су југословенске и српске снаге безбедности успеле да потпуно неутралишу побуну и стабилизују овај део државе, а све уз знатну помоћ Американаца. Стекао се утисак и да је победа последица чињенице да је сада СРЈ амерички савезник, па да Вашингтон зато више не подржава ОВПБМ, као што је некад подржавао њену претечу ОВК на Косову. Управљање овом кризом и постизање политичког споразума са Албанцима била је један од најважнијих елемената дестигматизације на унутарполитичкој позорници, јер је Србија на овај начин показивала међународном друштву своју решеност да интегрише мањине и заштити њихова права. Такође, Америка је подржала и Споразум о специјалним паралелним везама СРЈ и РС, који ће и бити потписан 5. марта 2001. године (Еbart 2001). Тиме су и везе Београда и Бањалуке добиле додатну међународну легитимност, у складу са Дејтонским споразумом.

Но, поред ових дестигматизацијских потеза у другим областима који су имали ефеката и на Америку, савезна и републичка влада су у овом периоду ипак деловале и билатерално према САД као важном актеру са јасним дестигматизацијским намерама. Пре свега, деловало се дипломатским средствима, и то на највишем нивоу. Циљ овог деловања било је показати промене и спремност за превазилажењем прошлости, као и убедити САД да не треба да притиска и захтева нагле и радикалне резове, већ да покаже разумевање према српској страни у болним питањима. Такође, играло се на карту препознатљивости нових лидера Србије и Југославије, који су у Вашингтону били добро познати и подржавани. Примера ради, Зоран Ђинђић се пролећа 2000. године, тада као један од лидера опозиције, састао са председником Клинтонем, а потом и одржао предавање на Харварду (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011). Америка је и финансијски помагала српску опозицију. Управо ова веза била је разлог што је више интервјуисаних важних актера из овог периода потврдило да се они лично нису осећали стигматизованим у општењу са западним државницима, без обзира на стигму државе (Интервјуи 1, 2, 6, 7 и 8). Управо је нови премијер Ђинђић и био први актер који је започео са дипломатском иницијативом према САД, а за време свог мандата ће чак седам пута боравити у званичној посети овој држави, а додатно ће још једном боравити у Њујорку на Светском економском форуму (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011). Његова прва посета Америци почетком фебруара 2001. године и састанак са новим државним секретаром Колином Пауелом био је обележен покушајима да се Америка убеди да Србији омогући „тајм-аут“, односно да не примени политику условљавања брзих тешких потеза (попут сарадње са МКТЈ), већ да пружи време и подршку новим властима како би се осигурала стабилност и могућност решавања проблема попут кризе на југу Србије, очувања федерације са Црном Гором, и, нарочито, економске стабилизације земље (B92 2001с).

Следећа посета САД била је далеко ангажованија на дестигматизацијском пољу. Висока делегација СРЈ, на челу са председником Коштуницом, у пратњи потпредседника савезне владе Лабуса и министра иностраних послова Свилановића, посетила је маја 2001. године

САД. Делегација је била изузетно агилна и имала је низ активности – од састанака на врху са председником Бушом и потпредседником Чејнијем, преко састанака са државним секретаром Колином Паулеом, утицајним сенаторима Бајденом, Војновичем, Лугаром и Спектором, председником Светске банке Џејмсом Волферсоном, па све до разговора „иза затворених врата“ са члановима изузетно утицајне невладине организације Савет за спољне послове и присуствовања додели награде „Државник године“, коју је угледни Ист-вест институт (East-West Institute) доделио Војиславу Коштуници (Stefanović 2001). Покривени су, дакле, били и највиши нивои извршне власти, и кључни актери у законодавној власти, утицајни тинк-тенкови, одређене међународне финансијске организације, а посредно и шира јавност, која је помно пратила ове догађаје и којој су, кроз приказивање срдечног сусрета Коштунице и Буша или церемоније доделе ласкаве титуле „Државник године“, послате поруке како је СРЈ данас „нормална“ држава, која се лишила наслеђа Милошевића и „девијантних“ политика из овог периода. Кључни утисак посете за медије је било да нема „подизања обрва и гласа“, односно да су односи САД и СРЈ сада у мирним и пријатељским водама (Stefanović 2001). Такође, покушало се и са стицањем симпатија Бушове администрације причом о томе како је и ДОС наследио многе проблеме од Милошевића, као што је и Буш од Клинтона, чиме је покушавано да се покаже како државе нису криве за стање у односима САД и СРЈ, већ Милошевић, али и Клинтон, који је такође грешио, али је сада њихово време прошло и постоји велики простор за поновни почетак (Stefanović 2001). Југословенска делегација трудила се, уједно, да купи време и објасни да је не треба притискати за решавање тешких питања, као што су сарадња са МКТЈ, док год је земља у економској кризи, а делује да је ова аргументација, као и све остало што је говорила делегација СРЈ, наишла на разумевање код представника администрације, али да је Конгрес и даље остао при чврстом ставу (Stefanović 2001). Како би дугорочно променила став Конгреса, Мирољуб Лабус из делегације је на састанцима са српском дијаспором позвао Американце српског порекла да уложе новац у лобирање за државу свог порекла у САД, имајући у виду да СРЈ у овом тренутку нема новца за такав пројекат (Stefanović 2001). Овакав низ активност добар је пример конкретних акција усмерених према САД, које је требало да допринесу дестигматизацији Србије. Неколико месеци касније, на годишњицу петог октобра, Коштуница ће поносно истаћи: „Од оних који су нас бомбардовали, направили смо савезнике“ (Beta 2001j). Ова изјава биће још један показатељ да је Коштуница свесно тежио у својој спољној политици оваквој промени, те да је био задовољан почетним исходима на овом плану.

Важан аспект активности усмерених ка дестигматизацији био је и контакт са пословном заједницом у САД. Кључни потез у овом домену била је посета премијера Ђинђића Сијетлу и састанак са Билом Гејтсом, у том тренутку најбогатијем и најутицајнијем пословним човеком на свету (B92 2001b). Том приликом договорена је сарадња са компанијом Мајкрософт (Microsoft) и разговарано о могућим инвестицијама ове компаније у Србију, која ће неколико година касније и отворити развојни центар на Новом Београду. Овакав потез био је од изузетне важности за политичку и пословну дестигматизацију Србије. Уколико сте партнер са Мајкрософтом – дефинитивно сте „нормалан“ и „пожељан“ актер. Уколико Мајкрософт отвара представништво у вашој држави и намерава да ту инвестира, то је показатељ да се земља стабилизовала и уједно озбиљан сигнал осталим улагачима да и они могу ући на њено тржиште. Премијер Ђинђић је отворено признао да је ово „политичка одлука“ Мајкрософта, а не чисто економска, јер у том тренутку српско тржиште није било довољно развијено у сектору информационих технологија (B92 2001a). Дакле, Мајкрософт је био свестан и политичке тежине његових одлука, и стога донео ову одлуку којом помаже дестигматизацију и „нормализацију“ Србије у глобалној политичкој и пословној јавности, а нарочито у САД, а све то као последица интензивних напора српске владе на овом плану. Примену економске дипломатије која треба да допринесе и општој дестигматизацији земље, поред чисто

економског интереса привлачења страних инвестиција, Ђинђић је наставио и у следећим посетама САД, па је тако септембра 2002. године разговарао са представницима преко 30 компаније, а потом и поново одржао предавање на Харварду (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011).

Терористички напади на САД 11. септембра 2001. године утицали су директно и на српско-америчке односе, као и на спољну политику Србије усмерену ка дестигматизацији. Тадашњи кључни актери „искористили“ су ову прилику да терористичке нападе на САД и деловање Ал-Каиде директно повежу са тероризмом на југу Србији и Косову, односно деловањем ОВК и ОВПБМ. Већ исти дан, југословенско и српско руководство се, након заједничког састанка, огласило осудом терористичких напада у САД, напомињући да је СРЈ „и сама жртва тероризма“ (Glas javnosti 2001). Такође, Савезна влада понудила је и помоћ у проналажењу одговорних, што је, наравно, превасходно био сигнал Америци да СРЈ жели и активно да јој помогне, иако је јасно да на том пољу не може оперативно дати претерани допринос у датом тренутку (B92 2001e). Медицинску и другу помоћ је, уз саучешће, понудила и Влада Србије, која је такође истакла како је и „добро упозната са катастрофалним последицама тероризма и на својој територији“ и да жели да се активно укључи у међународну борбу против тероризма (Vlada Republike Srbije 2001). По отпочињању напада коалиционих снага предвођених САД на Авганистан, Савезно министарство иностраних послова ће недвосмислено подржати овај потез, односно „борбу међународне коалиције против тероризма“ (Tanjug 2001k). Савезни министар унутрашњих послова Живковић ће, такође, у изјави за Ројтерс истаћи како је ова самоодбрамбена реакција оправдана и да је зато СРЈ подржава, али да се она разликује од напада на СРЈ, за коју није било оправдања (Tanjug 2001r). Потпредседник Владе Србије Небојша Човић поново ће изједначити тероризам против кога се бори САД са тероризмом на југу Србије (Tanjug 2001b). Овај покушај зближавања играњем на карту „заједничког непријатеља“, који је покушавао да представи СРЈ као САД, а деловање албанских екстремиста на Косову и југу Србије као пандан Ал Каиди (при чему су чак и у изјавама званичника повремено помињане везе између ових група), имао је за циљ да допринесе бољем разумевању Вашингтона за политику Србије. Сарадња у борби против тероризма биће важна тема и у наредним годинама у српско-америчким односима, а све време ће садржати и ову суптилну дестигматизацијску компоненту.

Други начин како су догађаји од 11. септембра претња да Балкан спадне са листе приоритета САД. То се перципирало као веома лоша могућност, јер се веровало да би смањило и америчко интересовање да помогне демократској власти и кроз бржу дестигматизацију и потпуну реинтеграцију СРЈ у међународно друштво, као и кроз друге облике помоћи, попут економских и финансијских донација. Но, веома брза посета премијера Ђинђића Америци указала је да Балкан неће бити занемарен од стране САД ни надаље. Почетком новембра, премијер Ђинђић је имао прилику да се у Белој кући сусретне и са председником Бушом и са потпредседником Чејнијем, и том приликом је добио уверавања да Америка неће занемарити овај регион (Tanjug 2001e; Beta 2001e). Након разговора Ђинђића и чланова његове делегације и са саветником за националну безбедност Кондолизом Рајс и државним секретаром Колином Пауелом, наглашена је захвалност Америке Србији за подршку у борби против тероризма, коју је истакао и председник Буш (Tanjug 2001e). Међутим, Ђинђић је сада веома отворено признао да је позиција Србије у овом аспекту веома идентитетски мотивисана, и да Србија нема реалне капацитете да сама много допринесе у борби против озбиљног међународног тероризма. „Задовољни смо што смо по први пут у протеклих пола века равноправни део борбе светске демократије против једног друштвеног зла“, истакао је Ђинђић, чиме је указао на важност симболичког сврставања Србије уз Запад и САД, те прављења отклона од милошевићевске, али и титоистичке прошлости, у којој то није био

случај (Tanjug 2001e). Све је то, дакле, требало да допринесе и промени ставова о Србији и последично њеној дестигматизацији, након што већег зближавања са САД и другим западним земљама у овим и у другим питањима. Чланови Ђинђићеве делегације на овом путу, међу којима су били министри Божидар Ђелић и Горан Питић, као и помоћница министра иностраних послова Александра Јоксимовић, имали су читав низ састанака са бројним релевантним актерима и редом су потврђивали како су САД спремне да наставе своју помоћ Југославији (Tanjug 2001e).

Резултати ове посете, као и претходно наведених компромиса у другим пољима, постаће веома брзо видљиви. Током 2001. године, Америка ће прихватити учествовање у донаторској конференцији за СРЈ и обећати обимне економске помоћи (најпре најављено 100, а потом повећано на 189 милиона долара), чиме ће подстаћи и друге савезничке државе да делују на овом плану. Такође, 16. новембра 2001. године, доћи ће до отписа две трећине дугова СРЈ према Париском клубу поверилаца, у коме је Америка имала највећи утицај (Ebart 2001). Ваздушна зона безбедности између Косова и централне Србије ће, уз сагласност НАТО-а, бити смањена са 25 на 10 километара, уз, наравно, кључну реч САД (Ebart 2001). Такође, на предлог САД, на јесен 2001. године укинуће се и последње санкције према СРЈ које су биле на снази – ембарго на извоз оружја у Југославију, а јануара 2002. године ће и сама САД укинути билатералне санкције на извоз оружја према Југославији (Ebart 2002). Коначно, Америка ће се сагласити и са повратком СРЈ у бројне важне међународне организације у којима је она најутицајнији члан, као што била Светска банка, у чије ће се чланство СРЈ вратити маја 2001. године. Дакле, многи елементи диксриминације и губитка статуса сада ће бити поништени, чиме ће један аспект стигме бити уклоњен, између осталог, и захваљујући напорима ка изградњи блиских односа са САД. Поред ових напредака, постојаће и застоји, попут одлуке Конгреса, до кога СРЈ очигледно није успела довољно да допре, да услови даљу економску помоћ СРЈ уколико се не настави сарадња са МКТЈ с краја 2001. године (Гујић 2009). Још на годишњицу петооктобарских промена, председник САД Буш је у својим писмима Коштуници и Ђинђићу истакао како су СРЈ и Америка обновиле „историјски блиске односе“, те да је Југославија „начинила велике кораке за кратко време“ и постала „један од кључних партнера у процесу изградње стабилне Југоисточне Европе, али уз подсећање да је окретање „од своје трагичне прошлости ка светлој будућности“ (што ће рећи и дестигматизација) ипак тежак процес (Beta 2001d).

Међутим, чињеница је да ће последице 11. септембра ипак утицати и на сужење овог канала као могућности за што бржу дестигматизацију Србије. Податак да се, након 2001. године, ниједан српски председник или премијер неће билатерално састати са председником САД, говори у прилог томе да је фокус на Београд ипак смањен – ако не у интензитету интересовања, онда барем у нивоу који се интересује. Ова чињеница ће смањити и могућност придобијања пажње највиших актера у наредним годинама, те усмерити наше општење са Америком на средње и ниже ешалоне махом каријерних дипломата. Из угла дестигматизацијских напора, то је било прилично лоше, зато што су ови средњи и нижи слојеви углавном заговарали континуитет условљавања Србије и чврстог приступа, највише на бази ставова о Србији изграђених управо у периоду стигматизације. Такође, мања заинтересованост врха администрације, оставила је и више простора за утицај бројних конгресмена и сенатора на одређене политичке одлуке, од којих су многи припадали лобијима ненаклоњеним Србији. Све ово је смањило могућност брзе дестигматизације кроз зближавања са САД – исту ону могућност коју је геополитички контекст, можда и неочекивано, веома брзо понудио Немачкој и Јапану након Другог светског рата, а коју су ове две државе прилично успешно искористиле.

Но, Србија није престајала са покушајима да кроз своју спољнополитичку активност усмерену ка САД оствари дестигматизацију и у наредној години. бројних додатних

дестигматизационих потеза које је Америка могла да учини за Србију, дипломатска офанзива је настављена. Наредне године, САД ће више пута посетити премијер Ђинђић и председник Коштуница. Председник Коштуница ће и приликом присуствовања молитвеном доручку наставити са потенцирањем сарадње у борби против тероризма и индикацијама да „пишци“ Ал Каиде досежу и до Балкана, истичући и саучешће у болу због страдања Американаца и подршку у борби против тероризма (Beta 2002j). Он ће се максимално фокусирати овога пута и на чланове Представничког дома и Сената, чији су ставови били мање наклоњени СРЈ и Србији, али ће имати контакте и са пословном заједницом, као и са широм јавношћу кроз запажени интервју за Вашингтон пост (Beta 2002j). Коштуница ће потенцирати напредак у односима са САД, али и да постоји још простора за додатну сарадњу. Премијер Ђинђић биће нарочито агилан, и у својим честим посетама ће имати контакте и са политичком и са пословном заједницом (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011). Међутим, мора се признати да су све ове посете у овом периоду често биле и прилично реактивне. Наиме, од усвајања закона којим се даља економска помоћ СРЈ условљава сарадњом са МКТЈ, дефинитивно је престао „медени месец“ у коме је Америка предводила и подржавала брзу реинтеграцију и дестигматизацију Југославије. Сада је Америку било потребно далеко темељније уверавати и конкретније показивати да се њена агенда прати. Због тога су ове посете имале за циљ и спречавање губљења већ оствареног услед нових проблема (попут хапшења службеника америчке амбасаде од стране југословенских војних власти заједно са генералом Перишићем пролећа 2002. године, афере са извозом српског оружја Ираку с јесени 2002. године итсл.), али и укидање осталих елемената стигматизације који постоје према СРЈ. Резултати ће бити солидни, мада далеко од епохалних, а нови напредак у дестигматизацији биће заснован махом на испуњавању америчких захтева, а не толико на успешном дипломатско-политичком убеђивању САД да попусти. Маја 2002. године, биће одобрен наставак помоћи СРЈ, а потом ће почетком 2003. године бити остварен и огроман напредак у дестигматизацији, и то у домену деетикетирања, тиме што ће Србија и званично бити скинута са листе земаља које угрожавају националну безбедност САД. Иван Вујаčić, тадашњи амбасадор СРЈ у САД, истиче како је укидање забрана извоза оружја и скидање са листе држава које угрожавају националну безбедност заправо значили скидање етикете „отпадничке државе“ (rough state) са СРЈ из угла САД (Вујаčić 2015, 210).

Наредна 2003. година била је прилично турбулентна и за Вашингтон и за Београд. Дванаестог марта, у Србији ће криминалне групе, у савезу са вођством Јединице за специјалне операције МУП-а Републике Србије, извршити атентат на премијера Ђинђића. Осам дана касније, САД ће започети инвазију на Ирак и тиме се упустити у највећу и најкомпликованију операцију у 21. веку, која ће је много коштати и материјално и политички. Ипак, ова два турбулентна догађаја ће, заправо, додатно „тргнути“ српско-америчке односе. Са једне стране, Америка ће, како би се спречила било каква нова стигматизација Србије као земље „убица“ или „организованог криминала“ и пружила подршку новој Влади Зорана Живковића, усвојити приступ директног и максималног величања лика и дела Зорана Ђинђића, па тиме и власти у Србији након петог октобра. Седам дана након убиства, Представнички дом Конгреса САД предложиће и резолуцију, која ће у септембру бити и усвојена, а у којој се шаље снажна подршка демократским властима и саучествује у болу народа Србије и Црне Горе због убиства Зорана Ђинђића (Bereuter 2003). Оно што јесте својеврсна новост у овој резолуцији јесте да је Америка признала да за политичаре у Србији борба за реформе и сарадњу са МКТЈ носи низ опасности. Међутим, истакла је и да је она и даље неопходна, упркос ризицима. Тиме је, фактички, признато да је и сарадња са МКТЈ изражени облик дестигматизацијске активности, који са собом носи потенцијално огромне трошкове, али се мора извршити уколико се жели даља промена третмана Србије у међународном друштву. Сенатор Патрик Лихи је био један од многих који

је отворено изразио дивљење и одао признање Ђинђићу, истакавши важност испоручивања Милошевића МКТЈ, али и истичући да је и Ђинђић био свестан да је то „тек први корак прекида са пораженом политиком прошлости“ (Tanjug 2003h). Тиме се експлицитно стављало до знања и да је за дестигматизацију, којој је Ђинђић покушавао да допринесе, убудуће потребно и додатно увећати напоре на бројним пољима. Убрзо ће Србију посетити и Колин Пауел, и то за време трајања ванредног стања у држави, како би послао поруку подршке и поверења у власти у Србији и СЦГ (Tanjug 2003q). Поред истицања личног пријатељства и дивљења Ђинђићу, Пауел је истакао и да је одушевљен радом Владе Србије након трагичне Ђинђићеве смрти, као и да ће Америка Србији и Црној Гори пружити сваку потребну подршку (Glas Amerike 2003). Очигледно је, дакле, да је Ђинђићева смрт натерала Америку да истакне учинке и достигнућа нових власти у Србији више него што је то чинила до тад, те да тиме посредно помогне и уклањању једног дела стереотипа о новим властима као „настављачу Милошевићеве политике другим средствима“, односно оних стереотипа који су Србе гледали унапред као кривце и недовољно добре или недовољно цивилизоване, а који датирају још из време пре стигматизације деведесетих. Ипак, стављено је и до знања да ће и нове власти морати да наставе са сличном политиком, уколико желе напредак.

Но, током 2003. године, Србија ће, на таласу оваквог релаксирања напетости у односима која је дошла из Вашингтона због трагичне смрти Зорана Ђинђића, повући и читав низ пратећих спољнополитичких потеза који су за циљ имали и дестигматизационо дејство. Примера ради, да би се Америка уверила у жељу за сарадњом власти у Београду са МКТЈ, биће дозвољено једном тиму представника Централне обавештајне агенције САД (ЦИА) да борави у српском МУП-у и прати напоре Србије на овом пољу, како би допринела уклањању етикете „кршитељ међународних обавеза“ у овом домену (Интервју 2). Такође, СЦГ ће у контексту почетка рата у Ираку фактички осудити ирачки режим за овакав исход! Иако неће експлицитно подржати напад САД на Ирак (који је вођен противправно - без одобрења СБ УН и без реалног основа за тумачење овог сукоба као самоодбрамбеног или преемтивног) као што је подржала напад на Авганистан годину и по дана раније и иако ће изразити жал због почетка рата, званични Београд ће оптужити режим у Багдаду да је „сопствене грађане учинио жртвама неодговорне политике“, те да је својим понашањем ирачки режим „проузроковао да се још више угрози међународни мир и безбедност у региону, чиме је одговоран за све консеквенце које могу да проистекну“ (Tanjug 2003g). Тиме је Ирак оптужен за рат, а Београд се, фактички, сврстао на страну америчких тврдњи да она није одговорна за почетак сукоба, већ да је одговорност на ирачкој страни.¹¹¹ Овакав потез несумњиво је био усмерен према САД, са циљем показивања да је Србија на њеној страни чак и када се одређене државе ЕУ противе учешћу у интервенцији и доведе у питање њену легалност.¹¹² Коначно, дуго се у јавности спекулисало како је септембра 2003. године премијер Србије Зоран Живковић понудио челницима САД учешће једног броја припадника безбедносних снага СЦГ и Србије у НАТО мисији ИСАФ у Авганистану, са жељом да се додатно зближи са САД и достигне ниво потпуног савезништва и тиме превазиђе све незгодне аспекте наслеђа прошлости, односно стигме (Anastasijević 2003). Међутим, сам Живковић је више пута такву понуду демантовао, као и тадашњи амбасадор Вујачић, који тврди да она није ни била изводљива. Учешће Србије у различитим мисија постаће у

¹¹¹ Занимљиво је да је саопштење црногорског министарства иностраних послова било умереније и да није директно оптуживало никога за почетак рата.

¹¹² Постојале су чак и гласине да је Србија предала Америци поверљив план свих бункера и постројења која су у Ираку градиле српске фирме током седамдесетих и осамдесетих година 20. века, те да је тако и оперативно помогла у рату. Чак се говорило и како је Американцима, кроз ангажман у једној приватној безбедносној компанији, оперативно у Ираку помагао и пензионисани генерал ЈНА Вељко Кадјевић.

перспективи један од значајних елемената политике дестигматизације, о чему ће бити више речи у наредним деловима рада. Но, све ове активности, као и још неке, попут поновног успостављања директне авионске линије Београд – Њујорк (у сарадњи са једном узбекистанском компанијом)¹¹³, несумњиво су биле учињене са жељом приближавања САД у сврху, између осталог, и дестигматизације Србије, што су експлицитно потврдили и важни актери из овог периода.

Имајући у виду отвореност и интензитет ових потеза, може се рећи да је у овој фази највише урађено на покушају билатералног зближавања са САД, како би се овај актер одобровољио да помогне даљу дестигматизацију Србије. Поставља се питање због чега је то тако. Један од одговора је већ наведен, а то је већи маневарски простор за овакво деловање, који је настао након убиства премијера Ђинђића, услед жеље САД да пружи подршку властима у Београду. Но, не делује да је ово једини одговор. Чињеница је и да је, у ситуацији убиства премијера и наглог скока подршке грађана за владајуће партије, постојало мање унутрашњих притисака да се донесу одређене одлуке које би биле непопуларне у ширем јавном мњењу, попут оптуживања Ирака за почетак америчке инвазије марта месеца. Пажња домаће јавности је у том периоду била преваходно фокусирана на унутрашња питања и борбу против организованог криминала, а у држави је владало ванредно стање. Коначно, могуће је да је један од разлога била и чињеница да је од фебруара 2003. године и конституисања СЦГ, дотадашњи председник СРЈ Војислав Коштуница (привремено) престао да буде један од спољнополитичких актера. Иако је експлицитно показано како је и Коштуница желео зближавање са САД и хвалио се како смо „од оних који су нас бомбардовали направили савезнике“, чињеница је и да је он на овом плану био мање агилан од Ђинђића и да је био више усмерен ка сарадњи са западном Европом. Због тога, као и због привржености начелима међународног права у његовој политици, јако је тешко очекивати да би Коштуница подржао, примера ради, осуду режима у Багдаду за почетак Другог заливског рата. Стога је и ова персонална смена вероватно утицала на отварање додатног простора за експлицитне спољнополитичке потезе Србије усмерене према САД са циљем (између осталог) и дестигматизације. До краја 2003. године, услед великих промена у јавном мњењу и пораста подршке партијама бивше власти (нарочито радикалима), услед не добијања очекиваних дестигматизацијских резултата (попут чланства у Партнерству за мир), те услед нових околности као што су подизање оптужница МКТЈ против појединаца који су блиски новим властима (попут тадашњег шефа полиције генерал Лукић), интензитет напора Србије за постизањем дестигматизацијских ефеката биће драстично смањен.

Убрзо након ових догађаја, на власт у Србији вратиће се Војислав Коштуница и Мирољуб Лабус, сада уз Вука Драшковића и Велимира Илића, те уз мањинску подршку СПС-а. Од средине 2004. године ова Влада ће се наћи у стању кохабитације са новоизабраним председником Србије Борисом Тадићем. У овој фази, као што смо видели, зближавање са САД и даље ће бити један од спољнополитичких циљева. Но, са изузетком испуњавања услова које САД поставља, као што су сарадња са МКТЈ, неће бити онолико билатералних активности на највишем нивоу усмерених према одобровољавању САД да помогне дестигматизацију Србије у међународном друштву, као што је то био случај у ранијем периоду. Међутим, на осталим нивоима ће и даље постојати веома значајне активности у овом погледу. Једна од најзначајнијих активности уопштено у периоду који се изучава било је оснивање Српског кокуса у Конгресу САД септембра 2004. године. Том приликом, амбасадор Вујачић је оценио како је ово оснивање уједно и потврда побољшања односа САД

¹¹³ У интервјуу са једним високим званичником из овог периода је потврђено да је ова линија успостављена из симболичких и дестигматизационих разлога, а не примарно из економских (Интервју 2).

и СЦГ, али и како ће Српски кокус „бити основа за даље унапређење наше сарадње са Конгресом“ (В92 2004). Дакле, оснивање двостраначког Српског кокуса доживљено је и као један чин дестигматизације, имајући у виду да је сам чин оснивања потврда да је постало легитимно заговарати српске интересе и промовисати позицију Србије и на Капитол Хилу. Са друге стране, он је био и платформа за даљи рад на дестигматизацији Србије, који је Конгрес често умео да кочи, о чему је већ било речи, и у том смислу је представљао прву директнију употребу лобирања као средства спољне политике у контексту покушаја зближавања са САД и даље дестигматизације Србије у Америци и, последично, на глобалном нивоу. Убрзо након тога, уследиће и „братимљење“ Београда са Чикагом и Србије са државом Илиној, које ће бити још једна потврда побољшања односа, али и дугорочни механизам показивања америчкој јавности и америчким политичарима како је Србија сада не само „нормалан“ члан међународног друштва, већ и више од тога – пријатељ и „побратим“ са државом у којој у оквиру САД иначе и живи највећи број Срба (Igrutinović 2018, 2). У овом периоду, САД ће извршити две важне дестигматизационе мере, којима ће бити укинута и последњи билатерални облици трговинске дискриминације Србије. Најпре ће на јесен 2004. године Србији бити одобрена Општа шема преференцијала у трговини са САД, да би од јула 2005. године Србија поново добила и формалан статус „нормалних трговинских односа“ са САД, а овај епитет „нормалности“ био је веома важан и за укидање различитих облика издвајања, али и за ублажавање бројних стереотипа и етикета које су постојале према Србији и у трговинском и у политичком домену (Igrutinović 2018, 2).

Убрзо ће СЦГ учинити и низ аката у војном домену са циљем побољшања односа са САД, као и сопственог имиџа у Америци и на Западу. Најпре, Вук Драшковић и генерални секретар НАТО-а Јап де Хоп Схефер, потписаће јула 2005. године Споразум о транзитним аранжманима, којим су дефинисане транзитне руте и омогућено кретање НАТО трупама путем тих рута кроз СЦГ уз имунитет од било каквог гоњења или плаћања дажбина.¹¹⁴ На тај начин је СЦГ омогућила НАТО трупама, савеза са којим је пре само шест година била у сукобу, неометан пролаз и направила велики напредак у овом домену, уз одређене концесије (могућност кривичног гоњења и наплате потраживања). Оваква концесија са српске стране учињена је управо у циљу слања поруке о пријатељству и сарадњи са НАТО-ом и САД. Септембра 2006. године, председник (тада већ самосталне) Србије Борис Тадић потписаће са америчком државном секретарком Кондолизом Рајс Споразум о статусу снага („СОФА“ споразум), „којим се регулишу права и обавезе америчког војног особља приликом привременог боравка у нашој земљи“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije 2006). Одмах након тога, на јесен 2006. године уследиће и потписивање Споразума о државном партнерству Министарства одбране Републике Србије и Секретаријата одбране САД и Националне гарде државе Охајо (Ministarstvo odbrane Republike Srbije 2006). Сарадња Војске Србије са Националном гардом Охаја дугорочно ће допринети да ова америчка савезна држава, у којој постоји и нешто значајнија српска дијаспора, у великој мери стекне симпатије за Србију и почне да промовише што ближе односе САД са Србијом.¹¹⁵ Због ових мера, као и због одблокирања сарадње са МКТЈ и напретка на путу ка ЕУ, председник Буш ће дозволити крајем 2006. и пријем Србије у Партнерство за мир, што је представљало још један значајан „амблем“ дестигматизације и потврду пријема у међународно „друштво нормалних“, коме је Србија тежила од петооктобарских промена.

¹¹⁴ Ово наликује на обавезе које је СЦГ свакако преузела ратификацијом Дејтонског мировног споразума, али се тамо односило само на одржавање мисије у БиХ, која је, у међувремену, прешла у мандат ЕУ. Овај споразум се односио на кретање НАТО снага уопштено, а не у вези са једном конкретном мисијом.

¹¹⁵ Вујачић

Поред ових важних потеза, постојало је још неколико иницијатива које су могле бити употребљене у ову сврху, али које Србија и СЦГ ипак нису спровеле у дело. Прва је повлачење тужбе пред МСП некадашње СРЈ против држава чланица НАТО-а из 1999. године. Министар спољних послова Вук Драшковић, предлагао је 2004. године ову меру, најпре је везујући за колективно повлачење свих тужби у региону (БиХ и Хрватска против СРЈ), а потом и унилатерално. Драшковић је, очигледно, био свестан да је тужба за агресију из 1999. године правно тешко одржива, јер је и сама СРЈ поновним аплицирањем за чланство у УН и пријемом новембра 2000. године, прихватила став да СРЈ није била аутоматски наследник чланства СФРЈ у УН. То значи да је, суштински (иако не и формално) СРЈ компромис по овом питању направила још првих дана након промене власти петог октобра. Драшковићева иницијатива, која је могла бити добар симболички гест жеље да се превазиђе лоша прошлост у односима са НАТО-ом и САД, није прихваћен, а крајем 2004. годин МСП је и дефинитивно одбацио надлежност по тужби, због става да СРЈ 1999. године није била чланица УН (Hrnjaz 2015). Такође, Драшковић је предлагао и да се са САД потпише сепаратни споразум којим ће се гарантовати неиспоручивање њихових грађана Међународном кривичном суду, уколико буду на потерници овог тада младог међународног правосудног тела. Потписивање оваквог документа било је ризично, јер су се њему противиле и земље ЕУ, али је могло бити значајан поен за односе са тада још увек доминантом светском силом. Ипак, ова мера такође није добила подршку осталих актера. Уз Драшковића, можемо истаћи и председника Бориса Тадића, који је нарочито истицао војну сарадњу као пример за напредак у односима и као залог за партнерство у оквиру „евроатлантских структура“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije 2006). Приметно је, дакле, да су Драшковић, који се отворено залагао и за чланство у НАТО-у, те Тадић, који је то чинио нешто суптилније, предњачили у овом домену у односу на остале актере, а нарочито у односу на нешто скептичнијег Коштуницу. Ипак, чињеница је и да су важне конкретне спољнополитичке мере усмерене према САД са циљем доприноса дестигматизацији Србије испуњене и у овом периоду, те да је чланством у Партнерству за мир остварен важан напредак у дестигматизацији Србије у међународном друштву, и то уз подршку САД, које су до тада опонирале овој мери.

Од 2007. године и интензивирања дијалога о Косову, доћи ће до постепеног захлађења у односима између две државе и самим тим до драстичног опадања било каквих дестигматизацијских активности усмерених директно према САД. Србија је кроз испуњавање одређених услова и другим симболичким потезима усмереним према целокупној међународној заједници, а нарочито према САД и другим земљама Запада, покушавала и даље да пошаље дестигматизационе поруке. Најбољи примери за овакав вид деловања било је спровођење сарадње са МКТЈ, али и истицање да неће бити никакве употребе силе у вези са Косовом и слања умирујућих порука у вези са ситуацијом у БиХ, а што је могуће утврдити провером депеша америчке амбасаде из Београда (доступне путем Викиликса) да је чињено и на експлицитне захтеве САД и других земаља Запада.¹¹⁶ О овим активностима биће више у речи у наредним деловима рада. Међутим, проактивних, а не реактивних билатералних активности усмерених директно према САД са циљем постизања даље дестигматизације је било прилично мало, и сводили су се на наставак раније започетих иницијатива, попут војне сарадње или деловања Српског кокуса. На почетку овог периода разлика између Тадићевог прагматизма у односима са САД, са једне, и Коштуничине

¹¹⁶ Примера ради, амбасадор Камерон Мантер захтевао је одрцање од употребе силе у контексту Косова, што су учинили сви српски државници, мада је Коштуница то учинио нешто резервисаније него Тадић (и Понош и Шутановац). Са друге стране, и Коштуница и Тадић су обећали умереност у погледу БиХ, али су обојица бранили Додика иза затворених врата код америчког амбасадора (US Embassy Belgrade 2007b).

резервисаности, са друге стране, постајала је све израженија и у својим дописима су је истицале америчке дипломате (US Embassy Belgrade 2007a). Ипак, до краја 2007. године и Тадићев прагматизам ће бити унеколико умањен, пре свега, због чињеница да је Америка у овом периоду подржала и спонзорисала још један додатни апсект дискриминације Србије у вези са њеном стигмом, а то је признање независности Косова и подстицање других да признају независност.

Одлука о подржавању независности Косова у директној је вези са стигмом Србије из деведесетих година. Наиме, при образлагању овакве одлуке помињала се Милошевићева политика као разлог за тренутну ситуацију и за признање независности као реалности на терену. Тако је заменик државног секретара Николас Бернс још крајем 2005. године истицао како не треба заборавити да на Косову живе махом Албанци „који су претрпели суров третман режима Слободана Милошевића“ (Igrutinović 2018, 3). Временом ће позивање на деведесете постати све отвореније, а САД ће почети да отворено заговарају Косово као *sui generis*, на основу чега ће желети да изграде легитимизацијску основу за дискриминацију Србије кроз изузимање овог случаја из општих правила која штите територијални интегритет у међународном праву. У свом допису Међународном суду правде, САД су изнеле став да Косово има право на такозвану „ремедијалну сецесију“, што фактички значи да је Србија изгубила право да управља Косовом због масовног и систематског кршења људских права.¹¹⁷

Имајући то у виду, очигледно је да је кажњавање Србије одузимањем дела њене територије заправо засновано на етикетама „кршитељ људских права“ и „починитељ ратних злочина“ из деведесетих година. То не значи да је Америка сматрала да ове етикете важе и за Србију након петог октобра 2000. године, али је сматрала да је постојање ових етикета везаних за Србију током деведесетих довољан легитимизацијски основ за овако грубо санкционисање Србије. Период у предвечерје проглашења независности Косова с краја 2007. и почетка 2008. године биће обележен покушајима Србије да спречи овакав нови дискриминативни потез. Србија ће билатерално покушавати да појасни и САД да је кажњавање данашње демократске Србије због „грехова“ из прошлости непринципијелно и опасно, као и да појасни могући „домино-ефекат“ овакве одлуке (Интервјуи 3 и 4). Ове активности се, донекле, могу дефинисати и као дестигматизационе, јер су се заснивале на убеђивању САД да је Србија отишла далеко од етикета из деведесетих година, те да је те етикете и пратеће стереотипе потребно отписати и одбацити, уместо што се оне реактивирају новим кажњавањем Србије.

Но, Србија ће предузети и одређене акције које су се базирале на својеврсној конфронтационој поруци, односно на нешто суптилнијем „показивању зуба“ Америци. Први такав акт догодиће се крајем 2007. године, када ће Народна скупштина Републике Србије усвојити Резолуцију о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије, у којој се проглашава војна неутралност Србије у односу на постојеће војне савезе, те директно етикетира НАТО (а тиме посредно и САД) за негативну улогу на Косову од бомбардовања па надаље (Narodna skupština Republike Srbije 2007). Ова резолуција биће праћена политичким дискурсом дела власти о Косову као „НАТО-држави“. На овај начин, Србија ће се дистанцирати од даљих евроатлантских интеграција. Након признања једнострано проглашене независности Косова, уследиће и повлачење српског амбасадора из САД на консултације, као један протестни дипломатски чин карактеристичан за негативну

¹¹⁷ Ово правно начело је веома спорно и већина међународних правника, као и већина држава, не сматра да је ремедијална сецесија норма међународног права. Међутим, саветодавно мишљење МСП није ни било засновано на процени изузетно компликованог односа права на самоопредељење и суверенитета држава, па у складу са тим ни ремедијалне сецесије, већ на ставу да Декларација о независности (коју су донеле приштинске власти) није противна међународном праву, јер међународно право не забрањује експлицитно било какве декларације. Дакле, одлука се бавила питањем декларације, а не саме сецесије. (Хрњаз)

фазу односа две државе. Коначно, (недопустиво) одсуство реакције полиције у заштити америчке амбасаде у Београду приликом протеста „Косово је Србија“, које је омогућило демонстрантима да у зграду амбасаде уђу и да је запале, представља један недипломатски чин (супротан обавезама које проистичу из Бечке конвенције о дипломатским односима) којим је такође послата порука гнева према САД из Београда. Сви ови одговори, праћени наглим зближавањем са Русијом у овом периоду, били су без преседана од 2001. године и представљају, заправо, (привремени) прелазак из мера које воде ка дестигматизацији кроз компромисе и приближавање САД, у правцу мера које заоштравају односе и шаљу поруку претње и пркоса. Можда би се чак могло рећи да је реч и о покушају контрастигматизације САД, али не толико у међународном друштву (јер Србија дефинитивно није актер који има толику стигматизацијску моћ), колико пред својим грађанима, којима је послата порука да је Америка кривац за губитак Косова и непријатељ који не заслужује савез, већ казну.

Оваква кивност на САД није зачуђујућа. Као што је показано, један од најважнијих елемената стигматизације Србије деведесетих година биће и издвајање Косова из редовног уставно-правног функционисања у оквиру Србије, те стављање истог под међународну управу. Природна су била очекивања да ће променом режима у Београду доћи и до одређених промена у овом аспекту. Она су варијала од тога да ће се Србији и СРЈ омогућити повратак једног броја војника (који је потенцијално могућ по резолуцији 1244), до тога да ће бити могућ сценарио кантонизације Косова, поделе Косова, или пак третирања Косова као територије која има „више од аутономије, али мање од независности“. Дакле, нису постојала заваривања да ће потпуни повратак на статус пре 1999. године бити могућ, али се очекивала нека врста компромиса, јер се веровало да демократску Србију не треба кажњавати за грехе Милошевића, али и да су и Албанци такође „грешни“, као и Срби (Интервју 4 и 5). Но, исход је био такав да су Американци (и друге земље Запада) заговарали претварање овог привременог издвајања у фактичку трајну казну за Србију. Тако је један аспект стигме из деведесетих сада јаче него икад погодио Србију – оно што Американци нису били спремни да подрже ни за време Милошевића, а то је сецесија дела њене територије, подржали су сада. Клушко дестигматизације помакнуто је уназад. Но, делује да нису сви актери једнако болно схватили овај губитак. Иако је повлачење амбасадора и усвајање резолуције којом се предвиђа војна неутралност подржала и Демократска странка председника Тадића, сам Тадић је, према сведочењима из депеша америчке амбасаде, и у овом периоду иза затворених врата јасно истицао да не жели да Косово поквари односе са САД и усмереност Србије на чланство „и у ЕУ и у НАТО-у“, те да се мора наћи начин да се заједно управља овим питањем у комуникацији и сарадњи са САД, што је од стране тадашњег амбасадора Мантера тумачено и као одређена доза спремности на прихватање долазеће независности Косова, упркос неслагању са оваквим чином (US Embassy Belgrade 2007b).

Једна од најважнијих ствари за перцепцију Србије и од стране САД у овом периоду биће дефинитивно победа коалиције са проевропском агендом и формирање власти са СПС-ом на лето 2008. године и потоње хапшење Радована Караџића. Ове мере омогућиће и лакши прелазак преко паљења амбасаде, мада ће се наставити инсистирање на откривању починилаца. Нова Влада ће такође покушати да ублажи последњу дискриминаторну меру Запада извршену са позивањем на њену „девијантну“ прошлост, превасходно кроз покретање иницијативе за добијање саветодавног мишљења МСП о томе да ли је Декларација о независности приштинских органа у складу са међународним правом, о чему ће бити речи у делу рада који се бави дестигматизацијом кроз деловање у међународним организацијама и кроз однос према међународном праву. У погледу билатералног деловања према САД током 2008. године, Србија ће превасходно покушавати да спречи даљу стигматизацију, што због паљења амбасаде, а што због нове кризе у односима. Наиме, на јесен 2008. године, Србин Миладин Ковачевић ће добити нови пасош од српског конзулата у САД (претходни му је

одузет од стране америчких власти како не би напустио земљу) и напустити Америку у тренутку док се против њега води процес због напада на једног америчког студента који је завршио у коми. Све је ово претило да, у ситуацији приличне напетости у односима, дође до нових стигматизационих процеса, барем у домену новог таласа етикетирања Србије кроз различите западне форуме. Ипак, покушаји спречавања нове стигматизације у овом погледу уродиће плодом. Као компензацију за помоћ у бекству Миладину Ковачевићу (кога није смела да испоручи назад Америци, у складу са сопственим законима), Србија ће исплатити породици повређеног студента 1 милион америчких долара. Од лета 2008. године, па и током 2009. године Србија је покушавала да раздвоји питање Косова од укупних односа са САД, кроз начело „слажемо се да се не слажемо“, које би омогућило напредак у другим областима, па и последичну дестигматизацију, независно од сучељавања у погледу косовског проблема. Ова политика имала је одређеног успеха, али не довољног. Чак и независно од питања Косова, Американци у овом периоду генерално неће бити задовољни односом нових власти према прошлости. Један од индикативних примера за то јесте заштићени телеграм америчке амбасде у Београду из јуна 2009. године, у коме се Србија критикује због пропуштања да се изврши критичка рефлексија на Милошевићев говор 20 година раније, и тиме отвори дебата о последицама његове политике. Као изузетак се наводи Тадић, који је у интервјуу Вечерњим новостима укратко поменуо овај говор у негативном контексту (да Србија више неће никад тако обележавати Видовдан), али се инсистира на томе да ни оваква суптилна критика није довољна (US Embassy Belgrade 2009b).

Ипак, активности нових власти усмерене према радикалнијој критици прошлости и ка приближавању са САД кроз формулацију „слажемо се да се не слажемо“ довешће до боље перцепције Србије у Вашингтону током 2009. године. Најбоља потврда овог напретка биће посета новоизабраног потпредседника САД Џозефа Бајдена Србији, што ће бити посета Србији на највишем нивоу из САД још од осамдесетих година.¹¹⁸ Ову посету Американци су и организовали са жељом да Србији пошаљу позитиван сигнал, на таласу позитивног става српске јавности према новоизабраном председнику САД Бараку Обами, а у циљу постизања оваквог исхода и смиривања тензија потпредседник Бајден је и истакао како САД не очекују од Србије да призна Косово (US Embassy Belgrade 2009a). Ово је била и потврда барем начелне прихваћености концепта „слажемо се да се не слажемо“ (Igrutinović 2018, 5). Српски званичници су у наредном периоду су настојали да одрже нит активности усмерених према САД са циљем убеђивања у савезништво и у европску оријентацију. То ће дати одређене резултате, па ће Амбасада САД у Београду у класификованим извештајима започети са похвалама за одређени напредак у дискурсу о ЛГБТ правима у Србији, за критички однос према прошлости и за чињеницу да јавни наратив постаје више европски (US Embassy Belgrade 2009c). Крајем 2009. године уследиће и посета министра Јеремића Америци и састанак са државном секретарком Хилари Клинтон, када ће бити констатовано и да су односи у успону (Igrutinović 2018, 5). На конто оваквих акција, српски званичници су покушавали да остваре и додатни напредак у дестигматизацији, па су тако од америчких званичника и званичника НАТО-а директно захтевали и да се укине ваздушна зона безбедности променом Кумановског споразума, јер „Србија и НАТО више нису непријатељи“ него су савезници (US Embassy Belgrade 2008). У овим активностима нарочито ће важно бити потенцирање изузетно развијене војне сарадње са САД, која ће бити препозната и од стране Американаца као важна спона. Србија је, такође, покушавала да добије подршку Америке и за пријем у Светску трговинску организацију, у чему је и успела, али ће је други актери ипак спречити да оствари успех на том плану (US Embassy Belgrade 2010).

¹¹⁸ Једини условно речено изузетак јесте посета Џорџа Буша Косову 2001. године.

Међутим, показале се да је за промену става САД и даље кораке у правцу дестигматизације неопходно нешто више, а то је компромис у односима са Приштином, који не мора да подразумева и признање, али мора читав низ концесија. Тек након пристанка Београда на дијалог са Приштином и компромиса у вези са усвајањем резолуције о Косову у ГС УН септембра 2010. године, односи ће се нормализовати, па ће посета Хилари Клинтон Београду крајем 2010. године протећи у позитивнијем тону него што је то био случај са Бајденовом посетом годину дана раније (Vujačić 2015, 213). Но, током лета 2011. године, паралелно са покретањем техничког дијалога Београда и Приштине, уследиће и нова криза на северу Косова. Читав крај 2011. године био је у сенци ове кризе, у којој се Србија сада понашала нешто агресивније него раније. У овом периоду, активности Србије према САД такође су биле усмерене углавном на питање Косова, те на појашњавање разлога за одбијање повлачења српских институција са севера, као и на истицање концесија постигнутих у преговорима са Приштином. Ипак, Американци су све отвореније истицали своју иритираност одређеним актерима, као што је министар спољних послова Вук Јеремић, за које су сматрали да су превише тврди, нарочито у контексту косовског питања. Такође, Американци су почели да брину и због све ближих односа Србије са Русијом и Кином, али и да сумњају да Србија стоји иза блокада на северу Косова, са циљем поделе. Чињеница да Тадић и његови сарадници неће бити спремни на радикални корак напред у односима са Приштином, детерминисале и односе са САД у овом периоду. За нови циклус билатералног проактивног деловања у сврху дестигматизације биће потребно да се сачека да прођу редовни избори, заказани за мај 2012. године, као и ванредни председнички (имајући у виду да је председник Тадић себи „скратио мандат“).

Промена власти 2012. године и долазак трија Николић-Дачић-Вучић (у почетку уз помоћ и Динкића) на главну сцену означиле и спремност на нове кораке у правцу најважнијег политичког компромиса које су САД захтевале од Србије, а то је питање Косова. Потписивање Бриселског споразума 2013. године од стране тадашњег премијера Дачића, уз свесрдну подршку председника Николића и првог потпредседника Владе Вучића, био је фактор који је суштински утицао на промену слике о Србији на Западу, о чему ће бити више речи нешто касније. Занимљиво је да је овај потез дошао управо од актера који су били део режима деведесетих година. Но, овакав исход није неочекиван. О томе да ће им циљ бити да Србија буде „поштована у свету“ Николић и Вучић су говорили још по оснивању СНС-а, а Вучићево истицање важности добрих односа са САД примећено је од стране америчких званичника при његовој посети Америци 2009. године (US Embassy Belgrade 2009c). Овим актерима је, дакле, подршка Запада била прилично битна (посредно и за дестигматизацију сопствене улоге током критичне деценије двадесетог века), а чињеница да промена власти није изазвала подозрење у САД говори у прилог тврдње да су у томе и успели.

Водећи актер у овом односу дефинитивно ће бити Александар Вучић, који је од 2014. године неупитно и најмоћнији политички актер у Србији. Приликом његове посете Америци 2015. године, Вучић ће јасно истаћи проблем у комуникацији са Американцима јер у претходном периоду „чак и кад урадимо добре ствари, те информације нису до њих стизале, а лоше вести су се шириле брзином муње“ (РТС 2015). У жељи да поправи односе са САД и уклони стереотипе и етикете додељене Србији још деведесетих, а који су и даље на снази, Вучић је нагласио важност не само чињења „добрих ствари“, већ и адекватне билатералне комуникације са САД, како те добре ствари не би пале у други план (РТС 2015). Као министар одбране (функција коју је обављао паралелно са положајем првог потпредседника Владе), Вучић ће фактички представљати континуитет са својим претходником Драганом Шутановцем у агилности билатералног деловања према САД у сврху што чвршћег повезивања кроз интензивирање војне сарадње. И након Вучићевог одласка са места министра одбране (а потом убрзо и преласка на чело Владе) ова пракса биће настављена.

Након што је Влада потписала овај документ 2014. године, Народна скупштина Републике Србије ратификовала почетком 2015. године Споразум о статусу снага (СОФА споразум) са НАТО-ом, а наредне године и Споразум са организацијом НАТО за подршку и набавку. Почетком 2015. године ступиће на снагу и Индивидуални програм партнерства са НАТО-ом у оквиру Партнерства за мир. Иако су ове мере начелно усмерене ка зближавању са овом организацијом и свим њеним чланицама, јасно је да је посебно дејство ових мера усмерено према САД, као према земљи која има несумњиво највећи утицај у овој организацији. Србија ће у овом периоду учинити и још неке симболички важне гестове према САД, као што су прикључивање Коалицији за борбу против Исламске државе (под вођством САД), те прихват двојице затвореника из Гвантанама на молбу САД (Turudić 2016).

Поред ових активности, које спадају превасходно у безбедносни домен, биће поново интензивирани и компоненти економске дипломатије. Тако ће састанци премијера Дачића приликом посете Америци маја 2013. године са неким од водећих ИТ компанија (Гугл, Мајкрософт, Амазон) или премијера Вучића са бројним компанијама током његове посете 2015. године, имати и улогу у разбијању преосталих предрасуда о Србији међу пословним људима у САД (Igrutinović 2018, 7–11). Ове мере су превасходно битне за економску добробит Србије и произлазе из логике последица односно рационалне тежње да се привуку инвеститори у Србију, али су несумњиво имале и шири дестигматизациони ефекат, јер је сваки долазак новог великог инвеститора потврђивао „нормалност“ српског тржишта. Наравно, улога ових инвестиција у дестигматизацији мање је епохална од првобитних успеха постигнутих у време Владе Зорана Ђинђића, као што је Мајкрософтова одлука о доласку у Србију која је и отворено била „политичка“ и важна и за политички и економски аспект дестигматизације, али је свакако и даље била релевантна.

Наставак компромисног приступа према Приштини (потписивањем нових споразума августа 2015. године) и видни напредак у одређеним сферама као што су права ЛГБТ заједнице, довешће и до конкретних дестигматизационих мера од стране САД. Најконкретнија ће свакако бити одлука о коначном укидању ваздушне зоне безбедности између централне Србије и Косова, која је донета 2015. године. Још једна мера која је водила посредно дестигматизацији Србије (кроз потенцирање одговорности и других за гнусне злочине и релативизацију етикете јединог „починитеља ратних злочина“ деведесетих), биће америчко инсистирање на формирању Међународног суда за злочине ОВК, те претња да ће, ако Приштина не пристане на самостално формирање Трибунала, Америка омогућити Русији да овај суд формира резолуцијом СБ УН, као што је био формиран МКТЈ. Такође, крајем лета 2016. године у Србију ће поново доћи потпредседник САД Џозеф Бајден, који ће овога пута бити дочекан у још далеко срдачнијој атмосфери него 7 година раније, где ће му бити организована и шетња београдском Скадарлијом у пратњи премијера Србије, како би се уверио у српску срдачност према САД (Tanjug 2016a). Остаје отворено питање колико ће овим исходима допринети и ангажовање лобистичке Подеста групе, што свакако представља један од најконкретнијих потеза и најбољих доказа важности промене става САД за дестигматизацију Србије и остваривање њених интереса. Међутим, исходе овог ангажмана није једноставно мерити према доступним информацијама.

Од промене власти и формалног ступања Доналда Трампа на власт почетком 2017. године, дошло је до одређених нових момената у дестигматизационим напорима Србије усмереним према Вашингтону. Иако је тадашњи премијер Вучић посредно учествовао у кампањи Хилари Клинтон кроз излагање на „Клинтон глобал форуму“ у време кључног периода кампање за председника САД, непосредно по победи Доналда Трампа Београд је био облепљен билбордима „Трампе, Србине“ са логом једног отворено про-режимског таблоида. Интензивирали су се напори на придобијању симпатија председника Трампа лично, па је у томе покушао и министар спољних послова Дачић у седишту УН у Њујорку, показујући

Трампу слике које сведоче о подршци коју он ужива међу грађанима Србије (BIZLife 2017). Такође, од 2017. године ће новоизабрана премијерка Ана Брнабић интензивирати кампању према САД, са нарочитим циљем подсећања на период сарадње у Првом светском рату. То ће бити праћено и исказивањем спремности за додатним концесијама у (за Американце и даље најважнијем) питању Косова од стране новоизабраног председника Александра Вучића, који ће покренути унутрашњи дијалог о овом питању. Све ово ће довести до одређених резултата. Током 2018. године, Америка ће интензивирати активности на обележавању годишњице савезништва две земље у Првом светском рату, са нагласком на подизање српске заставе на Белој кући 28. јула 1918. године. Овај догађај помињаће у председник Трамп у свом писму председнику Вучићу поводом Дана државности Србије, а годишњицу овог догађаја премијерка Брнабић обележиће у Конгресу САД (Glas Amerike 2019; N1 2018). Уследиће и јавнодипломатска кампања амбасаде САД у Србији са слоганом „Ви сте свет“, која је имала за циљ да грађанима Србије поручи да САД изузетно поштују оно што су многи Срби учинили и за САД и за читаву цивилизацију. Ова кампања има директан циљ слања поруке о поштовању и о фокусирању на позитивне аспекте српског идентитета од стране САД, што би требало да значи и одбацивање негативних стереотипа и етикета које су везане и за наслеђе стигматизације током деведесетих година. У том погледу, ова кампања је изузетно важна симболичка порука поштовања, која треба да омогући српском јавном мњењу и повратак самопоуздања и схватање да Србија више није изопштена и да је веома поштована у свету због свега. Американци ће с краја 2018. године послати и знаке могуће модификације свог приступа косовском питању, које подразумева и могућност разумевања за „креативна решења“, што ће рећи и могуће „разграничење“. Оваква промена, иако није суштинска, представља одређени напредак у односу на раније тврдо зацементирани став о искључивој потреби „прихватања реалности“ од стране Београда, што ће рећи – барем прихватање столице у УН за Приштину и модела „две Немачке“, а пожељно и признања.

Но, ефекти и у овом периоду нису били потпуно идилични. Подсећање на проблеме са истрагом убиства америчких држављана браће Битићи приликом сусрета премијера Вучића са Викторијом Нуланд, негодовање америчког амбасадора због чињенице да је један од предавача на војној академији осуђени генерал Лазаревић, те повремено „дисциплиновање“ Србије у вези са тим да мора да попусти у односу са Приштином и преузме на себе терет прошлости – све су ово поруке које су јавно послате од стране америчких званичника, а пре свега амбасадора САД у Србији Кајла Ската (Igrutinović 2018, 11–15). Недостатак претерано агилног ангажмана који би натерао Приштину да укине фактички ембарго на српску робу уведен 2018. године такође спада у домен показивања да Србија и даље није баш потпуно једнака као и остали. Коначно, повремене јавне или тајне „пацке“ због блискости са Русијом постале су учестале након 2014. године и неусклађивања Србије са мерама западних земаља према Русији због анексије Крима, а посебно током 2017. и 2018. године, када је Србија интензивирала војну сарадњу са Русијом (Igrutinović 2018, 9–15). У овом периоду се фактички јавила и претња да би Србији од стране форума у којима доминирају САД и земље Запада могла да буде наново стигматизована због своје блискости са Русијом. Наравно, имајући у виду да је ова стигма ограничена на западни свет, она је неупоредива са стигмом коју је Србија осетила током деведесетих година, али не би била безначајна за Србију, имајући у виду њену политичку опредељеност за чланство у ЕУ, економску најужу везаност за тржиште ЕУ, те безбедносну испрепетаност са САД (која и даље води главну реч у војном домену на Косову и која, кроз НАТО, има важне механизме утицаја на већину српских суседа). Због тога је Србија поменутих концесијама на другим пољима, те билатералним активностима према САД, не само умањивала постојећу стигму, већ и спречавала нове стигматизационе потезе, који су били могући у распону од етикетирања и стереотипизације („мали Руси“, „руска испостава у Европи“ итл.), до конкретне

дискриминације кроз могуће кажњавање држава које сарађују са Русијом у виталним секторима на основу закона о санкцијама који је донео Конгрес 2017. године (Krstić 2017). Поред тога, Србија је јасно поштовала и одређене „црвене линије“, које су САД отворено истакле, као што су одбијање пружања дипломатског статуса за Српско-руски хуманитарни центар у Нишу (Igrutinović 2018, 48). Такође, званични Београд је покушавао и да кроз изјаве премијерке Брнабић и министра спољних послова Дачића нагласи несразмеру у броју заједничких вежби која постоји између Србије и НАТО-а, у односу на Србију и ОДКБ, како би нагласила да је интензитет војне сарадње са САД и даље много виши у односу на сарадњу која постоји са Русијом (Rečević i Krstić 2019). Ове мере су довеле до резултата и Србија у овом периоду није била предмет било каквих озбиљнијих нових мера усмерених против ње због блискости са Русијом.

На основу свега наведеног, може се констатовати да је Србија у различитим фазама поседовала различити ниво спремности на компромисе, концесије и различите дипломатске и политичке активности усмерене према САД са циљем зближавања са САД и демонстрирањем жеље за савезништвом, демонстрирања да се Србија „унормалила“ и потоњег постизања дестигматизације у међународном друштву. Наравно, са САД се Србија није зближавала само због дестигматизације, али је јасно да су „кључеви“ за већину дестигматизационих врата били у рукама ове велике силе, те да је то био један од кључних мотива зашто је Србија хтела да непријатеља са којим је ратовала 1999. године, већ од 2001. године убеди у своју промену и потребу да сада САД буду на њеној страни. Овакве активности су нарочито биле изражене од 2001. до 2004. године, потом нешто мање, али и даље интензивно од 2004. до 2007. године, те наново од 2009. и поготову од 2013. године. Но, кључни аспекти овог „управљања утисцима“ према јавности у САД били су базирани на концесијама у другим областима, које је Америка помно пратила, о чему ће бити више речи у наредним деловима рада.

Европска унија

Други најважнији актер, односно група актера, за дестигматизацију Србије дефинитивно су били ЕУ и њене државе чланице, а нарочито оне највеће – Уједињено Краљевство, Француска, Немачка и, у нешто мањој мери, Италија. Полазећи од чињенице да је ЕУ форум који су српске власти од почетка 21. века доживљавале као својеврсно регионално „друштво нормалних“ или „најнормалнијих“, те да су тежили чланству у овој организацији, могло би се рећи да је ЕУ била и најважнији актер за дестигматизацију Србије. Стога је Србија у свом билатералном деловању према институцијама ЕУ, те кључним државама чланицама ЕУ, а повремено и у мултилатералном деловању са више држава чланица ЕУ, покушавала да направи одређене дипломатске гестове и концесије који би омогућили њену дестигматизацију и довели у коначници до пријема у чланство ове организације. Иако је деловање према Бриселу и према осталим престоницама држава чланица ЕУ тешко раздвојити, ради прегледности ћемо се у наредним редовима оријентисати само на деловање према државама чланицама ЕУ, а касније у посебном делу обрадити билатерално деловање према најважнијим чланицама.

Слично као и у односу са САД, сама промена власти доводи иницијално до „меденог месеца“ у односима Србије и ЕУ. Мање од десет дана по званичном ступању на место председника СРЈ, Војислав Коштуница је био почасни гост на Европском савету у Бијарицу. Према сведочењу Ненада Љ. Стефановића, тадашњег новинара недељника Време, лидери земаља ЕУ су са таквим одушевљењем дочекали Коштуницу, да су се утркивали ко ће стати ближе њега на такозваној „породичној фотографији“ током овог скупа. Коштуница ће бити омиљени гост ЕУ и на Самиту ЕУ-Западни Балкан, организованом у Загребу новембра 2000.

године, а том приликом ће ЕУ укључити и СРЈ у Пакт за стабилност у Југоисточној Европи, као и Процес стабилизације и придруживања, чиме ће престати да буде једина држава Западног Балкана која је, вољом ЕУ, изопштена из ових формата. Већ 9. октобра је Савет министара спољних послова ЕУ донео одлуку о стављању ван снаге свих економских санкција и укидању забране летова и ембарга на нафту према СРЈ. Убрзо ће бити обновљени дипломатски односи са земљама ЕУ са којима су били прекинути за време бомбардовања. Оквирни споразум ЕУ са СРЈ биће потписан новембра 2000. године, и на основу њега ће и Србији бити омогућена економска помоћ (Beogradska otvorena škola 2020). Наредног месеца, ЕУ ће укинути и царину на увоз робе из СРЈ, чиме ће прекинути дискриминацију СРЈ као једине земље Западног Балкана на коју се не односе Аутономне трговинске мере превиђене за читав регион. Све санкције ће и званично бити укинута фебруара 2001. године (Grad Beograd 2004). Крајем 2000. и почетком 2001. године дипломатска представништва земаља ЕУ у Србији биће поново отворена, ниво шефа мисије ће бити враћен на амбасадорски. Као што је приметно, анлуирање дискриминаторних мера и симболична демонстрација блискости и прихваћености СРЈ и Србије од стране ЕУ биће изразито брза и изразито интензивна – чак и далеко више него од стране САД. Државе које су предњачиле у подржавању оваквих мера у оквиру ЕУ биле су, пре свега, Француска, као тада председавајућа земља ЕУ, а за њом и Уједињено Краљевство и Грчка.

У току 2001. године је деловало да СРЈ има нарочито агилан приступ према ЕУ и њеним земљама чланицама, са намером да докаже своју „нормалност“ и кредибилност промена. Ово је у интервјуу за потребе овог доктората потврдило више званичника из овог периода, истакавши да је због ЕУ тадашња власт била спремна да учини бројне компромисе. Један од њих био је и пристанак на трансформацију СРЈ у СЦГ, о чему ће бити више речи у посебном делу рада (Интервју 7). Активност СРЈ и Србије према чланицама ЕУ биће бројне, са циљем показивања да се Србија променила. Оне ће се базирати махом на позивању на реформе у различитим областима, о чему ће такође бити више речи у наредним деловима. Након брзог укидања најрадикалнијих слојева стигме (дискриминације и одузимања статуса у одређеним областима) који су били наметнути од стране ЕУ као стигматизационог форума, већ од 2001. године је Србија настојала да приближавањем чланству, и потом самим чланством у ЕУ достигне и формалну потврду дестигматизованости у свим аспектима, рачунајући и брисање етикета и стереотипа и укидање механизма издвајања који су и даље били на снази. Средином 2001. године биће одржан и први састанак новоформиране Консултативне радне групе СРЈ и ЕУ, која је имала за циљ израду Студије о изводљивости, као предуслова отпочињања преговора о Споразуму о стабилизацији и придруживању (Beogradska otvorena škola 2020). Такође, тежила је и да укине одређене мере које су грађани посматрали као део санкција насталих у време стигматизације, као што су визе.

Међутим, испоставиће се да ће ови задаци бити далеко тежи него што је то био случај са експресним и успешним укидањем економских и дипломатских санкција одмах по смени режима. Сви даљи кораци у правцу интеграције ка ЕУ, која је била постављена и као потврда дестигматизације Србије, били су отежани. Проблеми у започињању европских интеграција произлазили су из две отворена питања – функционалности савезне државе (СРЈ) и сарадње са МКТЈ. Ова два питања прилично ће успорити европски пут Србије. Он ће бити откочен тек након потписивања (фебруар 2002) и имплементације (фебруар 2003) Београдског споразума, којом је формирана СЦГ и престала да постоји СРЈ, као и након убрзавања сарадње са Хашким трибуналом. Наредни корак којим ће бити одато признање за ова два напретка, али и за свеопшту реформу у СЦГ, биће званично обећање „европске перспективе“, односно чланства у ЕУ за све државе Западног Балкана које буду кадре да испуне Копенхашке критеријуме, које је дато на Самиту ЕУ-Западни Балкан у Солуну јуна

2003. године. Након тога ће октобра 2003. године уследити и формирање Унапређеног сталног дијалога ЕУ-СЦГ, као новог институционалног тела за сарадњу .

Након решавања односа у федерацији 2003. године, ЕУ ће начелно поставити три кључна питања као услов за даљи прогрес ка чланству: 1) сарадња са МКТЈ; 2) односи са суседима; 3) унутрашње реформе. Ускоро ће томе бити придодати и преговори са Приштином. Међутим, сва поменута питања анализираћемо потанко у посебно предвиђени деловима рада. Додатно отежавајућа околност била је што ни новоконституисана СЦГ није у пракси функционисала на адекватан начин (махом због опструкција Подгорице), што ће довести до усвајања модела „двоструког колосека“ као модела како да и Србија и Црна Гора наставе пут ка чланству у ЕУ. У овом периоду, Србија ће покушати да пошаље јасне политичке сигнале Унији о својој припадности „европској породици народа“ и великој жељи за што скоријим придруживањем. Најпре је још 2003. године чланство у ЕУ дефинисано као приоритет Уставном повељом СЦГ (Skupština SCG 2003). Следећи важан акт у том смислу биће усвајање резолуције НСРС из 2004. године, за време премијера Војислава Коштунице, у којој се чланство у ЕУ дефинише као стратешки приоритет државе (Novaković 2013, 21). На основу ове резолуције, као што је већ поменуто, наредне године биће усвојена и посебна републичка Стратегија, која ће дефинитивно потврдити недвосмислену стратешку опредељеност Србије (Влада Републике Србије 2005б). Коначно, први члан новог Устава Републике Србије из 2006. године, одредиће Србију, између осталог, и као државу засновану на „припадности европским принципима и вредностима“ (Република Србија 2006). Чланство у ЕУ као приоритет биће експлицитно понављано и у изјавама свих политичара на власти, о чему је већ било речи. Све ове изјаве су желеле да прикажу Србију као несумњиво проевропску, односно као „нормалну“ државу која се дистанцирала од свог изолационистичког приступа и од деловања мимо европских вредности, а која сада недвосмислено и на сав глас жели да постане део европских интегративних процеса и сваког другог „друштва нормалних“ на регионалном или глобалном плану.

У овом периоду и није било потребно превише убеђивања, осим испуњавања услова које је ЕУ постојала, пошто је ЕУ генерално била позитивно оријентисана према проширењу. На конто тога, Србија ће 2005. године добити позитивну Студију о изводљивости, те започети преговоре о потписивању Споразума о стабилизацији и придруживању. Ипак, ови преговори ће се одужити због проблема у сарадњи са МКТЈ. Србија ће у билатералним односима покушавати да умири отпор одређених држава, као што је Холандија. Ипак, покушаји Србије да убеди државе ЕУ да наставе са преговорима о ССП-у биће неуспешни све до 2007. године, када ће доћи до новог напретка у сарадњи са МКТЈ (конкретно, хапшење генерала Толимира). Са друге стране, интензивна активност Београда против признања Косова (као још једног вида кажњавања Србије) биће успешно само код оних држава чланица ЕУ које Косово неће признати из сопствених унутрашњих разлога, а то су Шпанија, Словачка, Грчка, Кипар и Румунија, уз почетно оклевање у вези са признањем у Португалу, те политичке несугласице у Чешкој Републици. Напори Србије неће успети ни да спрече слање мисије ЕУ на Косово, под именом ЕУЛЕКС. Озлојеђеност Србије понашањем највећег броја чланица ЕУ које су признале једнострано проглашену независност Косова, довешће до повлачења амбасадора Србије из ових држава (Tanjug 2008d).

Но, мало након једностраног проглашења независности Косова, уследиће још један круг активности путем којих је Србија покушала да се дестигматизује и покаже да је, и у тим политички тешким тренуцима, она одлучна да буде усмерена ка ЕУ. Прва одлука која је била и важно идентитетско сигнализирање „проевропског приступа“ (или „нормалности“) било је потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању на пролеће 2008. године. Упркос претходно наведеним политичким проблемима у вези са потписивањем овог документа, тадашњи потпредседник Владе Божидар Ђелић потписао је у име Србије овај споразум, уз

благослов председника Тадића. Следећи важан корак била је чињеница да је на изборима у Србији маја 2008. године већину мандата освојила коалиција „За европску Србију“, која је пут ка ЕУ поставила као основу свог политичког идентитета. Још важнија је била чињеница да је ова странка успела да формира власт са коалицијом око СПС-а лета 2008. године, са јасном проевропском агендом, којим је некадашња Милошевићеву партија од евроскептичне постала отворено еврооптимистична партија усмерена ка чланству Србије у ЕУ.

На јесен 2008. године доћи ће до цепања Српске радикалне странке управо при гласању за ратификацију ССП-а. Крило странке око Томислава Николића подржаће ратификацију и бити избачено из радикала, а он ће потом, заједно са (првобитно неутралним) Александром Вучићем формирати Српску напредну странку. Новоформирана партија у програму ће јасно декларисати чланство у ЕУ као свој циљ, а убрзо ће постати јасно и да је ова партија успела да придобије највећи број некадашњих бирача радикала. Тиме ће, фактички, најважнији политички актери из бившег режима (у чије време се догодила стигматизација) постати недвосмислено за ЕУ и послати поруку да у Србији постоји готово потпуни консензус (са изузетком ДСС, која је тек те године постала отворено евроскептична, и десеткованих отворено анти-ЕУ радикала) око тога да је ЕУ једини циљ. Спекулисало се и да је тадашњи државни врх, отворено помогло у цепању СРС, између осталог, и како би тему чланства у ЕУ подстакло као ствар консензуса власти и опозиције, а не као кључну тему подела. Због тога је овај маневар власти био веома важан сигнал усмерен према ЕУ, са циљем показивања велике промене у Србији и недвосмислене европске оријентације. Наравно, позитиван утицај имаће и одбијање употребе оружја на Косову, прихватање ЕУЛЕКС-а, хапшење Радована Караџића и друге мере о којима је већ било, или ће тек бити речи.

Један од најбољих примера спољне политике усмерене ка дестигматизацији везан је управо за политику Србије према ЕУ у вези са ступањем на снагу ССП. Наиме, Унија је примену ССП условила даљом сарадњом Србије са МКТЈ. Како би послала сигнал да је спремна да по сваку цену убрза свој пут ка чланству у ЕУ, Србија је почетком 2009. године започела једнострану примену Прелазног трговинског споразума. Србија је, дакле, овом једностраном применом одлучила да предузме меру која је доводила до материјалних трошкова (због отварања сопственог тржишта за ЕУ), а без могућности да се остваре добици из ССП (од либерализације тржишта ЕУ за српску робу, за шта је било потребно да и ЕУ започне примену Споразума). У интервјуима, један важан актер из овог периода потврдио је да је намера овог потеза била управо слање поруке да је Србија чврсто на европском путу, те да је спремна да у одређеним стварима ради и оно што се од ње не захтева и што јој може донети штету, како би на тај начин надоместила мањкавости у другим доменима (Интервју 3) – конкретно, у непотпуној сарадњи са МКТЈ, која је реafirмисала стару стигматизацијску етикету „кршитеља међународних обавеза“. Европска унија је, заправо, заједно са САД, са руководством МКТЈ и са међународним невладиним организацијама била кључни актер који је одржавао ову етикету током прве деценије 21. века. Решеност да се преузму трошкови и пружи велики напор на другом плану, како би се скренула пажња са понашања које се тумачи као „девијантно“ од других актера у друштву, једна је од типичних стратегија дестигматизације, о чему је било речи у теоријском делу рада. Једнострана примена је требало да одбровољи ЕУ и убеди је да не треба да инсистира на одржању етикете „кршитељ међународних обавеза“ и на последичном санкционисању одлагањем примене Прелазног трговинског споразума и блокадом даљег пута ка чланству, већ да треба да лиши Србију овог терета и фактички је дестигматизује. Ови напори биће делимично успешни. Ова одлука Србије биће поздрављена, а наредне године ће и ЕУ започети са применом Прелазног трговинског споразума. Ипак, за даље кораке, биће неопходно потпуно окончање сарадње са МКТЈ, које ће се и догодити 2011. године када ће бити ухапшени последњи бегунци – Ратко Младић и Горан Хаџић.

Још један изузетно важан аспект дестигматизације од стране ЕУ (прецизније, држава ЕУ које су део Шенгенске зоне) коме је Србија тежила био је улазак на такозвану „белу Шенгенску листу“, односно укидање виза за туристичке боравке до 90 дана у овим земљама за српске држављане. Имајући у виду да су до средине 1992. године могли да путују без виза у тадашњу ЕЗ, грађани Србије су ове визе посматрали као део дискриминаторних мера уведених у процесу стигматизације Србије деведесетих година. Визе су представљале један од највидљивијих елемената стигме за саме грађане, те се њиховом уклањању тежило одмах од 2001. године, али се у томе није успевало. Уз повремене одлуке о олакшавању процедуре, Србија је била принуђена да чека на укидање виза све до краја 2009. године. Покушаји Србије да ову меру подстакну и раније нису уродили плодом. Ипак, и 2009. године Србија је била принуђена да пристане на један компромис, како би направила овај важан корак напред у дестигматизационом смислу. Наиме, ЕУ је искључила примену ове позитивне мере према српским пасошима издатим од стране координационе управе за српске грађане на Косову. То је значило да је један део држављана Србије остао дискриминисан, односно да су за њих санкције и даље остале на снази. Иако је покушавала да дипломатском иницијативом избегне ову меру, резултати на крају нису били успешни, а Србија је одабрала да не реагује значајније, већ да прихвати овакву ситуацију. Дакле, само прихватање даље дискриминације једног дела својих држављана, и то у симболички важном питању, јер је спор око Косова у том тренутку отворен, показао је да је Србија спремна на компромисе око Косова, ако за узврат добије напредак на путу ка ЕУ, или, у овом случају, укидање дискриминаторних мера (виза).

Након пријема 12 нових чланица током прве деценије 2000их година, у ЕУ долази до „замора у проширењу“. На овај замор важно су утицале бројне кризе – политичка криза у вези са Лисабонским уговором, светска економска криза и последична криза Еврозоне, мигрантска криза и Брегзит. Све је ово довело до експлицитнијег условљавања Србије како би наставила свој пут ка чланству у ЕУ. Овога пута, биће потребно суочити се са притиском превасходно из Берлина, који ће преузети главну реч у вези са питањем Косова, као и са притиском званичног Брисела. Србија ће, због тога, покушати да унапреди билатералне односе са кључним државама чланицама ЕУ, о чему ће бити више речи касније. У оваквом контексту долази и до промене власти у Србији 2012. године. Све то доводи до три важне промене у деловању Србије према ЕУ са циљем дестигматизације. Прво, покушаји посредног доказивања кроз компромисе на конкретним пољима – као што су Косово и ЛГБТ права, постали су још интензивнији него што је то било раније. Бриселски споразум из 2013. године и почети његове имплементације на јесен су били кључни фактор зашто је Србија убрзо добила датум почетка преговора, те и формално отпочела преговоре о приступању Србије Европској унији јануара 2014. године. Друго, долази до одређеног смањења активности усмерених директно према Бриселу са циљем показивања изразитог „европејства“ и „нормалности“. Више није било потеза као што су једнострана примена Прелазног трговинског споразума. Међутим, то не значи да су овакви напори у потпуности нестали. Најбољи пример деловања Србије на овом пољу било је њено понашање у мигрантској кризи. Иако овакво деловање није директно везано само за однос према Бриселу, било је јасно да је један од примарних мотива Србије да кроз своје „добро“ деловање и усклађеност са ЕУ и сарадњу са Бриселом и Берлином на овом пољу демонстрира своју „нормалност“. Трећа важна промена било је важно интензивирање билатералних активности ка државама које су до тада биле оштре према Србији. Прва и најважнија је свакако била Немачка, али је висока блискост постигнута и са Мађарском и са Словенијом, која је симболички била веома важна.

Низом билатералних активности усмерених према Бриселу, Србија је покушала да управља својом стигмом и да је превазиђе. Само напредовање ка чланству у Унији тумачило се као

напредовање ка стицању статуса који ће демонстрирати и потпуну дестигматизацију. Но, Србија је према Унији више деловала посредно, кроз испуњавање њених услова, него што је самостално покушавала да се дипломатски или јавнодипломатски приближи ЕУ, како би је наговорила да убрза процес дестигматизације Србије. Ипак, тенденција јавног и недвосмисленог нормирања чланства у ЕУ као приоритета, што у документима, а што у политичком дискурсу, као и одређени скупи компромиси, попут једностране примене ПТС, указују да је Србија и самоиницијативно непосредно деловала према Бриселу, са сврхом убеђивања ЕУ да је потребно убрзати дестигматизацију Србије и остварити нови поен на путу ка чланству у Унији. Ипак, Унија није једнако перципирана као „друштво нормалних“ у првој и у другој деценији 21. века. Док су њен ауторитет и нормативна моћ према овом делу света били неупитни у већем делу прве деценије, крај прве деценије и већи део друге деценије обележиће бројне кризе, које ће ову нормативну моћ ЕУ битно довести у питање. Иако можда не у једнакој мери као раније, услед поменутих промена, чланство у ЕУ се и даље посматра као коначно признање „нормализације“ за Србију, као што је посматрано и за већину некадашњих источноевропских земаља са комунистичким наслеђем, јужноевропских земаља на ауторитарним наслеђем (Шпанија, Португал, Грчка), и за остале земље бивше Југославије са ратним наслеђем. Улазак у Унију је потврда да је терет наслеђа и пратећа стигма постала у највећој мери ирелевантна за статус ове земље и да је она сада дефинитивно део „друштва нормалних“.

Француска и Уједињено Краљевство

Иако је са већином држава чланица ЕУ, које су уједно чланице и НАТО-а, Србија имала конфликтно наслеђе са краја деведесетих година, остатак историје билатералних односа са различитим државама чланицама ЕУ битно се међусобно разликовао. Најбољи примери држава чланица ЕУ у периоду који изучавамо (2001-2018) са којима је Србија у одређеним периодима имала изузетно блиске односе, јесу Француска и Уједињено Краљевство. Након промене режима, Србија се надала у могућности обнове партнерства са овим актерима из периода Првог и Другог светског рата, као и међуратног периода, када су односи били изузетно блиски. Обнова пријатељства са овим земљама могла је да значи много Србији за њену репутацију и углед на међународном пољу, имајући у виду да је реч о две утицајне државе, сталне чланице СБ УН, утицајне чланице ЕУ, нуклеарне силе, културне силе и, што је најважније, земље са одређеним степеном (де)стигматизацијске моћи, о чему смо већ писали у протеклом поглављу. Због тога је Србија одређеним билатералним политичким потезима према овим актерима покушавала да стекне њихове симпатије и њихову блискост, те да, заузврат, добије од њих потврду „нормалности“, односно обнове пријатељства и савезништва. Чињеница да овакве државе желе да обнове савезништво са Србијом била би и у регионалном и у глобалном међународном „друштву нормалних“ прихваћена као озбиљан сигнал дестигматизације Србије. Нарочито је ова чињеница била битна у контексту у ком су ове државе биле и међу важнијим покретачима стигматизације Србије, нарочито крајем деведесетих година 20. века.

Најинтензивнија активност у почетку била је усмерена према Француској. Сам свечани дочек председника Коштунице на аеродрому у Бијарицу октобра 2000. године од стране француског министра спољних послова показао је да у овој држави постоји позитивно расположење за што бржу реинтеграцију и дестигматизацију Србије (Stefanović 2000). Француски председник ће први телефонски честитати Коштуници избор, притом му понудивши да пренесе и неку поруку председнику САД Клинтону (са којим је, наводно, био у том тренутку на другој линији), што је председник СРЈ, уз захвалност, одбио (Ninčić 2000). Према писању Роксанде Ничић, тадашње новинарке Времена (потоње амбасадорке Србије

при ЕУ), земље ЕУ су журиле „да демонстрирају нови активизам у преузимању вођства у помирењу са Србима“, при чему је Француска прва подржала Коштуницу (Ninčić 2000). Француски министар спољних послова Ибер Ведрин посетиће СРЈ већ 10. октобра 2000. године. Оваква агилност Француске није зачуђујућа, имајући у виду историјско савезништво са Србијом, као и чињеницу да је Париз тада председавао ЕУ.

Савезна влада је нарочито активно деловала у овом погледу према Француској, истицањем историјског пријатељства и сарадње. Своју делатност ће интензивирати и Културни центар Југославије у Паризу – једино јавнодипломатско представништво СРЈ у иностранству. Коштуница ће већ у децембру бити у званичној посети Паризу и сусрести се са председником Жаком Шираком, који ће бити и први шеф државе једне велике силе који ће посетити Београд након промене власти у децембру 2001. године (првобитно планирана за септембар, али померена због терористичких напада у САД). Приликом боравка у Београду, Ширак ће бити дочекан срдечно и са надом да ће бити кључни промотер брзе интеграције Србије у ЕУ, а француски медији ће, уз фокусирано праћење ове посете, изразити симпатије за нову власт у Београду (Jovićević 2019). Ова посета имала је, дакле, битан дестигматизацијски одјек, не само у француским медијима, већ и глобално, јер је показала да је Србија сада важан партнер једној сили, те да је важни државници више не заобилазе – већ да у њу долазе, и да из ње одлазе насмејани. Таква порука је била додатно важна имајући у виду да је долазила од Ширака – једног од државника који је отворено подржавао различите мере стигматизације Србије током деведесетих и у томе се разликовао у односу на свог далеко суздржанијег претходника Франсоа Митерана. Ширак ће том приликом честитати „ослобођење српског народа“, али и позвати Србију на ауторефлексију и реално сагледавање прошлости, уз похвале за реформе и захтеве за ефикаснијом сарадњом са МКТЈ (Ћubrilo Filipović 2018). На тај начин, ставиће до знања да ни Француска неће наставити са пропагирањем дестигматизације Србије без конкретних потеза Србије који ће показивати промене у односу на прошлост.

У наредних неколико година деловало је да Француска може бити главни актер који ће подстаћи дестигматизацију Србије и да ће јој бити наклоњенија него САД. У периоду у ком су САД заузеле прилично оштар став у погледу потребе испуњавања тешких услова зарад дестигматизације Србије, Француска је ушла у политички сукоб са САД у вези са ратом у Ираку. Иако је Србија покушавала константно да се приближи Америци, стиче се утисак да се надала да ће Француска бити попустљивија и еманципованија од америчког утицаја по овом питању и да ће јој олакшати пријем у Унију. У периоду од 2004. до 2009. године, за време амбасадорског мандата Предрага Симића у Паризу, Србија ће интензивирати своје дипломатске и јавнодипломатске напоре ка стицању симпатија у Француској политичкој и широј јавности. Но, заинтересованост Француске да буде главни агитатор дестигматизације Србије и њеног увођења у ЕУ нагло ће пасти са бројним политичким кризама у овој држави, а пре свега са порастом евроскептицизма и „замора у проширењу“ након одбацивања ратификације Устава Европске уније на референдуму 2005. године. Након овог периода, Француска ће углавном следити вођство других актера у односу према овом региону, рачунајући и вођство САД у решавању косовског питања, које ће резултирати признањем једнострано проглашене независности 2008. године. Признање независности и последично позивање на грешке из деведесетих као оправдање, представљаће својеврсну реафирмацију стигме, као што смо већ појаснили. Реакција Србије биће повлачење амбасадора из Париза. У погледу евроинтеграција, Француска ће остати заговарач чланства Србије, али неће пружити превелике напоре да савлада било коју замерку држава које су тежиле да блокирају овај пут до потпуног испуњења свих услова (Белгија, Холандија, Немачка). Све ће то довести до пада у односима и до пада релевантности Француске за Србију у овом домену.

Ипак, у склопу покушаја да се приближи ЕУ и њеним земљама и тиме убрза свој пут ка чланству, који је интензивирао након 2008. године, Србија је покушала и да поново придобије Париз за чврсто савезништво. Овај покушај придобијања резултираће потписивањем Споразума између Владе Републике Србије и Владе Републике Француске о стратешком партнерству и сарадњи (Народна скупштина Републике Србије 2011б). Овај споразум био је значајан и због предвиђене техничке помоћи Француске Србији у домену европских интеграција, као и због сарадње у другим областима. Приликом посете новог француског премијера Емануела Валса 2014. године, биће потписан додатни низ уговора, који су се односили и на сарадњу у домену инфраструктуре (меморандуми о разумевању у вези са аеродромом Никола Тесла и пројектом за београдски метро), као и инвестиције у општине страдале од разорних поплава у Србији (Ambasada Francuske u Srbiji 2014). Међутим, поред ове практичне економске и политичке важности, овај споразум је имао и важан симболички дестигматизацијски значај. Наиме, чињеница да Париз постаје „стратешки партнер“ са једном државом указује на њену поузданост и сигнал је да су одређене етикете и стереотипи везане за Србију током деведесетих година превазиђене.

До нове кризе у односима доћи ће у другој половини друге деценије 21. века, када ће Француска потврдити још једном да Србија није успела да у потпуности превазиђе своју стигму. Наиме, првих дана 2017. године у Паризу ће, према међународној потерници коју је издала Србија, бити ухапшен један од вођа некадашње ОВК и потоњи премијер Косова Рамуш Харадинај, због сумње да је починио ратне злочине над српским и албанским становништвом (које је одбијало да сарађује са ОВК). Хапшење ће довести до дужег процеса, у коме ће се француски суд изјашњавати о томе да ли ће извршити екстрадицију Харадинаја Србији, или, пак, неће. Тек крајем априла ове године, Француски суд ће, иако ће утврдити да постоји основ за изручење и да се оптужница не може тумачити као политичка, ипак донети одлуку да не изручи Харадинаја, под премисом да би у случају изручења за њега могле наступити изузетно тешке околности, имајући у виду његов претходни политички положај и чињеницу да Србија не признаје Косово (Kossev 2017). Оваквој одлуци допринеће и не баш темељно поступање српских органа (Kossev 2017). Но, ефекат овакве одлуке француског суда у пракси је био дијаметрално другачији од дестигматизацијске одлуке о потписивању стратешког партнерства из 2011. године. Наиме, одлуком да се, упркос чињеници да су сви остали услови испуњени, Харадинај не изручи због поменуте резерве, Србија је дискриминисана у односу на остале „нормалне земље“, а на основу реафирмације дела етикете „кршитељ људских права“, коју је Србија покушавала да уклони од промене режима. Због тога је ова одлука француског суда била нарочито болна и изазвала је повратно реаговање Србије поновним повлачењем амбасадора из Париза.¹¹⁹ Поред ове одлуке судских власти Француске, и извршна власт је у овом периоду својом отвореном подршком Косову за чланство у УНЕСКО и ИНТЕРПОЛ-у (две важне међународне организације са седиштем у Француској) додатно дискриминисала Србију.

Може се укупно рећи да је Србија од Француске очекивала више и да се уздала у обнову старог савезништва, али да се то није догодило, упркос почетном изузетном успону након 2000. године и упркос стратешком партнерству из 2011. године. Ипак, доласком Емануела Макрона на место председника Француске и његовом агилнијом улогом у ЕУ, ситуација почиње да се мења. Напредак у погледу узајамне реторике и зближавања биће видан још током 2018. године, али ће у новембру уследити мала криза. Наиме, на свечаности поводом

¹¹⁹ Са друге стране, поставља се питање да ли је примерено реаговати протестима код извршних власти на одлуке судске власти у једној демократској земљи, те тиме фактички негирати да се ова грана власти у датој држави уопште сматра независном (или, пак, демонстрирати непознавање начела поделе власти)?

100 година од потписивања примирја у Првом светском рату, српски председник Вучић био је маргинализован позицијом седења, док су места у непосредној близини Трампа, Путина, Меркелове и Макрона, припала председницима земаља из региона које нису ни постојале као самосталне државе у време Великог рата. Ово јесте била прилично негативна порука за државу која је у овом рату имала процентуално највеће губитке, и као француски савезник директно помогла коначној победи Антанте. Шире јавно мњење оваква симболична дипломатска „маргинализација“ Србије подсетила је и на снагу стигме о Србији и стереотипа о Србима као „лошим момцима“, те како је, због деведесетих година, Запад неоправдано заборавио и на претходне позитивне стране српске историје. Реакција се, дакле, махом сводила на бес и незадовољство. Ипак, блага реакција председника Србије на овај дипломатски гаф, уз негирање да је распоред седења одражавао снагу или углед држава, послала је позитиван сигнал да Београд не жели тензије са Паризом (Danas Online 2018).

Са друге стране, уследило је искрено извињење француског амбасадора у Србији за овакав пропуст, уз потенцирање значаја српске улоге у Великом рату (Tanjug 2018b). Србија ће, затим, са директним намером утицаја на њен имиџ у Француској и у свету, донирати милион евра за обнову катедрале Нотр Дам у Паризу, страдале у пожару на пролеће 2019. године. Оваква мера представља директну акцију „управљања утисцима“, са циљем показивања да Србија више није никаква „девијантна“ држава која уништава, већ држава која чува и помаже, па је чак вољна да помогне и велике као што је Француска, у складу са својим скромним могућностима. Ови потези су отворили простор за активну обнову наратива о „историјском партнерству“ између Србије и Француске, које ће наступити током 2019. године, а чији је најбољи пример била грандиозна посета Макрона Београду и његов говор окупљеним грађанима на српском језику код Споменика захвалности Француској (Jovićević 2019). Овакви говори једног од најутицајнијих државника, као и сама његова дводневна посета Београду, као јединој дестинацији у региону коју је том приликом посетио, послале су изузетно позитивне поруке о историјској улози Србије, али и о њеној улози данас, што су несумњиво позитивне дестигматизацијске поруке усмерене према регионалном и глобалном „друштву нормалних“.

Још једна ствар од одређене важности за дестигматизацију Србије било је преиспитивање НАТО бомбардовања СРЈ 1999. године у француским медијима. Наиме, за разлику од британских и америчких медија, који нису били нарочито аутореклексивни, француски медији су двадесетогодишњицу бомбардовања искористили за озбиљну дозу самокритике. У томе је најдаље отишао чувени Ле Монд Дипломатик (*Le Monde Diplomatique*), који је изнео став да је НАТО кампања против СРЈ „храњена“ медијским лажима НАТО-а, западних земаља и угледних западних медија, поцртавши том приликом и сопствену пропагандну улогу у овом процесу (Srna 2019). И угледни лист Фигаро (*Figaro*) критички је говорио о стању на Косову и „успесима“ бомбардовања у контексту двадесетогодишњице ове акције. Очигледно је да су француски медији далеко критичнији према бомбардовању СРЈ и спремнији да осветле и другу страну медаље (Tanjug 2019). Међутим, не може се рећи да је то директна последица спољнополитичког (дипломатског, јавнодипломатског, пропагандног, економског или било ког другог) деловања Србије, већ је пре последица саме климе унутар француских медија и тенденције да се критички евалуирају и „добијени“ ратови, која западно од Ламанша очигледно није нарочито изражена.

Са друге стране, Уједињено Краљевство је у старту било мање активно у погледу зближавања са Србијом у односу на Француску, иако је и Лондон недвосмислено пружио подршку промени власти у Београду. Примера ради, док је Коштуница директно разговарао са Шираком већ 6. октобра, од британског премијера Тонија Блера стигла је само писна честитка, а и током 2000. године није било билатералних састанака на врху, као што је то био случај са Француском (Ninčić 2000). Ипак, Лондон се сагласио са уклањањем свих облика

санкција на нивоу ЕУ и тиме помогао брзу дестигматизацију Србије у овом домену. Такође, јасно се заложио и за пружање европске перспективе и Србији, у складу са својим начелним приступом за што ширу Унију (која неће нужно бити и „што дубља“ или „што ближа“). У току 2001. године, уследила је веома интензивна активност кључних српских политичара према Уједињеном Краљевству, са циљем промене слике о Србији у Лондону и са циљем ревитализације односа. Крајем 2001. године, Војислав Коштуница је примљен на највишем нивоу у Лондону – од стране краљице Елизабете у Бакинџемској палати, те од стране премијера Тонија Блера у Даунинг стриту (B92 2001d). Том приликом, доминирао је дискурс о партнерству и напретку у односима са обе стране. Наредне године, Лондон је посетио и премијер Ђинђић, кога ће примити британски премијер Блер (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011). Такође, британска влада пружиће и значајну помоћ при отпису и репрограму дугова Србије према Лондонском клубу поверилаца. Третман српских државника на највишем нивоу у првим годинама нове власти послаће и својеврсну дестигматизациону поруку у етар међународног друштва. Међутим, приметно је да је интензитет активности српске стране према Уједињеном Краљевству био далеко мањи него према Немачкој и Француској, па и него према САД.

Током прве деценије 21. века, односи ће постепено прелазити у фазу хлађења, нарочито због незадовољства Београда улогом Лондона у очувању мира на Косову (након мартовског погрома 2004. године), те потом и због незадовољства британским ставом према решењу косовског питања. Нису дали резултата ни покушаји Београда да се деловање албанских екстремиста поистовети са деловањем група попут Ал Каиде, којој је и Лондон 2005. године био мета огромног терористичког напада. Додатни проблем биће и недовољна сарадња Србије са МКТЈ. Кулминација ове кризе у односима уследиће 2008. године. Не само да ће Уједињено Краљевство признати Косово, већ ће бити и један од главних легитимизатора овог чина правом на ремедијалну сецесију, што ће потврдити и у свом мишљењу Међународном суду правде (Тањуг 2010n). Тиме ће, фактички, експлицитно повезати ову одлуку са стигмом Србије из деведесетих година и посредно продужити њен „век трајања“.

У наредним годинама, Србија ће покушавати да опорави односе са Лондоном, али ће успех бити делимичан. Са једне стране, доћи ће до одређеног интензивирања посета, али оне неће бити на највишем нивоу. Са друге стране, 2010. године британски суд ће донети једну одлуку којом ће додатно реафирмисати стигму Србије. Наиме, према српској потерници, у Лондону ће бити ухапшен Ејуп Ганић, због оптужби за злочине над припадницима ЈНА у Добровољачкој улици у Сарајеву маја 1992. године. Екстрадициони захтев Србије биће одбијен уз квалификацију да је реч „о политичком процесу“ (Kossev 2017). На овај начин, британски суд ће ојачати стереотип о Србији као корумпираној земљи која и даље живи у прошлости, као и етикете о Србији као „кршитељу људских права“ која политизује судске спорове. До одређене промене доћи ће након 2013. године, када ће британски медији, са изузетним глобалним утицајем, почети да пишу далеко позитивније о Србији, због потписивања Бриселског споразума.¹²⁰ Ипак, 2015. године Уједињено Краљевство ће предложити усвајање резолуције СБ УН о осуди геноцида у Сребреници, коју ће неколико година касније Вучић окарактерисати као покушај стварања „стигме геноцида“, од које ће Србију „спасити“ Русија својим ветом (Al Jazeera Balkans 2019).

Фундаментална промена догодиће се 2016. године, када ће британски грађани на референдуму изгласати излазак из ЕУ. Последично, активност Лондона према овом региону ће бити донекле појачана, иако ће постати јасно да овај актер ускоро више неће утицати на

¹²⁰ Овакав став изнео је у интервјуу за потребе једног другог рада (Krstić 2013a) Џејмс Кер Линдзи, британски стручњак за Балкан са Лондонске школе економије и политичких наука.

проширење ЕУ. Но, Лондон ће појачати своју дипломатску активност и према Србији, па ће тако и министар спољних послова Борис Џонсон боравити у Београду не само у политичкој посети, већ и ради промоције своје књиге о Черчилу (P.D. 2016). Иако је ова посета изазвала контроверзе у британској јавности око тога да ли је реч о злоупотреби државних ресурса у приватне сврхе, сама чињеница да ће британски министар спољних послова и један од политичара са највећом перспективом учествовати у једном оваквом догађају отвореном за грађане биће позитиван пример.¹²¹ У исто време, почеће медијско подсећање и у српским и у британским на то да је Бориц Џонсон као новинар за време бомбардовања СРЈ 1999. године као дописник из Београда критиковао кршење међународног хуманитарног права од стране НАТО-а, као и начелни приступ овој операцији против СРЈ (Ђулић-Бановић 2019). У исто време, вођа опозиције постаће човек са изразито левог крила Лабуристичке партије – Џереми Корбин, који је руководству лабуриста на челу са Блером опонирао, између осталог, и у погледу бомбардовања СРЈ 1999. године, коме се изразито противио. Упркос томе, неће доћи до нарочито интензивирања дебате о праведности бомбардовања СРЈ 1999. године, која је могла да суштински допринесе дестигматизацији Србије, нарочито ако би била извршена у тако важном политичком и медијском центру какав је Лондон. Ипак, Уједињено Краљевство ће своју намеру за интензивнијим ангажманом у региону демонстрирати и кроз медијску сферу, успостављањем сајта националног телевизијског дистрибутера Би-би-си (BBC) на српском језику 2017. године.

Ако све узмемо у обзир, може се рећи да је политика Србије према Уједињеном Краљевству била на махове активна, али више реактивна. Лондон је дао одређени допринос дестигматизацији, али је пропуштена прилика да се променом става британских медија изврши суштинска промена перцепције Србије на међународном нивоу, те да се директно допринесе дестигматизацији. Србија је активности на јавнодипломатском плану чак и снижавала, па је тако средином 2017. године решила и да прода јавнодипломатску испоставу под именом „Павиљон Србија“ у самом центру Лондона, у близини централне Оксфорд улице (Тањуг 2017). Стога се може рећи да је активност Београда према Лондону могла бити далеко већа, како би се отишло даље у погледу остваривања циља дестигматизације. Британска реч се и даље далеко чује и прилично поштује у међународним односима. Но, прилика за овакво деловање је и даље отворена, нарочито након званичног изласка Уједињеног Краљевства из ЕУ 2020. године, која отвара могућност и за нови и проактивнији приступ Лондона овом региону, који би могао имати и више разумевања за Србију. Са друге стране, Француска је прешла пут од кључног актера који помаже дестигматизацију Србије, преко великог разочарења, до поновне велике наде у помоћ Француске Србији у њеним дестигматизацијским напорима у међународном друштву, као и за остваривање циља чланства у ЕУ као регионалном „друштву нормалних“. Делује да се од Француске очекује много у наредним годинама. Француска штампа је, такође, пружила одређени (мада скромни) допринос дестигматизацији Србије последњих година. Ово старо-ново савезништво могло би бити и мотор за остваривање циља потпуне дестигматизације Србије у регионалном и глобалном контексту у наредним годинама и деценијама (под претпоставком да је потпуна дестигматизација уопште могућа).

¹²¹ Занимљиво је и да се овај догађај одиграо 11. новембра, на Дан примирја, симболички веома важан за српско-британске односе. Да вероватно није била реч само о случајности при одабиру датума, сведочи и чињеница да је Џонсон 2014. године, у јеку расправа о одговорности за Први светски рат, објавио ауторски текст у коме одбацује одговорност било које друге државе за избијање Првог светског рата и наглашава да је одговорност искључиво немачка. Све се то догађало у јеку покренуте дебате између присталица Кристофера Кларка и његове тезе о дељеној одговорности свих страна (рачунајући и малу Србију, коју је нарочито истицао), те присталица тезе Фрица Фишера о доминантној одговорности немачког милитаризма за избијање сукоба 1914. године.

СР Немачка

Однос са СР Немачком веома је занимљив из угла дестигматизације. Немачка је држава која је у 20. веку чак три пута била директно у рату са Србијом, те која је починила страшне злочине у Србији за време Другог светског рата. Због овог наслеђа, те због свежег сећања на улогу Немачке као кључног покретача стигматизације Србије на самом почетку кризе у СФРЈ, постојао је начелно прилично негативан политички сентимент у односима између две земље на размеђи 20. и 21. века. Због тога је било теже ухватити се за неки аспект „лепе прошлости“, као што је то био случај са Француском или Уједињеним Краљевством, где је нова-стара спона за односе могла да буде англофилска и франкофилска традиција Србије из прве половине 20. века. Са друге стране, велики број Срба живео је у Немачкој, а и један од кључних вођа опозиције, Зоран Ђинђић, био је „немачки ђак“, тако да су људске споне ипак постојале и биле доста јаке. Однос са СР Немачком је Србији представљао у том смислу и једну врсту позорнице на којој је могла да демонстрира своју „нормалност“ и способност превазилажења лоших духова прошлости и традиционалних непријатељстава, у сврху изградње заједничке европске будућности. У исто време, Немачка је била и један од кључних актера који је одлучивао о дестигматизацији Србије, као једна од политички најутицајнијих држава ЕУ, а нарочито од краја прве деценије 21. века.

Након промене власти, доћи ће до брзог напретка у односу две земље. Немачка ће у првом периоду имати нарочите симпатије за републичког премијера Зорана Ђинђића. Као немачки ђак, Ђинђић је симпатије Берлина добио и пре доласка на власт, па је тако крајем 1999. године као опозициони политичар био позван на састанак са немачким канцеларом Герхардом Шредером. Након промена, децембра 2000. године престижну награду „Бамби“ уручиће му Ангела Меркел, која ће пет година након тога потпуно преузети „диригентску палицу“ немачке политике (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011). Овај податак показује да су Ђинђића веома поштовали и на левици (Социјалдемократска партија Немачке) и на десници (Хришћанско-демократска унија). Ипак, Ђинђић је покушавао да нарочито близак контакт оствари са тада владајућом лево-зеленом коалицијом, па ће због тога и своју Демократску странку успешно увести у Социјалистичку интернационалу. Чланство српских партија у европским партијским породицама такође је био једна (мање формална) потврда дестигматизације српског друштва и државе.

Већ почетком 2001. године, једно од првих путовања Зорана Ђинђића као премијера биће у Берлин, где ће се састати и са канцеларом Шредером, и са министром спољних послова Јошком Фишером (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011). Фишера је Ђинђић иначе познавао још из периода својих студија у Немачкој, као и бројне друге интелектуале и политичаре (Deutsche Welle 2019). Ђинђић ће у својим честим посетама Немачкој за нешто више од две године свог мандата често гостовати и у немачким медијима, где ће својим наступом покушавати да промени негативну слику о Србији која је постојала у немачком јавном мњењу.¹²² Овакав поступак био је једна од најважнијих и најагилнијих покушаја дестигматизације Србије у Немачкој, те покушаја да се добије подршка Немачке за дестигматизацију Србије у европским оквирима и у међународном друштву. Ђинђић ће бити веома агилан и у остваривању контаката са владама немачких савезних покрајина („земаља“), као и бројних немачких привредника. Све ово ће бити веома значајно, пошто ће немачки капитал веома брзо почети да улази на тржиште Србије, док ће бројни Немци бити на челу

¹²² Један од Ђинђићевих интервјуа на немачком језику доступан је и данас на интернету: <https://www.youtube.com/watch?v=fuypcCvtcW4>.

важних форума који се баве нашим регионом, као што су Бодо Хомбах и Ерхард Бусек бити на челу Пакта за стабилност југоисточне Европе.

Након Ђинђићеве смрти, Немачка ће наставити са активним приступом ка Србији. Интензитет српских напора ка промени имица у Берлину, а последично и у међународном друштву, биће донекле умањен након одласка једне од најјачих спона, што је био Зоран Ђинђић. Но, привредно умрежавање, велики улазак немачког капитала на српско тржиште и изузетна спољнотрговинска размена (по којој је Немачка први партнер Србији) посредно ће дати допринос о позитивнијем имицу Србије. Због тога је и нови премијер Живковић у Берлину истакао како Немачку издваја и како нарочито цени њен „фер“ приступ Србији, за разлику од приступа осталих држава Запада, које немају довољно разумевања (Beta 2003ad).

Но, Берлин неће заговарати попустљивост према Србији и неће бити спреман на било какве попусте на путу ка дестигматизацији Србије. Напротив, позивајући се на сопствено искуство суочавања са стигмом Другог светског рата, Немачка ће бити и најоштрија у инсистирању на неопходности директног суочавања Србије са прошлошћу, као и потребе да прихвати дискриминаторне мере које су последица стигме као праведне, или барем као непромењиве. Под тим се подразумева и „закасна“ казна у виду признања независности Косова 2008. године, аргументована позивањем на оно што је означено као „девијантно“ понашање Србије током деведесетих година. Немачка ће, стога, бити актер који ће форсирати веома јасну политику условљавања Србије. Овакав приступ створиће одређену фрустрацију у српским политичким круговима. Позиција Немачке ће знатно ојачати након 2008. године. Пре свега, Немачка ће, као једина земља коју није погодила економска криза и која је имала стабилну економску и политичку ситуацију у земљи, постати фактички најутицајнија земља ЕУ. То ће бити нарочито важно у односу према Србији, у контексту благог дистанцирања САД од региона након 2008. године и препуштања диригентске палице ЕУ, а фактички и самом Берлину.

Због тога ће Србија бити принуђена да појача своју активност према Немачкој након 2008. године. У време мандата амбасадора Ива Висковића од 2009. до 2013. године, доћи ће до нарочито интензивних напора ка промени имица Србије, нарочито у немачким медијима, кроз контакте са кључним дописницима и новинарима задуженим за извештавање са Балкана. Поред тога, биће и напора усмерених ка поправљању имица Србије у Немачкој уз посредовање пословног света, као и различитих немачких политичких фондација. Берлин ће постати и једна од најчешћих дестинација за посете српских политичара. Ипак, сви напори биће, према сведочењу актера из овог периода, прилично ограниченог успеха, пре свега због дубине предрасуда и недовољне заинтересованости самих актера да се баве променом постојеће „оптике“ кроз коју перципирају Србију и Балкан (Интервју 8). Одређени напредак у овом периоду пружиће окончање сарадње са МКТЈ, што је једна од позорница која је Немачка тумачила као кључну за показивање да је Србија поново „нормалан“ актер. Ипак, убрзо ће постати јасно да ће за озбиљан напредак бити потребан компромис на другој позорници, а то је по питању Косова. Власт под вођством Демократске странке крајем 2011. године неће бити спремна на кључне компромисе по овом питању.

Кључна промена наступиће доласком нове власти 2012. године и новим компромиснијим приступом решавању косовског питања. Руководство Србије, на челу са Александром Вучићем, изузетно ће се активирати и на пољу пропагирања партнерства са Немачком. Нарочито је активан био ангажман на зближавању са немачком канцеларком Ангеле Меркел. Један од примера оваквог деловања јесте јавно изражавање дивљења Ангели Меркел од стране Александра Вучића, који је отворено истицао како је она „највећи европски лидер“ и да га није брига да ли јој популарност у Немачкој опада или не, јер он стоји иза тога става (Tanjug 2016d). Такође, Вучић је изражавао јавно подршку и Ангели Меркел у другим

питањима, како би постигао већи степен блискости. Најбољи пример била је не само реторичка подршка, већ и усклађивање са немачком политиком у контексту мигрантске кризе, о чему ће касније бити више речи. Индикативно је било и отворено стајање на страну Немачке у њеним критикама нове власти у Грчкој и приступа који је, иницијално, желео да избегне мере фискалне консолидације на којима је инсистирала Еврizona. Коначно, Вучић је отворено истицао и како је Немачка „најважнији привредни и политички партнер Србије“ . Блиске односе Вучић ће градити и са Герхардом Шредером, некадашњим немачким канцеларом, за кога ће сам Вучић рећи како је један од најважнијих у историји, а који ће се директно ставити и у унутарполитичку функцију Српске напредне странке и Александра Вучића наступом на њиховом предизборном скупу.¹²³ Ипак, имајући у виду да је Шредер последњих година често посматран као „руски човек“ због свог ангажмана са Гаспромом, његов кредибилитет за овакве изјаве у немачком јавном мњењу је донекле опао, јер су предрасуде према Русији веома порасле након Украјинске кризе 2014. године.

Ако овим настојањима за зближавањем са кључним немачким политичарима из 21. века додамо и велики интензитет посета Берлину и изразито интензивну привредну сарадњу, може се рећи да је активност према „нормализацији“ односа са Берлином била изузетно активна. Позитиван дискурс о Немачкој довео је и до промене става јавног мњења, које Немачку перципира позитивно, упркос свим историјским непријатељствима, док се, примера ради, САД перципирају историјски као непријатељ, иако су већи део историје биле савезник са Србијом. Према скоријим релевантним истражањима јавног мњења, преко једне четвртине грађана сматра Немачку за највећег пријатеља Србије у ЕУ, што је ставља на друго место, одмах иза Грчке (Institut za evropske poslove 2019, 4). Наравно, кључни фактор за промену односа са Берлином било је редефинисање приступа Косову, али су и све претходно поменуте активности рађене управо са циљем придобијања симпатија Немачке, која је држала „кључеве“ даље дестигматизације Србије и даљих европских интеграција.

Све поменуто никако не значи да је дестигматизација била једини разлог за зближавање са Немачком – напротив, постоји много и других политичких и економских мотива за сарадњу са Немачком. Међутим, један од кључних људи у процесу имплементације спољне политике Србије према Немачкој у периоду који изучавамо, који је и експерт за српско-немачке односе, потврдио је да је и постизање дестигматизације било један од мотива за активно деловање Србије према Берлину. Један од примера да је Србија донекле успела на овом пољу било је евидентно стављање Немачке на српску страну у српско-хрватском „мини-царинском рату“ 2015. године, те вршење притиска на Загреб да брзо обустави мере предузете према Србији. Са друге стране, изостанак сличног ефикасног притиска према Приштини од тренутка увођења царина од 100% на производе из централне Србије крајем 2018. године, показатељ су да Берлин и даље посматра Србију као актера чија повреда права (у овом случају трговинских интереса гарантованих ЦЕФТА споразумом) не изискује моменталну и претерано оштру реакцију.

4.3.2. Односи са кључним опонентима стигматизације

Као што је поменуто, друга могућност за успешну стигматизацију јесте да дође до релативне промене односа моћи у међународном друштву и да сада они који су иницијално опонирали тој стигматизацији имају моћ да дестигматизују дату државу (или да она сама довољно ојача

¹²³ Веома важна порука Шредера за дестигматизацију Србије био је и његов став из 2009. године да је признање независности Косова „грешка“ и да је одлука „преурањена“, која је нарочито важна у контексту чињенице да је Шредер био лидер Немачке управо у време бомбардовања СРЈ 1999. године (Срна 2009).

у односу на покретаче стигматизације и да се тако самостално дестигматизује, што је у случају мање државе попут Србије фактички немогуће). У случају који изучавамо, није дошло до овакве радикалне промене, али је (де)стигматизацијска моћ и самим тим важност актера који су опонирали стигматизацији Србије (барем у неком периоду) релативно порасла у другој деценији 21. века, у односу на прве године када се започело са дестигматизацијским напорима. У том смислу, билатерални односи са овим актерима постали су позорница за дестигматизацију по два основа. Прво, кроз позитивно билатерално деловање било је могуће убедити ове актере да што више помажу глобалну дестигматизацију Србије. Друго, зближавање Србије са важним глобалним актерима (у успону) слало је важан сигнал остатку међународног друштва да је Србија прихваћена као нормалан актер, чиме је имало дестигматизацијски ефекат и према остатку „публике“ у међународном друштву. У складу са тим, Србија је повећала интензитет дестигматизацијских активности и према овим актерима, пазећи притом да не пређе одређене „црвене линије“ које би угрозиле односе и са САД и кључним земљама ЕУ. У наредним редовима биће представљене основе билатералног деловања Србије према овим државама са циљем (између осталог и) дестигматизације.

Руска Федерација

За разлику од држава Запада, Русија је била другачији актер током деведесетих година. Иако је подржала стигматизацију Србије у првој половини деведесетих година, она је није покретала, а у одређеној мери се и трудила да је ублажи. Крајем деведесетих година, почела је и отворено да опонира даљој стигматизацији Србије. Због тога је, са једне стране, било за очекивати да ће Србија добити њену активну подршку за дестигматизацију, иако је исто тако било јасно и да је дестигматизација немогућа само уз подршку Русије, а без суштинске подршке Запада. Са друге стране, како се Русија од 1999. године приближила Милошевићевом режиму, постало је упитно да ли ће смена власти утицати на односе Београда и Москве. Иако је Русија и даље гајила добре односе са Западом, постало је упитно да ли би потпуно проамеричка политика, која би представљала радикалан заокрет у односу на Милошевића, била по вољи Кремља, те да ли би савезништво у коме би Кремљ подржавао и дестигматизацију Србије могло да се настави у том случају, или би било угрожено. Тога је и ДОС био свестан, па је зато покушавао још пре избора да учврсти односе са Москвом и да јој појасни своје намере, а Зоран Ђинђић је тврдио и да је посета делегације ДОС-а крајем маја 2000. године у томе и успела (Virtualni muzej Zoran Đinđić 2011).

Први дани нове власти 2000. године показали су да Србија не жели да одустане од блискости са Москвом. Заправо, у самом управљању кризом око признавања изборних резултата октобра 2000. године, као важан посредник се јавио руски министар спољних послова Игор Иванов, чије је подстицање Милошевића да призна пораз вероватно одиграло важну улогу у мирној транзицији након 5. октобра. Нова владајућа гарнитура је тога била свесна, као и других полуга утицаја Русије у Србији, те је, стога, започела са активностима у сврху уверавања Русије у то како ће партнерство бити настављено и како Србија жели најчвршће односе са Кремљом. Први задатак је био уверити Русију да приближавање Западу не значи окретање леђа Русији. Због тога је председник Коштуница експлицитно демантовао у предвечерје свог одласка на Европски савет у Бијарицу, како ће СРЈ морати „у потпуности да се окрене према Западу и да спроводи проамеричку спољну политику“, нагласивши супротно - да је „неопходан баланс у Европи“ и да СРЈ жели блиске односе и са Русијом (B92 2000b). Ако узмемо у обзир и иницијалну генералну опрезност Коштунице у погледу приближавања Вашингтону (која није постојала у погледу приближавања ЕУ и њеним државама чланицама), може се рећи да је она имала и уопштenu функцију слања поруке Москви да

Србија не жели да постане „већи католик од папе“ након промене режима и да жели и даље блиску сарадњу и са онима који су имали добре односе и са Милошевићем.

Током 2001. године, Коштуница ће посетити Москву, а у дводневну посету Београду ће доћи председник Русије Владимир Путин, и то као први председник једне сталне чланице СБ УН који ће посетити Београд од промене власти (Mila Milošević 2011). На Коштуничину активност надовезаће се и премијер Ђинђић, који ће јавно инсистирати на важности сарадње две државе, а који ће и сам посетити Русију крајем 2001. године (Virtuelni muzej Zoran Đinđić 2011). Поред тога, Ђинђић ће се ослањати и на подршку Владимира Путина за решење косовског питања, те ће му писати у сврху појашњења својих намера, у нади да ће добити подршку Москве за свој приступ. Министар Свилановић ће истаћи и значај међународне подршке Русије и Кине за појашњавање у међународним организацијама колико је ситуација на Косову небезбедна за Србе (Svilanović 2011, 303–4). Русија ће, у овом периоду, разговарати са Србијом о репрограму дуга Москве, али и о важним испорукама гаса и о приватизацији. Руски капитал почеће активно да улази на српско тржиште, а пре свега у енергетском сектору, куповином Беопетрола од стране компаније Лукоил 2003. године. Такође, одређене српске компаније, као што је холдинг Браћа Карић, имале су интензивне привредне активности у самој Русији.

Ипак, до благе промене у приступу долази управо током 2003. године, након атентата на Ђинђића и Коштуничиног одласка са функције престанком постојања СРЈ. Интензитет активности према Москви ће опасти, док ће се интензитет активности према САД увећати, рачунајући и фактички посредну подршку интервенцији у Ираку, о чему је већ било више речи. У овом контексту, и Русија ће 2003. године одлучити да повуче своје снаге из редова СФОР у БиХ, а потом и из редова КФОР на Косову.¹²⁴ Професор Предраг Симић ће овакав одлазак окарактерисати и као логичан, не само из финансијских разлога, већ и због заокрета балканских земаља у њиховој спољној политици, те прогнозирати да ће се Кремљ у перспективи више ослањати на економска средства спољне политике (Blic 2003). У наредном периоду ће заиста и бити тако, а Србија ће требати неко време да поврати своју иницијативу према Русији. У овом периоду, више ће на одржавању блиских односа са Русијом радити Црна Гора, него што ће то радити Србија. Резултат ће бити благонаклон став Кремља према независности Црне Горе 2006. године. Ипак, од 2004. године Србија ће најавити нови агилни приступ према званичној Москви, па ће је тако и Тадић и Драшковић у својим експозеима сврстати Москву у један од три приоритета, уз Брисел и Вашингтон. Претходно ће Србија покушавати да повеже чеченски тероризам са деловањем ОВК и ОВПБМ на Косову и на југу Србије, нарочито након напада у Беслану 2004. године, те ће пружити и потпуну подршку руским акцијама против чеченских терориста. До захуктавања овог приступа доћи ће тек након 2006. године, у предвечерје једнострано проглашене независности Косова, када ће Русија стати експлицитно на страну Србије.

Посета Москви свих најважнијих спољнополитичких актера у Србији (Тадића, Јеремића и Коштунице) почетком 2008. године, те потписивање енергетског споразума којим је Гаспром купио НИС, а Србији обећана перспектива изградње гасовода Јужни ток, била је највидљивија прекретница у односима Србије и Русије. Након овог догађаја, Русија ће повећати свој утицај у Србији, превасходно кроз енергетски сектор, али ће и почети и све интензивније да говори о неправдама начињеним Србији у међународним форумима, те да, на тај начин, подстиче дестигматизацију Србије. Наредне године, у Србију ће доћи и

¹²⁴ Русије је, додуше, повлачење из мисије КФОР правдала и њеним неуспехом да обезбеди сигурност за Србе, па се може рећи да је овај потез донекле смањило легитимитет овог механизма издвајања Србије успостављеног још 1999. године, али га није суштински уздрмао и допринео његовом уклањању.

Дмитриј Медведев, поводом прославе 65 година од ослобођења Београда у Другом светском рату, које су заједнички спровеле јединице НОВЈ и Црвене армије (Radio Televizija Srbije 2009). Том приликом се први пут говорило и о „стратешком партнерству“ као карактеру међусобних односа (Radio Televizija Srbije 2009).

Ово ће бити зачетак изузетно интензивних посета на највишем нивоу, које ће постати правило без обзира на то ко је на власти у Београду. Оваква промена нарочито добија на значају кад се узме у обзир да се на посету шефа руске државе Београду чекало пуних осам година. Приликом посете Медведева, поред велике свечане академије, у Београду ће своје улице добити генерали Црвене армије, којима су претходно ове улице одузете крајем деведесетих и почетком двехиљадитих, у својеврсном покушају потпуног дистанцирања од комунизма као вида „дестигматизације“, који је нарочито форсирао Српски покрет обнове.¹²⁵ Од овог тренутка, инсистирање на заједничкој победи над фашизмом постаће једна од основних спона две нације, што ће бити промена у односу на претходних десетак година, када су обе државе помало стидљиво говорили о овом наслеђу, покушавајући да избегну и непријатна пребацавања о комунистичком карактеру тадашњих режима и о свему што је долазило након ослобођења.

Природа Русије као дестигматизационог актера битно се променила од почетка до краја прве деценије 21. века. Док је почетком деценије Русија могла бити посматрана и као актер који ће „убедити“ Запад да потпуно дестигматизује Србију, десет година касније Русија је била далеко од идиличних односа са Западом, превасходно због њене војне интервенције у Грузији 2008. године и признања једнострано проглашене независности Абхазије и Јужне Осетије. Додатне потресе у односима изазваће интервенција САД у Либији 2011. године, а потом и деградација људских права (нарочито ЛГБТ популације) почетком 2010их у Русији. Потпуни крах у односима Русије са Западом наступиће 2014. године, након руске анексије Крима и подршке побуњеницима на истоку Украјине. Дакле, Русија ће од ове године потпуно изгубити дестигматизациону релевантност као „спона са Западом“. Са друге стране, моћ Русије је порасла, а она је демонстрирала да се враћа на позицију важног актера у међународном друштву, те је стога њена дестигматизацијска функција за Србију добила на значају на други начин.

Србија ће и у другој деценији наставити са зближавањем са Москвом, чак и више него што је то чинила раније. Највидљивија концесија Кремљу биће одустајање од усклађивања спољне политике са заједничком спољном и безбедносном политиком ЕУ у свим доменима који не одговарају Русији, а нарочито у погледу рестриктивних мера уведених Русији због Украјине (Nedeljković i Krstić 2018). Србија је тако показала да није спремна на било какву стигматизацију Русије на међународном нивоу, те да не жели да окретањем против Русије „сигнализира“ Западу своју промену и несумњиву прозападну оријентацију, на начин на који је то учинила Црна Гора. Србија ће, наступрот томе, остати верна стратешком карактеру односа са Москвом, који су и озваничени Декларацијом о стратешком партнерству из 2013. године (Амбасада Руске Федерације у Републици Србији 2013).

Током 2014. године биће успостављен и Српско-руски хуманитарни центар у Нишу 2014. године, као и о интензивирању сарадње на војном пољу, рачунајући и ступање у посматрачки статус у Парламентарној скупштини ОДКБ, повећање броја заједничких војних вежби, набавку руског оружја и све израженије потенцирање војне неутралности (тј. одбијања могућности чланства у НАТО-у). Доласци руских државника биће интензивни и

¹²⁵ Овакве праксе свакако није практиковао само СПО. Символички је важан потез у том домену била одлука тадашњег градоначелника Зорана Ђинђића да скине петокраку са зграде Старог двора 1997. године. Ипак, СПО је идеолошки и практично предњачио у оваквом приступу.

подигнути и на виши ниво, па ће се тако организовати и масовни дочеци за Владимира Путина – попут оног на Маракани 2011. године, или испред Храма светог Саве 2019. године, у присуству више десетина хиљада људи са руским и српским заставама.¹²⁶ Русија ће постати присутна и на медијском небу Србије, кроз редакцију руске државне агенције Спутњик, али ће још важнија постати огромна наклоност српских медија руској држави и политици, која ће учинити Русију најпопуларнијим партнером, са којим би ближу сарадњу желела велика већина грађана (Beogradski centar za bezbednosnu politiku 2017).

Оваква одлука Србије изазваће најактивнији руски наратив којим су покушавали да ревидирају питања одговорности за догађаје из деведесетих година, са циљем указивања на то да је Србија незаслужено стигматизована, а да је, заправо, била жртва. Иако овакве руске поруке више нису биле од значаја на Западу, руски глас је у глобалном међународном друштву поново добио на значају у односу на деведесете године. Ипак, Русија није постала довољно јака да може да дестигматизује Србију самостално. Глобална промена моћи није била у толикој мери фундаментална, иако је јасно да је свет мултиполарнији него што је то било деведесетих, и то у свим аспектима, па и у домену (де)стигматизацијске моћи. Због тога се Србија у овој мисији никада није ослањала само на Русију, иако јој њена подршка јесте била значајна. Напротив, постаће јасно да Србија не сме да оде предалеко у подршци Русији, како би сачувала свој кредибилитет на Западу. Док је Србија конструктивна по питању Косова, у вези са овом темом нема много притиска из Брисела на Београд, иако преговарачка позиција за поглавље 31 (спољна, безбедносна и одбрамбена политика) у преговорима Србије и ЕУ још увек није усвојена од стране Брисела, па зато ни неусклађивање са санкцијама према Русији није дошло на агенду.

Србија није прешла ниједну црвену линију у сарадњи са Русијом који је запад експлицитно поставио. Србија није дала дипломатски статус Хуманитарном центру у Нишу, након америчког упозорења да би то било недопустиво. Такође, број вежби са Русијом је вишеструко мањи од броја вежби са земљама чланицама НАТО савеза, што су министар спољних послова Дачић и премијерка Брнабић више пута истицали последњих година (Rečević i Krstić 2019). Више пута је потврђивана недвосмислена оријентисаност ка ЕУ. Јавно је подржан територијални интегритет Украјине, рачунајући и Крим, иако нису уведене санкције Русији. Интензивирана је и сарадња са Кијевом на највишем нивоу, како би се показало и Европи да Србија не подржава њено цепање тиме што не жели да Москви уведе санкције. Више посета на највишем нивоу је размењено између две државе од почетка ескалације кризе.

Коначно, 2019. године је у први план изашла „Шпијунска афера“, у којој су носиоци власти и државне безбедносне службе оптужиле Русију за шпијунирање Србије, што је од стране одређених аналитичара схваћено и као својеврсни „игроказ“ кроз који се показује Западу да Србије није „руска губернија“. Реаговање Србије на наводни покушај државног удара у Црној Гори 2016. године, такође је деловало као показатељ да улога Србије није да буде „мали Рус“ на Балкану. Србија је, према признању црногорског руководства, сарађивала са званичном Подгорицом у истрази и превенцији овог догађаја. Треба напоменути да опозиција у Црној Гори, па и један део аналитичара, сматрају да је читава афера исфабрикована. Ипак, сама чињеница да је Србија помогла истрагу - била она права или исфабрикована - усмерену превасходно против руске стране и одређених српских

¹²⁶ Треба напоменути да су ови догађаји имали и велику унутарполитичку релевантност. Наиме, популарност Владимира Путина коришћена је од стране политичара у Србији, који су се надметали да демонстрирају што већу блискост са њим. Скуп из 2019. године власт је покушала да организује чак и као својеврсни контрамитинг у то време актуелним протестима „Стоп крвавим кошуљама – 1 од 5 милиона“.

држављана, индикативна је као политичка порука да Србија не подржава *a priori* руски утицај.

Може се рећи да су све ове политичке поруке биле вид успешног балансирања, како Србија не би запала у нове стереотипе, етикете, па и санкције који се граде према Русији са стране Запада, али и како би, у исто време, задржала добре односе са Москвом, који су имали и дестигматизацијски значај. Како Србија није још увек доведена у ситуацију да се суочи са озбиљним последицама своје блискости са Русијом, те како јој ова блискост још увек не омета стратешки пут ка ЕУ, за очекивати је да Србија и даље настави са оваквом политиком, надајући се да ће дугорочно доћи и до приближавања између Русије и Запада, које би спречило било какве проблеме по Србију.

НР Кина

Један од најсуздржанијих актера у погледу стигматизације Србије током деведесетих година била је НР Кина. Последњих година 20. века, Кина је постала и отворени опонент стигматизације Србије, а приближила се и режиму Слободана Милошевића. Нови режим није желео захлађење односа са Кином, али се далеко мање потрудио да увери званични Пекинг у то да се жели активно партнерство, него што је то радио у сличном односу са Москвом. Наиме, вероватно је и перцепција да је режим у Пекингу ауторитаран и комунистички (од чега треба бежати и „опрати се“ због сопствене прошлости), док режим у Москви то није (тада је перципиран и од стране Запада као демократски) утицала на различити став о томе да ли је потребно одржати блискост са Пекингом и на политичком плану. Наравно, чињеница је била и да је због даљине било и релативно мало економске, културне и политичке интерације.

Нова власт је усвојила приступ „средњег пута“. Са једне стране, није желела да раскидањем веза са Пекингом, или радикалним актима као што су признање Тајвана (што је тада учинила Македонија) демонстрира свој симболички заокрет од сарадње са комунистичким земљама. За овим није ни било потребе, јер је међународна прихваћеност Кине у овом периоду потврђена и ступањем у чланство СТО 2001. године, као и све ближим односима и са самим Вашингтоном. Са друге стране, Србија није ни желела да пошаље јавне поруке о потреби блискости, као што их је послала Москви. У спољнополитичком експозеу министра Свилановића из 2001. године, Кина је поменута као један од важних билатералних партнера, али је сврстана у исти ранг по важности са Индијом и Јапаном, а из примарног Запада и секундарне Русије (Svilanović 2011). Запад и Русија ће се фактички изједначити по приоритетности у експозеима наредних кључних спољнополитичких актера (Драшковића, Тадића, Коштуница), али међу „три стуба спољне политике“ неће бити места за Пекинг, већ ће се стубови свести на Брисел, Вашингтон и Москву.

До важне промене доћи ће тек крајем прве деценије 21. века. Наиме, моћ Кине ће неупитно веома порастати. Заједно са Русијом и другим растућим земљама, Кина ће почети да изазива америчку глобалну хегемонију. Она ће то чинити и у институционалном смислу, тако што ће градити нове глобалне форуме, који је требало да понуде алтернативу или да изазову постојеће са америчком доминацијом. Међу овим форумима јесте и тадашњи БРИК (Бразил, Русија, Индија и Кина) формат сарадње, који ће убрзо постати БРИКС (када се овом институционализованом мултилатералном преговарачком процесу придружи и Јужноафричка Република. Оснивање засебних међународних институција и финансирање огромних глобалних инфраструктурних пројеката у другој деценије 21. века, међу којима се истиче иницијатива „Један појас – један пут“ (или „Нови пут свиле“), били су још један вид показивања да је Кина важан глобални актер и да сарадња са њом сада може помоћи једној

држави да се инфраструктурно, економски и политички повеже са великим делом света. Паралелно са овим успоном Кине, и то у тренутку кризе на Западу, Србију и Кину ће спојити и заједнички став у погледу Косова, где ће Кина непоколебљиво стајати на становишту да је признање једнострано проглашене независности неприхватљиво. Овакав став Кине није зачуђујућ, нарочито имајући у виду питање Тајвана, статус градова Хонг Конг и Макао, те сепаратистичке тежње у покрајинама као што су Син Ђанг и Тибет. Ове околности довеле су до великог зближавања Београда и Пекинга.

Власт од 2008. године редефинисала је претходну спољнополитичку платформу и сада је поставила на „четири стуба“ – при чему је четврти стуб српске спољне политике постао Пекинг. Интензивна дипломатска активност Београда била је праћена и важним симболичким потезима, усмереним према стицању симпатија Пекинга. Један од њих била је одлука о бојкоту церемоније доделе Нобелове награде за мир 2011. године, када је ову награду добио један кинески дисидент (Рајићевић и Живојиновић 2011). Такође, Србија се суздржавала и од усвајања евентуалних мера ЕУ које су усмерене директно против Кине, и тиме пропуштала да покаже приближавање Западу на примеру Кине. Након 2012. године и смене власти, постојаће континуитет у овом домену, па ће Србија све више јавно истицати блискост са Кином, а и некадашња власт (сада у опозицији) ће и даље слати позитивне поруке према Пекингу, нарочито Тадић и Јеремић. Вук Јеремић ће, чак, важити за кандидата за Генералног секретара УН који би био по вољи Пекинга. Нове власти ће отворити врата и већем кинеском економском утицају кроз приватизацију компанија као што су Железара Смедерево и Рударско-топионичарски басен Бор, и то, као што је јавно и признао тадашњи премијер у случају смедеревског гиганта - привлачењем ових инвестиција одржавањем нижих стандарда у домену заштите животне средине, што је само по себи једна огромна концесија за кинеске инвеститоре, а науштрб квалитета живота локалног становништва.

Иако би се могло рећи да је интерес за повезивање претежно економски и реалполитички, сматрамо да је овде реч и о томе да Србија перципира Кину и као битног дестигматизационог актера. Кроз укључивање Србије у пројекте као што су регионална иницијатива за сарадњу Кине и земаља Централне и Источне Европе „16+1“ (од 2019. године званично „17+1“), Србија је показала да је једнако важна другој сили на свету, као што су и много веће земље региона које су део ЕУ, и не само то – кинески државници ће више пута истицати приоритет сарадње са Србијом, чиме ће је издвојити као кључног партнера у овом делу Европе. Имајући у виду растући степен кинеског политичког и економског утицаја, овакви кинески потези указиваће на поузданост и пожељност Србије као партнера широм света и доприносити њеној глобалној дестигматизацији. Такође, кроз кинеске форуме за сарадњу, попут поменутог форума „17+1“, Србија ће се приближавати и осталим актерима у региону, али и обезбеђивати алиби за своју блискост са Кином пред званичним Бриселом. Наиме, приговарање Србији за блискост са Кином мање је релевантно, уколико са истом Кином сарађују и битне земље чланице ЕУ из региона. Због тога ово партнерство, за сада, неће утицати на већи пораст подозрења на Западу, као што је то учинило партнерство са Москвом, где су бројни актери са Запада јавно изразили жељу да се Србија дистанцира од Москве, иако не у форми било каквог ултимативног захтева.

Са друге стране, уколико ривалство Запада настави да расте, за очекивати је и да би изузетан степен блискости са Кином могао да представља потенцијални проблем за углед Србије на Западу. Могло би се претпоставити и да што приснијим повезивањем са Кином Србија улаже и у могућу другу варијанту потпуне дестигматизације, која би настала не убеђивањем западних актера у промену и „нормализацију“, већ почетком доминације других актера међународним друштвом, а пре свега Кине, која озбиљним растом у свим сферама битно

изазива моћ САД.¹²⁷ Ипак, имајући у виду да Србија не тежи никаквом радикалном заокрету, вероватно је да српско политичко руководство антиципира да је оваква промена далеко, или да неће имати директан утицај на међународни положај Србије, те стога ипак задржава као свој приоритет стратешку оријентацију ка ЕУ.

4.3.3. Односи са осталим релевантним актерима

Постоји мноштво актера који су имали оређени значај за дестигматизацију Србије. Заједничке седнице влада и политичко приближавање са Мађарском и Словенијом свакако јесу помогли слању позитивне поруке у свет о односима Србије са географским блиским државама (са којима има и одређено конфликтно наслеђе, иако не ни приближно активно као са актерима из претходног поглавља). Односи са Црном Гором и Северном Македонијом такође су били својеврсна позорница коју су пратили спољни актери. Међутим, сви ови односи свакако нису били ни близу толико важни за дестигматизацију Србије, као што су били односи са бившим непријатељима и са кључним покретачима или опонентима стигматизације. У овом делу ће бити издвојени односи са Албанијом, Турском и Израелом, који су имали нешто већу релевантност за дестигматизацију Србије.

Албанија

Односи са Албанијом спадају у пример односа између две „фигуре непријатеља“. У том смислу, они су најближи односима са актерима анализираним у претходном делу рада. Ипак, оно што разликује односе Београда са Тираном, од односа са Загребом, Сарајевом или Приштином, јесте да Србија није била у директном рату са Албанијом током деведесетих година. Због тога су односи са Албанијом мање важни као позорница за дестигматизацију од односа са косовским Албанцима, те нису анализирани у оквиру позорнице односа са бившим непријатељима. Ипак, то не значи да они нису релевантни и да се не преплићу у одређеној мери и са динамиком те позорнице.

Још од успостављања албанске државе, односи Београда и Тиране су били турбулентни, уз повремене периоде сарадње за време Есада Паше Топтанија и краља Зогуа, али и са периодима изражене конфронтације. Током Другог светског рата, делови Србије прикључени су Албанији под италијанским протекторатом. Након победе народноослободилачких покрета у обе државе, односи су били изузетно блиски, али само неколико година. Већ од 1948. године и сврставања Албаније Енвера Хоџе на страну Стаљина у кризи поводом резолуције Информбироа, односи између две државе су се изузетно заоштрили и дошли на ниво готово непријатељских. Тако ће остати све до последње деценије деведесетих година.

Иако Србија и Албанија нису биле у директном рату током деведесетих, суштински су биле у односима непријатељства почетком деведесетих година, због албанског признања независности тзв. Републике Косово из 1991. године.¹²⁸ До релаксације односа и покушаја нормализације долази средином деведесетих, а кулминација ових напора био је билатерални сусрет Слободана Милошевића и Фатоса Наноа 1997. године у Грчкој. Ипак, након краха система у Албанији изазваног пропадањем пирамидалних банака у другој половини 1997. године, те након ескалације кризе на Косову почетком 1998. године, поново долази до захлађења у односима. Током 1998. и 1999. године Албанија ће отворено подржати ОВК и

¹²⁷ У овом смислу, веома је занимљива била и улога Кине у Србији током пандемије вируса корона почетком 2020. године, која овде неће бити анализирана због изласка из временског оквира истраживања.

¹²⁸ Ову самопроглашену независност албанских паралелних институција на Косову, без значајније ефективне контроле над територијом, није признао нико осим Албаније.

потоње бомбардовање СРЈ од стране НАТО-а, што ће довести и до прекида дипломатских односа за време бомбардовања СРЈ. Припадници ОВК ће оружје углавном и набављати преко Албаније, обучавају се у камповима на северу ове државе, а за време бомбардовања СРЈ ће и нападати карауле Војске Југославије са територије Албаније, у покушају да копненим путем заузму део територије СРЈ. Ипак, како формално СРЈ није била у рату са Албанијом, већ у сукобу са паравојном формацијом косовских Албанаца и НАТО-ом, односе са државом Албанијом тумачимо одвојено од модела „дестигматизацијске дилеме“, у који сврставамо односе са косовским Албанцима. Ипак, Албанија је вероватно најважнија држава, мимо директних нерпијатеља из деведесетих (Хрвати, Бошњаци и косовски Албанци), са којом је зближавање могло да представља важну позорницу за дестигматизацију, односно важну дестигматизујућу поруку читавом свету како се Србија променила и како сада гаји добросуседске односе, што је требало да уклони бројне негативне етикете и стереотипе у вези са понашањем Србије.

Билатерални дипломатски односи обновљени су почетком 2001. године, али је иницијални период фактичке нормализације односа био прилично спор. Недостајали су разговори и сусрети виших функционера на билатералном нивоу, као и генерално развој билатералне сарадње (Proroković 2017, 26). Нешто агилнији рад на покретању односа са Албанијом дошао је на спољнополитичку агенду Србије за време првог мандата председник Тадића (Интервју 3), али је и то било прилично ограничено. Такође, албанска власт предвођена Саљијем Беришом подизаће тензије при сусретима у мултилатералној форми (Proroković 2017, 27). Кључни проблем у нормализацији свакако је била фундаментална разлика у погледу на будући статус Косова. Фактички, до озбиљнијег напретка ће доћи тек од 2014. године, када водећу улогу преузимају премијери Вучић и Еди Рама. Душан Пророковић истиче како од тог периода постоји „евидентна тенденција да се односи са Албанијом побољшају по сваку цену“ (Proroković 2017, 27).

Први пример зближавања биће интензификација билатералних сусрета. Након кризе изазване инцидентом на утакмици Србија – Албанија у октобру 2014. године, већ наредног месеца ће (уз померање посете због тензија) Београд посетити Еди Рама, што ће бити први пут од Хоцине посете непосредно након Другог светског рата да један највиши албански званичник посети Србију. Након тога, Рама ће 2016. године посетити Београд и Ниш, затим ће 2015. године председница Народне скупштине Републике Србије посетити Тирану, а потом ће и 2017. године српски премијер Вучић бити у чак тродневној посети Тирани, што ће бити још један историјски догађај, јер до тада ниједан српски или југословенски премијер није званично посетио Тирану (Proroković 2017, 27). Током 2015. године била је најављена и посета Вучића утакмици Албанија – Србија у Елбасану, која се није догодила, али ће Албанију са српским фудбалерима посетити и шира делегација, рачунајући и српске студенте. Коначно, Вучић ће 2019. године поново посетити Тирану, али овога пута као председник Србије. Све ове веома интензивне посете послаће поруку спољној јавности, а пре свега ЕУ и САД, да је Србија сада неко ко гаји добросуседске односе са свима.

Поред дипломатског нивоа, постојали су и други важни елементи кроз које је Србија покушавала да пошаље важне поруке о напретку у односима са Албанијом. Први су биле институционалне форме сарадње које су успостављане између Србије и Албаније. Најпре су најављени заједнички инфраструктурни пројекти, као што су изградња аутопута који би спајао Србију и Албанију преко Косова. Након тога, уследило је 2015. године успостављање Трговинско-индустријске коморе Србија – Албанија (Proroković 2017, 31). Коначно, дефинитивно најважнији облик институционализације сарадње била је одлука да се формира заједничко тржиште Србије, Македоније и Албаније, која је, додуше, постигнута 2019. године и стога излази ван оквира који овај рад изучава. Поред тога, и на реторичком нивоу постојао је битан напредак. Не само што су бројни српски носиоци власти говорили о

потреби „историјског помирења“ са Албанијом, већ су, на одређене изјаве које су се могле тумачити провокативно из Албаније, реаговали смирујућим тоном (Proroković 2017, 29). Поред тога, Србија је чинила и одређене политичке уступке Албанији, као што је одобрење тадашњем албанском председнику Бујару Нишанију да посети Бујановац и Прешево и учествује у локалним манифестацијама (који су били на ивици иредентистичког карактера), без посете званичном Београд. Коначно, Србија је донирала економски Албанију након поплава 2017. године, али и након ужасног земљотреса 2019. године.

Све ово показује да је Београд био спреман да иде далеко у овом односу, како би показао промену и блискост. Пророковић сматра да је овакво понашање Београда последица жеље да се Србија „докаже“ пред ЕУ (Proroković 2017, 33), што је несумњиво тачна тврдња, али делује да је публика и шире „друштво нормалних“, а нарочито САД. Иако је отопљавање односа 2014. године било ношено таласом оптимизма у погледу евроинтеграција, последњи пример интензивирања сарадње из 2019. године (стварање заједничког тржишта) настаје у тренутку озбиљне кризе унутар ЕУ и неизвесности даљег проширења, тако да је очигледно да је ова позорница Србији битна за дугорочну промену њеног имиџа, а не само као краткотрајни потез ради напредовања ка ЕУ. Приближавањем са Албанијом шаље се јака порука која озбиљно контрира свим преосталим етикетама и предрасудама о Србији као агресивној балканској држави, која живи у аветима непријатељстава из прошлости. У том смислу, ово приближавање је компатибилно и са описаним деловањем на позорници односа Београда према Приштини и косовским Албанцима.

Турска

Посматрано историјски, највећи српски непријатељ била је Турска. Вишевековна окупација од стране Османлијског Царства оставила је велике последице на развој српског државног и националног идентитета, па се може рећи да су Турци представљала другог у односу на ког је српски идентитет грађен и учвршћиван. Чак и током деведесетих година, често се у националистичким круговима борба Срба против Бошњака истицала као историјска вертикала са борбом против Турака. Током деведесетих година, Турска је такође била међу опонентима Србије и међу заговорницима њене стигматизације. Иако је у почетку кризе у Југославији Турска била прилично суздржана и чак и покушавала да посредује у договорима Срба и Бошњака, у даљем развоју кризе Турска се придружила државама које су заговарале даљу стигматизацију због деловања у БиХ, па чак настојала и да се представи као „заштитник Бошњака“. Са друге стране, у контексту кризе на Косову 1998-99. године, Турска је била суздржанија и опрезнија од западних држава, бојећи се могућих реперкусија косовског проблема на проблем курдских сепаратиста на истоку Турске. Ипак, на крају је се и Турска усагласила са стигматизацијом Србије, па је као чланица НАТО подржала и најоштрију од свих казни – бомбардовање СРЈ 1999. године.

Имајући у виду ово дуготрајно негативно историјско наслеђе, постојало је доста основа да се Турска посматра као пример историјског „другог“, односно „архинепријатеља“. Из свега тога је произлазило да би зближавање са Турском могло да буде веома корисно и како би се међународном друштву показала способност да се превазиђу непријатељства из прошлости. Самим тим, овакво зближавање веома би користило и дестигматизацији. Нарочито би важан ефекат овакво приближавање имало на државе са већинским муслиманским становништвом, имајући у виду утицај Турске у исламском свету. Ове државе су биле међу најскептичнијима у погледу дестигматизације Србије и зато је блискост са Турском могла да пружи велику помоћ на овом пољу. Ипак, због чињенице да је ово непријатељство ипак из далеког периода, те да није било директних сукоба још од Првог светског рата, односи са овом државом се

свакако разликују од односа Србије са непријатељима из скорије прошлости, те се због тога анализирају засебно у овом делу рада.

Током прве деценије 21. века, Србија и Турска су радила на приближавању, али без било каквих епохалних резултата. Поред чињенице да се повећавао број српских туриста у Турској, као и да је спољнотрговинска размена расла, на политичком нивоу није било претерано великих догађаја. Тада је фокус био на зближавању са најважнијим државама Запада, уз одржавање добрих односа са Русијом. Након кризе изазване турским признањем независности Косова, која је кулминирала нападима демонстраната у Београду на турску амбасаду и повлачењем српског амбасадора из Анкаре, долази до промене приступа званичног Београда. Наиме, отприлике у исто време када ће и Пекинг постати један од „стубова“ спољне политике, Анкара ће постати један од најважнијих партнера у региону и Србија ће започети са изузетно активним деловањем према Турској на крају прве деценије 21. века. Ово приближавање било је мотивисано и економским факторима, попут настојања да се повећају турске инвестиције и спољнотрговинска размена, као и унутарполитичким мотивима, попут утицаја који је Турска имала на односе унутар (подељене) исламске заједнице у Србији. Међутим, један од разлога за интензивирање активности био је и дестигматизацијског карактера. Пре свега, приближавање са Турском било је сигнал промене Србије свим муслиманима. То је нарочито било важно за приближавање са Бошњацима, које је само по себи било веома важно и за глобалну дестигматизацију Србије. Турска је, кроз поменуту форму трилатерале Анкара-Београд-Сарајево, витално помогла зближавању Србије и БиХ. Такође, зближавање са Турском било је важно и за отварање врата у зближавању Србије са осталим муслиманским земљама широм света. То је помогло тежњи Србије да добије статусне потврде у међународним форумима, попут председавања организацијама као што су ОЕБС или ГС УН (председавао Вук Јеремић), а високи званичници из овог периода потврдили су експлицитно да су овакве статусне потврде вршене и у дестигматизацијском циљу (Интервјуи 3, 4, 5). Такође, са бројним муслиманским земљама, попут Азербејџана, Србија ће додатно продубити своју сарадњу, на трагу зближавања које је омогућило и пријатељство са Турском. Дакле, Турска је била веома важан посредник Србији за остваривање важних дестигматизацијских циљева, док и само зближавање са Турском је слало битну поруку међународном друштву како је Србија превазишла поделе из прошлости.

Најинтензивнију активност у приближавању са Турском водили су министар спољних послова Вук Јеремић и председник Борис Тадић. Као година преокрета може се узети 2010. године, у којој се догодила важна посета председника Реџепа Тајипа Ердогана Србији. Том приликом, наглашено је да је то почетак нове стратешке сарадње, укинута су визе, отворен исламски културни центар у Новом Пазару „Кемал Ататурк“ и договорен низ економских пројеката (Beta 2010c). Сама чињеница да је посета подразумевала и посету Новом Пазару, граду у Србији са већином муслиманског (бошњачког) становништва, представљала је и снажну поруку целокупној светској јавности како Србија води рачуна о својим мањинама и како их данас третира другачије и са пуно пажње, па их укључује и у међународне односе као „мост“ за сарадњу са другим државама. Оваква порука је такође имала симболички дестигматизацијски карактер усмерен према спољним актерима. У исто време, локалном становништву је требало да пошаље поруку да треба да буду лојални држави Србији, са којом и Турска, у коју имају толико поверења, веома блиско сарађује. Овом сусрету, претходила је и слична заједничка посета српског министра Вука Јеремића и турског министра Ахемта Давутоглуа Новом Пазару годину дана раније, када је истакнуто и како Србија и Турска деле исту визију будућности (Beta 2009d). Институционализација сарадње кроз Споразум о слободној трговини између Републике Србије и Републике Турске из 2009. године, као и кроз дипломатске форме попут поменуте трилатерале Турска-Србија-БиХ, допринела је утиску о изузетном зближавању Турске и Србије у овом периоду.

До одређених трзавица у односима доћи ће 2013. године, када ће Ердоган у посети Призрену изјавити да је „Турска Косово, а Косово –Турска“, што ће узбуркати духове у Србији. Такође, у Турској ће доћи и до политичких промена које ће водити у правцу потпуног учвршћивања Ердоганове личне власти и елиминације других политичких актера из арене, попут Абдулаха Гула или Ахмета Давутоглуа. Ердоган ће променама устава задати и озбиљне ударце демократији, што ће довести до тога да блискост са Турском у другој деценији 21. века почне да буде проблематична из угла одређених западних актера. Такође, Ердоган ће имати у одређеним периодима и изузетно напете односе са Русијом, због обарања руских авиона и због различитих приступа кризи у Сирији. То значи да је блискост са Анкаром могла постати потенцијално проблематична за односе са готово свим „стубовима“ спољне политике. Упркос томе, не само да није дошло до захлађивања односа Србије и Турске – већ се приближавање и наставило у великој мери. Србија ће, након покушају државног удара лета 2016. године у Истанбулу, одлучно и недвосмислено подржати Ердогана, а то ће чинити и сваком наредном приликом. Вучић ће са поносом 2017. године истаћи да више не живимо у 1389. године, те на тај начин послати међународној јавности и симболичку поруку да је Србија превазишла „авете прошлости“ управо на примеру блиских односа са Турском, за које је и Ердоган најавио да ће бити „још ближи“ (Тањуг 2017). Зближавање ће бити настављено до те мере, да ће Дачић и Чавашоглу говорити о „најбољим односима у историји“, веома слично као што се говорило у односима са Мађарском (Danas 2019). Крајем 2017. године биће основан и Савет за сарадњу Србије и Турске, чиме ће политичари најавити подизање односа на ниво „стратешког партнерства“, иако формални уговор о оваквом партнерству са Турском није потписан (Pešić 2018).

Све поменуте активност допринеле су Србији у великој мери у остваривању њеног циља дестигматизације – било кроз помоћ Турске Србији у постизању других дестигматизацијских успеха, било кроз утицај добрих односа са Турском на углед Србије код одређеног броја држава. Једна активност, пак, била је унеколико спорна из угла дестигматизације Србије као циља. Наиме, крајем 2017. године, Србија је Турској изручила Курда Цвета Ајаза, упркос томе што је Комитет против тортуре УН затражио од Београда да се у том случају уздржи (Teodorović 2017). Са једне стране, оваква концесија према Турској се може тумачити и као демонстрирање степена блискости и поверења, те може имати позитиван ефекат у турској јавности и у делу исламског света наклоњеном Турској. Са друге стране, чињеница је да је овакав акт супротан интересима стварања позитивне слике о себи на позорници односа према међународним организацијама и међународном праву. То је нарочито важно ако се узме у обзир да је Србија деведесетих била етикетирана као „кршитељ људских права“. Због свега тога, упитно је да ли овакве ризичне концесије могу да се подведу под дестигматизацијско деловање, или пак не, имајући у виду њихове двоструке могуће ефекте.

Израел

Званични односи Југославије и Израела прекинути су 1967. године. Обновљени су тек у време СРЈ 1992. године. Иако је Израел био једна од држава која је отворено опонирала стигматизацији СРЈ током деведесетих година, ризик од нарушавања оваквог става Израела након промене власти 2000. године био је далеко мањи него у односу са Русијом или Кином. Наиме, као демократска и прозападна држава, Израел је могао само позитивно да гледа на промене у Србији. Значај блискости са Израелом постао је вишеструк у контексту тежње ка дестигматизацији. Пре свега, зближавање са Израелом омогућавало је истицање наратива о Србији „на правој страни“ у Другом светском рату, али и о српском и јеврејском народу као заједничким страдалницима, нарочито у НДХ. Такође, имајући у виду утицај израелског лобија у САД, зближавање са Израелом могло је да буде од значаја и за промену перцепције

Вашингтона, као кључног центра из ког је било потребно да се изврши дестигматизација Србије.

На бројне споне Срба и Јевреја указао је и амбасадор Израела у Београду 2001. године, али је и поменуо да политичка сарадња заостаје за емотивном повезаношћу два народа (Erdeljan 2001). У првим годинама, Србија ће покушати да Израелу представи своје деловање у Прешевској долини (па и претходно на Косову) као аналогно борби Израела против Хамаса и других екстремиста, што ће у израелској јавности бити прилично лак прихваћено. До развитка сарадње у првој деценији доћи ће превасходно у војном домену, мада ће она бити негативно везана и за аферу „сателит“ у Србији за време министра Првослава Давинића. Такође, израелски капитал ће на велика врата ући на српско тржиште, нарочито у домену некретнина. На политичком плану ће посета Бориса Тадића Тел Авиву 2005. године означити наговештај блиских односа (Blic 2005), као и поменута посета Вука Драшковића, при којој ће се потенцирати наратив о Србима као „европским Јеврејима“ у контексту Косова.

Тек ће се након 2008. године, у периоду у ком је Србија настојала да постигне већи степен диверсификације спољнополитичких партнерстава широм света (нарочито партнера који одбијају да признају независност Косова) односи са Израелом знатно приближити. Израел ће чврсто подржати суверенитет и територијални интегритет Србије на Косову. Министри спољних послова Либерман и Јеремић ће интензивирати састанке, а 2009. године биће постигнут и споразум о укидању виза. Израел ће додатно у овом периоду интензивирати и своје односе са Бањалуком, чак и независно од Београда. Наклоност Израела ка босанским Србима дошла је у овом периоду поново до изражаја, а Република Српска је узвратила спречавањем представника БиХ на Ист Риверу да 2012. године гласа за промену статуса Палестине у ГС УН у „државу посматрача“. Иако ће Србија подржати овај захтев Палестине у УН, овакав потез Бањалуке имаће утицај на позитиван став у целости према српском народу. Нови председник Србије Томислав Николић посетиће 2013. године Израел и у посети коју је израелски амбасадор у Београду окарактерисао као историјску ће се састати са председником Шимоном Пересом и са премијером Бенјамином Нетанјахуом (Radio televizija Srbije 2013). Поред тога што ће истицати како односи Србије и Израела треба да буду пример за глобалне односе, Николић ће индиректно понудити и посредовање са Палестинцима, које је било и симболички вид поруке да је Србија сада земља која ће да помаже у решавању конфликта, а не земља чије конфликте треба решавати.

Ипак, до највећег напретка у билатералном деловању према Израелу са дестигматизацијским циљем долази од 2014. године. Тадашњи премијер Вучић ће крајем те године посетити Израел са отвореним циљем да замоли Израел да помогне Србији у САД и у другим земљама где има утицај, како би се побољшала позиција Србије (FoNet 2014b). Дакле, Израел је отворено коришћен као посредник за дестигматизацију Србије. Приликом посете, премијер Нетанјаху ће отворено величати борбу Срба против нацизма, те истаћи како су српски и јеврејски народ „уједињени у борби и патњи“, чиме ће послати снажну поруку о Србима као страдалницима и онима који су били на правој страни историје (Tanjug 2014a). Такође ће подсетити и на важност Јевреја из Србије за историју јеврејске заједнице. Председник Србије Николић поново ће посетити Израел 2016. године, како би присуствовао сахрани некадашњег председника Переза.

Србија ће у наредним годинама учинити читав низ важних конкретних и симболичних гестова у сврху приближавања Израелу. Једна од најважнијих конкретних концесија биће усвајање Закона о реституцији којим је имовина Јевреја у Србији који су страдали у Холокаусту и немају наследника постала део имовине Јеврејске општине. На томе ће се председник Ривлин посебно захвалити приликом посете Србији 2018. године. Такође, биће учињен и читав низ симболичких гестова, попут именовања једне улице у Земуну именом

Теодора Херцла, оснивача ционистичког покрета, или покретања јавнодипломатских активности са циљем подсећања на то да је Влада Краљевине Србије (тада у егзилу на Крфу) друга на свету (одмах после британске) подржала право на стварање државе Израел у Палестини кроз јавно сврставање уз Балфурову декларацију. Такође, биће постигнут и одређени напредак на меморијализацији Холокауста, најавом да ће се на месту немачког логора Старо Сајмиште у Београду градити „српски Јад Вашем“ са циљем меморијализације страдања Јевреја, али и Срба.¹²⁹

Израел ће узвратити Србији јавним изразима захвалности и потврдама историјске величине и важности Србије. Током 2018. године Србију ће посетити, по први пут, израелски председник и тада ће поново изнети ставове како Израел разуме „страдање“ Срба, те како треба гледати у будућност не заборављајући историју (Танјуг 2018е). Председник Израела ће и у Јасеновцу истаћи српске жртве, што ће бити веома значајно. Поред државних актера, израелска штампа ће изражавати симпатије према Србима, а и важне невладине организације, као што је Центар Симон Визентал, повезаће се са Србијом и стајати на страну Србије у бројним историјским расправама са својим комшијама. У том смислу, Србија је добила важног савезника за дебате о историјској улози и одговорности српског народа, односно важан „штих“ за дестигматизацију. До мање кризе доћи ће на лето 2018. године, када ће израелски авиони учествовати на паради на Дан победе, односно дан прославе акције Олуја у Хрватској. То ће изазвати реакцију Србије и телефонски протест српског председника, али ће се неспоразуми брзо изгладити и биће најављена посета премијера Нетањахуа Београду (Танјуг 2018d). Имајући у виду важност израелског премијера у глобалној политици, његова посета би несумњиво била и сама по себи једна потврда важности Београда и у том смислу још један симболички чин који би допринео потпуној дестигматизацији.

Подршка коју Београд добија од Израела на реторичком плану у међународним односима може бити од велике симболичке важности за дестигматизацију Србије у перспективи. Преваходно, потенцирањем на антифашистичком карактеру Србије и братској борби Срба и Јевреја у Другом светском рату, релативизује се свака етикета која би Србију настојала да прикаже као фашистичку, односно деловање Србије деведесетих да изједначи са Холокаустом. Имајући у виду да су овакве етикете и аналогије биле веома значјне деведесетих, њихова делегитимизација била би важна за потпуну дестигматизацију Србије, а на том плану Израел може пружити кључну подршку. Поред тога, важну улогу Израел може имати у перспективи и у потенцирању историјски позитивне улоге Србије, која је важна за деконструкцију стереотипа о Србији као „историјском негативцу“. Зближавање са Израелом и потенцирање заједничких жртава може бити од значаја и за наглашавање „жртвеног“ карактера Срба, нарочито током Другог светског рата у тадашњој НДХ, те на тај начин отупити било коју оштрицу која би тежила да ратне злочине Срба из деведесетих уоквири као „без преседана“ и „највеће у историји Балкана“. Коначно, сарадња са Израелом би могла бити од користи и у етикетању одређених ревизионистичких пракси код суседа, као једном виду контрастигматизације, јер се глас Израела чује много даље него глас Србије. Оно у чему Израел до сада није успео да помогне Србији, то је да придобије више наклоности са друге стране Атлантика, односно у Вашингтону, иако би то било од велико значаја за Србију.

Због свега тога је за очекивати и да ће Србија наставити са праксом приближавања са Израелом, па и давања концесија у замену за позитивне изјаве и похвале Израела о историјској улози Србије, као и јавну међународну подршку, што све веома помаже њеној

¹²⁹ Застава холокауста биће подигнута на згради Председништва Србије на дан обележавања овог злочина 2020. године, што ће такође наићи на изузетно позитивне реакције у Израелу.

дестигматизацији. Последњи пример оваквог директног деловања било је гостовање почетком 2020. године председника Вучића на заседању Америчко-израелског комитета за јавне послове, утицајне америчко-израелске групе која заговара чврсту подршку САД држави Израел. На овом заседању, председник је најавио отварање канцеларије Србије и представништва привредне коморе у Јерусалиму, што је од симболичке важности за Израел у његовом настојању да Јерусалим буде признат као део државе и као њен главни град (Beta 2020). Очекује се да ће заузврат ова организација помоћи у промени политике САД према Србији и поправљању имиџа Србије у Вашингтону. Наравно, партнерство са Израелом Србија ће настојати да балансира и приближавањем са одређеним арапским државама, како не би антагонизовала њихове позиције према Србији, па је тако Србија најавила и отварање амбасаде у Рамалии (Палестина) као вид балансирања због отварања канцеларије у Јерусалиму.

4.3.4. Однос према међународним организацијама

Важан елемент спољне политике усмерене ка дестигматизацији било је настојање Србије да ојача своју позицију у међународним организацијама. Одузимање статуса у међународним организацијама било је, уз друге видове дискриминације, највиши и најоштрији стадијум у стигматизацији СРЈ током деведесетих година, па је и повратак у ова тела био једна од првих и кључних фаза дестигматизације. У каснијим фазама ће и стицање вишег или посебног статуса у одређеним међународним телима (попут статуса председавајуће државе) постати веома важан показатељ увећања угледа Србије и признања њеног статуса попутно „нормалне“ државе која је кадра за се задатке, па самим тим и важан елемент дестигматизације. У наставку ће бити представљене различите фазе у овом аспекту.

Прва фаза (2000-2001)

Одмах по смени власти, реинтеграција у међународне организације постављена је као један од првих приоритета нове власти. Тадашња савезна власт СРЈ била је спремна и на материјалне и политичке концесије зарад остваривања овог циља, што је показатељ колико је овај елемент дестигматизације био важан. Како би што пре била реинтегрисана у кључне међународне организације, а пре свега у УН и ОЕБС, СРЈ је прихватила да за чланство у њима аплицира као нова држава. Тиме је одустала од осам година дугог инсистирања на томе да чланство Југославије у овим организацијама није никада прекинуто, те да је СРЈ аутоматски наследила чланство у њима од СФРЈ. Оваква одлука представљала је политичку и економску концесију нових власти Југославије која је учињена управо зарад ово циља, што је отворено рекао и министар Свилановић (Svilanović 2011, 306–7) Одрицање од континуитета чланства значило је у политичком смислу фактички губитак шанси да тужба СРЈ против држава НАТО-а за агресију 1999. године пред МСП буде прихваћена, јер је сама држава признала да 1999. године није била чланица УН, чиме је изгубљен кључни основ за успостављање надлежности овог суда.¹³⁰ Економски аспект концесије тиче се чињенице да је прихватање тога да СФРЈ није директна наследница СРЈ нужно водило ка преговорима о сукцесији и подели имовине некадашње СФРЈ у иностранству. Након што је аплицирала за чланство у УН и ОЕБС, СРЈ је примљена у пуноправно чланство ових организација новембра 2000. године. Овај пријем био је први велики дестигматизацијски потез за СРЈ.

¹³⁰ Са друге стране, постојала је перспектива да ће овакав потез умањити и шансе да тужбе БиХ и Хрватске против СРЈ за геноцид буду прихваћене. Правни тимови СРЈ ће и користити овај аргумент пред МСП.

После оваквог исхода, уследио је пријем у велики број међународних организација. У оквиру Система УН, СРЈ ће до краја 2000. године приступити Организацији УН за индустријски развој (УНИДО), Организацији УН за образовање и културу (УНЕСКО), Међународној поморској организацији (ИМО), Светској здравственој организацији (СЗО), Међународној организацији рада (МОП) и Међународном монетарном фонду (ММФ), а до краја 2001. године ће приступити и Организацији УН за храну и пољопривреду (ФАО), Међународној организацији за миграције (ИОМ)¹³¹, Међународној организацији за цивилно ваздухопловство, Међународној унији за телекомуникације, Светској поштанској унији, Међународној организацији за атомску енергију, Светској организацији за интелектуалну својину и Светској метеоролошкој организацији. Поред тога, током 2000. и 2001. године СРЈ ће приступити и бројним другим глобалним међународним организацијама, као што су ИНТЕРПОЛ, Међународна организација за унификацију приватног права (УНИДРОИТ), Међународна организација за телекомуникације путем сателита (ЕУТЕЛСАТ), Међународна група за бакар и цинк, Организација за међународни железнички саобраћај и Светска туристичка организација (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020a).

У истом периоду, СРЈ ће постати и чланица бројних континенталних организација, као што су Европска банка за обнову и развој (ЕБРД), Европска асоцијација за слободну трговину (ЕФТА) и ЕУРЕКА (аудиовизуална заједница Европе), као и регионалних организација – Пакта за стабилност Југоисточне Европе, Централноевропске иницијативе (ЦЕИ), Иницијативе за сарадњу земаља Југоисточне Европе (СЕЦИ), Јадранско-јонске иницијативе (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020a). Такође, СРЈ се поново активно придружила и Процесу сарадње у Југоисточној Европи, чији је учесник била и током деведесетих, али због сукоба 1999. године није учествовала на годишњем састанку (Svilanović 2011, 301). Овај велики талас ступања или повратка у чланство међународних организација суштински је помогао дестигматизацији Србије и укинуо уклонио један од највећих тегова стигме која је постојала над Србијом. Задовољство успехом у овој првој фази исказао је и тадашњи министар иностраних послова СРЈ Горан Свилановић у свом експозеу из 2001. године, уз констатацију како је међународни положај и углед СРЈ изузетно поправљен у односу на период када је дошло до демократских промена (Svilanović 2011, 301–3).

Друга фаза (2001-2006)

Након овог периода, уследиће друга фаза, у којој ће Србија тежити да своју даљу дестигматизацију оствари приступањем организацијама у којима је само чланство потврда не само „нормалности“, већ и прогресивности. Ова фаза је била веома важна за уклањање осталих елемената стигме, као што су издвајање, стереотипи и етикете, које је теже уклонити и које су наставили да постоје и након повратка у чланство великог броја организација које је наведено у првом периоду. У првом делу ове фазе, најважнији елемент било је приступање Савету Европе. Чланство у Савету Европе (у чијем су чланству биле фактички све европске државе, рачунајући и Русију, осим Белорусије и СРЈ) представља потврду поштовања основних људских права и у том смислу је било веома важно за уклањање етикете „кршитељ људских права“ која је Србији наметнута током стигматизације деведесетих година. Већ током 2001. и 2002. године државници Србије и СРЈ су најављивали скоро чланство у Савету Европе, али се оно заправо није догодило (Tanjug 2001p). Разлог за успоравање пријема у

¹³¹ У тренутку приступања СРЈ овој организацији она није била део система УН, већ ће то постати тек деценију и по касније.

Савет Европе био је проблем у сарадњи са МКТЈ. Тек након убиства Зорана Ђинђића, Савет Европе ће примити тадашњу СЦГ у чланство априла 2003. године, и то превасходно ради уступка проевропским снагама у Србији и слања позитивног сигнала у погледу европске перспективе у једном турбулентном политичком тренутку.

Следећи најважнији задатак биће стицање чланства у Партнерству за мир. Чланство у овом програму (у коме су учествовале све европске државе, рачунајући и Русију, осим СРЈ/СЦГ и БиХ) представљало је потврду укључености у процесе војно-безбедносне сарадње, те пријатељске односе са НАТО-ом у овом домену. Такође, могло је да представља и важан корак у правцу ка чланству у НАТО-у за оне државе које су то желеле, као што је желела и СРЈ/СЦГ до распада државне заједнице 2006. године. На овом задатку радило се у читавом периоду од 2001. године, а главна препрека такође је била недовољна сарадња са МКТЈ. Упркос најавама да ће ступити у чланство далеко раније (Танјуг 2001р), Србија ће бити примљена у овај програм тек 2006. године, и то на директну интервенцију тадашњег председника САД Џорџа Буша. Но, у међувремену ће се развијати сарадња кроз другачије оквире, а СРЈ ће добити и статус посматрача у Парламентарној скупштини НАТО-а 2002. године (Министарство одбране Републике Србије 2007).

Још једна важна организација у чије ће чланство Србија ступити крајем 2006. године биће ЦЕФТА. Приступање организацији Централноевропског споразума о слободној трговини биће важно и из економског, али и из дестигматизационог угла. Наиме, ЦЕФТА је деведесетих година представљала предворје за чланство у ЕУ за земље Централне Европе, и у том смислу је чланство у ЦЕФТА било показатељ да се једна држава налази стабилно на европском путу. Поред тога, чланство у ЦЕФТА (која је 2006. године редефинисана и институционално ојачана) симболички је било важно и као показатељ да Србија више није добачена, већ да сада учествује у најважнијим интеграционим процесима, и то са својим комшијама, од којих су многи били дојучерашњи непријатељи. То је утицало позитивно на релативизацију етикете о Србији као „агресору“, односно као неке ко је агресиван и издвојен од комшија, као и на бројне стереотипе које су постојали према Србији с тим у вези. Сличан ефекат имаће и чињеница да ће Србија 2006. године постати и део Енергетске заједнице између земаља ЕУ и Западног Балкана. Србија ће подржати и прелазак регионалних организација у „регионално власништво“, као што је одлука о трансформацији Пакта за стабилност Југоисточне Европе у Савет за регионалну сарадњу, који ће постати и оперативно тело Процеса сарадње у Југоисточној Европи (Lorandić i Kronja 2010, 96–99).

Трећа фаза (2007-2012)

Трећа фаза деловања која ће уследити након 2007. године неће бити примарно фокусирана на учлањивање у нове међународне организације, већ на остваривање већег степена утицаја у организацијама чија је Србија чланица, односно на заузимање угледних позиција у овим организацијама. Први такав пример представљаће председавање Србије Комитету министара Савета Европе 2007. године (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020с). Овај задатак ће, према оцени са сајта Канцеларије Савета Европе у Београду, Србија обавити изузетно успешно и тако још једном показати да јој је „право место међу демократским земљама Европе“ (Savet Europe 2020). Србија ће послати поруку и да је кадра да председава међународним телима, али и да је несумњиво и чврсто уз вредности демократије и људских права, чиме ће начинити велики корак у правцу брисања негативних етикета о Србији као „кршитељу људских права“ или „кршитељу међународних обавеза“.

Следећи важан корак биће успешна кампања у Генералној скупштини УН да се пошаље захтев за саветодавно мишљење Међународном суду правде у вези са тим да ли је

Декларација о проглашењу независности привремених органа самоуправе на Косову у складу са међународним правом. Упркос отвореном противљењу САД, Србија ће успети да освоји већину за свој предлог резолуције у ГС УН. Обезбедивши 74 гласа за, уз 77 уздржаних и 5 против, Србија ће послати сигнал да је способна да прави велике дипломатске победе, чак и када је супротстављена најзначајнијим актерима, као што су САД (Milan Milošević 2010). Ово је била порука о широком кредибилитету Србије у међународном друштву, јер је од државе чија је стигма настала између осталог и у оквиру ГС УН, дошла до тога овај форум подржава њене предлоге супротно вољи САД. Наравно, било је неопходно да Србија направи и низ компромиса, па и у вези са садржином питања, како би ова резолуција била усвојена. Интервјуисани важи актери из овог периода истакли су како је оваква формлација била неопходна да би се добила подршка већине у ГС УН (Интервјуи 3, 4, 5). Ове измене су донекле и умањиле шансе Србије за добијање жељеног става МСП, али су омогућиле две важне ствари – симболичку дипломатску победу и куповину времена за спречавање даљег признања косовске независности, са надом да ће државе које још увек нису признале Косово сачекати прво саветодавно мишљење. У том смислу, премијер Цветковић је са поносом истакао како је Србија „као мала земља, дошла у саму жижу светских дипломатских догађања“ (Радио телевизија Србије 2008). Нешто мало након тога, Србија ће успети да веома добро искористи и Парламентарну скупштину Савет Европе у сврху истраге злочина над Србима на Косову, кроз већ поменути извештај Дика Мартија.¹³² У сваком случају, сама чињеница да је овај извештај урађен у склопу једног тела Савета Европе била је потврда промене перцепције о Србима као искључивим починиоцима ратних злочина, као и потврда повећаног утицаја Србије у међународним форумима, чињеницом да је успела да помогне да се ова тема стави на дневни ред.

Уследиће и веома интензивна кампања са циљем досезања највишег статуса и у другим организацијама. Србија ће постати изузетно активна у свим мултилатералним форумима у овом периоду. Према речима једног од кључних одлучилаца, перспективе оваквог ангажмана Србије и њен значај за дестигматизацију и углед уочене су након успеха у агилним дипломатским активностима у зближавању са бројним државама широм света у сврху спречавања признања независности Косова (Интервју 4). Постало је јасно да Србија нову блискост и обнављање веза са многим државама широм света може да искористи и за демонстрирање поверења и угледа који ужива у међународним односима, што би показало свима, па и скептицима у међународном друштву да се Србија променила и да је сада не само „нормалан“, већ и веома поштован актер међународних односа. Србија ће успети да добије подршку за организацију годишњег заседања Парламентарне Скупштине ОЕБС-а 2011. године у Београду, што ће допринети порасту угледа Србије међу парламентарцима земаља ОЕБС-а, али и отворити прилику за додатно потенцирање извештаја Дика Мартија из Парламентарне скупштине Савета Европе и у овом форуму. Ово је нарочито важно, имајући у виду да су у оквиру Парламентарне скупштине ОЕБС-а биле наметнуте бројне етикете Србији, чија је постојаност директно релативизиована чињеницом да је Србија добила прилику да председава годишњим заседањем овог тела, што је најбољи могући индикатор да се карактер Србије добро променио.

Такође, Србија ће почетком 2012. године успети да оствари још два велика успеха. Најпре ће једногласно добити председавање ОЕБС-у за 2015. годину, што ће Вук Јеремић експлицитно навести као потврду „какав углед Србија има у свету“ (Радио телевизија Србије 2012). Нешто

¹³² За више информација о реакцијама српских званичника на објављивање извештаја Дика Мартија и о иницијативама које су покренули погледати Дневне билтене Министарства спољних послова за 21. и 22. децембар 2010. године: http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b211210_e.html; http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b221210_e.html.

након тога, Србија ће добити и подршку већине гласова држава чланица ГС УН да њен кандидат Вук Јеремић буде председавајући заседања ГС од јесени 2012. до јесени 2013. године. И овај успех ће Јеремић ставити у контекст „афирмације Србије“ у међународним односима (Beta 2012в). Јеремић се директно надметао са кандидатом Литваније, државе чланице ЕУ, што је овај задатак чинило тежим. Ипак, кандидат Србије је на крају изабран, пре свега захваљујући великој подршци земаља Африке и Латинске Америке. Самим тим, Србија је послала и још једну поруку о порасту своје дипломатске моћи и међународног угледа, иако су неки критичари тумачили и да је овакво надметање са државом чланицом ЕУ дугорочно неповољно за чланство у ЕУ као примарни спољнополитички циљ Србије. Но, било је очигледно да је Србији веома стало да пошаље овако важан и ефективан дестигматизациони сигнал читавом међународном друштву, чак и по цену супротстављања одређеним државама чланицама ЕУ у овом домену.

На јесен 2011. године у Београду је одржан још један изузетно важан мултилатерални скуп – министарска конференција Покрета несврстаних. Србија је у овој организацији, чији је (као Југославија) била један од оснивача, а у којој је била суспендована од краја 1992. године, добила статус посматрача још 2001. године (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2020с). Србија, дакле, није тежила обнављању чланства у овој организацији, јер је желела да покаже недвосмислену прозападну оријентацију, те се на тај начин дистанцира од позиције из социјалистичке прошлости, али је желела и да колико-толико обнови везе са овим државама. Због тога је статус посматрача, који је поседовала и Словенија, тумачен као најбоље могуће решење. Ипак, Србија све до предвечерја проглашења независности Косова неће радити много на томе да суштински ојача везе са овим покретом и његовим државама чланицама. Након што увиди значај Несврстаних у спречавању признања Косова, као и у подршци српским иницијативама у глобалним међународним организацијама, Србија ће од 2008. године започети интензивну кампању обнове односа са овим покретом, као и билатералних односа са бројним државама чланицама.

Поред политичке и војно-безбедносне сарадње, Србија ће уложити и у јавнодипломатску активност према државама чланицама покрета, успостављањем већ поменутог програма „Свет у Србији“, којим су се нудиле пуне стипендије за студије у Србији држављанима земаља чланица. Након тога, Србија ће започети и са напорима да се конференција предвиђена за 2011. годину одржи управо у Београду, имајући у виду да се тад нарушавало 50 година од прве конференције одржане у Београду 1961. године. Уз помоћ Египта и других утицајних држава, Србија ће успети у својој намери, па ће тако у септембру 2011. године преко 100 министарских делегација држава чланица Покрета несврстаних доћи на састанак у Београд, а Србија ће постати прва држава посматрач (односно не-чланица) која је организовала годишњи скуп (Beta 2011с). Све ово биће још једна потврда повећања угледа који Србија ужива на глобалној сцени и важан чинилац за дестигматизацију Србије на глобалном нивоу, чак и код држава које нису чланице покрета.

Но, иако је у овом периоду дошло до приближавања и са западним међународним организацијама, као што је Покрет несврстаних, интензивирана је и сарадња са евроатлантском заједницом. Наиме, од 2007. године је Србија почела да интензивира војно-безбедносну сарадњу са земљама НАТО кроз програм Партнерство за мир. Број војних вежби растао је сваке године. Висок степен сарадње слао је поруку земљама НАТО-а о промени карактера Србије и о томе како ова земља сада жели интензивно да сарађује са Западом, те да је поуздан актер. У склопу развоја сарадње, НАТО је отворио Канцеларију у Србији 2007. године, а потом је и Србија 2009. године отворила и Мисију Републике Србије при НАТО-у у Бриселу. Иако је Србија формално задржала прокламовану неутралност, на њој се није нарочито инсистирало, па тако није постала ни део Стратегије националне

безбедности Србије из 2009. године, иако се у Стратегији није нашло ни чланство у неком савезу као дефинисани приоритет (Vlada Republike Srbije 2009).

Српски званичници попут Тадића или министра одбране Шутановца јесу наглашавали да ће Србија остати војно неутрална, али су и често истицали временско ограничење овог става (до даљњег, или „до краја мандата актуелне владе“), чиме су слали поруку да би чак и чланство у НАТО-у било могуће, коју су додатно наглашавали у сусретима „иза затворених врата“ (Rečević i Krstić 2019). Имајући све то у виду, може се рећи и да је приближавање НАТО-у коришћено као показатељ утицајним западним државама (које поседују и завидну дестигматизацијску моћ) да је Србија променила карактер и да је постала потпуно „нормална“ и „поуздана“. Један од важних сигнала зближавања биће и одржавање годишње конференције НАТО-а и партнерских земаља у оквиру Партнерства за мир у Београду на лето 2011. године. Подсетимо, исте године су одржане и конференција Покрета несврстаних и заседање Парламентарне скупштине ОЕБС-а, па је одржавање три овако важна догађаја три организације са различитим чланством заиста било изузетно важна порука о томе како је потпуно скинут табу са Београда као дипломатске дестинације и самим тим једна од кључних дестигматизацијских порука усмерених ка уклањању стереотипа о Србији.

Четврта фаза (2012-2018)

У четвртој фази, која настаје након промене власти 2012. године, Србија ће наставити своје начелно усмерење из претходног периода, само што ће овога пута акценат бити на максимизацији користи од добијања важних председавања, а не толико на јурењу нових. На самом почетку ове фазе, Вук Јеремић ће бити председавајући ГС УН. Током председавања, Јеремић ће отворено радити на политичкој и јавнодипломатској промоцији Србије, па ће тако у јануару 2013. године организовати и новогодишњу прославу на којој ће српски бенд-хор „Viva Vox“ извести српске традиционалне песме „Марш на Дрину“ и „Хајде Јано“ (Novi magazin 2013). Упркос томе што ће одређени суседи негативно реаговати на првопоменути песму, перформанс ће оставити добар утисак на већину присутних високих званика на Ист Риверу у Њујорку. Сама чињеница да је ГС УН, која је предњачила у етикетирању Србије деведесетих година, постала место где се слуша „Марш на Дрину“ била је изузетно важан показатељ како се Србија потпуно „нормализовала“, односно важан елемент дестигматизације. Поред тога, Јеремић ће утицати на то да, примера ради, председник Србије Николић говори на заседању непосредно након председника Барака Обаме. Током читавог председавања, Јеремић ће покушавати да истакне важност очувања међународног права и да то повеже са званичном политиком Србије, као и да учини што је више могуће на испуњењу Миленијумских циљева УН, нарочито у домену климатских промена. Све ово је требало да покаже и да су Србија и њени кадрови способни да управљају и глобалним проблемима. Све ово је довело до одређених позитивних ефеката по имиџ Србије у оквиру УН – једног од кључних форума у којем је Србија стигматизована током 1990их.

Након председавања Генералној скупштини, уследиће и трка Вука Јеремића за место генералног секретара Уједињених нација. Несумњиво је да је би вршење ове најпрестижније међународне функције имало и велики дестигматизацијски значај за Србију. Вук Јеремић је започео са интензивном кампањом, која је укључивала и деловање његове новоосноване организације ЦИРСД. У склопу активности ове организације, Јеремић је у Београд доводио велики број страних државника и стручњака, те организовао панеле са њима и широм света. Ипак, држава Србија је у релативно касној фази подржала Јеремића у овој кандидатури, чиме је доведено под знак питања и колико су овакве активности биле „под државном капом“, а

колико приватна иницијатива – али би, независно од тога, свакако имале важне дестигматизацијске последице и по државу.¹³³ Занимљиво је да ће Јеремић у својој кампањи добити и подршку одређених личности које су учествовале у стигматизацији Србије током деведесетих година, као што је француски филозоф Анри Леви, што је била важна порука и о промени Србије. Јеремић ће бити другопласирани у неколико кругова гласања, чиме ће оставити доста повољан утисак, али ће на крају за генералног секретара ипак бити изабран Антонио Гутереш из Португала, иако је неписано правило говорило да је ред на некога из Источне Европе. Спекулисало се како Јеремић има највећу подршку Кине, али и зелено светло Русије и Француске за своју кандидатуру, док је Уједињено Краљевство било неутрално. Једина држава која се, наводно, отворено противила кандидатури Вука Јеремића биле су САД.

Јануара 2015. године Србија ће преузети и председавање ОЕБС-у од Швајцарске. Претходно ће и 2014. године Србија бити ангажована у форми „тројке“ (претходни председавајући, актуелни председавајући и будући председавајући). Још априла 2013. године је председавање Србије овој организацији дефинисано као спољнополитички приоритет од стране Владе Републике Србије (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2016d). Кључна тема председавања Србије биће конфликт у Украјини, у коме се ОЕБС поставио као посредник између званичног Кијева и проруских сепаратиста у региону Донбаса. Иако ће у старту указивати на изазовност овог захтева, те иако неће успети да доведе до коначног решења за конфликт, председавање Србије ће одолети изазовима и бити окончано са позитивним утиском о Србији. Министарство спољних послова Републике Србије закључиће како је председавање допринело „побољшању положаја и повећању угледа наше земље на међународном плану“ (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 2016d). Једна од најбољих потврда за то да се председавање Србије ценило од стране других чланица била је чињеница да су на Министарској конференцији ОЕБС у Београду децембра 2015. године (пред крај председавања Србије) учествовале чак 44 делегације на министарском нивоу, међу којима су биле и америчка делегација, предвођена тадашњим државним секретаром Џоном Керијем, те руска делегација, предвођена министром Сергејем Лавровим. Имајући то у виду, несумњиво је председавање допринело дестигматизацији Србије на међународном нивоу, јер је Србија показала капацитете које су на нивоу сваке „нормалне“ државе у међународним односима, ако не и веће.

Србија ће у овом периоду наставити са унапређивањем и сарадње са НАТО-ом, али без промене војне неутралности као стратешке оријентације. Споразум о статусу снага (СОФА споразум) Србије и НАТО-а ступиће на снагу 2015. године, док ће 2016. године бити ратификован Споразум са организацијом НАТО за подршку и набавку. Оно што је најважније, као што је већ и наведено – односи са НАТО-ом кроз програм Партнерство за мир ће бити подигнути на вишу лествицу од 2015. године, када ће ступити на снагу први Индивидуални програм партнерства Србије и НАТО-а (Novaković i Savković 2019, 62). Такође, број војних вежби са НАТО-ом биће повећан, а и њихова видљивост ће бити увећана (Novaković i Savković 2019, 73). Између осталог, једну од вежби чији је домаћин била Србија, отвориће Александар Вучић, уз наглашавање порука сарадње. Вучић ће 2017. године чак рећи студентима Факултета безбедности како би чланство у НАТО-у решило многе проблеме Србије, иако ће она остати војно неутрална, чиме је послао суптилну поруку о томе да би можда било рационалније одбацити политику војне неутралности (B92 2017). Претходно ће

¹³³ У овом контексту, занимљиво је истражити на који начин организације цивилног друштва, тинк тенкови и други недржавни субјекти могу да играју улогу у дестигматизацији држава. Исто важи и за улогу успешних појединаца, као што је, примера ради, Новак Ђоковић.

крајем 2015. године Вучић говорио заједно са генералним секретаром НАТО-а Столтенбергом и пред студентима Факултета политичких наука, трудећи се да пошаље поруку о потреби превазилажења тешког наслеђа прошлости зарад сарадње у будућности (Stevanović 2015). Зближавање и развој сарадње са НАТО савезом, који је био директан војни непријатељ Србије крајем 20. века, слало је поруку да је Србија сада прихваћена од стране свих и да може да сарађује блиско и са бившим непријатељима, превазилазећи проблеме из прошлости. Ипак, Србија је јасно стављала до знања и да није спремна да у овом превазилажењу негативног наслеђа оде до краја и затражи чланство у НАТО-у, већ је налашавала да се чланству неће тежити баш због негативног историјског наслеђа.

У овом периоду је настављена и пракса диверсификације мултилатералне сарадње и са организацијама чији су политички центри ван Запада. Након успона сарадње са земљама Истока и Југа, окупљеним у Покрету несврстаних, од 2012. године је нагласак стављен на зближавање са мултилатералним иницијативама Пекинга и Москве. Најпре је Србија ступила у чланство нове иницијативе „16+1“, а 2014. године и организовала децембра 2014. године самит ове иницијативе у Београду. Чињеница да је у Београду у исто време било 16 шефова влада важних земаља Централне и Источне Европе, као и кинески премијер Ли Кеђјанг, показала је да је Београд постао важна дипломатска дестинација, која сада повезује свет, те која више није „тамни вилајет“ (Anđić 2014). Србија је постала дубоко интегрисана у различите шеме сарадње са Кином, а нарочито у домену транспорта, где уз кинеску помоћ учествује у бројним пројектима изградње инфраструктуре са својим суседима. На тај начин, Србија је фактички постала важан део кинеског глобалног пројекта „Један појас – један пут“.

Поред тога, Србија је интензивирала и мултилатералну сарадњу са ОДКБ – војним савезом са доминантом улогом Москве. Почетком 2013. године Србија је добила статус посматрача у Парламентарној скупштини ОДКБ, као пандан статусу који је већ имала у Парламентарној скупштини НАТО-а. У наредним годинама, број војних вежби са овом организацијом биће вишеструко увећан, а српски функционери ће почети да значајно потенцирају сарадњу „и са Истоком и са Западом“, односно „и са НАТО и са ОДКБ“, чиме ће наративно постављати сарадњу са ова два савеза на исту равну (Vlada Republike Srbije 2017). Ипак, у пракси ће сарадња са ОДКБ ипак остати далеко мање интензивна него сарадња са НАТО-ом, што ће Ивица Дачић и Ана Брнабић и истицати у одређеним ситуацијама, када би проценили да превелика блискост са партнерима са Истока може да антагонизује државе Запада (Rešević i Krstić 2019). Ипак, ово инсистирање на сарадњи „и са Истоком и са Западом“ и генерално демонстрирање да је Србија свуда прихваћена и пожељна, имало је дестигматизацијски ефекат, упркос одређеном ризику да буде схваћено и као „кокетирање са свим странама“, о чему је већ било речи.

У овом периоду настаће и још један регионални форум сарадње – Берлински процес – и у њему ће Србија узети активну улогу. Србија ће учествовати у свим пратећим пројектима који су проистекли из Берлинског процеса, међу којима су најзначајнији они који се односе на сарадњу младих у региону (Канцеларија за сарадњу младих) и на сарадњу у домену развоја инфраструктуре (Ђукановић и Крстић 2016, 176–81). Поред председавања регионалним организацијама у периоду од 2001. до 2018. године, једна од важнијих ствари за дестигматизацију Србије кроз деловање у регионалним мултилатералним форумима биће управо одлука из 2018. године да седиште Транспортне заједнице Западног Балкана буде управо у Београду (Интервју 9). То ће бити прва међународна организација која има своје седиште у Србији. Чињеница да је једна међународна организација смештена у Србији потврда је да је поверење у Србију порасло и да је она постала битан актер у мултилатералном општењу у региону, али и шире. Србија ће у овом периоду постати и чланица престижне научне организације ЦЕРН са седиштем у Цириху, а биће и повећана динамика учешћа у програмима образовне сарадње у оквиру ЕУ.

Ипак, у овом периоду доћи ће и до нових проблема и нових поступака етикетирања и издвајања Србије, који ће донекле успорити процес дестигматизације Србије и натерати је да буде поново у дефанзиви, уместо да делује проактивно. Пре свега, потребно је напоменути да су за Србију непосредно по приступању у одређене организације уведени и механизми мониторинга. То фактички значи да је, након укидања „одузимања статуса“ као облика стигматизације, уведен један облик издвајања, као нижи степен казне – али као показатељ да држава мора да уради још ствари да би постала у потпуности „нормална“. То се догодило у Савету Европе, који је увео мониторинг стања у Србији, због чињенице да је била на граници неких критеријума. Такође, само успостављање канцеларије Савета Европе у Београду било је један облик издвајања, јер се она успоставља углавном у државама које су одликоване етикетом „кршитеља људских права“, „дефицита демократије“, „или „трусног подручја“ због етничких сукоба (као што су Украјина, Јерменија, Грузија, Турска, Русија, БиХ, Црна Гора, Албанија). Такође, успостављање Мисије ОЕБС у Србији (тадашњој СРЈ) било је један од облика издвајања, јер се мисије успостављају само у државама где је потребна посебна помоћ ОЕБС у владавини права, људским и мањинским правима, изградњи демократских институција итсл. Укидање оваквих издвајања, као што је био случај у Хрватској када је 2007. године укинута Мисија ОЕБС и спуштена на ниво редовне Канцеларија ОЕБС, још један су елемент дестигматизације и показатељ да се држава потпуно „нормализовала“. Ипак, у Србији се ово није догодило до данас, тако да механизам мониторинга Савета Европе и даље функционише, као и канцеларија у Београду, док је, упркос одређеним спекулацијама из средине 2010их, Мисија ОЕБС-а у Србији и даље активна. Дакле, Србија није успела на овом пољу да направи велики напредак и тако уклони и механизме издвајања, и утиче на уклањање етикета у вези са стањем људских и мањинских права и демократије у Србији, због којих су ови механизми издвајања уопште првобитно и успостављени.

У овом периоду доћи ће и до нових етикетирања Србије из ових организација. Ово ће нарочито бити случај у домену слободе медија, где ће Дуња Мијатовић, најпре као представница ОЕБС-а за слободу медија 2014. године, а потом и као комесарка за људска права у Савету Европе 2018. године, експлицитно нагласити проблеме у домену слободе медија и безбедности новинара у Србији (Cenzolovka 2014; Beta 2018a). Овакве критике пратиће и одређени негативни коментари у посебном облику мониторинга од стране ЕУ – Извештају о напретку Србије, као и од стране независних невладиних агенција, као што је *Freedom House*, који ће указати на угроженост медијских слобода у Србији и смањити укупан индекс слободе за Србију са „слободне“ на „делимично слободну“ (Freedom House 2019). Када се томе додају и негативни коментари међународних медијских удружења, постаје јасно да је етикета „кршитељ људских права“ у домену медија постала поново ојачана, уместо да буде уклоњена. Такође, још један проблем настаће почетком 2018. године, када ће Србија бити стављена на „црну листу“ Међудржавног тела за контролу и спречавање прања новца (ФАТФ), организације настале под капом ОЕЦД (Insajder 2018). Ова порука носила је са собом не само негативну етикету о Србији као земљи у којој је могуће прање новца и финансирање тероризма, већ и могуће дискриминаторне мере на основу поменуте етикете. Србија ће тек након готово годину и по дана успети да буде скинута са листе земаља које угрожавају међународни финансијски систем на лето 2019. године. Сви ови процеси сведоче у непотпуном успеху дестигматизације Србије на овој глобалној позорници.

Коначно, чињеница да Србија није још увек успела да буде примљена у Светску трговинску организацију ни до краја периода који изучава ова дисертација, иако је интеграциони пут започет још почетком 21. века, говоре у прилог томе да је на овом плану остало још много простора за дестигматизационо деловање. Треба напоменути и да је из ове анализе изузета ЕУ, у којој се достизање чланства тумачи као суштински најважнији облик дестигматизације на овом пољу, зато што је овај аспект већ анализиран у оквиру билатералних односа Србије и

Брисела, као и у оквиру појашњења дестигматизације као циља спољне политике Србије. Но, постоје одређене организације и режими у којима су захтеви за чланство још ригорознији, па се приступ њима посматра и као одређена потврда „изврности“, а самим тим можда и као завршни чин дестигматизације. Неке од њих су Еврозона, Шенгенска зона или Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД). Србија има још простора и у развоју сарадње са институцијама на глобалном Истоку и Југу, који би могли допринети њеном подизању угледа у овом важном делу света, као што су институције БРИКС, иако није реално очекивати интеграцију Србије у ове форуме.

4.3.5. Однос према међународном праву

За државу која је била етикетирана као кршитељ међународног хуманитарног права („починитељ ратних злочина“ и „починитељ геноцида“), међународног права људских права („кршитељ људских права“) и преузетих међународних обавеза, једна од најважнијих позорница за дестигматизацију био је управо однос према међународном праву. Овај однос имао је три најизраженија елемента. Први је однос према МКТЈ, као *ad hoc* трибуналу формираном управо ради кажњавања ратних злочинаца са територије бивше Југославије. Други је био однос према Међународном суду правде. Трећи је био однос према праву на азил и избеглицама.

Сарадња са Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију (МКТЈ)

Однос према међународним правосудним институцијама био је један од најсложенијих али и најважнијих позорница за дестигматизацију Србије од 2001. године, па све до 2011. и окончања сарадње са МКТЈ. Кроз сарадњу са МКТЈ, од Србије се очекивало да демонстрира две ствари: 1) да је спремна да испуњава међународне обавезе (сарадњу са МКТЈ) које је преузела као потписница Дејтонског споразума и као чланица УН (чији је СБ основао овај *ad hoc* трибунал); 2) да је спремна да учествује у процесуирању одговорних за ратне злочине и да тако демонстрира да је одговорност индивидуална и да држава не штити починитеље ратних злочина, те да се ова етикета може пришити само појединцима, а не и читавој држави. Од почетка 2001. године и конституисања нове Владе Србије, започето је са притисцима да Србија и СРЈ отпочну своју сарадњу са МКТЈ. Проблем је настајао код изручења држављана СРЈ (а већина оптужених је имала и држављанство СРЈ), јер је постајала уставна норма која је забрањивала изручивање својих држављана другој држави, на коју су се позивали противници сарадње са МКТЈ.

Нарочити акценат ће бити стављен на изручење Слободана Милошевића, које је имало и највећу симболичку важност. Милошевић ће најпре, након два дана опсаде његове куће са прелаза из марта у април 2001. године, бити ухапшен и готово три месеца затворен у Централном затвору у Београду, али уз негирање власти да је крајња намера његово изручење МКТЈ. Међутим, на Видовдан, 28. јуна 2001. године, биће донета Уредба Владе Републике Србије о сарадњи са МКТЈ и на основу ње ће истог дана експресно у Хаг бити изручен Слободан Милошевић. Иако ће овакав потез изазвати кризу у односима републичке Владе и председника СРЈ Војислава Коштунице, који је сматрао овакав потез нелегалним у недостатку адекватне регулативе на нивоу СРЈ, те иако ће изазвати бројне политичке тубуленције – оваква одлука ће ослободити Србију великог притиска и послати једну од кључних порука Западу како се Србија мења и како прихвата своје обавезе. Међутим, закон неће бити донет још готово годину дана, те ће настати „правна празнина коју тумачи ко како хоће“, како је то рекао тадашњи министар правде Владан Батић (Blic 2001). У пракси неће бити институционализоване сарадње у овом периоду, али ће на јесен 2001. године доћи до

изручења још двојице оптужених – браће Бановић, које ће у једном прилично мутном сплету околности ухапсити припадници ЈСО и испоручити МУП Републике Србије, Међутим, и оваква сарадња наилазила је на похвале портпарола МКТЈ као добар пример напретка, без обзира на прилично алкаву форму, али уз истицање наде да ће бити настављено у истом правцу.¹³⁴ На јесен 2001. године у Хаг ће добровољно отићи и генерал ЈНА Павле Стругар и вицеадмирал Миодраг Јокић, обојица са пребивалиштем у Црној Гори, оптужени за злочине у Дубровнику и околини крајем 1991. године.

Тек априла 2002. године ће доћи до усвајања Закона о сарадњи у Савезној скупштини, након чега ће један од оптужених, народни посланик Влајко Стојиљковић, демонстративно извршити самоубиство испред савезне скупштине. Након усвајања закона, суочени са претњом хапшења, добровољно ће се Трибуналу предати велики број оптужених. У контексту проблематичних односа у сектору безбедности Републике Србије, хапшења оних који су одбијали да се добровољно предају наступиће тек 2003. године. Тада ће биће ухапшени и изручени некадашњи високи безбедносни функционери Србије Јовица Станишић и Франко Симатковић – Френки, преостали припадник „вуковарске тројке“ – некадашњи мајор ЈНА Веселин Шљиванчанин, као и некадашњи капетан прве класе ЈНА Владимир Ковачевић – Рамбо. Током године ће се добровољно предати некадашњи припадници ВРС Жељко Меакић и Митар Радић, некадашњи капетан ЈНА Мирослав Радић, те некадашњи лидер САО Крајине и председник и премијер РСК Милан Бабић. Овај период допринео је дестигматизацији Србије. Од почетних оштрих изјава о несарадњи Србије, прешло се на афирмативна саопштења како Србија сада сарађује са МКТЈ, што је био најјачи адут у уклањању етикете „прекршилац међународних обавеза“. Чак су и примедбе у вези са хапшењем Ратка Младића постале далеко ређе, након пријема мисије америчке Централне обавештајне агенције (ЦИА) у МУП, која је надгледала потрагу за Младићем (Интервју 2).

Већ крајем 2003. године доћи ће до новог захлађења односа у сарадњи са МКТЈ. Наиме, Трибунал ће отпаковати нове оптужнице против некадашњих високих војних и полицијских званичника Србије и СРЈ због наводних злочина на Косову. Међу њима ће бити и генерал Сретен Лукић, један од кључних људи у полицији од када је ДОС преузео власт, као и доскорашњи начелник Генералштаба Небојша Павковић. Један од интервјуисаних је истакао да је ДОС добио потврду по доласку на власт да против Лукића не постоји никаква истрага (Интервју 2). Министар унутрашњих послова Михаиловић јавно је говорио да „нема изручивања оних који раде свој посао“¹³⁵, мислећи превасходно на генерале Лукића и Лазаревића, у склопу своје изборне кампање Либерала Србије. По промени власти и доласку Војислава Коштунице, наставиће се застој у сарадњи, а МКТЈ – пре свега главна тужитељка Карла Дел Понте – интензивираће јавно етикетирање Београда због несарадње са Трибуналом. То ће довести до поновног ојачавања етикета из деведесетих година и периода стигматизације (пре свега „неизвршитељ међународних обавеза“), као и до утицаја на блокирање других интегративних процеса – дакле, до блокирања укупног процеса дестигматизације Србије.

Тек на јесен 2004. године доћи ће до одблокирања сарадње и то новом методом – наиме, власт ће успети да договори добровољне предаје највећег броја оптужених пред МКТЈ, чиме ће избећи непопуларна хапшења и изручења оптужених српских грађана. Они ће одлазити у Хаг у пратњи српских министара, уз новчану подршку државе њиховим породицама, те уз

¹³⁴ Ово изручење ће изазвати озбиљне трзавице, овога пута на релацији ЈСО – МУП (Влада), које неће успешно бити окончане и које ће допринети и стварању услова за атентат на Зорана Ђинђића марта 2003. године, који су извели управо припадници ЈСО у сарадњи са Земунским кланом.

¹³⁵ У питању је био спот „Црна овца“ у кампањи Либерала Србије, некадашње Нове демократије.

све гаранције државе, због којих ће неки бити пуштени и да се бране са слободе. Србија ће сарађивати и у размени докумената и информација о бегунцима који су ван Србије и о документима важним за саме процесе. Као последица овог таласа, МКТЈ ће дати позитивно мишљење о сарадњи Србије (иако ће се наглашавати да је неопходно ухапсити и Младића) и омогућити да Србија настави своје интегративне процесе и оствари важан напредак ка ЕУ добијањем Студије о изводљивости. Сама чињеница да ће одређени оптужени бити пуштени да се бране са слободе говориће о томе да је повећано поверење у Србију као земљу која сарађује, иако она неће добити степен поверења МКТЈ који су добили БиХ и Хрватска, а који је омогућио да се појединим оптуженима из ових земаља препусте одређена суђења, или да се осуђенима омогући да казну служе у матичној држави.

Након овог таласа, који ће довести до испоручивања највећег дела оптужених – али не и свих – уследиће велика пауза. Власти Србије ће 2006. године бити на корак од хапшења Ратка Младића, али ће он ипак успети да утекне органима, вероватно и због „рупа“ у самим органима безбедности. Због онога што је МКТЈ оценио као недовољну сарадњу Србије која би довела до привођења, пре свега, Ратка Младића, поново ће бити блокиран европски пут Србије и прекинути преговори о закључивању Споразума о стабилизацији и придруживању. Све ће то успорити дестигматизацију Србије. До велике промене ће доћи 31. маја 2007. године, када ће у заједничкој акцији МУП-а Србије и РС бити ухапшен генерал ВРС Здравко Толимир, који ће бити и изручен МКТЈ. Ово ће бити прво хапшење оптуженика након скоро четири године (у међувремену су се сви предавали добровољно), чиме ће друга Влада Војислава Коштунице ставити до знања да је спремна да оконча сарадњу са МКТЈ. То је довело до одблокирања процеса европских интеграција, па ће Србија најпре крајем 2007. године парафирати, а потом 2008. године и потписати Споразум о стабилизацији и придруживању. Ипак, како Младић још увек неће бити ухапшен, ступање на снагу Привременог трговинског споразума и ратификација ССП-а ће бити условљена окончањем сарадње са МКТЈ. У овом периоду, Србија ће, незадовољна пресудом против Насера Орића, започети и са директним контра-етикетирањем МКТЈ као необјективног суда, у коме нема правде за Србе. Ово етикетирање ће постојати и наредних година, нарочито при ослобађајућим пресудама Рамушу Харадинају (2010. и 2012. године) и Анти Готовини и Младену Маркачу (2012. године).

Последњих дана друге Владе Војислава Коштунице биће ухапшен Стојан Жупљин, а већина у Влади, који су чинили ДС и Г17+, изгласаће његово изручење МКТЈ, чиме ће сарадња бити одблокирана. Новоформирана влада Мирка Цветковића покушаће одмах по ступању на власт да уради што је више могуће на овом плану и да тако покаже да је Србија коренито промењена и „нормална“ земља, којој треба омогућити брзу интеграцију у ЕУ и коју не треба даље дискриминисати. Потпуно неочекивано, у Београду ће јула 2008. године бити ухапшен Радован Караџић, за кога чак ни МКТЈ није сумњао да се крије у Србији. Хапшење ратног председника Републике Српске изазваће велике нереде у Београду и сукобе између полиције и демонстраната предвођених опозиционом Српском радикалном странком, у којима ће stradати један грађанин. Овај потез биће од великог значаја за побољшање угледа Србије, па ће свакако допринети и томе да Србија добије одмрзавање Прелазног трговинског споразума и визну либерализацију наредне године, мада ће за то бити потребно и додатно уверавање да се чини све како би се ухапсио и Младић. Било како било – на пролеће 2011. године биће ухапшен и Ратко Младић, а на лето и последњи хашки оптуженик у бекству – некадашњи председник РСК Горан Хацић. Тиме ће Србија окончати своју сарадњу са Хашким трибуналом и послати поруку да је одговорна земља која извршава све своје обавезе, као и да су за злочине одговорни појединци, који су и кажњени, а не држава или народ. Ова друга порука била је важна за уклањање етикете „извршитељ ратних злочина“, а на томе да се

овакво уклањање управо добија кроз сарадњу са МКТЈ инсистирали су одређени актери у Србији, попут Бориса Тадића и Вука Драшковића.

Да је сарадња са МКТЈ била важан елемент дестигматизационе политике Србије, а у одређеним моментима и најважнији, истакли су и важни спољнополитички актери Србије од 2001. до 2011. године са којима су рађени интервјуи за потребе овог истраживања (Интервјуи 1, 2, 4, 5). Колико је стицање поверења и угледа путем сарадње са МКТЈ, односно избегавање нове изолације и кажњавања због несарадње било важно за све власти у Србији, сведочи чињеница да су били спремни да због извршења овог чина поднесу огромне политичке трошкове. Влада Србије је 2001. године Милошевића изручила без адекватне регулативе и тиме нарушила правни систем СРЈ и Србије, зарад добијања симпатија од споља. Ђинђићева влада је због испоручивања Бановића (и намере за испоручивањем још неких оптужених) дошла у сукоб са ЈСО, а тај сукоб ће премијера на крају коштати и главе. Оптужница против генерала Лукића довешће до огромних трзавица у остатку ДОС-а пред изборе 2003. године, као и до поделе око тога да ли треба наставити уопште сарадњу са МКТЈ. Подстицање на добровољну предају за време прве Владе Војислава Коштунице ризиковаће да антагонизује мањинску подршку његовој власти од стране СПС-а, док ће хапшење Толимира 2007. године, супротно претходним обећањима да неће бити хапшења, повећати ризик да Коштуница антагонизује део својих бирача због неиспуњавања обећања. Хапшење Карацића створиће велике уличне немире за нову Цветковићеву владу 2008. године. Упркос свему томе – сви поменути актери ће се одлучити да преузму на себе цену тих трошкова и да сарађују са МКТЈ, што је најбољи аргумент у прилог тврдњи да су свих актери били свесни важности овог елемента сарадње, као неопходног услова за међународну реинтеграцију и дестигматизацију државе.

Сарадња са Међународним судом правде

Сарадња са другим међународним судским институцијама такође је представљала прилику да Србија покаже како је сада поуздан и „нормалан“ актер међународних односа, а не више неко ко крши норме међународног права. Најважнији аспект ове сарадње био је однос са Међународним судом правде (МСП). Један од првих покушаја да Србија промени то како је други опажају у међународном друштву кроз овај аспект деловања била је иницијатива за повлачењем тужби БиХ и Хрватске против СРЈ, односно СРЈ против НАТО-а, као и сам чин повлачења контратужбе против БиХ. Овакво повлачење послало би поруку да је спорове могуће решити дипломатски и пријатељски, а не судским путем, те да је Србија постала актер који поново улива поверење. Такође, смањило би шансу за потврђивањем етикете „извршитеља геноцида“, јер би отпала у старту могућност да једна пресуда МСП утврди геноцид, и на тај начин помогла дестигматизацију Србије у овом домену. Међутим, ова иницијатива није уродила плодом, па су спорови са БиХ и Хрватском настављени, а против НАТО-а не, јер је утврђено да не постоји надлежност МСП.

Србија је морала да уложи много труда у одбрану по тужби БиХ. Чињеница да је МКТЈ у међувремену већ изрекао пресуде појединцима у којима је овај злочин окарактерисао као геноцид, представљала је претњу да и сама држава буде осуђена за геноцид пред МСП. Правни тим Србије је, стога, покушавао да обори тврдње о геноциду у Сребреници и у другим општинама БиХ, али и о одговорности Србије за догађаје у Сребреници. Пресудом МСП из 2007. године, констатовано је како у другим општинама БиХ (због којих је иницијално и поднета тужба 1993. године) није било геноцида, чиме су успешно релативизоване бројне етикете, настале нарочито у оквиру ГС УН, у периоду од 1992. до лета 1995. које су понашање Срба означавале као геноцидно, под премисом да је етничко чишћење један вид геноцида (ICJ 2007). Са друге стране, иста пресуда је потврдила да се у

општини Сребреница јула 1995. године догодио геноцид. Ово је представљало најчвршћи темељ за заговараче геноцидне етикете . Но, оно што је најважније - пресудом је констатовано како Србија није одговорна за геноцид у Сребреници, иако јесте одговорна што је пропустила да спречи и казни починиоце овог злочина, а на шта јој је била скренута и посебна пажња захтевом МСП из 1993. године (ICJ 2007).

Резултат овог спора био је, са једне стране, добар по Србију – потврђено је да она није одговорна за геноцид у Сребреници, те је на тај начин етикета „починитељ геноцида“ скинута са читаве државе, а такође је потврђено и да није било геноцида у другим деловима БиХ током рата. Са друге стране, сама чињеница да је потврђено постојање геноцида у Сребреници, за који су одговорни били високи званичници Републике Српске, те да је Србија прва држава на свету која је проглашена кривом у вези са неком тачком Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида (без обзира што није кажњена за само извршење овог злочина) представљала је одређени тег који ће учинити потпуну дестигматизацију у овом домену далеко тежом. Ипак, оно што је било добро за Србију јесте да суд није прописао никакву казну, већ само констатовао прекршај понашања Србије у овом аспекту. Србија ће у перспективи ову пресуду користити инструментално – истицаће део у коме се говори да она није одговорна за сам геноцид, али ће пропуштати да злочин у Сребреници квалификује као геноцид – као што је квалификован и у пресуди, те да напомене своју одговорност за спречавање да се овај немили догађај уопште и догоди, те да се казне његови починиоци. Оваква делимична употреба ове пресуде неће слати баш најјаснију поруку о томе да ли Србија поштује пресуде МСП и у којој мери, што свакако није најзгодније за коначни циљ дестигматизације.

Судски процес против Хрватске био је прилично другачији и од старта се знало да тужба Хрватске нема много шансе за успех, као што је није имала ни контратужба Србије из 2010. године. У пресуди из 2015. године, МСП је констатовао да ни Србија ни Хрватска нису починиле злочин геноцида деведесетих година једна према другој (ICJ 2015). У том смислу, Србији је овај пресуда била значајна за уклањање још једног слоја стигме у вези са етикетом геноцида, као и за покушај контрастигматизације Хрватске, о чему је било речи у претходном поглављу.

Поред тога, Србија је покушала да кроз МСП оспори независност Косова и да заустави талас признања једнострано проглашене независности. Одлука да се покуша са добијањем саветодавног мишљења слала је више порука које је требало да укажу на то да је Србија „нормалан“ актер у међународним односима и да је стога потребно потпуно је дестигматизовати. Прва је већ поменута чињеница да је Србија успехом да се овај предлог прихвати у ГС УН и мимо воље САД демонстрирала своју дипломатску моћ и утицај, нарочито у земљама Истока и Југа, али чак и у Европи, јер су и државе попут Уједињеног Краљевства биле уздржане, а не против. Друга и важнија јесте што је овај потез показао да Србија не жели да употребљава средства силе у својој политици, чак ни у овом случају који се тумачи као противправно одузимање дела територије, већ да се ослања на мирно решавање спорова. Наравно, Србија није ни могла оружаном да реши овај проблем у своју корист, али није морала ни експлицитно да одбаци ову могућност, као један фактор одвраћања за будућност. Ова чињеница, као и свесно користи везивање искључиво за међународно право као темељ одбране суверенитета у свим дипломатским интеракцијама (и одбацивање силе) указују на то да је ове реч о покушајима да се стратегијом компензације и чињењем додатних концесија у односу на оно што би државе уобичајено урадиле у оваквом контексту демонстрира „изузетна нормалност“ једне државе. Трећа и пратећа порука је била да је Србија сада актер који има поверења у институције и да ће своје проблеме решавати кроз њих, а не мимо њих, као што је био случај деведесетих година.

Србија се уздала да ће овакав потез допринети заустављању даљег кажњавања Србије признањем Косова, које је често пратило позивање на наслеђе 1999. године и страдање Албанаца под Милошевићем – односно, које је фактички спроведено као накнадна дискриминација још увек (делимично) стигматизоване Србије. У разговору са једним високим званичником из овог периода речено је да је први циљ био зауставити талас признања Косова барем привремено, а тек други добијање Саветодавног мишљења које би окарактерисало декларацију о независности као противну међународном праву (Интервју 4). Једноставно, иако се веровало да постоји могућност у позитивно решење овог спора, од почетка је постојала и свест да је овако постављено питање ризично – али другачије постављено питање, према речима поменутог званичника, не би могло да добије потребну већину у УН. Дакле, од почетка се рачунало на овај ризик, али се сматрало да је покретање поступка за саветодавно мишљење свакако политички корисно за Србију, јер шаље поруку о њеној поузданости и поруку трећим државама да сачекају одлуку МСП пре него што признају Косово, чиме се купује важно време и зауставља талас признања. Стога се може рећи да је одлука да се затражи саветодавно мишљење МСП била у великој мери руковођена и дестигматизационим циљевима, а не само вером да ће овакав потез одбранили суверенитет и територијални интегритет Србије у коначници.

Коначна одлука је била таква да је констатовано да једнострана декларација о независности није у супротности са међународним правом (ICJ 2010). Суд је, наиме, имао две опције како да приступи овом питању. Једна опција је била да тумачи његов шири смисао и да покуша да заправо адресира то да ли је Косово имало право на сецесију од Србије. Овакав приступ би више одговарао Србији. Иако постоје они који би и у овом случају заговарали ремедијалну сецесију као основ за независност Косова, било би далеко вероватније да би МСП по оваквом питању одговорио да Косово нема право на сецесију од Србије. Друга опција била је да се суд у одговору ограничи најуже могуће на питање, не тражећи његов шири смисао, те да одговори само на то да ли је конкретна декларација, као правни акт, супротна међународном праву. Већина судија у већу се определила за другу варијанту, што и није било неочекивано, јер Суд ретко отвара шира и компликована питања, ако није баш неопходно. У складу са поставком је добијен и поменути одговор да декларација као правни акт није забрањена неком нормом међународног права. Остало је, пак, нејасно да ли су њене последице (сецесија дела територије суверене државе) забрањене и да ли је признање ове сецесије легално.

Критичари унутар Србије су потенцијали како је било потребно тужити Међународном суду правде државе које су признале Косово и избећи поступак саветодавног мишљења. Међутим, ова опција, коју су заговарали кругови блиски Војиславу Коштуници, била је у старту одбачена од стране власти Демократске странке 2008. године из више разлога. Први је био скепса да ће суд донети одлуку која би Србији одговарала и која би рекла како државе немају неограничено право да призна било који ентитет као државу. Други је била бојазан да би тужење других држава, нарочито оних које су чланице ЕУ, могло да буде лоше по политичку репутацију Србије (Интервју 5). Ово је још један доказ да је и самим одабиром врсте употребе међународних судских институција Србија желела и да пошаље једну суштински дестигматизацијску поруку о својој конструктивности и неагресивност. Било како било, саветодавно мишљење је било такво да је Приштина дефинитивно могла да га тумачи као победу, али да је и Београд имао довољно простора да га протумачи као неутралну пресуду – пошто није одговорила на питање да ли је сецесија легална или не и тиме није признала легалност самог оцепљења.

Однос према праву на азил и избеглицама

Посебну важност за дестигматизацију Србије имало је понашање у мигрантској кризи 2015. године. Наиме, масован прилив избеглица на територију ЕУ са Блиског истока и са севера Африке довео је до потпуног колапса система ЕУ у овој области и до избијања велике кризе. Са једне стране, неке државе ЕУ, као што су Мађарска и друге државе Централне Европе, ставиле су у први план свој суверенитет и жељу да сопствену територију заштите од доласка избеглица/миграната позивањем на Даблински механизам ЕУ, који је предвиђао да ове групе људи остану у првој земљи ЕУ у коју су ушли и да се ту разматра њихов захтев за азил, а не да наставе даље у правцу земље у којој највише желе да предају захтев за азил. Ове државе су решиле да затворе и милитаризују своје границе како би спречиле илегалан прелазак миграната, а предводник у оваквом поступању била је управо Мађарска. Са друге стране одређене државе језгра ЕУ – а пре свега Немачка – прихватиле су долазак ове категорије у њихову државу и сматрале да је потребно избеглицама и мигрантима омогућити слободно кретање. Оне су тумачиле да се тако најбоље доприноси циљу правних норми које регулишу статус избеглица и тражилаца азила, а то је заштита права ове групе, која не би била адекватна ако би се инсистирало на њиховом останку у преоптерећеним државама првог уласка. Немачка је тежила да прихвати све у склопу „прве помоћи“, уз проналазак адекватног модела сразмерне расподеле свих азиланата по државама ЕУ. Она је, дакле, приоритизовала људска права ове угрожене категорије у односу на суверенитет и друге норме које су приоритизовале скептичне државе у страху од тога да им миграције могу угрозити националну безбедност.

Србија се, тако, током 2015. године нашла између две ватре и одабрала је сврставање уз Немачку. Крајем лета 2015. године, Мађарска је почела да затвара своје границе за улазак миграната и да поставља жичану ограду на граничној линији са Србијом и другим земљама. У наредним месецима, границе су почеле да затварају и да постављају жице и друге земље на рути, међу којима су и Аустрија, Словенија и Хрватска. Србија је одабрала да не затвори своје границе и да се тиме сврста на страну Немачке и приступа који фаворизује хуманитарну димензију и људска права у односу на све друге изазове које са собом носи масовна миграција. Тиме је Србија фактички омогућила пролазак великом броју миграната ка државама ЕУ које нису биле вољне да их приме (као што је Хрватска) и даље ка Немачкој. Укупно је током 2015. и прва три месеца 2016. године кроз Србију прошло преко 650.000 миграната (А. Pavlović 2016, 60). Премијер Вучић изјавио како би му било драго да неким од миграната Србија постане нова отаџбина, те послао поруке о спремности Србије да учествује и у прихватању одређеног броја избеглица, што су неке земље саме ЕУ из централне Европе децидно одбијале (А. Pavlović 2016, 60). Србија је, дакле, и на овај начин подржала немачки приступ и послала поруку да жели максимално да помогне унесрећеним људима који су пролазили кроз Србију на путу ка бољем и безбеднијем животу.

Србија је оставила утисак и државе која се хуманије опходи према самим мигрантима док су они у њеној земљи. Мађарска полиција била је прилично оштра према покушајима миграната да се докопају њихове територије, а један од највиралнијих видео записа у том периоду постао је снимак у коме мађарска новинарска блиска једном десничарском покрету шутира мигранте који беже од полиције. Недуго након тога, на граничном прелазу Србије и Мађарске репортери су забележили и групу миграната која је, незадовољна лошим третманом од стране Мађара, гласно узвикивала „Србија, Србија“! Почетком септембра, читав континент је обишла слика полицајца Републике Србије како мази сиријског дечака у прихватном центру у Прешеви (Tanjug 2015e). Ова слика је постала вирална и постала је симбол хуманог односа органа једне државе према унесрећенима. Србија је настојала да обезбеди што бољу слику о третману миграната у Србији и да покаже како су они пожељни и како се третирају достојанствено. На овај начин, Србија је хтела да покаже како се и у третману на терену разликује од других европских држава и како према мигрантима поступа

хумано и раширених руку. Најбољи доказ да сви ови поступци Србије нису почињени искључиво из алтруистизма, већ и са циљем дестигматизације, јесте изузетно интензивно искоришћавање и наглашавање свих ових потеза у обраћањима српских државника усмереним према јавности (нарочито спољној). Примера ради, поступак полицајца у Прешеви је искоришћен од стране Министарства унутрашњих послова за упућивање поруке да је то парадигма односа српске полиције према мигрантима, који је „нормалан, људски и пристојан“ (Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije 2015a). Читав приступ државних органа и порука коју су хтели да пошаљу може се сумирати у изјави Александра Вучића да је Србија поступала у кризи „европскије од многих држава ЕУ“ (А. Pavlović 2016, 59). Идеја је била да се спољној јавности скрене пажња да Србија не само да више није отпадник у погледу поштовања људских права и хуманости према угроженима – него је сада натпросечна у овом погледу и боља од великог броја оних који је евалуирају!

Солидарност са државама ЕУ и жеља да се помогне у решавању кризе максималним напорима нарочито је истицана у званичним посетама другим државама. Тако је Вучић приликом састанка са канцеларком Меркел у Берлину нагласио како Србија као европска земља жели да „понесе свој део одговорности“, посебно истакавши хумани третман избеглица од стране српских институција које су први које их „регистрају и пружају медицинску помоћ“ овим лицима, иако им Србија није прва земља уласка (Tanjug 2015a). Вучић је обилазио и мигранте у Србији и слао поруку да ће он урадити све како би се они „осећали сигурно“ (Rujević 2016).¹³⁶ Ова порука је послата превасходно Немачкој и институцијама ЕУ, али и читавом међународном друштву. Сврха поруке о Србији као пожртвованој, хуманој и брижној према избеглицама било је уклањање етикете о Србији као „кршитељу људских права“ и свих за њу везаних стереотипа. Порука да је Србија солидарна према свом окружењу требало је да демонстрира њену кооперативност и сруши стереотипе базиране на етикетама које су карактерисале Србију као агресивну отпадничку државу. Такође, тежило се и слању поруке да је Србија оваква и зато што сама има искуство великог броја избеглица из деведесетих година, чиме се тежило да се спољној јавности скрене пажња и на то да су Србија и српски народ били и жртве током деведесетих година, а не само кривци.

Овакво понашање Србије дало је изузетне резултате. Јавне похвале за понашање Србије у кризи стигле су од Ангеле Меркел, али и од других политичких актера, као што је некадашњи француски председник Никола Саркози (I.J.M. 2015). Ангела Меркел је изузетно интензивирала контакте са српским руководством, чиме је послала поруку да је Србија изузетно пожељан и поуздан партнер, која је имала дестигматизујући одјек (Tanjug 2015a). Похвале су стизале и из важних глобалних (де)стигматизационих форума. Високи комесар УН за избеглице Антонио Гутереш (који ће убрзо постати генерални секретар УН) посетиће Београд на јесен 2015. године и јавно похвалити деловање Србије у кризи (Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije 2015b). Веома конструктивна улога Србије у мигрантској кризи биће посебно наглашена и у извештајима Европске комисије о напретку Србије за 2015. и 2016. годину. Коначно, најбољи показатељ промене приступа Србији у политичком смислу услед оваквих потеза био је изузетан притисак на Хрватску да уклони рестриктивне економске мере према Србији, које је увела незадовољна управо српском политиком „отворених врата“ која је омогућавала лак пролазак избеглицама ка Хрватској кроз Србију. Од државе која је начелно била перципирана као агресивна према суседима и којој су

¹³⁶ Ову поруку им је председник упутио у директном сусрету, као и путем свог Твитер налога: https://twitter.com/avucic/status/633935425296429056?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed&ref_url=https%3A%2F%2F

константно слате поруке да је потребно да делује суздржано – Србија је дошла до тога да јој у заштиту стану кључне државе чланице ЕУ, као што је Немачка, за коју се перципирало да је традиционално наклоњена Хрватској у региону још од деведесетих година. Ова чињеница је слала представљала важну поруку свим осталим члановима међународног друштва о томе да се Србија потпуно „нормализовала“.

Поред важних страних државника и међународних тела, деловање Србије ће посебно похвалити и страни медији. Један од најиндикативнијих примера о томе колико је овакво поступање било значајно јесте текст угледног магазина Политико (*Politico*) насловљен „Чекај, Срби су сада добри момци?“ (*Wait, the Serbs are now the good guys*), у коме се хвале напори државе, цивилног сектора и појединаца у Србији у решавању избегличке кризе, а уједно се истиче и велика разлика Србије у овом погледу у односу на Мађарску, Хрватску и бројне друге државе које нису отворене према мигрантима (Macdowall 2015). Велики број западних медија преносио је исте овакве поруке, представљајући Србију као државу „за пример“ у овој ситуацији. Србија је у бројним западним медијима постала пример „како се даје добродошлица избеглицама“, са доминантом сликом српског полицајца (за кога је Србија додатно нагласила и његову албанску националност, као пример интегрисаности националних мањина у српски систем) како грли сиријског дечака. Оваква слика била је директан контраст у односу на слике мађарске новинарке која шутира мигранте на свом радном задатку. Свему томе је допринела и општа атмосфера добродошлице према мигрантима у Србији, коју су светски медији преносили, а која је, како то добро примећује Митић, настала након позитивног медијског уоквиравања и интензивног деловања власти у правцу буђења емпатије код свих група према овој категорији (Mitić 2018). Све ово је нарочито важно ако се узме у обзир улога страних медија као актера који су доприносили стигматизацији Србије током деведесетих година 20. века, те се може рећи да су овакве поруке биле и од изузетне важности за дестигматизацију Србије.

Србија је, како то добро истиче Александар Павловић, искористила прилику да, без претерано великих трошкова, пошаље изузетно позитивну поруку кључним земљама ЕУ (А. Pavlović 2016). Међутим, иако су чак и немачки медији прогласили Вучића због ови потеза „немачким одликашем“ (Rujević 2016) - ова порука није била усмерена само према Немачкој и другим кључним земљама ЕУ, већ и према целокупном „друштву нормалних“. Наиме, ниједна земља, било да је самостално спроводила овакве мере или не, није могла јавно да каже како је то што Србија ради лоше. Напротив, одјек оваквих потеза био је позитиван свуда фактички без изузетка. Једноставно, без обзира да ли и сам жели да је примени, или не – нико не може приговорити туђој алтруистичности. Чак ни Мађарска није нарочито негативно коментарисала овакве потезе Србије, иако није скривала срцбу према деловању Немачке, коју је сматрала одговорном за хаос који је настао у кризи. Једини изузетак од овог правила јесте Хрватска. Наиме, хрватски политичари, па и већина медија, нису имали разумевања за српску политику у овом периоду и у њој су видели и елементе недобросуседског деловања према Хрватској. Порука тадашњег хрватског премијера Милановића српском премијеру Вучићу да „шара мало“ (иначе, алузија на један расистички виц) и да шаље мигранте према мађарској (А. Pavlović 2016, 60), као и касније оштре економске мере Хрватске према Србији које су довеле до својеврсног новог „Царинског рата“, показале су да је Хрватска кивна на овакве потезе Србије. Треба поменути и да се из оваквог закувавања односа са Хрватском, као и одређеног (мада много мањег) подизања тензија у односима са Мађарском, види да је и Србија ипак имала некакве потенцијалне трошкове од оваквог поступања. Обе државе су биле важне за Србију, и из билатералног, али и из дестигматизационог угла, као и ради перспективе чланства у ЕУ. Србија је, ипак, верујући у снагу позитивне поруке коју ће послати о себи, као и у подршку Немачке, вероватно сматрала да су овакви трошкови подношљиви и да је могуће упустити се у овакав

ризик, притом улажући и посебне напоре да не антагонизује своје изузетно блиске односе са Мађарском. Све ово говори у прилог томе колико је дестигматизација била важан циљ за Србију.

Може се рећи да је овакво поступање Србије представљало један од најуспешнијих елемената спољнополитичког деловања у циљу дестигматизације Србије. Чињеница да су у Србији постојали протести против миграната у првим годинама 2010их је потпуно заборављена, као и критике које је за поступање полиције према мигрантима још колико почетком 2015. године упућивао Хјуман рајтс воч (Human Rights Watch 2015), остале су потпуно занемарене и заборављене. Чак ни критике за недовољну институционализованост система азила и миграција које је упућивала Европска комисија у извештајима о напретку нису добијале много простора у медијима, у односу на све похвале које су стизале за понашање Србије. Србија је ово користила и у наредним годинама, када је врхунац кризе опао. Најбољи пример јесте посета председника Вучића једној породици из Авганистана током 2017. године, када не само да је понудио овој породици држављанство и изразио жељу да ће остати у Србији, већ је рекао и како сматра да би најмлађи члан ове породице могао да буде 10. или 11. председник Србије (Nikolić 2017). Овакав потез, у тренутку када су миграције секуритизоване као претња по социјеталну безбедност у великом броју држава ЕУ, био је веома продоран и наставио је да шаље поруку да је Србија боља у односу према мигрантима и отворенија за странце него што је то већина осталих европских држава.

Треба напоменути и да је поступање Србије у овој ситуацији више од показивања да се поштује међународно право. Због тога је постојала дилема да ли уопште сврстати овај елемент у ширу категорију „однос према међународном праву“, јер су се овде слале не само поруке поштовања међународних правних норми и испуњавања сопствених обавеза, већ и солидарности и хуманости. Због тога, као и због изузетне политичке релевантности овог процеса, постојала је могућност и да овај елемент буде издвојен као засебан вид дестигматизационог деловања. Ипак, имајући у виду да је основна и кључна порука Србије била да ће приоритизовати људска права угрожене групе у односу на било који други аспект, те на тај начин најповољније могуће по мигранте који се налазе у Србији тумачити право на азил и избегличко право, оваква категоризација ипак делује најприроднија, како се не би непотребно стварале додатне издвојене категорије. Србија се показала као шампион поштовања међународних норми донетих са циљем заштите људских права једне угрожене групе, па је чак чинила и више него што је морала у датим тренуцима.

4.4. Успех и домети политике дестигматизације

Несумњиво је да су дестигматизацијски напори на различитим позорницама, који су представљени у претходном поглављу, дали одређене резултате. Ако се упореди ситуација са почетка 2001. године, Србија је несумњиво успела да се до 2018. године ослободи у доброј мери дискриминације у међународном друштву, те да поврати статус који јој је био одузет за време деведесетих година. Ови успеси су махом остварени већ у првим годинама након промене режима, па се Србија брзо реинтегрисала у међународне организације, а економске и дипломатске санкције и други облици дискриминације Србије су и дефинитивно укинута. Србија је успела да оствари и виши статус од оног који је поседовала уласком у Савет Европе и Партнерство за мир током прве деценије 21. века, као и одређеним напретком на путу евроинтеграција. Важан елемент за грађане свакако је било и укидање визног режима од стране земаља Шенгенске зоне. Ипак, домети дестигматизације и у овом домену нису били потпуни. Србија још увек није успела да постане чланица ЕУ, упркос јасно израженој жељи, те да тиме потврди кроз овај статус да је несумњиво прихваћена у свом региону као једнак актер и пожељан партнер. Што је још важније, добар део чланица међународног друштва је од 2008. године започео са новом праксом дискриминације Србије, кроз признање једнострано

проглашене независности њене јужне покрајине, иако се Србија трудила да домашај овакве дискриминације ограничи. Због тога се може рећи да је успех у уклањању ових најоштријих елемената стигме био само делимично успешан, а не потпун и апсолутан.

У погледу уклањања других елемената стигме, успех је био још и мањи. Несумњиво су постигнути одређени успеси и у погледу уклањања одређених радикалних елемената издвајања, попут укидања копнене зоне безбедности још 2001. године, те каснијег укидања ваздушне зоне безбедности 2015. године. Напредовање на пољу евроинтеграција такође се може тумачити и као напредак у једном посебном процесу издвајања и надгледања. Но, механизми издвајања Србије махом су остали на снази и током 21. века. Примера ради, Мисија ОЕБС-а у Србији и даље постоји, што је знак да и даље постоје отворена питања у домену демократије, владавине права, људских и мањинских права, за које се сматра да је потребан посебан надзор и помоћ у њиховом уклањању од стране ОЕБС-а. Такође, привремени режим издвајања Косова из ефективног вршења власти од стране Србије и стављања под међународну управу и управу „привремених институција самоуправе“ није ни у једном тренутку био доведен у питање на начин који би вратио ефективну контролу Србије над територијом барем у неком домену. Ни ограничена група припадника снага безбедности, која се могла по резолуцији 1244 вратити на Косово да обавља одређене функције, није се никада вратила на територију покрајине. Напротив – признањем привремених институција самоуправе као институција независне државе, велики број утицајних чланова међународног друштва прихватио је прерастање издвајања у дискриминацију Србије. Но, треба напоменути да је оваква мера далеко од општеприхваћене, јер око половине држава не признаје независност Косова. Ситуација се у овом аспекту побољшала од почетка кампање за полачење признања Косова 2017. године. Дакле, постојао је одређени успех у превазилажењу елемената издвајања као вида стигме, али је он био умерен и ограничен, те мањи него у уклањању елемената отворене дискриминације.

У погледу успеха у уклањању стереотипа и етикета је нешто теже дати процене. Несумњиво је да су одређене етикете уклоњене, јер више није постојала пракса етикетирања Србије у овим телима по највећем броју основа. Интензивно етикетирање је настављено само по основу неиспуњавања међународних обавеза, односно несарадње са МКТЈ, а оно ће дефинитивно бити обустављено након 2011. године (уз благи изузетак етикетирања због неиспоручивања радикала оптужених за непоштовање суда, попут Вјерице Радете). Такође, повремено је Србија етикетирана и као актер који је неопходно да превазиђе проблеме у вези са наслеђем ратних злочина и суочи се са прошлошћу, али и то све мање интензивно са протоком времена. Етикета геноцида је пресудом МСП-а из 2007. године, са једне стране, одбачена у смислу директне одговорности Србије за њено извршење, али је и неспорно залепљена у контексту одговорности за неспречавање и некажњавање починилаца. Но, Србија је успела да спречи одређене додатне покушаје етикетирања по овом основу, као што је био британски предлог резолуције из 2015. године. Етикета кршитеља људских и мањинских права је такође највећој мери уклоњена, чему су помогле унутрашње реформе, као и управљање мигрантском кризом. Демократске реформе, економска консолидација, унапређивање права ЛГБТ популације – све су ово ствари које су осцилирале током година које изучавамо, али које имају генерални тренд напретка и у том смислу су несумњиво допринеле уклањању негативних етикета и стереотипа о Србији. Изузетак представљају проблеми у стању демократије и слободе у Србији од 2014. године, на које указују и експертске агенције, али и ЕУ у својим годишњим извештајима о Србији. Етикета агресивности према суседима била је на свом минимуму и готово потпуно уклоњена почетком друге деценије 21. века, захваљујући изузетно успешном игрању улоге „доброг суседа“ у односима са Хрватском и БиХ, као и компромисним потезима у погледу косовског питања. Од 2015. године ће на овом плану дошло до прекида у напретку, али ће истовремено

додатна попустљивост у косовском питању компензовати ове проблеме. Имајући све наведено на уму, може се рећи да је већина етикета делимично уклоњена из текстова у кључним стигматизацијским форумима – али да су одређене ублажене етикете и даље остале активне. Пратећи стереотипи присутни у ширем дискурсу о Србији на глобалном пољу, иако ублажени, дефинитивно нису потпуно ишчезли.

Када се узме у обзир наступ на свим анализираним позорницама, стиче се утисак да је деловање на позорници односа са покретачима стигматизације било ограниченог домета, односно да јесте дало одређене резултате. Ипак, ови резултати нису били кључни, као што је било, примера ради, приближавање са САД и државама западне Европе за бржу (делимичну) дестигматизацију Немачке или Јапана након Другог светског рата. У овом погледу, очигледно је да је ограничавајући фактор била перцепција геополитичког контекста – да је Србија била важна Западу из ове призме, као што су били Јапан и Немачка за запречавање Совјетског Савеза, лакше и брже би били уклоњени одређени елементи стигме. Позорница односа са противницима стигматизације коришћена је умешно, али су њени резултати ипак били ограничени, јер није дошло до револуционарног преокрета у расподели моћи, који би омогућили такав радикални трансфер. Позорница односа са другим актерима релевантним за дестигматизацију била је коришћена као додатни фактор, а нарочито важни у овом домену били су односи са Албанијом, који су допринели уклањању етикете агресивности према суседима. На мултилатералној сцени, у домену односа према међународном праву и међународним организацијама, Србија је пружила доста напора и остварила одређене солидне резултате, али је кашњење у сарадњи са МКТЈ и релативни неуспех гледе саветодавног мишљења МСП о Косову из 2010. године дефинитивно покварио релативно солидан утисак у овом домену. Ипак, деловање на овој позорници јесте на концу допринело уклањању етикете кршитеља међународних обавеза, као и пратећих виших нивоа стигматизације Србије због несарадње са МКТЈ. Најуспешније играње улоге узорне и добре европске државе дешавало се током мигрантске кризе 2015. године.

Суштински делује да су највећи ефекти за дестигматизацију остварени управо кроз деловање Србије на позорници односа са бившим непријатељима. Резултати у овом погледу су већ приказани детаљније на крају сваке фазе. Суштински, кроз овакво деловање Србија јесте успела да напредује у уклањању доброг дела стигме која јој је наметнута деведесетих година. Ипак, показало се да на овом пољу постоје бројни изазови, те да није било могуће потпуно се дестигматизовати кроз деловање на овој позорници. Превише компромисни приступ отворио би, из угла српских одлучилаца, нове безбедносне претње, те су због тога они тежили да балансирају компромисне и негацијске стратегије. Због тога је деловању на овој позорници фалио кумулативно већи успех на другим позорницама, а нарочито на позорници односа са покретачима стигматизације. Ова позорница је, уз позорницу односа са бившим непријатељима, кључна и најважнија за остваривање циља дестигматизације.

Све у свему, Србија је успела да уклони већи део стигме – али не и читаву стигму. Још једном се показало како је стигма прилично трајан вид стратификације у међународном друштву, кога је тешко ослободити се и тиме поправити свој положај. Због тога је потпуна дестигматизација и даље један од циљева у спољној политици Србије. Једно од питања које се отвара јесте да ли је Србија могла да учини више на ове две позорнице. Критичке оцене у овом погледу су већ изношене током рада и одговор је несумњиво такав да је било могуће урадити више – али је питање колико више и да ли би и ти додатни напори заиста довели до потпуне дестигматизације Србије. Но, како је одговор на ово питање изузетно захтеван, а како то није суштина теме овог рада, овде неће бити изнета било каква коначна тврдња с тим у вези, већ ће то бити остављено за наредне радове. Делује, пак, да је у датим околностима за Србију било готово немогуће да потпуно превазиђе стигму, те да ће за такав исход бити потребан додатни проток времена и додатне промене међународних околности.

5. Закључак

Стигматизација држава је један од најмоћнијих и најтрајнијих облика стратификације у међународном друштву. Свесне да их стигма онемогућава да у међународним односима уживају једнак положај и третман као остале државе, стигматизоване државе стога настоје да се тог терета што брже и ефикасније ослободе. Користећи сваку погодну прилику да убеду међународну публику да су спремне за улогу „нормалног“ и равноправног партнера, стигматизоване државе прибегавају различитим стратегијама дестигматизације. Иако дестигматизација постаје један од њихових кључних спољнополитичких циљева, она није увек у сагласју са потребама и циљевима очувања безбедности у међународним односима, због чега стигматизоване државе неретко долазе у „дестигматизацијску дилему“. Покушавајући да је разреше на најбољи начин, државе непрестано прилагођавају своје спољнополитичко понашање према међународним актерима који су од кључне важности како за њихову дестигматизацију, тако и за њихову безбедност. Док су велике силе незаобилазни чинилац у спољнополитичком деловању свих држава, кључни односи за успешно ослобађање од стигме и очување безбедности стигматизованих држава су преваходно односи са бившим непријатељима. Као позорница на којој су заиграле улогу „девијантног“, односи са бившим непријатељима постају кључна сцена за доказивање „нормализације“ и одбацивање костима стигме.

Кључно истраживачко питање овог рада јесте зашто државе паралелно примењују различите, чак и контрадикторне стратегије дестигматизације у односу према бившим непријатељима. Како теоријска литература не нуди адекватан одговор, у раду је развијен модел дестигматизацијске дилеме, чији је циљ теоријско објашњавање оваквог понашања држава. Модел „дестигматизацијске дилеме“ комбинује компатибилне поставке социолошког симболичког интеракционизма и копенхашке школе студија безбедности са социјалним конструктивизмом у међународним односима и спољној политици. Као један од парадигматских случајева држава које теже дестигматизацији, те које у односу према бившим непријатељима примењују паралелно различите, па чак и контрадикторне стратегије дестигматизације, Република Србија је погодан пример за проверу. Додатну важност истраживању овог случаја даје и чињеница да бројни аспекти дестигматизацијског деловања Републике Србије у њеној спољној политици од 2001. до 2018. године до сада нису изучавани.

Општа хипотеза овог рада је да ће држава која са својим непријатељима није у стању отвореног сукоба, али ни у безбедносној заједници, паралелно примењивати и компромисне и негацијске стратегије дестигматизације како би решила своју „дестигматизацијску

дилему“. Дестигматизацијска дилема представља бојазан државе да компромисне стратегије које воде њеној бржој дестигматизацији уједно и умањују њену безбедност у односима са бившим непријатељима. Она је последица паралелне тежње и ка што бржој дестигматизацији (која државу усмерава ка употреби компромисних стратегија) и ка очувању безбедности (која државу усмерава ка употреби негацијских стратегија). Што је перцепција претње у односу са бившим непријатељем ближа полу безбедносне заједнице, то ће „дестигматизацијска дилема“ бити мања и стога ће компромисне стратегије бити употребљаване више него негацијске. Са друге стране, што је перцепција ближа отвореном непријатељству и могућем рату, страх од могућих негативних последица компромисних стратегија ће расти и стога ће употреба компромисних стратегија опадати, а употреба негацијских стратегија се повећавати. Кроз студију случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године је потврђена општа хипотеза овог рада. То је учињено кроз потврђивање валидности седам посебних хипотеза, које детаљније објашњавају логику овог модела.

На примеру Србије је потврђена валидност прве посебне хипотезе, која каже како су односи са бившим непријатељима „позорница“ за дестигматизацију држава које су стигматизоване због својих „девијантности“ у односу према овим актерима. Спољна политика Србије и однос према бившим непријатељима од 2001. године не може се адекватно анализирати и објаснити без узимања у обзир ове димензије. Србија у овоме није изузетак, па би и одабир бројних других случаја, попут Хрватске или Црне Горе након 2000. године, или Немачке након 1949. године, указао на важност ове позорнице. Наравно, то не значи да неће бити држава које ће ову позицију занемарити и покушати да се дестигматизују на други начин – али ће тиме пропустити прилику за деловање на једној од кључних позорница, која се и на примеру Србије показала као веома важна.

Кроз пример Србије је потврђена је и друга појединачна хипотеза - да ће стигматизоване државе које поставе дестигматизацију као свој приоритет бити спремне да због остваривања овог циља прихвате и одређене материјалне губитке, као и ризике у домену безбедности. Србија је била спремна на овакве уступке на свим анализираним позорницама, а посебно на позорници односа са бившим непријатељима. Ова хипотеза није била новум овог рада, већ више полазна претпоставка која је преузета из постојеће теоријске литературе, те која је потврђена и у другим случајевима. Но, додатна вредност овог случаја чини што је показано да ова тврдња важи и за односе са бившим непријатељима, односно да ће држава која тежи дестигматизацији бити спремна на одређене компромисе и у овом аспекту своје спољне политике, како би успешно одиграла своју улогу и показала да је „нормалан“, „конструктиван“ и „узоран“ члан међународног друштва.

Четврта и пета посебна хипотеза такође су потврђене на примеру Србије. Интервјуисани актери потврдили су да су били у дилеми колико далеко да иду у уступцима према бившим непријатељима, како то не би имало безбедносне реперкусије по државу у отвореним питањима, што је евидентно и у њиховим бројним изјавама које су анализирани. Поред тога, потврђено је да су ову дилему покушавали да реше паралелном применом различитих стратегија у односу према бившим непријатељима. Србија је свесно бирала (на први поглед неконзистентну) паралелну примену стратегија које се базирају на логици компромиса, са једне стране, и на логици негације, са друге стране. Србија је тако покушала да у исто време и пошаље дестигматизацијску поруку са позорнице односа са бившим непријатељима, али и да очува своју безбедност и не ослаби свој положај у отвореним питањима у односу са овим актерима, тим што би потпуно признала сопствену одговорност.

Анализа три издвојена случаја деловања Србије на позорници односа према бившим непријатељима начелно је потврдила и шесту посебну хипотезу. У ситуацијама када су се односи посматрали као партнерски, односно када су били ближи позитивном полу достизања

безбедносне заједнице, Србија је интензивније употребљавала компромисне стратегије. То је било приметно у одређеним периодима приближавања са Хрватском (од 2003. до 2007. и нарочито од 2010. до 2012. године) и са БиХ (од 2003. до 2005. године и од 2010. до 2015. године), када су примењиване и стратегија признања стигме, и стратегија камуфлаже и компензације. Са друге стране, перцепција односа са косовским Албанцима никада није достигла стадијум партнерских, па због тога никада није ни примењена стратегија признања стигме. Међутим, што су односи у пољу ривалских били ближи превазилажењу проблема, а даљи од непријатељства, то је Београд интензивније примењивао компромисну стратегију камуфлаже и компензације (од 2001. до 2004. и нарочито од 2010. до 2015. године). Такође, потврђено је и да је у овим периодима релативно опао интензитет употребе негацијских стратегија, а негацијска стратегија стигматизације бившег непријатеља није ни у једном тренутку била употребљена у свом правом облику, све док је перцепција односа била у категорији партнерских.

Кроз праћење процеса у три поменута случаја потврђена је и седма посебна хипотеза. Показало се да је Србија у фазама у којима су односи са бившим непријатељима били ближи негативном полу, односно у зони ривалских, интензивније употребљавала негацијске стратегије. То је био случај у односима са Хрватском и БиХ у одређеним фазама, као и континуирано у политици према косовским Албанцима током 2010. године. Са друге стране, мање су интензивно употребљаване компромисне стратегије, иако то не значи да их није било – напротив, стратегија камуфлаже и компензације је употребљавана све време. Ипак, овде је потребно напоменути да је ова хипотеза само делимично потврђена. Наиме, претпоставка да стратегија признања стигме неће бити употребљавана у овој фази делимично је нарушена. Показало се да је Србија употребљавала признање стигме у тренутку када односи са Хрватском нису били партнерски (почетком 2013. године), али само у ограниченом контексту правосудног спора са Хрватском, као вид делимичног признања одговорности, зарад ојачавања сопственог аргумента. С тим у вези, може се констатовати да овај изузетак ипак не нарушава основну логику модела и претпоставку да је употреба ове стратегије изузетак у ривалским односима. Такође, треба напоменути и да у својој спољној политици према БиХ од 2005. до 2009. године Србија није употребљавала стратегију стигматизације бившег непријатеља у чистом облику, већ само у траговима, иако су односи били у пољу ривалских. Међутим, треба напоменути да су у оба поменута случаја односи били на самој граници перцепције партнерских и ривалских. То показује да је и у пољу ривалских односа битна релативна удаљеност од партнерских и непријатељских односа, те да ће од тога зависити и степен употребе стратегије стигматизације бившег непријатеља, која се не употребљава када односи постану партнерски или пријатељски.

На основу ове разлике која постоји у релативној близини различитим половима у оквиру поменутих категорија, можемо констатовати да је индиректно потврђена и трећа посебна хипотеза. Недостатак одабраних случајева у вези са овом хипотезом јесте што није постојала ниједна ситуација отвореног непријатељства и активног сукоба (иако је била близу у односима Београда и Приштине у одређеним периодима), те што није остварена безбедносна заједница ни са једним од бивших непријатеља. Ипак, чињеница да је и у примерима политике према Хрватској и БиХ показано да релативна блискост или удаљеност овим половима у оквиру исте категорије (ривалских или партнерских односа) прави разлику у погледу интензитета употребе стратегије, говори у прилог томе да је начелна логика ове хипотезе тачна. То се нарочито потврђује у случају односа са косовским Албанцима, где односима никада нису прешли у категорију партнерских, али се у периодима када су били ближе тој категорији (2001-2004. и 2010-2015. године) далеко више употребљавала компромисна стратегија камуфлаже и компензације, него у периодима на ивици конфронтације (2004-2007. и нарочито 2008-2010, а донекле и 2016-2018. године), када је ова

стратегича употребљавана мање интензивно, а понекад чак и занемарљиво мало. Све то показује да су начелне претпоставке о томе да би прелазак у потпуну зону непријатељства довео до престанка примене компромисних стратегија, а прелазак у зону пријатељства довео до престанка примене негацијских стратегија, у основној логици тачне, иако би било потребно додатно их тестирати их на одговарајућим примерима.

Рад пружа научни допринос кроз оригинални научни модел који објашњава зашто државе бирају одређене стратегије дестигматизације у односу према својим бившим непријатељима. Ово је и први модел који нуди теоријско разматрање односа са бившим непријатељима, са једне стране, и дестигматизације као генералног циља спољне политике, са друге стране. Поред овог кључног теоријског доприноса, рад је пружио и већи број мањих научних доприноса. Први јесте спајање различитих компатибилних теоријских праваца и теоретизација повезаности процеса секуритизације и стигматизације, која могу бити од велике користи и за даља истраживања стигматизације у међународним односима, као и секрутирзације у домену међународне безбедности. Допринос представља и развијена оригинална матрица за анализу процеса дестигматизације на различитим позорницама. Такође, у овом раду се први пут теоријски издваја и објашњава стигматизација бивших непријатеља као посебна стратегија дестигматизације, а врши се и нова класификација стратегија спољне политике са аспекта логике деловања стратегија на компромисне и негацијске. Додатно, у раду се операционализују и потпроцеси у оквиру стигматизације и разрађује теоријско-методолошки инструментариј за истраживање ових процеса у међународним односима и спољној политици. Коначно, кроз темељну дескрипцију случаја Србије, овај рад је поставио темељ за даља истраживања стигматизације и дестигматизације ове државе.

Будућа истраживања у овом домену могла би да се усмере на бројна додатна теоријска, емпиријска и методолошка питања која је овај рад адресирао или отворио. Од суштинске теоријске релевантности јесте даљи рад на утврђивању фактора који усмеравају одабира стратегија дестигматизације и на другим позорницама, а не само на позорници односа према бившим непријатељима. У том погледу, модел дестигматизацијске дилеме може бити веома корисна полазна основа, која касније може бити надограђивана и прилагођавана другим позорницама. Такође, теоретизација упоредне важности различитих позорница за дестигматизацију држава, те образаца у зависности од којих се релативна важност ових позорница мења једна је од тема која дефинитивно завређује пажњу у даљим истраживањима. У раду је адресиран и феномен дељених стигми, у којима дестигматизација једног актера може довести до повећања стигме код другог актера, који дефинитивно завређује даљу теоретизацију у спољној политици и међународним односима. На трагу оваквог приступа, у будућим истраживањима би било добро усмерити се и на стигму као вид стратификације на регионалном нивоу, што би могла бити изузетно корисна допуна теорији регионалног безбедносног комплекса. Такође, постоји још читав низ отворених питања у вези са међусобном динамиком стигматизације и секуритизације које је потребно анализирати. Коначно, бројна друга питања око којих постоје дебате анализирани у прегледу литературе о стигматизацији и дестигматизацији у међународним односима и спољној политици заслужују додатну пажњу у даљим истраживањима. Међу њима се свакако истиче кључно питање – како је и да ли је уопште могуће дестигматизовати се, те која (комбинација) стратегија најбрже доводи до овог исхода.

У домену методологије и истраживачког дизајна такође постоји простор за додатна унапређења у будућим истраживањима. Пре свега, модел дестигматизацијске дилеме би требало тестирати и на другим адекватним случајевима, и тиме га додатно верификовати. Поред тога, требало би и да уложе додатни напор за прецизирање и прилагођавање научних метода за истраживање стигматизације и дестигматизације у међународним односима и

спољној политици, где постоји још читав низ отворених питања и дилема. Свакако, било би згодно када би се будућа истраживања повећала број интервјуа са представницима елита и тиме верификовала њихове изјаве у јавности, али ово није лак посао када је реч о још увек актуелним темама. Поред тога, истраживања јавног мњења кроз анкете и фокус групе, која би указала на то како грађани перципирају претњу или ниво стигматизованости, била би од великог значаја за даља истраживања и отклонила једно од ограничења овог рада, а то је чињеница да се истраживачки фокус усмерава примарно на ниво елита.

Будућа емпиријска истраживања случаја Србије би требало да обрате више пажње на процес изградње стереотипа у току стигматизације, те на њихову разградњу током дестигматизације. Овај елемент стигматизације је био најмање анализиран у овом истраживању, пошто због своје компликованости захтева да се њиме бави један засебан самостални истраживачки рад. Такође, будућа истраживања би требало да понуде и детаљнија објашњења за одабир конкретних стратегија дестигматизације у деловању Србије на другим позорницама, а дескрипција таквог деловања пружена у овом раду представља добру „одскочну даску“ за овакве напоре. Таква истраживања би требало да укључе и унутарполитичку позорницу, која је несумњиво имала веома значајан утицај на стигматизацију и дестигматизацију Србије. Истраживање сличности и разлика процеса европеизације и дестигматизације на примеру Србије било би и од емпиријског, али и од теоријског значаја. Веома корисно би било у даљим истраживањима проблематизовати и то колико је лична стигматизованост одређених појединаца на функцијама током деведесетих (попут Дачића, Вучића или Николића) играла улогу у томе које ће стратегије дестигматизације они бирати по повратку на власт. Коначно, потребно је узети у обзир и на који начин је јавно мњење и перцепција нивоа стигме и нивоа претње код грађана утицала на избор стратегија дестигматизације, те да ли су и грађани, једнако као и спољнополитичке елите, били у дестигматизацијској дилеми.

Библиографија

- Aćimović, Ljubivoje. 2001. *Svet i Jugoslovenska Kriza*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Adler-Nissen, Rebecca. 2014a. "Opting out of the European Union: Diplomacy, Sovereignty and European Integration." *Opting Out of the European Union: Diplomacy, Sovereignty and European Integration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adler-Nissen, Rebecca. 2014b. "Stigma Management in International Relations: Transgressive Identities, Norms, and Order in International Society." *International Organization* 68 (1): 143–76.
- Adler-Nissen, Rebecca. 2016. "The Social Self in International Relations : Identity , Power and the Symbolic Interactionist Roots of Constructivism." *European Review of International Studies* 3 (3): 27–39.
- Adler-Nissen, Rebecca. 2017. "Are We 'Lazy Greeks' or Nazi Germans'? Negotiating International Hierarchies in the Euro Crisis." In *Hierarchies in World Politics*, edited by Ayşe Zarakol, 198–

218. Cambridge: Cambridge University Press.

Adler, Emanuel, and Michael Barnett. 1998. *Security Communities*. Cambridge: Cambridge University Press.

“Agreement on Sub-Regional Arms Control.” 1996. <https://web.archive.org/web/20110721101240/http://arhiva.morh.hr/hvs/SPORAZUMI/tekstovi/SSKN-engleski.pdf>. Accessed 06.06.2020.

Albunović, Marko. 2016. “Miloševićev duh ponovo nad Srbijom.” *Politika*. <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/361406/Milosevicev-duh-ponovo-nad-Srbijom#!> Pristupljeno 06.06.2020.

Al Jazeera Balkans. 2019. “Vučić: Rusija spasila Srbiju stigme genocida.” Pristupljeno 06.06.2020. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vucic-rusija-spasila-srbiju-stigme-genocida>.

Ambasada Francuske u Srbiji. 2014. “Zvanična poseta Srbiji g. Manuela Valsa, premijera, 6. i 7. novembra.” 2014. <https://rs.ambafrance.org/Zvanicna-poseta-Srbiji-g-Manuela>. Pristupljeno 06.06.2020.

Ambasada Republike Srbije u Bosni i Hercegovini. 2014a. “Predaja akreditivih pisama Ambasadora Republike Srbije u BiH S. Vukićevića.” Pristupljeno 06.06.2020. <http://sarajevo.mfa.gov.rs/lat/newstext.php?subaction=showfull&id=1390922693&ucat=118&template=HeadlinesLat&>.

Ambasada Republike Srbije u Bosni i Hercegovini. 2014b. “Susret ambasadora R. Srbije Stanimira Vukićevića sa članom Predsedništva BiH N. Radmanovićem.” Pristupljeno 06.06.2020. <http://sarajevo.mfa.gov.rs/lat/newstext.php?subaction=showfull&id=1392287511&ucat=118&template=HeadlinesLat&>.

Ambasada Republike Srbije u Republici Hrvatskoj. 2013. “Dodela predsedničkog ordena Ambasadoru Stanimiru Vukićeviću.” Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.zagreb.mfa.gov.rs/odrzavanje/stampa.php?id=1385983433&archive=%0A>.

Anastasijević, Dejan. 2003. “Srpski žandari pod američkom komandom.” *Vreme*. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=353219>.

Anđić, Vesna. 2014. “Beograd: Samit 16+1.” Radio Slobodna Evropa. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/beograd-samit-kina-evropa/26748240.html>.

Antonić, Slobodan. 2002. “Nastanak sultanizma.” *NIN*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.nin.co.rs/2002-10/24/25560.html>.

B92. 2000a. “Diplomatski odnosi SAD i SRJ sledeće nedelje?” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2000&mm=11&dd=01&nav_category=1&nav_id=15114&version=amp.

B92. 2000b. “Koštunica demantuje da vodi proameričku spoljnu politiku.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2000&mm=10&dd=14&nav_category=1&nav_id=13872&version=amp.

B92. 2000c. “Žižić podneo ekspozice poslanicima.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2000&mm=11&dd=04&nav_category=1&nav_id=15326

B92. 2001a. “Đinđić: Uspešna poseta Americi.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?nav_id=28857.

B92. 2001b. “Đinđić Razgovara Sa Predsednikom Majkrosofta.” Pristupljeno 06.06.2020.

https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2001&mm=08&dd=06&nav_category=1&nav_id=28694.

- B92. 2001c. “Đinđić tražio od Pauela ‘tajm aut’ za Srbiju.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2001&mm=02&dd=02&nav_category=1&nav_id=20415.
- B92. 2001d. “Koštunica o poseti Velikoj Britaniji.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2001&mm=11&dd=29&nav_category=1&nav_id=54643.
- B92. 2001e. “Vlada SRJ spremna za pomoć u otkrivanju počinitelaca zločina.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2001&mm=09&dd=13&nav_category=1&nav_id=29931.
- B92. 2003. “Marović i Mesić razmenili izvinjenja građanima Hrvatske i SCG.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2003&mm=09&dd=10&nav_category=11&nav_id=119131.
- B92. 2004. “U Kongresu SAD osnovan Srpski kokus.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b150904_s.html#N22.
- B92. 2005a. “Sanader o Kosovu: Beograd se pita.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/komentari.php?nav_id=178254.
- B92. 2005b. “Srebrenica: 10 godina od zločina.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=07&dd=11&nav_category=12&nav_id=172392.
- B92. 2005c. “Uhapšeni osumnjičeni sa snimaka.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=06&dd=02&nav_category=64&nav_id=169686.
- B92. 2006a. “150 Godina od rođenja Tesle.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=07&dd=10&nav_category=167&nav_id=204124.
- B92. 2006b. “Tadić u Hrvatskoj.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=06&dd=27&nav_category=167&nav_id=202726.
- B92. 2007. “Tadić se izvinio građanima Hrvatske.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=06&dd=24&nav_category=11&nav_id=252551.
- B92. 2009. “Restrikcije u Hrvatskoj, pomoć BiH.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=01&dd=10&nav_category=167&nav_id=338598&version=amp.
- B92. 2012. “Inauguracioni govor predsednika Srbije.” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.youtube.com/watch?v=dY-ulcSF2_A.
- B92. 2017. “Vučić: Srbija bi rešila probleme ulaskom u NATO, ali...” Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=05&dd=22&nav_category=11&nav_id=1263152.

- Badie, Bertrand. 2017. *Humiliation in International Relations: A Pathology of Contemporary International Systems*. London: Hart Publishing.
- Bakić Hyden, Milica. 2006. *Varijacije Na Temu "Balkan."* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP Filip Višnjić.
- Bakić, Jovo. 2011. *Jugoslavija : Razaranje i Njegovi Tumači*. Beograd: Službeni glasnik.
- Barnett, Michael. 1998. *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*. New York: Columbia University Press.
- Barnett, Michael. 1999. "Culture, Strategy and Foreign Policy Change: Israel's Road to Oslo." *European Journal of International Relations* 5 (5): 5-36.
- Bazdulj, Muharem. 2013. *I drugi su pjevali o ratu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Beogradska otvorena škola. 2020. "Hronologija odnosa Republike Srbije sa Evropskom unijom." Pristupljeno 06.06.2020. <https://eupregovori.bos.rs/hronologija-odnosa-srbije-i-eu.html>.
- Beogradski centar za bezbednosnu politiku. 2017. "Stavovi građana o spoljnoj politici Srbije." Pristupljeno 06.06.2020. http://www.bezbednost.org/upload/document/stavovi_graana_o_spoljnoj_politici_srbije.pdf.
- Bereuter, Doug. 2003. *H.Res.149 - Expressing the Condolences of the House of Representatives in Response to the Assassination of Prime Minister Zoran Djindjic of Serbia, and for Other Purposes*. Washington D.C.: House of Representatives. Accessed 06.06.2020. <https://www.congress.gov/bill/108th-congress/house-resolution/149>.
- Beta. 2001a. "Batić pisao Karli Del Ponte." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b251101_s.html#N14.
- Beta. 2001b. "BiH - SRJ: BiH zvanično predala tužbu protiv SRJ Hagu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b041201_s.html.
- Beta. 2001c. "BiH - SRJ - Komšić: Došlo vreme normalizacije ekonomskih odnosa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b251001_s.html#N8.
- Beta. 2001d. "Čestitke američkog predsednika Buša." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b071001_s.html.
- Beta. 2001e. "Đinđić: Sastanak sa Bušom veoma uspešan." *Dnevni Bilten Ministarstva Spoljnih Poslova*, Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b071101_s.html.
- Beta. 2001f. "Đinđić: SRJ i Srbija moraju da saraduju sa Haškim sudom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b121101_s.html.
- Beta. 2001g. "General Lazarević ukazuje na mogući sukob Albanaca i KFOR-A." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b021201_s.html#N28.
- Beta. 2001h. "Hrvatska - SRJ: Picula zadovoljan razgovorom sa Svilanovićem u UN." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161101_s.html.
- Beta. 2001i. "Hrvatska - SRJ: Svilanović izrazio žaljenje zbog stradanja." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.

http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b141201_s.html#N7.

- Beta. 2001j. "Koštunica: Niko nema mandat za razbijanje savezne države." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b071001_s.html.
- Beta. 2001k. "Koštunica: Redovna konferencija za novinare." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161101_s.html.
- Beta. 2001l. "Krstić: neće biti prolećnog ustanka albanskih ekstremista." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b231201_s.html#N29.
- Beta. 2001m. "Matić: Kosovo i Metohija leglo kriminala, crna rupa Evrope." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060102_s.html.
- Beta. 2001n. "Mesić: Izvinjenje nije najvažnije." Pristupljeno 06.06.2020. *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161201_s.html.
- Beta. 2001o. "Mesić i Svilanović za izgradnju dobrosusedskih odnosa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161201_s.html#N11.
- Beta. 2001p. "Na Balkanu još postoje pretnje terorizma i nasilja." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b061201_s.html.
- Beta. 2001q. "Rusija - Rogozin: Odnosi Rusije i NATO utiču na stav prema Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b061201_s.html#N26.
- Beta. 2001r. "Stanimir Vukićević novi ambasador SRJ u BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b211001_s.html%0A.
- Beta. 2001s. "Svilanović: Grčka i SRJ prolaze kroz iste faze tranzicije." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b141001_s.html.
- Beta. 2001t. "Svilanović razgovarao sa Račanom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161201_s.html#N10.
- Beta. 2002a. "Čović: Poruka Srbima na severu da se silom ne može ništa postići." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180402_s.html#N24.
- Beta. 2002b. "Čović se sastao sa Dacijem i Redžepijem." *B92*. Pristupljeno 06.06.2020.
https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2002&mm=11&dd=16&nav_category=11&nav_id=75803.
- Beta. 2002c. "Đinđić: U ponedeljak predsedništvo DOS-a o rekonstrukciji Vlade." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b120502_s.html.
- Beta. 2002d. "Đinđić: Vlada Srbije nije odgovorna za ratne zločine bivšeg režima." *Dnevni bilten*

- Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/05/12/srpski/P02051102.shtml>.
- Beta. 2002e. “Kosovo - Koštunica: Srbi da učestvuju na izborima, tamo gde je bezbedno.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b221002_s.html#N13.
- Beta. 2002f. “Ljajić primio Ešdauna.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100302_s.html.
- Beta. 2002g. “Menzis pozvao lidere na Kosovu da poštuju dogovor o granici.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100302_s.html.
- Beta. 2002h. “Ombudsman Novicki: Srbi na Kosovu žive kao u zatvoru.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b210402_s.html#N27.
- Beta. 2002i. “Poptisan Sporazum o slobodnoj trgovini SRJ i BiH.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b030202_s.html.
- Beta. 2002j. “Predsednik Koštunica: Spremnost da SAD vrate SRJ status najpovlašćenije nacije” Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100202_s.html#N2.
- Beta. 2002k. “Šahović: SRJ pruža punu podršku Dejtonskom sporazumu.” Pristupljeno 06.06.2020. *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060302_s.html.
- Beta. 2002l. “Simić: Jugoslavija dosledno poštuje Dejtonski sporazum.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180902_s.html.
- Beta. 2002m. “Svilanović: RS nije genocidna tvorevina.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060302_s.html#N1.
- Beta. 2002n. “Transfer albanskih zatvorenika iz Srbije na Kosovo.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b270302_s.html.
- Beta. 2002o. “Koštunica i Mesić potpisali Zajedničku izjavu.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b020602_s.html#N15.
- Beta. 2002p. “Svilanović: SRJ do juna iduće godine u Partnerstvu za mir” Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b050602_s.html.
- Beta. 2003a. “Batić pozvao vlasti BiH da povuku tužbu protiv SCG.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b120803_s.html#N5.
- Beta. 2003b. “Čović: Kao da je počeo lov na Srbe na Kosovu i Metohiji.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b020903_s.html#N10.
- Beta. 2003c. “Čović: Zaštitni korpus štiti Albansku nacionalnu armiju.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.

http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b150503_s.html#N21.

- Beta. 2003d. "Čović o Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300303_s.html#N16.
- Beta. 2003e. "Čović ocenio da je na Kosovu u toku Holokaust." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b290603_s.html#N15.
- Beta. 2003f. "Đinđić: Pravo vreme za pitanje statusa Kosova." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160103_s.html.
- Beta. 2003g. "Đinđić: Utvrditi datum povratka snaga bezbednosti na Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b090203_s.html#N22.
- Beta. 2003h. "Do kraja godine prenos ovlašćenja na kosovske institucije." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b090303_s.html#N12.
- Beta. 2003i. "EU spremna da pomogne proces integracije." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b250503_s.html.
- Beta. 2003j. "Gagić: U centralnoj Srbiji ekshumirano 900 tela Albanaca." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180402_s.html#N24.
- Beta. 2003k. "Ivanić: Da svi građani BiH imaju isti tretman na granici." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b190203_s.html#N6.
- Beta. 2003l. "KFOR: Snage SCG ne mogu se vratiti na Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b221003_s.html#N19.
- Beta. 2003m. "Kosovo i Albanija potpisali Sporazum o slobodnoj trgovini." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b080703_s.html#N21.
- Beta. 2003n. "Ljajić: Holkeri se ne snalazi na mestu šefa UNMIK-a." *Dnevni bilten ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b041203_s.html#N14.
- Beta. 2003o. "Ljajić: Ne očekujem eskalaciju sukoba na Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100903_s.html#N7.
- Beta. 2003p. "Marović: Mesićeva poseta značajna za odnose dve zemlje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih oslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100903_s.html#N1.
- Beta. 2003q. "Marović primio akreditive novoimenovanih ambasadora u SCG." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b041203_s.html#N10.
- Beta. 2003r. "Marović se u Sarajevu izvinio za zla počinjena BiH." B92. Pristupljeno 06.06.2020.

https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2003&mm=11&dd=13&nav_category=11&av_id=124553.

- Beta. 2003s. "Međunarodni sud pravde odbacio zahtev SRJ." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b040203_s.html.
- Beta. 2003t. "Mićunović: Odnosi SCG i BiH prijateljski i u usponu" Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b110503_s.html#N1.
- Beta. 2003u. "Picula i Svilanović: Dobri odnosi, EU zajednički cilj." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b070303_s.html.
- Beta. 2003v. "SCG, Hrvatska i BiH privržene jačanju saradnje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b220503_s.html#N2.
- Beta. 2003w. "Skupština Srbije usvojila Deklaraciju o Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b280803_s.html#N7.
- Beta. 2003x. "Solana, Marović, Živković i Rugova o Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b220603_s.html#N3.
- Beta. 2003y. "Solana: Odvajanje Srbije i Crne Gore nije put ka Evropi." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060603_s.html#N15.
- Beta. 2003z. "Svilanović: Beograd sa zadovoljstvom očekuje Mesića." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100903_s.html#N1.
- Beta. 2003aa. "Svilanović i Terzić razgovarali o regionalnoj saradnji." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b110503_s.html#N1.
- Beta. 2003ab. "Varadi: Jokićevo priznanje ne utiče na tužbu protiv SCG." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b290803_s.html.
- Beta. 2003ac. "Vlada Kosova protiv suspenzije članova KZK." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b041203_s.html#N16.
- Beta. 2003ad. "Živković: Zapad nema dovoljno razumevanja za Beograd." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b011203_s.html#N10.
- Beta. 2003ae. "Srbija-Hrvatska: Naziru se bolji dani u međusobnim odnosima." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b030603_s.html.
- Beta. 2003af. "Jovanović i Mimica: Hrvatska i SCG zajedno na putu ka EU." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b120603_s.html#N11.

- Beta. 2003ag. "Jovanović razgovarao sa Račanom i Mesićem." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b120603_s.html#N11.
- Beta. 2003ah. "Tihčić: Tužba protiv SRJ jeste legitimna." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b080703_s.html#N4.
- Beta. 2004a. "Davinić: Vojna saradnja SCG i Hrvatske postaje konkretna." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260504_s.html.
- Beta. 2004b. "Drašković: Kosovo region bez prava za čitavu jednu naciju." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b071204_s.html#N4.
- Beta. 2004c. "Drašković i Solana: Evropsko rešenje za Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160604_s.html#N1.
- Beta. 2004d. "Drašković o Kosovu sa šefom hrišćanske zajednice pri UN." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b270904_s.html#N3.
- Beta. 2004e. "Intervju Draškovića za zagrebački Nedeljnik Globus." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060504_s.html.
- Beta. 2004f. "Kosovo - Solana zapretio merama ukoliko ne budu ispoštovani rokovi." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b080604_s.html#N13.
- Beta. 2004g. "Koštunica i Sanader: Odnosi SCG i Hrvatske bitni za region." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161104_s.html.
- Beta. 2004h. "Lukovac i Doko o sporazumu o slobodnoj trgovini dve zemlje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b290104_s.html#N2.
- Beta. 2004i. "Marović: Evropa će pobediti na Zapadnom Balkanu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300504_s.html.
- Beta. 2004j. "Marović i Terzić o odnosima i saradnji SCG i BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b040204_s.html#N2.
- Beta. 2004k. "Marović i Tihčić potpisali dva bilateralna sporazuma." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260504_s.html.
- Beta. 2004l. "Petersen: Konačni status Kosova jedini put za mir u regionu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160804_s.html#N7.
- Beta. 2004m. "Tadić: Svi jedni drugima dugujemo izvinjenje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.

http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b061204_s.html#N12.

- Beta. 2004n. "Vlada Srbije traži od UNMIKA poništenje izbora Haradinaja." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b061204_s.html#N18.
- Beta. 2004o. "Drašković: Svi da povuku tužbe." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b200404_s.html#N1.
- Beta. 2005a. "BiH ne odbacuje tužbu protiv SCG za genocid." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b210305_s.html.
- Beta. 2005b. "Drašković: Evropeizacija Kosova jedino rešenje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b290805_s.html.
- Beta. 2005c. "Drašković: Rešenje za Kosovo u dogovoru i interesu svih." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b071005_s.html#N2.
- Beta. 2005d. "Drašković: Status Kosova pre svega mora biti ljudski status." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170305_s.html#N2.
- Beta. 2005e. "Drašković: Terzićeva izjava nije u interesu dobrosusedskih odnosa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160905_s.html.
- Beta. 2005f. "Koštunica: Kosovu najviši stepen autonomije." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b081205_s.html#N12.
- Beta. 2005g. "Marović: Unapređenje odnosa SCG i BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b250205_s.html.
- Beta. 2005h. "Polt: SAD nisu donele nikakvu odluku o budućosti Kosova." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b020505_s.html#N2.
- Beta. 2005i. "Pregovarački tim: Najava prenosa nadležnosti opasan potez." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b221205_s.html#N8.
- Beta. 2005j. "Tadić: Spreman sam da se poklonim žrtvama u Srebrenici." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b030605_s.html#N6.
- Beta. 2005k. "Galjak: Neprihvatljivo povezivanje Kosova i Bosne." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b280605_s.html#N2.
- Beta. 2005l. "Dobins: SAD ne žele opciju za Kosovo koju ne odobri većina." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b040705_s.html.
- Beta. 2006a. "Drašković: Zahtevi iz sveta za samostalnost Kosova slabiji." *Dnevni bilten*

- Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b080906_s.html#N10.
- Beta. 2006b. “Drašković za evropski standard zaštite imovine na Kosovu.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b310806_s.html#N4.
- Beta. 2006c. “Predsedništvo BiH pozvano da poseti Srbiju.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b221106_s.html#N7.
- Beta. 2006d. “Stojanović: Srbi nisu želeli da unište muslimanski narod.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b020206_s.html.
- Beta. 2006e. “Stojanović: Sud nenadležan, BiH nije dokazala genocid.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b030506_s.html#N17.
- Beta. 2006f. “Video snimci ne bi trebalo da poremete odnose tri države.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100806_s.html.
- Beta. 2006g. “Drašković: Ja sam Ministar inostranih poslova Srbije.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b050606_s.html#N5.
- Beta. 2007a. “Drašković: Verujem u ruski veto u SB UN.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b030507_s.html.
- Beta. 2007b. “Ministarstvo: Sporazum s BiH o državljanstvu na snazi.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060307_s.html%0A.
- Beta. 2007c. “Samardžić: Podela i konfederacija neprihvatljiva rešenja.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b041007_s.html#N1.
- Beta. 2007d. “Spasojević i Pokaz: Dobra saradnja Srbije i Hrvatske.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b141107_s.html#N12.
- Beta. 2007e. “Cvetičanin: Saradnja neće stati zbog Kosova.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100407_s.html#N5.
- Beta. 2008a. “Hrvatska sledi EU, BiH među poslednjima priznaje Kosovo.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b130208_s.html.
- Beta. 2008b. “Intervju Borisa Tadića.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b171108_s.html#N1.
- Beta. 2008c. “Komšić: BiH neće među prvima priznati nezavisnost Kosova.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180208_s.html%0A.

- Beta. 2008d. "Mesić: Ne očekujem ugrožavanje odnosa sa Srbijom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b140208_s.html#N8.
- Beta. 2008e. "Mesić: Nećemo poricati pravo Albanaca na samoopredeljenje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160208_s.html#N23.
- Beta. 2008f. "MIP Hrvatske: Hrvatska nema potrebu da se izvini Srbiji." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b171108_s.html#N4.
- Beta. 2008g. "Ponoš na sastanku NATO: KFOR mora delovati u okviru mandata." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b150508_s.html#N2.
- Beta. 2008h. "Samardžić poručio Srbima: Srbija će biti uz vas." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170208_s.html#N2.
- Beta. 2008i. "Silajdžić osudio odluku EU da potpiše Sporazum sa Srbijom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300408_s.html#N19.
- Beta. 2008j. "Šutanovac: Vojska Srbije neće ulaziti na Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b021208_s.html#N4.
- Beta. 2008k. "Tadić: Vlada opstaje dok se poštuje svih pet principa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b070308_s.html.
- Beta. 2008l. "Tadić i Solana razmenili pisma o Misiji EULEKS." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b011208_s.html#N3.
- Beta. 2009a. "Bogdanović i Đorđević sprečeni da uđu na Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b280509_s.html#N8.
- Beta. 2009b. "Hrvatska razmatra predlog Srbije o organizaciji skupa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b240809_s.html#N11.
- Beta. 2009c. "Jeremić: Presudna jesen za Zapadni Balkan." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b051009_s.html.
- Beta. 2009d. "Jeremić i Davutoglu za jačanje saradnje dve zemlje." *Blic.* Pristupljeno 06.06.2020.
<https://www.blic.rs/vesti/politika/jeremic-i-davutoglu-za-jacanje-saradnje-dve-zemlje/xznrs5q>.
- Beta. 2009e. "Ministarstvo poziva na hitan povratak raseljenih Na Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b110509_s.html#N11.
- Beta. 2009f. "Radmanović i Tadić za jačanje saradnje Srbije i BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b250509_s.html.

- Beta. 2009g. "Silajdžić: Poseta Tadića udar na suverenitet BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b090909_s.html#N5.
- Beta. 2009h. "Šutanovac o smanjenju KFOR-A." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b240809_s.html#N12.
- Beta. 2009i. "Tadić: Neprihvatljivo formiranje bezbednosnih snaga Kosova." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b200109_s.html#N1.
- Beta. 2009j. "Tadić: Poseta Palama nije mešanje u unutrašnje stvari BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100909_s.html.
- Beta. 2009k. "Tadic Calls on UN Members Not to Recognize Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b240309_e.html#N3.
- Beta. 2009l. "Vukčević: Mladić može biti uhapšen do kraja godine." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b190309_s.html.
- Beta. 2009m. "Srećković: Status Srba poboljšati dobrosusedskom saradnjom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b080609_s.html#N9.
- Beta. 2010a. "Ministarstvo za dijasporu: Srbi u BiH obespravljani." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b010310_s.html.
- Beta. 2010b. "Sporazum o saradnji u obrazovanju, kulturi i sportu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160210_s.html.
- Beta. 2010d. "Tadić o otvorenim pitanjima u regionu 'Srbija ne želi večni konflikt.'" *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b240210_s.html.
- Beta. 2010e. "Tadić se izvinio na Ovčari, položeni venci." *Danas*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.danas.rs/politika/tadic-se-izvinio-na-ovcari-polozeni-venci-video/>.
- Beta. 2011a. "Bogdanović: Nerazuman čin koji može da ugrozi stabilnost." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2011&month=07&day=26&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2011b. "Josipović pohvalio Srbiju." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2011&month=12&day=19&modid=77&lang=lat%0A>.
- Beta. 2011c. "Nesvrstani ponovo u Beogradu." *Radio Televizija Srbije*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/950474/nesvrstani-ponovo-u-beogradu.html>.
- Beta. 2011d. "Stefanović: Odluka Prištine autodestruktivna." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b210711_s.html.

- Beta. 2011e. "Tadić: Istorijsko pomirenje; Tarner: Dejton 2 za BiH i Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b280311_s.html.
- Beta. 2011f. "Vlada Srbije osudila nasilje na Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2011&month=07&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2012a. "Grubješić: Otkazana poseta Zagrebu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=11&day=19&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2012b. "Jeremić: Nastaviti napore na jačanju mira i stabilnosti." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=06&day=15&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2012c. "Prica: Na Balkanu moguć model sličan nordijskoj saradnji." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=09&day=20&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2012d. "Protestno pismo Stefanoviću zbog nazivanja RS državom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b150812_s.html.
- Beta. 2012e. "Tadić: Ne podržavanje Jeremića neće ostaviti dobar utisak." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060212_s.html.
- Beta. 2012f. "Tadić: Razorili smo fantastičnu zemlju." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060212_s.html.
- Beta. 2012g. "Vlada Hrvatske: Milanović i Nikolić nisu razgovarali u Rijju." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=12&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2013a. "Ivica Dačić sa članovima Predsedništva BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://doi.org/http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2013&month=09&day=16&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2013b. "Nikolić: Sprečiti da se na teritoriji srpske zajednice pojavi 'neka oružana sila.'" *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2013&month=03&day=26&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2013c. "Premijer: Ne izdajemo Kosovo, ali se mora preživeti." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2013&month=04&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2014a. "Obradović: Tanki dokazi Hrvatske." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2014&month=03&day=07&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2014b. "Vučić: Očekujem podršku i pomoć od Hrvatske." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2014&month=01&day=30&modid=77&lang=lat%0A>.
- Beta. 2015a. "Nikolić i Merkel: Srbija reagovala odmereno." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih*

- poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2015&month=09&day=28&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2015b. “Vučić gotovo siguran šta se desilo u Pandi, ali nema dokaza.” N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a117172/Vucic-o-zlocinu-u-kaficu-Panda.html>.
- Beta. 2016a. “Dačić: Niko ne rehabilituje Miloševića, niti glorifikuje devedesete.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2016&month=08&day=16&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2016b. “Dačić: Podsetio bih Čavušoglua na turske zulume za pet vekova okupacije.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2016&month=07&day=14&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2016c. “Dačić: Politika bošnjačkih zvaničnika iz BiH usmerena ka destabilizaciji regiona.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2016&month=08&day=01&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2016d. “Dačić izrazio žaljenje zbog odluke Hrvatske da blokira otvaranje poglavalja 26.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2016&month=12&day=13&modid=77&lang=lat%0A>.
- Beta. 2016e. “Vučić: Dobio sam podršku, ali niko javno ne osuđuje ćutanje BiH.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2016&month=09&day=23&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2017a. “Dačić: Privatna tužba Bakira Izetbegovića, nema šanse za uspeh.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2017&month=02&day=20&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2017b. “Ljajić: Velike šanse da Saudijska Arabija finansira zajednički projekat Srbije i BiH.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2017&month=1&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2017c. “Vučić: Najkasnije u sredu sa predstavnicima i vlasti i opozicije u RS o reviziji presude.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2017&month=02&day=21&modid=77&lang=lat>.
- Beta. 2018a. “Dunja Mijatović: Sloboda štampe i mediji u sve gorem stanju.” N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a427346/Dunja-Mijatovic-Sloboda-stampe-i-mediji-u-sve-gorem-stanju.html>.
- Beta. 2018b. “Koštunica: Završni čin politike sile.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170208_s.html#N2.
- Beta. 2018c. “Vučić: Poštujemo integritet BiH, ali ne moramo o tome da se izjašnjavamo svaki dan.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dnevni-bilten-rss/19820---04062018?lang=lat>.

- Beta. 2018d. “Vučić: Uveren sam da ćemo s BiH obezbediti trajan i siguran mir.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dnevni-bilten-rss/19214---30012018?lang=lat>.
- Beta. 2018e. “Vučić predlaže moratorijum na neke teme Srbije i Hrvatske.” N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a362526/Vucic-predlaze-moratorijum-od-sest-meseci-na-neke-teme-iz-proslosti-Srbije-i-Hrvatske.html>.
- Beta. 2020. “Štampa: Predsednik Izraela zahvalio Vučiću na najavi otvaranja diplomatske misije u Jerusalimu.” *Danas*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.danas.rs/politika/stampa-predsednik-izraela-zahvalio-vucicu-na-najavi-otvaranja-diplomatske-misije-u-jerusalimu/>.
- Biersteker, Thomas. 2015. “UN Targeted Sanctions as Signals: Naming and Shaming or Naming and Stigmatizing?” In *The Politics of Leverage in International Relations: Name, Shame, and Sanction*, edited by H. Richard Friman, 165–84.
- BIZLife. 2017. “Dačić objasnio zašto je prišao Trampu i šta mu je pokazao.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.bizlife.rs/aktuelno/vesti-dana/dacic-objasnio-zasto-je-prisao-trampu-i-sta-mu-je-pokazao-video/>.
- Blic. 2001. “MUP uhapsio braću.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/mup-uhapsio-bracu/k7594tw>.
- Blic. 2003. “Rusi odlaze.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/rusi-odlaze/j25lmny>.
- Blic. 2005. “Tadić: Učimo se od Izraela.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/tadic-ucimo-se-od-izraela/n34v815>.
- Blic. 2007. “Otvorena obnovljena kuća Milutina Milankovića.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/otvorena-obnovljena-kuca-milutina-milankovica/yzz42he>.
- Blic. 2013. “Nikolić: Ja nisam predsednik u Prištini.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/nikolic-ja-nisam-predsednik-u-pristini/rdz3tr2>.
- Blic. 2010. “Tadić, Erdogan: Počela nova era u saradnji.” *Blic*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/tadic-erdogan-pocela-nova-era-u-saradnji/zhfjj6h>.
- Blic. 2015. “Merkelova i Sarkozy hvale Srbiju: Zidovi ne rešavaju probleme.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/merkelova-i-sarkozy-hvale-srbiju-zidovi-ne-resavaju-probleme/b2q92d7>.
- Bourdieu, Pier. 1987. “What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups.” *Berkeley Journal of Sociology* 32: 1–18.
- Bull, Hedley. 1995. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. New York: Columbia University Press.
- Buzan, Barry. 1993. “From International System to International Society: Structural Realism and Regime Theory Meet the English School.” *International Organization* 47 (3): 327–52.
- Buzan, Barry, and Ole Waever. 2003. *Regions and Powers: The Structure of International Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buzan, Barry, Ole Waever, and Japp De Wilde. 1998. *Security: A New Framework for Analysis*. London: Lynne Rienner.
- Carisch, Enrico, Loraine Rickard-Martin, and Shawna R. Meister. 2017. *The Evolution of the UN Sanctions*. Cham: Springer Publishing.

- Caruso, Ugo. 2007. *Interplay between the Council of Europe, OSCE, EU and NATO*. Bolzen - Bolzano: European Academy.
- Cenzolovka. 2014. "Dunja Mijatović: Kritički onlajn sadržaj uklonjen sa nekoliko sajtova u Srbiji." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.cenzolovka.rs/izjave/dunja-mijatovic-o-slobodi-izrazavanja-u-srbiji/>.
- Chomsky, Noam, and Edward S. Herman. 1988. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Panteon Books.
- Chwieroth, Jeffrey M. 2015. "Managing and Transforming Policy Stigmas in International Finance: Emerging Markets and Controlling Capital Inflows after the Crisis." *Review of International Political Economy* 22 (1): 44–76.
- Clinton, Bill. 1999. "President Clinton: Taking a Stand for Peace in Europe." Accessed 06.06.2020. <https://clintonwhitehouse4.archives.gov/WH/Work/032499.html>.
- Čongradin, Snežana. 2015. "Vlada Srbije daje pet miliona evra Srebrenici." *Danas*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.danas.rs/politika/vlada-srbije-daje-pet-miliona-evra-srebrenici/>.
- Contact Group. 1998a. "Contact Group Statement on Kosovo – Bonn, 25 March 1998." Accessed 06.06.2020. http://www.ohr.int/?ohr_archive=contact-group-statement-on-kosovo-bonn-25-march-1998.
- Contact Group. 1998b. "London Contact Group Meeting, 9 March 1998 Statement on Kosovo." Accessed 06.06.2020. https://1997-2001.state.gov/travels/980309_kosovo.html.
- Ćosić, Dobrica. 2011. "Uvodno izlaganje Dobrice Ćosića, predsednika SRJ, na sednici oba veća skupštine o međunarodnom položaju i bezbednosnoj situaciji u zemlji, 16. oktobar 1992." U *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, i Dragan Živojinović, 252–59. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Council of the EU. 1996. "Declaration by the Presidency on Behalf of the European Union on Recognition by EU Member States of the Federal Republic of Yugoslavia." Accessed 06.06.2020. http://aei.pitt.edu/55306/1/CPR_30.96.pdf.
- Council of the EU. 1998a. "Common Position of 19 March 1998." *Official Journal of the European Communities* 95 (1).
- Council of the EU. 1998b. "Common Position of 8 June 1998." *Official Journal of the European Communities* 165 (1).
- Council of the EU. 1998c. "Council Position of 7 May 1998." *Official Journal of the European Communities* 143 (1).
- Council of the EU. 1998d. "Council Regulation (EC) No. 1607/98 of 24 July 1998." *Official Journal of the European Communities* 209 (16).
- Council of the EU. 1999a. "Common Position of 10 May 1999." *Official Journal of the European Communities* 123 (1).
- Council of the EU. 1999b. "Council Regulation (EC) No. 1294/1999 of 15 June 1999." *Official Journal of the European Communities* 153 (63).
- Council of the EU. 2000a. "Council Common Position of 9 October 2000."
- Council of the EU. 2000b. "Council Regulation (EC) No. 723/2000 of 6 April 2000." *Official*

Journal of the European Communities 86 (1).

- Cox, Whitney. 2012. "Soft Power and Stigma: Serbia's Changing Image in the Eyes of the European Union." *Place Branding and Public Diplomacy* 8 (2): 170–80.
- CSCE Committee of Senior Officials. 1992. "Fifteenth Meeting of the Committee of Senior Officials Prague 1992." 1992. <https://www.osce.org/documents/16159?download=true%0A>.
- CSCE Parliamentary Assembly. 1992. "Budapest Declaration of the CSCE Parliamentary Assembly." Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pa/40732?download=true>.
- CSCE Parliamentary Assembly. 1993. "Final Helsinki Declaration of the CSCE Parliamentary Assembly." Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pa/40648?download=true%0A>.
- CSCE Parliamentary Assembly. 1994. "Vienna Declaration of the CSCE Parliamentary Assembly." Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pa/38248?download=true%0A>.
- CSCE Parliamentary Assembly. 1995. "Ottawa Declaration of the CSCE Parliamentary Assembly." Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pa/38248?download=true%0A>.
- Čubrilo Filipović, Milica. 2018. "Srpsko-francuski odnosi: Knedla u grlu." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1641161>.
- Danas. 2019. "Dačić i Čavušoglu: Bilateralni odnosi najbolji u istoriji Srbije i Turske." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.danas.rs/politika/dacic-i-cavusoglu-bilateralni-odnosi-najbolji-u-istoriji-srbije-i-turske/>.
- Danas Online. 2018. "Vučić: Raspored sedenja u Parizu ne odražava snagu." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.danas.rs/politika/vucic-raspored-sedenja-u-parizu-nije-bilo-mesta-za-skandal/>.
- Deutsch, Karl W, Sidney A. Burrell, Robert A. Kann, Maurice Lee, Jr., Martin Lichterman, Raymond E. Lindgren, Francis L. Loewenheim, and Richard W. Van Wagenen. 1957. *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Deutsche Welle. 2005. "Beograd: Osuda ratnih zločina." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.dw.com/bs/beograd-osuda-ratnih-zločina/a-2502704>.
- Deutsche Welle. 2006. "U Srbiji ne jenjavaju oštre reakcije na presudu Naseru Oriću." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.dw.com/bs/u-srbiji-ne-jenjavaju-oštre-reakcije-na-presudu-naseru-oriću/a-2501856>.
- Deutsche Welle. 2007. "Zabrinutost zbog stanja u Republici Srpskoj, gnjev zbog izjave Koštunice." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.dw.com/bs/zabrinutost-zbog-stanja-u-republici-srpskoj-gnjev-zbog-izjave-koštunice/a-2847538>.
- Deutsche Welle. 2019. "Nemačka pamti Zorana Đinđića." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.dw.com/sr/nemačka-pamti-zorana-đinđića/g-16657966>.
- Dinan, Desmond. 2009. *Sve bliža Unija: Uvod u evropsku integraciju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Đinđić, Zoran. 2001. "Ekspoze mandataru dr Zorana Đinđića." Otvoreni parlament. Pristupljeno 06.06.2020. <https://otvoreniparlament.rs/transkript/5825>.
- Dnevnik. 2013. "Mrkić postupio diplomatski i vešto." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/saopštenja/11635-2013-08-19-12-54-57?lang=lat>.
- Doty, Roxanne Lynn. 2011. "Foreign Policy as a Social Construction: A Post-Positivist Analysis of

- U.S. Counterinsurgency Policy in the Philippines.” In *Foreign Policy Analysis - Volume III*, edited by Walter Carlsnaers and Stefano Guzzini, 3–34. London, New York: SAGE Publications.
- Drašković, Vuk. 2011. “Ekspoze Vuka Draškovića, Ministra spoljnih poslova, u Skupštini SCG, Beograd, 21. decembar 2004.” In *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, i Dragan Živojinović, 319–21. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Đukanović, Dragan. n.d. “SFR Jugoslavija i Evropska ekonomska zajednica: Od upešne saradnje i potencijalnog članstva do suspenzije svih sporazuma.” YUhistorija. Pristupljeno 06.06.2020. https://yuhistorija.com/serbian/medj_politika_txt00c1.html.
- Đukanović, Dragan. 2015. “Spoljnopolitičko pozicioniranje Srbije (SRJ/SCG) od 1992. do 2015.” *Međunarodna Politika* 1158–1159: 115–27.
- Đukanović, Dragan. 2019. *Spoljnopolitički identiteti Srbije: Protivrečnosti i refleksije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Đukanović, Dragan, i Dragan Živojinović. 2011. “Strateška partnerstva Republike Srbije.” *Godišnjak Fakulteta Političkih Nauka* 6: 299–312.
- Đukić, Ilija. 2011. “Izlaganje Ilije Đukića, Saveznog Ministra za inostrane poslove, na sednici oba veća skupštine o međunarodnom položaju i bezbednosnoj situaciji u zemlji, 16. oktobar 1992.” In *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, i Dragan Živojinović, 259–64. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Đulić-Banović, Nataša. 2019. “Uspon Borisa Džonsona: Šta je pričao o Srbima, Klintonovoj, Obami.” RTS. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/3600834/uspon-borisa-dzonsona-sta-je-pricao-o-srbima-klintonovoj-obami.html>.
- Durkheim, Emile. 1997. *The Division of Labor in Society*. New York: Simon and Schuster.
- Early, Bryan R., and Amira Jadoon. 2016. “Do Sanctions Always Stigmatize? The Effects of Economic Sanctions on Foreign Aid.” *International Interactions* 42 (2): 217–43.
- Ebart. 2001. “Hronologija događaja 2001. godine.” Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.arhiv.rs/img/hd/2001.html>.
- Ebart. 2002. “Hronologija događaja 2002. godine.” Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.arhiv.rs/img/hd/2002.html>.
- Economic and Social Council of the United Nations. 1993. “Commission on Human Rights: Report on the Forty-Ninth Session.” Accessed 06.06.2020. https://digitallibrary.un.org/record/168468/files/E_1993_23_E_CN.4_1993_122-EN.pdf
- Economides, Spyros, and James Mayall. 2007. *United Nations Interventionism 1991-2004*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ejdus, Filip. 2012. *Međunarodna bezbednost: Teorije, sektori, nivoi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ejdus, Filip. 2014. “The Long Shadow of Byzantium over Serbia’s Entry into International Society.” *International Relations* 28 (4): 461–68.
- Ejdus, Filip. 2018. “Critical Situations, Fundamental Questions and Ontological Insecurity in World Politics.” *Journal of International Relations and Development* 21 (4): 883–908.

- Elias, Norbert, and John L. Scotson. 1994. *The Established and the Outsiders*. New York: SAGE Publications.
- Erdeljan, Borivoj. 2001. "Diplomatski tango." *NIN*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.nin.co.rs/2001-08/02/19099.html>.
- European Commission. 1996. "Relation EU/Federal Republic of Yugoslavia (FRY)." Accessed 06.06.2020. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_96_56.
- European Commission. 2018. "A Credible Enlargement Perspective and Enhanced EU Engagement with the Western Balkans." Strasbourg. Accessed 06.06.2020. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf.
- European Parliament. 2014. *European Parliament Resolution on Serbia: The Case of Accused War Criminal Šešelj*. Accessed 06.06.2020. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-8-2014-0306_EN.html.
- Finnenmore, Martha, and Kathryn Sikkink. 1998. "International Norm Dynamics and Political Change." *International Organization* 52 (4), 887-917.
- Flockhart, Trine. 2016. "Constructivism in Foreign Policy." In *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases*, edited by Steve Smith, Amelie Hadfield, and Tim Dunne, 79–94. Oxford: Oxford University Press.
- FoNet. 2005a. "Drašković: Punom brzinom u EU." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100505_s.html#N5.
- FoNet. 2005b. "Rukovodstvo RS kod Koštunice." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170305_s.html#N8.
- FoNet. 2006. "Sastanak tužilaca povodom snimka." B92. Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=08&dd=10&nav_category=64&nav_id=207457.
- FoNet. 2008. "Tadić o akciji Oluja." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b040808_s.html.
- FoNet. 2010a. "Jeremić: Ubrzati ratifikaciju." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260410_s.html.
- FoNet. 2010b. "Usvojena Deklaracija o Srebrenici." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b310310_s.html.
- FoNet. 2014a. "Ne verujem u dokaze Hrvatske." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2014&month=03&day=28&modid=77&lang=lat>.
- FoNet. 2014b. "Vučić: Tražimo podršku Izraela." Radio-Televizija Vojvodine. Pristupljeno 06.06.2020. https://rtv.rs/sr_lat/politika/vucic-trazimo-podrsku-izraela_542337.html.
- Freedom House. 2019. "Freedom in the World 2019: Serbia." Accessed 06.06.2020. <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2019>.
- Friman, H. Richard. 2015a. "Behind the Curtain: Naming and Shaming in International Drug Control." In *The Politics of Leverage in International Relations Name, Shame, and Sanction*, edited by H. Richard Friman, 143–64. London, New York: Palgrave Macmillan.
- Friman, H. Richard. 2015b. "Conclusion: Exploring Th Politics of Leverage." In *The Politics of*

Leverage in International Relations Name, Shame, and Sanction, edited by H. Richard Friman, 201–18. London, New York: Palgrave Macmillan.

Friman, H. Richard. 2015c. “Introduction: Unpacking the Mobilization of Shame.” In *The Politics of Leverage in International Relations: Name, Shame, and Sanction*, 1–29. London, New York: Palgrave Macmillan.

Fukuyama, Francis. 1992. *The End of the History and the Last Man*. New York: Free Press.

GATT Council. 1992. “EEC – Trade Measures Taken for Non-Economic Reasons: Recourse to Article XXIII:2 by Yugoslavia.” Accessed 06.06.2020. <https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/DS/27-2.PDF>

General Assembly of the United Nations. 1992a. “46/242 The Situation in Bosnia and Herzegovina.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/46/242%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1992b. “47/1. Recommendation of Security Council of September 19.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/47/1%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1993a. “47/121. The Situation in Bosnia and Herzegovina.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/47/121%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1993b. “47/147. Situation of Human Rights in the Territory of Former Yugoslavia.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/47/147%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1993c. “47/229. Recommendation of Security Council of 28 April 1993.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/47/229%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1993d. “48/88 The Situation in Bosnia and Herzegovina.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/48/88%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1994a. “48/143 Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in Former Yugoslavia.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/48/143%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1994b. “48/153. Situation of Human Rights in the Territory of Former Yugoslavia.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/48/153%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1994c. “49/10 The Situation in Bosnia and Herzegovina.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/49/10%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1994d. “49/196 Situation of Human Rights in Republic of Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia and Federal Republic Yugoslavia.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/49/196%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1994e. “49/204 Stituation of Human Rights in Kosovo.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/RES/49/204>

General Assembly of the United Nations. 1994f. “49/205 Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in Former Yugoslavia.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/49/205%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1994g. “49/43 The Situation in the Occupied Territories of Croatia.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/49/43%0A>.

General Assembly of the United Nations. 1995a. “50/190 Situtation of Human Rights in Kosovo.” Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/50/190%0A>.

- General Assembly of the United Nations. 1995b. "50/193 Situation of Human Rights in Republic of Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia and Federal Republic Yugoslavia." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/50/193%0A>.
- General Assembly of the United Nations. 1996. "51/116 Situation of Human Rights in RBiH, RH, SRJ." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/51/116%0A>.
- General Assembly of the United Nations. 1997a. "52/139 The Situation of Human Rights in Kosovo." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/52/139%0A>.
- General Assembly of the United Nations. 1997b. "52/147 The Situation of Human Rights in RBiH, RH, SRJ." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/52/147%0A>.
- General Assembly of the United Nations. 1997c. "52/150 The Situation in Bosnia and Herzegovina." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/52/150%0A>.
- General Assembly of the United Nations. 1998a. "53/163 Situation of Human Rights in BiH, RH, SRJ." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/53/163%0A>.
- General Assembly of the United Nations. 1998b. "53/164. Situation of Human Rights in Kosovo." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/53/164%0A>.
- General Assembly of the United Nations. 1999a. "54/183. Situation of Human Rights in Kosovo." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/54/183>.
- General Assembly of the United Nations. 1999b. "54/184. Situation of Human Rights in Bosnia and Herzegovina, the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/54/184>.
- General Assembly of the United Nations. 2000. "54/184. Situation of Human Rights in Bosnia and Herzegovina, the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia." Accessed 06.06.2020. <https://undocs.org/en/A/RES/54/184>.
- Giddens, Anthony. 2009. *Sociology. Japanese Family and Society: Words from Tongo Takebe, a Meiji Era Sociologist*. Cambridge: Polity Press.
- Glas Amerike. 2003. "Pauel posetio Beograd." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.glasamerike.net/a/a-34-a-2003-04-02-7-1-87074967/762908.html>.
- Glas Amerike. 2019. "Tramp poručio Vučiću i Tačiju: Uzajamno priznanje ključno za normalizaciju." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.glasamerike.net/a/tramp-porucio-vucicu-i-taciju-uzajamno-priznanje-kljucno-za-normalizaciju/4788587.html>.
- Glas javnosti. 2001. "Sastanak Koštunice s državnim vrhom: Osuda bezumnog akta." Beograd. 2001. Pristupljeno 06.06.2020. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2001/09/12/srpski/X01091105.shtml>.
- Glišović, Ljiljana. 2011. *Srbija u ogledalu nemačke štampe: 1987-2006*. Beograd: Službeni glasnik.
- Goffman, Erving. 1956. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
- Goffman, Erving. 2009. *Stigma: Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Gojgić, Ljubica. 1996. "Dogovor Milošević - Rugova: Maske nisu pale." *NIN*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.nin.co.rs/arhiva/2384/2384d.html>.
- Goldsvorti, Vesna. 2000. *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam Mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Goshko, John M. 1992. "Bush Threatens 'military Force' If Serbs Attack Ethnic Albanians." *The*

- Washington *Posts*. Accessed 06.06.2020. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/12/29/bush-threatens-military-force-if-serbs-attack-ethnic-albanians/ebca2f38-0d0a-4ce7-8918-b5c8be97fe58/>.
- Grad Beograd. 2004. "Novi početak 2000-2003." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.beograd.rs/lat/upoznajte-beograd/1277-novi-pocetak-2000-2003/>.
- Grujić, Dragoslav. 2003. "Politički portret - Svetozar Marović: Markuzijanac sa Biblijom." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=334881>.
- Grujić, Dragoslav. 2009. "Amerika - Srbija, odnosi." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=865316>.
- Guzzini, Stefano. 2012. *The Return of Geopolitics in Europe? Social Mechanism and Foreign Policy Crises*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansen, Lene. 2006. *Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War*. London, New York: Routledge.
- Haufler, Virginia. 2015. "Shaming the Shameless? Campaigning Against Corporations." In *The Politics of Leverage in International Relations Name, Shame, and Sanction*, edited by H. Richard Friman, 185–200. London, New York: Palgrave Macmillan.
- Hehir, Aidan. 2006. "The Impact of Analogical Reasoning on US Foreign Policy Towards Kosovo." *Journal of Peace Research* 43 (1): 67–81.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 2002. "Ljudska prava: Izbeglice." Pristupljeno 06.06.2020. https://www.helsinki.org.rs/serbian/ljprgrupe_t01a02.html.
- Hill, Christopher, and Karen E Smith. 2000. *European Foreign Policy: Key Documents*. London, New York: Routledge.
- Hrnjaz, Miloš. 2015. "Srbija i upotreba pravosudnog rešavanja međunarodnih sporova od 1914. do 2015. godine: Vek neuspeha." U *Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu*, uredila Vesna Knežević-Predić, 253–70. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka.
- Hrnjaz, Miloš, and Milan Krstić. 2015. "Obama's Dual Discourse on American Exceptionalism." *Croatian International Relations Review* 341 (73): 25–56.
- Human Rights Watch. 2015. "Srbija: Policija vrši nasilje nad migrantima i tražiocima azila." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.hrw.org/sr/news/2015/04/15/269593>.
- Huntington, Samuel. 1996. *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- ICJ. 2007. "Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina VS Serbia and Montenegro): Judgement." Accessed 06.06.2020. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>.
- ICJ. 2010. "Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo Advisory Opinion of 22 July 2010." Accessed 06.06.2020. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>.
- ICJ. 2015. "Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia VS Serbia): Judgement." Accessed 06.06.2020. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf>.

- ICTY. 2001. "Prosecutor VS Radislav Krstic - Judgement." Accessed 06.06.2020. <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>.
- ICTY. 2016. "Judgement Summary for Radovan Karadzic." Accessed 06.06.2020. https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement_summary.pdf.
- ICTY. 2017. "Judgement Summary for Ratko Mladić." Accessed 06.06.2020. <https://www.icty.org/x/cases/mladic/tjug/en/171122-summary-en.pdf>.
- Igrutinović, Milan. 2018. "Odnosi Srbije i SAD." Centar za primenjene evropske studije: Beograd. Pristupljeno 06.06.2020. <https://media.cpes.org.rs/2019/09/Odnosi-Srbije-sa-SAD.pdf>.
- Insajder. 2018. "Insajder: Srbija ostaje na crnoj listi FATF." N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a430302/Insajder-Srbija-ostaje-na-crnoj-listi-FATF-kao-rizicna-za-pranje-novca-i-finansiranje-terorizma.html>.
- Institut za evropske poslove. 2019. "Stavovi građana Srbije prema EU." Pristupljeno 06.06.2020. <http://iea.rs/wp-content/uploads/2019/05/Stav-gradana-Srbije-prema-EU-mart-2019-final-2.pdf>.
- Interpol. 2017. "Interpol Membership: Historical Perspective." Accessed 06.06.2020. <https://www.interpol.int/content/download/12634/file/INTERPOL%20Membership.pdf>
- Jeremić, Vuk. 2011. "Izlaganje Vuka Jeremića, Ministra spoljnih poslova Republike Srbije, na prvoj konferenciji ambasadora Republike Srbije, Beograd, 16. decembar 2007." U *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, i Dragan Živojinović, 321–27. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Joksimović, Aleksandra. 2007. *Srbija i SAD: Bilateralni Odnosi u Tranziciji*. Beograd: Čigoja štampa.
- Joksimović, Aleksandra. 2008. "Odnosi Srbije i SAD u procesu jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova." U *Savremeni međunarodni izazovi*, uredio Dragan Đukanović, 119–48. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Jones, Edward F., Amerigo Farina, Albert H. Hastorf, Hazel Markus, Dale T. Miller, and Robert A. Scott. 1984. *Social Stigma: The Psychology of Marked Relationships*. W. H. Freeman: New York.
- Jovičević, Mihailo. 2019. "Dve posete: Širak 2001, Makron 2019. Francuska je pre 18 godina bila veoma zainteresovana za Srbiju i region, a dve teme su tada i sada potpuno iste." Blic. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/dve-posete-sirak-2001-makron-2019-francuska-je-pre-18-godina-bila-veoma/y3typnz>.
- Kaczmarek, Katarzyna. 2017. "International Society." *Oxford Research Encyclopedia - International Studies*. Oxford University Press.
- Kaplan, Robert D. 1994. "The Coming Anarchy." *Atlantic monthly* 273 (2): 44-76.
- Karanović, Prvoslav. 2007. "Novopazarske vehabije: Pucanje po svim šavovima." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=496245>.
- Keck, Margaret E., and Kathryn Sikkink. 1998. *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. New York: Cornell University Press.
- Keohane, Robert O. 1988. "International Institutions: Two Approaches." *International Studies Quarterly* 32 (4): 379–96.
- Ker-Lindsay, James. 2018. "The Stigmatisation of de Facto States: Disapproval and 'Engagement

- without Recognition.” *Ethnopolitics* 17 (4): 362–72.
- Kinnvall, Catarina, and Jennifer Mitzen. 2017. “An Introduction to the Special Issue: Ontological Securities in World Politics.” *Cooperation and Conflict* 52 (1): 3–11.
- Kossev. 2017. “Zločin bez kazne: Krivičnoprocesni aspekti odluke suda u Kolmaru u slučaju Haradinaj.” Pristupljeno 06.06.2020. <https://kossev.info/zlocin-bez-kazne-krivicnoprocesni-aspekti-odluke-suda-u-kolmaru-u-slucaju-haradinaj/>.
- Kostić, Slobodan. 2007. “Od Karingtona do Ahtisarija: Raspadanje do Kosova.” *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=487261>.
- Košunica, Vojislav. 2000. “Kad narod pobeđi, nema poraženih.” 2000. Projekat Rastko. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473613421fc13>.
- Košunica, Vojislav. 2007. “Ekspozije Vojislava Koštunice 2007.” Wikisource. Pristupljeno 06.06.2020. https://sr.wikisource.org/sr-el/Експозе_Војислава_Коштунице_2007.
- Košunica, Vojislav. 2011. “Govor naslovljen „Učenje iz prošlosti i građenje bolje budućnosti“ Vojislava Koštunice, predsenika Vlade Republike Srbije, održan na desetom godišnjem Solunskom forumu, Solun, 25. maj, 2004.” U *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, i Dragan Živojinović, 312–14. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Kovačević, Živorad. 2004. *Međunarodno pregovaranje*. Beograd: IP Filip Višnjić, Diplomatska akademija MSP SCG.
- Kovačević, Živorad. 2007. *Amerika i raspad Jugoslavije*. Beograd: IP Filip Višnjić, Fakultet političkih nauka.
- Krstić, Milan. 2013a. “Meka moć Srbije.” In *Meka moć država*, uredili Dragan R. Simić, Dragan Živojinović, i Nikola Kosović. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, Centar za društvena istraživanja.
- Krstić, Milan. 2013b. “Uloga istorijskih analogija u spoljnoj politici: SAD, operacija Deliberate Force 1995. i vazdušni napadi NATO na SRJ 1999. godine.” *Politički život* 7: 55–63.
- Krstić, Milan. 2015. “Srpsko-američki odnosi tokom devedesetih godina 20. veka.” U *Politika Sjedinjenih Američkih Država prema regionu Zapadnog Balkana i Republici Srbiji*, uredili Dragan R. Simić i Dragan Živojinović, 187–205. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Krstić, Milan. 2016. “Da li je „Rambuže“ bio bolji od „Kumanova“? Usporedna sektorska analiza bezbednosnih rizika po Republiku Srbiju i srpski narod na Kosovu i Metohiji.” U *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma - Trajni mir ili trajni izazovi?*, uredili Dragan Živojinović, Stevan Nedeljković, i Milan Krstić, 117–41. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Krstić, Milan. 2017. “Kažu „Severni“, a misle „Turski tok“?” *BizLife Business Magazine*.
- Kubalkova, Vendulka. 1998. *Foreign Policy in a Constructed World*. New York: Routledge.
- Lees, Lorraine M. 1997. *Keeping Tito Afloat*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Libal, Michael. 1997. *Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis 1991-1992*. Westport: Praeger Publishers.
- Link, Bruce G., and Jo Phelan. 2014. “Stigma Power.” *Social Science and Medicine* 103: 24–32.

- Link, Bruce G., and Jo C Phelan. 1999. "Labeling and Stigma." In *Handbook of Sociology of Mental Health*, edited by Carol S. Aneshensel and Jo C Phelan, 481–94. New York: Springer Publishing.
- Link, Bruce G., and Jo C Phelan. 2001. "Conceptualizing Stigma." *Annual Review of Sociology* 27 (Lewis 1998): 363–85.
- Lopandić, Duško, i Jasminka Kronja. 2010. *Regionalne inicijative na Balkanu*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Lucas, Jeffrey W., Hsiang Yuan Ho, and Kristin Kerns. 2017. *Power, Status, and Stigma: Their Implications for Health. The Oxford Handbook of Stigma, Discrimination, and Health*.
- Lugano, Geoffrey. 2017. "Counter-Shaming the International Criminal Court's Intervention as Neocolonial: Lessons from Kenya." *International Journal of Transitional Justice* 11 (1): 9–29.
- Macdowall, Andrew. 2015. "Wait, the Serbs Are Now the Good Guys?" Politico. Accessed 06.06.2020. <https://www.politico.eu/article/serbia-croatia-hungary-orban-migrants-schengen-crisis/>.
- Major, B., and L.T. O' Brien. 2005. "The Social Psychology of Stigma." *Annual Review of Psychology* 56: 393–421.
- Mälksoo, Maria. 2019. "The Transitional Justice and Foreign Policy Nexus: The Inefficient Causation of State Ontological Security-Seeking." *International Studies Review* 21 (3): 373–397.
- Manning, Peter Kirby. 2015. "Dramaturgy." *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, 1-5.
- Martinović, Vladimir. 2001. "Ekstradicija." *NIN*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.nin.co.rs/2001-03/08/16956.html>.
- Mearsheimer, John. 1990. "Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War." *International Security* 15 (1): 5–56.
- Merget, Frederic. 2013. "Practices of Stigmatization." *Law & Contemporary Problems* 76 (287): 287–318.
- Mestrovic, S.G. 1994. *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. London: Routledge.
- Michalopoulou, Lito E., Janet A. Welsh, Daniel F. Perkins, and LaJuana Ormsby. 2017. "Stigma and Mental Health Service Utilization in Military Personnel: A Review of the Literature." *Military Behavioral Health* 5 (1): 12–25.
- Michel, Torsten. 2016. "Third Generation Constructivism and the Rhetoric of Inquiry in International Relations." *European Review of International Studies* 3 (3): 5–19.
- Milošević, Mila. 2011. "Rusko-srpski odnosi: Čekajući Putina." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=981537>.
- Milošević, Milan. 2010. "Međunarodni sud pravde: Trenutak istine." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=941784>.
- Ministarstvo odbrane Republike Srbije. 2006. "Značaj vojnog programa - Predsednik Srbije Boris Tadić u poseti SAD." Pristupljeno 06.06.2020. http://www.vs.rs/sr_lat/vesti/4375458205DF102C8E98013712B34F71/znacaj-vojnog-programapredsednik-srbije-boris-tadic-u-poseti-sad.
- Ministarstvo spoljnih poslova. 2020. "Međunarodni bilateralni ugovori sa Republikom Hrvatskom."

2020. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/sr/images/stories/bilateral_ugovori/hrvatska.pdf.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2001. "Zajednički dokument UNMIK-a i Savezne Republike Jugoslavije." Pristupljeno 06.06.2020.
<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/kim/dokumenti/59-unmik-srj?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2010. "Srbija podnela Generalnoj skupštini UN rezoluciju kojom se predlaže zaključak u vezi sa savetodavnim mišljenjem Međunarodnog suda pravde." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/arhiva-saopstenja/saopstenja-2010/4736-2010-07-28-11-29-45?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2013a. "Josipovićeva zdravica: Za evrointegraciju Zapadnog Balkana." Pristupljeno 06.06.2020.
<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/11319-2013-07-01-08-20-17?lang=lat%0A>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2013b. "Susret Mrkića i Vesne Pusić." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/arhiva-saopstenja/saopstenja-2013/11286-2013-06-21-12-43-41?lang=lat%0A>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2014a. "Izjava Ministra spoljnih poslova Republike Srbije Ivana Mrkića posle prvog dana javne rasprave pred Međunarodnim sudom pravde." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/arhiva-saopstenja/-2014-/12197-2014-03-03-17-00-32?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2014b. "Konuzularne konsultacije između MSP R. Srbije i MVP BiH." Pristupljeno 06.06.2020.
<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/12295-2014-04-15-12-55-50?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2014c. "Ministar Dačić pozvao na smirivanje tenzija nakon Šešeljevog puštanja." Pristupljeno 06.06.2020.
<http://mfa.gov.rs/sr/index.php/arhiva-saopstenja/-2014-/14522-2014-11-22-16-01-51?lang=lat%0A>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2014d. "Srbija otvara konzularnu kancelariju u Drvaru." Pristupljeno 06.06.2020.
<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/13509-2014-05-06-10-14-34?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2015a. "Dačić, Crnadak: Serbia - BiH Relations at Very High Level." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
<http://www.mfa.gov.rs/en/component/content/article;/14144?format=pdf>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2015b. "Izjava Ministra Dačića povodom ukidanja odluke hrvatske Vlade o blokadi granice sa Srbijom." Pristupljeno 06.06.2020.
<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/15836-2015-09-25-16-25-50?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2015c. "Nikolić: Parodom Hrvatska poručila Srbima da se ne vraćaju." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2015&month=08&day=06&modid=77&lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2016a. "Dačić: „Izjava Sadika Ahmetovića najbolje govori o bošnjačkim političarima u BiH”." Pristupljeno 06.06.2020.

<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/saopstenja/16979-2016-08-28-08-03-40?lang=lat>.

- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2016b. "Izjava Ministra Dačića." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/saopstenja/16860-2016-07-21-15-09-35?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2016c. "Ministar Dačić na neformalnom sastanku ministara spoljnih poslova EU i ministara država kandidata." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/arhiva-saopstenja/arhivasaopstenja2016/17005-2016-09-03-10-46-45?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2016d. "OEBS 2015 – Predsedavanje Srbije." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/2013-05-16-10-43-58/oebs-2015-predsedavanje-srbije?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2020a. "Lista međunarodnih organizacija, tela i regionalnih integracija gde je Republika Srbija regulisala svoje članstvo." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/92-lista-organizacija?lang=lat>.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2020b. "Međunarodni bilateralni ugovori Srbije i BiH." Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/sr/images/stories/bilateral/ugovori/bosna_i_hercegovina.pdf.
- Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2020c. "Republika Srbija i Savet Evrope (SE)." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/savet-evrope?lang=lat>.
- Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije. 2015a. "Srpski policajci imaju normalan, ljudski i pristojan odnos prema migrantima i izbeglicama." Pristupljeno 06.06.2020. http://arhiva.mup.gov.rs/cms_lat/aktivnosti.nsf/100915-kzn.h.
- Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije. 2015b. "Visoki komesar UN za izbeglice pohvalio Vladu i MUP Srbije." Pristupljeno 06.06.2020. http://arhiva.mup.gov.rs/cms_lat/aktivnosti.nsf/171115-komesar.h.
- Mirabito, Ann M., Cele C. Otnes, Elizabeth Crosby, David B. Wooten, Jane E. Machin, Chris Pullig, Natalie Ross Adkins, et al. 2016. "The Stigma Turbine: A Theoretical Framework for Conceptualizing and Contextualizing Marketplace Stigma." *Journal of Public Policy & Marketing* 35 (2): 170–84.
- Miršajmer, Džon. 2017. *Tragedija Politike Velikih Sila*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mitić, Aleksandar. 2018. "The Strategic Framing of the 2015 Migrant Crisis." In *Migrants, Refugees and the Media: The New Reality of Open Societies*, edited by Sai Felicia Krishna-Hesnel, 121–50. London: Routledge.
- Montalbano, William D. 1991. "Yugoslavia Hit by Trade Sanctions: Civil War: European Community, Imposing Toughest Economic Measures in Response to Fighting, Urges U.N. to Declare Global Oil Embargo. U.S. Is Undecided on Boycott." *Los Angeles Times*. Accessed 06.06.2020. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-11-09-mn-1055-story.html>.
- Moravcsik, Andrew. 1995. "Explaining International Human Rights Regimes: Liberal Theory and Western Europe." *European Journal of International Relations* 1 (2): 157–89.
- N1. 2018. "Brnabić: Srbija i SAD zajedno mogu ponovo mnogo da postignu." Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a406953/Obelezena-stogodisnjica-postavljanja-srpske>

zastave-nad-Belom-kucom.html.

- Narodna banka Srbije. 2020. "Odnosi Republike Srbije s Međunarodnim monetarnim fondom." Pristupljeno 06.06.2020. https://www.nbs.rs/internet/latinica/40/40_1/index.html.
- Narodna skupština Republike Srbije. 2004. "Rezolucija o Kosovu i Metohiji." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/61-rezolucija-o-kim?lang=lat>.
- Narodna skupština Republike Srbije. 2007. *Rezolucija o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije*.
- Narodna skupština Republike Srbije. 2008. "Prva posebna sednica NSRS, 15.02.2008." Otvoreni parlament. Pristupljeno 06.06.2020. <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6475>.
- Narodna skupština Republike Srbije. 2013. "Šesta Posebna Sednica, 30.08.2013." Otvoreni parlament. Pristupljeno 06.06.2020. <https://otvoreniparlament.rs/transkript/7074?page=5>.
- NATO. 1996. "Letter Dated 24 September 1996 from the Chairman Of The Security Council Committee Established Pursuant To Resolution 724 (1991) Concerning Yugoslavia Addressed to the President of the Security Council." 1996. Accessed 06.06.2020. <https://www.nato.int/ifor/un/u960924a.htm>.
- Nedeljković, Stevan, i Milan Krstić. 2018. "Poglavlje 31: Postepeno (Ne)Usklađivanje." U *Zbornik radova: Evropa za mene*, uredili Dragan R. Simić, Dejan Milenković, i Dragan Živojinović, 651–69. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Nikolić, Maja. 2017. "Vučić ponudio državljanstvo malom Pikasu i njegovoj porodici." N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a291170/Vucic-ponudio-drzavljanstvo-Farhadu-Nuriju.html>.
- Nikšić, Stevan. 1997. "Madlen Olbrajt u Beogradu." *NIN*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.nin.co.rs/arhiva/2423/tema.html>.
- Ninčić, Roksanda. 2000. "Na licu mesta: Kabinet predsednika Jugoslavije." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. https://www.vreme.com/arhiva_html/510/09.html.
- Nojman, Iver B. 2011. *Upotrebe Drugog: Istok u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nova srpska politička misao. 2013. "Ivan Mrkić: Nemam reči kritike za hrvatsku Vladu." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.nspm.rs/hronika/ivan-mrkic-nemam- reci-kritike-za-hrvatsku-vladu.html?alphabet=1>.
- Novaković, Igor. 2013. *Od četiri stuba spoljne politike do evropskih integracija: Postoji li volja za strašeško usmerenje spoljne politike Srbije?* Beograd: ISAC fond.
- Novaković, Igor, i Marko Savković. 2019. *Srbija i NATO Partnerstvo za mir*. Beograd: ISAC fond.
- Novi magazin. 2013. "Hor Viva Vox nastupio u Ujedinjenim nacijama." Pristupljeno 06.06.2020. <http://novimagazin.rs/opusteno/hor-viva-vox-nastupio-u-ujedinjenim-nacijama-video>.
- Nye, Joseph. 2004. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs.
- Onuf, Nicholas Greenwood. 1989. *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Realties*. Columbia, SC: University of South Carolina Press.
- OSCE. 1992. "Serbia and Montenegro Suspended as a Participating State." Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/node/58332>.
- OSCE. 1996. "Former Spanish Prime Minister Felipe Gonzales Becomes OSCE Special

- Representative to the Federal Republic of Yugoslavia. (Press Release).” Accessed 06.06.2020. https://www.osce.org/press_rel/1996/12/556-pr.html.
- OSCE. 1997. “Election Observers Release Report on Republic of Serbia.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/odihr/elections/52482>.
- OSCE. 1999. “Istanbul Summit Document 1999.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/mc/39569?download=true%0A>.
- OSCE Ministerial Council. 1992. “Third Meeting of the Council: Summary of Conclusions.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/files/f/documents/9/2/40342.pdf>.
- OSCE Ministerial Council. 1997. “Sixth Meeting of the Ministerial Council 18-19 December 1997.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/files/f/documents/7/6/40427.pdf>.
- OSCE Ministerial Council. 1998. “Seventh Meeting of the Ministerial Council 2-3 December 1998.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/mc/40439?download=true%0A>.
- OSCE Parliamentary Assembly. 1997. “Warsaw Declaration of the OSCE Parliamentary Assembly.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pa/37930?download=true%0A>.
- OSCE Parliamentary Assembly. 1998. “Copenhagen Declaration of the Parliamentary Assembly of the OSCE.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/files/f/documents/7/6/37870.pdf>.
- OSCE Parliamentary Assembly. 1999. “St. Petersburg Declaration of the Parliamentary Assembly of the OSCE.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pa/37796?download=true%0A>.
- OSCE Parliamentary Assembly. 2000. “Bucharest Declaration of the Parliamentary Assembly of the OSCE.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pa/37758?download=true%0A>.
- OSCE Permanent Council. 1998. “Decision No. 218.” Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/pc/20518?download=true%0A>.
- P.D. 2016. “Boris Džonson u knjižari ‘Geca Kon.’” *Danas*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.danas.rs/politika/boris-dzonson-u-knjizari-geca-kon/>.
- Panić, Milan. 2011. “Govor predsednika Vlade SRJ Milana Panića u Saveznoj skupštini povodom završetka Londonske konferencije, Beograd, 4. septembar, 1992.” u *Spoljna Politika Srbije: Strategije i Dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, and Dragan Živojinović, 249–52. Beograd: Evropski pokret u Srbiji. <http://www.emins.org/wp-content/uploads/2017/03/Spoljna-politika-Strategije-i-dokumenta-drugo-izdanje-2011.pdf>.
- Pavićević, Vladimir i Dragan Živojinović. 2011. “Analiza procesa odlučivanja u spoljnoj politici Srbije.” u *Javne Politike Srbije*, uredio Milan Podunavac, 57–68. Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka.
- Pavlović, Aleksandar. 2016. “A Passage to Europe: Serbia and the Refugee Crisis.” *Contemporary Southeastern Europe* 3 (1): 59–65. Accessed 06.06.2020. <http://rifdt.institfdt.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1618/Fulltext.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Pavlović, Dušan. 2001. *Akteri i modeli: ogledi o politici Srbije pod Miloševićem*. Beograd: Samizdat B92.
- Perry, Valerie. 1998. “The OSCE Suspension of the Federal Republic of Yugoslavia.” *The Helsinki Monitor* 4: 1–9.
- Pešić, Milenko. 2018. “Sva srpska strateška partnerstva.” *Politika*. Pristupljeno 06.06.2020.

<http://www.politika.rs/sr/clanak/404513/Politika/Sva-srpska-strateska-partnerstva>.

- Petrović, Ivica. 2015. "Šta su Srbija i Kosovo stvarno potpisali u Briselu?" Deutsche Welle. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.dw.com/bs/šta-su-srbija-i-kosovo-stvarno-potpisali-u-briselu/a-18672979>.
- Phelan, Jo C., Bruce G. Link, and John F. Dovidio. 2008. "Stigma and Prejudice: One Animal or Two?" *Social Science & Medicine* 67 (3): 358-367.
- Piazza, Alessandro, and Fabrizio Perretti. 2015. "Categorical Stigma and Firm Disengagement: Nuclear Power Generation in the United States, 1970–2000." *Organization Science* 26 (3): 724–42.
- Posen, Barry. 2000. "The War for Kosovo: Serbia's Political-Military Strategy." *Foreign Affairs* 24 (4): 39–84.
- Proroković, Dušan. 2017. "Odnosi Albanije i Srbije u drugoj deceniji XXI veka: Novi početak ili konstruktivnost pod pritiskom?" *Međunarodna Politika* 1168. <http://repositorijum.diplomacy.bg.ac.rs/254/1/MPolitika1168-21-36.pdf>.
- Putnam, Robert D. 1988. "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two Level Games." *International Organization* 42 (3): 427-460.
- Radio Slobodna Evropa. 2007. "Koštunica protiv 'marionetske' NATO države na Kosovu." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/765383.html>.
- Radio Slobodna Evropa. 2010. "Tadić: neću odustati od traganja za krivcima." Pristupljeno 06.06.2020. https://www.slobodnaevropa.org/a/potrebno_pronaci_osuditi_sve_krivce/2096911.html.
- Radio Slobodna Evropa. 2011. "Kosor: u Beogradu ključ za rešavanje sudbine nestalih." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/24313000.html>.
- Radio Slobodna Evropa. 2013. "Nikolić u UN: Haški sud kao inkvizicija, kazne samo za Srbe." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/rasprava-o-haskom-tribunalu-u-un-jeremic-srbija-nikolic/24953194.html>.
- Radio Slobodna Evropa. 2015. "Vučić predlaže zajednički dan sećanja na sve žrtve." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/27176084.html>.
- Radio Televizija Srbije. 2009. "Medvedev u Beogradu - strateško partnerstvo." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/78348/medvedev-u-beogradu---stratesko-partnerstvo.html>.
- Radio Televizija Srbije. 2013. "Nikolić u Poseti Izraelu." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/1314480/nikolic-u-poseti-izraelu.html>.
- Ranković, Rade. 2015. "Vučić: Nadamo se da ćemo izbeći referendum u RS." *Glas Amerike*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.glasamerike.net/a/vucic-dodik-meet-in-belgrade/2866764.html>.
- Rečević, Tijana i Milan Krstić. 2019. "Svi na istoj strani? Kako spoljnopolitički odlučioi objašnjavaju vojnu neutralnost, a kako je građani shvataju." u *Saradnja Srbije sa evroatlantskom zajednicom*, uredio Stefan Surlić. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka i Institut za evropske poslove.
- Risse, Thomas, Stephen Ropp, and Kathryn Sikkink. 1999. *The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Risse, Thomas. 2013. *The Persistent Power of Human Rights: From Commitment to Compliance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rivera, Lauren A. 2008. "Managing 'Spoiled' National Identity: War, Tourism, and Memory in Croatia." *American Sociological Review* 73 (4): 613–34.
- Robinson, Piers. 1999. "The CNN Effect: Can the News Media Drive Foreign Policy?" *Review of International Studies* 25 (2): 301-309.
- Rousseau, Elise. 2018. "Power, Mechanisms, and Denunciations: Understanding Compliance with Human Rights in International Relations." *Political Studies Review* 16 (4): 318–30.
- RTS. 2009. "Četiri stuba srpske spoljne politike." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/123751/cetiri-stuba-srpske-spoljne-politike.html>.
- RTS. 2010. "Silajdžić optužuje Tihća." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/716570/Silajdžić+optužuje+Tihća.html>.
- RTS. 2011. "Polemika Jeremića i Mićunovića." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/870606/polemika-jeremica-i-micunovica.html>.
- RTS. 2013. "Nikolić se izvinio zbog Srebrenice." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/1312408/nikolic-se-izvinio-zbog-srebrenice.html>.
- RTS. 2019. "Vučić: Ostavka Haradinaja politički trik." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3597727/vucic-ostavka-haradinaja-politicki-trik.html>.
- RTV. 2016. "Nikolić: Cilj optužnica u Hrvatskoj je stigma na Srbiji." Pristupljeno 06.06.2020. http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/nikolic-cilj-optuznica-u-hrvatskoj-je-stigma-na-srbiji_781581.html.
- Rujević, Nemanja. 2016. "Nemački odlikaš Vučić spreman da čuva granice." Deutsche Welle. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.dw.com/sr/nemački-odlikaš-vučić-spreman-da-čuva-granice/a-19044063>.
- Said, Edvard. 2008. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Sanders, Gerard J. 2001. "Natural Advantage, Values, and Community: EBRD and the Former Yugoslavia." *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 95: 245–50.
- Savet Evrope. 2020. "Kancelarija Saveta Evrope u Beogradu." Pristupljeno 06.06.2020. https://www.coe.int/sr_RS/web/belgrade/home.
- Simić, Dragan R. 1999. *Poredak Sveta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Simić, Dragan R. 2009. *Svetska Politika*. Beograd: Čigoja štampa i Fakultet političkih nauka.
- Simić, Dragan R. 2012. *Rasprava o Poretku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Škečić, Jasmina, i Miloš Teodorović. 2008. "Železnice Srbije preuzele prugu na severu Kosova." Radio Slobodna Evropa. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/1046126.html>.
- Skupština SCG. 2003. "Ustavna povelja Državne zajednice Srbija i Crna Gora." *Službeni List SCG* 1. http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/ustavna_povelja_scg.pdf.

- Smetana, Michal. 2018. "(De-)Stigmatising the Outsider: Nuclear-Armed India, United States, and the Global Nonproliferation Order." *Journal of International Relations and Development*, 1-24.
- Srna. 2019. "Le Monde Diplomatique: Bombardovanje Jugoslavije hranjeno medijskim lažima." *Nezavisne novine*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.nezavisne.com/novosti/ex-yu/Le-Monde-diplomatique-Bombardovanje-Jugoslavije-hranjeno-medijskim-lazima/539791>.
- Steele, Brent J. 2008. *Ontological Security in International Relations: Self-Identity and the IR State*. London and New York: Routledge.
- Stefanović, Nenad Lj. 2000. "Koštunica u Bijaricu: veliko otvaranje." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. https://www.vreme.com/arhiva_html/511/05.html.
- Stefanović, Nenad Lj. 2001. "Koštunica u SAD-u: bez podizanja obrva." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=186506>.
- Stevanović, Katarina. 2015. "Vučić i Stoltenberg na Fakultetu političkih nauka: sa studentima o bezbednosti, izbeglicama, terorizmu..." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1345262>.
- Stritzel, Hoglel. 2007. "Towards a Theory of Securitization: Copenhagen and Beyond." *European Journal of International Relations* 13 (3): 357–83.
- Subotic, Jelena, and Ayşe Zarakol. 2013. "Cultural Intimacy in International Relations." *European Journal of International Relations* 19 (4): 915–38.
- Svetska banka. 2002. "Savezna Republika Jugoslavija – izveštaj o proceni stanja javnih nabavki zemlje (Country Procurement Assessment Report – CPAR)." <http://documents1.worldbank.org/curated/en/618571468777586160/pdf/288010YF0Serbian01Srpski10CPAR01public1.pdf>.
- Svilanović, Goran. 2011. "Ekspoze Gorana Svilanovića, Saveznog ministra za spoljne poslove, u Saveznoj skupštini SRJ, Beograd, 24. Oktobar 2001." u *Spoljna politika Srbije: strategije i dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, i Dragan Živojinović, 286–311. Beograd: Evropski pokret u Srbiji. <http://www.emins.org/wp-content/uploads/2017/03/Spoljna-politika-Strategije-i-dokumenta-drugo-izdanje-2011.pdf>.
- Tadić, Boris. 2011. "Govor Borisa Tadića nakon preuzimanja dužnosti predsednika Srbije, Beograd 11. Jul 2004." u *Spoljna politika Srbije: strategije i dokumenta*, uredili Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, i Dragan Živojinović, 314–18. Beograd: Evropski pokret u Srbiji. <http://www.emins.org/wp-content/uploads/2017/03/Spoljna-politika-Strategije-i-dokumenta-drugo-izdanje-2011.pdf>.
- Tanenwald, Nina. 2007. *The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tanjug. 2001a. "Čović: Garancije da Kosovo ostaje u Jugoslaviji." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b061201_s.html#N21.
- Tanjug. 2001b. "Čović: Očekivan potez, terorizma bilo i na jugu Srbije." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b091001_s.html.
- Tanjug. 2001c. "Čović: Rešenja na jugu Srbije i Kosovo veliki iskorak." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b301201_s.html#N8.

- Tanjug. 2001d. "Čović i Trajković za 'okruglim stolom' u Prištini." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b181001_s.html.
- Tanjug. 2001e. "Đinđić: SAD su i dalje zainteresovane za Balkan." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b071101_s.html.
- Tanjug. 2001f. "Hrvatska - Srbija: Mesić o odnosima sa Srbijom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b301201_s.html.
- Tanjug. 2001g. "Korać: Hrvatska koči normalizaciju odnosa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b211101_s.html#N23.
- Tanjug. 2001h. "Koštunica: na Kosmetu vladaju kaos, teror, nesloboda i kriminal." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b091101_s.html#N2.
- Tanjug. 2001i. "Koštunica danas u poseti Sarajevu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b181201_s.html.
- Tanjug. 2001j. "Perišić: Hrvatska traži izgovor za nesaradnju sa SRJ." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b221101_s.html#N22.
- Tanjug. 2001k. "Podrška SRJ međunarodnoj koaliciji protiv terorizma." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b091001_s.html.
- Tanjug. 2001l. "SRJ - BiH – Ambasador Vukićević: BiH treba da povuče tužbu protiv SRJ." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b281101_s.html%0A.
- Tanjug. 2001m. "SRJ - Hrvatska: Iz SRJ vraćeno kulturno blago." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b141201_s.html.
- Tanjug. 2001n. "Suđenje od februara do septembra, dokazi i novinski izveštaji." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b090102_s.html.
- Tanjug. 2001o. "Svilanović: Nisam se izvinio Hrvatima, već sam izrazio žaljenje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b211201_s.html.
- Tanjug. 2001p. "Svilanović: Savet Evrope i Partnerstvo za mir realni ciljevi u 2002." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b301201_s.html#N3.
- Tanjug. 2001q. "Svilanović: Snažna podrška reformama u Jugoslaviji." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161101_s.html.
- Tanjug. 2001r. "Živković: Nema paralele između napada na Avganistan i SRJ." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b091001_s.html#N17

- Tanjug. 2002a. "Čović: na Kosovu i dalje strah od provokacija albanskih ekstremista." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300602_s.html#N21.
- Tanjug. 2002b. "Čović: Povećano međusobno poverenje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100402_s.html#N24.
- Tanjug. 2002c. "Ljajić razgovarao s Tokićem i Zubakom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100902_s.html%0A.
- Tanjug. 2002d. "Mićunović: Hag rizikuje da sudi jednom narodu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b010302_s.html%0A.
- Tanjug. 2002e. "Opasna provokacija Čekua." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b131202_s.html#N1.
- Tanjug. 2002f. "SRJ – BIH – Svilanović: Uskoro jugoslovenski konzulat u Banjaluci." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b200202_s.html.
- Tanjug. 2002g. "Svilanović: Ne postoji volja za primenu nekih elemenata Rezolucije 1244." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060102_s.html#N5.
- Tanjug. 2002h. "Svilanović optimista u pogledu obnavljanja pomoći SAD." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b120502_s.html.
- Tanjug. 2002i. "Premijer Srbije pozdravio ustavne promene u RS." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b070402_s.html#N16.
- Tanjug. 2002j. "Koštunica: Hrabra i mudra odluka Skupštine RS." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b070402_s.html#N16.
- Tanjug. 2002k. "Belkić: Odnosi između Sarajeva i Beograda nisu Dobri." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b020502_s.html.
- Tanjug. 2002l. "Koštunica za trojni sastanak, ali bez uslovljavanja." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b050602_s.html#N1.
- Tanjug. 2002m. "Koštunica: Posle Sarajeva, slede samiti u Zagrebu i Beogradu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160702_s.html.
- Tanjug. 2002n. "Zajednička izjava šefova država BiH, SRJ i Hrvatske." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160702_s.html.
- Tanjug. 2002o. "SRJ - BiH: Predsedništvo BiH nezadovoljno izjavom Đinđića." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b010802_s.html#N5.

- Tanjug. 2003a. "Božović: UNMIK spreman da preuzme dokumentaciju o zločinima OVK." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b121103_s.html#N15.
- Tanjug. 2003b. "Đerić: Politički dijalog između SRJ i BiH moguć." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b050203_s.html#N7
- Tanjug. 2003c. "Marović: Kosovo mora da bude evropeizovano." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b270703_s.html#N11.
- Tanjug. 2003d. "Marović: Nove optužnice jačaju snage koje su protiv Haga." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b051203_s.html#N8.
- Tanjug. 2003e. "Marović: Saučešće Predsedništvu BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b201003_s.html%0A.
- Tanjug. 2003f. "Marović razgovarao sa članovima Predsedništva BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b131103_s.html%0A.
- Tanjug. 2003g. "MSP: Duboko žaljenje što kriza nije rešena u okviru UN." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b200303_s.html#N1.
- Tanjug. 2003h. "Rezolucija o Đinđiću pred Predstavničkim domom Kongresa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b210303_s.html#N7.
- Tanjug. 2003i. "SCG i BiH treba da imaju evropsku budućnost." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b110503_s.html#N1.
- Tanjug. 2003j. "Svilanović: Poziv zemljama regiona da zajednički nastupe na samitu EU." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b190203_s.html.
- Tanjug. 2003k. "Svilanović: SRJ će učiniti sve da predlog ne dobije podršku Kongresa." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b140103_s.html.
- Tanjug. 2003l. "Svilanović i Đelić razgovarali sa Ešdaunom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b190203_s.html#N2.
- Tanjug. 2003m. "Tadić: Kosovo najveći bezbednosni izazov za SCG i region." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b121103_s.html#N15.
- Tanjug. 2003n. "Tadić: Rezolucija 1244 ne predviđa povratak Vojske SCG na Kosmet." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b020903_s.html#N9.
- Tanjug. 2003o. "Varadi: Spor SRJ i BiH opterećuje odnose dveju država." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.

- http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100203_s.html%0A.
- Tanjug. 2003p. “Vukićević: Mladić nije prepreka saradnji Beograda i Sarajeva.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b241103_s.html%0A.
- Tanjug. 2003q. “Pauel će lično izraziti podršku politici SCG.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b030403_s.html#N8
- Tanjug. 2003r. “Simurdić: Politika otvorenih vrata - uslov za približavanje EU.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100603_s.html.
- Tanjug. 2003s. “Batić: Dobro bi bilo da se tužba povuče.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300603_s.html%0A.
- Tanjug. 2003t. “Tadić: Sve tužbe treba da padnu istovremeno.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b020703_s.html#N26.
- Tanjug. 2004a. “Drašković: Evropska pravila za Kosovo i ceo region.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260504_s.html#N3.
- Tanjug. 2004b. “Drašković: Granice samo na mapama.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b210404_s.html#N3.
- Tanjug. 2004c. “Drašković: Zločini u BiH nisu na Srbiji.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b130804_s.html#N1.
- Tanjug. 2004d. “Drašković o poseti Italiji, Kosovu, Hagu, Mađarima.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100904_s.html#N3.
- Tanjug. 2004e. “Holkeri: Što pre definisati status Kosova.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b230404_s.html#N23.
- Tanjug. 2004f. “International Community Obligated to Protect Serbs in Kosovo.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b060604_e.html#N3.
- Tanjug. 2004g. “Intervju ministra Draškovića RTS-u.” Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b110804_s.html.
- Tanjug. 2004h. “Koštunica najavio razgovore sa Sanaderom.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b120603_s.html#N11.
- Tanjug. 2004i. “Labus u poseti BiH.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b160304_s.html%0A.
- Tanjug. 2004j. “Marović: Vlada mora da klekne, da bi njen narod ostao na nogama.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.

http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b140304_s.html#N1.

- Tanjug. 2004k. "Marović razgovarao sa Sanaderom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b151104_s.html#N1.
- Tanjug. 2004l. "Među teroristima u Faludži ima ljudi s Kosova i Bosne." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b151204_s.html#N3.
- Tanjug. 2004m. "Mere Visokog predstavnika izazvale krizu izvršne vlasti." Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b241204_s.html#N5.
- Tanjug. 2004n. "Položaj Srba u BiH i Albaniji daleko od zadovoljavajućeg." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170804_s.html#N3.
- Tanjug. 2004o. "Ivanić poželeo Draškoviću uspešan mandat." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b210404_s.html#N4.
- Tanjug. 2004p. "Drašković i Bišćević u bilateranim odnosima." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300404_s.html#N9.
- Tanjug. 2004q. "Tadić: srpsko-francuski odnosi odlučujući za Srbiju u Evropi." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b050704_s.html.
- Tanjug. 2004r. "Varadi: U petak susret sa predsednikom Međunarodnog suda pravde." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b240604_s.html#N5.
- Tanjug. 2004s. "Razgovor Draškovića i Raguza." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b080704_s.html#N7.
- Tanjug. 2004t. "Ambasador BiH: vrtoglavi uspon odnosa Sarajeva i Beograda." *Dnevni bilten Ministarstva Spoljnih Poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b140704_s.html#N10.
- Tanjug. 2004u. "SCG and BIH Foreign Ministers Agree 'More or Less' on All Issue." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b190704_e.html#N1.
- Tanjug. 2004v. "Razgovori Marovića sa Terzićem, Prvanovim i Fratinijem." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260704_s.html#N1.
- Tanjug. 2005a. "Koštunica: Bitan napredak u srpsko-hrvatskim odnosima." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b231105_s.html#N9.
- Tanjug. 2005b. "Marović: Pitanje Mladića rešiti do kraja godine." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b161105_s.html
- Tanjug. 2005c. "Tadić: Odnosi Srbije i Hrvatske ključni za stabinost regiona." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180205_s.html.

- Tanjug. 2006a. "Ambasador Leko: odnosi BiH i SCG beleže uzlaznu liniju." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b150506_s.html#N2.
- Tanjug. 2006b. "Odnose Hrvatske i Srbije odrediće unutrašnje prilike." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b040106_s.html.
- Tanjug. 2007a. "Bez vojne intervencije, već paralelne institucije na Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b111007_s.html.
- Tanjug. 2007b. "Stojanović: Odluka po tužbi BiH krajem februara, a možda i kasnije." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b120107_s.html#N3.
- Tanjug. 2008a. "Dačić: Da prestanu pokušaji osporavanja postojanja RS." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b250908_s.html#N11.
- Tanjug. 2008b. "EK: Srpske institucije na Kosovu nemaju pravno važenje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300608_s.html#N18.
- Tanjug. 2008c. "Hrvatsko ministarstvo nezadovoljno Jeremićevom izjavom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b111108_s.html.
- Tanjug. 2008d. "Jeremić: Hitno povlačenje ambasadora iz zemalja koje su priznale Kosovo." *Radio-Televizija Vojvodine*. Pristupljeno 06.06.2020.
https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/jeremic-hitno-povlacenje-ambasadora-iz-zemalja-koje-su-priznale-kosovo_49863.html.
- Tanjug. 2008e. "Jeremić: Hrvatska najglasnije podržava nezavisnost Kosova." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b101108_s.html#N24
- Tanjug. 2008f. "Jeremić: Lobiranje da što manji broj zemalja Afrike prizna Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300608_s.html#N3.
- Tanjug. 2008g. "Jeremić i Jandrković bilateralno o međusobnim problemima." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b280508_s.html.
- Tanjug. 2008h. "Staničić: Postojali su pritisci da Hrvatska prizna Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b270308_s.html.
- Tanjug. 2008i. "Tadić: Ne prihvatamo nova uslovljavanja na putu ka EU." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b081208_s.html#N15.
- Tanjug. 2008j. "Varadi: U Hrvatskoj nije bilo genocida." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260508_s.html#N3.
- Tanjug. 2009a. "Bogdanović: Jačanje institucija države Srbije na Kosovu." *Dnevni bilten*

- Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b030809_s.html#N8.
- Tanjug. 2009b. “Dačić: Bajdenova poseta krupan politički događaj.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b210509_s.html.
- Tanjug. 2009c. “Direktor BIA: Stanje bezbednosti u Srbiji stabilno.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170309_s.html#N7.
- Tanjug. 2009d. “Dodik: Vlada RS počastvovana dolaskom delegacije iz Srbije.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b270309_s.html.
- Tanjug. 2009e. “Jeremić: Bio je to pogrom civila.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b170309_s.html#N13.
- Tanjug. 2009f. “Jeremić: Srbija ostvaruje spoljnopolitičke ciljeve.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260609_s.html%0A.
- Tanjug. 2009g. “Počela realizacija Sporazuma o privrednoj saradnji sa RS.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b140709_s.html.
- Tanjug. 2009h. “Sanader: Dokaz da u Srbiji postoji sposobno sudstvo.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b130309_s.html.
- Tanjug. 2009i. “Serbs from Northern Kosovo Welcome Tadic’s Stand.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b020709_e.html#N7.
- Tanjug. 2009j. “Srbija da podstakne razvoj dobrih odnosa u regionu.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b010609_s.html.
- Tanjug. 2009k. “Tadić: Dodik ne razbija BiH.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b261109_s.html#N13.
- Tanjug. 2009l. “Tadić: Srbija podržava integritet BiH, ne nametati rešenja.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b230609_s.html#N1.
- Tanjug. 2009m. “Tadić: Srbija se brani diplomatskim i pravnim sredstvima.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260509_s.html#N1.
- Tanjug. 2009n. “Tadić: Za Unesko kulturno nasleđe na Kosovu je srpsko.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b040609_s.html#N5.
- Tanjug. 2009o. “Tadic and Ashton: Serbia & EU to Continue Dialogue.” *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova.* Pristupljeno 06.06.2020.
http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b080910_e.html.
- Tanjug. 2009p. “Jeremić: Dobri rezultati na sva tri prioriteta fronta.” *Dnevni bilten Ministarstva*

- Tanjug. 2010n. "Tadic Comments ICJ Decision." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b230710_e.html.
- Tanjug. 2010o. "Tadic Condemns Mesic's Statements as Warmongering." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b250110_e.html#N4.
- Tanjug. 2010p. "Tadić Opened the International Economic Fair in Mostar." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b130410_e.html.
- Tanjug. 2010q. "Tadić Responds to Strong Language of Silajdžić - with a Smile." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b140410_e.html.
- Tanjug. 2010r. "Usvojena deklaracija u Istanbulu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b260410_s.html.
- Tanjug. 2011a. "Đelić: Brussels Welcome's Tadić's Appeal." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/en/press-service/daily-news?year=2011&month=11&modid=62>.
- Tanjug. 2011b. "Incko: Odnosi u regiji su se poboljšali." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b050710_s.html.
- Tanjug. 2011c. "Izetbegović: We Will Not Support Political Adventures." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b040111_e.html.
- Tanjug. 2011d. "Izetbegović primio ambasadora Stojadinovića." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b040811_s.html.
- Tanjug. 2011e. "Jeremic: Serbia for Investigation in Scope of UN Mandate." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b160211_e.html.
- Tanjug. 2011f. "Jeremić: Srbija zemlja tolerancije, ljudska prava se krše na Kosovu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b010311_s.html%0A.
- Tanjug. 2011g. "Merkel: Srbija ne ispunjava uslove za kandidaturu." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b021211_s.html.
- Tanjug. 2011h. "Purda pušten iz zatvora u Zenici." *Politika*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.politika.rs/sr/clanak/169323/Region/Purda-pusten-iz-zatvora-u-Zenici>.
- Tanjug. 2011i. "Špirić i Tadić o unapređenju odnosa dve zemlje." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b070711_s.html.
- Tanjug. 2011j. "Tadić: Rešenje mora biti prihvatljivo za obe strane." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180311_s.html.
- Tanjug. 2011k. "Tadić: Što pre rešiti problem imovine preduzeća." *Dnevni bilten Ministarstva*

- spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2011&month=10&day=07&modid=77&lang=lat%0A>.
- Tanjug. 2011. "The Economist: Comeback of Serbia's Arms Industry." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Bilteni/Engleski/b100111_e.html.
- Tanjug. 2012a. "Dačić: Razgraničenje jedino rešenje za Kosovo." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=04&day=09&modid=77&lang=lat>.
- Tanjug. 2012b. "Dačić: Srbija za dijalog na najvišem nivou, protiv rešenja mimo UN." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b220812_s.html.
- Tanjug. 2012c. "Josipović: Sigurno ću se susretati s Nikolićem." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b300812_s.html%0A.
- Tanjug. 2012d. "Nova stranica u odnosima Srbije i BiH." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b150312_s.html.
- Tanjug. 2013. "Dačić: We Are Stronger Together." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/en/press-service/daily-news?year=2013&month=01>.
- Tanjug. 2014a. "Netanijahu: Istorijska poseta Vučića." *Blic*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/netanijahu-istorijska-poseta-vucica/3x43ygn>.
- Tanjug. 2014b. "Obradović: Hrvatska tužba je cinična, Srbi su trpeli genocid." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2014&month=03&day=10&modid=77&lang=lat>.
- Tanjug. 2014c. "Srpski tim na Hrvatsku tužbu: nema retroaktivne odgovornosti." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2014&month=03&day=11&modid=77&lang=lat>.
- Tanjug. 2015a. "Angela Merkel: Hrabre odluke Beograda." B92. Pristupljeno 06.06.2020. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=09&dd=07&nav_category=11&nav_id=1036078.
- Tanjug. 2015b. "Dačić: Odluka o Oriću poraz borbe protiv ratnog zločina." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2015&month=06&day=26&modid=77&lang=lat>.
- Tanjug. 2015c. "Dačić: Probleme u BiH rešavati dogovorom." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2015&month=10&day=07&modid=77&lang=lat>.
- Tanjug. 2015d. "Dačić: Srbija napadnuta, Hrvatska vodi ekonomski rat." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/15818?format=pdf&lang=lat>.
- Tanjug. 2015e. "Ko je policajac sa slike koji grli dečaka iz Sirije?" N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a91508/Srpski-policajac-i-decak-iz-Sirije.html>.
- Tanjug. 2015f. "Predsedništvo BiH u Beogradu: tamburaši i šah na Kalemegdanu." N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a79092/Vucic-i-clanovi-Predsednistva-BiH-u-setnji>.

Beogradom.html.

- Tanjug. 2016a. "Krstić: Destigmatizacija Srbije Na Međunarodnoj Sceni." Radio-Televizija Vojvodine. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/krstic-destigmatizacija-srbije-na-medjunarodnoj-sceni_747416.html.
- Tanjug. 2016b. "Nikolic: Politicians Stir Tensions Among." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mfa.gov.rs/en/press-service/daily-news/daily-survey-rss?Itemid=159&option=com_blog_calendar&month=5&year=2016.
- Tanjug. 2016c. "Srbija danas otvara dva poglavlja sa EU." *Dnevni bilten Ministarstva spoljnih poslova*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2016&month=12&lang=lat>.
- Tanjug. 2016d. "Vučić: Angela Merkel je najveći evropski lider." *Politika*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.politika.rs/sr/clanak/347494/Politika/Vucic-Angela-Merkel-je-najveci-evropski-lider>.
- Tanjug. 2017. "Nije ovo 1389, već 2017. godina: Vučić i Erdogan oslovili jedan drugog sa 'Dragi prijatelju' i najavili još bolje odnose Srbije i Turske." *Telegraf*. <https://www.telegraf.rs/vesti/politika/2902623-uzivo-predsednici-vucic-i-erdogan-sve-bolji-odnosi-srbije-i-turske>.
- Tanjug. 2018a. "Otvorena izložba „Jasenovac - Pravo na nezaborav" u Njujorku." *Politika*. Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.politika.rs/sr/clanak/397159/Otvorena-izlozba-Jasenovac-pravo-na-nezaborav-u-Njujorku>.
- Tanjug. 2018b. "'To je bila greška' francuski ambasador o rasporedu sedenja u Parizu: Molimo Vučića i srpski narod za izvinjenje." *Blic*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/to-je-bila-greska-francuski-ambasador-o-rasporedu-sedenja-u-parizu-molimo-vucica-i/5v1w5yk>.
- Tanjug. 2018c. "Vučić: i jedan metar na Kosovu bi bio dobitak." N1. Pristupljeno 06.06.2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a400259/Vucic-I-jedan-metar-na-Kosovu-bi-bio-dobitak.html>.
- Tanjug. 2018d. "Vučić Netanjahuu: Srbija je uvređena učešćem Izraela u proslavi 'Oluje', ali nastavljamo saradnju." *Blic*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-sa-izraelskim-predsednikom-necemo-dozvoliti-da-se-manipulise-brojem-srpskih/tjbe0q3>.
- Tanjug. 2018e. "Vučić sa izraelskim predsednikom: nećemo dozvoliti da se manipuliše brojem srpskih žrtava." *Blic*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-sa-izraelskim-predsednikom-necemo-dozvoliti-da-se-manipulise-brojem-srpskih/tjbe0q3>.
- Tanjug. 2019. "Figaro: koga je briga za kosovske Srbe." RTS. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/78dana/story/2850/analize/3466139/figaro-koga-je-briga-za-kosovske-srbe.html>.
- Teodorović, Miloš. 2017. "Komitet UN: Srbija izručila Ajaza izvoru torture u Turskoj." Radio Slobodna Evropa. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-jens-modvig/28944192.html>.
- "The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina." 1995. Accessed 06.06.2020. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Toyoki, Sammy, and Andrew D. Brown. 2014. "Stigma, Identity and Power: Managing Stigmatized Identities through Discourse." *Human Relations* 67 (6): 715–37.

- Turudić, Momir. 2010. "Vehabije u bivšoj Jugoslaviji." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=912691>.
- Turudić, Momir. 2016. "Put iz Gvantanamo." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1412103>.
- Tyler, Imogen, and Tom Slater. 2018. "Rethinking the Sociology of Stigma." *Sociological Review* 66 (4): 721–43.
- United Nations Security Council. 1991a. "Resolution 713." Accessed 06.06.2020. [https://doi.org/https://undocs.org/S/RES/713\(1991\)](https://doi.org/https://undocs.org/S/RES/713(1991)).
- United Nations Security Council. 1991b. "Resolution 721." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/721\(1991\)%0A](https://undocs.org/S/RES/721(1991)%0A).
- United Nations Security Council. 1991c. "Resolution 724." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/721\(1991\)%0A](https://undocs.org/S/RES/721(1991)%0A).
- United Nations Security Council. 1992a. "Resolution 740." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/740\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/740(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992b. "Resolution 743." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/743\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/743(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992c. "Resolution 749." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/749\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/749(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992d. "Resolution 752." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/752\(1992\)](https://undocs.org/S/RES/752(1992)).
- United Nations Security Council. 1992e. "Resolution 757." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/757\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/757(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992f. "Resolution 762." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/762\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/762(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992g. "Resolution 769." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/769\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/769(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992h. "Resolution 770." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/770\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/770(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992i. "Resolution 771." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/771\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/771(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992j. "Resolution 777." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/777\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/777(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992k. "Resolution 781." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/781\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/781(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992l. "Resolution 786." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/786\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/786(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992m. "Resolution 787." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/787\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/787(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992n. "Resolution 798." Accessed 06.06.2020. [https://undocs.org/S/RES/798\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/798(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1992o. "Resolution Proposal." Accessed 06.06.2020.

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G92/147/53/pdf/G9214753.pdf?OpenElement>.

- United Nations Security Council. 1993a. “Resolution 780.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/780\(1992\)%0A](https://undocs.org/S/RES/780(1992)%0A).
- United Nations Security Council. 1993b. “Resolution 808.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/808\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/808(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1993c. “Resolution 819.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/819\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/819(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1993d. “Resolution 820.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/820\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/820(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1993e. “Resolution 821.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/821\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/821(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1993f. “Resolution 827.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/824\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/824(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1993g. “Resolution 836.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/836\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/836(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1993h. “Resolution 837.” Accessed 06.06.2020
https://digitallibrary.un.org/record/166972/files/S_RES_837%281993%29-EN.pdf
- United Nations Security Council. 1993i. “Resolution 844.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/844\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/844(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1993j. “Resolution 871.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/871\(1993\)%0A](https://undocs.org/S/RES/871(1993)%0A).
- United Nations Security Council. 1994a. “Resolution 913.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/913\(1994\)%0A](https://undocs.org/S/RES/913(1994)%0A).
- United Nations Security Council. 1994b. “Resolution 941.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/941\(1994\)%0A](https://undocs.org/S/RES/941(1994)%0A).
- United Nations Security Council. 1994c. “Resolution 942.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/942\(1994\)%0A](https://undocs.org/S/RES/942(1994)%0A).
- United Nations Security Council. 1994d. “Resolution 943.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/943\(1994\)%0A](https://undocs.org/S/RES/943(1994)%0A).
- United Nations Security Council. 1995a. “Resolution 1003.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1003\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1003(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995b. “Resolution 1004.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1004\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1004(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995c. “Resolution 1010.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1010\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1010(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995d. “Resolution 1015.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1015\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1015(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995e. “Resolution 1019.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1019\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1019(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995f. “Resolution 1021.” Accessed 06.06.2020.

- [https://undocs.org/S/RES/1021\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1021(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995g. “Resolution 1022.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1022\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1022(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995h. “Resolution 1031.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1031\(1995\)](https://undocs.org/S/RES/1031(1995)).
- United Nations Security Council. 1995i. “Resolution 1034.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1034\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1034(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995j. “Resolution 970.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/970\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/970(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995k. “Resolution 988.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/988\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/988(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1995l. “Resolution 998.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/998\(1995\)%0A](https://undocs.org/S/RES/998(1995)%0A).
- United Nations Security Council. 1996. “Resolution 1074.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1074\(1996\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1074(1996)%0A).
- United Nations Security Council. 1998a. “Resolution 1160.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1160\(1998\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1160(1998)%0A).
- United Nations Security Council. 1998b. “Resolution 1199.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1199\(1998\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1199(1998)%0A).
- United Nations Security Council. 1998c. “Resolution 1203.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1203\(1998\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1203(1998)%0A).
- United Nations Security Council. 1998d. “Resolution 1207.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1207\(1998\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1207(1998)%0A).
- United Nations Security Council. 1999a. “Resolution 1222.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1222\(1999\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1222(1999)%0A).
- United Nations Security Council. 1999b. “Resolution 1244.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1244\(1999\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1244(1999)%0A).
- United Nations Security Council. 1999c. “Resolution 1252.” Accessed 06.06.2020.
[https://undocs.org/S/RES/1252\(1999\)%0A](https://undocs.org/S/RES/1252(1999)%0A).
- US Embassy Belgrade. 2007a. “A/S Fried’s Visit to Serbia Yields Few Surprises.” Wikileaks. Accessed 06.06.2020. https://wikileaks.org/plusd/cables/07BELGRADE310_a.html.
- US Embassy Belgrade. 2007b. “Serbia: President Tadic and Prime Minister Kostunica on the Road Ahead.” Wikileaks. Accessed 06.06.2020.
https://wikileaks.org/plusd/cables/07BELGRADE1552_a.html.
- US Embassy Belgrade. 2008. “Serbia Attempts to Reopen Kumanovo Military-Technical Agreement.” Wikileaks. Accessed 06.06.2020.
https://wikileaks.org/plusd/cables/08BELGRADE1231_a.html.
- US Embassy Belgrade. 2009a. “Serbia in the Wake of Vice President Biden’s Visit.” Wikileaks. Accessed 06.06.2020. https://wikileaks.org/plusd/cables/09BELGRADE765_a.html.
- US Embassy Belgrade. 2009b. “Serbia Largely Ignores 20th Anniversary of Milosevic’s Gazimestan Speech.” Wikileaks. Accessed 06.06.2020.
https://wikileaks.org/plusd/cables/09BELGRADE633_a.html.

- US Embassy Belgrade. 2009c. "The Shift in Public Discourse: Is Serbia Becoming More European?" Wikileaks. Accessed 06.06.2020. https://wikileaks.org/plusd/cables/09BELGRADE1166_a.html.
- US Embassy Belgrade. 2010. "Serbia: Ambassadors First Meeting with President Tadic." Wikileaks. Accessed 06.06.2020. https://wikileaks.org/plusd/cables/10BELGRADE19_a.html.
- Vent, Aleksandar. 2014. *Društvena teorija međunarodne politike*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka.
- Virtuelni muzej Zoran Đinđić. 2011. "Zoran Đinđić - Biografija - Timeline." Pristupljeno 06.06.2020. <http://zorandjindjic.org/sr/biografija/timeline/>.
- Visković, Ivo. 1991. "Pojam Spoljne Politike." U *Spoljna politika Jugoslavije - repetitorijum*, 5–12. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Visković, Ivo. 2018. "Determinante spoljne politike Srbije: Teorijski model i njegova primena." *Međunarodna Politika* 1169: 5–30.
- Vlada Republike Srbije. 2001. "Vlada Srbije osuđuje terorizam." Pristupljeno 06.06.2020. <https://arhiva.srbija-info.gov.rs/vesti/2001-09/18/28158.html>.
- Vlada Republike Srbije. 2009. "Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije." Pristupljeno 06.06.2020. http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/Strategija_nacionalne_bezbednosti_Republike_Srbije.pdf.
- Vlada Republike Srbije. 2017. "Jačanje saradnje sa ODKB na principima vojne neutralnosti." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/302865/jacanjanje-saradnje-sa-odkb-na-principima-vojne-neutralnosti.php>.
- Vucetic, Srdjan. 2018. "Identity and Foreign Policy: Around the World in Around Eighty Readings." SocArXiv. Accessed 06.06.2020. <https://osf.io/preprints/socarxiv/4h3mg/>
- Vučić, Aleksandar. 2016. "Ekspoze Aleksandra Vučića 2016." *Vreme*. Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1418818>.
- Vujačić, Ivan. 2015. "Odnosi Srbije i SAD u periodu 2002-2012. godine - novi početak i nasleđe prošlosti." U *Politika Sjedinjenih Američkih Država prema regionu Zapadnog Balkana i Republici Srbiji*, uredili Dragan R. Simić i Dragan Živojinović, 207–16. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka.
- Vuori, Juha A. 2008. "Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-Democratic Political Orders." *European Journal of International Relations* 14 (1): 65–99.
- Waltz, Kenneth. 1979. *Theory of International Politics*. Reading, CA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Weldes, Jutta. 1999. *Constructing National Interest: The United States and the Cuban Missile Crisis*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Wendt, Alexander. 1999. *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wight, Martin. 1978. *Power Politics*. London: Royal Institute of International Affairs.
- Wood, Steve. 2018. "Das Deutschlandbild: National Image, Reputation and Interests in Post-War Germany." *Contemporary European History*, 1–23.

- Woods, J.D. 1994. *The Corporate Closet: The Professional Lives of Gay Men in America*. New York: Free Press.
- Zarakol, Ayşe. 2010. "Ontological (in)Security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan." *International Relations* 24 (1): 3–23.
- Zarakol, Ayşe. 2011. *After Defeat: How the East Learned to Live with the West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zarakol, Ayşe. 2014. "What Made the Modern World Hang Together: Socialisation or Stigmatisation?" *International Theory* 6 (2): 311–32.
- Zarakol, Ayşe. 2017a. *Hierarchies in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zarakol, Ayşe. 2017b. "States and Ontological Security: A Historical Rethinking." *Cooperation and Conflict* 52 (1): 48–68.
- Živković, Zoran. 2003. "Ekspozе Zorana Živkovića, mandatarа za sastav nove Vlade Republike Srbije (18. Mart 2003.)." Pristupljeno 06.06.2020. <http://www.arhiva.srbija.gov.rs/cms/view.php?id=2055>.
- Živković, Zvezdan. 2015. "Руски veto blokirao Rezoluciju o Srebrenici, ошtre реакције SAD i Britаније." Pristupljeno 06.06.2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/rezolucija-o-srebreniciji-proslo-rusija-ulozila-veto/27116786.html>.
- Амбасада Републике Србије у Босни и Херцеговини. 2015. "Заједничка седница Владе Републике Србије и Савета министара Босне и Херцеговине, Сарајево 4. новембар 2015." Приступљено 06.06.2020. <http://sarajevo.mfa.gov.rs/cir/newstext.php?subaction=showfull&id=1446805018&ucat=106&template=HeadlinesCir&>.
- Амбасада Републике Србије у Републици Турској. 2013. "Потписана Декларација о економској и трговинској сарадњи Србије, БиХ и Турске." Приступљено 06.06.2020. <http://www.ankara.mfa.gov.rs/cir/newstext.php?subaction=showfull&id=1369042794&ucat=106&template=HeadlinesCir&>.
- Амбасада Руске Федерације у Републици Србији. 2013. "Потписана Декларација о стратешком партнерству Србије и Русије." Приступљено 06.06.2020. <http://www.ambasadarusije.rs/sr/vesti/potpisana-deklaracija-o-strateskom-partnerstvu-srbije-i-rusije>.
- Бета. 2012а. "Дачић се састао са Валентином Инцком." *Дневни билтен Министарства спољних послова*, Приступљено 06.06.2020. <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=09&day=14&modid=77&lang=сyr>.
- Бета. 2012б. "Изетбеговић: Николић вређа Бошњаци и жртве геноцида." *Дневни билтен Министарства спољних послова*, Приступљено 06.06.2020.. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2012&month=06&day=04&modid=77&lang=сyr>.
- Бета. 2012в. "Јеремић: Избор на чело ГС УН афирмација Србије." Радио-телевизија Војводине. Приступљено 06.06.2020. http://www.rtv.rs/sk/politika/jeremic-izbor-na-celo-gs-un-afirmacija-srbije_297603.html.
- Бета. 2014. "Орсат Миљенић: Више нема шансе за повлачење тужбе за геноцид против Србије." Нова српска политичка мисао. Приступљено 06.06.2020. <http://www.nspm.rs/hronika/orsat-miljenic-vise-nema-sanse-za-povlacenje-tuzbe-za-genocid-protiv-srbije.html>.

- Бета. 2016. “Дачић: Србија неће допустити војни напад на РС.” *Дневни билтен Министарства спољних послова*, Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/pres-servis/vesti-od-znacaja?year=2016&month=09&day=21&modid=77&lang=суг>.
- Бета. 2018. “Вучић и Грабар-Китаровић: Нисмо пријатељи, али морамо да разговарамо о будућности.” *Дневни билтен Министарства спољних послова*. Приступљено 06.06.2020. <http://msp.rs/sr/index.php/dnevni-bilten-rss/19272---13022018?lang=суг>.
- “Бриселски споразум Београда и Приштине у 15 тачака.” 2013. Нова српска политичка мисао. Приступљено 06.06.2020. <http://www.nspm.rs/dokumenti/sporazum-beograda-i-pristine-u-15-tacaka.html>.
- Брнабић, Ана. 2017. “Програм Владе Републике Србије кандидата за председника Владе Ане Брнабић.” Народна скупштина Републике Србије. Приступљено 06.06.2020. https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/ekspoze-mandatarke-ane-brnabic280617_суг.pdf.
- Влада Републике Србије. 2004. “СЦГ привржена поштовању међународних споразума.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/11896/scg-privrzena-postovanju-medjunarodnih-sporazuma.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2005а. “Ентитети у БиХ представљају темељ Дејтонског споразума.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/18006/entiteti-u-bih-predstavljaju-temelj-dejtonskog-sporazuma.php>.
- Влада Републике Србије. 2005б. *Национална стратегија Србије за приступање Србије и Црне Горе Европској унији*. Београд: Влада Републике Србије - Канцеларија за придруживање Европској унији.
- Влада Републике Србије. 2005в. “Србија и БиХ заложиле се за што разноврсније облике економске сарадње.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/23367/srbija-i-bih-zalozice-se-za-raznovrsnije-oblike-ekonomске-saradnje.php>.
- Влада Републике Србије. 2006а. “Благи напредак у поштовању права Срба у Хрватској.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/52608/blagi-napredak-u-postovanju-prava-srba-u-hrvatskoј.php>.
- Влада Републике Србије. 2006б. “Коштуница и Санадер отворили гранични прелаз Батровци - Бајаково.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/53803/kostunica-i-sanader-otvorili-granicni-prelaz-batrovci-bajakovo.php>.
- Влада Републике Србије. 2006в. “Отворен железнички мост Богојево - Ердут.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/61331/otvoren-obnovljen-zeleznicki-most-na-pruzi-bogojevo-erdut.php>.
- Влада Републике Србије. 2006г. “Трговински односи Србије и Хрватске у узлазној фази.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/53830/trgovinski-odnosi-srbije-i-hrvatske-u-uzlaznoj-fazi.php>.
- Влада Републике Србије. 2007а. “Економска сарадња Србије и Хрватске све интензивнија.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/72855/ekonomska-saradnja-srbije-i-hrvatske-sve-intenzivnija.php>.
- Влада Републике Србије. 2007б. “Не долази у обзир било каква трговина територијама.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/80116/ne-dolazi-u-obzir-bilo-kakva-trgovina-teritorijom-srbije-radi-njenog-ulaska-u-eu.php>.

- Влада Републике Србије. 2008а. “Државе које подрже сецесију Косова уназадиће своје односе са Србијом.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/83868/drzave-koje-podrze-secesiju-kosova-unazadice-svoje-odnose-sa-srbijom.php>.
- Влада Републике Србије. 2008б. “Јеремић позвао Мисију ОЕБС-а на Косову да испуни свој мандат.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/99481/jeremic-pozvaomisiju-oeps-a-na-kosmetu-da-ispuni-svoj-mandat.php>.
- Влада Републике Србије. 2008в. “Корак уназад у сарадњи Србије и земаља које су признале независност Косова.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/85087/korak-unazad-u-saradnji-srbije-i-zemalja-koje-su-priznale-nezavisnost-kosova.php>.
- Влада Републике Србије. 2008г. “Пресудом Хашког трибунала почињен нови злочин над невиним жртвама,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/90210/presudom-haskog-tribunala-pocinjen-novi-zlocin-nad-nevinim-zrtvama.php>.
- Влада Републике Србије. 2008д. “Приоритет спољне политике кандидатура за чланство у ЕУ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/100206/prioritet-spoljne-politike-kandidatura-za-clanstvo-u-eu.php>.
- Влада Републике Србије. 2008ђ. “Србија ће контратужбом против Хрватске максимално заштитити своје интересе.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/98394/srbija-ce-kontratuzbom-protiv-hrvatske-maksimalno-zastititi-svoje-interese.php>.
- Влада Републике Србије. 2008е. “Стратешки циљ Србије пуноправно чланство у ЕУ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/98658/strateski-cilj-srbije-punopravno-clanstvo-u-eu.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2008ж. “Унапређивање економских веза Србије и БиХ,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/93114/unapredjenje-ekonomskih-veza-izmedju-srbije-i-bih.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2009а. “Србија и Хрватска морају да предводе регион ка чланству у ЕУ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/88872/srbija-i-hrvatska-moraju-da-predvode-region-ka-clanstvu-u-eu.php>.
- Влада Републике Србије. 2009б. “Србија подноси одговор на тужбу и противтужбу против Републике Хрватске.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/124384/srbija-podnosi-odgovor-na-tuzbu-i-protivtuzbu-protiv-republike-hrvatske.php>.
- Влада Републике Србије. 2009в. “Цветковић и Санадер разматрали нерешена питања у односима двеју држава.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/105904/cvetkovic-i-sanader-razmatrali-neresena-pitanja-u-odnosima-dveju-drzava.php>.
- Влада Републике Србије. 2009г. “Циљ Србије у 2010. години статус кандидата за чланство у ЕУ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/124171/cilj-srbije-u-2010-godini-status-kandidata-za-clanstvo-u-eu.php>.
- Влада Републике Србије. 2010а. “Влада успешна у остваривању спољнополитичких приоритета,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/128713/vlada-uspesna-u-ostvarivanju-spoljnopolitickih-prioriteta.php>.

- Влада Републике Србије. 2010б. “Дачић и Карамарко разговарају о унапређењу сарадње у борби против криминала.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/135827/dacic-i-karamarko-razgovaraju-o-unapredjenju-saradnje-u-borbi-protiv-kriminala.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2010в. “Напредак у решавању питања несталих током ратних сукоба у Хрватској.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/136457/napredak-u-resavanju-pitanja-nestalih-tokom-ratnih-sukoba-u-hrvatskoj.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2010г. “Подршка Мађарске и Хрватске од великог значаја за европске интеграције Србије.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/129133/podraska-madjarske-i-hrvatske-od-velikog-znacaja-za-evropske-integracije-srbije.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2010д. “Сва расположива средства уложити у довршетак европске трансформације.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/131137/sva-raspolociva-sredstva-usmeriti-u-dovrsetak-evropske-transformacije-balkana.php>.
- Влада Републике Србије. 2010ђ. “Србија и Хрватска потписале споразум о сарадњи у области одбране.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/133391/srbija-i-hrvatska-potpisale-sporazum-o-saradnji-u-oblasti-odbrane.php>.
- Влада Републике Србије. 2010е. “Србија и Хрватска потписале уговор о међусобном изручењу држављана.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/134728/srbija-i-hrvatska-potpisale-ugovor-o-medjusobnom-izrucenju-drzavljana.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2010ж. “Хрватска уступила Србији превод правних тековина ЕУ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/131808/hrvatska-ustupila-srbiji-prevod-pravnih-tekovina-eu.php>.
- Влада Републике Србије. 2010з. “Хрватској враћене иконе из православних манастира Крупа и Крка и цркве Светог Димитрија.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/141519/hrvatskoj-vracene-ikone-iz-pravoslavnih-manastira-krupa-i-krka-i-crkve-svetog-dimitrija.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2011а. “Билатерални односи Србије и Хрватске у успону.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/150603/bilateralni-odnosi-srbije-i-hrvatske-u-usponu.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2011б. “Наставак сарадње Србије и Хрватске у процесуирању оптужених за ратне злочине.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/146090/nastavak-saradnje-srbije-i-hrvatske-u-procesuiranju-optuzenih-za-ratne-zlocine.php>.
- Влада Републике Србије. 2011в. “Положај Срба у Хрватској усклађен са међународним стандардима предуслов помирења.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/157467/polozaj-srba-u-hrvatskoj-uskladjen-sa-medjunarodnim-standardima-preduslov-pomirenja.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2012а. “Косово и даље највећи безбедносни изазов у региону.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/176824/kosovo-i-dalje-najveci-bezbednosni-izazov-u-regionu.php>.
- Влада Републике Србије. 2012б. “Хрватска даје пуну подршку Србији на европском путу.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/178508/hrvatska-daje-punu>

podrsku-i-pomoc-srbiji-na-evropskom-putu.php.

Влада Републике Србије. 2013а. “Безрезервна подршка Хрватске европском путу Србије.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/192033/bezrezervna-podrska-hrvatske-evropskom-putu-srbije.php>.

Влада Републике Србије. 2013б. “Заједничка комисија за решавање отворених питања између Србије и Хрватске.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/185549/zajednicka-komisija-za-resavanje-otvorenih-pitanja-izmedju-srbije-i-hrvatske.php%0A>.

Влада Републике Србије. 2013в. “Мешовите патроле Србије и Хрватске уз заједничку државну границу.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/189406/mesovite-patrole-srbije-i-hrvatske-uz-zajednicku-drzavnu-granicu.php%0A>.

Влада Републике Србије. 2013г. “Однос Србије и Хрватске кључан за регионални развој.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/188850/odnos-srbije-i-hrvatske-kljucan-za-regionalni-razvoj.php>.

Влада Републике Србије. 2013д. “Односи Србије и Хрватске кључни за стабилност региона.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/182987/odnosi-srbije-i-hrvatske-kljucni-za-stabilnost-regiona.php%0A>.

Влада Републике Србије. 2013ђ. “Одржан парастос жртвама акције Олуја.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/194346/odrzan-parastos-zrtvama-akcije-oluja.php%0A>.

Влада Републике Србије. 2013е. “Решавање отворених питања између Србије и Хрватске.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/188876/resavanje-otvorenih-pitanja-izmedju-srbije-i-hrvatske.php%0A>.

Влада Републике Србије. 2014а. “Више од 30 напада на Србе и српску имовину на Космету,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/222894/vise-od-30-napada-na-srbe-i-srpsku-imovinu-na-kosmetu.php>.

Влада Републике Србије. 2014б. “Значај пуне примене Бриселског споразума,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/225159/znacaj-pune-primene-briselskog-sporazuma.php>.

Влада Републике Србије. 2014в. “Одбрамбена сарадња Србије и Хрватске на узлазној путањи.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/205952/odbrambena-saradnja-srbije-i-hrvatske-na-uzlaznoj-putanji.php>.

Влада Републике Србије. 2014г. “Осуда напада на припаднике албанске мањине,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/222186/osuda-napada-na-ripadnike-albanske-manjine.php>.

Влада Републике Србије. 2014д. “Подршка Хрватске европским интеграцијама Србије.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/204593/podrska-hrvatske-evropskim-integracijama-srbije.php>.

Влада Републике Србије. 2014ђ. “Расветлити све злочине почињене на територији Космета.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/208072/rasvetliti-sve-zlocine-pocinjene-na-teritoriji-kosmeta.php>.

Влада Републике Србије. 2014е. “Сарадња Србије и Хрватске у борби против природних непогода.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/215205/saradnja-srbije->

i-hrvatske-u-borbi-protiv-prirodnih-nepogoda.php%0A.

- Влада Републике Србије. 2014ж. “Србија и Хрватска окренуте сарадњи и будућности.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/205576/srbija-i-hrvatska-okrenute-saradnji-i-buducnosti.php>.
- Влада Републике Србије. 2014з. “Србија посвећена стабилности као услову напретка.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/225497/srbija-posvecena-stabilnosti-ka-uslovu-napretka.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2014и. “Хрватска активно подржава пут Србије ка ЕУ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/205589/hrvatska-aktivno-podrzava-put-srbije-ka-clanstvu-u-eu.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2015а. “Безбедносна ситуација у Србији потпуно стабилна,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/242587/bezbednosna-situacija-u-srbiji-potpuno-stabilna.php>.
- Влада Републике Србије. 2015б. “Безрезервна подршка Србије својим грађанима на Космету.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/228804/bezrezervna-podrska-srbije-svojim-gradjanima-na-kosmetu.php>.
- Влада Републике Србије. 2015в. “Вучић допутовао у једнодневну посету Хрватској.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/231202/vucic-doputovao-u-jednodnevnu-posetu-hrvatskoj.php>.
- Влада Републике Србије. 2015г. “Дијалог једини пут ка миру и суживоту на Космету.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/253162/dijalog-jedini-put-ka-miru-i-suzivotu-na-kosmetu.php>.
- Влада Републике Србије. 2015д. “Интензивирање дипломатских активности у наредном периоду.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/234742/intenziviranje-diplomatskih-aktivnosti-u-narednom-periodu.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2015ђ. “Најоштрија осуда напада на српске дечаке на Космету,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/250404/najostrija-osuda-napada-na-srpske-decake-na-kosmetu.php>
- Влада Републике Србије. 2015е. “Најоштрија осуда терористичког напада у Гораждевцу,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/253845/najostrija-osuda-teroristickog-napada-u-gorazdevcu.php>.
- Влада Републике Србије. 2015ж. “Обележава се 20 година од акције Олуја.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/243836/obelezava-se-20-godina-od-akcije-oluja.php%0A>.
- Влада Републике Србије. 2015з. “Одбијене тужба Хрватске и противтужба Србије за геноцид.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/230286/odbijene-tuzba-hrvatske-i-protivtuzba-srbije-za-genocid.php>.
- Влада Републике Србије. 2015и. “Олуја један од највећих погрома српског народа.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/243957/oluja-jedan-od-najvecih-pogroma-srpskog-naroda.php>.
- Влада Републике Србије. 2015ј. “Очување културне баштине на Космету обавеза читавог света,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/245228/ocuvanje-kulturne-bastine-na-kosmetu-obaveza-citavog-sveta.php>.

- Влада Републике Србије. 2015к. “Разговор Србије и Хрватске о повраћају културних добара.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/234107/razgovor-srbije-i-hrvatske-o-povracaju-kulturnih-dobara.php>.
- Влада Републике Србије. 2015л. “Спречити уништавање српске културне баштине на Космету,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/248292/spreciti-unistavanje-srpske-kulturne-bastine-na-kosmetu.php>.
- Влада Републике Србије. 2015љ. “Србија блокирала улаз Хрватске робе на свим граничним прелазима.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/247758/srbija-blokirala-ulaz-hrvatske-robe-na-svim-granicnim-prelazima.php>.
- Влада Републике Србије. 2015м. “Србија наставља борбу против пријема Косова у Унеско.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/246590/srbija-nastavlja-borbu-protiv-prijema-kosova-u-unesko.php>.
- Влада Републике Србије. 2015н. “Србија неће толерисати изигравање постигнутих договора,” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/252531/srbija-neces-tolerisati-izigravanje-postignutih-dogovora.php>.
- Влада Републике Србије. 2015њ. “Србија од почетка мигрантске кризе поступа у складу са стандардима ЕУ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/247635/srbija-od-pocetka-migrantske-krize-postupa-u-skladu-sa-standardima-eu.php>.
- Влада Републике Србије. 2015о. “Србија тражи од УН оснивање суда за злочине ОВК.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/241101/srbija-trazi-od-un-osnivanje-suda-za-zlocine-ovk.php>.
- Влада Републике Србије. 2015п. “Унапређење економске и политичке сарадње Србије и Хрватске.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/231216/unapredjenje-ekonomске-i-politичке-saradnje-srbije-i-hrvatske.php>.
- Влада Републике Србије. 2015р. “Хрватска крши ССП и наноси штету Србији и региону.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/247645/hrvatska-krsi-ssp-i-nanosi-stetu-srbiji-i-regionu.php>.
- Влада Републике Србије. 2016а. “Влада поништава све правне последице аката Приштине о Трепчи.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/275629/vlada-ponistava-sve-pravne-posledice-akata-pristine-o-trepци.php>.
- Влада Републике Србије. 2016б. “Влада Србије водиће рачуна о националним и о државним интересима.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/281370/vlada-srbije-vodice-racunа-o-nacionalnim-i-drzavnim-interesima.php>.
- Влада Републике Србије. 2016в. “Влада Србије ће тражити седницу СБ УН због РМК ‘Трепча.’” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/275491/vlada-srbije-ce-traziti-sednicu-sb-un-zbog-rmk-trepca.php>.
- Влада Републике Србије. 2016г. “Заштита своје територије једини циљ Србије.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/282240/zastita-svoje-teritorije-jedini-cilj-srbije.php>.
- Влада Републике Србије. 2016д. “Неприхватљива одлука ЕУ да не отвори поглавља 23 и 24.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/268481/neprihvatljiva-odluка-eu-da-ne-otvori-poglavlja-23-i-24.php>.
- Влада Републике Србије. 2016ђ. “Потпредседник Владе Хрватске се меша у унутрашње ствари Србије.” Приступљено 06.06.2020.

<https://www.srbija.gov.rs/vest/261306/potpredsednik-vlade-hrvatske-se-mesa-u-unutrasnje-stvari-srbije.php>.

Влада Републике Србије. 2016е. “Србија наставља да инсистира на миру у региону.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/256040/srbija-nastavlja-da-insistirana-miru-u-regionu.php>.

Влада Републике Србије. 2016ж. “Србија наставља политику мирног решавања конфликта на КиМ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/272185/srbija-nastavlja-politiku-mirnog-resavanja-konflikta-na-kim.php>.

Влада Републике Србије. 2016з. “Србија опредељена за мир и стабилност у региону.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/271990/srbija-opredeljena-za-mir-i-stabilnost-u-regionu.php>.

Влада Републике Србије. 2016и. “Србија ће бранити своје националне интересе.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/256179/srbija-ce-braniti-svoje-nacionalne-interese.php%0A>.

Влада Републике Србије. 2016ј. “Србија ће увек бити против рехабилитације ратних злочинаца.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/269942/srbija-ce-uvek-bitiprotiv-rehabilitacije-ratnih-zlocinaca.php>.

Влада Републике Србије. 2016к. “Сусрет Вучића и Грабар-Китаровић.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/267723/susret-vucica-i-grabar-kitarovic.php>.

Влада Републике Србије. 2016л. “Тужба против УЕФА због пријема Косова.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/264920/tuzba-protiv-uefa-zbog-prijemakosova.php>.

Влада Републике Србије. 2017а. “Инцидент у Сонти није био етнички мотивисан.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/310992/incident-u-sonti-nije-bio-etnicki-motivisan.php>.

Влада Републике Србије. 2017б. “Наставак стамбеног збрињавања избеглица.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/300538/nastavak-stambenog-zbrinjavanja-izbeglica.php>.

Влада Републике Србије. 2017в. “Нема правде за жртве злочина ‘ОВК’ на Космету.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/296372/nema-pravde-za-zrtvezlocina-ovk-na-kosmetu.php>.

Влада Републике Србије. 2017г. “Није стигао захтев Хрватске за изручење српских држављана.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/310017/nije-stigaohahtev-hrvatske-za-izrucenje-srpskih-drzavljana.php>.

Влада Републике Србије. 2017д. “Обуздати дивљање екстремиста на Космету.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/292362/obuzdati-divljanje-ekstremista-na-kosmetu.php>.

Влада Републике Србије. 2017ђ. “Обустављање истраге о злочину у Старом Грацком срамно.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/293359/obustavljanje-istrage-o-zlocinu-u-starom-grackom-sramno.php>.

Влада Републике Србије. 2017е. “Ослобађање Харадинаја противправно и неправедно.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/291724/oslobadjanje-haradinajaprotivpravno-i-nepravredno.php>.

- Влада Републике Србије. 2017ж. “Осуда ескалације насиља у северном делу Косовске Митровице.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/290895/osuda-eskalacije-nasilja-u-severnom-delu-kosovske-mitrovice.php>.
- Влада Републике Србије. 2017з. “Подршка пријему Косова у Интерпол супротна Уставу Србије.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/303162/podrska-prijemu-kosova-u-interpol-protivna-ustavu-srbije.php>.
- Влада Републике Србије. 2017и. “Постоји спремност да се проблем са хрватским таксама реши.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/298897/postoji-spremnost-da-se-problem-sa-hrvatskim-taksama-resi.php>.
- Влада Републике Србије. 2017ј. “Противљење формирању војске Косова дипломатски успех Србије.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/287549/protivljenje-formiranju-vojske-kosova-diplomatski-uspeh-srbije.php>.
- Влада Републике Србије. 2017к. “Србија и Хрватска трајно опредељене за мир и стабилност.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/283870/srbija-i-hrvatska-trajno-opredeljene-za-mir-i-stabilnost.php>.
- Влада Републике Србије. 2017л. “Србија ће заштитити своје интересе не кршећи ССП.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/298810/srbija-ce-zastititi-svoje-interese-ne-krseci-ssp.php>.
- Влада Републике Србије. 2017љ. “Србија упутила оштар протест Хрватској.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/303599/srbija-uputila-ostar-protest-hrvatskoj.php>.
- Влада Републике Србије. 2017м. “Успешно учешће Србије на ГС УН у Њујорку.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/302743/uspesno-ucesce-srbije-na-gs-un-u-njujorku.php>.
- Влада Републике Србије. 2018а. “БИА извршила све задатке на очувању безбедности земље.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/338443/bia-izvrsila-sve-zadatke-na-osuvanju-bezbednosti-zemlje.php>.
- Влада Републике Србије. 2018б. “Вучићева посета Косову и Метохији је порука мира.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/331220/vuciceva-poseta-kosovu-i-metohiji-je-poruka-mira.php>.
- Влада Републике Србије. 2018в. “Наставак релативизације злочина почињених у НДХ.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/315602/nastavak-relativizacije-zlocina-pocinjениh-u-ndh.php>.
- Влада Републике Србије. 2018г. “Неопходно задржати расправе о Космету у СБ УН на свака три месеца.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/321825/neophodno-zadržati-rasprave-o-kosmetu-u-sb-un-na-svaka-tri-meseca.php>.
- Влада Републике Србије. 2018д. “РОСУ присутне на северу Космета без гаранција НАТО-А.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/335676/rosu-prisutne-na-severu-kosmeta-bez-garancija-nato-a.php>.
- Влада Републике Србије. 2018ђ. “Спречен пријем самопроглашеног Косова у Светску царинску организацију.” Приступљено 06.06.2020. <http://www.kim.gov.rs/v2600.php>
- Влада Републике Србије. 2018е. “Стварање паравојске на Космету угрожава читав регион.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/338804/stvaranje-paravojske-na-kosmetu-ugrozava-citav-region.php>.

- Влада Републике Србије. 2018ж. “Хапшење Ђурића брутална провокација Приштине.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/317582/hapsenje-djurica-brutalna-provokacija-pristine.php>.
- Вучић, Александар. 2014. “Експозе председника Владе Републике Србије Александра Вучића, Београд, 27. Април 2014. Године.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/tekst/208780/ekspoze-predsednika-vlade-republike-srbije-aleksandra-vucica.php>.
- Вучић, Александар. 2017. “Инаугурација.” Председник Републике Србије. Приступљено 06.06.2020. <https://www.predsednik.rs/predsednik/inauguracija>
- Дачић, Ивица. 2012. “Експозе Ивице Дачића, мандатара за састав Владе Републике Србије, Београд, 26. Јул 2012.” Влада Републике Србије. Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/tekst/195230/ekspoze-ivice-dacica-mandatara-za-sastav-vlade-republike-srbije.php>.
- Димитријевић, Иван Р, и Милан Липовац. 2017. “Национални интереси Републике Србије: Анализа експозеа мандатара Владе.” *Српска политичка мисао* 32: 71–97.
- Ђукановић, Драган, и Милан Крстић. 2016. “Берлински процес – Немачка „западнобалканска“ иницијатива.” *Српска политичка мисао* 54: 169–85.
- Коштуница, Војислав. 2004. “Експозе председника Владе Републике Србије Др Војислава Коштунице.” Влада Републике Србије. Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/4775/ekspoze-predsednika-vlade-republike-srbije-dr-vojislava-kostunice.php>.
- Министарство одбране Републике Србије. 2007. “ПЗМ - Хронологија.” Приступљено 06.06.2020. <http://www.mod.gov.rs/cir/4361/pzm-hronologija-4361>.
- Министарство спољних послова Републике Србије. 2012. “Интервју министра Мркића агенцији „Анадолија“.” Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/intervju/10853-2013-01-15-09-07-51?lang=syr>.
- Министарство спољних послова Републике Србије. 2013а. “Николић, Јосиповић: Нова димензија односа Хрватске и Србије.” Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/11812-2013-10-16-11-47-35?lang=syr>.
- Министарство спољних послова Републике Србије. 2013б. “Председник Хрватске Иво Јосиповић гост Београда.” Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/11811-2013-10-16-11-36-18?lang=syr>.
- Министарство спољних послова Републике Србије. 2014. “ППВ и МСП уписао се у књигу жалости у амбасади БиХ.” Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/13630-2014-05-26-14-03-54?lang=syr>.
- Министарство спољних послова Републике Србије. 2016. “Српске дипломате помажу грађанима БиХ на играма у Бразилу,” Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/16872-2016-07-26-15-41-41?lang=syr>.
- Министарство спољних послова Републике Србије. 2017а. “Министри Дачић и Црнадак отворили нову зграду амбасаде Босне и Херцеговине у Београду.” Приступљено

06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/18376-2017-07-18-20-40-30?lang=cyr>.

Министарство спољних послова Републике Србије. 2017б. “Односи Србије и БиХ су добри уз обострану вољу за решавање свих отворених питања.” *Дневни билтен Министарства спољних послова*. Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/17608-2017-01-23-14-47-34?lang=cyr>.

Министарство спољних послова Републике Србије. 2017в. “Политичке везе Србије, Турске и БиХ на одличном нивоу.” Приступљено 06.06.2020. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/19025-2017-12-06-21-49-36?lang=cyr>.

Народна скупштина Републике Србије. 2011а. *Декларација Народне скупштине Републике Србије о актуелном стању на Косову и Метохији након једностраних и насилних аката привремених институција самоуправе у Приштини*. Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=200701>.

Народна скупштина Републике Србије. 2011б. *Закон о потврђивању споразума између Владе Републике Србије и Владе Републике Француске о стратешком партнерству и сарадњи*. Приступљено 06.06.2020. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/mu/skupstina/zakon/2011/8/32/reg>.

Радио телевизија Србије. 2008. “Реаговања на одлуку УН.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/21001/reagovanja-na-odluku-un.html>.

Радио телевизија Србије. 2012. “Председавање ОЕБС-у доказ угледа.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/1043412/predsedavanje-oebs-u-dokaz-ugleda.html>.

Радио телевизија Србије. 2017. “Суринам повукао признање Косова.” Приступљено 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/2922887/surinam-povukao-priznanje-kosova.html>.

Република Србија. 2006. *Устав Републике Србије*. Приступљено 06.06.2020. https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html.

РТС. 2015. “Вучић: Посета Вашингтону значајна за будућност Србије.” 2015. Приступљено 06.06.2020. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/1941041/vucic-poseta-vasingtonu-znacajna-za-buducnost-srbije-.html>.

Симић, Предраг. 2000. *Пут у Рамбује: Косовска криза 1995-2000*. Београд: Неа.

Србије, Влада Републике. 2015. “Односи Србије и Немачке се и даље унапређују.” 2015. Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/248019/odnosi-srbije-i-nemacke-se-i-dalje-unapredjuju.php>.

Србије, Народна скупштина Републике. 2010. *Декларација Народне скупштине Републике Србије о осуди злочина у Сребреници*. Приступљено 06.06.2020. <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/deklaracija/2010/20/1/reg>.

Срна. 2009. “Шредер: Признавање Косова било велика грешка.” Радио-телевизија Војводине. Приступљено 06.06.2020. https://www.rtv.rs/sr_ci/politika/sreder-priznavanje-kosova-bilo-velika-greska_153076.html.

Тањуг. 2017. “Продаје Се Српски Павиљон.” Спутњик. Приступљено 06.06.2020. <https://rs.sputniknews.com/ekonomija/201705291111355193-srpski-paviljon-london-prodaja->

1/.

ФоНет. 2016. “Дачић: Ако је услов да будемо као Хрвати, нећемо у ЕУ.” *Политика*. Приступљено 06.06.2020. <http://www.politika.rs/scc/clanak/360483/dacic-ako-je-uslov-da-budemo-kao-hrvati-necemo-u-eu#!>

Цветковић, Мирко. 2008. “Експозе мандатара за састав Владе Републике Србије Мирка Цветковића, Београд, 7. Јул 2008 Године.” Влада Републике Србије. Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/tekst/149349/ekspoze-mandatara-za-sastav-vlade-republike-srbije-mirka-cvetkovica.php>.

Цветковић, Мирко. 2011. “Експозе председника Владе Републике Србије Мирка Цветковића.” Влада Републике Србије. Приступљено 06.06.2020. <https://www.srbija.gov.rs/tekst/173881/ekspoze-predsednika-vlade-republike-srbije-mirka-cvetkovica.php>.

Прилог 1 - Списак интервјуа

Интервју 1 – са високим спољнополитичким званичником Савезне Републике Југославије из прве половине 2000их година (реализован 14. августа 2019. године у Београду);

Интервју 2 – са високим спољнополитичким званичником Савезне Републике Југославије и Републике Србије из прве половине 2000-их година (реализован 2. септембра 2019. године у Београду);

Интервју 3 – са спољнополитичким саветником високог званичника Републике Србије током дела 2000-их и 2010-их година (реализован 27. септембра 2019. године у Београду);

Интервју 4 – са високим спољнополитичким званичником Републике Србије током дела 2000-их и 2010-их година (реализован 8. октобра 2019. године у Београду);

Интервју 5 – са високим спољнополитичким званичником Републике Србије током дела 2000-их и 2010-их година (реализован 15. октобра 2019. године у Београду);

Интервју 6 – са спољнополитичким саветником високог званичника Републике Србије из прве половине 2000-их година (реализован 16. октобра 2019. године у Београду);

Интервју 7 – са саветником високог званичника Савезне Републике Југославије и Републике Србије из 2000-их година (реализован 28. октобра 2019. године у Београду);

Интервју 8 – са дипломатом Савезне Републике Југославије, Србије и Црне Горе и Републике Србије из 2000-их и 2010-их година (реализован 9. децембра 2019. године у Београду);

Интервју 9 – са спољнополитичким саветником високог званичника Републике Србије из друге половине 2010-их година (реализован 17. мај 2020. године у Београду).

Биографија аутора

Милан Крстић (Београд, 28.08.1989) је асистент и докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Докторске академске студије политикологије – међународне и европске студије уписао је школске 2013/2014. године. У звање асистента за ужу научну област „Међународне студије“ први пут је бирао 2014. године, а други пут 2017. године. Ангажован је у извођењу наставе на предметима Основи теорије спољне политике, Спољна политика Србије, Историја балканских односа и Савремени балкански односи. Течно говори енглески и немачки, уз познавање основа италијанског језика.

Основне академске међународне студије завршио је на Факултету политичких наука 2012. године. За успех током студија награђен је Повељом студента генерације, као студент са највишом просечном оценом на Факултету политичких наука (9,93/10) у генерацији дипломираних 2011/2012. године. Поред тога, добитник је и Награде Светлана-Лана Адамовић, коју додељују Факултет политичких наука и породица Адамовић, за успех на предметима Међународни економски односи и Савремени економски системи. Током основних студија боравио је и положио више курсева на Католичком универзитету Ајхштет – Инголштат (Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt), као стипендиста Немачке службе за академску размену (Deutscher Akademischer Austausch Dienst – DAAD).

Диплому мастера Историје међународних односа (MSc in History of International Relations) стекао је 2013. године на Лондонској школи економије и политичке науке (London School of Economics and Political Sciences – LSE) у Уједињеном Краљевству, где је успешно написао мастер рад на тему „Британско-српски односи за време Балканских ратова 1912-1913“ (“British-Serbian Relations During the Balkan Wars 1912-1913”). Другу диплому мастера стекао је 2017. године на програму Рачунарство у друштвеним наукама у оквиру мултидисциплинарних студија Универзитета у Београду, одбранивши рад на тему „Нове интернет технологије и спољнополитичка пропаганда“.

Области његовог академског интересовања су међународни положај и спољна политика Србије, САД, Немачке и ЕУ, политичка историја Балкана и савремени балкански односи, као и теорије међународних односа, спољне политике и безбедности. У овим областима је до сада објавио 20 научних радова и приказа у домаћим и међународним научним часописима, те био коуредник једног зборника радова. Више његових апстраката прихватано је за излагање на националним и међународним научним конференцијама, међу којима је и конференција Асоцијације за међународне студије (International Studies Association). Радио је рецензије за научне часописе Croatian International Relations Review и Међународни проблеми.

Од 1. октобра 2018. до 28. фебруара 2019. године боравио је као гостујући истраживач на Универзитету у Болоњи, као стипендиста програма Европске уније Erasmus +. Као стипендиста програма америчког Стејт департмента (State Department) под називом „Study of the US Institute for Scholars on the US Foreign Policy“, намењеног младим истраживачима и предавачима америчке спољне политике, усавршавао се током 2017. године на Бард колеџу

(Bard College) у држави Њујорк, САД (New York, USA). Лета 2018. године учествовао је на програму калифорнијског Стенфорд Универзитета (Stanford University, California, USA) под називом Leadership Academy for Development, који води професор Франсис Фукујама (Francis Fukuyama).

Један је од оснивача, а уједно и директор за комуникације Центра за друштвени дијалог и регионалне иницијативе из Београда, који је имплементирао више десетина пројеката са циљем развоја дебате о кључним темама у домену спољне политике Србије, регионалних односа на Балкану и српско-америчких односа. Уредник је портала www.americki-izbogi.rs, специјализованог за праћење америчких избора и америчке политике.

Члан је савета Центра за немачке студије Факултета политичких наука Универзитета у Београду. Члан је Асоцијације за међународне студије (International Studies Association – ISA) и Удружења Фулбрајтових стипендиста Србије. Члан је радне групе за поглавље 31 Националног конвента за приступање Србије Европској унији. Од 2016. до 2018. године био је координатор за односе са јавношћу Универзитета у Београду Факултета политичких наука

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милан Крстић

Број индекса 44/2013

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

„Стратегије дестигматизације у спољној политици држава: Студија случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 08. јуна 2020. године.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Милан Крстић**

Број индекса: **44/2013**

Студијски програм: **Докторске студије политикологије – Међународне и европске студије**

Наслов рада: **„Стратегије дестигматизације у спољној политици држава: Студија случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године“**

Ментор: **проф. др Драган Ђукановић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 08. јуна 2020. године.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Стратегије дестигматизације у спољној политици држава: Студија случаја спољне политике Републике Србије од 2001. до 2018. године“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 08. јуна 2020. године.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.